ব্রু॥ আ॥ খা॥ ম-ঘাষ

৫ সং

॥ক॥ ॥ঋ॥ ॥ঐ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथो जयति ।

॥ महाभाष्यं ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमहर्षिप्रणीतं

महामहोपाध्यायकैयटकृतप्रदीपाख्यव्याख्यया नवाह्निकमात्रे
श्रीनागेशकृतोद्योतस्योपयुक्तभाष्यव्याख्यया च संवलितं
श्रीद्गुरुवरबालशास्त्रिकृतटिप्पण्या भूषितं

काशीस्थप्रसिद्धविद्वद्वरश्रीमद्भारद्वाजोपाह्व-
दामोदरशास्त्रिमानवल्ल्युपाख्यगङ्गा-
धरशास्त्रिपट्टवर्धनोपनामकतात्या-
शास्त्रिप्रभृतिभिः सुपरिष्कृतं

काश्यां

श्रीराजराजेश्वरीनाम्नि यन्त्रालये काशिकराजकीयप्रधान-
पाठालये लब्धव्याकरणोपाध्यायपदवीकेन पट्टवर्धनोप-
नामकनारायणशास्त्रिणा संशोध्य प्रकाशितम् ।

श्रीसंवत् १९४३ मि० श्रावण व० १२ बुधे

॥ भूमिका ॥

पुरा किलात्र काशिकायां पाणिनीयतन्त्रमधिजिगांसूनां भूयसां विद्यार्थिनां पातञ्जलमहाभाष्यदौर्लभ्यमवेक्ष्यालोच्य च तद्विना प्रगाढव्युत्पत्तिविधुरतां पूज्यपादगुरुवरश्री ६ राजारामशास्त्रिचरणैः श्री ६ बालशास्त्रिचरणैश्च सप्रदीपं भाष्यं शिलाक्षरैर्मुद्रयित्वा विभूष्य चाल्पस्थले टिप्पणीभिः प्राचुर्यमापाद्यत । भूयसा च कालेन तेषां पुस्तकानां पुनरसुलभतां समवेक्ष्यावधार्य चान्यत्र मुद्रितेन प्रदीपविवरणसहितेनापि नवाह्निकमात्रेण व्युत्पित्सुजनानामपरितोषं पुण्यग्राममुद्रितेनापि व्याख्यानविकलेन भाष्यपुस्तकेन सकलप्रयोजननिर्वाहमसुकरं मन्यमानेन मया सप्रदीपं भाष्यं सीसकाक्षरैर्मुद्रयितुमुपाक्रम्यत । न्यवेश्यत च बहुषु स्थलेषु महामहोपाध्यायकैयटेनाव्याख्यातानामत्यन्तापेक्षितव्याख्यानानां भाष्यग्रन्थानां महामहोपाध्यायनागेशभट्टकृत भाष्यप्रदीपोद्योतगतो नवाह्निके भाष्यव्याख्यानभागः । योजितानि च चिरकार्यनिर्वाहाय दृढानि पत्राणि वाचनायासनिरसनाय स्थूलाक्षराणि सम्यगवगमाय च वार्त्तिकेषु चिह्नानि सूत्राध्यायपादाह्निकसूत्रसंख्याबोधका अङ्काः । छात्राणामुपकृतये चास्थाप्यत न्यूनतमं तन्मूल्यम् । तदेतदालोच्य पुनरुल्लसहन्तां शास्त्ररसिकाः पुस्तकसंग्रहे, क्षाम्यन्तु च सीसकाक्षरयोजकदोषेण शोधकबुद्धिदोषेण च सुलभानि स्खलितानि प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् श्रीविश्वनाथ इति साञ्जलिबन्धं मुहुराशास्महे । शम् ॥

पट्टवर्धनोपनामको
नारायणशास्त्री ।

प्राक् क्रीताच्छः॥१॥प्राग्वचनं किमर्थम्।प्राग्वचनउक्तम्*। किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । प्राग्वचनं सकृद्विधार्थम् अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये ऽणप्रसङ्ग इति । इहापि प्राग्वचनं क्रियते । सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्याद् योगेयोगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम्। अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगउपतिष्ठते । अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः । अधिकारात् सिद्धमिति चेदपवादविषये च्छः प्राप्नोति । उगवादिभ्यो यत् छश्चेति छोपि प्राप्नोति । तस्मात् प्राग्वचनं कर्त्तव्यम् । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने किमिदं विज्ञायते प्राक् क्रीताद्याः प्रकृतय आहो स्वित्प्राक्क्रीयाद्ये ऽर्था इति । किं चातः। यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः

श्रीगणेशायनमः। प्राक् क्रीताच्छः । प्राग्वचनमिति । छ इत्येवाधिकारोस्त्विति प्रश्नः । प्राग्वचन उक्तमिति । अस्मिन् प्राग्वचने यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तं न्यायस्य तुल्यत्वात् ।प्राग्दीव्यतोणित्यत्र यदुक्तं तदेवेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः। सकृद्विधानार्थमिति । प्राक्क्रीताद्ये ऽर्थास्तानपेक्ष्य सकृदेवानेन तेष्वर्थेषु च्छस्य विधानं यथा स्यादित्यर्थः । विहितो यथा स्यादिति । पुनः श्रुत्या प्रकर्षप्रतिपत्तिः । सुष्ठु लाघवेन विहितो यथा स्यादित्यर्थः । योगेयोगइति। असति सकृद्विधाने तस्मै हितं छ इत्येवं प्रत्यर्थनिर्देशसूत्रं छो वक्तव्यस्तथा च शास्त्रगौरवप्रसङ्गः । अधिकारादिति । छ इत्येतावदेव सूत्रमस्तु नार्थः प्राक्क्रीतादित्यनेन । यथैव प्रत्ययादयोधिकारा अवधिविशेषोपादानमन्तरेणेष्टं साधयन्ति एवमयमपि साधयिष्यतीत्यर्थः । प्रतियोगमित्यनेन लाघवार्थत्वमधिकारस्य दर्शयति । योगेयोगउपतिष्ठतइत्यनेन न त्वधिकारस्य व्यापारः प्रदर्श्यते । उगवादिभ्यो यच्छश्चेतीति । नदीस्रोतोन्यायेन प्रतिसूत्रमधिकारस्योपस्थानात् उत्सर्गापवादयोः संनिधानाविशेषात्तव्यत्तव्यानीयरामिव विकल्पः स्यादित्यर्थः । केचिदाहुः । उगवादिभ्यो यदित्ययमप्यधिकारस्ततो द्वयोरपि पारार्थ्यात्परस्परासंबन्धादुपलक्षणमेतत् । इदं तु प्रदर्शनीयं शरीरावयवाद्यच्छश्चेति । स एव दोष इति । तस्मै हितमित्यादिष्वर्थनिर्देशेषु ङ्याप्प्रातिपदि-

अपवादविषये छप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राक् क्रीताद्ये ऽर्था इति न दोषो भवति । समाने ऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यत् छं बाधिष्यते । यथा न दोषस्तथास्तु । प्राक् क्रीताद्ये ऽर्था इति विज्ञायते । कुत एतत् । तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कां चिदेव प्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत । अथ वा पुनरस्तु प्राक् क्रीताद्याः प्रकृतय इति । ननु चोक्तमपवादविषयेपि च्छप्रसङ्ग इति । न वा क्व चिद्वावचनात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । क्व चिद्वावचनात् । यदयं क्व चिद्वावचनं करोति । विभाषा हविरपूपादिभ्य इति । तज्ज्ञापयति नापवादविषये छो भवतीति । यद्येवं, नार्थः प्रागवचनेन । अधिकारात्सिद्धम् । ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये च्छप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत् । न वा क्व चिद्वावचनादिति । अथ किमर्थमियानवधिर्गृह्यते न प्राक् ठञ इत्येवोच्येत । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अर्थेष्वेवभव-

---

कादिति सामान्यप्रकृतिरधिकारात्सन्निहिता शरीरावयवाद्यदित्यादौ तु विशेषप्रकृतिस्तत्र प्राक्क्रीतात् प्रकृतिभ्यो विधीयमानश्छो विशेषप्रकृतेरपि प्राप्नोतीत्यर्थः । समाने ऽर्थइति । तस्मै हितमित्यस्मिन्नर्थे शरीरावयवाद्यद्विधीयमानः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं बाधते तक्रमिव कौण्डिन्ये दधीत्यर्थः । तथा हीति । यथाजातीयोवधिस्तथाजातीयेनावधिमता भाव्यम् । यथा मासात्पर इत्युक्ते कालः प्रतीयते ग्रामात् पूर्व इत्युक्ते देशः । अलोन्त्यात्पूर्व इत्यत्रेव । यां कां चिदिति । आपरिखायाश्छ इत्येवं वाच्यं स्यादित्यर्थः । अथवेति । अभ्युपगम्यवादोयम् । न त्वयं पक्षो युक्तः । अवधिविजातीयत्वात् । नन्वस्मिन्पक्षे छस्यार्थो न निर्दिष्टः स्यात् ततश्च स्वार्थे प्राप्नोति । नैष दोषः । तस्मै हितमित्यादीनामर्थनिर्देशानां प्रत्ययं प्रति साकाङ्क्षत्वात् सन्निहितेन च्छेन निराकाङ्क्षीकरणादर्थस्य लाभात् स्वार्थे प्रत्ययाप्रसङ्गात् । वावचनादिति । विकल्पवचनादित्यर्थः । अथेति । ठञः परोर्थः प्रकृतिर्वा प्राक्क्रीतान्नास्तीति लाघवार्थं प्राक् ठञ इति वक्तव्यम् । प्राग्वतेष्ठञिति प्रत्यासन्नष्ठञ् ग्रहीष्यत इत्यर्थः । अर्थेष्व-

तीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । समानेर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच् छं बाधते ॥ उगवादिभ्यो यत् ॥२॥ यञ्ड्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम्* । यञ्ड्यौ भवतः अञः पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम् । यतोवकाशः शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । अञोवकाशः वाध्रं वारत्रम् । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयं प्राप्नोति । सनङ्गव्यं चर्म । ञ्यस्यावकाशः । औपानह्यं दारु । अञः स एव । उपानन्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । औपानह्यं चर्म । ढञ्* । ढञ् भवत्यञः पूर्वविप्रतिषेधेन । ढञोवकाशः । छादिषेयं तृणम् । अञः स एव । छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति छादिषेयं चर्म । ढञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत्* । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । आमिक्ष्यमामिक्षीयम् । पुरोडाश्यं पुरोडाशीयम् । यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति चरव्यास्तण्डुलाः । यद्भवति पूर्वविप्र-

ति । तेन ज्ञापकाश्रयणमन्तरेण न्यायेनापवादविषये छस्याप्रवृत्तिः सिध्यति । प्राक् ठञ् इति तूच्यमाने तुल्यजातीयस्यावधिमतो भावादर्थाः प्रकृतयो वावधिमत्वेन संगृह्येरन् । उगवा । यञ्ड्याविति । अपवादानां परविप्रतिषेधाबाधनायेदम् । छदिर्नामेति । छादनं छदिस्तच्च चर्मविकारोपि संभवति । अन्याहुः छदिरुपानहोः प्रतिपदं प्रत्ययविधानादयुक्तो विप्रतिषेधः । तथा चोक्तम् । परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चिन्त्यमेतत् । हविरपूपादिभ्य इति सूत्रपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमपूपादिग्रहणम् । न ह्यपूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुकारान्तः पठ्यते । पाठे ऽपि वापवादोसौ भवत्युत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधस्तस्माद्धविर्विशेषवाचिविषय एव विप्रतिषेधोऽभिमतः । गवादिगणे हविःशब्दस्य पाठात् स्वरूपग्रहणाच्च विभाषाहविरित्यत्र हविर्विशेषवाचिग्रहणम् । चरव्या इति । चर्वधिकरणं हविरुपचाराच्चरुशब्देनोच्यते । अन्नविकारेभ्यश्-

तिषेधेन । अन्नविकारेभ्यश्च* । अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अन्नविकारेभ्यो विभाषाया अवकाशः । सुर्याः सुरीयाः । यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति सक्तव्या धाना इति । यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते । तत्रैव चोच्यते नाभिनभं चेति । तत्र चोच्यते । नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात् । नाभेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । प्रकृत्यभावात् । विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च नाभिसंज्ञकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यदेव हि तन्मण्डलचक्राणां तदेव मण्डलचक्रं तन्नभ्यमित्युच्यते । सिद्धं तु शाखादिषु वचनाद्ध्रस्वत्वं च* । सिद्धमेतत् । कथम् । शाखादिषु नाभिशब्दः पठितव्यः । ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । नाभिरिव नभ्यमिति । कः पुनरिहोपमार्थः । यन्नदक्षधारणं

ति । अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते तद्विषयोऽयं विप्रतिषेध उच्यते । प्रपञ्चार्थश्चायं पाठो हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यदित्युक्तत्वात् । तत्र सामर्थ्यादपूपादिग्रहणेनानिर्द्धारितविशेषा अन्नविकारा एव गृहीष्यन्ते । प्रकृत्यभावादिति । यद्यपि हितार्थे नभ्यं तैलं नभ्यं लोहबन्धनमिति सिध्यति । तथापि नभ्यं चक्रमिति न सिध्यति । न हि चक्रस्य नाभिर्विकृतिरपि त्ववयवः । नापि तादर्थ्यमस्त्यवयविनोऽवयवार्थत्वाभावादिति पर्यनुयोगः । यस्तु शरीरावयवो नाभिस्ततः परत्वाद्धितार्थे शरीरावयवाद्यदिति यता भाव्यं नाभ्यं तैलमिति । गवादियता सन्नियुक्तो नभभावोऽन्यत्र यति न भवति । न चेति । यद्यपि दारुलक्षणा प्रकृतिर्नाभिरस्ति । तथापि नभ्यशब्दवाच्यं चक्रं नाभेः प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः । मण्डलचक्राणामिति । नेयं निर्द्धारणे षष्ठी सामान्यविशेषाभावात् । न हि भवति गवां गौः संपन्नक्षीरतमेति । तस्मादवयवावयविभावे षष्ठी । मण्डलाकारं चक्रं येषां तानि मण्डलचक्राणि शकटानि । तेषां मण्डलाकारं यच्चक्रं तन्नभ्यमुच्यते । तच्च नाभेः प्रकृतिर्न भवतीति तत्र प्रत्ययो

परिवर्त्तनं वा। अपर आह। यत्तदञ्जनोपाञ्जनमिति। न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं नाभिनभं चेति। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। यान्येतान्यरवन्ति चक्राणि तदर्थम्। तत्र नाभिसंज्ञायाविकृतेः प्रकृतिरस्ति यानि चाप्यनरवन्ति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्तव्यम्। दृश्यते हि समुदायादवयवस्य पृथक्त्वम्। तद्यथा। वार्क्षी शाखेति। गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते। तद्यथा। बैभीतको यूपः। खादिरं चषालमिति। तत्रावयवात्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति। अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यं नभ्यो वृक्षो नभ्या शिंशपेति। नभ्यात्तु लुग्वचनम्*। नभ्यात्तु लुग्वक्तव्यः। स तर्हि लुग्वक्तव्यः। न व-

---

न प्राप्नोतीत्यर्थः। कः पुनरिति। अवयवावयविनोः सादृश्याभावादिति प्रश्नः। इतरः क्रियाद्वारकं सादृश्यं प्रतिपादयति। यत्तदिति। छिद्रवान् रथाङ्गविशेषो नाभिशब्दवाच्यः स यथाऽक्षाख्यं काष्ठविशेषं धारयति परिवर्त्तते चैवं चक्रमपीति तत्सादृश्यान्नभ्यशब्देनाभिधास्यत इत्यर्थः। अञ्जनोपाञ्जनमिति। अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः। उपाञ्जनं समीपाभ्यङ्गः। यान्येतानीति। एतच्चोपलक्षणम्। नभ्यो लोहबन्धो नभ्योक्ष इत्याद्यर्थमपि पठितव्यमेव। अरवत्सु चक्रेषु पृथग् व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूता एव नाभ्यादयोवयवा उत्पद्यन्ते। तत्र नाभिप्रकृतिः काष्ठं नभ्यं भवत्येव। अररहितं तु चक्रमेकस्मादेव काष्ठादुत्पद्यत इति पृथङ्नाभेः प्रकृतिभूतकाष्ठाभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः। यानि चापीति। अनराणीति वक्तव्ये चक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थो मतुब्निर्देशः। अनराणीत्युक्ते भग्नाराण्यपि चक्राणि प्रतीयेरन् तस्मादरवत्पर्युदासेनानुपजातारचक्रप्रतीतिरनरवन्तीत्यनेन भवति। ननु यथा वृक्षा एव बहवो वनं न तु तद्व्यतिरिक्तम्। एवं नाभ्यादय एव चक्रं तत्र भेदनिबन्धनो नाभिचक्रयोः प्रकृतिविकारभावो न स्यादित्याशङ्क्य भेदं तावदवयवावयविनोः साधयति। दृश्यत इति। भेदेनापि व्यवहारोवयवावयविनोर्दृश्यते न केवलमभेदेनैवेत्यर्थः। ननुप्रकृत्युच्छेदे विकारस्य दर्शनं यथा काष्ठोच्छेदे भस्मनः। न चेह चक्रोच्छेदे नाभिदर्शनमित्याशङ्क्याह। गुणान्तरयोगादिति। तत्रावयवोयश्चक्रस्य नाभिसंज्ञकः सोञ्जनादिगुणयुक्तनाभिसंज्ञावयवप्रकृतिस्तद्द्वारेण चक्रमपि प्रकृतिर्दृश्यते ह्यवयवनिबन्धनो व्यपदेशः समुदाये यथा पटो दग्ध इत्यादौ। तत्र बुद्धिपरिगृहीतभाविविकारापेक्षा लब्धप्रकृतिव्यपदेशनाभिलक्षणावयवद्वारकश्चक्र-

क्तव्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। नभ्यार्थो नभ्य इति॥ कम्बलाच्च संज्ञायाम्॥३॥अयं योगः शक्योऽवक्तुम। कथमशीतिशतं कम्बल्यमिति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति। इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति। इह मा भूत् कम्बलीया ऊर्णा। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते कम्बल्यग्रहणं तत्र क्रियते परिमाणार्थम्। परिमाणं च संज्ञैव॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः॥४॥किमियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते। ऊर्णान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते। हविरपूपादिभ्यो ऽप्राप्ते*। हविरपूपादिभ्यो ऽप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः। चरव्यास्तण्डुलाः॥ शरीरावयवाद्यत्॥६॥यत्प्रकरणे रथाच्च*। यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानंकर्तव्यम्। रथाय हिता रथ्या॥ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च॥७॥वृषशब्दोयमकारान्तो गृह्यते। वृषन्शा-

---

स्य नभ्यव्यपदेशः। तादर्थ्यादिति। अनेनैव न्यायेन चरव्यतण्डुलार्था व्रीहयोपि चरव्या अङ्गारीयकाष्ठार्थो वृचोप्यङ्गारीय एवेति प्रकृतौ क्वो न भवतीति वेदितव्यम्। कम्बला। निपातनादिति। अन्तस्वरितपाठाच्च यदन्तत्वं विज्ञास्यते। परिमाणपर्युदासेनेति। अपरिमाणान्ताद्विगोस्तद्धितलुकि पञ्चाश्वत्यादौ ङीपि प्रतिषिद्धे कम्बल्यग्रहणं तच्च परिमाणार्थमेवेत्यर्थः। परिमाणं च संज्ञैवेति। संज्ञायत इति संज्ञा। विभाषा। किमियमिति। यद्यपि हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यदिति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनादप्राप्तविभाषात्वमिहावगतम्। तथापि शिष्याणां सुखावबोधनायोपन्यासः। शरीरा। रथायेति। हितार्थ एव रथाद्यद्यथास्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थमुगवादिभ्यो यदित्यत्रोपसंख्यानं न कृतम्। केचिद् रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिमिच्छन्ति। अन्ये तु हलसीताशब्दयोः साहचर्यात् चतुर्थाध्यायविहित एव यति तदन्तविधिर्न त्वस्मिन्नित्याहुः। खल। वृषशब्दोयमिति। न तु कृतनलोपोऽकारान्तोऽन्यथाऽसंदेहाय कृतनलोपो निर्दिश्येतेति भावः। वृषन्शब्द इति।

ब्दोपि नकारान्तोस्ति तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं वृषशब्दश्चादेशो वक्तव्यः । वृष्णो हितमिति विगृह्य वृष्यमित्येव यथा स्यात् । तथा ब्रह्मशब्दो नकारान्तो गृह्यते ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोप्यस्ति तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं ब्रह्मन्शब्दश्चादेशो वक्तव्यः । ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमित्येव यथा स्यात् । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । समानार्थावेतौ । वृषशब्दः वृषन्शब्दश्च । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च। आतश्च समानार्थौ एवं ह्याह। कुतोनुचरसि ब्रह्मन् कुतोनुचरसि ब्राह्मणेति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमिहापि वृषाय हितमिति विगृह्य वृष्यमिति भविष्यति । वृष्णो हितमिति विगृह्य वाक्यमेव । तथा ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविष्यति ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः॥९॥भोगोत्तरपदात्खविधाने ऽनिर्देशः पू-

---

उच्चारणादेव नान्तत्वे ज्ञाते नकारान्त इति वचनं स्वरूपनिरूपणार्थम् । तस्येति । अन्यथा ततश्छः प्रसज्येत । वृषशब्दस्यादेश इति । अन्यथा ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाद्वृषण्यमिति स्यात् । कुतोनुचरसीति । ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद् ब्राह्मणशब्दपर्यायत्वं नातिप्रसिद्धमिति व्युत्पादयति । एकेन विग्रह इति एकेन विग्रह एवेत्यर्थः । विग्रहस्तु द्वाभ्यामपि भवतीति नासौ नियम्यते । विगृह्येति । भिन्नकर्तृकत्वात् क्त्वानुपपत्तिः । नैष दोषः । उत्पत्तिशब्देनोत्पादनमुच्यते अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् पदेः परावरयोगे चेति वा क्त्वाप्रत्ययः । वृषन्ब्राह्मणशब्दाभ्यामनभिधानाच्च छ प्रत्ययो न भवतीत्यर्थः । आत्मन् । अनिर्देश इति । योयं हितमिति प्रत्ययार्थनिर्देशः स भोगोत्तरपदात्खविधाने विवक्षितार्थप्रत्यायनासामर्थ्यादनिर्देशः । तत्कार्याकरणात् । तथाहि । लोके

र्वपदार्थहितत्वात्*। भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। किं कारणम्। पूर्वपदार्थहितत्वात्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते। पितृभोगाय हिते प्राप्नोति। पित्रे चैव हित इष्यते। एवं तर्हि भोगीनर्प्रत्ययो विधास्यते। भोगीनरिति चेद्वावचनम्*। भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते वावचनं कर्त्तव्यम्। मात्रीयःपित्रीयइत्यपि यथा स्यादिति। राजाचार्याभ्यां नित्यम्*। राजाचार्याभ्यांनित्यमितिवक्तव्यम्। राजभोगीनः। आचार्यादणत्वं च। आचार्यभोगीनः। किं भोगीनर्प्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। नेत्याह। सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इति उत्तरपदइति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इह चाऽभोगीन इति अपोभीति तत्वं प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वादिति। नैष दोषः। अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। भोगवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्त्तन्ते। अस्तिक्रियापदार्थकः। तद्यथा। भोगवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते। यः सस्यक् स्नानादीः क्रिया अनुभवति। तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम्। यश्च पितृस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः संबन्धादसौ

पितृभोगीणादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः पित्रादिभोगहितस्य प्रतिपत्तिप्रसङ्गः। वावचनमिति। अन्यथा भोगीनराच्छो बाध्येत। भोगोत्तरपदात्खविधाने केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो बाधकाभावाच्छः सिध्यति। किं भोगीनरिति प्रत्यासत्याश्रयेण प्रश्नः। सर्वथेति। सामर्थ्यं बलवदित्युत्तरम्। ननु

पित्रे हितो भवति। यदि संबन्धा,द्यस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणम् । योपि हि पितृद्रव्याय हितः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति। अथ वा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते। तद्यथा। अहिरिव भोगैः पर्येति। अहिरिव शरीरैरिति गम्यते। एवं पितृशरीराय हितः पितृभोगीण इति। खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानम्*। खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पञ्चजनायहितः पञ्चजनीनः। समानाधिकरण इति वक्तव्यम्। यो हि पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः स भवति। सर्वजनाट्ठञ्*। सर्वजनाट्ठञ् वक्तव्यः खश्च। सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः। सर्वजनीनः। समानाधिकरण इति च वक्तव्यम्। यो हि

भोगोत्तरपदात्खविधाने क्रियमाणेऽपि नित्यग्रहणे केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां छस्य निवृत्तिर्न सिध्यति। एवं तर्हि तथा पाठः कर्त्तव्यः। यथेष्टं सिध्यति राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते प्रत्ययइति। ग्रामणि भोगीन इति। ग्रामण्यो भोग इति षष्ठीसमासः। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वः। तत्वं प्राप्नोतीति। भकारादौ प्रत्यये ऽङ्गस्य विधीयमानमिति भावः। द्रव्यपदार्थक इति। भोगो धनमुच्यते। भोगवानयं ब्राह्मण इति। धनवानपि कृपणो निर्भोग उच्यते। तस्मादत्र क्रिया भोगशब्दवाच्या। संबन्धादिति। यस्तु पितृधनाय हितो नासाववश्यं पितृहितो भवति। ममैतद्धनं भविष्यतीत्येवं बुद्ध्या पितृधनरक्षणादिति भावः। यो हीति। यस्तु ममैतद्भविष्यतीति मन्यते नासौ पितुरेतद्धनमिति रक्षति किं तर्हि ममैतदित्यभिमानेन। अहिरिवेति। समुदाये वृत्तो भोगशब्द एकदेशेषु फणेषु प्रयुज्यते। केचिदाहुः। भुजङ्गाङ्गमेव भोगशब्देनोच्यते न तु सर्वशरीरमिति। तदयुक्तम्। अनन्तत्वात् प्रयोगविषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्। पञ्चजनादिति। मनुष्याः पञ्चजना उच्यन्ते। चत्वारो वर्णाः रथकारपञ्चमाः। पञ्चजनायेति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। समुदाये वृत्तस्यावयवेपि वृत्त्या एकवचनं यथा सप्तर्षिरिति। यो हि पञ्चानामिति। ननु सापेक्षत्वादत्र समासेन न भाव्यम्। संख्या हि संख्येयविशेषमपेक्षते। संख्येयस्यैव जनापेक्षयाव्यतिरेकस्तद्द्वारेण तु संख्याया गुणस्येति साक्षात्संबन्धाभावात्समासाप्रसङ्गः। नैष दोषः। प्रकरणादिवशाद्यदाविशिष्टसंख्येयवृत्तित्वावसायः संख्याशब्दानां तदा जनादिना साक्षात्संबन्धाद्भवति वृत्तिः। सर्वजनायेति। सर्वोजन इति पूर्वकालैकस-

सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः स भवति। महाजनान्नित्यम्*। महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः। महाजनाय हितो माहाजनिकः। तत्पुरुष इति वक्तव्यम्। बहुव्रीहौ मा भूत्। महान् जनो ऽस्य महाजनः। महाजनाय हितो महाजनीयः। यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिः क्रियते । आद्यन्यासेऽप्युपाधिः कर्त्तव्यः । आत्मन्विश्वजनसमानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि विश्वेषां जनाय हितः विश्वजनीयः स भवति । अथमत- मेतदनभिधानादाद्यन्यासे न भवतीति । इहापि नार्थ उपाधिग्रहणेन । इहाप्यनभिधानान्न भविष्यति ॥ सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ॥१०॥ सर्वाण्णस्य वावचनम्*। सर्वाण्णस्य वेति वक्तव्यम्। सार्वः। सर्वीयः। पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः। अत्यल्पमिदमुच्यते पुरुषाद्वध इति । पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्। पौरुषेयो वधः। पौरुषेयो विकारः। पौरुषेयस्समूहः। तेन कृतं पौरुषेयं न दैवतम्॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ॥१२॥ तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्ठञ्*। तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्ठञ्वक्तव्यः। इन्द्रमहार्थमैन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् । काशेरुपाज्ञिकम् । न वा प्रयोजनेन कृतत्वात्*। न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । प्रयोजनेन कृतत्वात् । यद्धीन्द्रमहार्थमिन्द्रमह-

---

वेति समासः । सर्वेषां जनायेति । सर्वसाधारणाय वैश्यादिजनायेत्यर्थः । महाजनादिति । नित्यग्रहणं सर्वजनादुक्तः खोमा भूदित्येवमर्थम् । महाजनशब्दस्य समानाधिकरणपद आत्वनिर्देशादेवावसीयते । सर्व । सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः । सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद् । अनाश्रितार्थस्य च शब्दरूपस्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावादपि सर्वनामत्वं न भवति । पुरुषाद्वधेति । प्रत्ययार्थसामर्थ्येन षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते । कृते तु तेनेति तृतीयोपात्तैव । पुरुषश्च लोकप्रसिद्धः पाण्यादियुक्त इह गृह्यते । न तु सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्र प्रत्ययस्यादर्शनादित्याहुः । तदर्थम् । कृत्यनामभ्य इति । अवश्यकर्त्तव्यत्वात्करणार्हत्वाद्वा कृत्या उत्सवास्तन्नामभ्य इत्यर्थः । नवेति ।

स्तस्य प्रयोजनं भवति। तत्र प्रयोजनमित्येव सिद्धम्॥
छदिरुपधिबलेर्ढञ्॥१३॥ उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावात्*। उपध्यर्थमिह प्रत्ययस्यानुपपत्तिः। किं कारणम्। उपध्यभावाद्। विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम्। न चोपधिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति। यद्धि तद्रथाङ्गं तदौपधेयमित्युच्यते। सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वार्थेऽञ्वचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। कृदन्तस्यस्वार्थे अञ्वक्तव्यः। उपधीयतेउपधेयम्। उपधेयमेवौपधेयम्। सिद्धमिति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तम् उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावादिति। नैतदस्ति। अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः। उपधीयते उपधिरिति। अस्ति भावसाधनउपधानमुपधिरिति। तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम्। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। विकृतेः प्रकृताविति वर्तते। प्रकृतिविकृतिग्रहणं निवर्तिष्यते। तच्चावश्यं निवर्त्यम्। इहार्थमुत्तरार्थं च। इहार्थं तावत्। बालेयास्तण्डुलाः। उत्तरार्थम्। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। आर्षभ्यो वत्स इति। अथ तदर्थमित्यनुवर्त्तते उताहो

प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं फलमप्यभिधीयते कारणमपीति भावः। छदि। उपध्यभावादिति। उपधिशब्दो विकृतिवाची नास्ति। एकस्यैव रथाङ्गविशेषस्योपध्यौपधेयशब्दाभ्यामभिधानात् प्रकृतिप्रत्ययार्थस्य प्रकृतिविकारभावाभावादित्यर्थः। सिद्धं त्विति। उपधेयशब्दात्कर्मसाधनयदन्तात् स्वार्थेऽञ्वक्तव्य इत्यर्थः। तद्यो भावसाधन इति। तत्र हि तादर्थ्यं संभवति। उपधानक्रियार्थत्वाद्रथाङ्गविशेषस्य। एवमपीति। यद्यपि लोके क्रियाविकारत्वेन क्वचिन्निर्दिश्यते। बहुविकारोयं मनुष्यो हसति गायति नृत्यतीति। तथापि प्रत्ययविधौ विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्रकृत्युच्छेदो यत्र वा प्रकृते रूपान्तरापत्तिः। बालेया इति। अत्र तण्डुलानां तादर्थ्यमस्ति। न तु प्रकृतिविकारभावो बल्यवस्थायामपि तण्डुलानां तदवस्थत्वादिति भावः। आर्षभ्य इति। यथा पक्वमाम्रफलमाम्रफलविकारत्वेन न प्रसि-

न। किं चार्थानुवृत्त्या। बाढमर्थः। तदस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थं यथा स्यात् इह मा भूत्। प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। प्राकारो नगरस्य स्यादिति। यदि तदर्थमित्यनुवर्त्तते। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। ऋषभार्थो घासः। उपानदर्थस्तिलकल्क इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि अनुवर्त्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणम्। ननु चोक्तं बल्यृषभयोर्नसिध्यतीति। किं पुनर्भवान् विकारं मत्वाह बल्यृषभयोर्न सिध्यतीति। यदि तावद्यः प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारः। वैभीतिको यूपःखादिरं चषालमिति न सिध्यति। अथमतमेतत्तदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति बल्यृषभयोरपि सिद्धं भवति। गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला बालेयाः। गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्यः। औपधेयं तु न सिध्यति। वचनात्स्वार्थिको भविष्यति॥ तदस्य

इमपि तु प्रत्यभिज्ञावशात्तत्वे नैवमृषभोपि न वत्सविकारः। अर्थेति। तदर्थग्रहणाननुवृत्तौ स्वार्थे प्रत्ययउपधिशब्दात्सिध्यतीति भावः। ऋषभोपानहन्नादयश्च शब्दास्तादर्थ्याद्वत्सादिषु वर्त्तमानाः स्वार्थ एव प्रत्ययमुत्पादयिष्यन्ति। प्रासाद इति। अत्र संभावनामात्रं गम्यते न तु तादर्थ्यमिति प्रत्ययो नेष्यते इति करणापरामर्शेनेदमुच्यते। यदि तर्हि तदस्येत्यनेन तादर्थ्ये प्रत्ययः क्रियते तदा योग्यतामात्रविवक्षायां प्रत्ययाप्रसङ्गः। अरणीयं स्थूणाकाष्ठमिति। अत्रापि बुद्धिपरिकल्पितारोपिततादर्थ्याश्रयणे प्रत्ययो भविष्यतीत्याहुः। गुणान्तरयुक्ता हीति। बल्यवस्थायां यो गुणः सन्निवेशलक्षणो लाक्षादिकृतलौहित्यादिलक्षणो वा तदपेक्षया प्राक्तनगुणयुक्ता इत्यर्थः। गुणान्तरयुक्तश्च वत्स इति। सुजातावयवः संहननवान्महाप्राणऋषभावस्थाप्राप्तयेयदापरिपोष्यते न तु दानविक्रयार्थं तदातादर्थ्यस्य संभवः। आम्रं तु पक्वं यद्यप्याम्रविकारो गुणभेदात्। तथापि तत्त्वबुद्ध्युत्पादाल्लोके प्रकृतिविकारभावस्याऽप्रसिद्धत्वात्। तत्र प्रत्ययाभावः। आम्रपक्वावस्थयो राम्रशब्द एव वाचकत्वेन प्रवर्त्तते न तु शब्दान्तरं वत्सर्षभशब्दवत्। औपधेयमिति। सत्यपि क्रियापेक्षे द्रव्यस्य तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावात्। वचनादिति। कर्मसाधनकिप्रत्ययान्तादुपधिशब्दात्स्वार्थे ढञ् प्रत्यय उपध्यौपधेयशब्दयोर्लौकिपर्यायत्वादेकस्यार्थस्यात्मापे-

तदस्मिन्त्स्यादिति॥१६॥स्याद्ग्रहणं किमर्थम्।इह मा भूत्। प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येति । अथ क्रियमाणेपि स्याद्ग्रहणइह कस्मान्न भवति प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादिति । शक्यार्थे लिङिति वक्तव्यम् । नैवं शक्यम् । इदानीमेव ह्युक्तं न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति । एवं तर्हि इतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी । अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षा । अस्ति लौकिकी । प्रायोक्त्री विवक्षा प्रयोक्ता हि मृद्वया स्व-

चया तादर्थ्यं प्रकृतिविकारभावाभावात् । तदस्य । स्याद्ग्रहणमिति । क्रियमाणे ऽपि स्याद्ग्रहणे नैवातिप्रसङ्गनिवृत्तिरितिकरणादेव सर्वातिप्रसङ्गनिवृत्तिः सेत्स्यतीति प्रश्नः । प्रासादो देवदत्तस्येति । अक्रियमाणे स्याद्ग्रहणे स्वस्वामिसंबन्धादावतिप्रसङ्ग उक्तः । अस्येति षष्ठ्या संबन्धमात्रस्य प्रतिपादनात्सामान्ये च सर्वविशेषान्तर्भावात् । ननु तदर्थग्रहणानुवृत्त्यात्र न भविष्यति । तथा च च्छदिरुपधिबलेर्ढञित्यत्र भाष्यं बाढमर्थं इत्यादि । एवं तर्ह्यसति स्याद्ग्रहणे प्रासादार्थोयं देवदत्त उत्पन्नो योग्योयं प्रासादलाभइति तादर्थ्यसंभवात्प्रत्ययप्रसङ्गः । अथेति । यदा देवदत्तनामा केन चिदीश्वरो दृष्टस्ततः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्ट्वासौ संभावयति नायं प्रासादो ऽन्यस्य संभवति देवदत्तस्यायं प्रासादः स्यादिति तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वत्र तादर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्ययो न भविष्यति । एवं तर्हि प्रासादलाभयोग्योसौ देवदत्तः प्रासादार्थ इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणम् । अथ वा तदर्थग्रहणमत्र नानुवर्त्तते इतिकरणेनानिष्टनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात् पूर्वसूत्रे तु भाष्यकारेणेतिकरणापरामर्शेन प्रसङ्गान्तरेण तदर्थग्रहणस्यैवानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वसौ सिद्धान्तस्तथा चान्यार्थमपि दारु योग्यतामात्रेण प्रासादीयमुच्यते न च तत्र तादर्थ्यलेशोप्यस्ति। न च प्रतीयते येनासदपि तादर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत । शक्यार्थ इति पठितव्यमित्यर्थः । इदानीमेवेति । चिरवृत्तमपि वस्तु बुद्ध्या भावितत्वात्प्रत्यासन्नमिव प्रतीयते । उपदेशे ऽजनुनासिक इदित्यत्रेदमुक्तम् । प्रायग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भवति । प्रायवचनात्संज्ञायामेव घञ् स्याद्वा न वा न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति तत्र हि घञ् विधेयत्वात्प्रधानं तस्यैव प्रायग्रहणं च विशेषणं न्याय्यम् । न तु संज्ञायां प्रायग्रहणं विशेषणं परार्थस्य स्वसंस्कारप्रतिपत्तावयोग्यत्वाच्छब्देन पारार्थ्यापन्नस्यैव प्रत्यायनादेकवाक्यत्वाच्चोपाधिविशेषणशब्दयोश्च क्व चित्पर्यायत्वं क्रियाभावशब्दयोरिव । क्व-

ग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मृदूञ्स्निग्धान् श्लक्ष्णान् शब्दान् प्रयुङ्क्ते। लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः प्राय इति लोको व्यपदिश्यते। न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्। यद्येवं, नार्थः स्याद्ग्रहणेन। न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्॥१९॥ किमर्थं संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते। न संख्यापि परिमाणमेव तत्र परिमाणपर्युदासो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्या संख्या अन्यत्परिमाणमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति। द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता। त्रिशता। परि-

---

च्चित्तु भेदेन व्यवहारः।तदुक्तम्।अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाचःसमानशब्दो यः। अनुपाधिरतोऽन्यच्छ्लाघादिविशेषणं यद्वदिति।तत्र स्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणायोपात्तं परतन्त्रमयोग्यं शक्यार्थ इत्यनेनविशेषणेनसंबन्धानुभवे। ननुविशेषणसंबन्धमनुभूयप्रकृत्यर्थं विशेषयिष्यति।नैतदस्ति।विशेषणसंबन्धानुभवेप्रधानत्वंतस्य स्यात्।नतूपाधित्वंप्रतीतिकालएवच्चतस्य पारार्थ्यमवगतमिति कुतोविशेषणसंबन्धः।अथोपाधिद्वयेन प्रकृत्यर्थः संबध्येत। तदिहापि प्रसज्येत।शक्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। तत्र ज्ञातुमुपभोक्तुं वा शक्य इति प्रकृत्यर्थस्य शक्यार्थत्वविशेषणसंबन्धसंभवः। मृदूनिति। अपभ्रंशानित्यर्थः। तस्मात् प्रयोक्तृविवक्षा नाश्रीयते। प्रयोक्तुः स्वातन्त्र्यान्नियमाभावात्। प्रायस्येति। समग्रकल्पस्येत्यर्थः। तस्माद्यत्रार्थे लोकाः शब्दान् प्रयुञ्जते तदर्थाभिधानियः त एव शास्त्रेणानुविधीयन्ते। प्रयोगमूलत्वाद् व्याकरणस्मृतेः। अयमेव न्यायः क्वचिदिति करणेनोपसंगृह्यते। तत्रेतिशब्दो हेत्वर्थः सन् विवक्षामनुसारयति। योऽयमर्थस्तदस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थप्रत्यायनाय यदा विवक्षा भवति अतो हेतोरयमर्थःप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयत इति। अथ वा एवमर्थवृत्तिरितिशब्दो विवक्षामनुसारयति। एवं यदि लोकस्य विवक्षा भवति तत्र प्र-

माणपर्युदासो न भवतीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते । तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति। इह च क्रीतवत्परिमाणादिति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते। शतस्य विकारः शत्यः। शतिकः। साहस्र इति। यत्तावदुच्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्या संख्या ऽन्यत्परिमाणमिति। नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति। न्यायसिद्धमेवैतत्। भेदमात्रं संख्याह। यच्चेषीकान्तं यच्चापरिमाणं तस्य सर्वस्य संख्याभेदमात्रं ब्रवीति। परिमाणं तु सर्वतः। सर्वतोमानमिति चातः परिमाणमिति। प्रस्थस्य च समानाकृतेर्न कुतश्चिद्विशेषो गम्यते। न चोन्मानतो न परिमाणतो न प्रमाणतः। किं

त्यय इत्यर्थः। न च लोकस्य प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यर्थस्य प्रतिपादनाय प्रासादीयो देवदत्त इति शब्दप्रयोगेच्छा भवति भवाद्यर्थप्रतिपादनायैवैतच्छब्दप्रयोगात्। आह। किमर्थमिति। परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति क्रियाशब्दत्वात्परिमाणशब्दस्य संख्याया अपि परिच्छेदहेतुत्वात् पृथग्ग्रहणं न कर्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः। एवं तर्हीति। आचार्यदेशीयः परिहरति। यथा प्रच्यत्वाङ्गरतानां ग्रहणे सिद्धे बह्वच इत्यत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थम्। तेनेञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति। एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यपरिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थम्। तेन द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र द्विगुलक्षणस्य ङीपोऽपरिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः सिध्यति। यथा पञ्चाश्वेति। पणपादेति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शतशाणाभ्यां वेति वचनाद्यत्प्रत्ययाभावात् पक्षे शताच्च ठन्यतावशत इत्यत्रासमासग्रहणानुवृत्त्या संख्यालक्षणस्य कनोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते द्विशतेति भवति। यद्येतदिति। शिष्य आचार्यदेशीयेनोक्तं दूषणमुद्भावयति। इदानीमाचार्य आह। यत्तावदिति। परिमाणशब्दः क्रियाशब्दत्वेऽपि विशिष्टपरिच्छेदहेतौ द्रोणादौ रूढो न संख्यामभिधेयत्वेन गृह्णाति यथा पङ्कजशब्दः पद्ममेवाभिदधाति न तु कुमुदादिकमपीत्यर्थः। भेदमात्रमिति। भेदः पदार्थानां वैलक्षण्यं तन्मात्रं संख्याशब्दः प्रतिपादयति। मूर्तामूर्तगणनात्मकत्वात् संख्यायाः, एको घट इत्यत्रापि

पुनरुन्मानं किं परिमाणं किं प्रमाणम्। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम्॥ ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानम्। परिमाणंतु सर्वतः॥ सर्वतो मानमिति चातः परिमाणम्। कुत एतत्। परिः सर्वतो भावे वर्त्तते। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्॥ आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति। संख्या बाह्या तु सर्वतः॥ आतश्च सर्वतः संख्या बाह्या। भेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानं कुतश्च न॥ एवं च कृत्वा संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते। यदप्युच्यते तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पतइति। आहायं परिमाणं या संख्येति न चास्ति संख्या परिमाणं तत्र वचनादियती विवक्षा भविष्यति। यदप्युच्यते। क्रीतवत्परिमाणादिति च संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते इति। संख्याया इति च तत्र वक्तव्यम्। किं पुनरिमे ठगादयः प्रागर्हाद्भवन्ति।

ह्यादिनिरासाद्भेदावगतिरस्त्येव। यश्चेषीकान्तमिति। अपचितपरिमाणोपलक्षणमिषीकान्तग्रहणम्। तेनायमर्थः। हिमवदादि महापरिमाणमपि संख्यया गण्यते सप्त कुलाचला इति। अपचितपरिमाणमपि त्रयः परमाणव इति। यच्चापरिमाणमिति। अमूर्तमप्यात्मादि गण्यते इत्यर्थः। उन्मानप्रमाणपरिमाणानि तु मूर्तद्रव्यविषयाण्येव। क्वचित्पाठः यच्च परिमाणमिति। तत्रायमर्थः। द्रोणादिपरिमाणमपि संख्यया परिच्छिद्यते द्रोणाविति। परिमाणग्रहणं चोपलक्षणं सर्वस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वात्। तदुक्तम्। दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्तिभेदाय कल्पते। क्रियाभेदाय कालस्तु संख्यासर्वस्य भेदिकेति॥ सर्वत इति। आरोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां धान्यादि येन मीयते काष्ठादिमयेन तत्परिमाणं प्रस्थादिकमुच्यते। प्रस्थस्य चेति। संख्ययैव विशेषो गण्यते द्वौ प्रस्थौ त्रयः प्रस्था इति न त्वन्यत इत्यर्थः। भिन्नसन्निवेशस्य हस्तादिनापि परिच्छेदो भवतीति समानाकृतिग्रहणं समानसन्निवेशप्रतिपादनार्थम्। प्रसङ्गेन उन्मानप्रमाणयोरपि स्वरूपप्रतिपादनंप्रश्नपूर्वकं करोति।किं पुनरिति। ऊर्ध्वमिति। ऊर्ध्वदिगवस्थितं परिच्छेदकमुन्मानमुच्यते। यथा हास्तिनमुदकमित्यत्र हस्तीति केचिदाहुः।अन्ये तु हस्तरादेः प्रमाणे चान्तर्भावात्तुलादण्डादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सु-

आहो स्वित्सहार्हेण । कश्चात्र विशेषः। ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः*। ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः । अर्हे ठगादयो विधेयाः । शतमर्हति शत्यः । शतिकः । साहस्र इति । वस्ने वचनात्सिद्धम् । इह यः शतमर्हति शतं तस्य वस्नो भवति । तत्र सोऽस्यांशवस्नभृतय इत्येव सिद्धम् । वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः*।वस्ने वचनात्सिद्धमितिचेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः। मांसौदनिकोतिथिः । श्वैतच्छत्रिकः । कालायसूपिकः । तथागुणानां परिप्रश्ने भवति । किमयं ब्राह्मणोर्हति शत्यः । शतिकः । साहस्रः । नैष्किक इति न सिध्यति । सन्तु तर्हि सहार्हेण। अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः*। अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । भोजनमर्हतीति । किमुच्यते भोजनादिष्वतिप्रसङ्ग इति । यदाच्छेदादिभ्य इत्युच्यते । अवश्यं मांसौदनिकाद्यर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । तदर्हति । ततश्छेदादिभ्यो नित्यमिति। तस्मिन् क्रियमाणे भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । उक्तं वा* । किमुक्तम् । अनभिधानादिति । अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो न भविष्यति । अथ वा योगविभागः करिष्यते । कथं मांसौदनिकोतिथिः । श्वैतच्छत्रिकः । कालायसूपिकः । अस्मिन्दीयते अस्मा इति च । एवमेतत्सि-

वर्णादेर्गुरुत्वं मीयते तदुन्मानं तस्योर्ध्वारोपणादूर्ध्वमुच्यतइत्याहुः । आयाम इति । विस्तारो येन मीयते दारुवस्त्रादीनां तत्प्रमाणं हस्तादि तच्चायामपरिच्छेदित्वादुपचारादायामशब्देनोच्यते । नैषेति । न कुतश्चित् संनिवेशादेः संख्या मानं सन्निवेशादिनिरपेक्षं मानमित्यर्थः । तथाहि । द्वौ मेरुसर्षपावित्यपि भवति । इयती विवक्षेति । रूढिपरित्यागेन परिच्छेदकत्वमात्रमाश्रयिष्यते इत्यर्थः । नन्वेवमप्यव्यभिचारात् संख्याया विशेषणमनर्थकम् । नैष दोषः । प्रत्ययार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात् पञ्चको गोसंघ

ढुम्। अथ वा पुनः सन्तु प्रागर्हीत्। ननु चोक्तं ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिरिति। परिहृतमेतद् वस्ने वचनात्सिद्धमिति। ननु चोक्तं वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिरिति। तथा गुणानां परिप्रश्ने भवति। किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शतमर्हति शत्यः। शतिकः। साहस्रः नैष्किक इति न सिध्यतीति। नैष दोषः। अस्मिन्दीयते अस्मा इति च एवमेतत् सिद्धं भवति॥

असमासे निष्कादिभ्यः॥२०॥असमासइति किमर्थम्। परमनिष्केण क्रीतं परमनैष्किकम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। निष्कशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अत उत्तरं पठति। निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञा। प-

इति यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोऽस्य संघस्येति तदा मा भूदित्येवमर्थं संख्या परिमाणग्रहणेन विशेष्यते। संख्याया इति च तत्रेति। लक्ष्यसिद्धये संख्याग्रहणं तत्राधिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। किं पुनरिति। किं मर्यादायामाङ् अथाभिविधाविति प्रश्नः। अर्हतिशब्दैकदेशानुकरणञ्चात्राऽर्हशब्दः। वस्ने वचनादिति। पटादेरर्थस्य शत्यादिशब्दैरभिधानादिति भावः। मांसौदनिक इति। नहि मांसौदनोऽतिथेर्मूल्यमितिभावः। अस्मिन्दीयत इति। अधिकरणत्वं वा विवक्षित्वा प्रत्ययो विधास्यत इति विकल्पप्रदर्शनार्थमुभयोरुपादानम्। तत्र तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत इति योगविभागः क्रियते। तदस्मिन्नित्येको योगः। वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदाइतिद्वितीयः पूर्वयोगस्य सर्वविषयत्वज्ञापनार्थः दीयत इति तृतीयो योग उभयोर्योगयोः शेषः। ततो दीयतेतदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठगादयः प्रत्यया भवन्ति। तदस्मिन्दीयते तदस्मा इति चोपसंख्यानमितिवचनाद्। चतुर्थ्यपि भवन्तीति सर्वेष्टसिद्धिः। यद्यप्यर्हतेपि न दीयते। तथापि योग्यतया संभावितदानाश्रयप्रत्ययोत्पादनेन विशिष्टस्वरूपनित्यशब्दव्युत्पत्तिरविरुद्धेतिमन्यते। अस। असमास इति। वक्ष्यमाणः प्रष्टुरभिप्रायः। परमनैष्किकमिति। ठञेवात्र भवति। निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वेणाप्राप्तेनेनठग्विधीयते। निष्कादिष्विति। पूर्वत्र ग्रहणं वार्तिककारः पठन्कृष्णात्यादिसिद्धिं प्रयोजनं मेने। भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय पूर्वत्र ग्रहणमविवक्षितार्थं

कंपूर्वत्रतदन्ताप्रतिषेधस्य * । निष्कादिषुसमासग्रहणं क्रियते। ज्ञापकार्थम्।किंज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्राग्वतेष्ठञित्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। न च ठञ्विधौ का चित्प्रकृतिर्गृह्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् परमगोपुच्छेन क्रीतं पारमगोपुच्छिकम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। विधौ प्रतिषेधः। प्रतिषेधश्चायम्। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः इत उत्तरं तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भव-

---

मत्वा प्रयोजनानि प्रदश्य दूषयित्वा च क्रमणातिल्यादार्थत्वमेवज्ञापकस्य स्थापयिष्यति। प्राग्वतेष्ठञित्यत्रेति।तेन परमनिष्कशब्दाट्ठञ् सिद्धो भवति।केवलात्प्रातिपदिकाट्ठञ् विधीयमानः समासान्तस्यादित्याभासमात्रेणेदमुक्तम्।न च ठञ्विधाविति। यत्र विशिष्ट प्रकृतिरुपादयते तत्रतदन्तविधेःप्रतिषेधः।ठञ्विधौतुङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपादकमात्रं प्रकृतित्वे नाश्रीयते।तत्र हि समासस्य प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेर्नप्रतिषेधइतिठञ्सिध्यतीति भावः।पारमगोपुच्छिकमिति।ठक्प्रतिषेधाट्ठञ् भवति। यद्येवंकेवलस्यप्रतिषेधोनप्राप्नोति गौपुच्छिक इति। नैष दोषः। यस्यां परिभाषायां प्रातिपदिकश्रुतिरस्ति सेहनोपतिष्ठत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिहाश्रीयते। तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति द्वयोरप्यत्रानुपस्थानात्तदन्तविधिना तदन्तस्य कार्यं केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन। विधौ प्रतिषेध इति। पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति प्रत्ययविधौ ग्रहणवतेत्यस्याः परिभाषाया ज्ञापितत्वाद् यत्रैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादित्यनेन तु ठक् प्रतिषिध्यतइति न तदन्तविधिप्रतिषेधो नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः। अन्ये त्वाहुः। गोपुच्छात्परष्ठक् साधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे विज्ञायमाने गोपुच्छश्रुतेः सर्वत्राविशेषात् केवलात्तदन्ताच्च ठकोसाधुत्वं सिध्यतीति नात्र तदन्तविधिना प्रयोजनमिति तदभावे त-

ति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति। पूर्वत्रैव तर्हि प्रयोजनम्। खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। राजमाषेभ्यो हितं राजमाष्यम्। कृष्णतिलेभ्यो हितः कृष्णतिल्यः। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि *। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि कर्त्तव्यम्। पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति। द्वैपारायणिकः। त्रैपारायणिकः। अलुकीति किमर्थम्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। त्रिशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्। त्रिशौर्पिकम्॥ शताच्च ठन्यतावशते॥२१॥ शतप्रतिषेधेऽन्यश-

ब्दप्रतिषेधस्याप्रसङ्ग इति ज्ञापनस्यापि न प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतदिति। तत्रावश्यं वक्तव्यमसत्यस्मिन् ज्ञापके विध्यर्थं सति तु नियमार्थं संख्यापूर्वपदानामेव यथा स्यादिह माभूत् परमपरायणं वर्तयतीति। तथा लुगन्तायाः प्रकृतेर्मा भूद् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति। राजमाष्यमिति। ननु राजमाषशब्दस्य जात्यन्तरवाचित्वान्माषशब्दस्यानर्थक्यादत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैकविंशतिर्नरसिंहो गौरखरो लोहितशालिरित्यादीनां समुदायानामर्थान्तराभिधायित्वेऽपि नावयवानामानर्थक्यं तस्यापि शब्दसंस्काराय हि शास्त्रे सर्वत्र परिकल्पितार्थवत्ताश्रीयते। तात्त्विकी तु वाक्यस्यैवार्थस्य प्रत्यायनाय प्रयोगात्। द्वाभ्यामिति। तद्धितार्थेति समासे कृते शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ्ठयोरन्यतरस्याध्यर्द्धेति लुक्। ततो द्विशूर्पेण क्रीतमित्यञभावे सामान्यविहितष्ठञ् भवति। तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। शताच्च। संख्याया इति कनि प्राप्ते ठन्यतौ विधीयेते। तत्राशत इति प्रत्ययार्थविशेषणं न प्रकृतेरसंभवात्। नहि शतशब्दस्याशते वृत्तिः संभवति। तत्र प्रत्ययार्थस्य द्विविधं शतत्वम्। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्यान्तरविषयं प्रकृत्यर्थविषयं च। तत्र पूर्वं यथा। शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति। अपरन्तु शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य शतक इति। अत्र हि केवलं प्रत्ययोत्पादनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविवक्षा तात्त्विकस्त्वभेद इति प्रत्ययार्थस्यैकत्वेपि शतत्वमस्त्येव। यथा शतमित्येकत्वे विभक्तिवाच्ये सत्यपि शतत्वं न निवर्तते। तत्राद्यस्य निषेधो मा भूदित्याह। शतप्रतिषेध इति। तत्र केचिदाहुः। न्यायसिद्ध एवार्थो वार्तिककारेण प्रतिपादितः। प्रकृत्यर्थस्य शतस्य यत्र प्रत्ययार्थत्वं तत्रान्तरङ्गमहेयं संख्यान्तरासाधारणं च शतत्वमन्यत्र तु शत्यं शाटकश-

तत्वे ऽप्रतिषेधः*।शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्।इह मा भूत्।शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति। अन्यशतत्व इति किम्। शतकं निदानमिति॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन्॥२१॥डतेश्च* डतेश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्। कतिभिः क्रीतं कतिकम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति।त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । तिप्रतिषेधाड्डतिग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम्*।अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम्।नच डतेस्तिशब्दोऽर्थवान् । नैषा परिभाषा इह शक्या विज्ञातुम् । न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते । किं तर्हि । सप्रकृतिकेन । क्व तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या भवति ।यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणानि । तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । ननु चोक्तं नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि स-

---

तमित्यादौ शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वाद् बहिरङ्गमिति तत्र प्रतिषेधाप्रसङ्गः। अन्ये त्वाहुः। शतको ग्रन्थ इत्यत्र ग्रन्थस्यैकसंख्यत्वाच्छतत्वमनुमीयते। तत्र यथा वृक्ष इत्यत्र मूलाद्यवयवसमवेतबहुत्वसंख्याश्रयं बहुवचनं न भवति। एवमशत इति प्रतिषेधो ग्रन्थे न प्राप्नोत्यन्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्तिकारम्भः। ततोन्यशतत्वे प्रतिषेधाभावात्सामर्थ्यादनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः संपद्यते। एवं च सति शतं गावः परिमाणमस्य शतको गोसंघ इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति। आपिशलकाशकृत्स्नयोस्त्वग्रन्थ इति वचनादप्यत्र प्रतिषेधाभावो नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वेसाध्वसाधुप्रविभागः। संख्यायाः। डतेश्चेति। विंशतिशब्दात्तु विंशतिकात्ख इति ज्ञापकात्कन् भवति। न च डतेरिति समुदायस्यार्थवत्त्वात्तदवयवस्तिशब्दोनर्थकोऽत एव विंशतिशब्दे शति च प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्याज्ज्ञापकमन्तरेणापि कन् सिद्धः। नैषेति। लौकिक्यर्थवत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानां च नास्ति केवलानां प्रयोगाभावादिति भावः। यान्येतानीति। यद्यपि प्रत्यया अपि शब्दसंघातास्तथापि तेषामानर्थक्यादर्थवन्तः शब्दसंघाता इह विवक्षिताः। यथोक्तं संग्रहणे पायसं करोतीति सुण्न भवति। उद्ग्रहणेगर्मुद्ग्रहणं न भवति गर्मुत् स्थास्यतीति। हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न भवति प्लीह्नानाविति। केवले-

प्रकृतिकेनेति। केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते। कथम्। उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्याम्॥ वतोरिड्वा॥२३॥कस्यायमिड्विधीयते। कन इत्याह। तत्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यम्। अक्रियमाणे हि प्रत्ययाक्तिकारात् प्रत्ययोयं विज्ञायेत। टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति। अस्त्यन्यट्टित्करणस्य प्रयोजनम्। टित इति ईकारो यथा स्यात्। अकारान्तप्रकरणे ईकारः। न चैषोऽकारान्तः। एवमपि कुत एतट्टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति न पुनरकारान्तप्रकरणे अनकारान्तादपि ईकारः स्यात्। तस्मात्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। संख्याया अतिशदन्तायाः कनिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। वतोरित्येषा पञ्चमी कन्निति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितःप्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसञ्ज्ञायाम्॥२४॥

नापीति। शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वयव्यतिरेकगम्यार्थवत्ताश्रीयतइत्यर्थः। अत एव शेर्थवद्ग्रहणात्काशे कुशेइत्यादौ शेशब्दस्य ग्रहणाभावः। उपसर्गाणामपि केवलानां प्रयोगाभावाल्लौकिक्या अर्थवत्ताया अभावादन्वयव्यतिरेकव्यवस्थाप्यैवासावाश्रीयते। वतोरि। कस्यायमिति। टित्त्वादस्यागमत्वं निश्चितम्। आगमी न निर्दिष्ट इति तद्विषयः प्रश्नः। वतोरिति पञ्चमीनिर्देशाद्वत्वन्तस्यागमित्वमयुक्तम्। कन इति। वत्वन्तस्य संख्यात्वात् पूर्वेण विहितस्येति भावः। आनन्तर्याच्च कनमागमिनं मन्यते। तदिति। संख्यायास्तावदनेकस्य प्रत्ययस्य विधानादागमिविशेषो दुर्लभः। प्रत्ययाधिकाराच्च चरेष्ट इत्यादिवदिटः प्रत्ययत्वप्रसङ्गः। अनकारान्तादिति। यथा डित्यभस्यापि टिलोपः। अथ प्रयोजनाभावाट्टकारस्येत्संज्ञा न भवतीति कस्मान्न कल्प्यते। नैतदस्ति। हलन्त्यमिति श्रुतेर्बलीयस्त्वादत इति प्रकरणस्य दुर्बलस्य बाधोपपत्तौ प्रयोजनलाभात्। न चेति। पञ्चमीहि प्रत्ययस्वरूपमुत्पादयति। यथा गुप्तिज्किद्भ्यः सनिति न तु षष्ठींप्रकल्पयति। अस्तः षष्ठीप्रकल्पनाभावादिति भावः।प्रकृतश्चेति।स्वरितत्व

असंज्ञायामिति किमर्थम्। त्रिंशत्को विंशतिकः। कथं चात्र कन्भवति। संख्यायाः कन्भवतीति। अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र कन्निति। यदयं विंशतिकात्ख इति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति। विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्याद्। नेत्याह। योगापेक्षं ज्ञापकम्। अथ वा योगविभागः करिष्यते। विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्भवतीति। ततोड्वुनसंज्ञायामिति॥कंसाट्टिठन्॥२५॥टिठन्नर्द्धाच्च*।टिठन्नर्द्धाच्चेति वक्तव्यम्। अर्द्धिकः। अर्द्धिकी। कार्षापणाद्वा प्रतिश्च*। कार्षापणाद्वा टिठन्वक्तव्यः। वा च प्रतिरादेशो वक्तव्यः। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्रतिकः। प्रतिकी॥ अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्॥२८॥द्विगोर्लुक्युक्तम्*।किमु-

प्रतिज्ञानादिति भावः।ननु विधानार्थापि कनोनुवृत्तिः संभवति। इटा मा बाधीति तत्रेट्कनौ वा भवतः पक्षेठञितिप्रत्ययत्रयं स्यात्। नैष दोषः।पूर्वसूत्रेण तावत् कन्विहितस्तस्येहानुवृत्तिर्विधानार्था न भवतीति प्रतीतिरुपजायते।तस्मादित्युत्तरस्यैषा परिभाषावतिष्ठते तत्र किमनिष्टप्रकल्पनयानेकबाधोस्तु अथेष्टप्रकल्पनया सर्वानुग्रह इति। तत्र सर्वानुग्रहो न्याय्यःलक्ष्यस्यतथावस्थानाच्च। विंशति। प्रत्ययान्तनिपातनमिति। कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः। ननु विंशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययवात्तिशब्दस्यानर्थक्यात् प्रतिषेधप्रसङ्गाभावात्किं ज्ञापकाश्रयणेन। उच्यते। द्विदशशब्दस्य विंशादेशस्तिप्रत्यय इत्येषा प्रक्रियाश्रीयते। एवं हि ज्ञापकाश्रयेण त्रिंशत्कशब्दोपि सिध्यति। अन्यथा त्रिंशच्छब्दे शतोर्थवत्त्वादशदन्तायाइति प्रतिषेधःस्यात्। ननु विंशतिशब्दादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कन्प्रत्यये विंशतिकशब्दः स्यादिति कथं ज्ञापकम्। नैतदस्ति। स्वार्थिके कन्प्रत्यये विंशतिकाया इति निर्देशः स्याद् असंज्ञायां ड्वुनो विधानात् संज्ञाविषयमेवज्ञापकमाश्रयणीयम्। योगापेक्षमिति।यथापुंवदिंतियोगापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य तत्यर्थे नञ्स्नञोरप्रवृत्तौ स्त्रीवदित्यपि भवति। एवमेतद्योगापेक्षं विंशतिकादिति ज्ञापकमिति त्रिंशत्कशब्दोपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः। कंसात्। अर्धिकशब्दइति। अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे रूढ इति भागवदपेक्षायामसामर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति केचिदाहुः। अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्ज्ञातो भागवद्विशेषो भवतितदा नास्त्यसामर्थ्यमिति सर्वस्यैवार्द्धस्य ग्रहणेन भाव्यमित्याहुः। अध्यर्द्ध। द्विगोर्लुक्युक्तमिति। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति

क्तम्। तत्र तावदुक्तं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्। त्रिशौर्पिकम्। अर्थविशेषसंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि*। अर्थविषेषस्यासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। द्वयोः शूर्पयोः समाहारः द्विशूर्पी। द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते। तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। आहो स्वित्स निमित्तं यस्य सोयं तन्निमित्तः। तन्निमित्तादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते तस्य मिमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। क्रियमाणेपि हि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्। त्रिशौर्पिकम्। अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति विज्ञायते। कुत एतत्। यदयमाह। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति। तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। द्विगोरिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि। संबन्धषष्ठी द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति। द्विगोर्यस्तद्धितः। किं च द्विगोस्तद्धितः। निमित्तम्। यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये। इदं तर्हि वक्तव्यम्। अर्थविशेषा-

तत एव बोध्यम्। संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति। इह वृत्तिकारा असंज्ञाग्रहणं

संप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति। एतच्च न वक्तव्यम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति। द्विशूर्प्या क्रीतं द्विशूर्पमिति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः करिष्यते। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अव्यविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमितिविगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवमिहापि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति। द्विशूर्प्या क्रीतमितिविगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। असंज्ञायामिति किमर्थम्। पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकलायिकम्। संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य*। संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः। किं कारणम्। तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। नान्तरेण तद्धितं तद्धितस्य च लुकं द्विगुसंज्ञास्ति। यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ तन्निमित्तः स्यात्। एवं तर्हि इदं स्यात्पञ्चानां लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती। पञ्चलोहित्या क्रीतमिति। अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम्। कथम्। उक्तं ह्येतत्। अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति। उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणानर्थक्यम्*। उक्तं संख्यात्वे ऽध्यर्द्धग्रहणस्य प्रयोजनम्। किमुक्तम्। अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं लुकि चाग्रह-

---

प्रत्ययान्तविशेषणं व्याचष्टे न चेत् प्रत्ययान्तं संज्ञेति पाञ्चलोहितिकपाञ्चकालायिकशब्दौ च परिमाणविशेषस्य संज्ञे इति लुङ् भवति। वार्तिककारस्तु द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं संनिधानादवगम्य प्रत्याचष्टे।तन्निमित्तत्वादिति। तस्याः संज्ञाया लोप एव निमित्तमित्यर्थः। पञ्चलोहितपञ्चकलायशब्दौ द्विगूकृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः। पञ्चलोहितीति।समाहारद्विगुंसंज्ञां मन्यतेततश्च नलोपनिमित्तैव संज्ञा। अत्रापीति। अव्यविकन्यायेन वाक्यविषय एव समाहारद्विगुरित्यर्थः।अध्यर्द्धग्रहणं चेति।बहुगणादिसूत्र इदमुक्तम्।न च संख्याकार्याभावज्ञापनमध्यर्द्धग्रहणस्येह प्रयोज-

णमिति। तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकम्। द्विगोरित्येव लुक् सिद्धः॥विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्॥२९॥कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् *। कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अध्यर्द्धसुवर्णम्। अध्यर्धसौवर्णिकम्। अध्यर्द्धशतमानम्। अध्यर्द्धशातमानम्। द्विशतमानम्॥द्विशातमानम्॥द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्॥३०॥बिस्ताच्च॥३१॥द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यम्*।द्वित्रिभ्यां मिति यदुच्यते तद्द्वैयोग्यमिति द्रष्टव्यम्। किमिदं द्वैयोग्यमिति। द्वयोर्योगयोर्भवं द्वियोगं द्वियोगस्यभावोद्वैयोग्यमिति। तद् द्वैष्यं विजानीयात्। अविशेषेणेत उत्तरं द्वित्रिभ्यामिति। तदाचार्यः सुहृद्भुत्वान्वाचष्टे द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति। तत्र च बहुग्रहणम्*।तत्र च बहुग्रहणं कर्त्तव्यम्। बहुनिष्कम्। बहुनैष्किकम्। बहुविस्तम्। बहुवैस्तिकम्। खार्या ईकन्॥ ३३॥ खार्या ईकन् केवलायाश्च *। खार्या ईकन् केवलायाश्चेति वक्तव्यम्। खारीकम्। काकिण्याश्चोपसंख्यानम् *। काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अध्यर्द्धकाकिणीकं द्विकाकिणीकम्। केवलायाश्च*। केवलायाश्चेति वक्तव्यम्। काकिणीकम्॥शाणाद्वा॥३५॥ शत-

---

नम्।कन्समासाभावप्रसङ्गात्।तस्मात्तत्रत्यवार्त्तिकमेव कर्त्तव्यम्। तस्मिंश्च सति इहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकं द्विगुत्वाल्लुकः सिद्धत्वात्। विभाषा कार्षापण। अध्यर्द्धसुवर्णमिति।अध्यर्द्धेन सुवर्णेन क्रीतमिति द्विगौकृते ठञो लुक्। अलुक्पक्षे परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। उन्मानस्यापिवृद्धौ शाणप्रतिषेधात्ग्रहणात्। द्विशातमानमिति। शतमानादिसूत्रे णाण्। द्वित्रि। द्वयोर्योगयोरिति। तद्धितार्थे द्विगौ कृते बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञ्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। अथ द्विगुर्न व्याख्यातव्यनाम तदा अण एव लुक्। द्वैयोग्यशब्देन चाधाराधेयभाव उच्यते। समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति वचनात्।खार्या। केवलायाश्चेति। अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारात्केवलायान प्राप्नोतीति वचनम्। शाणा। श-

शाणाभ्यां वा*। शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अध्य-
र्धशतमध्यर्द्धशत्यम्।पञ्चशतम्।पञ्चशत्यम्। अध्यर्द्धशाणम
ध्यर्धशाण्यम् । पञ्चशाणं पञ्चशाण्यम्। द्वित्रिपूर्वादण्च*।
द्वित्रिपूर्वादण्चेति वक्तव्यम् । द्विशाणम् । त्रिशाणम् ।
द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । द्विशाण्यम् । त्रिशाण्यम् ॥ तेन
क्रीतम्॥३७॥तेन क्रीतमिति करणात्*। तेन क्रीतमित्यत्र
करणादिति वक्तव्यम् । इहमाभूद् देवदत्तेन क्रीतं यज्ञ-
दत्तेन क्रीतमिति । अकर्त्रेकान्तात्*। अकर्त्रेकान्तादिति
वक्तव्यम् । इह मा भूत् । देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति ।
संख्यैकवचनाद् द्विगोश्चोपसंख्यानम् *। संख्याया इति
वक्तव्यम्।इहापि यथा स्यात् । पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् ।
किंपुनःकारणंन सिध्यति। एकवचनान्तादिति वक्ष्यति ।
तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । एकवचनात् ।एकवचनान्तादि-
ति वक्तव्यम् । इह माभूत् । शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीत-
मिति । द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथास्यात् । द्वा-
भ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं त्रिशूर्पमिति । यदेवकवचना-
न्तादित्युच्यते । मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकं माषैः क्रीतं माषिक-
मिति न सिध्यति । परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं
तदन्तादिति वक्तव्यम् । तत्तर्ह्येकवचनान्तादिति वक्तव्य-
म् । तस्मिंश्च क्रियमाणे बहु वक्तव्यं भवति । न वक्तव्य-
म् । कस्मान्न भवति शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति ।
उक्तं वा* । किमुक्तम् । अनभिधानादिति । यदेवं कर-

तच्छाणाभ्यामिति । शतान्तात्पूर्वे णनित्ये यति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । यद-
भावपक्षे कनोलुक् । द्वित्रिपूर्वादण्चेति सूत्रे ध्वनार्षः पाठ इति वार्तिकारम्भः ।
तेन क्रीतम् । संख्यैकवचनादिति । समाहारद्वन्द्वः । परिमाणस्येति । परिमा-
णस्य या संख्या तस्या यद्वाचकं द्योतकं वैकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यमिति व-
चनाद् मुद्गादीनां चाप्रतिषेधः । अनभिधानादिति । वृत्तौ संख्याविशे-

णादकर्त्रैकान्तादित्यपि न वक्तव्यम् । कर्तुः कर्त्रैकान्ताद्वा कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ॥३८॥संयोगोत्पातयोः को विशेषः । संयोगो नाम स भवति इदं कृत्वेदमवाप्यत इति । उत्पातो नाम स भवति यादृच्छिको भेदो वा छेदो वा पद्मं वा पर्णं वा । तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्*। तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । संनिपाताच्च*। सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् । सान्निपातिकम्॥गोद्व्यचो संख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्॥३९॥यत्प्रकरणे ब्रूह्मवर्चसाच्च* । यत्प्रकरणे ब्रूह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रूह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगः ब्रूह्मवर्चस्यः ।

षानवगमात् परिमाणशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययाभावः । एकत्वसंख्यायुक्ते चार्थे तेषांस्वभावतो,वृत्त्येकवचनान्तेभ्यएवप्रत्ययः । द्व्यादयस्तु शब्दा लुप्तायामपि विभक्तौ स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतां संख्यामवगमयन्तीति तेभ्यः प्रत्ययो भवत्येव एकयाच मुद्गादिव्यक्त्याक्रयासंभावाद्बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः । यदा तु जातिशब्दत्वंमुद्गादीनामभ्युपेयतेतदैकवचनान्तेभ्योपि प्रत्ययः । ननु यन्निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्नोभवतीति सोस्यांशवस्नभृतय इत्यनेन प्रत्ययः सिद्ध इति नार्थोनेन योगेन । अत्राहुः । यस्य शतं मूल्यं न भवति अथ च तेन क्रीतं कार्यवशात्तदर्थमिदम् । तस्य । संयोगोत्पातयोरिति । कोनयोः शब्दयोरर्थ इति प्रश्नः । नत्वेकार्थत्वं मन्यमानस्य प्रश्नः । कोसौ विशेषः येन संयोगोत्पातौ प्रतिपद्यामहे । इदं कृत्वेति । यथा काम्यैर्यागैः पुत्रादयोऽवाप्यन्ते तत्र संयुज्यन्ते फलविशेषेण येन यागादिना करणेन स यागादिरर्थः संयोगः।यादृच्छिक इति । अतर्कितोपनतः । भेद इति । वस्त्रादेः । छेद इति । उपानदादेः । भाविनः शुभस्याशुभस्य वा सूचकोर्थ उत्पात इत्यर्थः । तस्य च निमित्तत्वं फलविशेषविषयबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्न तु फलं प्रतिकारणत्वात् । वातिकमिति । शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थः । न तु निमित्तम् । ठगत्र प्रत्ययः । प्रकारणादिवशाच्च क्वचिच्छमनं प्रतीयतेक्वचित्कोपनम् । गोद्व्यचो । ब्रह्मवर्चस्य इति । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं व्रत-

उत्पातोवा॥ तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते॥४७॥ तदस्मिन्दीयतेस्मा इतिच*। तदस्मिन्दीयतेस्माइति चेति वक्तव्यम्। पञ्च वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते अस्मै पञ्चकः। सप्तकः। अष्टकः। नवकः। दशकः। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। यद्धि यस्मैदीयतेतस्मिन्नपितद्दीयते तत्रतदस्मिन्दीयते इत्येव सिद्धम् ॥ पूरणार्द्धाट्ठन् ॥४८॥ ठन्प्रकरणे ऽन्नन्ता-दुपसंख्यानम् *। ठन्प्रकरणे ऽन्नन्तादुपसंख्यानं कर्त-व्यम्। द्वितीयिकः। तृतीयिकः। किं पुनः कारणं न सि-ध्यति। पूरणादित्युच्यते। न चैतत्पूरणान्तम्। अनैत-त्पर्यवपन्नम्। पूरणं नामार्थः। तमर्थमाह तीयश-ब्दः। पूरणं सोसौ भवति। पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन् सोपि पूरणं भवत्येव ॥ संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्* । तत्पचतीति द्रोणादण् चेति वक्तव्यम्। द्रोणं पचति द्रौणी द्रौणिकी ॥ कुलिजाल्लुक्खौ च॥५५॥कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्व-

---

स्वाध्यायसंपदुच्यते।ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच्समासान्तः। तदस्मिन्। यत्र नदीद्वारादौ शुल्कादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमानः संप्रदानेन प्राप्नोतीत्याह।तदस्मिन्निति।तस्मिन्नपीति। संप्रदानमेव दानक्रीयापेक्षयाधिकरणत्वेन विवक्ष्यते। यथा समम्ब्राह्मणेदानमिति। पूरणा। अन्नन्तादिति। यथा गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीशब्देन स्त्र्यधिकारविहितानांटाबादीनांग्रहणमेवमिहापिपूरणाधिकारविहिताएवडडादयोगृह्येरन्निति वचनम्। द्वितीयिकइति।द्वयोःपूरणोभाग इति द्वे स्तीयस्तदन्तात्पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थे अन्प्रत्ययः। ततो द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयत इति ठन् प्रत्ययः। पर्यवपन्नमिति।व्यवहितमित्यर्थः।पूरणं नामेति। अर्थग्रहणमिह न तु पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भावः। स्वार्थ इति। स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः ।सा हि प्रत्ययस्यात्मीया तदर्थे चान्विधीयमानः पूरणाभिधायित्वात्पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः। संभ। द्रोणादिति। द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ वर्त्तमानाद् द्रोणशब्दात्प्रत्ययस्तस्यैव पाकसंभवात्। कुलि। कुलिजाच्चेति सिद्ध इति।कुलिजाच्चेत्येव सूत्रमस्तु द्विगोष्ठं-

स्मिन् त्रिकभावात्*। कुलिजाच्चेत्येव सिद्धं नार्थो लुक्-खग्रहणेन। किं कारणम्। पूर्वस्मिन् त्रिकभावात्। पूर्वस्मिन्योगे सर्व एष त्रिको निर्दिश्यते। द्वयाढकी। द्वयाढकिकी। द्वयाढकीना॥ तदस्यपरिमाणम्॥५७॥संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु॥५८॥संज्ञायां स्वार्थे*।संज्ञायां स्वार्थे कन् प्रत्यय उत्पाद्यः। पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः। त्रिकाः। शालङ्कायनाः। सप्तका ब्रह्मवृक्षाः। ततः परिमाणिनि*। ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति वक्तव्यम्। पञ्चकः संघः। दशकः संघः। जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम्*। जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः। साप्ततिकः। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं कालादिति सिद्धत्वात्*। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम्। किं कारणम्। कालादिति सिद्धत्वात्। कालादित्येव सिद्धम्। इह यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिर्जीवितमसौ भूतो भवति। तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः*। इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत। द्विषाष्टिकः। त्रिषाष्टिकः। अ-

---

खेत्यनुवर्त्तते खौन्यतरस्यामिति च तत्र छन्खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ् तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। एवं रूपत्रयं सिद्धम्।न च ठञः पक्षे लुगभावेन चतुर्थं रूपमिष्यत इति लुक्खग्रहणं वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम्। तदस्य। संज्ञायां स्वार्थे इति।इह पञ्चादिशब्दाः संख्या संख्येये वर्त्तन्ते न तु संख्यानमात्रे ततः परा तु संख्या संख्याने संख्येये च।तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चशब्दस्य वाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि। ततश्च परिमाणपरिमाणिभावाभावात् स्वार्थ एव प्रत्ययो वक्तव्यः।यदा तु वृत्तिविषये संख्यामात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते। तथा च द्व्येकयोरिति सूत्रकारेण द्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्दवाच्ये आश्रित्य निर्देशः कृतः संख्येयार्थत्वे हि द्व्येकेष्विति स्यात् तदा परिमाणपरिमाणिभावाश्रयेणापि शक्यः प्रत्यय उत्पादयितुम्।जीवितपरिमाणे चेति।पूर्वापेक्षः समुच्चयः।संघादिषु प्रत्ययो विधीयमानोऽन्यत्र न प्राप्नोतीति वचनम्।द्विषाष्टिक इति।

नेन सति लुग्भवति । तेन सति कस्मान्न भवति । आर्हादित्युच्यते । न सिध्यति । किं कारणम् । न हीमे कालशब्दाः । किं तर्हि । संख्याशब्दाः । इमेऽपि कालशब्दाः । कथम् । संख्या संख्येये वर्त्तते यदि तर्हि योयः काले वर्त्तते स स कालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीयं कालं भूतः शोभनं कालं भूतः । अथ मतमेतत् काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः कालं यो न व्यभिचरतीति । न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । जीवितपरिमाणे तूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । इह चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । वार्षशतिको वार्षसहस्रिक इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । न हि वर्षशब्दः संख्या । किं तर्हि । संख्येये वर्त्तते वर्षशब्दः । एवं तर्ह्यन्येभ्योपि दृश्यते खारशताद्यर्थम्* । अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । खारशताद्यर्थम् । खारशतिको राशिः । खारसहस्रिको राशिः । अयं तर्हि दोषः । इह वचने हि लुक्प्रसङ्ग इति । न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्त्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषो भवति तत्र कर्त्तव्यम् । क्व च क्रियमाणे न दोषः । परमार्हात् । तर्त्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । कालादित्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं नेमे कालशब्दाः किं

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। आर्हादिति। अध्यर्धपूर्वेत्यत्राऽऽर्हादित्यनुवर्त्तनादार्हीयस्य लुका भाव्यम्। तमधीष्टइत्यनेन प्रत्ययोऽर्हात्पर इति तस्य लुगभावः। न हीम इति। मासादय एव कालशब्दा न तु निमित्तान्तरेण काले प्रयोगमात्रेणेति भावः। संख्यासंख्येय इति। काले संख्येये वर्त्तमानस्य संख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमिति भावः। वार्षशतिक इति। संख्यायाः प्रत्ययो विधीयमानस्तदन्तान्न प्राप्नोति। संख्यापूर्वपदानामेव प्राग्वतेस्तदन्तविधिरिष्यते। खारशताद्यर्थमिति। खारशब्दोऽकारान्तो वार्त्तिककारवचनात् साधुः। तदस्य परि-

तर्हि संख्याशब्दा इति। ननु चोक्तमिमेऽपि कालशब्दाः। कथं संख्या संख्येये वर्त्तते। ननु चोक्तं यदि तर्हि योयः शब्दः काले वर्त्तते स स कालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवतीति। उक्तं वा*। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानाद्रमणीयादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति। स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः *। स्तोमे डो विधेयः। किं प्रयोजनम्। पञ्चदशाद्यर्थम्। पञ्चदशस्तोमः। सप्तदश स्तोम इति। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम्॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्॥५९॥इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते। तत्र न ज्ञायते का प्रकृतिः कः

माणमिति योगविभागः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति।अनभिधानादिति। न हि रमणीयादयो वृत्तिविषये कालेवर्तन्ते षष्ठ्यादयस्तु वृत्तौ संख्येयेषु संवत्सरेषु स्वभावतो वर्त्तन्त इति युक्तं तेषां कालवाचित्वम्।लोके च संवत्सरसंख्यया जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यतइति संवत्सरवृत्तित्वं षष्ट्यादीनामुच्यते। स्तोमेडविधिरिति। डित्करणं विंशः स्तोमस्त्रिंशःस्तोम इत्यादौ टिलोपार्थं पञ्चदश इत्यत्र तु नस्तद्धित इति टिलोपः सिध्यति। स्तोमो मन्त्रसमूहः॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पङ्क्ति। इमे विंशत्यादय इति। सूत्रे पठितानां प्रत्यक्षत्वादिदमा परामर्शः। पङ्क्तिशब्दश्छन्दोविशेषे सन्निवेशविशेषे च रूढो नैवावयवार्थानुसारेण प्रवर्तत इतितत्परित्यागेन विंशत्यादय एवविचार्यन्ते।वक्ष्यमाणवार्त्तिकावतारणार्थं चायं भाष्यउपक्षेपः।सप्रकृतिका इति।प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणे उच्चारणादिति भावः।सहशब्दोऽत्र विद्यमानार्थः।न तुल्ययोगार्थः।तेन विद्यमानप्रकृतिप्रत्यया इत्यर्थः। निपात्यन्त इति।प्रकृतित्वमेषां कस्मान्न विज्ञायते।पञ्चम्याः प्रत्ययस्य चानुपादानादनिष्पन्नस्य च प्रकृतित्वाभावात्।प्रत्ययत्वं तर्हि कस्मादेषां न भवति। लोके केवलानां प्रयोगदर्शनात्।शताच्च ठन्यतावशते विंशत्यादिभ्य इति शास्त्रे च केवलानामुच्चारणात्। विधिनिपातनयोश्चायं भेदो यत्रावयवा निर्दिश्यन्ते समुदायोऽनुमीयते स विधिः।यत्र तु समुदायः श्रूयते अवयवाश्चानुमीयन्ते तन्निपातनम्।का प्रकृतिरिति।प्रकृतिप्रत्ययविशेषयोः प्रश्नः।प्रकृत्यर्थं तु न पृच्छति।प्र-

प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति। तत्र वक्तव्यमियं प्रकृतिरयं प्रत्ययः अयं प्रत्ययार्थ इति। इमे ब्रूमः द्विशब्दादयं दशदर्थाभिधायिनः स्वार्थे शतिच् प्रत्ययो निपात्यते विंशभावश्च द्वौ दशतौ विंशतिः। विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः*। विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासो नोपपद्यते। विंशतिगवमिति। किं कारणम्। द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहितत्वात् षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यन्तं च समासे पूर्वं निपतति। तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। गोविंशतिरिति। भवितव्यं च। विंशतिगवं तु न सिध्यति। इह च त्रिंशत्पूली। पञ्चाशत्पूली। चत्वारिंशत्पूली। समानाधिकरणलक्षणः समासो न प्राप्नोति। वचनं च विधेयम्। विंशतिः। द्वित्वाद्दशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। एवं

कृतौ विज्ञातायां तदर्थस्यापि विज्ञानात्।कः प्रत्ययार्थ इति।लोके विंशत्यादीनां संख्येये च प्रयोगो दृश्यते तत्र लौकिकार्थानुगुणं प्रत्ययार्थमाश्रित्य साधुत्वायैषामन्वाख्यानं क्रियत इत्यर्थः।इमे इति।वचनक्रियायामाभिमुख्यं प्रतिपादयितुं प्रत्यक्षार्थसर्वनामोपादानम्। वचनमात्रं चेह विवक्षितं न तु कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमित्यात्मनेपदं न कृतम्। द्विशब्दादिति।दशद्वर्गलक्षणसंख्येयवाचिन इत्यर्थः।समुदाये च निपात्यमाने नान्तरीयकमवयवानां निपातनमित्यभिप्रायेण शतिच्प्रत्ययो निपात्यत इत्युच्यते। स्वार्थ इति। प्रत्ययस्य स्वात्मीया प्रकृतिस्तस्य अर्थ इत्यर्थः।अथ वा यः प्रकृतेरर्थः स एव प्रत्ययानां स्वार्थः पितृधनमिव पुत्रस्य तत्रैवार्थेऽभिमतः।न हि समासमात्रं वचनमात्रं वा न सिध्यति। विंशतिगवमिति।विंशतिशब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न तु दशत्संबन्धिनां द्रव्याणाम्। ततश्च दशदपेक्षया गवां व्यतिरेकोपजननात् षष्ठ्या भाव्यम्।गवां विंशतिरिति ततः समानाधिकरणपदनिबन्धनद्विगुसमासाप्रसङ्गः। षष्ठ्यन्तं चेति।उपसर्जनं पूर्वमिति लक्षणेन।गुणेनषष्ठीनसमस्यत इति प्रतिषेधः संख्याया न भवति शतसहस्रान्ताच्चनिष्कादिति प्रत्ययविधानाज् ज्ञापकात् क्रोशशतयोजनशतयोरिति वार्त्तिकवचनाच्च।द्विवचनं प्राप्नोतीति।स्वार्थिकाः प्राकृतलिङ्गमेव केचिदतिवर्त्तन्ते न तु संख्यामपि संख्यान्तरविरोधात्।लिङ्गानां तु विरोधाभावः स्त्रीसूत्रे प्रतिपादितः।एवं तर्हीति।तदस्य परिमाणमित्यधि-

तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति। परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम्*। परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः। विंशकः संघः। षष्ठीवचनविधिश्च *। षष्ठी च विधेया। गवां विंशतिः। द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात् षष्ठी न प्राप्नोति। एकवचनं च विधेयम्। विंशतिर्गावः। गोभिः सामानाधिकरण्याद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु*। अनारम्भो वा पुनः विंशत्यादीनां न्याय्यः। कथं सिध्यति। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। विंशत्या-

---

कारात्परिमाणोपाधेः संख्याया अस्येति परिमाणिनि प्रत्ययः। परिमाणी च द्विविधः। द्रव्यसंघातो भिन्नानि वा द्रव्याणि। तत्र संघस्यैकत्वाद् विंशतिरित्येकवचनं सिध्यति। द्रव्याणां तु परिमाणित्वे विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः। परिमाणं यस्य स संघो विंशतिरित्यभिधीयते। तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य संघस्येति संघान्तरस्य परिमाणिनोऽसंभवाद्विंशकः संघ इति सिद्धये विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायामिति ड्वुन्प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्यः। ननु यदा द्रव्याणि परिमाणीनि विंशतिशब्दाभिधेयानि तदा संघे परिमाणिनि प्रत्ययः सिध्यत्येव। विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशकः संघ इति। एवं तर्हि विंशतिशब्देन संघस्याभिधानं प्राप्नोति न चेष्यते। विंशतिर्गोसंघ इति। तस्माद्यदा संघे परिमाणिनि विंशत्यादयो निपात्यन्ते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयोगो मा भूदिति पुनः स्वार्थे नित्यं प्रत्ययो विधेयः। षष्ठीवचनविधिश्चेति। संघे परिमाणिनि विंशत्यादीनां केवलानां नित्यं प्रयोगो नेष्यते भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद् व्यतिरेकाभावाद् गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति द्रव्यसामानाधिकरण्याद् बहुवचनप्रसङ्गश्च। तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाव्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भं प्रत्याख्यातुमाह। अनारम्भो वेति। वाशब्दस्त्वर्थे। सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्यादयोऽर्थवदधातुरिति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाधिमानः संख्यायां संख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षादिपदवदनेकार्थतया स्वभावतो वर्तमाना रूढिशब्दत्वाच्च नियतलिङ्गसंख्याः यथा आपोदारा इति भावः। इदानीं भाष्यकार आरम्भं सम-

दयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । यथा सहस्रादिषु । तद्यथा। सहस्रमयुतमर्बुदमिति। नचानुगमः क्रियते। भवति चाभिधानम्। यथा सहस्रादिष्वित्युच्यते। अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम् । सहस्रं गवाम्। सहस्रं गावः। सहस्रगवम्। गोसहस्रमिति । यावताऽत्रापि संदेहः। नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते। ननु चोक्तं विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं षष्ठीवचनविधिश्चेति। नैष दोषः। समुदाये विंशत्यादयो भवष्यन्ति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। संघ इति वर्त्तते। संघः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरम्। एते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भव-

---

र्थ्यमान आह। यथेति। अयमत्रार्थः। अक्षादयः परस्परानन्वितानेकार्थाभिधायिनो भिन्नासु जातिषु रूढशब्दा एव न तु यौगिकाः विंशत्यादयः सहस्रादयश्च। शुक्लादिवद् गुणिनि यौगिका एव। नहि संख्यानिरपेक्षाः संख्येयविशेषमेते प्रत्याययन्ति येनैषां रूढिशब्दत्वमुच्येत । अत्रापि संदेह इति। क एषां मुख्यार्थः को वागौणोयमिति संबन्धादौपचारिक इति संदेहः । नासूयेति। अननुगमो हि दोषायाशक्योवानन्त्यात्सर्वशब्दानुगमो नत्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधादशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इत्यर्थः । समुदाय इति। अस्येति प्रत्ययार्थस्यानुवर्तनात्समुदायः परिमाणी प्रत्ययार्थत्वेनाश्रीयते न तु भिन्नानि द्रव्याणीत्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। अस्येत्यनुवर्तनात्परिमाणिमात्रे प्रत्ययो लभ्यते न तु तद्विशेष इति मत्वा प्रश्नः। संघ इति वर्तत इति। पूर्वसूत्रे द्वन्द्वनिर्दिष्टस्यापि संघशब्दस्यैव स्वरितत्वादिहानुवृत्तिः। ननु प्राणिसमूहः संघः ततश्च वृक्षाणां विंशतिरिति न प्राप्नोतीत्याह। संघः समूह इति। सामान्येन प्राणिनामप्राणिनां समुदायः संघ इत्यर्थः। ननु चोक्तं परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति। नैष दोषः। द्रव्यसंघयोर्दशतोः संघे प्रत्ययो निपात्यते न तु द्रव्यसंघे । इह द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतां दशत्संघस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते । बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमिवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति। त एत इति। निपातनसामर्थ्याद्विशिष्टे दाशते संघे वर्तमाना भाववचना भवन्ति। भावशब्देनात्र धर्ममात्रमुच्यते । भाव इव भावः। यथा पाका-

न्ति । भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति । गुणवचनाः सन्तो अविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः । अन्येषु च गुणवचनेषु कदा चिद्‌ गुणः गुणिविशेषको भवति । तद्यथा । शुक्लः पट इति । कदा चिद्‌ गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । तद्यथा । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावदुच्यते विंशत्याद्यो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिरिति । सामानाधिकरण्यं तदा गुणगुणिनोः । वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत् । परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति । संहनने वृत्तः संहनने वर्त्तिष्यते । संख्यासंहनने वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्त्तिष्यते । अथ षष्ठी तदा गुणिनागुणो विशिष्यते । वचनपरिहारः उभयोरेवम् । उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्वा वचनपरिहारः । यदि तर्हि

द्विभावः पराश्रय एवमन्योपि धर्मः पराश्रयत्वाद् भावः । गुणवचना इति । गुणमुक्तवन्तो गुणवचना गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिदधतीत्यर्थः । अन्यैरिति । शुक्लादिभिरुभयवचनैस्तुल्या इत्यर्थः । गुणिविशेषक इति । भाष्यकारवचनात्कर्तरि चेति अनित्यः षष्ठीसमासनिषेधः । शेषषष्ठ्या वा समासः । अथ वा गुणिनं विशिनष्टीति कर्मण्यण् । ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः । पटः शुक्ल इति । गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षया मतुब्लोपाद्वा सामानाधिकरण्यमेवं विंशत्यादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यम् । कदा चिदिति । आधारान्तरव्यवच्छेदायोपजातव्यतिरेकेण गुणिना गुणो विशिष्यते । पटस्य शुक्लः न शङ्खादेरित्यर्थः । दशदर्थे चेदिति । अस्मिन् पक्षे यो दोषः स पक्षान्तराश्रयेण परिह्रियत इत्यर्थः । वचनपरिहार इति।समुदायाभिधाने वचनदोषो नावतरति । सामानाधिकरण्ये त्ववतरति।स च परतः परिहरिष्यते। तिष्ठत्विति।परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्।संहनन इति।संघः संहननं तत्र दशतोः संघे वृत्तो विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसंघे परिमाणिनि प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः।विंशतिःपरिमाणमस्य गोसंघस्य विंशको गोसंघ इति। वर्त्तिष्यत इति।परार्थाभिधानंवृत्तिर्विवक्षितानतु विंशतिशब्दः कदा चिदपि गोसंघे वर्त्तते।गुणिनेति।गवादिनेत्यथः।ननु दाशतस्य संघस्यगवादिर्गुणीन भवति दशतो हि तस्य गुणिनौ। नैष दोषः।गवां दशतोश्च तात्विकभेदाभावाद्गवामपि गुणित्वात्।तत्राव्यभिचाराद् दशताविंशतिर्न विशिष्यते दशतोर्विंशतिरिति गोभिस्त्वश्वादिव्यावृत्तये विशिष्यते । गवां विंशतिरिति।यथा

इमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः सधर्मभिरन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यम् । अन्ये च गुणवचनाः द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्ये अनुवर्त्तन्ते । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी । शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्त्तन्ते । अन्येपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्त्तन्ते। गावो धनं पुत्रा अपत्यम् । इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणासमृद्धा इति।अथात्राननुवृत्तौ हेतुः शक्योवक्तुम्। बाढंशक्योवक्तुंकामं तर्ह्युच्यताम्। इहकदाचिद्गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति । तद्यथा पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि पञ्चवध्रीशतानि तीर्णानि अश्वैर्युद्धमसिभिर्युद्धमिति । न

पटस्य शौक्ल्यमिति पटेन शङ्खादिव्यावृत्तये शौक्ल्यं विशिष्यते न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं शुक्लस्य शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावाद्।वचनपरिहारउभयोरिति।समुदायाभिधाने गुणाभिधाने चेत्यर्थः।तत्र समुदायाभिधाने तस्यैकत्वाल्लिङ्गमेकवचनमिति सामर्थ्यात् परिहृत एव वचनदोषः।सामानाधिकरण्ये तु परिहार उच्यते इति भावः।तं वचनदोषं यदि तर्हीत्यनुभाष्य परिहरति।विंत्यादयः पुनरिति।प्राक् शतात्तेषां स्त्रीलिङ्गत्वादेकवचनान्तत्वाच्च शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति भावः । विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयविवक्षायामेकशेषो भवति । गावो धनमिति।धनादीनां साकाङ्क्षत्वाद्भेदकत्वात् क्रियायां पारतन्त्र्याच्च गुणत्वम्।यथा शुक्लमित्युक्ते किं तदिति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति शुक्लं च वस्त्रमिति द्रव्यस्य भेदकम्। शुक्लमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रं द्रव्यानयनमन्तरेण गुणानयनासंभवादिति शौक्ल्यं गुणः।एवं धनमित्युक्ते किं तदिति गवाद्याकाङ्क्षति गावो धनमिति गवां प्रीतिहेतुत्वावगमाद्भेदकं धनमानयेत्युक्ते गवादिद्रव्यानयनात् क्रियायां पारतन्त्र्यमिति धनं गुणः। उडुपशतानीति । अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्य तरणे प्राधान्यं विवक्षितम्। तीर्णानीति कर्त्तरि निष्ठाभिधानात्।तत्त्वतस्तु संख्येयानामुडुपानां प्लवनकर्तृत्वम्।अथ वोडुपानांकरणानामेवकर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम्।अश्वैरिति।अश्वाश्रयस्याधिकरणत्वात्करणत्वाच्चोपकारित्वाद्गुणा

चासयो युध्यन्ते। असिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते। गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति। इह तावद्गावो धनमिति। धिनोतेर्धनम्। एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः। पुत्रा अपत्यमिति। अपतनादपत्यमेको गुणस्स प्राधान्येन विवक्षितः। इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता इति। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल्। एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणासमृद्धा इति। दक्षतेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति। अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः गोविंशतिरानीयतामिति। भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इ-

---

अपिसन्तः प्रहारिप्राधान्ये नविवक्षिताः कर्त्तरितृतीयाविधानात्। धिनोतेर्धनमिति। समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वाद्धनत्वं न त्वेकैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते। आश्रितसंख्याविशेषाश्च गोपिण्डा धनं विशिंषन्तः समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रत्याययन्तीति गावोपि धनसंख्यां नानुवर्तन्ते गौर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात्। अपतनादिति। बहूनां चापतनहेतुत्वं न त्वेकैकस्य तथा चोच्यते वरमपुत्रत्वं नत्वेकपुत्रतेति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्यापत्यशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयुज्यते। प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते पुत्रा अपत्यानीति बहुवचनं भवत्येव। इन्द्राग्नी देवतेति। संघस्य देवतात्वमेकं हविष्प्रतीति द्विवचनाभावः। देवते इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयते ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात्। यथा खादिरे बध्नाति पालाशेवबध्नातीतिबध्नातावेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः। नवैतेदक्षिणेति। अत्रापिसमुदायस्यदक्षिणात्वमित्येकवचनम्। दक्षिणा इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात्। विंशत्यादिष्विति। विंशतिसंख्यासमुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगते लिङ्गसंख्ये नानुवर्तेते पञ्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति संख्येयलिङ्गसंख्यानुविधायिनः। भावानयन इति। न ह्यन्यस्मिंश्चोदिते ऽन्यस्यानुष्ठानं युक्तम्। न हि दण्डं छिन्धीत्युक्ते कश्चिद्दाण्डनं छिनत्तीति भावः। इदं तावदिति। अन्यस्मिंश्चो-

ति। कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते इति। असंभवादाकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादयः क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्गवानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथ वा अव्यतिरेकात्॥छेदादिभ्यो नित्यम्॥६४॥पन्थो ण नित्यम्॥६६॥छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यम्*। छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। विग्रहदर्शनात्। विग्रहो दृश्यते। छेदमर्हति पन्थानं गच्छतीति। विकारार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं कर्त्तव्यम्। नित्यग्रहणं क्रियते विकारेण विग्रहो मा भूदिति। वि-

दिते ऽन्यत्रापि तदव्यभिचारिणि कार्यं दृश्यतइति मत्वा प्रश्नः। असंभवादिति। आकृतौ कार्याणां साक्षादसंभवाद् द्रव्येषु कार्याणि क्रियन्तइत्यर्थः। येषां तावद्व्यतिरिक्ता जातिस्तेषामेतदेव जातौ कार्यं चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते। यथा चाग्निमानयेति चोदिते नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते। तथा जातिचोदनायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः। अव्यतिरेकादिति। जातितद्वतोर्गुणगुणिनोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्द्रव्यमेव तेन द्वारेण तासुतासु क्रियासु चोद्यत इत्यर्थः। सहस्रादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः। छेदादि। पन्थो ण। छेदादिपथिभ्य इति। नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति तस्याप्राप्तत्वात्। यथैकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणं मतुब्निवृत्त्यर्थम्। तथा हि। छेदादिभ्य इति ठग्विधीयते न चैतेभ्यः प्रत्ययान्तरप्रसङ्गः। पथिशब्दात् ष्कन्प्रत्ययो विधानसामर्थ्याद्भवत्येव प्रत्यान्तरस्य तु प्रसङ्गाभावः। नापि तद्विषयार्थं नित्यग्रहणम्। यथात्रेर्मन्नित्यमिति मप्प्रत्ययादन्यत्र त्रयन्तप्रयोगनिवारणफलं नित्यग्रहणम्। छेदादीनामन्यत्र प्रयोगस्येष्टत्वात्। नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्। नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्यासंभवात्। न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति यो पि वेत सादिरर्थश्छिन्नः प्ररोहति सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति कालान्तरे तस्य च्छेदप्रवर्त्तनात्। नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यप्यर्थः संभवति तथापि नात्रैवार्थे पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते कदाचिदगच्छत्यपि प्रयोगात्। वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात्। यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति। एतदप्यप्रयोजनं शिष्टप्रयोगे वाक्यस्य दर्शनात्। विकारेणेति। नित्यग्रहणं विकारेण संबध्यते। विरङ्गादेशः पन्थादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयौ भवतो न तु

रागविरङ्कं च पन्थो ण नित्यमिति । विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यम्*। विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यमेतत् । यथाकङादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवति । एवमाभ्यामपि न भविष्यति । किं पुनरिहाकर्त्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियते आहो स्विदन्यत्र कर्त्तव्यं न क्रियते । इहाकर्त्तव्यं क्रियते एष एव न्यायो यदुत संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावः । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति॥यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ॥७१॥यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम्*। यज्ञर्त्विग्भ्यांतत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । यज्ञकर्मार्हतीति यज्ञियो देशः। ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥ पारायणतुरायण-

ताभ्यां वाक्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्वविषयमित्याशङ्क्येत प्रत्ययविधानंत्वन्वाचीयमानं विज्ञायेतेति भावः । अकङादिभिरिति । सुधातुरकङ्च । कल्याण्यादीनामिनङ् । परस्त्री परशुंचेति प्रत्ययसंनियोगेन विधीयमानानामादेशानां तदभावे प्रसङ्ग एव नास्तीति नार्थो विकारेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहणेन। संनियोगशिष्टानामिति । विशिष्टप्रयोगसिद्धये ययोरेकस्मिन्विषये विधिस्तयोस्तद्विषयादन्यत्रैकस्याप्रयोगे परोपि न प्रयुज्यते । यथा श्रुवः शृ चेति श्नुसंनियोगे विधीयमानस्य शृभावस्य विषयान्तरे प्रयोगाभावोऽस्यैव न्यायसिद्धस्यार्थस्य बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र लिङ्गं वक्ष्यते । इदं कर्त्तव्यमिति । धर्मनिर्णयादिकं तत्र ह्येकस्य संदेहसंभवादनधिकारः।यज्ञर्त्विक् । तत्कर्मार्हतीति । ननु वृत्तिविषये यज्ञार्थव्यापारे यज्ञशब्दस्य वृत्त्या सिद्धसूत्रेणैव प्रत्ययो यथा मृदङ्गवादनवृत्ते मृदङ्ग शब्दात् ठग् भवति मार्दङ्गिक इति । नैतदस्ति । तत्र हि गौणार्थवृत्तिभ्य एव प्रत्यय इष्यते न तु मुख्यार्थवृत्तिभ्यस्ततश्च गौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाश्रीयते । इह तु यश्च तत्कर्मार्हति तयोरपि प्रत्यय इष्यते । तत्र मुख्यार्थसंभवे गौणपरिग्रहणस्यान्याय्यत्वात्सूत्रेण न सिध्यतीति वार्त्तिकारम्भः । ननु यो देशो यज्ञकर्मार्हतिस यज्ञमर्हतीति नार्थो वार्त्तिकारम्भेण। नैतदस्ति । यस्य यज्ञेधिकारः स यज्ञमर्हति अधिकारश्च कर्त्तुरर्थिनो विदुषः शास्त्रेणापर्युदस्तस्तस्य न तु देशादेस्तस्य तु योग्यत्वाद्यज्ञार्थव्यापारार्हत्वमुच्यते । पारा ।

चान्द्रायणं वर्त्तयति॥७२॥ तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रादर्शनात्*। तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। पारायणं को वर्त्तयति यः परस्य करोति। तुरायणं को वर्त्तयति यश्चरुपुरोडाशान्निर्वर्तयति। तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। इष्यज्योश्च दर्शनात्*। इष्यज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते। यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते । यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोति । उभौ तौ वर्त्तयतः। यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्तयति उभौ तौ वर्त्तयतः। उभयत्र कस्मान्न भवति। अनभिधानात्॥ योजनं गच्छति ॥७४॥ योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् *। योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । योजनशतं गच्छति यौजनशतिक इति। ततोऽभिगमनमर्हतीति च*। क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः। योजनशतादभिगमनमर्हति यौजनशतिको गुरुः॥उत्तरपथेनाहृतं च॥७७॥आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् * । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानं क-

---

अनिर्देश इति । इष्टार्थसाधनत्वाभावान्निर्देशकार्याकरणादनिर्देशः । परस्येति। शिष्यस्य। करोतीति। उच्चारयति अध्यापक इत्यर्थः । शिष्यस्तु केवलं प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति अध्यापकाधीनत्वान्निष्पत्तेरिति भावः। तुरायणमिति । यज्ञविशेषमृत्विगेव सव्यापारत्वाद् निष्पादयति। यजमानस्तूष्णीमास्त इति भावः। उभौ ताविति। अन्यतरासंनिधौ क्रियाया अनुत्पादादुभयोः कर्तृत्वम्। यश्चेति। यजमाने देवतोद्देशेन स्वं द्रव्यं त्यजतीति तस्यापि तुरायणनिर्वर्त्तने कर्तृत्वम्। तदेवं भाष्यकारेण यथान्यासं सूत्रं समर्थितम्। अनभिधानादिति। अध्यापके याजके च प्रयोगाभावात्। उत्तरप। चका-

र्त्तव्यम्। वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः। वारिपथेनाहृतः वारिपथिकः। वारि। जङ्गल। जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः। जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम्। जङ्गल। स्थल। स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः। स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकम्। स्थल। कान्तार। कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः। कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकम्। अजपथशङ्कुपथाभ्यां च*। अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम्। अजपथेन गच्छति आजपथिकः। अजपथेनाहृतम् आजपथिकम्। शङ्कुपथेन गच्छति शाङ्कुपथिकः। शङ्कुपथेनाहृतं शाङ्कुपथिकम। मधुकमरिचयोरण् स्थलात्*। मधुकमरिचयोरण् स्थलाद्वक्तव्यः। स्थालपथं मधुकम्। स्थालपथं मरिचम्॥ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी॥८०॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोनर्थकस्तत्रादर्शनात्*। अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः। किं कारणम्। तत्रादर्शनात्। न ह्यसौ मासमधीष्यते। किं तर्हि। मुहूर्त्तमसावधीष्टो मासं तत्कर्म करोति। सिद्धं तु चतुर्थीनिर्देशात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। तस्मायधीष्ट इति। स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्त-

रः प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणः प्रत्ययार्थमेव गच्छतीत्येतं समुच्चिनोति। समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि सूत्रोपात्ता तृतीयैव। तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादिपाठो युक्तो न द्वितीयान्तपाठः। द्वितीयापक्षे आक्रान्ते अनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यादाक्रान्ते चेष्यते। मधुकमरिचयोरिति। अत्र मुख्यगमनासंभवादाहृत एव च प्रत्ययमिच्छन्ति। अन्ये तु गौणगमनाश्रयेण गच्छतीत्यत्राप्यर्थे प्रत्ययमाहुः। प्रत्ययार्थोपाधित्वाच्च द्वयोरसंदेहार्थोन्यतरप्रयोगः। तमधी। अधीष्टभृतयोरिति। यावन्तं कालमध्येषणं भरणं च क्रियते ततः प्रत्ययो नेष्यते। अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यात्तु कालादिष्यते। ततो न प्राप्नोति। तस्याध्येषणभरणाभ्यामव्याप्तत्वा द्वितीयानुपपत्तिरिति निष्प्रयोजनो द्वितीयानिर्देशः। सिद्धं

व्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। मासार्थो मुहूर्तो-मासः॥ अवयसि ठंश्च ॥८४॥ अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः*। अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षो द्रष्टव्यः। द्वैष्यं विजानीयाद् द्वयमप्यनुवर्तत इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति॥ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥९०॥ षष्टिके संज्ञाग्रहणम्*। षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यम्। मुद्गा अपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भूदिति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनभिधानादिति॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥९४॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम् *। तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं महानाम्निकम्। आदित्यव्रतिकम्। तच्चरतीति च *। तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। महानाम्नीश्चरति महानाम्निकः। आदित्यव्रतिकः।

त्विति। तेन मासायाधीष्टो भृतो वेति तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययः। मासव्यापि-व्यापारार्थमधीष्ट इत्यर्थः। तादर्थ्यादिति। मासादिशब्दा अध्येषणभरणव्याप्त-मुहूर्त्तादिकालवाचिन एवाश्रीयन्ते भूतभाविनोस्तु प्रत्ययविधौ मुख्यार्थवृत्तय इति विभागो लक्ष्यपरतन्त्रत्वाल्लक्षणस्य। अवय। अनन्तरस्येति। ख्यतः। द्वैष्यमिति। विपरीतमित्यर्थः। व्यवहितस्यापि क्वचिदनुवृत्तिर्दृष्टा। यथा द्वितीयाटौस्स्वेन-इत्यत्रैतद इव इदम इति दर्शनादिहापि कश्चिद् भ्राम्येदित्यर्थः। षष्टिकाः। बहुवचनमतन्त्रम्। एकवचनान्तस्यापि षष्टिकशब्दस्य लोके प्रयोगात्। संज्ञाग्र-हणमिति। षष्टिरात्रेण पच्यन्त इत्यस्मिन्नर्थे निपात्यमानस्य धान्यविशेष एव प्रयो-गार्थम्। अनभिधानादिति। लोके तु स्वार्थे प्रयुज्यमानानां शब्दानां साधुत्वमात्र-मनेन प्रतिपाद्यते न त्वर्थनियोगः क्रियते। तदस्य। द्विधेदं सूत्रं व्याख्यायते। तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यं चेद् गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी। तथा तदिति प्रथमासम-र्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति षष्ठीनिर्दिष्टं ब्रह्म-चर्यं चेत्तद्भवति मासो ब्रह्मचर्यमस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति वाक्ये मासस्य प्राधान्यात् प्रथमैव न तु द्वितीया तस्याः षष्ठीविषये विधानात्। महाना-

नैष युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति । महानाम्न्योनामर्चः न च ताश्चर्यंते व्रतं तासां चर्यते । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । महानाम्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यो व्रतमिति । अवान्तरदीक्षाभ्यो डिनिः*। अवान्तरदीक्षाभ्यो डिनिर्वक्तव्यः । अवान्तरदीक्षी तिलव्रती । अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च*। अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । चातुर्मास्यानां यलोपश्च*। चतुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मासकः । चातुर्मासी । अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति । चतुर्मासाद्णयो यज्ञे तत्र भवे*। चतुर्मासाद्णयो वक्तव्यः यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः । संज्ञायामण् *। संज्ञायामण् वक्तव्यः। चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौर्णमासी ॥ तस्य दक्षिणायज्ञाख्येभ्यः॥६५॥आख्याग्रहणं किमर्थम्। तस्य दक्षिणायज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिकयः राजसूयिकयः ।

स्नयादिभ्य इति । ब्रह्मचर्यस्यप्रत्ययार्थत्वात् सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । न च ता इति । चरणमनुष्ठानं तच्च क्रियाविषयमिति भावः । महानाम्न्योव्रतमिति । लिङ्गसंख्ये अजहदेव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तते । डिनेर्डित्करणमष्टाचत्वारिंशदर्थम् । अन्येषां यस्येति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात् । अष्टाचत्वारिंशक इति । वृत्तिविषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते । चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशत् वर्षाणि व्रतं चरति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणात् । चातुर्मासीति । तत्र भव इत्येवाण् सिद्धः । तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् प्राप्नोतीति पुनरण् विधिः । कालाट्ठञित्यस्याप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्तविध्यभावाच्च। केचित्तु यथा कथं चित्कालवृत्ते ष्ठञ इष्टत्वात् ठञ्येव प्राप्ते तस्य च लुकि इदमण्विधानमित्याहुः । तस्य । आख्याग्रहणमिति । यज्ञेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणाभावात्तदर्थाभिधायिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः । संज्ञोभूतकाः । सर्वलोकप्रसिद्धाः । प्रसिद्धत्वा-

यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति। नावयज्ञिकयः। पाकयज्ञिकयः। इह न स्यात् पाञ्चौदनिकयः। दाशौदनिकयः। आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। ये च संज्ञीभूतका यज्ञा ये च न संज्ञीभूतका यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति यत्र च नास्ति तदाख्यामात्रात्सिद्धं भवति॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत्॥९६॥कार्यग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात्*। कार्यग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तत्रभवेन कृतत्वात्। यद्धि मासे कार्यं मासे भवं तद्भवति तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम्। किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि। यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति। एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति। तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। न तन्मासे दीयते। किं तर्हि मासे गते। एवं तर्हि औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते। एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यम्। तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। तत्र च दीयते। ततः कार्यं भववत्। कालादि-

देव ते यज्ञा मुख्या इति भावः। यत्रवेति। बहुवचननिर्देशाद्यज्ञशब्दान्ता एव गृह्येरन् नान्ये। एवं यज्ञशब्दश्रुतिर्बहुवचनं चानुगृहीतं भवतीति भावः। आख्याग्रहण इति। ये यज्ञं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वाचक्षते सर्वेभ्यष्ठञ् भवति। तत्र च। दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः कालवाचिभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थस्तत्र कार्यस्य भवेऽन्तर्भावादेवात्र प्रत्ययानां सिद्धिं मत्वाह। कार्यग्रहणमिति। मासे गते इति। मासे दीयतइति नैषाधिकरणसप्तमी किं तर्हि यस्य च भावेनेति। तत्र भव इत्यत्र चाधिकरणसप्तम्याश्रितोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादिह त्वतिदेशसामर्थ्याद्भावलक्षणसप्तमीपरिग्रहः। औपश्लेषिकमिति। मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धमित्यर्थः। कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवतीत्युक्तम्। एवं तर्हीति। प्रत्ययविध्यर्थं दीयत इत्युपात्तं न त्वतिदेशार्थं तेनाग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमित्येवमादि सिद्धम्। केचिदाहुः। दीयमानस्य भवत्वात् क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ् सिद्ध इति। तदयुक्तम्। व्याख्यातव्यनाम्न इ-

ति ॥ व्युष्टादिभ्योण्॥९७॥अणप्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्*। अणप्रकरणेग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। त्रीणीमान्यणग्रहणानि। व्युष्टादिभ्योण्। समयस्तदस्य प्राप्तम्। ऋतोरण्। प्रयोजनम्। विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोरिति त्रीणि। तत्र न ज्ञायते कतरस्मिन्नणप्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्। अविशेषात्सर्वत्र। व्युष्टादिभ्यो ऽणभवतीत्युक्ताग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम्। पैलुमूलम्। समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण्। अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। उपवस्ता प्राप्तो ऽस्यौपवस्त्रम्। प्राशिता प्राप्तोस्य प्राशित्रम्। प्रयोजनं विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः। अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। चूडा प्रयोजनमस्यचौडम्। श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम्॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः॥ १११ ॥ छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम्*। छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। विशिः। गेहानुप्रवेशनीयम्। पूरि। प्रपापूरणीयम्। पदि। गोप्रपदनीयम्। अश्वप्रपदनीयम्। रुहि। प्रासादारोहणीयम्। स्वर्गादिभ्यो यत्*। स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति। स्वर्ग्यम्। धन्यम्। यशस्यम्। आयुष्यम्। पुण्याहवाच-

---

ति तत्रानुवर्तनात्। तदेवं कार्यग्रहणमेव वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानामिति वचनाद् द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकमित्यत्रापि योगविभागाट्ठञ्भवति। व्युष्टा। अणप्रकरण इति। प्रकरणं प्रस्तावः। अग्निपदादिभ्य इति। आदिशब्दः प्रकारे। तत्र क्व चिदर्थे कुतश्चिदण्प्रत्ययो भवति तत्राण्दर्शनमात्रकृतं सादृश्यमाश्रीयते। अनुप्र। अनादिति। अनस्य केवलस्य पूर्वपदेन संबन्धाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम्। स्वर्ग्यमिति। स्वर्ग्यः प्र-

नादिभ्यो लुक्*। पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पुण्याहवाचनम्। शान्तिवाचनम्। स्वस्तिवाचनम् ॥ ऐकागारिकट् चौरे॥११३॥ एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात्*। एकागारान्निपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। ठञ्प्रकरणात्। ठञ् प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं चोर इति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् एकागाराच्चोर इत्येवब्रूयात्॥ आकालिकडाद्यन्तवचने॥११४॥ आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात्*। आकालान्निपातनानर्थक्यम्। किं कारणम्। ठञ्प्रकरणात्। ठञ् प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एतस्मिन्विशेषे निपातनं करिष्यामि। समानकालस्याद्यन्तविव-

---

योजनमस्येति ठञि प्राप्ते यद्विधिः। पुण्याहवचनादिभ्य इति। साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणनिवृत्त्यर्थं लुग्विधानम्। ऐका। एकागारादिति। प्रयोजनमित्यनेनैव ठञः सिद्धत्वात्सूत्रं निपातनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः। ठञ्प्रकरणादिति। प्रयोजनमित्यत्र ठञ्प्रकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः। एकशब्दोऽसहायवाची। असहायं गृहमस्य मुमुषिषोः प्रयोजनंस ऐकागारिकः। ससहायं तु गृहमनेकपुरुषाधिष्ठानान्मोषितुमशक्यम्। ठञ् प्रकृत इति। प्राग्वतेष्ठञित्यत्र ठञ्प्रत्ययः प्रयोजनमित्यत्रानुवर्तिष्यते। इदं तर्हीति। नियमार्थमेतदित्यर्थः। भिक्षोरिति। एकामेव यो भिक्षां गृह्णीते न द्वितीयां तस्याभिधानं मा भूदित्यर्थः। यद्येतावदिति। अनभिधानाद्भिक्षोर्न भविष्यतीति नियमार्थमप्येतन्नोपयुज्यते इति भावः। न च ञित्स्वरनिवृत्त्यर्थं निपातनम्। ञित्स्वरस्येष्टत्वात्। एतच्च भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां निराकरणात् ज्ञायते। आकालि। आकालादिति। आकालशब्दात् प्रत्ययनिपातनमनर्थकं प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतष्ठञ् विधेय इत्यर्थः। तत्रावृत्तः कालो यस्यासावाकालो न च कालस्यावृत्तिः संभवतीत्ययमर्थो भवति। उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः। एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाश आवृत्तो भवति। यदि य एवोत्पत्तिकालः स एव विनाशकालः। न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वं संभवतीति निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति। निरन्तरो हि कालो भेदाग्रहणात् स एव काल इति लोके व्यवह्रियते। ततः स्वार्थे ठञ् विधेयः। आद्यन्तवचने विषय इति भावः। भाष्यकारोनिपातनं समर्थयितुमाह। इदं तर्हीति। निपातने हि समानका-

क्षायमिति । आकालाट्ठंश्च*। आकालाट्ठंश्च वक्तव्यः। आकालिकी। आकालिका॥तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः॥११५॥ इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । यत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते। कथं च तृतीयासमर्थं नाम

लशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते तस्यवाकालआदेशो निपात्यते।समानशब्द एकवाची एककालावाद्यन्तौ यस्यासावाकालिकः।आदिर्जन्मान्तो विनाशः।जन्मविनाशयो-स्त्वाव्यवहितकालत्वादेककालत्वम् । विधौ त्वयमर्थः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम् । उक्तं च। धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च।अनुबन्ध-विकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति ॥ अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकशब्दमिच्छन्ति । यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिवससंबन्धिनि विनाशस्तान्याकालिकानि। आकालाट्ठंश्चेति । आकालशब्दव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ततः स्वार्थे ठन्प्रत्ययश्चकारात् ठञ् । अर्थस्तु पूर्वं प्रदर्शितः। तेन । इदमयुक्तमिति । सूत्रोपात्तं वस्तु इदमा परामृश्यते । यत्तत्तृतीयासमर्थमिति । तेन तुल्यमित्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टौ तत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थस्यैव प्राथम्याद् व्यतिक्रमहेत्वभावाद्विशेषणं न्याय्यम् । एवञ्चासंभवादयुक्तमित्यर्थः । ननु तेनेत्यस्य विविभक्तिकत्वेन क्रियाग्रहणेन कथं संबन्धः । सोपस्कारत्वात् सूत्राणां यत्र तृतीयासमर्थंक्रिया चेत्सा भवतीत्येवं संबन्धसंभवाद-दोषः। कथं चेति । तृतीयासत्त्ववाचिनः प्रातिपदिकाद्विधीयते । क्रिया तु साध्यरूपत्वादसत्त्वभूता ततो विशेषणविशेष्यभावो ऽसंभवादयुक्तः । पाकादयो घञाद्यन्तवाच्याः सत्त्वधर्मसमन्वयात् क्रियाधर्मातीतास्तथा च तत्र क्त्वोर्थप्रत्ययाभावः । भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन्प्रत्ययो विभक्तिस्तु तृतीयादिः सत्त्वरूपाश्रया न क्रियारूपताश्रया । पचत्यादीनां तु क्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधानाच्च तृतीयाद्यभावः । कृत्वा हृत्वा कर्तुं हर्तुमित्यादीनामव्ययकृतां यद्यपि क्रियावाचित्वं तथा च पक्त्वा कृत्वा कृत्वेति क्त्वोर्थोत्पत्तिर्भवति तथाप्यसत्त्ववाचित्वात्तेभ्यस्तृतीयाद्यभावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे तु प्रथमाया एवोत्पत्तिः । शयितव्यादयो यद्यपि क्रियावचनाः पक्त्वा कृत्वा शयितव्यमिति क्त्वोर्थप्रत्ययदर्शनात् तथापि तत्रोपमानोपमेयभावासंभवो न हि भवति शयितव्येन तुल्यो देवदत्तः शयितव्येन तुल्यः शुक्ल इति । उपमानं हि प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकं भवति । यथास्याश्चन्द्र इव मुखमिति । नापि शयितव्येन तुल्यः शायक इति क्रियावतः क्रियोपमानं संभवति। क्रियातद्वतोरत्यन्तभेदात् । क्रियाणामपि भिन्नजातीयानां नास्त्युपमानोपमेयभावः । शयितव्येन तुल्यमासितव्यमित्यत्यन्तभेदात्। नास्त्येकजातीयानां शयितव्येन तुल्यं शयितव्यमिति । यथा गौरिव गौरिति । येनैव हेतुनैको गौस्तेनै

क्रिया स्यात्। नैतदयुक्तम्। सर्वएते शब्दाः गुणसमुदायेषु वर्तन्ते। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति। आतश्च गुणसमुदाये। एवं ह्याह। तपःश्रुतं च योनिश्च एतद् ब्राह्मणकारकम्। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः॥१॥यथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इति। एतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्तीति। समुदायेषु च शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते। तद्यथा। पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः। तैलं

वापरोपीति क उपमानोपमेयभावः। नन्वाधारभेदादेकजातीयानामपि भेदाश्रय उपमानोपमेयभावो भवति। यथा राज्ञः शयितव्यमिति। सापेक्षत्वादत्र प्रत्ययेन न भाव्यमित्यदोषः। ननु यदा प्रकरणादिवशादपेक्ष्यं निर्ज्ञातं भवति तदा प्रत्ययप्रसङ्गः। तथा राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य शयितव्यमित्यत्र सापेक्षत्वाभावात्तथा स्थातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वान्नृत्यं न तृत्यं गमनं बहुविकारत्वादितिभोक्तुं पाक इत्यादौ च क्रियानिबन्धनकार्यदर्शनात्तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादावस्ति तृतीयासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वं तत्किमुच्यते कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यादिति। अत्रोच्यते। उपमानोपमेयभावस्त्रितयसंनिधानायत्तो येनोपमीयते यच्चोपमीयते यश्च तयोः साधारणोर्थः एतत् त्रयमवश्यापेक्ष्यं तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विवक्ष्यते तदासाववश्यंपेक्षसाधारणधर्माधारत्वात् क्रियारूपतां हित्वा सत्त्वरूपतां प्रतिपद्यत इति मत्वा भाष्यकृतैतदुक्तम्। सर्व एत इति। उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दा एतच्छब्देन परामृश्यन्ते। तप इति। चान्द्रायणादि। श्रुतमिति। वेदवेदाङ्गादीनाम्। योनिरिति। ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जन्म। ब्राह्मणकारकमिति। शेषषष्ठीसमासः तृजकाभ्यां कर्त्तरि कर्त्तरि चेत्येताभ्यां तु कर्त्तरि या षष्ठी या च तृजकनिमित्ता कर्मणि तस्या एव समासनिषेधो न तु शेषषष्ठ्याः। न हि सा तृजकसंबन्धनिमित्ता। ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदित्यर्थः। तपःश्रुताभ्यामिति। नासौ परिपूर्णो ब्राह्मणः। जातिलक्षणैकदेशाश्रयस्तु तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः। अत एव च तस्य सर्वासु ब्राह्मणक्रियासु नास्त्यधिकारः। शुच्याचारोनुपहताचारः। एतानिति। गौरत्वादयो ब्राह्मणस्य पुरा कल्पदर्शनेनाद्यत्वेपि क चित्तदन्वयदर्शनेन व्यञ्जका इति तानपि शब्दार्थान्तर्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः। पूर्वे पञ्चाला इति। समुदायरूपारोपादवयवे समुदायवृत्तिशब्दवृत्तिर्नतूपात्तार्थे त्यागेनार्थान्तराभिधानं शब्दानामुपपद्यते। शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्। पूर्वादिशब्दसामानाधिकर-

भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कृष्ण इति । एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये प्रवृत्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते यदि तर्हि तृतीयासमर्थं विशेष्यते । प्रत्ययार्थो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनः गुणतुल्येपि प्रत्ययः स्यात् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम् । यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति । एवमपि तृतीया समर्थमविशेषितं भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासम-

ख्याच्चावयववृत्तित्वावसायः समुदायवृत्तित्वे हि पञ्चालानां पूर्वं इति षष्ठ्या भाव्यम् । तैलं भुक्तमिति । यदाद्रव्यसंस्कृते विशिष्टमात्रायुक्तेर्थे तलादयो वर्त्तन्ते तदैषां समुदायशब्दत्वमेकदेशोपयोगे च तदा तैलं भुक्तमिति प्रयोगस्तदावयववृत्तित्वमवसेयम् । यदा तु जातिशब्दास्तैलादयस्तदा संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाश्रयेण वर्त्तन्त इत्यनुदाहरणमेतत् । शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोप्यवयवः शुक्लसमुदायसंबन्धात्तद्रूपारोपात् शुक्ल इत्युच्यते । एवमयमिति । यैव क्रियोपमेये श्रूयते तस्यामेव ब्राह्मणादिशब्दो वर्त्तते इत्यर्थः । ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इति । अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात् तुल्यमिति द्वितीया नपुंसकत्वं च । ब्राह्मणाध्ययनेन क्षत्रियाध्ययनस्य तुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्याद् ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरित्युपपद्यते तृतीयासमर्थस्य क्रियावाचित्वम् । ननु भिन्नकर्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वे आश्रीयमाणे ऽन्यः साधारणो धर्मोपेक्षणीयः कर्त्रोरिव तूपमानोपमेयत्वे ऽध्ययनमेव साधारणो धर्म इति नास्ति धर्मान्तरापेक्षा । उच्यते । शब्दानुपात्ता अपि यथा चन्द्र इव मुखमस्या इत्यादौ कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्रापि सौष्ठवादयः प्रत्येष्यन्ते । ननु चोक्तं साधारणधर्माधारत्वात्सत्त्वरूपापत्त्या क्रियारूपहानिरिति । एवं तर्हि सामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्याश्रयणम् । यस्यार्थस्य क्रियारूपताभूत् स संप्रति क्रियारूपातीतोपि सत्त्वभावापन्नस्तृतीयान्तशब्दवाच्यः परिगृहीष्यते । अत एव ब्राह्मणादयः शयितव्यादयश्च भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचित्वेन तुल्या इति संप्रति क्रियारूपार्थवाच्यसंभवाद् भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते । अविशेषित इति । एकेन विशेषणेन द्वयोः संबन्धाभावादिति भावः । गुणतुल्यइति । गुणेन तुल्य इति तृतीयासमासः । पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति । पुत्रशब्दोत्र श्रुताध्ययननिर्देशस्थानादिप्रसिद्धक्रियान्तर्भावेण स्वार्थमभिदधातीति संभवति क्रियावाची । अस्तु तर्हीति । समानविभक्तित्वात् प्रधानत्वाच्च प्रत्ययार्थः क्रमबाधेन विशेष्यत इति भावः । क्रियातुल्ये ऽपीति । अत्रोदाहरणमूह्यम् । क्वचित्तु पुस्तके

र्थादक्रियावाचिनः क्रियातुल्येपि प्रत्ययः प्राप्नोति । स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो याति । नैष दोषः । यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते । तुलया च संमितं तुल्यम् । यदि च तृतीयासमर्थोपि क्रियाप्रत्ययार्थोपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति । अथ वा पुनरस्तु यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येव । ननु चोक्तं प्रत्ययार्थो विशेषित इति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनो गुणतुल्येपि प्रत्ययः प्राप्नोति । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । नैष दोषः । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते । तुलया च संमितं तुल्यम् । यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः । कुत एतत् । एवं चैव हि कृत्वा ऽऽचार्येण सूत्रं पठितं वतिना सामानाधिकरण्यं

भाष्य एव पठ्यते स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो यातीति तत्र पुत्रादयो निर्देशस्थानादिभिः क्रियावन्तः स्थौल्यगुणयुक्तेन पित्रादिना स्थौल्येनैव गुणेन तुल्या इति विवक्षायामपि वतिप्रसङ्गः क्रियाग्रहणं च क्रियात्वत उपलक्षणं निष्क्रियनिवृत्तिफलत्वात्तस्येत्यभिप्रायेण पक्षद्वये ऽप्यतिप्रसङ्गचोदना । नैष दोष इति । एकस्मिन्नप्यर्थे विशेषिते सामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वात् । तुलया च संमितमिति । सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति द्रव्यविशेषमेवं यत्सादृश्येन वस्त्वन्तरं परिच्छिनत्ति तत्तुल्यमुच्यते । ततः प्रत्ययार्थे विशेषिते सामर्थ्यात् प्रकृत्यर्थोपि विशेषितो भवति । न ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवतीति सामर्थ्यात् क्रियावाचिन एव प्रत्ययो विज्ञायते । न च क्रियाशब्देन क्रियावान् गृह्यते । मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् । न च स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यादौ क्रिययोस्तुल्यत्वप्रतीतिः क्रियापदानुपादानात् । अत एव न पुत्रादेः क्रियावत्त्वप्रतीतिः । स्थूलेन तुल्यो यातीत्यत्रापि न क्रियातुल्या । स्थूलेन यस्तुल्यः स्थौल्येन गुणेन स यातीत्यर्थावगमात् । यदा तु स्थूलेन तुल्यं यातीति क्रियातुल्यत्वविवक्षा तदा वतिर्भवत्येव स्थूलवद्यातीति । अथ वेति । पूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रकृत्यर्थे विशेषिते प्रत्ययार्थोपि विशेषित इत्यर्थः । किं पुनरिति । उक्तदोषपरिहाराद् द्वयोरपि प्रशस्यत्वादन्यतरप्रकर्षविषयः प्रश्नः । वतिनेति । वतिशब्देन

कृतम्। अपि च वतेरव्ययेषु पाठो न कर्तव्यो भवति। क्रियायामयं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां न योक्ष्यते ॥ तत्र तस्येव॥११६॥किमर्थमिदमुच्यते। न तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्ययः। यदाऽन्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय

वत्यर्थं उच्यते। तेनायमर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वाक्याध्याहारेण समर्थनीयम्। तेन क्रियेत्यनयोः पदयोर्भिन्नविभक्तित्वात्। तुल्यं क्रियेत्यनयोस्तु पदयोरेकविभक्तिकत्वात् श्रुत्यैव सामानाधिकरण्योपपत्तिः। अन्ये तु वतिप्रत्ययेनैव सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते। वतिर्भवति स च क्रियावाची। एवं च क्रियायां तुल्यायां वतिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते। अपि चेति। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मुख्या क्रिया साध्यमानस्वभावा ऽसत्त्वभूता संभवति। तस्यां वतिर्विधीयमानो विनापि गणपाठेनाव्ययसंज्ञां प्रतिपद्यते। यस्मव्येति लिङ्गसंख्यानुपादानात्तदव्ययमिति अव्ययलक्षणं, गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थं इति भाष्यकाराभिप्रायः। क्रियामात्रं चेह वतिनाभिधीयतइति तद्विशेषप्रतिपत्तये क्रियाशब्दप्रयोगः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु भूतपूर्वगतिर्वाश्रयणीया क्रियाग्रहणेन वा क्रियावत् उपलक्षणे क्रियाद्वारकं क्रियावतः सादृश्यमाश्रयणीयम्। तत्र गत्यन्तरसंभवे भूतपूर्वाश्रयणमयुक्तम्। द्वितीये तु पक्षे क्रियावान् प्रत्ययार्थः स्याद् ब्राह्मणेन तुल्योध्येतेति। तथा च लिङ्गसंख्यावदर्थाभिधायित्वादव्ययसंज्ञार्थो वतेः पाठः कर्त्तव्यः स्यात्। पाठसामर्थ्याच्च सत्त्ववाचित्वे ऽव्ययसंज्ञाप्रवृत्तिः। तदेवं स्थितमेतत् प्रत्ययार्थविशेषणं क्रिया ब्राह्मणेन तुल्योध्येतेत्येवमादौ क्रियावतोः सादृश्यं विवक्षितं न तु क्रिययोरिति प्रत्ययाभावः। उत्तरसूत्रेणापि वतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येव। तदर्हमित्यनेनापि क्रियायां वतिर्विधीयतइति तदर्थोप्यव्ययेषु वतेः पाठो न कर्त्तव्यः।तत्र। किमर्थमिति। तुल्यार्थैरिति या तृतीया तयैवेवयोगे सर्वविभक्त्यर्थाः व्याप्ताः। यथा ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम्। ब्राह्मणायेव वैश्याय ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्याय ददाति ब्राह्मणादिववैश्यादधीते ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीते। ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियस्य स्वम्। ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्त्तते ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रिये वर्त्तते इति। तत्र तृतीयया षष्ठीसप्तम्यर्थस्य व्याप्तत्वात् तृतीयान्तादेव पूर्वेण प्रत्ययो विधास्यते। क्रियाग्रहणं च न करिष्यते। य एव चार्थो मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकारा इति स एव मथुरया तुल्याः पाटलिपुत्रे प्राकारा इति। तथा देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता इति। मथुराशब्देन च तदवयवाः प्राकारा उच्यन्ते

उत्पाद्यते । न च कश्चिदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयते । ननु च सप्तम्यपि न विधीयते । एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्देन योगे सप्तमीसमर्थाद्वतिं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्देन योगे सप्तमीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नाम एष प्रयोग उपपन्नो भवति ॥ तदर्हम् ॥ ११७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति ।

देवदत्तशब्देनापि दन्ता इति प्रश्नः । न सिध्यतीति । पूर्वसूत्रे अवश्यं कर्त्तव्यं क्रियाग्रहणं गवा तुल्यो गवय इत्यादौ प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं तस्मिन् क्रियमाणे गुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वे प्रत्ययो न प्राप्नोतीति षष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थे वतिर्विधीयत इत्यर्थः । इवशब्दस्य द्योतकत्वान्न व्यतिरेकहेतुः । गौरिव गवय इति । यथा चशब्दो धवस्य खदिरस्येति । तुल्यशब्दस्तु वाचकत्वादुपमाने व्यतिरेकहेतुः देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य तुल्यः इति वा तत्र दन्तप्राकारादिसंबन्धोपजनितषष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थेऽनेन प्रत्ययः । नन्विवेत्येव सूत्रमस्तु पूर्वसूत्राच्च तेनेत्यनुवर्त्तिष्यते तदनुवृत्त्या च शेषविषये सर्वा विभक्तय इवशब्दप्रयोगे उपमानाद्भवन्तीत्यनुमास्यते इत्याशङ्क्याह । न च काचिदिति । अयमर्थः। इवशब्दस्तावदसत्त्ववाचित्वान्न व्यतिरेकहेतुरिति तद्योगे लक्षणेन तृतीया नास्ति नापि तद्योगे शेषविषये ज्ञापयितुमिष्टेति हित्वा तृतीयां विभक्त्यन्तरमाश्रितम् । ननु चेति। तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकात्सप्तमीभवत्येवं तृतीयापि भविष्यतीति भावः। एवं तर्हीति । तृतीयानुवृत्त्यैव इवयोगेऽस्मादेव ज्ञापकादनुमिततृतीयान्ताद्वतौ सिद्धे तत्रेति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतीवयोगे सप्तमीति । तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यते । देवेष्विति । देवानामिवेत्यर्थः। नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति । अस्ति च सप्तम्युपादानस्य प्रयोजनं मथुरायामिव मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ प्राकाराद्याधेयापेक्षाधिकरणविहितसप्तम्यन्तात्प्रत्ययविधानम्। किं च ज्ञापकात्सप्तम्यनुमानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतेरनुत्पत्तिः स्यात्। एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमुच्चारितमिति भाष्यकाराभिप्रायः। तत्रैकेन सूत्रेण स्वलक्षणविहितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिर्विधीयते द्वितीयेन त्विवशब्दयोगे तस्येत्यस्यार्थे तत्रेति सप्तमी विधीयते। सप्तम्या षष्ठी मा बाधि इति तस्येत्यनेन प्रतिप्रसूयते। महाविभाषाधिकाराद्वा षष्ठी न बाध्यते । तदर्हम् । किमर्थमिति । इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते तेन द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्र्यां क्रियायां वतिर्विधीयते । राजानमर्हति वृत्तं ब्राह्मणमर्हति वृत्तं राजवद्वर्तते ब्राह्मणवद्वर्तत इति । तत्र राज्ञा तुल्यं वर्तत इति विग्रहाश्रयेण पूर्वेण वतिः सिद्धः । राजानमर्हति

तृतीयासमर्थात्तत्र यदान्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्माहार्यां क्रियायामर्हति कर्तरि निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते। ब्राह्मणवद्वृवान् वर्त्तते एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे॥ ११८॥ अर्थग्रहणं किमर्थम्। न उपसर्गाच्छन्दसि धाताविर्त्येवोच्येत। धातुर्वै शब्दः। शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। कः पुनर्धात्वर्थः। क्रिया। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत। धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति। कः पुनर्धातुकृतो-

---

च्छत्रमित्यादौ क्रियानुवर्तनात् प्रत्ययेन न भाव्यम्। राजवद्रूपमस्येत्यादावपि तत्र तस्येवेति सिद्धो वतिः। तेन तुल्यमित्येतत्तु चोदकेनोपलक्षणायोपात्तम्। इह तर्हि राजवद्वर्तते राजेति भेदाभावाद्भेदनिबन्धनसादृश्याभावादप्राप्तो वतिरनेन विधीयते। अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुभरतभगीरथादयस्त इदानींतनानां राज्ञामुपमानानीति सिद्धो वतिरिति प्रश्नः। न सिध्यतीति। यदा राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राजवदयं वर्तते पृथुरिति तदा सादृश्याभावाद्वतेरप्राप्तिः। तथा चिच्छेदकृतहस्तवदिति कृतहस्तमर्हति च्छेदनमित्यर्हणं गम्यते न तु सादृश्यम्। आत्माहार्यामिति। द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोर्हा या क्रिया तस्यामित्यर्थः। अर्हतिकर्तरीति। अर्हतेः कर्तरि क्रियारूपे वृत्तादिक इत्यर्थः। निश्चितबलाधान इति। निश्चितस्यार्थस्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थं बलाधानं पुनरुपादानेन निश्चयनमित्यर्थः। यदा राज्ञः किञ्चन वृत्तं प्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थं पुनरुपादीयते राजानमेतदर्हति वृत्तं न त्वराजानमिति। तदार्थवदेतत् सूत्रम्। यदा त्वेकमेव वस्त्ववस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थोऽनेन योगेन। तथा च इवशब्दस्यापि प्रयोगो दृश्यते। राजेवायं राजा युध्यते वैयाकरण इवायं वैयाकरणो ब्रूते त्वमिव बुध्यस्वेति। तथा सदृशस्त्वं तवैवेति। उपसर्गात्। अर्थग्रहणमिति। धाताविर्त्येव धात्वर्थो लभ्य इति भावः। धातुर्वै शब्द इति। तत्रार्थग्रहणमन्तरेणार्थस्य ग्रहणं न स्यादिति भावः। येनाभिप्रायेण प्रश्नस्तमेवाविष्कर्तुमाह। शब्दे कार्यस्येति। नहि वतिप्रत्ययस्य धातुर्वाच्य उपपद्यत इति सामर्थ्याद्धातुसहचरितोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः। अथवा धातुर्वै शब्दः शब्दे कार्यस्येत्येकग्रन्थ एवायम्। उत्तरपदलोप इति। गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव शब्दस्य लोपः। धातुकृत इति। धातुशब्देनात्र धात्वर्थ उच्यते। क्रियाकृतोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः। क्रियया कारकं कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियते। क्रि-

र्थः। साधनम्। किं प्रयोजनम्। साधने ऽयं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यते। उद्गतानि उद्वत्‌ः निगतानि निवत इति। स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानम्*। स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। स्त्रीवत् पुंवदिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम्। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति। यदयं स्त्रिया पुंवदिति निर्देशं करोति। एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति। योगापेक्षं ज्ञापकम्॥ तस्य भावस्त्वतलौ॥११९॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानम्*। स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। स्त्रीभावः स्त्रीत्वं स्त्रीता। पुंभावः पुंस्त्वं पुंस्तेति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयाताम्। वावचनं च*। वावचनं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। नञ्स्नञावपि यथा स्याताम्। स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौं-

---

यापेक्षत्वात्कर्मादिव्यपदेशस्य। बहुव्रीह्याश्रयाच्चायमर्थो गृह्यते। धातुर्धात्वर्थः क्रिया सा अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादुपसर्गात् स्वार्थे वतिप्रत्ययो वृत्तिविषये चोपसर्गः क्रियाविशेषविशिष्टशक्त्याधारे च द्रव्ये वर्तत इति तस्यार्थे विधीयमानस्य वतेः सत्त्ववाचित्वादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गासंख्यस्य विधीयमानाव्ययसंज्ञा न प्रवर्तते। साधनशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यं विवक्षितम्। उद्गतान्युद्वत इति। पुंस्त्वमत्र नपुंसकप्रसङ्गे च्छान्दसम्। वत्युपसंख्यानमिति। वतिप्रत्यये विधीयमान इत्यर्थः। इमौ नञ्स्नञाविति। प्राग्भवनाद्येऽर्थास्तान् सर्वानपेक्ष्य प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीयमानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ बाधकौ ततो वत्यर्थे वतिरुपसंख्यायते। तेन चोपसंख्यानेन विशिष्टार्थविषयेणार्थान्तरे सावकाशौ नञ्स्नञौ बाध्येते। योगापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगो वत्यर्थे न प्रवर्तते इत्यस्यार्थस्य पुंवदिति ज्ञापकमित्यर्थः॥ तस्य॥ वावचनं चेति। अन्यथार्थान्तरे सावकाशयोर्नञ्स्नञोरुपसंख्यानविहिताभ्यां विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वतल्भ्यां

स्नमिति। अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम्*। अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत्। तद्यथा। इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति। एवमाभ्यामपि भविष्यति। नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति। इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति। किं तर्हि आचत्वादित्यस्माद्यत्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति। न चैतावत्राभ्यन्तरौ। एतावप्यत्राभ्यन्तरौ। कथम्। अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति। एतच्चैव न जानीमः। अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति। अपि च कुत एतद् एतावप्यत्राभ्यन्तराविति। न पुनः पूर्वौ

बाधः स्यात्। अपवादसमावेशाद्वेति। वाशब्दः पूर्वोक्तौ वचनव्याहृत्यर्थो वावचनं न कर्त्तव्यम्। अपवादसमावेशात्सिद्धत्वादित्यर्थः। यथा प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानैरिमनिजादिभिस्त्वतलौ समाविशत एवं नञ्स्नञ्भ्यामित्यर्थः। नैवेश्वर इति। ईश्वरभयाद्विरुद्धमप्यनुष्ठीयते। नापीति। तेषां हि वचनमदृष्टेऽर्थे प्रमाणम्। एतेन दृष्टादृष्टार्थाभाव उक्तः। यत्नादिति। नञ्स्नञोश्चासौ यत्नो न व्याप्रियते आचत्वादित्यस्मात्सूत्रादूर्ध्वमात्वसंशब्दनात् नञ्स्नञोरसंनिधानात्। एतावप्यत्रेति। प्राग्भवनात् प्रतिसूत्रमुपस्थानात् त्वतलापवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नञ्स्नञावित्यर्थः। एतच्चैव न जानीम इति। विध्यधिकारपरिभाषारूपसंभवादन्यतमरूपनिश्चयाभावात्। तत्राधिकारपक्षे कार्यकालपरिभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थं चोपस्थानात्स्यादनयोरभ्यन्तरत्वम्। यदा तु प्राग्भवनाद्येऽर्थास्तानपेक्ष्य नञ्स्नञौ विधीयेते यथोद्देशं वा परिभाषाश्रीयते तदा नास्त्यनयोरभ्यन्तरत्वम्। तथा च ष्यञादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति पूर्वविप्रतिषेधो विधीयते। यथोद्देशपरिभाषापक्षयोरेव संभवति। न तु प्रतिसूत्रमुपस्थाने। न पुनरिति। कार्यकालपरिभाषापक्षेऽपि प्राग्भवनाद्येऽर्थास्तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यम्। तत्र यदि तावद्भाव इत्यर्थनिर्ज्ञानमात्र एव नञ्स्नञावुपतिष्ठेते तस्यभावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञाविति। तदास्मिन्प्रदेशे संनिधानादाचत्वादित्येतस्मात्सूत्रात्पूर्वौ नञ्स्नञौ भवतो नाभ्यन्तरौ। अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नञ्स्नञोरुपस्थानं तदा ब्रह्मणस्त्व इत्येतस्मात्परौ नञ्स्नञौ भवतः। तथापि नाभ्यन्तरौ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र तु प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्कर्मणि नञ्स्नञोरनुपस्थानादभ्यन्तरत्वं नाशङ्कनीयम्। एवं तर्हीति। चशब्देन य-

वा स्यातां परौ वा । एवं तर्हि वक्ष्यते आचत्वादित्यत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवतीति । तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः* । तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति अभिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने । ये नो भावास्ते नो भावाः । पत्राः पौत्रैश्चेष्टन्त इति । सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ* । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनि-

त्वेन समावेशः सिध्यति । एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते । अभिप्रायादिष्विति । अनाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो भावशब्दवाच्यो यावत्कश्चिदर्थस्तस्य सर्वस्य विशेषानुपादानाद् ग्रहणस्य न्याय्यत्वादतिप्रसङ्गः । ये नो भावा इति । अस्माकं ये ऽभिप्रायास्ते नित्यमेवास्माकं भवन्तीत्यर्थः । भवन्तीति भावाः।भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्त्तरि णः । यस्य गुणस्येति । गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते । यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने पुत्रस्य भावात् पितरि पितृशब्दस्य प्रवर्त्तनात्पितृत्वमिति पुत्रे भावप्रत्ययः स्यात पुत्रत्वमिति च पितरीति गुणग्रहणम् । भावाद्विद्यमानत्वादित्यर्थः । द्रव्यशब्देन विशेष्यभूतस्सत्वभावापन्नोर्थ उच्यते । तस्मिन्द्रव्ये शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्तिर्यस्य गुणस्य शब्देन वाच्यस्यावाच्यस्य वाभावात् स त्वतलाद्यभिधेय इत्यर्थः । तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयः तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः । रूपत्वमिति । ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः । गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे । अणुमहद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणिनि वर्तन्ते न तु परिमाणमात्रे । तेन तेभ्यः परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः । षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः । गवादयो यदा जातिमात्रवाचिनः तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः । तथा हि । अर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गोशब्दः स एवार्थ इति ततः शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत् । द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जातौ प्रत्ययः । समासकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथापि संबन्धिनि वर्त्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति तेभ्यः संबन्धे भावप्रत्ययः । तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः प्रतीयते । पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबन्धः । औपगवत्वमिति अपत्यापत्यवत्संबन्धः।केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययान्ताद्भावप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति तन्मते ऽर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः । उ-

वेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। न चाभिप्रायादीनां भावाद्द्रव्ये देवदत्तशब्दो वर्त्तते। किं पुनर्द्रव्यं के पुनर्गुणाः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणास्ततोऽन्यद्द्रव्यम्। किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यद्। गुणस्यायं भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन्ख्यापयत्यन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति। अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्। न ह्यन्यदुपलभ्यते। पशोः खल्वपि विशसितस्य पर्णशतेन्यस्तस्य नान्यच्छब्दादिभ्य उपलभ्यते।

क्तं च। समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति। रूढिशब्दा गौरखरसप्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः। एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति। अभिन्नरूपाः शुक्लादयो मतुब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण एव भवति न तु संबन्धे। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोयमित्यभिसंबन्धेन लोकनिरूढेन भेदसंबन्धस्य न्यग्भावाद् गुणवचनेभ्यो लुगिति लुग्विधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनोभिधानं न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थोत्पत्तिरित्याख्यायते। अव्यभिचरितसंबन्धात्सतो भावः सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः। नहि सद्वस्तु सत्तासंबन्धं व्यभिचरतीति सत्तासंबन्धानपेक्षणान्न संबन्धे प्रत्ययः। राजपुरुषयोस्तु संबन्धस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्त इति ततः संबन्धे प्रत्ययो युक्तः। तस्मात् सर्वेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्तयोः संबन्धः समवायाख्यः। धवखदिरत्वमिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदाये। कुत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे संज्ञिष्वध्यस्ते प्रत्ययः। अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्ध इत्याहुः। किं पुनरिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः प्रश्नः। शब्दस्पर्शेति। एतच्चोपलक्षणं पराश्रयस्य सर्वस्य भेदकस्य जात्यादेरिह गुणत्वेनाभिमतत्वाद्विशेष्यस्य सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यस्य द्रव्यत्वेन तत एतदुक्तं भवति। यथा शब्दादय आश्रिताः संसर्गिणो गुणा एवमन्योपि जात्यादिधर्मो गुण इति। किं पुनरन्यदिति। भेदावगमहेतुप्रमाणप्रश्नः। अयमिति। तात्त्विकभेदाभेदचिन्तापरिहारेण लोकप्रसिद्धं भेदमाश्रित्य प्रत्ययार्थ आचार्येण व्यवस्थापित इत्यर्थः। न ह्यन्यदिति। असत्यपि भेदे लोके भेदव्यवहारदर्शनान्नास्ति ततो भेदनिश्चयः। न च रूपादिव्यतिरेकेण द्रव्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते रूपादिसंनिवेशमात्रे घटादिव्यवहारात्। पशोः खल्वपीति। उपलब्धिलक्षणेन प्राप्तस्य द्रव्यानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयो युक्त इति भावः। पर्णशते न्यस्तस्येति। बहुधा विभक्तस्येत्यर्थः। एतेन भागानां पर-

अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम् । तत्त्वनुमानगम्यम् । तद्यथा ।
ओषधिवनस्पतीनां वृद्धिह्रासौ । ज्योतिषां गतिरिति ।
कोसावनुमानः । इह समाने वर्ष्मणि परिणाहे च अ-
न्यत्तुलाग्रं भवति लोहस्य अन्यत्कार्पासानां यत्कृतो
विशेषस्तद् द्रव्यम् । तथा कश्चित्स्पृशन्नेव छिनत्ति । क-
श्चित् लम्बमानोपि न छिनत्ति । यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्य-
म् । तथा कश्चिदेकेनैव प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद्
द्वाभ्यामपि न करोति । यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । अ-
थवा यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्य-
ते तद्द्रव्यम् । किं पुनस्तत्त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । तद्यथा ।

स्पराव्यवधानेन व्यवधानस्यानुपलब्धिकारणस्याभावः प्रतिपादितः । नन्ववय-
वविभागात्संयोगनिमित्तावयविद्रव्यस्य विनाशादनुपलम्भः स्यात् । एवं तर्ह्यु-
पलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोस्तु । अनुमानगम्यमिति । य-
द्यपि गुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिभिः प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यं द्रव्यमभ्युपगतं रूपाद्याल-
म्बनप्रत्ययविलक्षणपदार्थालम्बनप्रत्ययोत्पादात् । तथापि प्रत्यक्षे विप्रतिपन्नं प्रति
साक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः । प्रत्यक्षापलापिनं प्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवात्सा-
मान्यतोदृष्टमनुमानमुपन्यस्यते । ओषधिवनस्पतीनामिति । भाष्यकारवचनाज्जा-
तिरप्राणिनामित्येकवद्भावो न भवति । ओषध्यादीनामुपचयापचयपूर्वको देशविशे-
षसंबन्धो दृष्ट इति वनस्पत्यादीनामङ्कुराद्यवस्थासु दृष्टानां कालान्तरे देश-
विशेषसंबन्धदर्शनादुपचयापचयानुमानम् । ज्योतिषां गतिरिति । गतिपूर्विकां
देशान्तरप्राप्तिमश्वादीनामुपलभ्यादित्यादीनां देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानम् । को-
सावनुमान इति । अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानशब्देन हेतुरुच्यते । समान इति । वर्ष्मोच्छ्रायः
परिमाणं पारिमाण्डल्यम् । क्वचित्परिणाह इति पाठः । परिणाहः पारिमाण्डल्यमेव ।
अन्यत्तुलाग्रमिति । तुलाग्रस्यान्यथात्वं नामोन्नामलक्षणं गुरुत्वभेदाद् गुरुत्व-
स्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति रूपादिव्यतिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । विशेष इति ।
तुलाग्रस्य नामोन्नामलक्षणो भेद इत्यर्थः । स्पृशन्नेवेति । खड्गादिः । लम्बमा-
नोपीति । कार्पासादिः । व्यपवर्गमिति । विभागम् । तत्त्वमिति । एकाकारबुद्धिनिमि-
त्तत्वमित्यर्थः । यदि रूपाद्यालम्बनैवामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादिविनाशा-
दपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमामलकमिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो नोत्पद्येत ।
अस्ति चाभिन्नाकारबुद्ध्युत्पत्तिस्तस्मादस्ति रूपाश्रयो द्रव्यम् । एतच्च पाकजरू-
पाद्युत्पत्तौ ये द्रव्यविनाशं नेच्छन्ति । तन्मते न द्रव्यं प्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तम् । ये

आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति। आमलकं बदरमित्येव भवति। अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं गुणसंद्रावो द्रव्यमिति। यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद्गुणे प्रत्यया उत्पाद्यन्ते। किमियता सूत्रेण एतावद्वक्तव्यं षष्ठी समर्थाद्गुण इति। षष्ठीसमर्थाद्गुण इतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुस्त्रिगुणा रज्जुः। अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। गुणशब्दोयं बह्वर्थः। अस्त्येव समेष्ववयवेषु वर्तते। तद्यथा। द्विगुणारज्जुरिति। अस्ति द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। गुणवानयं देश इत्युच्यते। यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते। अस्त्यप्रधाने वर्तते। तद्यथा। यो यत्राप्रधानं भवति स आह। गुणभूता वयमत्रेति। अस्त्याचारे वर्तते। तद्यथा गुणवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते। यः सम्यगाचारं करोति। अस्ति संस्कारे वर्तते। तद्यथा। संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते। अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः समेषु अवयवेषु वर्तते। तद्यथा। द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्यु-

तु पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्रव्यविनाशमपूर्वद्रव्यारम्भं चाभ्युपगच्छन्ति तन्मतेन द्रव्यभेदे ऽपि जातेरेकत्वाज्जातिप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तम्। जातेश्चाधारो द्रव्यं ततो जातिमन्तरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावाद् द्रव्यमन्तरेण जात्युपलम्भाभावाद् द्रव्यस्य सद्भावनिश्चयः। अन्वर्थमिति। अर्थान्वितात् द्रव्यव्यपदेशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धमित्यर्थः। गुणसंद्राव इति। संद्रूयते संगम्यते आश्रीयते इति संद्रावः। समियुद्रुदुवइतिघञ्। गुणानामाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः। किमियतेति। यस्य गुणस्यभावादित्यादिना गुरुणा सूत्रेणेत्यर्थः। द्विगुणा रज्जुरिति। विषयप्रदर्शनमात्रमेतत्। रज्जुशब्दात्तु षष्ठ्यन्तादवयवलक्षणे गुणेत्वतल्प्रसङ्गः। कथंप्रसङ्ग इत्याह। गुणशब्दोयमिति। क्वचित्तु पाठः नैष दोषो गुणशब्दोयमिति। तत्रायमर्थः। यतोयंगुणशब्दो बह्वर्थः ततोयस्य गुणस्य भावादित्यस्मिन् न्यासे ऽतिप्रसङ्गोन भवति शब्देन विशिष्टस्य गुणस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात्। अथवेति। पूर्वोक्तविषये सर्वास्मिन्नित्यर्थः। त्रिगुणमध्ययनमिति। पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रययोगात्। चर्चागुणाः। पदविच्छेदगुणाः। पदक्रमाध्यायी द्विगुण-

च्यते । चर्चागुणान् क्रमगुणांश्चापेक्ष्य भवति । न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्च । यद्येवं गुणवदन्नमिति गुणशब्दो नोपपद्यते । नह्यन्नस्य सूपादयो गुणाः समा भवन्ति । नावश्यं वर्ष्मतः परिमाणत एव वा साम्यं भवति । किं तर्हि । युक्तितोपि । आतश्च युक्तितः । यो हि मुद्गप्रस्थे लवणप्रस्थं प्रक्षिपेत् । नादो युक्तं स्यात् । यदि तावददेरन्नं नादोऽत्तव्यं स्यात् । अथानितेरन्नं नादो जग्ध्वा प्राख्यात् । शुक्लादिषु तर्हि वर्त्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति । शुक्लत्वं शुक्लतेति । किं पुनः कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते न पुनर्वृक्षादयोपि । वृक्षत्वं वृक्षतेति । अस्त्यत्र विशेषः । उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च । यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति । इमेपि तर्हि उ-

---

मधीत इत्युच्यते । न संहितागुणांश्चेति । वेदान्तरसंहितां वेदान्तरपदानि वाधीयानो द्विगुणमधीत इति नोच्यते । अध्ययनक्रमभेदादेकस्याध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावात् । यद्यपि क्रमपाठे पदावृत्त्याधिक्यं भवति । तथापि युक्तितः साम्योपपत्तिः । गुणवानयं देश इत्यत्रापि गोसस्यादयो युक्तितः समाः देशावयवत्वाद् गुणा उच्यन्ते । गवादीनां देशावयवत्वमुपचरितं गुणभूतावयमित्यत्रापि गृहाद्यवयवसदृशात्मनिर्देशः गुणवानयं ब्राह्मणइत्यादावपि ब्राह्मणादिशब्दार्थगुणसमुदायैकदेशाचारवाची गुणशब्दः युक्तितश्चाचारस्य साम्यम् । यद्येवमिति । यथा द्विगुणा रज्जुरित्यादौ प्रमाणतोऽवयवस्य साम्यं न तथात्रेति प्रश्नः । युक्तित इति । अर्थक्रियायां यद्योग्यं तत्सममित्यर्थः । यदि तावदिति । युक्तितः साम्याभावे अन्नमेव तन्न स्यात् । कुतः पुनस्तस्य गुणवत्त्वमित्यर्थः । तदेवं षष्ठीसमर्थाद्गुण इत्युच्यमाने ऽतिप्रसङ्गाद्यस्य गुणस्य भावादित्याश्रयितव्यम् । अत्राप्यव्याप्तिं चोदयति । शुक्लादिष्विति । पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेकदर्शनाद् गुणमात्रवचनाः शुक्लादयः । पटस्य शुक्लत्वमित्यादौ गुण एव त्वतलादिप्रत्ययो दृश्यते । न च गुणे वर्त्तमानानां तेषां गुणएव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मत्वा प्रश्नः । गुणसमवायिनि तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः किंतु पटस्य शुक्लत्वमिति पटेन संबन्धाभावप्रसङ्गः । वर्त्यभावादिति । वर्त्तनं वर्त्तो वृत्तिरित्यर्थः । वर्त्तोऽस्मिन्नस्तीति वर्त्ती प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादित्यर्थः । न पुनर्वृक्षादय इति । ते पि जातिमात्रवचनास्ततो जातौ प्रत्ययाप्रसङ्गः । द्रव्यं चाहुरिति । विशिष्टजातियु-

भयवचनाः। कथम्। आरभ्यते मतुब्लोपः गुणवचने-भ्यो मतुपो लुग्भवतीति। यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्ति-र्भविष्यति। डित्थादिषु तर्हि वत्र्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नो-ति। डित्थत्वं डित्थता। डाम्भिट्टता डाम्भिट्टत्वमिति। तत्रापि कश्चित् प्राथमकल्पिकः डित्थोडाम्भिट्टश्चेति। तेन कृतां क्रियां गुणं वा यः कश्चित्करोति स उच्यते डित्थत्वं तएतद्डाम्भिट्टत्वं त एतदेवं डित्थाः कुर्वन्ति। एवं डाम्भिट्टाः कुर्वन्ति। यस्तर्हि प्राथमकल्पिको डित्थो डाम्भिट्टश्च तस्य वत्र्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैव तस्य कार्थंचित्कः प्रयोगः एवं वृत्तिरपि भविष्यति। यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्त-दभिधाने किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते। एकेन श-ब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः। यद्वा सर्वे शब्दाः स्वे-

---

त्तमित्यर्थः। गुणं चेति। जातिलक्षणम्। यतो द्रव्यवचना इति। यस्माद्द्रव्यव-चनास्तस्माज्जातौ प्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्ययः। आरभ्यते मतुब्लोप इति। वृक्षाद-यो जातितद्वतोरभेदविवक्षायां द्रव्यमाहुः। नहि यथा पटस्य शुक्ल इति व्य-तिरेको दृश्यते तथा धवस्य वृक्ष इति। तत्र गुणद्रव्ययोर्व्यतिरेकदर्शनान्मतुब्-श्रवणनिवृत्त्यर्थो लुगारम्भः। डित्थादिष्विति। डित्थादयो यदृच्छाशब्दा अर्थ-गतं न किं चित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्ते पुरुषेच्छावशेन प्रवर्त्तनात्। तेन कृता-र्थमिति। डित्थसहचरितगुणक्रियादर्शनादन्यत्राप्युपचारात्प्रवर्त्तमानस्य डि-त्थशब्दस्य गुणक्रिये एव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। कार्थंचित्कइति। विनयादिषु कथंचिच्छब्दस्य पाठात्स्वार्थेठक्प्रत्ययः। शब्दस्वरूपमर्थमध्यस्यायं डित्थ इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धः क्रियते। ततः शब्दस्वरूपासङ्गाद्यथा डित्थशब्दस्यार्थे प्रयोगस्त-थैव शब्दस्वरूपे र्थे ध्यस्ते प्रत्ययः। अन्ये तूत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्कौमाराद्यवस्था-भेदभिन्नद्रव्यसमवायिनीं जातिमिच्छन्ति। यद्दर्शनादवस्थान्तरेपि स एवायं डित्थ इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः। यद्वेति। पूर्वत्र लक्षणे जातिगुण-द्रव्यलक्षणार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु प्रत्ययः। इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभेदेपिप्रधानप्रत्यार्थाभेदापे-क्षो विकल्पः। किमेभिरिति। भावशब्दत्रयस्यार्थभेदं पृच्छति। एकेनेति। भवन्तीति भावाः शब्दाः। भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्त्तरि णः। द्वाभ्यामिति। स च द्विविधो

नार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति। तदभिधाने वा त्वतलौभवत इति वक्तव्यम्। नैवमन्यत्र भवन्ति। नहि तेन रक्तं रागादित्यत्र शब्देन रक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते शब्दे असंभवादर्थेन रक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति। तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्त्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्ग इति। उक्तं वा*। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानादभिप्रायादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति। त्वतलूभ्यां नञ्समा-

वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽत्र तु करणसाधनो घञ्। तत्र शुक्लस्य भावः शुक्लत्वमिति शुक्लशब्दस्य गुणे वर्त्तमानस्य भावो गुणसमवायिसामान्यं तस्माद्धि निमित्ताच्छुक्लशब्दः स्वस्मिन्नर्थे गुणलक्षणे भवति प्रवर्त्तत इत्यर्थः। द्रव्ये तु वर्त्तमानस्य शुक्लशब्दस्य गुणो भावस्तथा गोशब्दस्य द्रव्ये वर्त्तमानस्य जातिर्भावो राजपुरुषशब्दस्य संबन्ध इत्यादि बोद्धव्यम्। स्वे नार्थेनेति। शब्दानां स्वार्थो वाच्यस्तेन भवन्ति। तत्र वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः। वाच्योर्थः शब्दभवने करणत्वेन विवक्षितोर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवत्यर्थस्य करणत्वम्। स तेषामर्थ इति। यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धादित्यपेक्षते। यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात् स्वे नार्थेन प्रयुज्यन्ते सोर्थस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्ततया संबन्धीत्यर्थः। एतेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो दर्शितः। नैवमन्यत्रेति। अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धी प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते। न तु शब्दसंबन्धीत्यर्थः। अत्रोत्तरं शब्दे ऽसंभवादिति। शब्दसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्य नोपपद्यते। कषायादिशब्देन रागाद्यसंभवात्ततः शब्दार्थसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्याश्रीयते। इहतु शब्दस्य तदर्थस्येव भावसंबन्धसंभवात्तद्वाचिनी कामचारात् प्रकृतिराश्रीयते। तथा हि। शुक्लस्य द्रव्यस्य गुणो भावस्तद्वशाद्धि शुक्लं द्रव्यं भवति। गोत्वसंबन्धाच्च गौर्द्रव्यम्। एवं शुक्लशब्दस्यापि द्रव्ये वर्त्तमानस्य गुणो भावः। तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवर्त्तनात्। गोत्ववशाच्चगो शब्दस्येत्येवं सर्वत्रावसेयम्। नानात्वं यौगपद्यमित्यादौ पूर्वत्र लक्षणे नानाभूतार्थाभिधायिनो युगपद्भूतार्थाभिधायिनश्च द्रव्यधर्मे असहभावे युगपद्भावे च प्रत्यय उत्तरत्र तु शब्दाभिधायिन्यां पुर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः। तत्तर्ह्यन्यतरदिति। यस्य गुणस्य भावादिति वा। यद्वा सर्वे भावा इति वेत्यर्थः। अनभिधानादिति। न हि गोत्वमश्वत्वमित्याद्युक्ते ऽभिप्रायाद्यवगम्यते। किं तु जात्यादीत्यर्थः। तत्र भवत्यनेनेति करणसाधनेन घञन्तेन भावशब्देन जात्यादिके उच्यमाने वाच्यसंबन्धिनि शब्दसंबन्धिनि च पूर्वोक्तन्यायाद् द्रव्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्लादेस्त्वतलादय इति स्थित-

सः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्*। त्वतल्भ्यां नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम् । त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात् । त्वतलोरवकाशः भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनम् । ब्राह्मणत्वम् । ब्राह्मणता । नञ्समासस्यावकाशः प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनम् । अब्राह्मणः । अवृषलः । उभयवचने उभयं प्राप्नोति । अब्राह्मणत्वम् । अब्राह्मणता । नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्र त्वतलौ प्राप्नुतः । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते । नञ्समासोपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते । प्रधानमत्र ब्राह्मणशब्दः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । नञ्समासादन्यो भावव-

---

म् । त्वतल्भ्यामिति । न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावनञर्थसंबन्धविवक्षायां यदि परत्वात्त्वतलौ कृतयोर्नञ्समासः स्यात्तदाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत। नञ्समासात्तु त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। तलि तु लित्स्वरेण मध्योदात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते । यावता ब्राह्मणशब्द इति । प्रत्ययार्थस्याप्राधान्याद् ब्राह्मणार्थस्य नञर्थापेक्षत्वादसामर्थ्यादप्रधानस्य सापेक्षत्वे सति ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादाविव वृत्त्यभावात्त्वतलोरप्रसङ्गः । प्रधानमत्रेति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य । यथा राजपुरुषोभिरूप इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि वृत्तिर्भवत्येवं भावमपेक्षमाणस्यापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो भवतीत्यर्थः । इदं तर्हीति । न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे सिद्धे त्वतल्भ्यामिति वचनं नियमार्थम् । त्वतलोरेव कर्त्तव्ययोः पूर्वं नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्यय इत्यन्यो भावप्रत्ययः प्राग्भवति पश्चान्नञ्समासः । न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधात् ।

चनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वक्ष्यति। तत्र व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम्। वा छन्दसि*। वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः। निर्वीर्यतां वै यजमान आशास्ते। अपशुतां गौः। अयोनित्वाय। अशिथिलत्वाय। अगोतामनपत्यताम्। भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् अयोनित्वाय अशिथिलत्वायेति। इदं त्वयुक्तम्। अपशुतामिति। न ह्यसौ समासभावमाशास्ते। किं तर्हि। उत्तरपदाभावमाशास्ते न पशोर्भाव इति। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्*। नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। स्वरार्थं तावत्। अप्रथिमा। अम्रदिमा। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अशौचयम्। अकार्ष्णयम्॥ आ च त्वात्॥१२०॥ किमर्थश्चकारः। अनुक-

---

ततश्च सतिशिष्टत्वादप्रथिमेत्यादौ नञ्स्वरो भवत्ययः शौक्लयमित्यादौ च नञः प्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिः सिध्यति। यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्यात् ततो न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् ष्यञोप्रसङ्गादशौक्लयमित्यादि न सिध्येत्। वा छन्दसीति। छन्दोविषये क्व चित् पूर्वं त्वतलौ ततो नञ्समासः क्व चित् तु विपर्ययः। अयोनित्वायेति। प्रत्ययस्य पश्चान्नञ्समासे सति नञ्स्वरो भवति। भवेदिदमिति। अत्र हि नञ्समासभावप्रत्यययोर्युगपत् प्राप्तिः। नह्यसौ समासभावइति। समासशब्देन समासार्थो जात्यन्तरयुक्तं वस्तु उच्यते। तद्भावमसौ नाशास्ते। अपशुः पशुसदृशो भूयासमिति। किं तर्हि उत्तरपदार्थस्याभावमिति। उत्तरपदार्थस्य पशुत्वस्याभावमाशास्ते पशुर्मा भूवमिति। ततश्च पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासो विनापि वा छन्दसीति वचनेन सिध्यति। न पशोर्भाव इति। भावस्य नञ्संबन्धात् पशोरसंबन्धात्। आ च त्वात्। वक्ष्यमाणैर्विशेषविहितैस्त्वतलौ मा बाधिषातां गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च यथा स्यातामिति सूत्रम्। किमर्थश्चकार इति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। अथ त्वतलोरुत्तरत्राधिकारादेव सिद्धत्वात् सूत्रमेव कस्मान्नाक्षिप्तम्। नैतदस्ति। गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनुवृत्तेरपवादैरसंदिग्धैः संदिग्धतदर्थोपस्थानौ त्वतलौ बाधेयातामिति सूत्रमवश्यं कर्त्तव्यम्। किं चासत्यस्मिन्सूत्रे त्वतलोरुत्तरास्मिन्ननुवृत्तिर्दुर्ज्ञाना उत्तरेषां प्रत्ययनिर्देशान्निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसामा-

र्षणार्थः । त्वतलावनुकृष्येते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ त्वतलावनुकृष्येते । अत उत्तरं पठति । आ च त्वादिति चकारकरणमपवादसमावेशार्थम्*। आ च त्वादिति चकारकरणं क्रियते । अपवादसमावेशार्थम् । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् आ त्वादित्येवेमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् आ त्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यतश्चोच्येते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आत्वादित्येव आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यस्त्वतलौ भविष्यतः यतश्चोच्येते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोच्येते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येव आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ भविष्यतः । यत्र चोच्येते ।

न्याद्भावे विधानादाकाङ्क्षाया अभावात् । अनुकर्षणार्थ इति । अन्यथाभिधेयानुपादानादवधिमात्रनिर्देशोनर्थकः स्यात् । प्रकृताविति । विधेयमन्तरेणावध्युपादानस्यानर्थक्यादेव साकाङ्क्षत्वात् प्रकृतौ त्वतलावपेक्षिष्येते इत्यर्थः । अपवादसमावेशार्थमिति । नञ्स्नञ्समावेशार्थमित्यर्थः।भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय वक्ष्यमाणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य दूषयित्वा च नञ्स्नञ्समावेशार्थत्वं विवरिष्यते । इमनिच्प्रभृतिभिरिति । असति चकारे प्राक् त्वादर्थे त्वतलौ भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति कर्मण्येव गुणवचनादिभ्यस्त्वतलोर्विधिः स्यान्न त्वपवादेन समावेशः । चशब्दात्सोपि भवतीति भावः । नैतदस्तीति । आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भवत इति विज्ञायमाने सूत्रार्थे सिद्धोऽपवादैः समावेशः । आत्वाद्याः प्रकृतय इति । गुणवचनब्राह्मणादिप्रकृतयः । ताभ्यश्चेति। कर्मणीति भावः। अनेन सूत्रार्थो व्याख्यातः। यतश्चोच्येते इति। अनेन चशब्दस्य प्रयोजनमाख्यायते । यतो विशेषप्रकृतेर्भावे पूर्वसूत्रेण प्रसक्ताविमनिजादिभिश्च बाधितौ ततोपि यथा स्यातामित्येवमर्थश्चशब्दोऽन्यथा कर्मणि त्वतल्विधावस्य सूत्रस्योपयोगात्त्वतलोरपवादैर्बाधः स्यात् । एतदपि नास्तीति । आत्वात्प्रकृतीः सर्वा अपेक्ष्य त्वतलौ विधीयमानावपवादविषये कर्मणि च भविष्यत इति नार्थश्चशब्देनेत्यर्थः । आत्वाद्येऽर्था इति । जातौ बहुवचनम् । कर्मण एकस्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अयमर्थो यद्यवधिमत्यः प्रकृतय आश्रीयन्ते तदाप-

इदं तर्हि प्रयोजनम्। आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ
यथा स्याताम्। यस्याश्च प्रकृतेरेतस्मिन्विशेषेऽन्यः प्रत्यय
उत्पद्यते। किं कृतं भवति। स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसं-
ख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति॥ न नञ्पूर्वात्तत्पुरु-
षादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः॥१२१॥ कस्यायं
प्रतिषेधः। त्वतलोरित्याह। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इ-
ष्येते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ। अब्राह्मणत्वं अब्राह्म-
णतेति। अत उत्तरं पठति। न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रति-
षेधः *। न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषे-
धः क्रियते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। परिगणिताभ्यः प्र-
कृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते। न च तत्र का
चिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते। तदन्तविधिना प्राप्नोति।
ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। यत्र

वादैः समावेशः सिध्यति प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य। गुणवचनादिभ्यस्तु क-
र्मणि त्वतलोर्विधानं न सिध्यति। तस्मादवधिमदर्थपरिग्रहेण कर्मणि त्वतलौ
सूत्रेण विधीयेते चकारेण तु भावे अपवादैः समावेश्येते। यत्र चोच्येतेइति।
भावे विशेषप्रकृतिभ्योऽपवादैः प्रसक्तबाधादित्यर्थः। एतदपीति। अर्थात् प्रकृ-
तीश्चाविशेषेणावधिमत्त्वेनापेक्ष्य त्वतल्विधानान्नार्थश्चकारेणेत्यर्थः। केचित्तु प्रा-
तिपदिकसामान्यात्कर्मणि त्वतलाविच्छन्तो भाष्यमन्यथा व्याचक्षते। तत्त्वयु-
क्तम्। प्रकृतिविशेषसंबन्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्य संबन्धा-
योग्यत्वात्। तस्माद् गुणवचनेत्यतः प्रभृति प्राक् त्वाद्याविशेषप्रकृतयस्ताभ्य एव
च प्रकृतिभ्यः कर्मणि त्वतलौ भवतः आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकाराद्
भावे तु प्राक्तादेतस्मात् सूत्रादूर्ध्वं याः प्रकृतयस्ताभ्यः। पूर्वसूत्रेण तु ङ्याप्प्रा-
तिपदिकादिति सिद्धान्तः। यस्याश्चेति। प्रकृतिविशेषान्नञ्स्नञौ प्राग्भवना-
त्सर्वेष्वर्थेषु विधीयमानौ त्वतलोर्बाधकौ प्राप्नुत इति तद्विषये त्वतलौ प्राप्ये-
ते। प्राग्भवनादित्यवध्युपादानाच्च नञ्स्नञावपि भावे भवतोऽन्यथा प्राग्वते-
रित्येव वक्तव्यं स्याद्धत्यर्थे हि नञ्स्नञ्भ्यां पुंवदिति लिङ्गाच्च भाष्यम्। न न-
ञ्पूर्वा। कस्यायमिति। प्रतिषेध्यस्यानुपादानाद् अनन्तरयोश्च त्वतलोः प्रति-
षेधस्यानिष्टत्वात्प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह। त्वतलोरिति। अनन्तरस्य विधि-
र्वा भवति प्रतिषेधो वेति मन्यते। उत्तरस्य प्रतिषेध इति। अधिकारादस्य सू-
त्रस्येति भावः। परिगणिताभ्य इति। पृथ्वादिप्रभृतिभ्यो गणे सूत्रे च पठिता-

तर्हि तदन्तविधिरस्ति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्। पत्यन्ताद्यग्भवति। नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवतीति नेष्यते। त्वतलावेवेष्येते। अविद्यमानाः पृथवोऽस्यापृथुः अपृथोर्भावः अपृथुत्वम्। अपृथुतेति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययोऽन्यपूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति। नैवेष्यते त्वतलावेवेष्येते। परमः पृथुः परमपृथुः परमपृथोर्भावः परमपृथुत्वम्। परमपृथुता। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। उत्तरो भावप्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। सर्वएते तद्धिताः सापेक्षाद्भवन्तीति यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिता इत्याह।

भ०। यत्र तर्हीति। एतच्चोपलक्षणम्। हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इगन्ताच्च लघुपूर्वाद् योपधाद् गुरूपोत्तमाद्वुञित्येतैः सूत्रैर्नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गः। यद्येतावदिति। अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावात् पत्यन्तसूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः स एवोत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते। एवं तर्हीति। अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते तत्र तदन्तविध्यभावात् प्रसङ्गाभावात् किं प्रतिषेधेन कृतश्चासौ नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्प्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति पूर्वः पक्षः। अनिष्टत्वेन तूत्तरम्। एवं तर्हीति। प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो न कर्त्तव्यः कृतस्तु ज्ञापयति यत्रापि विषये उत्तरो भावप्रत्ययो न प्राप्नोति तत्रापि भवति न पृथोर्भाव इति। अत्र हि प्रकृत्यर्थस्य नञर्थापेक्षत्वात्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादिमनिज् प्राप्नोतीति ज्ञापकाद् भवत्यप्रथिमेति। नञ्पूर्वस्य तत्पुरुषस्य प्रत्यासन्नात्तदर्थविग्रहवाक्यावस्थेति तद्विषयमेव ज्ञापनमाश्रीयते। त्वतलौ तु कृते नञ्समासे भवतो न तु सापेक्षादुत्तरप्रत्ययविषयत्वाज् ज्ञापनस्य। यदयमिति। वत्से भर्गो न हित इत्यादौ प्रतिषेधापेक्षणात्तद्धितानुत्पत्तौ नञः परस्य संपाद्याद्यर्थतद्धितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनुप-

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा॥१२२॥वावचनं किमर्थम्। वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनम्। त्वतलावपि यथा स्याताम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आ च त्वादित्येतस्माद्यत्नात् त्वतलावपि भविष्यतः। अत उत्तरं पठति। पृथ्वादिभ्यो वावचनमण्समावेशार्थम्*।पृथ्वादिभ्यो वावचनं क्रियते। अण्समावेशो यथा स्यात्। पार्थवं प्रथिमा॥गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च॥१२५॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम्*। ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। चा-

पत्नम्। तत्क्रियमाणं सामान्येन सर्वस्तद्धितो नञर्थापेक्षाद्भवतीति ज्ञापयति तदेवं सूत्रमेतत् प्रत्याख्यातम्। त्वतल्भ्यां नञ्समास इत्येतदिदानीं विध्यर्थं न नियमार्थम्। चतुरादिभ्यस्तु नञपेक्षेभ्योऽनभिधानात् ष्यञ् भवति। कृते तु नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञि सत्याचतुर्यमित्यादि भवति। यथातथयथापुरयोः पर्यायेणेत्येतत् सूत्रं विवक्षाभेदेन रूपद्वयसिद्धिं मत्वा भाष्यकारेण प्रत्याख्यास्यते। यदा पूर्वं भावविवक्षा पश्चात्प्रतिषेधविवक्षा तदा अयाथातथ्यमयाथापुर्यमिति भवति। पूर्वं तु प्रतिषेधविवक्षायामायथातथ्यमायथापुर्यमिति भवति। न पत्युर्भाव इत्यत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पत्यन्तमिति यगभावे त्वतल्भ्यां नञ् इति वचनान्नञ्समासे कृते त्वतलौ भवतः। न पटोर्भावो न मनुष्यस्य भावो न द्विहायनस्य भाव इत्यादौ पूर्वोक्तज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वेऽपि पूर्वं प्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः। अपाटवममानुष्यकमद्वैहायनमिति। अशुचिशब्दात्तु तत्पुरुषादिगन्तादितीष्यतएवाण् आशौचमशौचमिति। नञः शुचीश्वरेति पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम्। न शुक्लस्य भाव इत्यादौ सापेक्षात् ष्यञुत्पत्तौ चाशौक्ल्यमित्यादि भवति। तदेवं सूत्रेऽस्मिन् प्रत्याख्याते लक्ष्यदर्शनवशात् क्व चिद्भावनिषेधयोर्युगपद्विवक्षायां ज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वेऽपि पूर्वं यथाप्राप्तं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः। त्वतलौ तु कृते नञ्समासे, क्व चित् पूर्वं भावविवक्षा क्व चित् पूर्वं निषेधविवक्षा। पृथ्वादि। वावचनमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। आचार्यदेशीयः परिहरति। वाक्यमपीति। अण्समावेशार्थमिति। यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तते। वाक्यानुज्ञानार्थत्वाद्विभाषायाः। लिङ्गं च पारेमध्ये षष्ठ्या वा पीलाया वेत्यादिषु विकल्पवचनमस्यार्थस्येत्यण्समावेशार्थमिह वावचनम्। गुण। चातुर्वर्ण्यादीनामिति। प्रत्ययान्तोच्चारणं भावकर्मसंबन्धानि।

तुर्वर्ण्यम्। चातुर्वैद्यम्। चातुराश्रम्यम्। अर्हतो नुम्च*। अर्हतो नुम्च ष्यञ्च वक्तव्यः। अर्हतो भावः। आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च॥१२५॥ किमिदं नलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित् संघातग्रहणम्। किं चातः। यदि वर्णग्रहणं स्तेयं नलोपे कृते अयादेशः प्राप्नोति। अथ संघातग्रहणम्। अन्त्यस्य लोपः कस्मान्न भवति। सिद्धोऽन्त्यलोपो यस्येत्येव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽण्॥१३०॥ अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य यलोपश्च*। अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। यलोपश्च वक्तव्यः। श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः॥ १ ॥

तिलादिभ्यः खञ्*। तिलादिभ्यः खञिति वक्तव्यम्। तिल्यम्। तैलीनम्। किमर्थमिदमुच्यते। न यता मुक्ते धा-

---

ष्यर्थमिति स्वार्थ एव ष्यञ् भवति। चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चतुर्वेदमेव चातुर्वैद्यम्। अथ वा चतस्रो विद्या अधीते विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति ठकः सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति लुक्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यमनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः। अर्हतो नुम् चेति। अर्हः प्रशंसायामिति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजाद्यर्थाभिधायी। आर्हन्तीति। षित्वकरणात् स्त्रियामपि ष्यञन्तः प्रयोगः। तथा चौचिती मैत्रीत्यादि प्रयुज्यते। स्तेना। अयादेशः प्राप्नोतीति। यस्येत्यकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। अथेति। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावान्नाश्रिता। आरम्भसामर्थ्यादिति। अलोऽन्त्यस्येत्यनुसंहारो बाध्यत इत्यर्थः। हायनान्त। यलोपश्चेति। यदा छन्दसः श्रोत्रभावो घंश्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा घस्य लोपो यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति दर्शनं तदा घशब्देन इयेतिरूपं लक्ष्यते। क्वचित्तु यलोपश्चेति पाठः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥

विभाषा॥ नयतामुक्त इति। महाविभाषया वाक्ये सिद्धे

न्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् *। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्युच्यते । न चोमाभङ्गे धान्ये । चमेषु यत्पठ्यते तद्धान्यम् । न चैते तत्र पठ्येते । तर्हि खञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञिति । यदेतदनुवर्त्तते । व्रीहिशाल्योर्ढग् यवयवकषष्टिकाद्यदिति खञोति खञपि प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्त्तिष्यते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् व्रीहिशाल्योर्ढग्भवति । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्भवति । विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । भवने क्षेत्रे खञ्ग्रहणमनुवर्त्तते । धान्यानामिति निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकप्लुतयोधिकाराः । यथा मण्डुका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतस्यापवादो विज्ञास्यते । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः । अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतस्य खञः ठग्यतौ बाधकौ भवि-

---

विभाषाग्रहणमुत्सर्गप्राप्त्यर्थमेवेति भावः । उमाभङ्गयोरिति । निमित्ताभावात्ताभ्यां खञोप्राप्तिः । विभाषाग्रहणं तु तिलमाषाणुभ्य एव खञः प्राप्त्यर्थं स्यात् । चमेष्विति । यवाश्च मे माषाश्च मइति चमेशब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणाच्चमेशब्देन तदन्तोनुवाका उच्यन्ते । अथ वा चमेशब्दस्य चमिंति यन्मा कारान्तं तदनुकरणं चमिति । आगन्तुना चाकारेण चमशब्दो भवति । चमेशब्दो विद्यते येष्वनुवाकेषु ते चमाः । अध्यायानुवाकयोर्लुगिति च्छस्य लुक् । संबन्धमनुवर्त्तिष्यत इति । धान्यग्रहणेन संबन्धमनुर्वत्स्यतइत्यर्थः । अथ वा संबध्यतइति संबन्धः धान्यग्रहणसंबद्धमनुवर्त्तिष्यते इत्यर्थः । ततो धान्यसामान्यसंबन्धं खञ् ग्रहणं व्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैन संबध्यते । भवने क्षेत्र इत्येतत्तु प्रत्ययेनाभिधायकेन संबध्यते । अथ वेति । यत्रैवार्थित्वं तत्रवाधिकाराः संबध्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः । यथोत्सर्गेणेति । उत्सर्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वादपवादविषये प्रवृत्तिः संदिग्धेत्यसंदिग्धेनापवादेनासौ बाध्यते । एवं खञ

ष्यतः। यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अथ वा एतज्ज्ञापयति अनुवर्तन्ते नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति। किं तर्हि। यत्नाद्भवन्ति। अथ वा यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धम्। ननु चोक्तं न सिध्यति। किं कारणम्। उमाभङ्गयोरधान्यत्वादिति। नैष दोषः। धिनोतेर्धान्यम्। एते चापि धिनुतः। अथ वा शणसप्तदशानि धान्यानि॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः॥६॥संमुखेति किं निपात्यते। संमुखेति समस्यान्तलोपः॥ संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते। संमुखस्य दर्शनः संमुखीनः॥ अनुपदसर्वान्नायानयंबद्धाभक्षयतिनेयेषु॥९॥अयानयन्नेय इत्युच्यते।तत्र न ज्ञायते कः अयः कः अनय इति। अयः प्रदक्षिणम्। अनयः प्रसव्यम्। प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां य-

उत्तरार्थायामनुवृत्तौ नान्तरीयकोपस्थानसंभवात्संदिग्धप्रवृत्तित्वादसंदिग्धप्रवृत्तिभ्यां ढग्यञ्भ्यां बाधः। धान्यानामित्यनेन प्राप्तस्य खञो ढग्यतावपवादौ न तु तत्रानुवृत्त्या संनिहितस्येति साधर्म्यवैधर्म्यसंभवाद्यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्येत्युक्तम्। अथ वेति। विभाषाग्रहणमेव ज्ञापयति अनुवर्तमाना अप्यधिकारा यत्र यत्र यत्नो विभाषाग्रहणादिकस्तु तत्रैव भवन्ति नान्यत्रेति। अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्। अनुवर्तनादेव खञः सिद्धत्वात्। धिनोतेरिति। योगरूढिरियम्। उमाभङ्ग्योरपीति भावः।चमकेषु त्वधान्यान्यपि कानिचित्पठ्यन्ते धान्यान्यपि कानिचिन्नपठ्यन्ते।नहितद्धान्यपरिगणनार्थमितितत्रापाठादुमाभङ्ग्योरधान्यत्वं न भवति। शणसप्तदशानीतिधान्यपरिगणनार्थास्मृतिरियम्।यथामुख।ससंस्यान्तलोप इति।समं मुखं यत्रादर्शादौ प्रतिबिम्बाश्रये सतिदृश्यते ससंमुखीन इति। प्रयोगदर्शनान्निपातनमाश्रितम्।संशब्दस्य निपातस्यार्थसंगत्यभवादनाश्रयणम्। प्रत्ययसंनियोगेनाकारलोपो निपात्यमानस्तदभावे न भवति। संमुखीनादर्शादिसादृश्याच्चान्योप्यभिमुखावस्थानः संमुखीन उच्यत इत्याहुः। अनुपद। तत्र न ज्ञायतइति। अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते। तत्र प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेति विरुद्धार्थाभिधानादयानयंनेय इत्यसमन्वयाशङ्कया प्रश्नः। अयः प्रदक्षिणमिति। एकद्यूतकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणंगमनमयोद्वितीयापेक्षया प्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनमनयोरूढिवशादुच्यते। परैरिति। द्विती-

स्मिन्परैः पदानामसमावेशः सोऽयानयः । अयानयं नेयः अयानयीनः शारः ॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ परोवरेति किं निपात्यते । परोवरे परस्यौत्ववचनम् * । परोवरेति परस्यौत्वं निपात्यते । यद्येवं परस्यौत्ववचनमिति प्राप्नोति । शकन्ध्वादिन्यायेन निर्देशः । अथ वा नैवं विज्ञायते परस्यौत्वं निपात्यतइति । कथं तर्हि परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यतइति । परांश्चावरांश्चानुभवति । परोवरीणः । अथ परंपरेति किं निपात्यते । परपरतराणां परंपरभावः * । परपरतराणां परंपरभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परंपरीणः ॥ समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ इह समांसमीना गौः । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुक् प्राप्नोति । समांसमां विजा-

---

यद्यूतकारसंबन्धिभिः शारैः पदानां स्थानानां गृहापरपर्यायाणामनाक्रमणमनध्यासनमित्यर्थः । ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यत,इति द्यूतव्यवहारः । अयसहितोनय इत्युत्तरपदलोपी समासस्तत्पुरुषः । अथ वा अयश्चासावनयोऽयानय इत्येकदेशद्वारेण समुदायस्य क्ताक्तादिवद्व्यपदेशात्समानाधिकरणसमासः । समाहारद्वन्द्वो वा । अयानयमिति । नयतेर्द्विकर्मकत्वादयानयमित्यप्रधानेऽपि कर्मणि द्वितीया । प्रधाने तु कृत्यप्रत्ययः । तत्र केचित् फलकशिरस्थस्यैव स्वशारवर्गमानेयस्यायानयीनमित्यभिधानमिच्छन्ति । यस्तु शार एकपार्श्व एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो यो हि शारः पार्श्वात्पार्श्वान्तरमानीयते स एवायानयं नीयतेऽन्यस्त्वयमेव नीयतेऽनयमेव वा । परो । परस्यौत्ववचनमिति । परशब्दस्यान्त्यस्यौकारो निपात्यत इत्यर्थः । तत एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः । शकन्ध्विन्यायेनेति । शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण निर्देशः । परस्येति । अवरशब्दस्यादेरकारस्येत्यर्थः । तत्राद्गुणः तत्र केचित्सामान्येन निपातनमिच्छन्ति । तेन खप्रत्ययाभावेऽपि प्रयोग उपपन्नो भवति पारोवर्यविदिति पारंपर्यमविच्छिन्नमिति च । अन्ये तु परंपराशब्दमव्युत्पन्नमाचक्षते । तस्मात्स्वार्थे ष्यञि पारंपर्यमिति भवति । परोवर्यविदित्यस्यासाधुत्वमाहुः प्रत्ययसंनियोगेनैव निपातनस्य युक्तत्वं मन्यमानाः । समाम् । विजायते प्रसूयत इत्यर्थः । तत्र समायांसमायामित्यस्मात्पदसमुदायात् प्रत्ययो वचनाद्भवति । तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सति तदवयवस्योत्तरपदवत् पूर्वपदेऽपि सुपो

यत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानम्*।समांसमां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति । यदयं यलोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र लुग्भवतीति। समांसमां विजायतइति। यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम्*।समांसमां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वक्तव्यः। सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोपवचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वपदस्य यलोपो वक्तव्यः। अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य वावचनम्*।अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च यलोपो वा वक्तव्यः। समांसमां विजायते। समायां समायां विजायतइति॥आगवीनः॥१४॥आगवीन इति किं निपात्यते। गोराङ्पूर्वादातस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खः*।गोराङ्पूर्वादातस्य गोः प्रतिदानात् कारिणि खो निपात्यते । आतस्य गोः प्रतिदानात्कर्मकारीति आगवीनः कर्मकरः॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः॥२०॥किं यः शालायामधृष्टः स शालीनः। कूपे वा यदकार्यं तत्कौपीनम्। नेत्याह। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः

लुक् प्राप्तो यलोपवचनान्न भवति। याटः सुब्भक्तत्वात्सुब्लुकैव यलोपे सिद्धे सूत्रे यलोपवचनं नियमार्थं यकारस्यैव लोपो भवति न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। उत्तरपदस्य लुग्वचनमिति। यलोपनिपातनात् पूर्वपदवदुत्तरपदेपि लुङ् न प्राप्नोतीति भावः। सिद्धं त्विति। तेन पूर्वपद एव यलोपनिपातनादामः श्रवणं भवति। उत्तरपदे तु सुब्लुग्भवत्येवेत्यर्थः। अनुत्पत्ताविति। वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्वायलोपो वक्तव्यः। तेन द्वैरूप्यं भवति। आगवीनः। किं निपात्यतइति। का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्नः। गोराङ्पूर्वादिति। यो गवा भृतः आ गोः प्रत्यर्पणात्कर्म करोति स आगवीन उच्यते। तत्र वृत्तिविषये गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे वर्त्तते। तत्र आङ् गोशब्दयोराङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे ह्रस्वत्वे च कृते खो निपात्यते। शालीनकौपीने। किं यः शालायामिति। अस्यां कल्पनायां शालाकूपशब्दयोर्मुख्यार्थत्वमाश्रितं भवतीति भावः। शालायामधृष्ट इति। अन्यत्र धृष्टः। कूप इति। लङ्घनादिक-

स शालीनः। कूपावतरणमर्हत्यकार्यं तत्कौपीनम्॥व्रातेन जीवति॥२१॥ व्रातेन जीवतीत्युच्यते। किं व्रातं नाम। नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः। तेषां कर्म व्रातम्। व्रातकर्मणा जीवतीति व्रातीनः॥हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्॥२३॥हैयङ्गवीनमिति किं निपात्यते। ह्योगोदोहस्य हियङ्गवादेशः संज्ञायां तस्य विकारे*।ह्योगोदोहस्य हियङ्गवादेशो निपात्यते संज्ञायां तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं घृतम्। संज्ञायामिति किमर्थम्। ह्योगोदोहस्य विकार उदश्विदत्र मा भूदिति॥पक्षात्तिः॥२५॥मूल इति वक्तव्यम्। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तर्त्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मूल इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। तस्य पाकमूले पील्वादि-

मित्यर्थः। उत्तरपदलोप इति। लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन साधुत्वान्वाख्यानाददृष्टाकार्यमात्रे च शालीनकौपीनशब्दयोः प्रयोगादिति भावः। तत्र वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मिकायां क्रियायां वर्तेते इति गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एवोत्तरपदस्य लोपः। शालाप्रवेशनमिति। अन्यत्र प्रागल्भ्याभावादासितुमशक्यत्वाच्छालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपावतरणमिति। यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात् कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। अकार्ययोग्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि कौपीनमुच्यते। तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपि कौपीनम्। अथ वाऽकार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः। तेनाद्रष्टव्यत्वाल्लज्जाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनमस्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनम्॥ व्रातेन॥ किं व्रातं नामेति। व्रातशब्दस्तावत्संघवचनः। तत्र यः संघेन जीवति तत्र व्रातीनशब्दो न प्रयुज्यते। व्रातकर्मणा जीवति तु प्रयुज्यते। व्रातकर्मणि च व्रातीयशब्देन भाव्यमिति प्रश्नः। नानाजातीया इति।एकजातीयक्षत्रियादिसङ्घनिराकरणम्।अनियतवृत्तय इति।नियतवृत्त्याऽऽयुधजीविसंघनिषेधः।उत्सेधजीविन इति। उत्सेधः शरीरं तदायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिवैभवेनेत्यर्थः।व्रातानां कर्मेत्यत एव निपातनाच्छं बाधित्वाण् भवति। तेषामेवान्यतमो व्रातीन उच्यते। यस्त्वन्यस्तत्कर्मणा जीवति स नोच्यते। हैयङ्गवीनम्। किं निपात्यत इति। प्रकृतिसंदेहात्प्रश्नः। ह्योगोदोहस्येति। ह्यस्शब्दस्य गोदोहशब्देन सुप्सुपेति समासः। दुह्यत इति दोहः क्षीरमुच्यते। ह्यस्शब्देन कालप्रत्यासत्तिः प्रतिपाद्यते। तेनाविकृतरूपंगन्धमेव घृतं हैयङ्गवीनमुच्यते इत्याहुः॥ पक्षा॥ मूल इति वक्तव्यमिति।

कर्णादिभ्यः कुणब्जाहचाविति । यदि तदनुवर्तते । पाकेऽपि प्राप्नोति मूल इत्यनुवर्तते पाक इति निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोनुवर्तते एकदेशो वा निवर्तते । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । तद्यथा । संख्याव्ययादेर्ङीप् । दामहायनान्ताच्च । संख्यादेरित्यनुवर्तते अव्ययादेरिति निवृत्तम् ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ॥२७॥ इह नानेति सहार्थो गम्येत । द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । न न सह सहैवेति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृतिविशेषणमेतत् । विनञ् इत्येताभ्यामसहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः । कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ ॥२८॥ कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति । न सह इत्यनुवर्तते । भवेत्सिद्धम् । विशाले शृङ्गे विशङ्कटे शृङ्गे इति । इह खलु संगतोऽर्थो गम्यते संकटमिति । प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यते ।

अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्गः। कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः । द्वन्द्वस्य तदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवृत्तिर्न संभवतीति भावः । एकसूत्रनिर्दिष्टानां त्वेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते । एकयोगनिर्दिष्टानामपीति । अर्थाधिकारपक्षे ऽर्थस्यैकत्वाद्विच्छेदाभावान्न स्यादेकदेशानुवृत्तिः । शब्दाधिकारपक्षे तु यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरे प्रतीयते इति दोषाभावः । विनञ् । सहार्थो गम्येतेति । नसहेति प्रत्ययार्थनिर्देशं मन्यते । प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः। ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिना भाव्यमितिभावः। नायमिति । लोकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिह साधुत्वाख्यानात् । लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वान्न सहेति प्रकृत्यर्थनिर्देशः । यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थो निर्देश्यः विनञोः प्रतिषेधार्थत्वाद् द्विगाहृभरथिक इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधवृत्तित्वदर्शनात् । नैतदस्ति । क्रियावाचिनोपि विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतौ सहविकृतौ सहेति । इह तु विनादेवदत्तेन नानादेवदत्तेनेत्यस्य सत्वभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति यथा मातुः स्मरतीति । वेः शा । कस्मिन्नर्थे शालजादयइति । वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षं बहुवचनमसहार्थस्य सर्वत्रासंभवादर्थानुपादानाच्च प्रश्नः । विशाले इति । ना-

उत्कण्ठमिति उद्गतार्थो गम्यते। एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्ते। उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः।यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः। तएते उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति। एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति। इदन्तु न सिध्यति। विशालो विशङ्कटः। एतदपि सिद्धम्। कथम्। अकारो मत्वर्थीयः। विशाले अस्य स्तः विशालः। विशङ्कटे अस्य स्तः विशङ्कटः॥

संप्रोदश्च कटच्॥२१॥कटच्प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्*।कटच्प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अलाबूकटः। तिलकटः। उमाकटः। भङ्गायाश्च*। भङ्गायाश्चेति वक्तव्यम्। भङ्गाकटः। गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः*। गोष्ठजादयः प्र-

---

नादेशगमनादस्त्यत्रासत्त्वार्थत्वमिति भावः। किं वक्तव्यमिति। शब्दान्तरवाच्यक्रियाविशेषस्य द्योतका उपसर्गाः वाचका भावे द्योत्यार्थाभावादनर्थका एवेति भावः। ससाधनामिति। क्रियोपसर्जनं ससाधनमाहुरित्यर्थः। नियतविषयाः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते यथा त्रिदशा इत्यादौ कत्वोर्थाद्यभिधानमिति भावः। उपसर्गेभ्य इति। अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरे ऽपि योग्यतामात्राश्रयं प्रादीनामिदमभिधानम्। विशाल इति। शृङ्गयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः। विशाले अस्येति। मतुप्प्रत्ययस्तु गव्यनभिधानान्न भवति। विशालवानित्युक्ते ऽपि विशालगवयुक्तस्य गोष्ठादेरवगमो न तु गोरित्यर्थः। व्युत्पत्त्यनुसारेण चेदमुच्यते। गुणशब्दास्तु विशालादयः साधुत्वान्वाख्यानाय तु कं चिदुपायमाश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते। यथाप्रतिलोमोऽनुलोम इति। संप्रोद। अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्य ओषधित्वादवयवे ऽलाबूशब्दादौरञि त्यञि प्राप्ते तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्तत्वादनुदात्तादेश्चेत्यञि प्राप्ते भङ्गायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादणि प्राप्ते रजसि कटज्विधिः। गोष्ठादय इति। प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टम्। चकारस्तु स्व-

त्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः । गोगोष्ठम् । अविगोष्ठम् । संघे कटज् वक्तव्यः । अविकटः । उष्ट्रकटः । विस्तारे पटच्च वक्तव्यः । अविपटः । उष्ट्रपटः । द्वित्वे गोयुगच् । गोयुगच्शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । उष्ट्रगोयुगम् । खरगोयुगम् । स्नेहने तैलच्शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इङ्गुदतैलम् । सर्षपतैलम् । संभवने क्षेत्रे शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुशाकटम् । मूलशाकटम् । शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुशाकिनम् । मूलशाकिनम् । उपमानाद्वा सिद्धम्* । उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । गवां स्थानं गोष्ठम् । यथा गवां तद्वदुष्ट्राणाम् । कटज् न वक्तव्य इति । यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः । एवमवयः संहता अविकटः । पटच्च न वक्तव्य इति । यथा पटः प्रस्तीर्णः । एवमवयः प्रस्तीर्णाः अविपटः । गोयुगच्शब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्य इति । गोर्युगं गोयु-

रार्थोनुबन्ध आसङ्क्तव्यः । तथा हि । समासाश्रयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यायन्ते । तत्र चित्स्वरसमासस्वरयोरभेदादेकफलत्वमारम्भप्रत्याख्यानयोरुपपद्यते । सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे । गवां स्थानमिति । तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यदिति यति प्राप्ते गोष्ठच्प्रत्ययः । अविकट इति । अवीनां समूह इत्यणि प्राप्ते कटच् । अवीनां विस्तार इत्यर्थे पटच् । अप्रसृते समूहे अविकटः प्रसृते त्वविपटः । उष्ट्रगोयुगमिति । द्वावुष्ट्रावित्यत्रार्थे गोयुगच्प्रत्ययः । अन्ये त्वाहुः । उष्ट्रस्य ग्रीवाबन्धने यानाङ्गे गोयुगच् प्रत्ययः । इङ्गुदतैलमिति । लघावन्त इत्याद्युदात्तत्वात्तस्य विकार इत्यण्प्राप्तः । सर्षपशब्दस्य सादीनां शाकानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वादथ द्वितीयं प्रागीषादित्यनुवर्तमाने यान्तानां च गुर्वादीनामिति मध्योदात्तत्वं भवति । ततोनुदात्तत्वादिञ् प्राप्तः । इक्षुशाकटमिति । इक्षूणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकटशाकिनौ । गवां स्थानमिति । गावस्तिष्ठन्ति यस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः । तत्र गोष्ठसाधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठशब्देनोच्यते । तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादीनामन्यतमेन विशेष्यते । मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणाद् गोगोष्ठमित्यपि भवति । नानाद्रव्याणामिति । रज्जुवीरणादीनामित्यर्थः । तत्साधर्म्यादन्योपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेषितोऽविकट इत्युच्यते । यथा पट इति । वि-

गम् । यथा गोस्तद्वदुष्ट्रस्य उष्ट्रगोयुगम् । तैलशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्य इति । प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते एवं च कृत्वा तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति । शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव । शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव॥इनच्पिटच्चिकचि च॥३३॥इनच्पिटच्चकाः चिकचिचिकादेशाश्च * । इनच्पिटच्चकाः प्रत्यया वक्तव्याः । चिकचिचिक् इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः । चिकिनः । चिपिटः । चिक्कः । क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी*। क्लिन्नस्य चिल्पिल् इत्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी इत्यस्मिन्नर्थे । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः । पिल्लः । चुल् च वक्तव्यः । चुल्लः । यद्यस्येत्यच्यते । चिल्ले चक्षुषी इति न सिध्यति । तस्मान्नार्थोस्य ग्रहणेन । कथं चिल्लः पिल्ल इति । अकारो मत्वर्थीयः। चिल्ले अस्य स्तः चिल्लः पिल्ले अस्य स्तः पिल्ल इति॥प्रमाणेद्व-

---

स्तारसामान्यादन्योपि संघातः पटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेष्यते। अविपट इति। गोयुगमिति । युगशब्देन द्वयमुच्यते ग्रीवाबन्धनं काष्ठञ्च । तत्र यानाङ्गे युगः पुंस्युक्त इति पुंस्त्वं प्रायिकं बोध्यम् । प्रकृत्यन्तरमिति । अव्युत्पन्नं विशिष्टस्नेहद्रव्यवाचीत्यर्थः। तिलतैलमित्यपीति । अपिशब्दात्तैलमपीत्यर्थः । यदि तु तैलच् प्रत्ययो विधीयते तदाविशेषविहितेन तैलचा तिलशब्दादञ् बाध्येत । ततश्च तैलमिति न सिध्येत् । यदा त्वव्युत्पन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा तिलानां तैलमिति समासे कृते तिलतैलमिति भवति । तिलानां विकार इत्यत्राञि तैलमिति । उपमानाश्रयेणापि इङ्गुदितैलमित्यादि सिध्यति । तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिङ्गुदादिभिर्विशेष्यते । गौणसंभवे च मुख्यतैलप्रतिपादनायं तिलैर्विशेषणात्तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिदाहुः । व्युत्पत्त्युपाय एव तिलानां विकारस्तैलमिति रूढिशब्दश्चायं स्नेहद्रव्यवृत्तिः । तथा च सादृश्यानुकरणमन्तरेणेङ्गुदतैलादयः शब्दा प्रयुज्यन्ते । यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलं त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तेन वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति । इनच् । सूत्रे निशब्दस्य द्वावादेशौ प्रत्ययौ विहितावित्यादेशत्रयप्रत्ययत्रयविधानाय वार्त्तिकम् । तस्मान्नार्थ इति । क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विशेषार्थाभिधायिनः स्वार्थे लो विधेयः । अकारो मत्व-

यसज्दघ्नञ्मात्रचः॥३७॥प्रमाण इति किमयं प्रत्ययार्थः प्रमा-
णे प्रत्ययार्थ इति। प्रमाण इति नायं प्रत्ययार्थः। क्व तर्हि प्र-
त्यया भवन्ति। तद्धिते। कुत एतत्। अस्येत्यनुवर्तनात्। क्व प्र-
कृतम्। तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतजिति। प्रथमश्च
द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम॥ ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्न-
म्। प्रमाणे लः। प्रमाणे लो वक्तव्यः। शमो दिष्टिर्वित-
स्तिः। द्विगोर्नित्यं लो वक्तव्यः। द्विशमम्। त्रिशमम्।
द्विदिष्टिः। त्रिदिष्टिः। द्विवितस्तिः। त्रिवितस्तिः। किम-
र्थमिदमुच्यते। संशये श्राविणं वक्ष्यति। तस्यायं पुर-
स्तादपकर्षः। डट् स्तोमे वक्तव्यः। पञ्चदशः स्तोमः। श-
च्छनोर्डिनिः। शच्छनोर्डिनिर्वक्तव्यः। त्रिंशिनो मासाः।
पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः। विंशतेश्च। विंशतेश्चेति वक्तव्यम्।

र्थीय इति। अर्श आदिषु स्वाङ्गाद्धीनादिति पाठात्। मतुप्त्वनभिधानान्न भ-
वति। प्रमाणे। किमयमिति। सप्तमीनिर्दिष्टस्येह शास्त्रे प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थत्व-
दर्शनादुभयसंभवाच्च प्रश्नः। अस्येत्यनुवर्तनादिति। नन्वेवमपि प्रमेयवाचिनः
प्रमाणे प्रत्ययप्रसङ्गः। उदकं प्रमेयमस्योरोरिति। नैष दोषः। अनियतप्रमेय-
विषयत्वात् प्रमाणानामेकेन प्रमेयेण विशेषणे दुःसंबन्धत्वात् प्रमेयस्य तु नि-
यतप्रमाणप्रतिपादनाय ऊरुमात्रादयः शब्दा लोके प्रयुज्यमानाः साधुत्वेना-
न्वाख्यायन्ते। प्रथमश्चेति। यद्यायामवाच्येव प्रमाणशब्दः सूत्र उपात्तः। त-
दोर्ध्वमाने प्राप्तौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रमाणादपकृष्य विधीयेते। अथ तु परिच्छे-
दमात्रं प्रमाणमिह गृह्यते। तदोर्ध्वमान एव यथा स्यातामिति नियमाय व-
चनम्। प्रमाणे ल इति। प्रमाणशब्दा लोके ये प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयस्तेभ्यः
परस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति। स च संभवान्मात्रच एव। इतरयोरूर्ध्वमान एव
हि विधानम्। मात्रचस्त्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणात्। द्विगो-
र्नित्यमिति। तदन्तविध्यभावाल्लुगप्राप्तिः। किमर्थमिति। नित्यग्रहणम्प्रति
प्रश्नः। नहि विकल्पः प्रकृत इति भावः। श्राविणमिति। श्रवणं श्रावः। स य-
स्यास्तीति श्रावी। मात्रच्प्रत्ययः। तस्य परत्वाच्छ्रवणे प्राप्ते नित्यग्रहणाद् बा-
धकबाधनार्थाल्लुगेव भवति। द्वौ शमौ प्रमाणमस्य स्यात्। न वा द्विशममिति
प्रकरणादिवशाच्च निश्चयसंशयविषयप्रयोगावधारणम्। डट् स्तोम इति। अ-
त्रायामस्य प्रमाणस्यासंभवात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायास्तोमे डट्प्रत्ययः।
पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्य स्तोमस्य पञ्चदशः। विंशिन इति। विंशतिश-

विंशिनोङ्गिरसः।प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये।। मात्रज्वक्तव्यः । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम्। कुडवमात्रम् । पञ्चमात्राः । दशमात्राः । वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् * । वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलं वक्तव्यौ । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । यावदेव यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् ।। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्।।३९।।किमर्थं परिमाण इत्युच्यते।न प्रमाण इति वर्तते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्परिमाणग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत् प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति । डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।। नैतज् ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति । उ-

---

ब्दात्संख्यामात्रवाचिनः संख्येये प्रमेये डिनिः । तिविंशतेर्डितीति तिलोपस्तस्य यस्येति चेत्यकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वं न भवति । भाष्यकारवचनात्तस्य सिद्धत्वात् । तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेत्यत्र स्तोमे डविधिः । पञ्चदशाद्यर्थमित्युक्तेऽपि स्त्रियां ङीबर्थमिह डड्विधीयते स्तोमसाहचर्याच्च स्त्रियां प्रयोगः सप्तदशी रात्रिरिति । तत्र तु डविधानं टाबर्थं यदि प्रयोगो दृश्यते।तददर्शने तु प्रपञ्चार्थम् । डिनेः सामान्यविधानात्तत्र शन्शतोर्डिनिः छन्दसिवक्तव्य इति वचनं प्रपञ्चार्थमेव । प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति । रूढिशब्दौ भेदेनोपात्तौ । शममात्रमिति । शमः प्रमाणमस्यस्यान्न वा दिष्टिः प्रमाणमस्य स्यान्न वा कुडवं प्रमाणमस्य स्यान्न वेत्यत्रार्थे मात्रच् । पञ्चमात्रा इति । पञ्चस्युर्न वेति संशय्यमानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः अथ वा वृत्तिविषये द्वेरकयोरित्यादिवत्संख्यामात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः । पञ्चत्वसंख्या प्रमाणमेषां स्यान्न वेति संशय्य पञ्चमात्राः । तावदेवेति।तत्परिमाणं यस्य धान्यादेः तत्तावद्धान्यादिकं ततः स्वार्थे प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे तु भावः सिद्धश्च डावतौरित्यर्थान्तरे वत्वन्तान्मात्रादिप्रतिपादनम् । यत्तदे । किमर्थमिति । प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं मत्वा प्रश्नः । न प्रमाण इति वर्तत इति । काक्वा नञः प्रयोगाद्वर्तत एवेत्यर्थः । अथ वाऽनेकार्थत्वान्निपातानां ननुशब्दस्यार्थे न शब्दो वर्तते । आचार्यदेशीय आह । एवं तर्हीति । आचार्य आह । डावतावितिं । पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षो निर्देशः । इह तु वतुपं विहायासर्वनाम्न इत्यात्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे । अर्थवैशेष्यादिति । विशिष्यत इति विशेषः विशेषस्य भावो वैशेष्यमर्थस्य वैशेष्यमर्थवैशेष्यमर्थभेदस्तस्मात्परिमाणशब्दस्य पृथङ्निर्देशः

क्तोत्र विशेषः । मात्राद्यप्रतिघाताय । एवं च कृत्वो मा-
त्रादीनां प्रतिघातो न भवति । भावः सिद्धश्च डावतोः ।
डावत्वन्ताच्च मात्रजादीनां भावः सिद्धो भवति । वतु-
प्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यान-
म्* । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । न त्वावामन्यो दिव्यो न पार्थिवो न
जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरूवसो , यज्ञं विप्रस्य
मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति ॥ किमिदंभ्यां वो
घः ॥४०॥ केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्वमुच्य-
ते । एतदेव ज्ञापयति भवति किमिदंभ्यां वतुबिति । य-
दयं किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति । अथ
वा योगविभागः करिष्यते । किमिदंभ्यां वतुब् भवति ।
ततो वो घ इति ॥ किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥४१॥
बहुष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कियान् । कियन्तौ ।
तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्त-

क्रियते । उक्तोत्रेति । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वत इति । मात्रा-
द्यप्रतिघातायेति । यदि प्रमाण इत्यनुवृत्त्या प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो
वतुब्विधीयते तदासौ विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रादीन्बाधेत प-
रिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावाभावः । तेन तन्-
मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवतीति । भावः सिद्धश्चे-
ति । तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुडया-
देस्तावन्मात्रम् । यादृग्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः । एकवि-
षयत्वे तु वतुपैवोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान्मात्रादयो न स्युः । यस्य हि
तावत्प्रमाणं तस्य तत् प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात् । सा-
दृश्य इति । विषयनिर्देशोयं सदृशस्तु प्रत्ययार्थः । किमिदम् । एतदेवेति आदेश-
विधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोनुमीयते ॥ किमः ॥ बहुष्विति वक्तव्यमिति । का
संख्यापरिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविषयः प्रश्नस्तदा
प्रत्ययः प्राप्नोति कति वर्ग इति । तदा पञ्चक इत्याद्युत्तरेण भाव्यम् । तस्माद-
त्र प्रत्ययनिवृत्तये बहुष्विति वक्तव्यमिति भावः । किमित्येतदिति । इहास्येत्य-
धिकाराद्यदीया संख्या पृच्छ्यते तत्रैव प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम् । तत्र यदि वर्गावयव-

ते । परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते । अनिर्ज्ञातं च बहुषु । द्वेकयोः पुनर्निर्ज्ञातं निर्ज्ञातत्वाद् द्वेकयोः परिप्रश्नो न । परिप्रश्नाभावात् किमेव तावन्नास्ति कुतः प्रत्ययः॥संख्याया अवयवे तयप्॥४२॥इह कस्मान्न भवति बहवोवयवा अस्याः संख्याया इति । अवयवे या संख्येत्युच्यते । न च काचित्संख्यास्ति यस्या बहुशब्दोवयवः स्यात् । ननु चेयमस्ति । संख्येत्येव । नैषा संख्या,संज्ञैषा । अवयवविधाने ऽवयविनि प्रत्ययः*। अवयवविधाने ऽवयविनि प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चावयवा दशावयवा इति । अथ वाऽवयविनीत्युच्यमाने ऽवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति । पञ्च पश्ववयवा देवदत्तस्येति ।अवयवशब्दोयं गुणशब्दः । अस्येति च वर्तते । तेन

गतसंख्याविशेषप्रश्नस्तदावयवेष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं नतु व्यवहितसंख्यासंबन्धे वर्गे ततः कति गावोऽस्मिन्वर्ग इति भवति कति गावोयं वर्ग इति च संघसंघिनोरभेदविवक्षायाम् । कियानिति तु परिमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे प्रयुज्यते । संख्याप्रश्ने तु कियन्त इति बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगः ॥ संख्याया ॥ बहवोवयवा इति । उत्कृष्टभेदस्य संख्यालक्षणस्यार्थस्यैकत्वादीन्विशेषानवयवान्मत्वा प्रश्नः । अवयवे यासंख्येति । अवयवे यः संख्यावाची शब्दो वर्तते तस्मादस्येत्यधिकारादवयविनि प्रत्ययो भवति । न च सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावः संभवतीति भावः । बहुशब्द इति । बहुशब्दवाच्योर्थ इत्यर्थः । अथैवं कल्प्यते बहव एकत्वगुणा अवयवा अस्या विंशतिसंख्यायास्तत्समुदायस्वरूपायाः सा बहुतयी विंशतिरिति।तथापि प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणमव्यभिचारादनुपपन्नम्।संख्येत्येवेति । संख्याशब्दवाच्या संख्यावयविनीत्यर्थः । नैषा संख्येति । संख्याशब्देन संख्याविशेषो नाभिधीयत इत्यर्थः । संज्ञैषेति । एकत्वादीनां संख्यात्वजातियुक्तानां संख्येत्येषा संज्ञा । तत्र संख्याशब्दप्रतिपाद्यस्य सामान्यविशेषस्यावयवित्वासंभव इत्युक्तमेतत् । बहुतयं यूथमित्येतदवयवावयविभेदविवक्षायां भवति । बहुतयं रूपमित्येतच्चित्रस्य रूपस्यावयवित्वविवक्षायां भवति । यदा तु रूपसामान्यं विवक्ष्यते शुक्लादिविशेषविषयं तदा सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावाभावान्न भवति।अवयविनीति । स्वार्थे प्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थमवयविनीति वक्तव्यम् । अवयवस्वामिनीति । अवयवाः सन्त्यस्येति व्युत्पत्त्या स्वामिनोप्यवयविशब्देनाभिधानात्तत्रापि प्रत्ययेन भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः । अवयव-

यं प्रत्यवयवो गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्ययेन भवितव्यम्। कं च प्रत्यवयवो गुणः। समुदायम्। यद्येवमवयविनीत्यपि न वक्तव्यम्। अवयवे कस्मान्न भवति। अस्येति वर्तते॥उभादुदात्तो नित्यम्॥४४॥किमर्थमुदात्त इत्युच्यते। उदात्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययस्वरेणाप्येष स्वरः सिद्धः। न सिध्यति। चिनोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत। अथ उदात्त इत्युच्यमाने कुत एतदादेरुदात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्तस्येति उदात्तवचनसामर्थ्याद्य यस्याप्राप्तः स्वरस्तस्य भविष्यति। कस्य चाप्राप्तः। आदेः। अन्तस्य पुनश्चित्स्वरेणैव सिद्धम्॥तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः॥४५॥ इह कस्मान्न भवति। एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशतइति। अधिके समानजातौ। समानजाताधिक इष्यते। अथेह कस्मान्न भवति। एकादश का-

शब्दीयमिति। संबन्धिशब्दान्नियत एव संबन्धिनि मत्वर्थीयो भवति। यथा पितृमानिति पुत्र एवाभिधीयते पुत्रवानितिपितैव। तथेहाप्यवयविशब्दे नावयवारब्ध एवोच्यते न तु स्वामीत्यर्थः। अस्येति च वर्तत इति। अत इनिठनावित्यत्र तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्यतोऽस्येति वर्त्तते। सप्तम्यर्थे त्विनिठनोरभावः। सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात्॥ अस्येति वर्त्तत इति। तदस्य संजातमित्यतः॥ उभा॥ उभयो मणिरित्यवयविनोऽवयवद्वित्वानिमित्तो व्यपदेशः। उभौ पीतलोहितावयवौ यस्य स उभयः। उभये देवमनुष्या इति वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्गिणामभिधानम्। किमर्थमिति। किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वं विधातुमुदात्तवचनमुतामन्त्रितस्वरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वं विधातुमिति प्रश्नः। उदात्त इति। आदेरिति भावः। स्थानिवद्भावात्पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा चित्स्वरेप्राप्ते आदेरुदात्तत्वं विधीयते। प्रत्ययस्वरेणापीति। स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वाच्चित्स्वरं तुपूर्वपक्षवादित्वान्नपश्यति। सर्वदर्शित्वे पूर्वपक्षमेव न विदधीत। कुत एतदिति। स्वरान्तरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तमस्त्विति मन्यते। हे उभयेत्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। उदात्तेति। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते इति चित्स्वरएवानेन बाध्यतेनामन्त्रितस्वरः। तदस्मिन्न।

र्षापणा अधिका अस्यां कार्षापणत्रिंशतीति। इष्टं शतसहस्रयोः। शतसहस्रयोरधिक इष्यते। अथेहैकादशं शतसहस्रमिति कस्याधिक्येन भवितव्यम्। यस्य संख्या तदाधिक्ये। डः कर्तव्यो मतो मम। यदि तावच्छतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये भवितव्यम्। अथ सहस्राणि संख्यायन्ते सहस्राधिक्ये भवितव्यम्। डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः*। डविधानेपरिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः। अगमकोनिर्देशोऽनिर्देशः। नह्येकादशानां शतमधिकरणम्। सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः। तदस्मादधिकमिति। स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। यद्यपि

अधिके समानजाताविति। समाना या जातिस्तस्यां सत्यामधिकेर्थे वर्तमानात् प्रत्ययः। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः। न्यायप्राप्त एवायमर्थउक्तः। तथा ह्येकादशाधिका अस्मिन्गोशत इति वाक्ये शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः संनिधानात् प्रकृत्यर्थमपि विशिंषन्ति। एवं वृत्तावपि एकादशं गोशतमित्युक्ते गावः प्रकृत्यर्थतया प्रतीयन्ते। शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेणाधिकाधिकिभावस्तुल्यजातिविषय एव प्रसिद्धः। न च वृत्तौ भिन्नजातीयसंख्येयवाचिना शब्देन प्रकृत्यर्थो विशेष्टुं शक्यते। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं नेति न्यायात्। तस्य संख्येति। शतानां सहस्रं शतसहस्रमिति व्युत्पत्तिः क्रियते सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति च। संख्याया अल्पीयस्या इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्य पूर्वनिपातः। तत्र शतानां सहस्रमिति शतानि संख्यायन्त इति तान्येव प्रकृत्यर्थतया विज्ञायन्ते। एकादशशतान्यधिकान्यस्मिन्शतसहस्रे तदेकादशशतसहस्रमिति। शतसहस्राणां शतं शतसहस्रमिति तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वम्। एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति प्रकारणादिवशाच्छतानां सहस्राणां वा संख्येयत्वावसायः। यस्य संख्या तदाधिक्येइत्येतत्प्रत्ययार्थेन तुल्यजातीयस्य प्रकृत्यर्थस्याश्रयणाल्लभ्यतइति नायमपूर्वार्थः। न ह्येकादशानामिति। तेषां शतेन्तर्भावादिति भाव। पञ्चमीनिर्देश इति। यस्मादधिकमिति निपातनाद् बुद्धिप्रकल्पितापायाश्रयणाद्वा पञ्चमी। औपश्लेषिकमिति। इवं चाधिकसंबन्धे पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः। अधिका खा-

तावद्वैषयिके व्यापके वाधिकरणे संभवो नास्ति । औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते । एकादश कार्षापणा उपश्लिष्टा अस्मिञ्छते एकादशं शतम्॥शदन्तविंशतेश्च॥४६॥ किमर्थं शद्ग्रहणेन्तग्रहणम् । शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् । शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणं क्रियते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति । इह न प्राप्नोति एकत्रिंशं शतम् । इष्यते चात्रापि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति । अन्तग्रहणमेवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । संख्याग्रहणं च*। संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोत्रिंशदधिका अस्मिञ्छत इति । विंशतेश्च । विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्तव्यमिहापि यथा स्यात् । एकविंशं शतम् । चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोविंशतिरधिकास्मिञ्छत इति॥संख्याया गुणस्य निमाने मयट्॥४७॥निमाने गुणि-

---

री द्रोणेनेति कर्तरि तृतीयापि भवति । शदन्त । अन्तग्रहणमिति । केवलस्य शतः प्रातिपादकस्यासंभवात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिर्भविष्यतीति प्रश्नः । संख्याग्रहणं चेति । संख्याया अवयवे तयबित्यतः संख्याया इत्यनुवर्तत इति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । एकत्रिंशदादयश्च शब्दाः संख्यान्तरस्य नरसिंहादय इव जात्यन्तरस्य वाचका न तु संख्यासमूहस्य । विंशतेश्चेति । ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम् । संख्यायाः तदस्य संजातमित्यतस्तदस्येत्यनुवर्तते । मेङ् प्राणिदान इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः स च मूल्यवाची प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । निमाने वर्तमानात्संख्यावाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे मयट्प्रत्ययो गुणस्य चेन्निमानं भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः निमानस्य निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते । निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण निमेयस्य गुणत्वं नोपपद्यते इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम् । भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृत्यर्थविशेषणस्योपादानं नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति । संख्याया इति किम् । यवभा-

नि*। निमाने गुणिनीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। गुणेषु मा भूत्। भूयसः*।भूयस इति च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात्। अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति।एकोन्यतरः*।एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति। समानानाम्*।समानानां चेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यत्तावदुच्यते गुणिनीति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। गुणेषु कस्मान्न भवति। अस्येति वर्तते। यदुक्तं भूयस इति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्मान्न भवति। अनभिधानात्। यदुक्तमेकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति। द्वौ यवानां त्र-

गौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य। गुणस्येति किम्। द्वौ कार्षापणौ निमानमस्य व्रीहेर्द्विमयो व्रीहिः कार्षापणयोरिति मा भूत्। निमानइति किम्। यवानां द्वौ भागौ समीपे ऽस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूत्। गुणिनीति। द्विमयमुदश्विदिति। गुणिनि निमेये प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम्। गुणेषु मा भूदिति। स्वार्थे मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयौ यवानामुदश्वित इति स्वार्थे मयट् प्रसज्येत। भूयस इति। निमेयभागसंख्याया निमानभागसंख्या यदाधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यादेको यवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूदिति। एकोन्यतर इति। अन्यतरशब्देन निमेयमेव विवक्षितम्। एक एव यदि निमेयगुणो भवति तदा प्रत्ययः। द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति। नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यति। एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम्। इदं त्वत्रोदाहरणं त्रया यवानां द्वावुदश्वित इति। अथ वा द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्वितो भागा निमानमिति विवक्षायामुदाहरणम्। एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति। भूयस इत्येतदनपेक्ष्येदमुदाहरणम्। तदपेक्षायां तु द्वौ यवानामध्यर्धमुदश्वित इत्युदाहार्यम्। अन्ये त्वध्यर्धशब्दात्प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः। तदयुक्तम्। अध्यर्धशब्दस्य समासकार्योरिवं संख्यासंज्ञात्वादत्र संख्यात्वाभावात्

य उदश्वित इति। तन्त्रं विभक्तिनिर्देशः। यदप्युच्यते। समानानामिति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इति। अनभिधानात्। निमेये चापि दृश्यते। निमेये चापि प्रत्ययो दृश्यते। द्विमया यवाः। त्रिमयाः। किं पुनरिह निमानं किं निमेयम्। यावता उभयं त्यज्यते। सत्यमेवैतत्। क्व चित्तु का चित्प्रसृततरा गतिर्भवति। तद्यथा। समाने त्यागे धान्यं विक्रीणीते यवान्विक्रीणीते न कश्चिदाह कार्षापणं विक्रीणीत इति। अथ वा येनाधिगम्यते तन्निमानं यदधिगम्यते तन्निमेयम्॥ तस्य पूरणे डट्॥४८॥ तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गः*। तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। पञ्चानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट इति। सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। संख्यापूरण इति वक्तव्यम्। एवमपि घटे प्राप्नोति।

प्रत्ययाप्रसङ्गात्। अध्यर्द्धपञ्चमादयोऽपि समासकनोरेवं संख्यासंज्ञा नान्यत्रेति तेभ्योऽपि प्रत्ययाप्रसङ्गः। अस्येति वर्त्तत इति। तेन स्वार्थे मयण् भवति। किं तर्हि निमेये चीरादौ स्वभागापेक्षया लब्धगुणिव्यपदेशे निमेयगुणमात्रे तु प्रत्ययो न भवति। अनभिधानात्। तन्त्रमिति। पशुना यजेतेत्यादिवद् गुणस्य त्वेकत्वसंख्या विवक्षिता। एतदर्थमेव गुणनिमान इति लघुरपि समासनिर्देशो न कृतः। अनभिधानादिति। अन्यूनाधिकैकगुणमुदश्विदादिनिमेयं वक्तुं प्रत्ययान्तस्य सामर्थ्यादित्यर्थः। द्विमया यवा इति। उदश्वितो द्वौ गुणौ निमेयौ येषामेकगुणानां यवानां ते द्विमयाः। यावतेति। तथा च निमेयस्यापि निमानत्वान्निमेये चापि दृश्यत इति न वक्तव्यमिति मन्यते। प्रसृततरा गतिरिति। आशु द्रागिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः। अथ वेति। येन मूल्येन करणेन क्रय्यं प्राप्तुमिष्यते तन्निमानं यत्प्राप्स्यते तन्निमेयमित्यर्थः। देशकालापेक्षव्यवहारापेक्षत्वान्निमाननिमेयभावस्य। तस्य पूरणे डट्। तस्येति संबन्धमात्रं विवक्षितं नैकत्वम्। न ह्येकस्य पूरणं संभवतीति द्व्यादिभ्य एव द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययविधिः। तस्य पूरण इति। संख्यावाचिनः शब्दात् पूरणे डट्प्रत्ययः इत्येतावानेव सूत्रार्थः। तथा च लब्धपञ्चत्वसंख्यानां संख्येयानामुष्ट्रिकादीनां पूरणे घटे प्रत्ययोऽनिष्टः प्राप्नोति। एवमपीति। आधारधर्मेण पूरणेनाधेयायाः संख्यायास्तद्-

संख्येयं ह्यसावद्भिः पूरयति। संख्यापूरण इति ब्रूमः। न ब्रूमः संख्येयपूरण इति। यस्य भावादन्यसंख्यात्वं तत्र*। अथ वा यस्य भावादन्या संख्या प्रवर्तते तत्रेति वक्तव्यम्। एवमपि द्वितीये ऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति। सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या प्रवर्तते। चरमोपजाते पूर्वस्मिंश्चापगते*। चरम उपजाते पूर्वस्मिंश्चानपगते इति वक्तव्यम्। एवमपि एकादशी द्वादश्यौ सौविष्टकृती इदं द्वितीयमिदं तृतीयं दश दशमानीति न सिध्यति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनादिति। तर्हि संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व

द्वारेण संस्पर्शादिति भावः। संख्यापूरण इति ब्रूम इति। द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्तेते। तत्रैकं प्रकृतिविशेषणमपरं पूरणविशेषणम्। ततश्च येन पञ्चत्वादिसंख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः। अथ वैकस्मिन्नेव संख्याग्रहणे ऽनुवर्तमाने प्रत्यासत्त्या संख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति न तु विप्रकृष्टे पञ्चत्वादिसंख्यासंख्येये ऽनन्तर्भूते। यस्य वेति। न्यासान्तरं वा कर्तव्यमित्यर्थः। तेन पञ्चत्वसंख्या भवत्यनेनेत्यत्रार्थे पञ्चम इति भवति। एवमपीति। प्रसिद्धसंनिवेशविशेषस्य ग्रन्थस्य यो द्वितीयोध्यायः। यथेह समर्थः पदविधिरित्यादिस्तस्याप्यष्टमशब्देनाभिधानं प्राप्नोति। तद्भावे ऽष्टत्वसंख्याया भावात्। तदभावे ऽभावात्। द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं न्यायस्य तुल्यत्वात्प्रथमाध्यायादावप्यष्टमाद्यभिधानप्रसङ्गात्। यदा तु व्युत्क्रमेण गणना क्रियते तदा द्वितीयोध्यायः पश्चाद्गण्यमानोष्टमादिव्यपदेशत्वे नेष्यत एव। तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति। भवत्येवेति। पूरणग्रहणे तु क्रियमाणे चरमोपजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात् संनिवेशमात्रापेक्षया द्वितीयेष्टमव्यपदेशाभावः। द्वितीयं न्यासान्तरमाह। चरमोपजात इति। गणनायां क्रियमाणायां पूर्वस्मिन्संख्येये ऽनपगते बुद्ध्या परिगृहीतत्वादपेक्षिते यद् बुद्धौ पश्चादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः। एकादशीद्वादश्याविति। द्वादशीसंनिधावेकादश्याश्चरमोपजातत्वाभावः। एवं तृतीयसंनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः। दशदशमानीति। शततमस्यैव चरमोपजातत्वान्नवानां दशमानां चरमत्वाभावः। सूत्रं चेति। न च केवलम

प्रकृतम्। संख्याया गुणस्य निमाने मयडिति। एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते। किं तर्हि वृत्तिस्थानमुपालभ्यते। वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रत्ययार्थाभावात्। नैष दोषः। वचनात्स्वार्थिको भविष्यति। अथ वा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयोत्पत्तिर्वक्तव्या। उत्तरा च संख्या आदेशो वक्तव्यः। अथ वा न्यूने ऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः। चतुर्षु पञ्चशब्दः। अथ वा सर्व एव द्व्यादयो- ऽन्योन्यमपेक्षन्ते। यद्येवं द्वितीये ऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति। भवत्येव। प्रकृत्यर्थाद्बहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते। पूरणे स्यात्कथं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥१॥ तस्याः पूर्वा तु या संख्या तस्यां भवतु तद्धितः। आदेश-

---

व्याप्तिदोषो यावत् सूत्रभेदोपीति चशब्दस्यार्थः। एवं तर्हीति। वृत्तिः परार्थाभिधानमुच्यते। उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात्। तदयमर्थः। इष्टविषयवदनिष्टे ऽपि विषये प्रवृत्तिः प्राप्नोत्येवमुपालम्भो न क्रियते। किं तर्हि इष्टे विषये प्रत्ययो न सिध्यति अनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युच्यते। वृत्तिस्थानमिति। प्रत्ययार्थ इत्यर्थः। प्रत्ययार्थे हि स्वार्थोपसर्जने प्रकृतिर्वर्तत इति प्रत्ययार्थो वृत्तिस्थानम्। अयमत्रार्थः। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम्। यथौपगवमिति। इह तु पञ्चमः पञ्चशब्दार्थेन्तर्भूतः। तथा हि। पञ्चानीयतामित्युक्ते पञ्चमस्याप्यानयनं भवति। ततश्चात्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पञ्चानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट इत्यत्रैवानिष्टे विषये प्रत्ययप्रसङ्गः। वचनादिति। प्रकृत्यर्थान्तर्भावमात्रेण स्वार्थिकत्वं न तु सर्वात्मना तत्र संख्याग्रहणद्वयानुवर्त्तनादन्तरङ्गत्वाद्वा संख्यासंप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः। पूर्वस्या इति। चतुःशब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः पञ्चादयश्चादेशाः कर्तव्या इत्यर्थः। तेन चतुर्णां पञ्चत्वसंख्योपजननद्वारेण पूरणः पञ्चमः। न्यून इति। यथार्द्धतृतीया द्रोणा इत्यत्रार्द्धद्रोणोपि द्रोणशब्देनाभिधीयते। तथा च द्रोणा इति बहुवचनमवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः तथेहापि वृत्तिविषये चतुर्षु पञ्चशब्दो वर्त्तते। तेन न्यूनानां पञ्चानां पूरणः पञ्चमः। न्यूनाश्च पञ्च चत्वारो भवन्ति। तथा हि। पञ्चसु लब्धव्येषु चतुरो लब्ध्वा ब्रवीति न्यूनानि पञ्च लब्धानीति। अथ वेति। सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो वर्तत इतरैकैकमन्तरेण पञ्च न भवन्तीति पञ्चभ्यो बुद्ध्यैकतमं निष्कृष्य प्रत्ययो विधीयते। पञ्चानां पूरणः पञ्चसंख्यानिमित्तत्वात्पञ्चमः। भवत्येवेति। गण-

श्चोत्तरा संख्या तथा न्याय्या भविष्यति॥२॥न्यूने वा कृत्स्न-शब्दोयं पूर्वस्यामुत्तरा यदि। सामर्थ्यं च तया तस्यास्तथा न्याय्यं भविष्यति॥३॥अन्योन्यं वा व्यपाश्रित्य सर्वस्मिन् द्व्यादयो यदि। प्रवर्तन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे॥४॥बहूनां वाचिका संख्या पूरणश्चैक इष्यते। अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या वार्क्षी शाखा निदर्शनम्॥५॥नान्तादसंख्यादेर्मट्॥४९॥मडादिषु यस्यादिस्तन्निर्देशः*। मडादिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्तव्यः। अस्यादिर्भवतीति वक्तव्यम्। अक्रियमाणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः*। प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः स्यात्। विंशतितमः। एष स्वरः प्रसज्येत। विंशतितम इति चेष्यते। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। प्रकृतं डड्ग्रहणमनुवर्तते क्व प्रकृतम्। तस्य पूरणे डडिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नान्तादित्येषा पञ्चमी डडिति-

नापेक्षायां यथा पूर्वं व्याख्यातम्। प्रकृत्यर्थादिति। पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। बहिरिति। बाह्यार्थे सर्वा वृत्तिर्न तु स्वार्थ इत्यर्थः। वचनादिति। स्वार्थ इत्यर्थः। पूर्वस्यामुत्तरेति। यदोत्तरसंख्यावाची पञ्चादिशब्दः पूर्वसंख्यायां वर्तत इत्यर्थः। सामर्थ्यं चेति। तस्या न्यूनार्थाभिधायिन्याः संख्यायाः प्रत्ययार्थेन संबद्धत्वं न्याय्यमित्यर्थः। अन्योन्यं वेति। अपेक्षितपरस्पराः संख्येयाः पञ्चादिशब्दवाच्यास्तेषामन्यतमे पञ्चत्वादिसंख्याहेतौ प्रत्ययः। बहूनामिति। पूर्वस्मात्पक्षादयं भेदः पूर्वस्मिन् पक्षे सर्व एवातिरोहितभेदः पञ्चशब्दार्थः। उत्तरत्र तु समुदायः शब्दार्थः। अवयवस्तु नोपात्तो न च त्यक्तः। प्रत्ययेन त्वभिधीयते। अन्यत्वादुभयोरिति। समुदायावयवयोर्भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवः प्रत्ययार्थः। यथा वार्क्षी शाखेति। प्रकाण्डस्कन्धमितमूलाद्यवयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवस्तु शाखा प्रत्ययार्थोऽनुदात्तादेश्चेत्यञ्प्रत्ययः। नान्तात्। मडादिष्विति। षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र षष्ठीति योगविभागात्। तत्र चाद्यन्तौ टकिताविति आस्यानुवर्त्तनात् षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमिनोभावाच्चरेष्ट इत्यादिवन्मडादयो डडपवादाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति। तत्र मट्थट्थुकामागमत्वप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभावः। तमट् तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यादागमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति डट्स्वरेण विंश-

प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिर्विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥५१॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च* । चतुरश्छयतौ वक्तव्यौ आद्यक्षरलोपश्च वक्तव्यः । तुरीयम् । तुर्यम् । अथ किमर्थं थट्थुकौ पृथक् क्रियेते । न सर्वं थडेव वा स्यात् थुगेव वा । थट्थुकोः पृथक्करणं पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् * । थट्थुकोः पृथग्ग्रहणं क्रियते पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् । पदान्तविध्यर्थम् । पदान्तप्रतिषेधार्थं च । पदान्तविध्यर्थं तावत् । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । रथः सप्तथः । पदान्तस्येति नलोपो यथा स्यात् । पदान्तप्रतिषेधार्थम् । षष्ठः । पदान्तस्येति जश्त्वं मा भूत । इह चतुर्थ इति । पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा भूदिति ॥ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥५२॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः* । बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिर्वक्तव्या । इहापि यथा स्यात् । बह्वीनां पूरणी बहुतिथी । कतिपयानां पूरणी कतिपयथी । तावतीनां पूरणी तावतिथी । बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा । कथम् ।

तितम इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । प्रकृतमिति । स्वरितत्वादिति भावः । विहित इति । नातो विधानार्था डट इहानुवृत्तिरपि त्वागमसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थेत्यर्थः । षट् । आद्यक्षरलोप इति । अक्षरशब्देनाच्सहितं व्यञ्जनमुच्यते । छयतोश्च डण् न बाध्यते । डटि चतुरस्थुग्विधानात् । न सर्वमिति । सर्वं थकाररूपं थडेव क्रियतां थुगेव वेत्यर्थः । पदान्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । विधिप्रतिषेधौ नलोपादीनां पदान्तकार्याणां विषयविभागेन व्यवतिष्ठेयातामित्यर्थः । पञ्चथानीति । थटि सति स्वादिष्विति पदत्वात्तन्निबन्धनो नलोपो भवति । थुकि तु सति थकारान्तस्य भत्वं स्यात् । षष्ठ इति यद्यत्र थट् क्रियते ततः षकारान्तस्य पदत्वात्तन्निबन्धनं जश्त्वं स्यात् । थुकि तु तदन्तस्य भत्वात्पदत्वाभावः । बहु । लिङ्गविशिष्टादिति । लिङ्गसहचरितः प्रत्ययो लिङ्गं तदधिकादि-

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। पुंवद्वचनं च*। पुंवद्भावश्च वक्तव्यः। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। किमर्थम्। न भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धम्। भस्येत्युच्यते। यजादौ च भं भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। किं कारणम्। तिथुका व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। तिथुक् क्रियतां पुंवद्भाव इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पुंवद्भावः। नित्यस्तिथुक्। कृतेपि पुंवद्भावे प्राप्नोति। अकृते पि प्राप्नोति। तिथुगप्यनित्यः। अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक्। कान्तरङ्गता। उत्पत्तिसंनियोगेन तिथुगुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य पुंवद्भावः। पुंवद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् तिथुक् सिद्धः। बहुतिथी॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥५८॥ असंख्यादेरिति किमर्थम्। इह मा भूत्। एकषष्टः। द्विषष्टः। असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति एकषष्टो द्विषष्ट इति। षष्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। कः प्रसङ्गो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त-

---

त्यर्थः। तिथुकेति। तिथुकि कृते तदन्तस्य भत्वं न तु ङीप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः। उत्पत्तिसंनियोगेनेति। यदैव प्रकृतयः पूरणविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययाविति। भस्येति वचनादुभयमाश्रीयते। सिद्धश्चेति। तेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः। षष्ट्यादेः। किमर्थमिति। इह प्रत्यासत्त्यापङ्क्त्यादिसूत्रनिपातिताः षष्ट्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्धा विप्रकृष्टास्तथा चानर्थकः प्रतिषेध इति मत्वा प्रश्नः। इतरो व्याप्तिन्यायाश्रयाल्लौकिकग्रहणादतिप्रसङ्ग इति मत्वाह। एकषष्ट इति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेणाह। षष्टिशब्दादिति। षष्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्सप्तत्यादयोपि गृह्यन्ते। प्रत्यय इति। प्रत्ययभक्तत्वात्तदवयवत्वादागम एव प्रत्ययशब्देनोक्तः। तदन्तविधिनेति। शास्त्रीयाणामपि षष्ट्या-

विधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। एकविंशतितमः। एतत्सिद्धं भवति॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥५९॥ छप्रकरणे अनेकपदादपि*। छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अस्यवामीयम्। कपाश्चुभीयम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रातिपदिकत्वात्। सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्। स्वं

दीनां ग्रहणे तैः संख्याया विशेषणात्तदन्तविधौ सति षष्ट्याद्यन्तस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः। भवतीहेति। इह प्रकरणइत्यर्थः। तत्र यदि लौकिकसंख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदैकान्नविंशतिशब्दान्मयण् प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधिज्ञापनमुक्तम्। एवं चैकान्नविंशतितम इति भाव्यमिति लक्ष्यते। यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधिस्तत्र व्यपदेशिवद्भावात् केवलानामपि ग्रहणं भवति। ज्ञापकेन सामान्येन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानज्ञापनादथ वा सूत्रोपात्तानां केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति। ततो ज्ञापकेन लक्षणविशेषो वाक्यान्तरमनुमीयतइति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति। तेन विंशतितम इति भवति। एकषष्ट्यादिभ्यो विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन तमड् भवति। केचित्त्वसंख्यादेरिति प्राप्तिमात्रापेक्षया निषेधाश्रयणादसंख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि तमटो निषेधमिच्छन्त एकषष्टितम इति न भवितव्यमित्याहुः। एतत्तु भाष्यकारेणानुक्तत्वादसंबद्धम्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्येतच्च त्यागहेतुत्वाभावात् कथं त्यज्येत। मतौ छः। सतुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते। तद्विशेषणं सूक्तसाम्नी। प्रधानानुयायित्वाच्च गुणानां प्रथमासमर्थविभक्तिरस्त्युपाधिकत्वं च प्रकृतं गम्यते। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणम्। अनेकपदादपीति। कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा पदसमुदायादित्यर्थः। अस्य वाम इत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भात्पदसमुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम्। सिद्धं त्विति। अस्य वामस्येति वेदे यत्पदद्वयं पठ्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य यदनुकरणमस्यवामशब्दोनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाल्लब्धप्रातिपदिकसंज्ञस्तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमित्यर्थः। स्वं रूपमिति। दृष्टान्तत्वेनास्योपन्यासः। यथा स्वं रूपमिति वचनादग्नेर्ढगित्यत्राग्निशब्दस्वरूपमग्निशब्दस्य प्रत्यायक-

रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति । एवं योसावाम्नाये ऽस्यावामशब्दः पठ्यते सोऽस्यपदार्थः । किं पुनरन्ये आम्नायशब्दाः । अन्य इमे । ओमित्याह । कुत एतत् । आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात्*। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यमन्यभावः सिद्धः। स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् । स्वर । स्वरो नियत आम्नाये अस्यवामशब्दस्य । वर्णानुपूर्वी । वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियता अस्यवामशब्दस्य । देशः । देशः खल्वप्याम्नाये नियतः । श्मशाने नाध्येयम् । चतुष्पथे नाध्येयमिति । कालः।कालः खल्वप्याम्नाये नियतः। नामावास्यायामधीयीत न चतुर्दश्यामिति । पदैकदेशसुब्लोपदर्शनाच्च*। पदैकदेशः खल्वप्याम्नाये दृश्यते । अस्यवामीयम् । ननु चैष सुब्लोपः स्यात् । सु-

मेवमाम्नायपठितस्यास्यवामशब्दस्य च्छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थवत्त्वात्पदसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः।न त्वनुकार्यानुकरणविषये स्वं रूपमित्युपतिष्ठते । स्वशास्त्रविषयत्वादस्य लौकिकत्वाच्चानुकार्यानुकरणभावस्य । एवं योसाविति । एवंशब्दस्तथाशब्दस्यार्थे । यथाच शास्त्रे वचनात् स्वं रूपं शब्दस्य प्रत्यायकं तथानुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः। किं पुनरिति । अभिन्नरूपत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः पृच्छति । आम्नायशब्दानामिति । अन्यस्य भावोन्यभावः । अन्यभाव एवान्यभाव्यम् । ब्राह्मणादिषु प्रतिपदपाठात् स्वार्थे ष्यञ् । अथ वा अन्यो भावोन्यद्वस्तु तस्य भाव आन्यभाव्यम् । अन्यवस्तुत्वमित्यर्थः । यद्यप्यनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदादन्यत्वनिश्चयस्तथाप्यन्यत्वस्य दार्ढ्याय स्वरादिभेदोपन्यासः । स्वरइति । अस्येत्यूडिदमित्यन्तोदात्तत्वम् । वामशब्दः कषोत्वत इत्यन्तोदात्तः । अथ वा ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अनुकरणं त्वस्यवामशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। प्रकृतिवदनुकरणमित्येतत्तु विरोधादत्र स्वरे नाश्रीयते । अनुकरण एकस्मिन् पदे उदात्तद्वयविरोधात्।वर्णानुपूर्वीति। अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति । देश इति । अनुकरणस्य तु देशकालनियमाभावः । पदैकदेशेति । आम्नाये अस्यवामस्येति प्रयुज्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्यानुकरणमेकदेश एवास्यवामशब्दो दृश्यते । अस्यवामीयशब्दे प्रकृतिरित्यर्थः । सुब्लोपदर्शनाच्चेति । य-

बलोपदर्शनाच्च। सुबलोपःखल्वपि दृश्यते। अस्य वामीयमिति। तस्मादन्ये आम्नायशब्दा अन्य इमे। यदि तर्हि अन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे मत्वर्थो नोपपद्यते। अस्यवामशब्दोत्रास्तीति। न संज्ञा संज्ञिनं व्यभिचरति॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक्॥६०॥अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक्*। अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्वक्तव्यः। स्तम्भः स्तम्भीयः। गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयः। अनुवाकः। अनुवाकीयः॥ धनहिरण्यात्कामे॥६५॥धनहिरण्यात्कामाभिधाने*। धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम्। षष्ठ्यर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः*। षष्ठ्यर्थे हि सति अनिष्टं प्राप्नोति। धने कामोस्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति। धने कामोऽस्येति। अ-

---

दि षष्ठ्या लुकि कृते रूपमेतद्भवतीत्युच्यते तदा पूर्वपदेपि लुक्प्रसङ्गः अनुकरणस्य तु विभक्त्यर्थाप्रतिपादनात् सुप्त्वाभावाल्लुगभावः। मत्वर्थो नोपपद्यत इति। अनुकार्येण सूक्तनाम्नोस्तद्वत्ता न त्वनुकरणेनेति भावः। न संज्ञेति। अनुकरणं प्रत्यायकत्वात्संज्ञा। अनुकार्यं तु प्रत्याय्यत्वात् संज्ञि। अव्यभिचारश्चावश्यप्रत्याय्यत्वात्संज्ञिनस्तत्र यथा गवादयः शब्दाः सास्नावदर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वति मतुपमुत्पादयन्ति गोमानिति। तथा अनुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनार्थेनानुकार्येण तद्वति च्छप्रत्ययमिति न कश्चिद्दोषः। अनुकरणशब्दश्चानुकार्यं स्वजातिसमवेतं वक्तीति जातिशब्द इति लृकारवार्तिके ऽभिहितम्॥ अध्याय॥ अध्यायानुवाकाभ्यामिति। तादर्थ्ये एषा चतुर्थी अध्यायानुवाकार्थो यश्छस्तस्य वा लुग्वक्तव्यः। तेन पक्षे श्रवणं भवति। लुग्विधानमेव ज्ञापकमध्यायानुवाकयोश्छो भवतीति। तत्र मतुप्प्रकरण एवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये यदत्र छस्य लुग्विधानं तस्मात्पाक्षिको लुगनुमीयते इत्याहुः॥ धन॥ कामाभिधान इति। इच्छामात्राभिधान इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे हीति। यद्यप्यत्र षष्ठ्यर्थो न प्रकृतस्तथापि कामयत इति कामः कर्तृसाधनकामशब्दोपादाने धनस्य कामयिता देवदत्तादिर्धनकशब्देनाभिधीयतइति सामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थ एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। अनभिधानादिति। कामशब्देनेच्छामात्रमभिधीयते न तु कामयिता। ततश्च तत्रेत्यधिकाराद्धनहिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामात्रे प्रत्ययो भवति। धनको देवदत्तस्येति न तु तद्वतीति भावः। शीतो। किं यः शीतमिति। शी-

नभिधानात्॥शीतोष्णाभ्यां कारिणि॥७२॥किं यः शीतं करोति स शीतकः । यो वा उष्णं करोति स उष्णकः । किं चातः । तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । शीतमिव शीतम् । उष्णमिवोष्णम् । य आशु कर्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति स उच्यते शीतक इति । यः पुनराशु कर्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति॥अधिकम्॥७३॥अधिकमिति किं निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कंश्च प्रत्ययः । अध्यारूढमधिकम् । भवेत्सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्यां अधिको द्रोणः खार्यामिति । इदं तु न सिध्यति । अध्यारूढा द्रोणेन खारी अधिका द्रोणेन खारीति । गत्यर्थानां हि क्तः कर्तरि विधीयते । गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते ॥ पार्श्वेनान्विच्छति॥७५॥किं यः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः। किं चातः । राजपुरुषेपि प्राप्नोति । एवं तर्हि उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः। पार्श्वमिव पार्श्वम् । य ऋजुनोपाये-

---

तोष्णशब्दयोः स्पर्शविशेषो मुख्यार्थ इति तत्संप्रत्ययेनैव भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः । उत्तरपदलोप इति । नात्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं समासस्यासंभवात् । किं तर्हि उत्तरं यत्पदं द्योतक इवशब्दस्तस्यापि गतार्थत्वाद्वृत्तिविषये ऽप्रयोग इत्यर्थः । यथा मन्दतायुक्तं शीतं सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्तद्वन्मन्दकरणं शीतमित्युच्यते । एवमाशुकरणमुष्णम् । तत्र क्रियाविशेषणाभ्यां कर्मभ्यां प्रत्ययः शीतं कारी शीतकोऽलस इत्यर्थः।उष्णं कारी उष्णको दक्षः।प्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्येह क चिद्भवति । अधिकम् । किं निपात्यत इति । यद्यधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात् कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य साधनस्याभिधानेन भाव्यम् । तत्र कर्तुरङ्गीकरणे कर्मणोभिधानं न प्राप्नोति कर्माश्रयणे कर्तुरभिधानस्याप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः । अध्यारूढस्येति । लौकिके प्रयोगे अधिकशब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोरनभिधानदर्शनादनङ्गीकृतसाधनभेदमध्यारूढस्येदं निपातनं स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषावसरः । खार्यामिति । यदा कर्तरि क्तस्तदा कर्मणो ऽनभिधानाद् द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकमिति ज्ञापकात्पञ्चमी भवति । औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां तु सप्तमी तथापि तदस्मिन्नधिकमिति निर्देशः कृतः । पार्श्वेन । राज-

नान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ किं योऽयः शूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः। किं चातः। शिवभागवते प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। अयःशूलमिवायःशूलं यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिकः ॥ तावतिथंग्रहणमिति लुग्वा ॥७७॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणात्*। तावतिथंग्रहणमिति लुग्वावचनमनर्थकम्। किं कारणम्। विभाषाप्रकरणात्। प्रकृता महाविभाषा तयैतत्सिद्धम्। तावतिथेन गृह्णातीति लुक् च*।तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं लुक् च वक्तव्यः। षष्ठेनगृह्णाति षट्कः॥शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥७९॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः*। शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। न हि तस्य शृङ्खलं बन्धनं शृङ्ख-

पुरुष इति। स हि राजा पार्श्वाश्रयेणार्थमिच्छतीति भावः।ऋजुनेति। यथा पार्श्वं तिर्यगवस्थानादनृजु तथान्योप्यनृजुरुपायः पार्श्वमित्यर्थः। अयः। शिवभागवत इति। भगवान् भक्तिरस्य भागवतः। शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमासः। अवयवसंस्पर्शद्वारेण समुदायार्थविशेषणाच्छिवो भगवान्भक्तिर्यस्य प्रतीयते। एवं तर्हीति।यथा ऽयःशूलं तीक्ष्णमेवान्योपि तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमुपचारादुच्यते। तावतिथम्। तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तनिर्देशः। गृह्यतेनेनेति ग्रहणम् तत्रायमर्थः। पूरणप्रत्ययान्ताद् ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन् भवति। तस्य च कनो वा लुग् भवति। पञ्चमं ग्रहणं पञ्चकमिति। एतत्सूत्राश्रयेण वार्तिकारम्भः। तावतिथमिति। महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्रत्ययोत्पादनाद् रूपद्वयस्य सिद्धत्वादित्यर्थः। यदा तु पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयते पञ्चकं ग्रहणं पञ्चमकं ग्रहणमिति। तदा लुग्वाग्रहणं च कर्तव्यमेव। अन्यथा रूपद्वयं कथं सिद्ध्येत्। तावतिथेनेति। स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनम्। लुक् च पूरणप्रत्ययस्यैव न तु कनः। शृङ्खलम्। शृङ्खलमिति। बध्यतेऽस्वातन्त्रीक्रियतेऽनेनेति बन्धनमुच्यते। रज्जोरस्वतन्त्रीकरणे करणत्वं न तु शृङ्खलस्येति भावः। काष्ठमयं पाशकं पादे यद्दीयते तच्छृङ्खलमुच्य-

लवत्यसौ रज्ज्वा बध्यते । सिद्धं तु तद्वन्निर्देशाल्लुक् च*। सिद्धमेतत् । कथम् । तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः । लुक् च वक्तव्यः । शृङ्खलवद्बन्धनमिति । स तर्हि तद्वन्निर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्तव्यः । इह यत्नान्तरेण यस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्तस्य निमित्तत्वाय कल्पते । न चान्तरेण शृङ्खलं बन्धनं प्रवर्तते । अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । शृङ्खलसहचरितं बन्धनं शृङ्खलं बन्धनमिति॥तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥८३॥प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिः*।प्रायेसंज्ञायां वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः। वटकिनी पौर्णमासी ॥ श्रोत्रियंश्छन्दोधीते॥८४॥किं निपात्यते । श्रोत्रियंश्छन्दोधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम्*। छन्दोधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते । छन्दसो वा श्रोत्रभावः तदधीत इति घंश्च*। छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्ययः। छन्दोधीते श्रोत्रियः॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ॥८५॥इनिठनोः समानकालग्रहणम्*। इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम् । अद्य भुक्ते

ते । बाल उष्ट्रः करभः । इहेति । यद्यपि रज्जोः करणत्वं तथापि शृङ्खलस्य करणत्वमस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्याभावात् । अथ वेति । रज्जुः शृङ्खलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः । तदस्मिन्नन्नम् । वटकेभ्य इनिरिति । कनि प्राप्ते वचनम् । मत्वर्थीयस्त्विनिः सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति नास्ति ॥ श्रोत्रियन् । वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थस्य संबन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्त्वभूतत्वात् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोध्याय्युपचारादभिहितः । तत्राविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यते । नकारः स्वरार्थः। तेनाद्युदात्तत्वं नित्करणसामार्थ्यादन्यपवर्गाभावेऽपि भवति । छन्दसो वेति। तस्मिन्पक्षे घनाऽणो बाधप्रसङ्गात् छान्दसशब्दो न सिध्यतीति तावतिथंग्रहणमित्यतो वाग्रहणमनुवर्त्यम् । अथ वा विशेषतः छन्दोध्यायिनि तदर्थानुष्ठायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादध्येतृमात्रे छान्दसशब्दस्य नास्ति बाधः । श्राद्ध । समानकालग्रहणमिति । भुंजना

श्वः श्राद्धिक इति मा भूत्। उक्तं वा*। किमुक्तम्। अनभिधानादिति॥साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्॥९१॥संज्ञायामिति किमर्थम्। त्रिभिः साक्षाद् द्रष्टव्यं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्चोपद्रष्टा तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति। संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्धनिकान्तेवासिनोर्न भवति॥ क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः॥९२॥किं निपात्यते। क्षेत्रियः श्रोत्रियवत् *। क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते। परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रियजित्येतत्पदं निपात्यते। परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति परलोपो घंश्च*। परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो घंश्च प्रत्ययः। परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियः॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथमाह्निकम्॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥९४॥ किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते अस्यास्मिन्निति। न ह्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद् भवति। यच्च यस्मिन्भवति तत्तस्यापि भवति।

समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात्। यस्मिन्काले भुजिक्रियाहितलक्षणविशेषानुवृत्तिस्तस्मिन्नेव श्राद्धिश्राद्धिकशब्दयोरुच्चारणम्। न तु कालान्तरे। स च समानः कालो लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणाद्यतन एव द्रष्टव्यः तेन यदा द्वितीयेऽहनि कस्य चिदन्नमपरिणतं तदा प्रत्ययाभावः। साक्षात्। संज्ञायत इति संज्ञेत्यर्थं एव व्यपदिश्यमानो विधीयते। अथ वा संज्ञायतेऽनयेति संज्ञा निपातनाद् ल्युडभावः। ततः शब्द एव संज्ञाशब्देनोच्यते। संज्ञायां विषये कार्यं भवतीत्यर्थः। लक्ष्यानुसारिप्रतिपत्त्यपेक्षया प्रश्नः। संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति। लक्षणानुसारिप्रतिपत्त्यपेक्षया तूत्तरम्। त्रिभिरिति। अन्तेवासिशब्देन शिष्यसाधर्म्यात्पारतन्त्र्यादधमर्ण उच्यते। क्षेत्रि। परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात् क्षेत्रियः। तथा परक्षेत्रे धान्यार्थे क्षेत्रे यानि तृणानि जातानि विनाश्यानि तानि क्षेत्रियाणि। तथा परदारे निग्राह्यः क्षेत्रियः। तथा परशरीरेषु संक्रमय्य यद्विषं चिकित्स्यते तत् क्षेत्रियम्॥ इति श्री० प्रथमाह्निकम्॥ तदस्य। शाखावान् वृक्ष इत्यादौ वृक्षादेराधारभावोऽप्यस्ति तत्पूर्वकं संबन्धित्वं चेत्यन्यतरोपादानेनेष्टविषये सिद्धिं मत्वा पृच्छति। किमर्थ-

नैतयोरावश्यकः समावेशः। भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो
न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति । भवन्ति च पर्वते वृ-
क्षा न च ते तस्य भवन्ति । अथास्तिग्रहणं किमर्थम् ।
सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सं-

मिति । कस्मा इदं किमर्थम् । कोर्थोऽस्येति वा किमर्थमेतच्च निर्देशक्रियावि-
शेषणं न तु निर्दिश्यमानविशेषणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः। न यद्यस्येति ।
नशब्दः काक्का प्रयुक्तो भवत्येवेति विधिं गमयति । नैतयोरावश्यक इति । अ-
वश्यंभाव आवश्यकं मनोज्ञादेराकृतिगणत्वादोरावश्यक इति निपातनाद्वा वु-
ञ् प्रत्ययः । अव्ययानां भमात्र इति टिलोप आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः ।
अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः । इह यदा संबन्धः सर्वकारकपूर्वः नाधार-
पूर्वक एव यथा देवदत्तस्य गाव इति क्रयप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वपूर्व-
कः स्वस्वामिसंबन्धस्तदा सप्तम्युपादाने कारकान्तरपूर्वसंबन्धाग्रहणादस्येति
षष्ठ्यर्थोऽप्युपादानीयः। तथा षष्ठ्यर्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं शेषसंबन्धनिमित्त-
संबन्धित्वेनाविवक्षितम् । वृक्षा अस्मिन् पर्वते सन्तीति तत्र प्रत्ययो न स्यात् ।
न ह्यत्र क्रियाकारकपूर्वः शेषसंबन्धो दृश्यते । वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात् । ना-
वयवावयविभावः । आनन्तर्यादिसंबन्धसंभवे ऽपि तत्र मत्वर्थीयेन भाव्यम् । त-
स्मादुभयोपादानम् । ननु किमुच्यते न तास्तस्मिन्नाधृता भवन्तीति । यावता
यस्य चेश्वरवचनमित्येतत्प्रत्याख्यानायाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति सप्तमीसि-
द्ध्यर्थं भाष्यकारेणाभिहितं परिग्रहीतव्यम् । परिग्रहीत्रधीनमित्यादि । तथा
च देवदत्ते गाव इत्यपि भवितव्यम् । कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायस्या-
नाश्रयणाद्गौणस्याधारस्याप्यधिकरणसंज्ञया भाव्यम् । यथा गङ्गायां घोषः कू-
पे गर्गकुलमिति । ततश्च सप्तम्युपादाने ऽपि गोमान्देवदत्त इति सिध्यत्येव ।
नैतदस्ति । सप्तमीमात्रनिर्देशे मुख्य एवाधिकरणे मत्वर्थीयाः स्युः। वृक्षवान्पर्वत
इत्यादौ न तु गौणे गोमान्देवदत्त इत्यादौ कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्याया-
नाश्रयणम्। अयं तु प्रत्ययविधिरिति स्यात् न्यायाश्रयणमिति षष्ठीनिर्देशोऽपि कृतः।
अथास्तिग्रहणमिति । संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति । यथा
नीलोत्पलमिति । सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति । तामन्तरेण पदोच्चारण-
संभवात्तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ कारणत्वादिति प्रश्नः । सत्तायां प्रत्ययो यथा
स्यादिति । सत्तायां वर्तमानात्सत्तोपाधिकार्थाभिधायिनः प्रत्ययो यथा स्या-
दित्यर्थः । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृ-
तस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावः। तस्माद्बुद्धिसत्तासमाविष्टोऽर्थो विधिनिषेधजननादि-
भिः संबध्यते । वृक्षोऽस्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इति। अत्यन्तासतोऽपि बहिः-

प्रति सत्तायां यथा स्यात्। भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत्। गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति । न तर्हीदानीमिदं भवति । गोमानासीत् गोमान् भवितेति । भवति । न त्वेतस्मिन्वाक्ये। यदि त्वेतस्मिन्वाक्ये स्यात्। यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति । गोमान्यवमानिति । एवमिहापि

शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्य शशविषाणादिप्रयोगस्तस्माद्बुद्ध्यारूढोपचरितसत्ताशब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचारित्यर्थः । सैव तु बुद्धिसत्ताप्रयोक्तृप्रतिपत्तॄणां बहीरूपतयाऽवभासते । यदि तु वृक्षादीनां बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा वृक्ष इत्यतः सत्तावगमादस्तीत्यस्य गतार्थत्वात् प्रयोगो न स्यात् । नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसङ्गः । अङ्कुरो जायत इति च प्रयोगो न स्यात् । सतो जन्मविरोधात् । उपचारसत्तायां त्वेते दोषा नावतरन्ति । बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिःसत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति जायत इति प्रयोगयोगात् । अन्ये तु वर्णयन्ति यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यतइत्येतदाश्रयणेन न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीत्युक्तम् । तेषां संप्रति सत्तायां यथा स्यादिति परिहारग्रन्थो नोपपन्नः । राजपुरुष इत्यादौ च संबन्धप्रतिपादने ऽस्ते राक्षपाभावादनैकान्तिकमेतत् । संप्रति सत्तायामिति । वर्त्तमानसत्तायां बाह्यायां सत्तायामित्यर्थः । भूतभविष्यत्सत्तायामिति । भूतभविष्यतोर्या सत्ता अतीतानागतवस्तुपरामर्शिबुद्धितत्त्वोत्क्षिप्तोपचरितरूपा तस्यां मा भूदित्यर्थः । या तु मुख्या सत्ता सा भूतभविष्यत्सत्तेति व्यपदेष्टुं न शक्यते । सदित्यस्य लडन्तस्य वर्तमानकालविषयत्वाद् भूतभविष्यतोः सत्तेति संबन्धायोगात् । नापि भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेति सामानाधिकरण्येन संबन्धोपपत्तिः । अथाश्रयस्य भूतभविष्यत्वाद्भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेत्युच्यते तथाप्यसौ वर्तमाना न भवतीति तत्र प्रत्ययाभावः । तेन गावोस्यासन् गावोस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगो न भवति । न तर्हीति । विद्यमान एव देवदत्ते तद्गवीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान् भवितेति प्रयुज्यते । तत्र प्रकृत्यर्थस्य संप्रति सत्ताया अभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गः । गुणधर्मस्य च प्रधान आरोपादासीद्भवितेति प्रत्ययार्थस्यातीतानागतव्यपदेश इति चोदको मन्यते । भवतीति । अवस्थातुर्विद्यमानत्वे ऽप्यवस्थाविशेषस्य भूतभविष्यत्वादासीद्भवितेति व्यपदेशः यथेश्वरोयमासीदिति सिद्धान्तवादिनोभिप्रायः । न त्वेतस्मिन्वाक्य इति । गावोस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति न प्रयुज्यत इत्यर्थः । यथेति । प्रत्ययान्तेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपाधिवाचिनः प्रयोगाभावः यथादाण्डाक्रोडेति प्रहरणशब्दस्येति भावः । सति चेति । सामान्याभिधाने

न स्यात् । गोमानासीत् । गोमान्भवितेति ।सति चास्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते । गावोऽस्यासन् गावोस्य भवितार इति । एवमिहापि स्यात् । गोमानासीत् गोमान्भवितेति । का तर्हीयं वाचोयुक्तिः गोमानासीत् गोमान्भवितेति । एषैषा वाचो युक्तिः । नैषा गवां सत्ता कथ्यते । किं तर्हि । गोमतस्सत्तैषा कथ्यते । अस्त्यत्र वर्तमानकालोस्तिः । कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते धातुसंबन्धे प्रत्यया इति इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यात् । अनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । गावोस्यानन्तरा गावोस्य समीप

विशेषावगमाय हश्यते प्रयोगः । यथोत्पुच्छयत इत्यादावसर्गविशेषप्रतिपादनाय व्युत्परीणामभिमनायत इत्यादौ च प्रत्ययार्थभवनविशेषावगमाय सुदुरुदभीनामिति भावः । एवमिहापीति । प्रकृत्यर्थसत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवद्बहुवचनान्तस्यास्तेः प्रयोगप्रसङ्गः । का तर्हीति । गोमतो वर्तमानत्वादासीद्भवितेति प्रयोगानुपपत्तिरिति मत्वा प्रश्नः । एषैषेति । या एषा शिष्टैः प्रयुक्ता सैषैव वाचोयुक्तिः । यथास्माभिर्व्याख्यायते न त्वन्यथेत्यर्थः । नैषेति । साचादित्यर्थः । गोमत्सत्तेति । अतीतानागता चेति शेषः । अवस्थाविशेषस्यातीतानागतत्वादवस्थातुरतीतानागतत्वमिति प्रागेवोक्तम् । अस्त्यत्रेति । चोदकः । गोमानित्यादौ वर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एवास्तिर्भवन्तीपर इत्यन्तरङ्गत्वात्सत्तायास्तथा च प्रत्ययान्तादेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रकृत्यर्थसत्तावगमात् सत्तावाचिपदाप्रयोगः । तस्मादङ्गीकृतसत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छिनत्तीति न कर्तव्यमस्तिग्रहणम् । चोदक एव कथं तर्हीत्याशङ्क्य धातुसंबन्ध इति परिहरति । तत्रारम्भपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययग्रहणस्येदं प्रयोजनमधात्वधिकारविहितानामपि तद्धितानां कालान्तरे धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यादिति । यदा तु तत्सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा हि स्वकाल एव प्रत्यया विधीयन्ते । तत्राग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति विरुद्धकालक्रियासंबन्धादग्निष्टोमयाजित्वस्येव वाक्यार्थवशाद्भावित्वं गम्यते तथेहापि गोमानासीद् गोमान् भवितेति विरुद्धकालक्रियासंबन्धाद् गोमत्सत्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्वे असत्वे च । तत्र प्रकृत्यर्थस्य वर्तमानसत्ताभावप्रतीतावपि शब्दसंस्कारस्यान्तरङ्गस्यानिवृत्तिर्यथा ग्रामान्नागच्छतीति । अस्तियुक्तादिति । अस्तिनैव युक्तादित्यर्थः । पूर्वोक्तेन न्यायेनास्त्युपाधिकत्वे लब्धे पुनरस्तिग्रहणं विशेषणान्तरयुक्तप्रकृत्यर्थनिराकरणा-

इति। अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणइह कस्मान्न भवति गावोस्य सन्त्यनन्तरा गावोस्य सन्ति समीप इति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषु न भवति। एवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति। अस्त्यत्र विशेषः। क्रियमाणेऽस्तिग्रहणे नान्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोर्था गम्यन्ते। अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे अन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोर्था गम्येरन्। अथेह कस्मान्न भवति चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुप्प्रत्ययार्थस्य। अथेह कस्मान्न भवति चित्रा गावो यस्य सन्तीति। कुतः कस्मान्न भवति। किमवयवादाहोस्वित्समुदायात्। अवयवात्कस्मान्न भवत्यसामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। समुदायात्तर्हि

र्थम्। गावोस्येति। अनन्तरमव्यवहितं समीपं तु व्यवहितमपीति भावः। गावोस्य सन्त्यनन्तरा इति। केवलानामनन्तरादीनां भवत्वस्तिग्रहणान्निरासः। इह तु सत्तासद्भावात् प्राप्नोत्येव प्रत्यय इति भावः। असामर्थ्यादिति। इह यः प्रकृत्यर्थोपाधिः प्रत्ययान्ते नान्तर्भावयितुं शक्यस्तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाव्यम्। न च गोमानित्येतत्प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यं गमयितुं शक्नोतीति तदभिधानाय वाक्यमेव प्रयुज्यते। स्वस्वामिभावस्तु सत्तयैवान्तर्भावित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव। क्रियमाण इति। प्रकृत्यर्थविषयं यदापेक्षं तृतीयत्वं गावः सन्त्यनन्तरा अस्येति। तत्रास्तिग्रहणे क्रियमाणे केवल एवास्त्यर्थ उपाधिभावेन प्रत्ययान्तेऽन्तर्भवति न त्वानन्तर्यादिविशिष्ट इति प्रतीतिर्भवति। असति त्वस्तिग्रहणे धर्मान्तरावच्छिन्नस्याप्यस्त्यर्थस्यान्तर्भाव आशङ्क्येतेत्यर्थः। तत्र क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसत्यर्थस्यैवान्तर्भावावगमाद्वाक्ये यत्तृतीयं पदमनन्तरा इति तद्वृत्तौ स्वार्थप्रतिपादनायावश्यं प्रयोक्तव्यम्। तत्प्रयोगे चासमर्थ्यम्। अक्रियमाणे त्वस्तिग्रहणेऽनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसंभावनया वृत्तावनन्तरपदप्रयोगमन्तरेणाप्यानन्तर्यावगमादसामार्थ्यं न स्यादित्यर्थः। चित्रगुरिति। सत्ताविशिष्टचित्रगवार्थः षष्ठ्यर्थश्चास्तीति प्रश्नः। बहुव्रीहिणेति। षष्ठ्यर्थ एव बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। कुतः कस्मादिति। समुदायावयवसंनिधानात्प्रश्नः। सा-

कस्मान्न भवति । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । सुपेति वर्तमाने अन्यस्यान्यस्य च समासो भवति । सत्यमेवैतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते । यावत्येतत्परिसमाप्यते ङ्याप्प्रातिपदिकादिति तावदुत्पत्त्या भवितव्यम् । अवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । अथेह कस्मान्न भवति । पञ्च गावः सन्त्यस्य पञ्चगुर्दशगुरिति । प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायाद प्रातिपदिकत्वात् समासात्समासेनोक्तत्वात् । नैतत्सारम् । उक्तेपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः । तद्यथा । द्वैमातुरः । पाञ्चनापितिरिति । नैष द्विगुः । कस्तर्हि । बहुव्रीहिः । अपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोति । अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति । कान्तरङ्गता ।

पेक्षमिति । चित्राइति गुणपदं विशेषापेक्षं द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना संबन्धादगाव इत्येतदपि गुणापेक्षमित्येकार्थीभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोति । तस्माद्वृत्तौ चित्रादिगुणानपेक्षप्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्तत्समानार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यं गावोस्य सन्तीति । अप्रातिपदिकत्वादिति । यदा सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात् प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तु परः श्रूयत इत्येवमाश्रयणं तदा सुबन्तसमुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वं सुबन्तत्वमपि नास्ति समुदायात्सुपोऽविधानात् प्रातिपदिकसमुदायस्याप्यर्थान्तरोपजनाभावादेका प्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम् । विशेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायां प्रादुर्भावः न प्रातिपदिकावस्थायाम् । आकृताविति । जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वत्र प्रवर्तते । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति । ततश्च प्रातिपदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । अन्यस्यान्यस्य चेति । अनेन जात्याश्रयत्वं कार्याणां समर्थयते । यदि हि व्यक्तिः पदार्थस्तदा कस्य चिदेवैकस्य सुबन्तस्य समासः प्रसज्येत न तु सर्वस्येत्यर्थः । प्रत्येकमिति । आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्ये आश्रीयते । यथा पशुना यजेतेति भावः । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानां समाहारनिर्देशाद् गुणे संख्याया विवक्षितत्वादेकैकस्मात्प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिः न तु तत्समुदायादित्यर्थः । उक्तेपीति । द्विगोर्लुग्विधानात्तद्धितार्थेत्यत्र स्यादर्थस्यार्थशब्दस्य ग्रहणाद्वा तद्धितार्थाद् द्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुशब्दं च द्विगुं मन्यते न बहुव्रीहिम् । अपवादत्वादिति । अन्यपदार्थमात्रे सुबन्तमात्रस्य

अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति वर्तते । विशिष्टे ऽन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धिते ऽस्तिग्रहणं क्रियते । यदि तर्हि अतिप्रसङ्गाः सन्तीति तद्धितविधावस्तिग्रहणं क्रियते । बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्तव्यमस्तियुक्तादन्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । अथ बहुव्रीहौ दोषा न सन्ति तद्धितविधावपि नार्थोऽस्तिग्रहणेन । सत्यमेवमेतत् । क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहणम् । तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम् । अस्तिमानिति मतुब्यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । अप्रातिपदिकत्वात् । नैष दोषः । अव्ययमेषो ऽस्तिशब्दः । नैषोऽस्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा । निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । अस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब् विधीयते । न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यं तदेतत् क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम् ।तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो

विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे पञ्चगुरित्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । ननु चानवकाशेनान्तरङ्गमपि बाध्यते । नैष दोषः । यत्रैकनिमित्ता द्विगुबहुव्रीहिप्राप्तिस्तत्र द्विगुना बहुव्रीहिर्बाध्यतामिह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्षते । तदाह । तस्मिंश्चास्येति । तेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थोऽवश्यापेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिः । यदि तर्हीति । यदि वचनमन्तरेणानन्तरादीनां निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । अथ न सन्तीति । अनभिधानादेवानिष्टाप्रसङ्गादिति भावः । प्रत्ययविध्यर्थमिति । अस्तीति लुप्तपञ्चमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः । अव्ययमिति । कर्तृविशिष्टसत्तावाचीति भावः । तथा चास्तित्वमिति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः । न चास्तेरिति । गवादीनां संभवव्यभिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं संभवत्यस्तेस्त्वव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्याभावः । तत्रास्तिमानिति वृत्तिविषये ऽस्तिक्रियायाः कर्तृविशेषे धने ऽस्तिशब्दो वर्तते । कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य नि-

वक्तव्यः । यदेतद् नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति । सति हि तस्मिंस्तेनैव तत्सिद्धम् ।अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम्।नभवितव्यम्।किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग इति अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति । दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । भवत्यर्थान्तरे वृत्तित्वादर्थान्तरे वृत्तिः । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते । अथ मत्वन्तान्मतुपा भवितव्यम् । गोमन्तोस्य सन्ति यवमन्तोस्य सन्तीति । न भवितव्यम् । किं कारणम् । यस्य गोमन्तः सन्ति गावोपि तस्य सन्तीति । तत्रोक्तो गोभिरभिसंबन्धे प्रत्यय इति कृत्वा तद्धितो न

शेषणायोगात् । तस्माद्द्विगोरिति । उपाध्यनुपादानेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मतुपो बहुव्रीहेश्चास्त्युपाधिकार्थविषयत्वाद्द्विगुबहुव्रीह्योस्तुल्याश्रयत्वादन्तरङ्ग-बहिरङ्गभावाभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहिबाधनाद्द्विगोर्मतुबादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। तेनैव तत्सिद्धमिति। द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहेर्भावाद् द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः पञ्चखट्व इत्यादौ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। द्विगौ तु समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। अथेति । यवमानस्यास्तीत्यादौ । अर्थगत्यर्थ इति। यस्य यवमानस्ति तस्य यवैरपि तत्संबन्धद्वारेण संबन्धोस्तीति यवमानित्यनेनैव यवमत्संबन्धावगमादिति भावः। दण्डिमतीति । यस्यां शालायां दण्डिनः पुरुषाः सन्ति दण्डा अपि तस्यां सन्तीति दण्डवतीत्यनेनैव पूर्वोक्तेन न्यायेन दण्डिसंबन्धावगमान्मतुब्न प्राप्नोतीति भावः । अर्थान्तरे वृत्तादिति यदुक्तं तदेव विभजति । षष्ठ्यर्थे वेति । एकजातीये हि संबन्धे मतुब्न भवति । यस्य हि यवमान्विद्यते तस्य यवा अपि सन्ति । इह तु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमन्तश्च तस्यां नावश्यं हस्ता गावश्च सन्ति छिन्नहस्तानामपि हस्तित्वजातिसंबन्धात्तद्देशासंनिहितगोभिरपि गोमत्त्वाच्च । अथ मत्वन्तादिति । पूर्वोक्तन्यायस्य मतुप्यपि सद्भावात् प्रश्नः । यस्य गोमन्त इति गावो विद्यन्ते येषु ते गोमन्तो ग्रामास्ते यस्य सन्तीत्यर्थः। गावोपीति । द्विविधो हि गोभिः संबन्धः साक्षात्पारंपर्येण वेति भावः। ततो गोमानित्ययं शब्दो द्विविधमपि संबन्धं

भविष्यति । न तर्हीदानीमिदं भवति । दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । भवत्यर्थान्तरे वृत्ताद् अर्थान्तरे वृत्तिर्भविष्यति । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । सप्तम्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते । इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । अन्यथाजातीयकः खल्वपि गोभिरभिसंबन्धे प्रत्ययः । अन्यथाजातीयकस्तद्वता । येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति । तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः *। तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। तं चापि ब्रुवता समानवृत्तौ सरूप इति वक्तव्यम् । भवति हि दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । शैषिका-

शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनान्तर्भावयितुं शक्यस्तत्र पारंपर्येण गोसंबन्धेऽभिहिते गोमत्संबन्धोप्याक्षिप्त एव तद्द्वारकत्वाद्गोसंबन्धस्य । न तर्हीति । न्यायस्य तुल्यत्वादिति भावः । इहापीति । मत्वन्तादपि मतुप्प्रसङ्गो न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । अन्यथाजातीयक इति । संबन्धे प्रत्ययावगम इत्यर्थः । गोमानित्युक्ते साक्षाद्गोभिः संबन्धः प्रतीयते। गोमत्संबन्धे गोसंबन्धो नावश्यंभावी न हि गोमत्स्वामिना गोस्वामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः । येनैवेति । वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्वृत्तेरिव वाक्यस्याभावः स्याद् वाक्यवद्वा वृत्तिप्रसङ्गः। मत्वर्थीयान्मतुबादिप्रतिषेध इति । न केवलं मत्वन्तान्मतुब्नेष्यते । यावता ठन्नन्तादिनिठनावपि नेष्येते इति सामान्येनोक्तम् । सामान्ये न प्रतिषेधं विधाय विशेषप्रतिपादनायाह । तं चापीति। समानवृत्ताविति। समाने प्रत्ययार्थे षष्ठ्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थे न वर्तते सप्तम्यर्थे वृत्तं सप्तम्यर्थे न वर्तते इत्यर्थः। तेन सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात् षष्ठ्यर्थ इनिठनोर्विधानात्समानवृत्तित्वाद्विरूपोपि इनिठन्नन्तान्न भवति । दण्डिका अस्य सन्तीति तथा भिन्नवृत्तावपि सरूपो न भवति । यवमन्तो ग्रामा अस्य सन्तीति । अथ हस्तिमान् राजेति समानवृत्तित्वात्कथं प्रत्ययः । हस्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वान्न संबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यदोषः। अत एवाहस्तीति कृते मत्वर्थीये नञ्समासः क्रियते न बहुव्रीहिः । न ह्यहस्त इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिर्यत्र तु समानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिरेव भवति यथाऽगुरनश्व इति । न तु अगोमाननश्ववानिति । यत्रापि मत्वर्थीयेनार्थविशेषप्रतीतिस्तत्रापि तदन्तेन नञ्समासो यथाऽदण्डी अपुच्छी अवाग्-

न्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥किं पुनरिमे मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे भवन्ति। एवं भवितुमर्हति। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे इति चेदतिप्रसङ्गः*। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्र इति चेदतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। व्रीहिरस्य यवोस्येति। तस्माद्भूमादिग्रहणं कर्तव्यम्। के पुनर्भूमादयः। भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने। संबन्धेस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥ भूम्नि। गोमान्यवमान्। निन्दायाम्। ककुदावर्ती। संखादकी। प्रशंसायाम्। रूपवान्। वर्णवान्। नित्ययोगे। क्षीरिणो वृक्षाः।कण्टकिनो वृक्षाः। अतिशायने। उदरिणी कन्या। संसर्गे। दण्डी। छत्री। तर्हि भूमादिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। कस्मान्न भवति। व्रीहिरस्य यवोस्येति। उक्तं वा*। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। इतिकरणः खल्वपि क्रियते। ततश्चेद्विवक्षा, भूमादियुक्तस्यैव च विवक्षा।गोमान्यवमान्।

मीति। दण्डपुच्छसंयोगनिषेधस्य सम्यग्भावित्वनिषेधस्य च बहुव्रीहेरनवगमात्। शैषिकादिति। शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेष्टः। यथा शालायां भवः शालीयो घटस्तत्र भवस्तस्येदमिति वा छान्ताच्छो न भवति। विरूपस्तु भवत्येव। अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः तत्र भव आहिच्छत्रीय इति। तथ मतुबर्थीयान्मतुबर्थीयः सरूपानिष्टो यथा यत्रमानस्यास्तीति। मत्वन्तान्मतुब् न भवति। सामानवृत्ताविति तु श्लोकानुरोधान्नोक्तम्। पूर्वमेव च विषयः प्रविभक्तः। सन्नन्तादिति। सरूपइत्यपेक्ष्यते। सारूप्यं चाव्यभिचारात्। तेन समानत्वं लक्ष्यते। तच्चार्थकृतम्। तेनेच्छासन्नन्तादिच्छासन्न भवति। अर्थान्तराभिधायिनस्तु भवत्येव।जुगुप्सिषते मीमांसिषतइति। किं पुनरिति। विशेषानुपादानात्सन्मात्रस्य सर्वत्र चानिष्टप्रसङ्गात् प्रश्नः। अभिधानतो व्यवस्था वक्ष्यामीत्याह। एवं भवितुमर्हतीति। भूमेति। यद्यपि त्रिप्रभृतिषु बहुत्वं व्यवस्थितं तथाप्यभिधानमाश्रयणीयम्। न हि यस्य त्रयः यवाः सन्ति स यवमानित्युच्यते। इतिकरण इति। इतिशब्दस्य बह्वर्थत्वादिह विवक्षार्थत्वमिति भावः। न हि कस्य चि-

भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि कस्य चिद्गवो नास्ति। संखादकी। ककुदावर्ती। निन्दायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। न हि कश्चिन्न संखादकी। रूपवान्वर्णवान्। प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते न हि कस्य चिद्रूपं नास्ति। क्षीरिणो वृक्षाः। कण्टकिनो वृक्षा इति। नित्ययुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। न हि कस्य चित् क्षीरं नास्ति। उदरिणी कन्येति। अतिशायनयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। न हि कस्य चिदुदरं नास्तीति। दण्डी। छत्री। संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। न हि कस्य चिद्दण्डो नास्ति छत्रं वा। यावतिभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते। तावतीषु सत्ता कथ्यते। कस्य चिच्चतसृभिः कल्पन्ते। कस्य चिच्छतेनापि न प्रकल्पन्ते। सन्मात्रे चर्षिदर्शनात्*। सन्मात्रे च पुनः ऋषिर्दर्शयति मतुपम्। यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्*। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः। शुक्लः। कृष्ण इति। अव्यतिरेकात्सिद्धम्। न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति। अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेकः॥दृश्यते

दिति। मत्वर्थीयान्तानभिधानस्यापि संबन्धोस्तीत्येवंपरमेतत्। न हि कश्चिन्न संखादकीति। संखादको दशनः स च सर्वस्याप्यस्तीति विशेषणोपादानान्निन्दाप्रतीतिः। न हीति। रूपमात्रसंबन्धे ऽवगते रूपवानयमिति विशेषणोपादानात् प्रशंसाप्रतीतिः। यावतीभिरिति। क्रियमाणे ऽपि भूमादिग्रहणे विशिष्टमेव बहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयं ततश्चाकरणमेव भूमादिनां विग्राय इति भावः। यवमतीभिरिति। संस्कारस्यादृष्टार्थत्वाज्जातिमात्रसंबन्धोत्र जवच्छित:। गुणवचनेभ्य इति। शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणे तद्वति च द्रव्ये वर्तमाना दृश्यन्ते न तु रूपादयः सर्वदा गुणमात्रवाचिनः। अव्यतिरेकादिति। गुणगुणिनोः सोयमित्यभिसंबन्धादभेदाध्यवसायादुत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः। न गुण इति। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव युतसिद्ध्यभावात्सोयमित्यभेदात्संबन्ध इत्यर्थः। दृश्यते व्यतिरेक इति। जातिरुत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशाद्

व्यतिरेकः । तद्यथा । पटस्य शुक्ल इति । तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी । शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ । शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति॥ रसादिभ्यश्च ॥९५॥ किमर्थमिदमुच्यते न तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येव मतुप् सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् *। रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते । अन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम् । मतुबेव यथा स्यादन्ये मत्वर्थीया प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः । रसिको नटः । उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम् । स्पर्शिको वायुरिति ॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्॥९६॥ इह कस्मान्न भवति । चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति । प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । जिहीर्षास्यास्ति चिकीर्षास्यास्तीति । अनभिधानात्॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥९७॥ सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लचा मुक्ते इनिठनौ प्राप्नुतः। इनिठनौ च नेष्येते ।

द्रव्यं न जहाति तदात्मेव प्रतीयते शब्देन चाभिधीयते गोः शाबल्य इति न तु शाबल्यस्य गौरिति । गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्चेति द्रव्याद्भेदेन प्रतीयन्ते शब्देन चाभिधीयन्त इत्यर्थः । पटस्य शुक्ल इति । ततश्चाभेदविवक्षायाः सद्भावान् मतुपः श्रवणं स्यादिति लुग्वक्तव्य एव । तथा चेति । यस्माद् द्रव्ये वर्तमानाः शुक्लादयो यौगिका न तु वरणपञ्चालादिवद्रूढिशब्दास्ततो द्रव्यगतलिङ्गसंख्योपादायिनो रूढित्वे नियतलिङ्गसंख्यत्वं सर्वत्र वा सर्वलिङ्गसंख्यत्वं प्रसज्येत । रसा । दृश्यन्ते हीति । प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्य नियमार्थत्वायोगात्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । प्राणि । लोकप्रसिद्धशरीरादिसंघातः प्राणी तत्र चैतन्यापगमेऽपि प्राणिव्यवहारस्य रूढत्वान्मृतावस्थायामपि चूडालादिव्यपदेशप्रवृत्तिः । सिध्मा । प्राणिस्थादात इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमनुवर्तत इति मत्वाह सिध्मा-

कथं तौ न भविष्यतः। लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः*। लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोयं न विभाषा लच्च मतुप् च। कथं पुनरेतज्ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयो न विभाषेति। पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकं समावेशस्य*। यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति। यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं स्यात्। तुन्दादीन्यपि पिच्छादिष्वेव पठेत्। नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम्। किम्। तुन्दादिषु यानि अनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्याताम्। यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः। ज्ञापकार्थ एव। अपर आह। तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य। यदयं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति। यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात्। पिच्छादीनपि तुन्दादिष्वेव पठेत्। नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम्। किम्। पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ

दिष्विति। समुच्चय इति। अनेकार्थत्वान्निपातानां समुच्चयेन्यतरस्यांशब्दोथ वा विकल्पार्थ एव तत्र लचा मुक्ते प्रकृत एव मतुब् भवति न त्विनिठनौ। वक्ष्यमाणज्ञापकादिसामर्थ्यात्समुच्चयः संपद्यते। पिच्छादिभ्य इति।। तुन्दादिभ्य इलच्चेत्यत्र चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलजिनिठनौ मतुबिति। तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या पिच्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयं स्यात्तदा तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पठितव्याः पिच्छादिष्वेव वा तुन्दादयः। पृथक्पाठात्तु ज्ञायते ऽन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप् समुच्चीयते। न तु यथा प्राप्तमभ्यनुज्ञायते। तेन सिध्मादिपिच्छादिभ्य इनिठनौ न भवतः। नैतदस्तीति। तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योपीनिठनाविष्येते। तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरंस्तदा पिच्छादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्। अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरंस्तदा तु-

मा भूतामिति । यानि तर्हीकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः । ज्ञापकार्थ एव । वस्य च पुनर्वचनं सर्वविभाषार्थम्* । वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्वविभाषार्थम् । केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो यं न विभाषेति।दुग्द्रुभ्यां नित्यार्थमेकेऽन्यतरस्यांग्रहणमिच्छन्ति । कथम्। विभाषामध्येयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये ये विधयो नित्यास्ते भवन्तीति॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः॥१००॥नप्रकरणे दद्रुा ह्रस्वत्वं च* । नप्रकरणे दद्रुा उपसंख्यानं कर्तव्यम्।ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । दद्रुणः । अत्यल्पमिदमुच्यते । शाकीपलालीदद्रुां ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम् । शाकिनम् । पलालिनम् । दद्रुणम् । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंन्धेः*। विष्वगित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेर्वक्तव्यः।विष्वग्गतान्यस्य विषुणः॥प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः॥१०१॥

न्दादिभ्योनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्यातामित्यर्थः । यानि तर्हीति । कानिचिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठितानि कानि चित्तु तुन्दादिषु पठितानि । तत्र भेदेन पाठो ज्ञापक एव यथोक्तार्थस्येत्यर्थः।वस्य च पुनर्वचनमिति । केशाद इत्येव वक्तव्यम्।तत्र प्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या ठन्निनिमतुपो भविष्यन्तीति किमन्यतरस्यांग्रहणेन ठन्निनिप्राप्त्यर्थेन । तत्पुनः क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । दुद्रुभ्यामिति । सति प्रयोजने ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् । लोमा । नप्रकरण इति । प्रकरणं प्रस्तावः । महत् शाकं शाकी । नानाजातीयकशाकसमाहारो वा शाकी । पलाली । पलालचोदोऽथ वा भिन्नानि शालिको द्रवादिपलालानि पलाली । विष्वगिति । विषु नानाञ्चन्तीति विष्वञ्चितानि सन्त्यस्येति विषुणम्।विष्वग्गतानीति । अर्थप्रदर्शनपरमेतत् । यानि हि विष्वञ्चितानि विष्वग्गतानि विष्वग्गतं गमनमेषामित्यर्थः । तत्र विषुणशब्देन विषुवदाख्यः काल उच्यते । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति तदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य । तथा वायुस्त्वृतुश्च विषुणस्तथान्योऽप्यनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिर्विषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विष्वग्गमनमस्यास्तीत्येव वाय्वादेरभिधानमित्याहुः। प्रज्ञा । वार्त्तमिति । वृत्तिशब्दो विच्छेदप्रतिविधानादिषु वर्तते । इह प्रज्ञशब्दा-

वृत्तेश्च* । वृत्तेश्चेति वक्तव्यम् । वार्त्तम् ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥१०२॥ अण् च ॥१०३॥ किमर्थं तपःशब्दाद्विनिर्विधीयते। नासन्तादित्येव सिद्धम्। तपसो विन्वचनमण्विधानात्*। तपसो विन्वचनं क्रियते। किं प्रयोजनम्। अण्विधानात्। तपःशब्दादण् विधीयते। स विशेषविहितः सामान्यविहितं विनं बाधेत। अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्*। अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। ज्यौत्स्नः। तामिस्रः। कौण्डलः। कौतपः। वैपादिकः॥ ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥१०७॥ अयं मधुशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। अस्ति रसवाची। आतश्च रसवाची। अपि मधुन्येव हि मध्विदं मधुरमिति प्रयुज्यते। तद्यो रसवाची तस्येदं ग्रहणम्। यदि हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यादिहापि प्रसज्येत मध्वस्मिन्घटेऽस्ति। रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्*। रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। खरः। मुखरः। कुञ्जरः। नगाच्च*।

तु स्वार्थेऽणि विहिते प्राज्ञो व्याकरणमिति भाव्यम्। यथा कृतपूर्वी कटमिति कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठ्यभावो यदा तु प्रज्ञाशब्दान्मत्वर्थीयो णो विधीयते। तदा प्रज्ञावतः प्राधान्यात्प्रज्ञानक्रियाया उपलक्षणत्वादनाविर्भावाद्व्याकरणादिभिः कर्मभिः संबन्धाभावः। केचित्त्वत्रापि गुणभूतया प्रज्ञानक्रियया व्याकरणादीनां संबन्धमिच्छन्तः प्राज्ञो व्याकरणमिति भवितव्यमित्याहुः। विषयत्वविवक्षायां तु प्राज्ञो व्याकरण इति। अण् च। तामिस्रमिति। तमःसमूहस्तमिस्रम्। तद्यत्रास्ति तमिस्रा रात्रिर्वा यस्मिन्नस्ति तत्तामिस्रम्। कुण्डलार्हः कौण्डल इत्याहुः। ऊष। द्रव्यपदार्थ इति। माक्षिके माध्वीके च प्रसिद्धस्येत्यर्थः। आतश्चेति। रसमात्रे मधुशब्दस्य प्रवृत्त्यभावाद्वृत्तिविषय एव यत्नप्रतिपाद्यं रसवाचित्वं मन्यते। मधुन्येवेति। न हि तदेव तस्मिन्विद्यत इति सामर्थ्याद्वृत्तिविषये रसविशेषवाची मधुशब्द इत्यर्थः। तद्यो रसवाचीति। अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादिति भावः। मतुबपि रसवाचिनोऽनभिधानान्न भवति। खर इति। शब्दनिष्पत्तिकारणं कण्ठविवरं महदस्यास्तीत्यर्थः। मुखर इति। स्वव्यापारे शब्दोच्चारणेऽप्रतिबद्धं मुखमस्येत्यर्थः। कुञ्जर इति। हस्तिविषये कुञ्जशब्देन हस्तिहनुरुच्य-

नगाच्चेति वक्तव्यम्। नगरम्॥ केशाद्वोन्यतरस्याम्॥१०९॥ वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम्*।वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। मणिवः। हिरण्यवः। छन्दसीवनिपौ च *। छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप् च। रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ। सुमङ्गलीरियं वधूः। ऋतावानम्। मघवानमीमहे। उद्वाच उद्वती च। मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ *। मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ। मेधिरः। रथिरः। अपर आह। वप्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम्। बिम्बावं कुररावमिष्टकावम्॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्॥११२॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यते *। वलच्प्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम्। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। उत्सङ्गवलः॥अत अनिठनौ॥११५॥इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः*।इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः।स्ववान्खत्रान्।अत्यल्पमिदमुच्यतेएकाक्षरादिति,एकाक्षरा-

---

ते। तेन तद्वान् कुञ्जरो हस्तिशब्दवज्जातिशब्दोयम्। नगरमिति। नगा वृक्षाः पर्वताश्च। नगरशब्दोपि जातिशब्द एव। नगशब्दोश्मादिषु पठ्यते वुञ्छण्कठजिल्यादिना नगरशब्दस्य सिद्धत्वान्नगाच्चेति न वक्तव्यम्। केशा। मणिव इति। नागविशेषस्येयं संज्ञा। हिरण्यव इति। निधिविशेषस्य। केचित्तु कुञ्जरस्येत्याहुः। छन्दसीवनिपौ चेति। चशब्दो वस्य समुच्चायार्थोन्यतरस्यांग्रहणस्य सर्वसंबन्धान्मतुबपि भवतीति मत्वाह। वश्च मतुप् चेति। रथीरिति। रथोस्यास्तीत्यर्थः। सुमङ्गलीरिति। लाघवाद्बहुव्रीहिणा भाव्यमिति न्यायः छान्दसत्वादत्र नाश्रितः। मघवेति। मघमस्यास्तीति मघवा। मतुपि तु मघवत्शब्दः। मघवा बहुलमित्येतन्न कर्तव्यम्। श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात्। उद्वाचेति। उद्गतमस्यास्तीति ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् प्रत्ययः। मेधारथाभ्यामिति। एतदपि छन्दोविषयम्। बिम्बावं कुररावमिति। अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः। रजः। भ्रातृवल इति। वल इत्यत्राण्ग्रहणानुवर्तनाद्दीर्घाभावः। पुत्रवल इति। दीर्घत्वं वनगिर्योः संज्ञायामित्यतः संज्ञानुवृत्त्या संज्ञायां विधीयते। तेन पुत्रावल उत्सङ्गावल

त्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ॥ एकाक्षरात्। स्ववान्। खवान्। कृतः। कारकवान्। जातेः। वृक्षवान्। प्लक्षवान्।व्याघ्रवान्।सिंहवान्। सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ।दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति ।यदि कृतो नेत्युच्यते। कार्यी कार्यिक इति न सिध्यति। तथा जातेर्नेत्युच्यते। तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति। एवं तर्हि नायं समुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति। किं तर्हि। जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्, कृद्यो जातिरिति। कथं कारकवान्। अनभिधानान्न भविष्यति।यद्येवं,नार्थोऽनेन।कथंस्ववान्खवान्वृक्षवान् प्लक्षवान् दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति।अनभिधानान्नभविष्यति॥व्रीह्यादिभ्यश्च॥११६॥शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः इकन् यवखदादिषु॥ किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। इनिरेव शिखादिभ्य इकन्नेव यवखदादिभ्यः। शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात्*।शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनम्। किं कारणम्। निवर्तत्वात्। किं निवर्तकम्। अनभिधानम्॥ एकगोपूर्वाठ्ठञ् नित्यम्॥११८॥नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्।पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। एवं तर्हि यत्सिद्धे सति नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्तत इति। अथ अत इत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते। ऐकगविको न सिध्यति। समासान्ते कृते भविष्यति। एवमपि गौशकटिको न सिध्यति। अथ निवृत्त,मिहापि प्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति। निवृत्तम्। इह कस्मान्न भवति गोविंशतिरस्यास्तीति। अनभिधा-

---

इति संज्ञायां भवतीत्यसंज्ञायां दीर्घाभावः।स्वामि। स्वमस्येति। धनवाचक

नान्न भविष्यति॥रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥१२०॥यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यते*। यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम्। हिम्याः पर्वताः। गुण्या ब्राह्मणाः॥ बहुलं छन्दसि॥१२२॥ छन्दोविन्प्रकरणेष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च*। छन्दोविन्प्रकरणेष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्।अष्ट्रावी। मेखलावी। द्वयावी। उभयावी। रुजावी। हृदयावी। मर्मणश्चेति वक्तव्यम्। मर्मावी। सर्वत्रामयस्य*। सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आमयावी। शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्*२ वक्तव्यः। शृङ्गारकः। वृन्दारकः। फलबर्हाभ्यामिनच्२* वक्तव्यः। फलिनः। बर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् *। हृदयाच्चालुर्वक्तव्यः अन्यतरस्याम्। हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत*२इति चालुर्वक्तव्यः।शीतालुः उष्णालुः तृप्रालुः। हिमाच्चेलुः*। हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे। हिमेलुः।बलाच्चोलः*। बलाच्च ऊलो वक्तव्यस्तन्न सहतइत्येतस्मिन्नर्थे। बलूलः। वातात्समूहे च। वातात्समूहे च तन्न सहते इत्येतस्मिन्नर्थे च ऊलो वक्तव्यः। वातूलः। पर्वमरुद्भ्यां तप्*। पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः। पर्वतः मरुत्तः। ददाति वृत्तं वा*। ददाति वृत्तं वा पुनरेतद्भविष्यति। मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि॥१२५॥कुत्सित इति वक्तव्यम्। यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नानायोगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ स्वामिन्नैश्वर्ये॥१२६॥इह कस्मान्न भवति स्वमस्यास्तीति। नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि। प्रकृति-

विशेषणमेतत् । स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यते इति॥वातातीसाराभ्यां कुक् च॥१२९॥पिशाचाच्चेति वक्तव्यम्।पिशाचकी वैश्रवणः॥पुष्करादिभ्यो देशे॥१३५॥इनि प्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वपदादुपसंख्यानं*२कर्तव्यम्। बाहुबली । ऊरुबली । सर्वादेश्च*। सर्वादेश्चेनिर्वक्तव्यः । सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी । अर्थाच्चासंनिहिते *। इनिर्वक्तव्यः । अर्थी । असंनिहित इति किमर्थम् । अर्थवान् । तदन्ताच्च *। तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । किमर्थं तदन्तादित्युच्यते । न तदन्तविधिना सिद्धम् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । एवं तर्हि इनन्तेन सह समासो भविष्यति। धान्येनार्थी धान्यार्थी। स हि समासो न प्राप्नोति । यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यादेवमपि क्रियामेव कुर्वाणे स्यात् । तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थ्यानाचरति सोभिप्रायेण गम्यते । अर्थी अयमनेनेति। एवं तर्हि अयमर्थशब्दोस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा । अर्थवानयं देश इत्युच्यते । यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः।

स्वशब्दः । नायं प्रत्ययार्थ इति । प्रत्ययार्थविषयत्वात्प्रत्ययार्थ उच्यते । ऐश्वर्यइति । यदि विषयसप्तमी स्यात्तदा ईशितरि धनवाचिनोपि प्रत्ययः स्यात् प्रकृत्यर्थस्त्वैश्वर्यमिहोपात्तमिति वृत्तिविषय एव च स्वशब्द ऐश्वर्ये वर्तते। तेन धनवान्निर्धनवेशिता स्वामिशब्दाभिधेयः । पुष्क । अर्थाच्चेति। विरोधादस्तीति न संबध्यते। अर्थी संनिहितोस्येत्यर्थेऽप्राप्ते एवेनिर्विधीयते । तक्रकौण्डिन्यन्यायेनास्त्युपाधिकादिनेरभावः । धान्यार्थीति । धान्यमर्थ इति कर्मधारयो धान्यार्थोसंनिहितोस्येति प्रत्ययः । एवं तर्हीति । धान्येनार्थी धान्यार्थी तृतीयासमासो भविष्यतीत्यर्थः । स हीति। तृतीयातत्कृतार्थेनेत्यनेनार्थशब्देन समसो विधीयमानोर्थिशब्देन न प्राप्नोतीत्यर्थः। सुप्सुपेत्येतन्नाश्रितम् । न्याय्यस्य परिहारस्याभिधास्यमानत्वात् । एवमपीति । कर्तासमुद्भूतक्रियासाधनाभिधायित्वात् । न ह्यगच्छन् गन्तेत्यभिधीयते । तद्यः क्रियापदार्थक इति । नन्वत्रापि निरीहे न प्राप्नोति । नैष दोषः । णिनिप-

अर्थनमर्थ इति । तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणम् । एवं च कृत्वाऽर्थिकप्रत्यर्थिकावपि सिद्धौ भवतः ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः॥१॥विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् । विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः*। इदानीम् , न विभक्तौ तुस्मा इतीत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति । यद्येवम् , किमोत् । क्व प्रेप्सन् दीव्यसे क्वार्द्धमासा अत्रापि प्राप्नोति । तौ चोक्तम्*। किमुक्तम् । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो ऽतद्धित इति । इदमो विभक्तिस्वरश्च * । इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् । इतः इह । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः सिद्धो भवति । त्यदादिविधयश्च *। त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम् । यतः । यत्र । कुतः । कुत्र । विभक्ताविति त्यदादिविधयः सिद्धा

च एव दोषस्यावतारो णिनेः कर्तरि विधानात् । क्रियां हि कुर्वन् कर्तेत्युच्यते। मत्वर्थीयस्तु शेषसंबन्धे भवति। तत्र क्रियाकारकभावस्य न्यग्भावान्निरीहेपि सिद्धः प्रत्ययः । एवं च कृत्वेति । यद्यर्थोऽत्रासंनिहित इत्युच्यते त देनेरेव विधानाट्ठन्न स्यात् । अथापि णिनिनार्थीति साध्यते तथाप्यर्थिक इति न सिध्येदिति । क्रियापदार्थकत्वे अत इनिठनाविति प्रत्ययद्वयं सिध्यति । मतुप्तु क्रियापदार्थकादनभिधानान्न भवति धनवाचिनोप्यनभिधानादिनिठनोरभावः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः॥ प्राग्दिशो विभक्तिः। किं प्रयोजनमिति । प्रयोजनसामान्यविवक्षायामेकवचननिर्देशः । इत्प्रतिषेध इति । अन्यथा मिदचोन्त्यात्पर इति देशविध्यर्थादिदानीमो मकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा स्यात् । तौ चोक्तमिति । तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः । थमोरित्संज्ञापरित्राणार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति । तद्धितपर्युदासोपि न वक्तव्यः। इतइहेति । इत इति मुख्यमुदाहरणम् । अत्र हि लित्स्वरे प्राप्ते विभक्तेरूडिदमित्युदात्तत्वं भवति । इहेत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिध्यति । न नु मध्येऽपवादा इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पिताविल्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो बाधते न लित्स्व-

भवन्ति ॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः॥२॥बहुग्रहणे संख्याग्रहणम्*। बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्। बहौ बहोरिति । अथ किमर्थं किम उपसंख्यानं क्रियते न सर्वनाम्न इत्येव सिद्धम् । द्व्यादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानं क्रियते। अद्व्यादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम उपसंख्यानं क्रियते॥एतदोन्॥५॥क्वायं नकारः श्रूयते । न क्व चित् श्रूयते लोपोस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति। यदि न क्व चित् श्रूयते किमर्थमुच्चार्यते। अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । क्रियमाणेपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति । किं कारणम् । नलोपे कृते एकाल्त्वात् । इदमिह संप्रधार्यम् । नलोपः क्रियतां सर्वादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । असिद्धे नलोपः । तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति । परिगणितेषु कार्येषु नलोपोसिद्धः । न चेदं तत्र परिगण्यते । एवं तर्ह्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । न चाकृतायां

रलित्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते।नैष दोषः।ऊडिदमित्यं तत्सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्तते। तेन लित्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति। तृतीयादिग्रहणे न च तृतीयामारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्ते । किं स। किम उपसंख्यानमिति। उपेत्य संख्यानं प्रतिपदं सूत्र उच्चारणमित्यर्थः। द्व्यादिषु किंशब्दस्य पाठे प्रयोजनं कश्च भवांश्च काविति त्यदादीनां यद्यत् परं तच्छिष्यत इति किमः शेषो द्व्यादिभ्यस्तु प्राक् पाठे भवतः शेषः स्यात्।एतदो । इह के चिदशं पठन्ति के चिदनम्। तत्रोत्तरपाठापेक्षया विचारः।क्वायं नकार इति । इत्कार्याभावादित्संज्ञायामसत्यां श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः। लोपोस्येति। नेत्संज्ञाद्वारेण लोपः। किं तर्हि संपादितानेकाल्व्यपदेशस्य कृतकार्यत्वाल्लक्षणान्तरेणेति भावः। क्रियमाणेपीति। ननु यावदेतदः स्थाने आदेशो न प्रवृत्तस्तावत्प्रातिपदिकान्तत्वाभावान्न लोपाप्रसङ्गः। प्रवृत्तिकाले त्वनेकाल्त्वात्सिद्धः सर्वादेशः। एवं मन्यते। स्वरूपे णार्थेनार्थवत्त्वादप्रवृत्तौ ऽप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येव।ततश्च नलोपे कृते अनेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशो न प्राप्नोति। आनुपूर्व्या सिद्धमिति। यदुक्तं स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकमिति।

प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति। तदानुपूर्व्यां सिद्धमेतत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति। अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम्। किम्। येन्येकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। तद्यथा। मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो न भवन्ति। तस्मान्नकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। अ अ इति। सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। एतद इति योगविभागः*। एतद इति योगविभागः कर्तव्यः। एतदः एत इत् इत्येतावादेशौ भवतः रथोः। ततः अन्। अं श्च भवति। एतद इति। केन विहिते थकारे एतद आदेश उच्यते। एतदश्च थम उपसंख्यानं२* कर्तव्यम्। एतत्प्रकारमित्यम्। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। एतज्ज्ञापयति भवत्यत्र थमुरिति। यदयं थकारादावादेशं शास्ति। कुतो नु खल्वेतत्। ज्ञापकादत्र थमुर्भविष्यति। न पुनर्य एवासावविशेषविहितः थकारादिस्तस्मिन्नादेशः स्यादिदमा थकारादिं विशेषयिष्यामः। इदमो यः थकारादिरिति॥ पञ्चम्यास्तसिल्॥७॥सप्तम्यास्त्रल्॥१०॥इदं विचार्यते। इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वे-

---

तदयुक्तम्। सर्वत्र स्वरूपप्रवृत्तिप्रतिपत्तिसंभवादर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यादतिरिक्ताबाह्यार्थग्रहणाद न्यथा न क्व चिन्नकारस्य श्रवणं स्यात्। नानाक्रत इति। अर्थवतः संज्ञाविधानात्। स्थान्यर्थेनार्थवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः। अकारस्याकारवचन इति। त्यदाद्यत्वं कृत्वादेशं मन्यते। बाध्यबाधकभावमनभिप्रेत्यैतदुक्तम्। तदपेक्षायां हि दकारस्य स्थाने त्यदाद्यत्वस्यास्य चात्वस्य विशेषो नास्तीति वक्तव्यम्। येन्य इति। एतच्छब्दाकारेण सह पररूपं लित्स्वरश्च बाध्येत। योगविभाग

ति । कथं वा आदेशाः स्युः कथं वा परे । यदि पञ्चम्याः सप्तम्याः इति षष्ठी तदादेशाः । अथ पञ्चमी ततः परे । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः । कश्चात्र विशेषः । तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधिप्रतिषेधः*।तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुब्लुक् । ततस्त्यो यतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुक् प्राप्नोति । सुब्लुक् । स्वर । यदा । तदा । अनुदात्तौ सुप्पिताविन्त्येष स्वरः प्राप्नोति । स्वर । गुण । कस्मात् । कुतः । घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । गुण। दीर्घ। तस्मिंस्तर्हि अतो दीर्घो यञि, सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घ। एत्वम् । तेषु । तत्र । बहुवचने झल्येदित्येवं प्राप्नोति । एत्वम् । औत्वम् । कस्मिन् कुत्र। इदुद्भ्यामौत् अच्च घेरित्यौत्वं प्राप्नोति। औत्व।स्मादादिविधिः।तस्मात्ततस्तस्मिंस्तत्र । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मायादयः प्राप्नुवन्ति । पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम्*। सन्तु परे । यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधः*। यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात्तस्यति यस्मात्तस्यति । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेस्तसिल्भवतीति तसिल् प्राप्नोति । अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दाप्रतिषेधः*। अनादेशे स्वा-

इति । अनुबाधनार्थम् । तत्र रेफादिरनद्यतने र्हिलन्यतरस्यामिति र्हिल्प्रत्ययः । अविशेषविहित इति । प्रकारवचने थालिति भावः । इदमेति । एवं चामुना थाल् बाध्यते । पञ्चम्याः । पञ्चमीनिर्देशादिति । आदेशपक्षस्य बहुदोषत्वात् प्राथम्यात्पञ्चम्याश्रयेण प्रत्ययाश्रयणमित्यर्थः । तस्मात्तस्यतीति । पञ्चमीनिर्देशे तसेश्च त्यस्यायमर्थः । पञ्चम्यः परस्य तसेस्तसिलादेशो भवतीति । तसेरिति निर्देशे इकार उच्चारणार्थः । ततश्च धातोरपि तस्यतेः पञ्चम्याः परस्य

र्थविज्ञानात्समानशब्दानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। तसिल्कस्मान्न भवति। स्वार्थविज्ञानात् पञ्चम्यन्तात्परस्य स्वार्थे वर्तमानस्य तसिला भवितव्यम्। न चात्र पञ्चम्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थे वर्तते॥ तसेश्च॥८॥ किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते। तसेस्तसिल्वचनं क्रियते किं प्रयोजनम्। स्वरार्थम्। लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। ननु चायं तसिल् तसिं बाधिष्यते। न सिद्ध्यति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तसिलोवकाशः। ततो हीयते। ततोवरोहति। तसेरवकाशो ग्रामत आगच्छति नगरत आगच्छति। इहोभयं प्राप्नोति ततः आगच्छति यत आगच्छतीति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति॥ पर्यभिभ्यां च॥९॥ पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे *। पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यम्। यावत्सर्वतः तावत्परितः। यावदुभयतः तावदभितः॥ इतराभ्योपि दृश्यन्ते॥१४॥ इह कस्मान्न भवति। सः। तौ। ते। भवदादिभिर्योगे*। भवदादिभिर्योगे इति वक्तव्यम्। के पुनर्भवदादयः। भवान्दीर्घायुर्देवानांप्रिय आयुष्मानिति। सभवान्। तत्रभवान्। ततोभवान्।

तसिलादेशः तद्धितादेशवत्प्रसज्येत। तद्विधानसामर्थ्याच्च प्रत्ययस्वरत्वेपि लित्स्वरप्रसङ्गः। आदेशपक्षे तु नायं दोषः। अपादाने चाहीयरुहोरित्यत्राप्यादेशपक्षाश्रयणात्ततश्च पञ्चम्याः स्थाने यस्तसिस्तस्य तसिल्विधानाद्धातोः प्रसङ्गाभावः। स्वार्थे वर्तमानस्येति। पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः। इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिलादेशोपि स्वार्थिको विज्ञायते। यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति। ततः स्वार्थिको भवति। अथ वा तसेरितीकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थः। तसेश्च। स्वरार्थमिति। ननु त्यदाद्यर्थत्वाद्रूपाद्यर्थमपि तसिल्वचनम्। न च विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेण त्यदादिविधिसिद्धिरादेशपक्षस्य सदोषत्वात्परित्यागात्। एवं तर्हि स्यान्यादेशभावः किमर्थं आश्रितः। तसिश्चेति प्रत्यय एव परत्वात्तसेर्बाध-

तंभवन्तम्। ततोभवन्तम्। तत्रभवन्तम्। तेनभवता। तत्रभवता। ततोभवता। तस्मैभवते। तत्रभवते। ततोभवते। तस्माद्भवतः। तत्रभवतः। ततोभवतः। तस्यभवतः। तत्रभवतः। ततोभवतः। तस्मिन्भवति। तत्रभवति। ततोभवति। सदीर्घायुः। तत्रदीर्घायुः। ततोदीर्घायुः। तंदीर्घायुषम्। तत्रदीर्घायुषम्। ततोदीर्घायुषम्। सदेवानांप्रियः। तत्रदेवानांप्रियः। ततोदेवानांप्रियः। तंदेवानांप्रियम्। तत्रदेवानांप्रियम्। ततोदेवानांप्रियम्। सआयुष्मान्। तत्रायुष्मान्। ततआयुष्मान्। तमायुष्मन्तम्। तत्रायुष्मन्तम्। ततआयुष्मन्तम्॥ अधुना ॥१७॥ अधुनेति किं निपात्यते। इदमोऽश्भावो धुना च प्रत्ययः। इदमो वा लोपः अधुना च प्रत्ययः। अस्मिन्काले ऽधुना॥ दानीं च ॥१८॥ इदानीमिति इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः*। इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिर्भविष्यति। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः विभक्तिस्वरस्य बाधको भविष्यति। उक्तं वा*। किमुक्तम्। आदौ सिद्धमिति॥ तदो दा च॥१९॥ तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात्*। तदो दावचनमनर्थकम्। किं कारणम्। विहितत्वात्। विहितोऽत्र दाप्रत्ययः। सर्वैकान्यकिंयत्तदः

कस्य तसिलो बाधकः कर्तव्यः। तस्य च विभक्तिसंज्ञकत्वात्त्यदादिविधिः सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वरार्थमित्युक्तम्। दानीम्। केचिदिदानीमिति सूत्रं पठन्ति। अन्ये तु दानीं चेति। एष स्वर इति। अलोन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति। आदौ सिद्धमिति। आदेः परस्येति वचनात्। तदो। दावचनमिति। सूत्रकारेण त्वदाप्रत्ययः कृत इत्याहुः। स्वरे च विशेषः। अदाप्रत्यये तदाशब्द आद्युदात्तो भवति। दा-

काले देति॥तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि॥२०॥तयोरिति प्रा-
तिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः। द्वेष्यं विजानीयात् द्वयोर्योगयोर्वा
प्रत्यययोर्वेति। तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे तयोरिति
प्रातिपदिकनिर्देश इति॥ सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्य-
व्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्त-
रेद्युः॥२२॥। सद्य इति किं निपात्यते। समानस्य सभावो
द्यश्चाहनि*।समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः
अहन्यभिधेये। समाने अहनि सद्यः। परुत्परारीति किं
निपात्यते। पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उदारी च संवत्सरे*।
पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते। उदारी च प्रत्ययौ
संवत्सरेऽभिधेये। पूर्वस्मिन्संवत्सरे परुत्। पूर्वतरे संव-
त्सरे परारि। ऐषम इति किं निपात्यते। इदमः समसण्*।
इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये।
अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः। परेद्यवीति किं निपात्यते। प-
रस्मादेद्यव्यहनि*। परस्मादेद्यविप्रत्ययो निपात्यते अ-
हन्यभिधेये। परस्मिन्नहनि परेद्यवि। अद्येति किं निपा-
त्यते। इदमोऽश्भावो द्यश्च*। इदमोऽश्भावो निपात्यते
द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वे-
द्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरिति
किं निपात्यते। पूर्वान्यान्यतरेतरापरापराधरोभयोत्तरे-

प्रत्यये त्वन्तोदात्तः। तयोः। योगयोर्वेति। तत्र पूर्वयोर्योगयोर्विषये दार्हिलौ
भवतः। चशब्दाद्योगद्वयविहितौ प्रत्ययाविति सूत्रार्थः स्यात्तत्र यदि यथासं-
ख्यमाश्रीयते तत इदमः छन्दसि इदा इदानीमिति रूपद्वयमेव स्यान्न त्वधुना
एतर्हीति। विशेषविहिताभ्यां छन्दोविषयाभ्यां इदानींभ्यां र्हिलधुनाप्रत्य-
ययोर्बाधप्रसङ्गात्।तदस्तु तदानीं तदा तर्हीतिरूपत्रयं सिद्ध्यत्येव। अथापि
यथासंख्यानाश्रयणादिदमोर्हिल्विधीयते तथाप्यधुनेति छन्दसि न स्यादेव।
अथ तयोरिति प्रत्ययपरामर्शस्तयोः पूर्वसूत्रविहितयोर्विषये दार्हिलौ भ-

भ्य एद्युसुच् *। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच्प्रत्ययो निपात्यते अहन्यभिधेये। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः। इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः। अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः। अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः। उभयोरह्नोः उभयेद्युः। उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः। द्युश्चोभयात् *। उभयशब्दाद् द्युश्च वक्तव्यः। तस्मान्मनुष्येभ्य उभयद्युः॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः॥२७॥ इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वसतीति। नैष देशो, देशविशेषणमेतत्॥दक्षिणोत्तराभ्या-

---

वतस्तदानन्तर्यात्तद एव दार्हिलौ स्यातामिति इदम इदा इति न सिध्येत्। प्रातिपदिकपरामर्शे तु चकारेण यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञाने न कश्चिद्दोषः। दिक्शब्दे। दिशां शब्दा दिक्शब्दा रूढ्या ये दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते। न त्वैन्द्र्यादयो यौगिकाः तत्र दिश उपलक्षणत्वे नोपादानादिहापि प्राप्नोति। पूर्वस्मिन् गुरौ वसतीति। अत्र हि देशसंबन्धात्कालसंबन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्तते तदर्थं विशेषणोपादानं दिग्देशकालेष्विति। विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येपि यथासंख्याभावस्तदर्थं स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्। तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावाद्दिशि वर्तन्ते तथा देशकालयोरपि। यथा काले वर्तमाना दिशं नापेक्षन्ते तथा देशेपि दिगनपेक्षाः। यद्यपि भिन्नार्थे वृत्तित्वाद्भिन्ना एव,पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्र व्यपदेशनिबन्धनसादृश्याश्रयो दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः। अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्वार्थेयं प्रत्ययः। एवं स्थिते चोदकः पृच्छति। इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वसतीति। पूर्वशब्दस्य दिक्छब्दत्वाद्देशवृत्तित्वाच्च प्रसङ्गः। आचार्य आह। नैष देशो देशविशेषणमेतदिति। अयमर्थः। विशेषणविशेष्ययोः काणखञ्जवत् कामचाराद्यदा पूर्वार्थो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति। वृत्तौ विशेष्य प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति। सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषेणान्तर्भावाद्विशेषाभिव्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति। पुरस्ताद्दिश आगतो देशात्कालाद्वेति। यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वार्थो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययाभावः।दिग्देशकालेष्वित्यनेन ह्युपाधिभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं नापि वृत्तौ गुणः प्रधानमन्तर्भावयितुं शक्नोति। नैष देश इति। नैष पूर्वार्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः। यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो भवति ततः प्रत्ययो न तु विशेषणादित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। अव-

मतसुच्॥२८॥किमर्थमत्तसुच् क्रियते। न तु सुजेव क्रियेत। तत्रायमप्यर्थः । स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । का रूपसिद्धिः । दक्षिणतो ग्रामस्य। उत्तरतो ग्रामस्य। दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुशब्दः प्रत्ययः । भवेत्सिद्धम् । यदा अकारान्तौ । यदा तु खलु आकारान्तौ तदा न सिद्ध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । पुंवद्भावेन । कथं पुंवद्भावः । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति । न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः । न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भोः दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्युच्यते । आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ। दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ । दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ। यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः। कथं या-

---

ध्यपेक्षार्थाभिधायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यम् । इह तु पूर्वदेशेऽवधिनिरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते । तथा हि । पूर्वदेशाद्दक्षिणापथं गच्छन् कुत आगतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादागतोऽहमिति वक्ति । प्रत्यागच्छंश्च दक्षिणपथादिति । तत्र नैष देश इत्यस्यायमर्थो नायमवधिमत्त्वेन देश उपात्तः । किं तर्हि अवधिनिरपेक्षदेशस्यैतद्विशेषणम् । वास्तवी तु व्यवस्था विद्यतइति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्ततएव । दक्षिण । आकृत्यन्तर इति । अन्या दिगाकृतिरन्या व्यवस्थाकृतिरिति भावः । दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरानिरपेक्षाः । देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाः । यदि पुनरिति । सर्वत्र व्यवस्थाशब्दाः सन्त्विति भावः । व्यवस्था मर्यादेति केचिदाहुः। एवं तु उत्तराः कुरव इति संज्ञायां मर्यादानपेक्षणात् कुरूनुत्तरेणाप्यासीनानामुत्तराः कुरव इति प्रयोगाद्व्यवस्थाभावादसंज्ञायामिति प्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गाद्यावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थेत्यपरे मन्यन्ते । दक्षिणा गाथका इति । सत्स्वेव गाथकेषु प्रावीण्यलक्षणस्य दाक्षिण्यस्य कादाचित्कत्वाद् व्यवस्थाभावो दिग्देशकालसंज्ञासु तु व्यवस्थासद्भावः । मर्यादालक्षणव्यवस्थावादिनस्तूत्तराः कुरव इत्यत्रापि मेरुं जम्बुद्वीपं वाऽपेक्ष्योत्तरत्वविज्ञानात् प्रयोगकाले निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणापि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति मन्यन्ते । अन्ये तु परस्परापेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेत्याहुः । कथं यानीति । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीत्यादिविहितानि। व्यवस्थाशब्दत्वे

नि दिगुपदिष्टानि कार्याणि । दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि तर्हि यो यः दिशि वर्तते स दिक्शब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक् शोभना दिगिति । अथ मतमेतत् । दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति । न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति । एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् । विशेषणार्थं तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात् । ततो ग्रामात् । यतो ग्रामादिति॥ उपर्युपरिष्टात्॥३१॥उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते । ऊर्ध्वस्योपभावो रिलृरिष्टातिलौ च*। ऊर्ध्व-

ह्रि दिश उपलक्षणत्वं न स्यात्तस्या निमित्तत्वाभावादिति भावः । दिशो यदेति । निमित्तवतोप्यर्थस्योपलक्षणत्वात् । तथा च संख्याशब्दाः कालवृत्तयः कालशब्दत्वात्कालाधिकारविहितप्रत्ययभाजः । षष्टिवर्षाणिभूतः षाष्टिक इति भावः । एतत्पक्षाश्रये ऽतिप्रसङ्गमाह । यदि तर्हीति। रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्शब्देन व्यपदिश्येरन्नित्यर्थः । दिशं यो न व्यभिचरतीति । व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति स्वभावत एव यो दिशि वर्तत इत्यर्थः । दिशि दृष्ट इत्यर्थप्रदर्शनं दिशां शब्द इति तु षष्ठीसमासः । स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिशो यो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्द आश्रीयते शब्दग्रहणादन्यथा दिग्भ्य इत्येव ब्रूयादित्यर्थः । यद्येवं दिशः पूर्वादीनि नामधेयानीत्यसंज्ञायामिति सर्वनामसंज्ञानिषेधात्पूर्वस्यां दिशि वसतीत्यादि न सिध्यति । पौरुषेयसंज्ञाश्रयणादिह च तदभावाददोषः । पुंवद्भावस्त्विति । दिशि वर्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणात् समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात् । सर्वनाम्न इति । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञायाः प्रवर्तनात् । तदेवं व्यवस्थायामिति विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं सर्वनाम्न इत्येतच्चावश्यं कर्तव्यमित्याह। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अयं समानाकृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः दिग्वाचिनां त्वयं द्वन्द्वः । वृत्तिमात्र इति तद्धितवृत्तिः समासवृत्तिश्च । ततो ग्रामादिति । अन्यादियोगे पञ्चमीं बाधित्वा षष्ठी स्यात् । यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति

स्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते। उपरि। उपरिष्टात्॥ पश्चात्॥३५॥ पश्चादिति किं निपात्यते। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः*। अपरस्य पश्चभावो निपात्यते आतिश्च प्रत्ययः। पश्चात्। दिक्पूर्वपदस्य च*। दिक्पूर्वपदस्याऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः। दक्षिणपश्चात्। उत्तरपश्चात्। अर्धोत्तरपदस्य च समासे*। अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। दक्षिणपश्चार्द्धः। उत्तरपश्चार्द्धः। अर्द्धे च*। अर्द्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। पश्चार्द्धः॥ एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्याः॥३५॥ अपञ्चम्या इति प्रागसेः*। अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसेस्तद् द्रष्टव्यम्। द्वेष्यं विजानीयात्। अविशेषेण इत उत्तरमपञ्चम्या इति। तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे अपञ्चम्या इति प्रागस इति॥ दक्षिणादाच्॥३६॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं, तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। विशेषणार्थस्तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते॥ संख्याया विधार्थे धा॥४२॥ विधार्थ इत्युच्यते। को विधार्थो नाम। विधाया अर्थो विधार्थः। यद्येवम्। एका गोविधा। एका हस्तिविधा। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि, धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे*। धा-

न्यायादप्रसङ्गः पष्ठ्याः। दक्षिणादाच्। विशेषणार्थ इति। वाक्यस्मरणयोर्य आकारोऽननुबन्धकस्तद्व्यावृत्तय इत्यर्थः। संख्या। यदा विधाशब्दः स्त्रीलिङ्ग उपादीयते तदा तस्यानेकार्थत्वादनिष्टेऽपि विषये प्रसङ्गः। यदा तु विधानं विध इति घञर्थे कविधानमिति के कृते पुल्लिङ्गनिर्देशस्तदा तस्यैकार्थत्वान्नानिष्टप्रसङ्गः। विधाया अर्थ इत्याचार्यदेशीयवचनम्। गोविधेति। अन्नं विधोच्यते।

विधानं धात्वर्थपृथग्भावइति वक्तव्यम् । कः पुनर्धात्वर्थः पृथग्भावः । किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिना ओदनं भुङ्क्तइति । नेत्याह । कारकपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि तत्कल्पे भुङ्क्ते सायं भुङ्क्तइति । नेत्याह । कालपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि शीतं भुङ्क्ते उष्णं भुङ्क्ते इति । नेत्याह । गुणपृथक्त्वमेतत् । कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । यद्येवं क्रियाप्रकारेयं भवति विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्तीति । एवं विधम् । एवं युक्तम् । एवं गतम् । एवं प्रकारमिति ॥ एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥४४॥ सह भावे ध्यमुञ् *। सहभावे ध्यमुञ् वक्तव्यः । ऐकध्यं राशिं कुरु । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । न ह्यधिकरणविचाल इत्युच्यते न चावश्यं स एवाधिकरणविचालः । यदेकमनेकं क्रि-

कः पुनरिति । किं धातूक्ततोर्थो धात्वर्थ इति कारकं विवक्षितमथ वा धातोरर्थो धात्वर्थः क्रिया विवक्षितेति प्रश्नः । कल्य इति । कल्यमहर्मुखमुच्यते । कालपृथग्भावात् पृथग्भावं मन्यते । कारकाणामिति । पूर्वपदार्थविषये एव प्रश्नप्रतिवचने । पृथग्भावस्य सुज्ञानत्वात्तद्विषयप्रश्नायोगात् । तत्र पञ्चधा गच्छतीत्येकस्या गमनक्रियायाः शब्देन निवृत्तभेदायाः प्रकारलक्षणपृथग्भावप्रतिपत्तिः। यद्येवमिति । सूत्रन्यासेनैव सिद्धे वार्त्तिकं नारम्भणीयमित्यर्थः। यथा हि सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते । न च गुणकालकारकपृथक्त्वे किंचित्सामान्यमुपात्तं यस्य प्रकारः स्यात् । ननु सूत्रन्यासे पञ्चधा श्लोका इत्यादावपि प्रत्ययेन भाव्यं वार्तिकन्यासे तु न भाव्यमेकधा भुङ्क्त इति च पृथग्भावाभावात्प्रत्ययस्य न प्रसङ्ग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्तिकयोः । नैष दोषः । पञ्चधा श्लोका इत्यादौ क्रियापदाप्रयोगेपि अस्तीतिक्रियापदानुषङ्गादस्तिक्रियापृथग्भावः । एकधा भुङ्क्तइत्यादावनेकप्रकारभुजिक्रियापेक्ष एकप्रकारस्य भुजेरस्त्येव पृथग्भावः। एकः पाक इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययाभावः। प्रकारविवक्षायां तु भवत्येवैकधापाक इति । पञ्च पाका इत्यादौ भिन्ना एव पाका न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति । पञ्चधापाक इत्यादौ तु भवत्येव एकाद्धो । धाग्रहणे ऽनुवर्तमाने पुनर्धाग्रहणं धामात्रस्यादेशार्थमन्यथानन्तर्यादप्यधिकरणविचाल एव ध्यमुञ् विज्ञायेत । ततश्च विधार्थे न स्यादैकध्यं भुङ्क्त इति । सह भाव इति । अनेकस्यार्थस्यैकीकरणं सहभावः । इहाधिकरणवि-

यते । यदप्यनेकमेकं क्रियते सोप्यधिकरणविचालः । द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥४५॥ धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम् *। धमुञन्तात्स्वार्थे डो दृश्यते। स च विधेयः। पथि द्वैधानि। संशये द्वैधानि ॥ याप्ये पाशप्॥४७॥पाशपि कुत्सितग्रहणम्*। पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । वैयाकरणपाशः।याज्ञिकपाशः। यो हि यापयितव्यो याप्यस्तत्र मा भूदिति। अथ वैयाकरणः शरीरेण कृशः व्याकरणेन शोभनः कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति । न कर्तव्यः । कथम् । यस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तद्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च कार्श्यस्य भावाद् द्रव्ये वैयाकरणशब्दः ॥ पूरणाद्भागे तीयादन् ॥४८॥पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुम्। नह्यपूरणस्तीयशब्दोस्ति यत्र दोषः स्यात्। ननु चायमस्ति मुखतीयः। पार्श्वतीय इति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । एवमस्य न भविष्यति । उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम्। प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसीति पूरणाद्यथा स्यात् ॥ एकादाकिनिच्चासहाये॥५२॥ एका-

चाल एकस्य द्रव्यस्य विभागेनावस्थापनम् । यथैकं राशिं पञ्चधा कुरु इति । ऐकध्यं राशिं कुर्वित्यत्र त्वेकस्य विभागावस्थापनाभावान्नास्त्यधिकरणविचाल इति मन्यते । वचनं तु विधार्थमेव स्यात् । धाग्रहणं तूत्तरार्थमेव स्यात् । द्वयोरर्थयोर्धमुञर्थं द्वैधं भुङ्क्ते। एकं राशिं द्वैधं कुर्विति । न चावश्यमिति। अधिकरणं द्रव्यमुच्यते। तस्य विचालोऽन्यथाकरणं तच्चैकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणमिति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः । अनेकस्य यदेकीकरणं तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेवाधिकरणविचालेचेति सूत्रमेकस्यानेकीकरणे प्रकारस्यापि संभवात् पूर्वेणैव सिद्धत्वादित्याहुः। द्वित्र्योः । पथि द्वैधानीति। स्वार्थिकत्वेपि स्वभावात्सत्ववाचित्वात् लिङ्गसंख्यायोगस्तत्रैकशेषेण बहुवचनम् । क्वचित्तु मतिद्वैधानीति पाठः । याप्ये । याप्यशब्दोयमत्यपादानसाधनो यापिता अस्माद् गुण इति याप्यः कुत्सितः। अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो याप्यः देशान्तरं प्रापयितव्य इत्यर्थः । तत्र विशेषानुपादानादतिप्रसङ्गं मत्वाह । पाशपीति । तद्गुण इति।कुत्सितत्वे नप्रतिपाद्यइत्यर्थः।एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यतेप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्या-

दाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानम् *। एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधेयः। एकाकी। एकाकिनौ। एकाकिन इति। किं पुनः कारणं। न सिध्यति। एकशब्दोयं संख्यापदम्। संख्यायाश्च संख्येयमर्थः। सिद्धं तु संख्यादेशवचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। द्विबह्वर्थायाः संख्याया एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायस्य वा*। असहायस्य वा एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायः एकाकी। असहायौ एकाकिनौ। असहाया एकाकिनः। सिद्धयति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमेकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानमिति। नैष दोषः। अयमेकशब्दो ऽस्त्येव संख्यापदम्। तद्यथा। एकः द्वौ बहव इति। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा, सधमादो द्युम्न एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा, एकाग्नयः। एकहलानि। एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति। तद्योऽसहायवाची तस्यैष प्रयोगः॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथमाह्निकम्॥

सन्नत्वात् कुत्साश्रयणस्य न्याय्यत्वात्। यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सा न संभवत्यश्वको देवदत्तकः सक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेण प्रत्ययो भवत्येव। एवं च देवदत्तपाश इत्याद्यपि भवति यद्यभिधानमस्ति। एकादा। एकादाकिनिचीति। एकशब्दः संख्यावाच्येवेति मन्यते। असहायग्रहणं च तदर्थस्य विशेषणत्वान्नाभिधेयनिर्देशो विद्यमानतुल्यजातीयैककार्यं सहायार्थवाचिनः प्रत्ययो यथा स्यादेकमाकाशमित्यादौ मा भूदिति। कथं पुनर्द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधीयते न ह्येकशब्दो द्विबह्वर्थे वर्तत इत्याह। सिद्धं त्विति। संख्यैवादेशः संख्यादेशः स च द्विबहुशब्दयोरसहायस्य वेत्यर्थः। द्विबहुशब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव। अयमेकशब्द इति। उपलक्षणं चैतदर्थप्रदर्शनम्। प्राथम्ये ऽपि हि वर्तते। एके अल्पप्राणाः। एको गोत्र इति। समानार्थेऽपि वर्तते तेनैकदिगिति। साधारणेऽपि वर्तते देवदत्तयज्ञदत्तयोरेका मातेति। एकाग्नय इति। अत्राकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञयः॥ भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथमसमाह्निकम्॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ॥५५॥ अतिशायन इत्युच्यते किमिदमतिशायन इति। देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते। यावद्ब्रूयात्प्रकर्षे अतिशय इति तावदतिशायन इति। कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तते। ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ङ्याप्प्रातिपदिकं वै शब्दः न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। कः पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकार्थः। द्रव्यम्। न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते। एवं तर्हि गुणः।

अतिशायने तमबिष्ठनौ। किमिदमिति। किमयं ण्यन्तस्य निर्देशआहोस्विदण्यन्तस्यकस्येह शेत्यर्थ इति संदिहानः पृच्छति। देश्या इति। देष्टव्या देश्याः साधुत्वेन प्रतिपाद्या एते सूत्रे निबध्यन्ते प्रसङ्गेन साधुत्वप्रतिपादनार्थम्। ततो निपातनाद्दीर्घत्वमित्युक्तं भवति। यावदिति। यावत्तावच्छब्दौ परिमाणोपाधिकावपि परिच्छेदसाधर्म्यादन्यत्रापि प्रयुज्येते। प्रकर्ष इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां शेतिरभिभवे अतिशब्दस्तु द्योतकस्तस्यैवार्थस्य। यथा तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ वर्तते। स एव गतावपि। प्रशब्दस्तु तद्गतस्य प्रारम्भस्य द्योतकः प्रतिष्ठत इति। कस्य पुनरिति। द्रव्यवाचिनीह प्रकृतिर्न च द्रव्यस्य प्रकर्षोस्तीति मत्वा प्रश्नः। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तत इति। ननु सुबन्तसमानाधिकरणवृत्तिभिरेतैस्तद्धितैर्भवितव्यम्। यदुक्तं प्रियकुत्समादिषु तसः प्रवर्तेरन्सौ विभक्त्यन्त इति। घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाच्च। नैष दोषः। प्रकृतेरिदमुपलक्षणम्। सा च प्रकृतिः सुबन्ता वा भवतु ङ्याप्प्रातिपदिकं वेति विशेषे तात्पर्याभावः। न च शब्दस्येति। शब्दस्याभिधानत्वादभिधानस्य चाभिधेये गुणभावात् गुणस्य च स्वोपकारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः। यदा तु तस्य गुणभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः। उच्चतरः शब्दो नीचतरः शब्द इति। ननु च यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्यापि प्रकर्ष आश्रीयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तथा शब्दस्याप्याश्रीयताम्। नैतदस्ति। शुक्लादयो द्रव्यसमवेताः स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षाश्रयः शब्दस्तु वाचकत्वादभिधेयासमवायात् स्वगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्तोवगमयितुमिति तत्प्रकर्षं प्रत्यनपेक्ष एव। द्रव्यमिति। यत्किंचिदिदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तद्द्रव्यत्वेन विवक्षितम्। तेन जातिगुणक्रिया अपि गृह्यन्ते। न वै द्रव्यस्येति। यदस्तु स्वातन्त्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः। तथा हि। शुक्लतरं रूपमित्यत्र गुणस्यापि प्राधान्येनाश्रयणाद् द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तान्तरात् प्रकर्षः। एवं तर्हीति। आश्रितोभिधेयधर्मो गुणः स च कश्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शुक्लतरः पट इति यथा। पटस्य स्वतो न शुक्लस्य नाप्यशुक्लस्य शुक्लो गुणो व्यपदेशहेतुरेवं

एवमपि गुणग्रहणं कर्तव्यम्। द्रव्यमपि ङ्याप्प्रातिपदिकार्थो गुणोपि। तत्र कुत एतत्। गुणस्य प्रकर्षे भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्ष इति। क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति। न तर्हीदानीमिदं भवति। अध्वर्युर्वै श्रेयान्। पापीयान्प्रतिप्रस्थाता। अन्धानां काणतम इति। समानगुणे एषा स्पर्द्धा भवति। अध्वर्युर्वै श्रेयान् अन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः। पापीयान्प्रतिप्रस्थाता अन्येभ्यः पापेभ्यः। अन्धानां काणतम इति। कणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते। सर्व इमे किं चित्पश्यन्ति अयमेषां काणतम इति। अदूरविकर्ष इति वक्तव्य-

---

स्वगतप्रकर्षद्वारेण द्रव्यस्य स्वतोऽप्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति। तदुक्तं हरिणा। द्रव्यस्याव्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयतइति॥ अरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा। अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्यापीष्यते॥तथेति यद्यपि तत्र द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः। क्रियाशब्देभ्यः पाचकादिभ्यः क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तत्प्रकर्षे प्रत्ययो जातिशब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तत्सहचरितप्रसिद्धवाहदोहादिप्रकर्षे प्रत्ययः। उपाधिसंसर्गेण तु विना द्रव्यस्य न प्रकर्षो नापि शब्दवाच्यत्वमस्ति। तदुक्तम्। सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना। प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यतामिति। तत्र वास्तवः प्रकर्षो द्रव्ये भवतु मा वा आश्रितधर्मद्वारकस्तु तत्प्रकर्षः शब्देनाभिधीयते न तु तन्निरपेक्षः स्वगतः। अद्रव्यप्रकर्षइति निषेधउपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयो द्रष्टव्यः। एवमपीति। यथा गुणस्य नित्यस्य नित्यद्रव्यसमवेतस्यकस्य चिन्महत्वादेः स्वतः प्रकर्षोऽनित्यस्य तु कारणकृतस्तथाद्रव्यस्यापीति मन्यते। समानगुणग्रहणमिति। द्वयोः परिपूर्णयोर्भिन्नजातीययोर्गुणयोरेकस्य परिपूर्णतरत्वे सति प्रकर्षसद्भावात् कृष्णाच्छुक्लतर इति मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अध्वर्युर्वै श्रेयानिति। अध्वर्योः परिपूर्णप्रशस्यत्वंप्रतिप्रस्थातुरपि पापत्वं तयोः परस्परापेक्षः प्रकर्ष इति मन्यते। अन्धानां काणतम इति। अन्धा नेत्रद्वयेन न पश्यन्ति काणस्त्वेकेनेति तदपेक्षं काणस्य प्रकर्षं मन्यते। समानगुणइति। समानगुणे भिन्नाश्रयवर्त्तिनि विवक्षिते तदाश्रया स्पर्द्धेत्यर्थः। कणिरयमिति। ततश्चान्धानामपि वास्तवं काणत्वं विद्यते न तु लोकप्रसिद्धम्। तत्र दर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययस्तथा च लोके प्रसिद्धिरन्धानां काणो राजेति। महान्

म्। इह माभूत्। महान्सर्षपः महान्हिमवानिति। जातेर्न। जातेर्नेति वक्तव्यम्। इह माभूत्। वृक्षोयं प्लक्षोयमिति। न तर्हीदानीमिदं भवति। गोतरः गोतरा। अश्वतरः। अश्वतरेति। नैष जातेः प्रकर्षः। कस्य तर्हि। गुणस्य। गौरयं यः शकटं वहति। गोतरोयं यः शकटं वहति सीरं च। गौरियं या समांसमां विजायते। गोतरेयं या समांसमां विजायते स्त्रीवत्सा च। अश्वोयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति। अश्वतरोयं योष्टौ योजनानि गच्छति। तथा तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। साधनप्रकर्षे मा भूत्। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते गुणग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य। कथं विज्ञायते। एवं हि दृश्यते लोके इह समाने आयामे विस्तारे पटस्यान्योर्घो भवति काशिकस्यान्यो माथुरस्य। गुणान्तरं च खल्वपि शिल्पिन उत्पादयमाना द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति। अन्येन शुद्धं धौतकं कुर्वन्ति अन्येन शैफालिकमन्येन माध्यमिकम्। यदप्युच्यते क्रि-

---

हिमवानिति। सर्षपान्महीयान् हिमवानिति मा भूदित्यर्थः। जातेरिति। आश्रयप्रकर्षाज्जातेः प्रकर्षं मन्यते। कस्य तर्हीति। प्रश्नः। गुणस्येति। परिहारः। अभिधेयसहचरितलोकेप्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः। केचित्तु गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्तिं मन्यमानाः शब्दार्थान्तर्भूतस्यैवायं गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः। साधनप्रकर्षे मा भूदिति। ननु च साधनस्य गुणभावात् प्रधानस्य च क्रियायाः प्रकर्षसंभवात्तत्प्रकर्ष एव प्रत्ययो भविष्यति। एवं मन्यते। प्रधानानि स्वगतेनापि धर्मेण तद्वत्वेन व्यपदिश्यन्ते गुणगतेनापि तत्र साधनप्रकर्षाश्रये क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययो मा भूत् स्वगते यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। नैष दोषइति। बहूनामपि दोषाणां प्रक्रमे सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः। यस्य प्रकर्षोस्तीति। संभवव्यभिचारापेक्षत्वादुपाधिनिर्देशस्येति भावः। काशिकस्येति।काशिषु भव इति ठञ्ञिठयोरेकतरः प्रत्ययः। गुणान्तरमिति। पूर्वं मूल्यान्तरदर्शनाद्गुणप्रकर्षः प्रतिपादितो ऽत्र तु प्र-

यमाणेचापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यम् । शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति । न कर्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्द्धा भवति । नह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम् । न च शुक्लात्कृष्णे प्रत्यय उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । यदप्युच्यते अदूरविप्रकर्षे इति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । अदूरविप्रकर्षे एव स्पर्द्धा भवति । नहि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्द्धते । यदप्युच्यते । जातेर्नेति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । जननेन या प्राप्यते सा जातिः । न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः । यदप्युच्यते तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । साधनप्रकर्षे मा भूदिति । न कर्तव्यम् । साधनं वै द्रव्यं न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ।

यत्नभेददर्शनादिति विशेषः । शुक्लादिति । कृष्णे प्रतियोगिनि विवक्षिते शुक्लशब्दात्प्रत्ययो मा भूदित्यर्थः । नह्याढ्याभिरूपाविति । स्पर्द्धाहेतोर्गुणस्य शब्दे नानाश्रयणाच्छब्दाश्रितस्पर्द्धाहेतुप्रकर्षे तु भवत्येव प्रत्यय आढ्याभिरूपयोराढ्यः श्रेयानिति । शुक्लकृष्णयोरपि तदा भवति प्रत्यय उज्ज्वलतरोयं कृष्णाच्छुक्ल इति । न च शुक्लादिति । शुक्लतर इत्युक्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यासन्नशुक्लगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः शुक्लगुणनिमित्तद्रव्यप्रकर्षावगमादिति भावः । नहि निष्कधन इति । अदूरान्तरयोरेव संप्रधारणविषयत्वादिति भावः । जननेनेति । अयत्नलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेतत् । नित्यानां परमाण्वादीनां जननाभावात् तद्गताया जातेर्जननेनाप्राप्यत्वाद् अयत्नलभ्यश्चायमर्थः सत्तादिर्न प्रकर्षापकर्षभाक् । घटादिके च द्रव्ये यत्नेनोत्पाद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयो व्यक्तिमायान्ति । यद्यपि बलाकादिगतस्य शौक्ल्यादेरयत्नलभ्यत्वं तथाप्याश्रयभेदाद् गुणस्य भेदावगमादस्ति प्रकर्षापकर्षयोगो जातेस्त्वाश्रयभेदेऽपि भेदाभावात्प्रकर्षापकर्षायोगः । साधनं वै द्रव्यमिति । ननु च शक्तिः साधनमस्ति च तत्प्रकर्षो यदाह साधकतमं करणमिति । नैष दोषः । पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिङन्ते न भेदस्यानवगमादभेदमाश्रित्य निर्देशः । न च प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रकर्षसंभवे गुणभूतसाधनप्रकर्षापेक्षास्ति । पचतितरामितिचोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः । प्रकर्षयुक्तेऽपि साधने कदाचित् क्रियाप्रकर्षाभावात् क्रियाप्रकर्षे तु कार्यस्य कारणाव्यभिचारान्नियमेन साधनप्रकर्षानुमानात् क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययः । एको द्वौ त्रय इत्या-

किं पुनरेकं शौक्ल्यमाहो स्विन्नाना । किं चातः । यद्येकं, प्रकर्षो नोपपद्यते। नहि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति । अथ नाना । समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति । अस्त्वेकं शौक्ल्यं तत्तु विशेषवत् । किं कृतो विशेषः । अल्पत्वमहत्त्वकृतः । अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च । ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते नहि तेनैव तस्य प्रकर्षापकर्षौ स्त इति ।गुणान्तरेण प्रच्छादनात् प्रकर्षो भविष्यति । अथवा पुनरस्तु नाना । ननु चोक्तं समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति । न कर्त्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्द्धा भवति । न

दिकायाः संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषात् प्रकर्षाभावः । बहुत्वसंख्यायास्त्वनियतसंख्येयत्वाद्भवति प्रकर्षः बहुतरा इति । एवमुन्मानप्रमाणपरिमाणानामपि प्रकर्षाभावो विज्ञेयः । भाष्यकारेण तु जातिप्रकर्षाभावोक्तन्यायानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तः । किं पुनरेकमिति। ननु समानधर्मोपलम्भाद्विशेषाग्रहणाच्च संशयो न चैकानेकयोर्विशेषाग्रहणम् । नैष दोषः । एकस्यापि भेदव्यवहारो दृश्यते।यथपरुद्भवान्पटुरासीत् पटुतरश्चैषमः।अन्यएवायं संवृत्त इति । तथानेकस्मिन्नप्येकव्यवहारो दृश्यते। यथा भिन्नापि क्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते इत्येकोच्यते । तत्त्वतो हि भवद्भिरास्यते भवन्त आसत इत्यादौ भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानिस्वसमवेतानि भिन्नान्येवासनानि । एकत्वं चाश्रित्योक्तं न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति । एवं च किमेकं शौक्ल्यमाश्रयभेदात्तूपचरितभेदमुतानेकमेवेति संशयात् प्रश्न उपपन्नः । यद्येकमिति । एकत्वे जातिवद्गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः।समानगुणग्रहणमिति । तुल्ये भेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्ष एवं कृष्णाद्यपेक्षोपीति तदपेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । ननु यस्याप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययस्य निवृत्तिर्विधेया । नैष दोषः । एकत्ववादिनो यथा शौक्ल्यस्यात्मापेक्षप्रकर्षानुपपत्तिरेवं गुणान्तरापेक्षोपि प्रकर्षो नोपपद्यते । यथा गोत्वं नात्मापेक्षयानापि जात्यन्तरापेक्षया प्रकृष्यते गुणभेदवादी तु भेदनिबन्धनं प्रकर्षं सर्वमेच्छतीति तेनैव समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । विशेषवदिति । ततो विशेषाश्रयत्वादन्यत्वादुपपन्नः प्रकर्षः।अल्पत्वमहत्त्वकृत इति। क्वचिदाश्रयेल्पं शौक्ल्यं क्वचित्तु महदित्यर्थः । गुणान्तरेण प्रच्छादनादिति। संभेदात् मिश्रीकरणादित्यर्थः । यथा जात्युत्पलादिवासितायाः मल्लिकायाः ।

ह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम्। न च शुक्लात्कृष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात्। किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम्। द्वितीयान्ताद् अतिशय्यमानात्। शुक्लमतिशेते शुक्लतरः। कृष्णमतिशेते कृष्णतरः। यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् कालीतिशेते कालीं कालितर इति प्राप्नोति। कालतर इति चेष्यते। तथा काली अतिशेते कालं कालतरा इति प्राप्नोति कालितरेति चेष्यते। तथा गार्ग्योतिशेते गर्गान् गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति चेष्यते। तथा गर्गा अतिशेरते गार्ग्यं गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते। एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिको भविष्यति। कालोतिशेते कालतरः। काली अतिशेते कालितरा। गार्ग्यः अतिशेते गार्ग्यतरः। गर्गा अतिशेरते गर्गतराः। यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः। कुमारितरा। किशोरितरा। अव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्नोति। तरपोक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भविष्यति। टाबपि तर्हि न प्राप्नोति। उक्तेपि हि भवन्त्येते टाबादयः। उक्तमेतत्।

किमन्तादिति। अतिशायन इति किं प्रत्ययार्थनिर्देश आहोस्वित्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति समर्थविभक्तिप्रश्नद्वारेण विचारः। द्वितीयान्तादिति। यदा तिङन्ते न विस्पष्टार्थं विग्रहवाक्यं प्रदर्श्यते। तदा द्वितीयान्तादुत्पत्तिः। कृदन्तेन तु वाक्यप्रदर्शने षष्ठ्या भाव्यम्। शुक्लस्यातिशायन इति तदा षष्ठ्यादौ संदेहो भवति। कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् कर्मणि वा। करणे ल्युट् स्यात् कर्त्तरि वेति। अथवा द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणार्थमिति षष्ठ्यपि गृह्यते। प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या च समर्थविभक्तिः। कालितर इति। घरूपकल्पेति ह्रस्वः। गर्गतर इति प्राप्नोतीति। वृत्तावपि लुग्विधानात्संख्याविशेषसंप्रत्ययाद्बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। अव्यतिरिक्तं वय इति। प्रत्ययार्थपक्षे त्वार्थी वयःप्रतिपत्तिः वयःप्रकर्षेणैवासौ कुमारीमतिशेते न तु गुणान्तरेण तस्य विप्रकर्षाच्छाब्दी तु वयःप्रतिपत्तिर्नास्तीति ङीपो ऽप्रसङ्गः। स्वार्थिकत्वे तु शाब्द्येव वयःप्रतिपत्तिरिति ङीप्प्राप्तिः। तरपोक्तत्वादिति। तरपः स्वार्थिकत्वात् सर्वः प्रकृत्यर्थस्तेन दो-

स्वार्थिकाष्टाबादय इति। ङीबपि तर्हि प्राप्नोति। एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते। एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। शुक्लतरम्। शुक्लतरा। शुक्लतरः। शुक्लतरौ। शुक्लतरा इति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति। अथवा क्रियाभिधीयते। एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति। यश्च हि अतिशेते यश्चातिशय्यते उभौ तौ तस्याश्रयौ भवतः। नैष दोषः। कथं, शेतिरकर्मकः अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मापदिष्टा विधयः क-

त्यइति भावः। ङीबपीति। टाबपवादत्वात् ङीप इति भावः। अन्ये त्वाहुः कुमारशब्दादुत्पन्ने ङीपा प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वात्तरबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तमिति टाबेव भविष्यति। यथा यत्र तत्र त्यादौ त्रलाधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात्तद्धितान्ता सामयिकी प्रथमैवोत्पद्यते न सप्तमी। भाष्यकारस्तु निमित्तस्य संनिधानादपवादेनैवात्र ङीपा भाव्यं न तु टापेति पक्षान्तरमाश्रयति। एवं तर्हि गुण इति। अतिशेतेऽनेनेति अतिशायनो गुणोऽभिधीयते। करणे ल्युट्। आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः। ततो व्यतिरिक्तार्थाभिधानाद्बान्तावयोर्लक्षणङीबभावः। गुणाभिधाने कालितर इति। सामानाधिकरण्याभावाद् घादिष्विति ह्रस्वो न प्राप्नोतीति चेद्वचनाद्व्यधिकरणेऽपि भविष्यति। एवमपीति। षष्ठीप्रसङ्गस्तु द्रव्यवचनान्नचोदितः। सोयमित्यभेदस्य गुणगुणिनोः सर्वदाऽत्र विवक्षितत्वात् सत्यामपि त्वभेदविवक्षायां मञ्चादिवत् स्वलिङ्गसंख्याऽपरित्यागप्रसङ्गः। आश्रयत इति। विशेषणानां चाजातेरिति वचनात् तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकारायोपात्ताः शेषभूताः शुक्लादयो गुणा गृह्यन्ते। अथवा क्रियेति। अतिशयोऽतिशायनमिति भावेल्युड्विधानात्। आश्रयौ भवत इति। उभयोर्निर्वर्तकत्वादिति भावः। अकर्मका अपीति। अर्थान्तरवृत्तित्वात्। कर्मापदिष्टा इति। अतिशयक्रियाकर्तर्येव समवेता न तु कर्मणीति कर्माश्रयलिङ्गसंख्याभाव इत्युक्तं भवति। कर्मापदिष्टा इति द्विवचनमिह क-

र्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकश्च शेतिः। अथ यदैवं द्वितीयान्तादुत्पत्तिः। प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः। अथापि गुणोऽभिधीयते। अथापि क्रिया। किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्त्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। यदा तावद् द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः। तदा कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र ल्युड्भविष्यति। यदा गुणोऽभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव। यदापि क्रिया तदापि न्यायसिद्धमेव। अथवाऽतिशाययतीत्यतिशयनम्। कः प्रयोज्यार्थः। गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति। गुणी वा गुणान्प्रयोजयति। कः पुनरिह शेत्यर्थः। इह यो यत्र भवति शेते ऽसौ तत्र। गुणाश्च गुणिनि शेरते। शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोऽयं समीक्षितः। शेत्यर्थो नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि ते॥ गुणो वा गुणसंयोगाद् गुणी वा गुणिना यदि। अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति॥ इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणि अस्यापि सूक्ष्मा-

र्मोपदिष्टो विधिः कर्माश्रित्य तस्य चोदितत्वात्। आश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यत्र समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः। ल्युट् भविष्यतीति। कर्तृसाधनः। कः प्रयोज्यार्थ इति। अचेतनत्वाद् गुणानां प्रयोजकत्वानुपपत्तिं मन्यते। गुणा गुणिनमिति। अस्माभिः प्रकृष्टेत्वमतिशेष्वेति तत्समर्थाचरणत्वगणस्याचेतनानामपि प्रयोजकव्यापार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितम्। कः पुनरिति। शेतेरनेकार्थत्वात्प्रश्नः। यो यत्रेति। स्थानार्थः। शेतिर्यथा जलाशय इत्यत्रेति भावः। गुणा गुणिनीति। अवतिष्ठन्त इत्यर्थः। तान् गुणान् मुख्यतिशाययति अतिशयेनावस्थापयतीत्यर्थः। पूर्वं गुणानां प्रयोजकत्वमुक्तं पश्चाद्गुणिनः शेत्यर्थ इति। प्रकृत्यर्थोऽण्यर्थोऽपि चात्र गृह्यत इत्यर्थः। शेत्यर्थो नास्तीति। तस्याप्रसिद्धत्वात्। गुणी वेति। गुणसंबन्धाद्गुणवानतिशेते गुणिसंबन्धाद्गुणो वा। अभिव्यज्येतेति। प्रकृष्टत्वेनेति भावः। कारितार्थ इति। गुणो गुणिनमतिशाययति गुण्यपि गुणमित्यस्ति ण्यर्थोपपत्तिः। परत्वादिति। सूक्ष्मतरवस्त्र इति प्राप्नोति। सूक्ष्मवस्त्रतर इति चेष्यते। प्रकर्षस्यान्यपदार्थं प्रति विशेषणत्वस्य च युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तिः

णि वस्त्राणीति परत्वादातिशायिकः प्राप्नोति। आतिशायने बहुव्रीहावुक्तम्* । किमुक्तम् । पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतरादर्थ इति । उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाढ्यतरादर्थ इति । इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि । तत्र पूर्वमपेक्ष्यउत्तरेद्वेतरबन्ते।द्वयोस्तरबन्तयोरेकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादुत्पत्तिःप्राप्नोति।शुक्लशब्दादेव चेष्यते। शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम्* । शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययो विज्ञायते। शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोस्ति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। नैतद्विवदामहे शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोस्ति नास्तीति किं तर्हि शुक्लतरशब्दोप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति * । तदन्तादातिशायिकान्तात्स्वार्थे छन्दसि आतिशायिको दृश्यते । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे। एवं तर्हि मध्य-

---

आतिशायिकादिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । उत्तरपदातिशय इति । परविप्रतिषेधेन तत्र स्वरविशेषस्तरबन्ते न समासे बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बह्वाढ्यतरशब्दोन्तोदात्तो भवति । बहुव्रीहेस्तरपि सति तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वान्मध्योदात्तत्वप्रसङ्गस्तथा कपि विशेषो बह्वाढ्यतरक इति तरबन्तेन समासे भवति । बहुव्रीहेस्तरपि बह्वाढ्यकतर इति स्यात् । यदा त्वत्रैव पूर्वपदार्थातिशयस्तदा बहुव्रीहौ कृते तरबुदितव्यः । प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति । अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशस्तत्र प्रथममप्रकर्षयुक्तं मध्यमं पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यापेक्षयाप्रकर्षयुक्तमन्त्यन्तु प्रकर्षयुक्तमेवेति बोध्यम् । तत्रेति। पूर्वापेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्लतरत्वं तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापेक्षया प्रकर्षविवक्षायां तरबन्तात्तरबुत्पत्तिप्रसङ्गः। शुक्लतरस्येति । न्यूनमध्यमोत्कृष्टानां सर्वेषां शौक्ल्यसंभवाच्छुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरबुत्पत्स्यत इत्यर्थः।शुक्लतरशब्द इति।शुक्लतरशब्दो वाचको यस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वे नास्तीत्यर्थः । उत्पत्तिः प्राप्नोतीति । अनिष्टमपि प्राप्नोति सत्यामपीष्टसिद्धावित्यर्थः । श्रेष्ठतमायेति । श्रेष्ठायेत्यर्थः । मध्यमादिति । मध्यमवाचिनः शुक्लादन्त्येभिधेये प्रत्ययो वक्तव्यः । शुक्लमतिशेते

मात् शुक्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या । मध्यमश्च शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः परमपेक्ष्य न्यूनः। न च न्यूनः प्रवर्त्तते । अथ वा उत्पद्यतां लुग्भविष्यति । वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम् । न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् । केन तर्हि, तमपा । पूर्वेण स्पर्द्धमानो यो मध्यमो लभते सितः । परस्मिन् न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्त्तते ॥ अपेक्ष्ये मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः । परस्मिन्न्यूनतामेति यथामात्यः स्थिते नृपे ॥ अस्तु वापि तरस्तस्मान्नापशब्दो भविष्यति । वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यताम् ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ॥५७॥ द्विवचनइत्युच्यते तत्रेदं न सिध्य-

---

शुक्लतर इति । अनेन च वक्तव्येन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तृतीयशुक्लवाचिनः शुक्लतरशब्दादुत्पत्तिर्बाध्यते । मध्यमश्च शुक्लः पूर्वापेक्षया शुक्लतरो भवति । तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्ल एव भवति न शुक्लतर इति शुक्लशब्दादेव मध्यमशुक्लवाचिनः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । न च न्यून: प्रवर्त्ततइति । स्वगतप्रकर्षापेक्षायां तद्धितोत्पत्तावित्यर्थः । ततश्च पूर्वमतद्धितान्त एव शुक्लशब्दस्तृतीये शुक्लाभिधेये प्रत्ययमुत्पादयति । लुग्भविष्यतीति । गतार्थत्वादप्रयोग एव लुक् । एकेनैव तरपा आद्यमध्यमशुक्लापेक्षतृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात् । न चेति । शुक्लतरतरशब्दस्य प्रयोगाभावादवाचकत्वम् । न खल्वपीति । यदि तावत् त्रयाणामन्यतमस्य प्रकर्षो विवक्ष्यते । तदा शुक्लतममिति भाव्यम् । न तु शुक्लतरमित्यथ पूर्वमनपेक्ष्य द्वयोरन्यतरस्य प्रकर्षविवक्षा तदा पूर्वानपेक्षायां मध्यमं शुक्लमेव भवति न तु शुक्लतरमिति। शुक्लशब्दादेवोत्पत्तिः सिद्धा शुक्लतर इति न कश्चिद्दोषः । पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः । पूर्वेणेति । सितः शुक्लः पूर्वेण स्पर्द्धमानस्तदपेक्षयोत्तरः प्रकर्षं लभते । तृतीयापेक्षया न्यून एवेत्यर्थः । अपेक्ष्येति । पूर्वेण समानार्थो दृष्टान्तोपादानाय तु पुनरुक्तः । नापशब्द इति । गतार्थत्वात् लुग्भावात् वाचकश्च प्रयोक्तव्य इति । त्वं मन्यसे तदा शुक्लतरतरमिति यदि वाचकस्ततः प्रयुज्यतां न तु वाचकस्तस्मान्न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। द्विवचन । द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम् । निपातनाद्भजेः विपूर्वाद् यत्प्रत्ययो द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः । तस्मिन्सति तिङन्तात्सुबन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ भवतः । तच्चोपपदं विग्रहवाक्यएव प्रयुज्यते । वृत्तौ तु गतार्थ-

ति । दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ । अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतरः । यदि पुनर्द्व्यर्थोपपद इत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः । विभज्योपपदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । इहापि सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति द्व्यर्थोपपद इत्येव सिद्धम् । नैवंजातीयिका द्व्यर्थता शक्या विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति । अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्त्तव्यम् । यो हि बहूनां विभागस्तदर्थम् । सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुरा अभिरूपतरा इति । तर्हि द्व्यर्थोपपदइति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणम् ।

त्वान्नावश्यं प्रयुज्यते । एवं चोपपदग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तत्रेदं न सिध्यतीति । पारिभाषिकद्विवचनाश्रयः पूर्वपक्षः । अर्थाश्रयस्तूत्तरपक्षः । अस्माकं चेति । अस्मदो द्वयोश्चेत्येकस्मिन् बहुवद्भावः । यदि पुनरिति । पूर्वोक्तेषूदाहरणेषु क्वचिद्राशिद्वयापेक्षस्य क्वचिदर्थद्वयापेक्षस्य द्व्यर्थस्य विद्यमानत्वात्प्रत्ययः सिद्ध इति भावः । इहापीति । सांकाश्यकपाटलिपुत्रकराशिद्वयसंभवात् । सांकाश्यकानामिति । अत्रापि राशिद्वयस्य सद्भावात्तरप् स्यात् । सांकाश्यकावयवः समुदायः सांकाश्यकशब्देनोच्यते पाटलिपुत्रकावयवश्च पाटलिपुत्रकशब्देनोच्यते । एवं निर्द्धारणमुपपद्यते । बहूनां विभाग इति । बहूनां राशीनां मध्यादेकस्य राशेर्यत्र विभागः तत्र राशित्रयादिसद्भावात्तरप् न स्यात् । तत्तर्हीति । ननु चैवंजातीयिका द्व्यर्थतेत्यादिनातिप्रसङ्गोद्भावनेनास्य पक्षस्य दूषितत्वात्कथं पुनरङ्गीकरणम् । नैष दोषः । इह राशिद्वयापेक्षां द्व्यर्थतामाश्रित्याचार्यदेशीयेन यदि पुनरित्याद्युक्तं तत्रायमप्यर्थ इति च । तत आचार्य्येणैवंजातीयिकेति राशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता दूषिता । ततोऽन्या द्व्यर्थताचार्य्यस्याभिमतेति ज्ञात्वा शिष्य आह । तत्तर्हीति । आचार्य्य आह । न वक्तव्यमिति । इयमाचार्य्यस्य द्व्यर्थताभिमता । इह दन्तोष्ठस्य पाणिपादस्येति तिरोहितावयवभेदः समूहः समासार्थः । तत्रैतस्यां वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपादायित्वाद्वृत्तिपदस्य परित्यक्तभेदाङ्गीकृताभेदलक्षणैकत्वसंख्यदन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रया द्व्यर्थतास्ति । यदा त्वितरेतरयोगद्वन्द्वस्तदावयवार्थभेदसद्भावाद् द्व्यर्थता नास्तीति तरम्न भवति प्लक्षन्यग्रोधानां प्लक्षाः स्निग्धतमा इति । अस्माकं च देवदत्तस्य चेत्यत्राप्यर्थद्वयसद्भावादस्ति द्व्यर्थत्वम् । सांकाश्यकानां

किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते इति वचनं द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति । तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानम् * । तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पटुर्भवान्पटुरासीत् । पटुतरश्चैषम इति । सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । गुणप्रधानत्वाद् गुणप्रधानोयं निर्देशः क्रियते । गुणान्तरयोगाच्चान्यत्वं भवति । तमेव गुणान्तरयुक्तं वक्तारो भवन्ति। अन्यो भवान्संवृत्त इति ॥ अजादी गुणवचनादेव॥५८॥एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणै-

---

च पाटलिपुत्रकाः अभिरूपतमा इत्यपरित्यक्तभेदाः समूहिनः शब्देन प्रत्याय्यन्ते न च राशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता शब्देन प्रतिपादिता राशिद्वयस्याप्रयोगादिति द्व्यर्थताभावात्तरबभावः । अथात्र यतश्च निर्द्धारणमिति कथं षष्ठी यावता पञ्चमी विभक्तइति पञ्चम्या तदपवादेन भाव्यम् । नैष दोषः । सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागोस्तीति विभक्तग्रहणसामर्थ्याद्यत्र विभाग एव शब्देन प्रतिपाद्यते स एव पञ्चम्या विषयः स एव च विभज्योपपदनिमित्तस्य प्रत्ययस्य । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति। समुदायशब्दप्रयोगे तु गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्येवमादौ विभागाविभागसंभवान्न पञ्चमी नापि तरप्प्रत्ययो निर्द्धारणाश्रये तु षष्ठीसप्तम्यौ भवतो यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रयसंनिधाने निर्द्धारणं भवतीति तत्रैव षष्ठीसमासनिषेधो भवति । इह तु नागानामुत्तमो नागोत्तम इति त्रयसंनिधानाभावात्संबन्धसामान्ये षष्ठीति समासो भवत्येव । सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्रापि शब्देन समुदायस्य प्रतिपादनाद्विभज्यमानस्य द्विरुपादानाद्विभागाविभागसद्भावाद्विभागविषयकार्याभावः । प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य विप्रकर्षआक्षिप्ते विभज्यग्रहणादिहाप्यवधारणमाश्रीयते । तेन समुदायशब्दउच्चार्यमाणे विभज्योपपदनिमित्तप्रत्ययाप्रसङ्गः । पटुर्भवानिति । पाटवस्यातिशयेपि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाद् गुणिन एकत्वात्तस्यैव प्रतियोगित्वायोगात् प्रकर्षप्रत्ययाप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । यद्यपि शब्देन गुणी प्राधान्येनोच्यते । तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तां प्रति गुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादित्युच्यते । तत्र गुणभेदेन गुणिनो भेदारोपादुपपन्नो भेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः । अजादी । नियमार्थ इति । अन्यथा प्रकर्षे ऽजाद्योर्विधानादप्रकर्षे विधिः स्यात् । सिद्धे विधिरिति । स्वरि-

वकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत आजादी गुणवचनादेवेति। मैवं विज्ञायि अजादी एव गुणवचनादिति।किं च स्यात्।न व्यञ्जनादी गुणवचनात्स्याताम्॥प्रशस्यस्य श्रः॥६०॥ इदमयुक्तम्। किमत्रायुक्तम्। अजादी गुणवचनादेवेत्युक्त्वा अगुणवचनानामपि अजादयोरादेशा उच्यन्ते । नैष दोषः। एतदेव ज्ञापयति भवत एतेभ्योऽगुणवचनेभ्योपि अजादी इति। यदयमजादयोः परतः आदेशान् शास्ति। एवमपि तयोरिति वक्तव्यं स्यात्। तयोः परत इति। यदि पुनरयं विधिर्ज्ञायते नैवं शक्यं व्यञ्जनादी हि न स्याताम्। उपाधीनां च संकरः स्यात्। पुनर्विधानादजादयोः। ननु चैते विशेषा अनुवर्त्तेरन्। यद्यप्येते अनुवर्त्तेरन् । व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम्। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्यो ऽगुणवचनेभ्यो ऽप्यजादी इति। यदयमजादयोरादेशं शास्ति। ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम् । प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम्। अजादी गुणवचनादेवे-

---

तत्वादतिशायनस्यानुवर्त्तनात्तत्रैव पुनर्विधानं नियमार्थम्। प्रशस्य । एवमपीति। अन्यथा तरप्तमपोरादेशविधानं स्यादिति न ज्ञापकं स्यादजादिभावस्य। यदि पुनरिति । अजादी इत्यत्रानुवर्त्य प्रशस्यशब्दादजादी भवतः आदेशश्चेत्येवं व्याख्यानात्। व्यञ्जनादी इति । विशेषविहिताभ्यामजादिभ्यां बाधनात्। ज्ञापकत्वे तु नियमाप्रवृत्तिज्ञापनात् स्वशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानाद् व्यञ्जनाद्योर्बाधस्याप्रसङ्गः। द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुनन्यत्र ष्ठन्नित्युपाधिसंकरो न भवति। ननु चैतद्गति। अतिशायनइष्ठन् द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्नित्यनुवर्त्तिष्यतइत्यर्थः। व्यञ्जनादी तर्हीति । यदि च तरप्तमपावनुवर्त्तेयातां तदा तयोरपि आदय आदेशाः स्युः। तस्मात्तौ नानुवर्त्यौ। ततश्च विशेषविहिताभ्यां तयोर्बाधप्रसङ्ग एव। आचार्यप्रवृत्तिरिति। नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेण अजादिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षादन्यथा पुनरपि व्यञ्जनाद्योर्बाधः स्यात्। क्व प्रकृतमिति। अजाद्योरिति सप्तम्यन्तं न प्रकृतं यत्तु प्रकृतमजादी इति न तदेवात्र

ति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति॥ प्रशंसायां रूपप्॥६६॥ स्त्रीलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन चानेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्चापुंनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचनबहुवचनान्ताच्च न स्यात्। नैष दोषः।नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् प्रशंसायां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्रूपब्भवति । कस्मिन्नर्थे, स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गव-

---

संबध्यतइति प्रश्नः । अर्थादिति । सामर्थ्यादित्यर्थः । ननु चाजादी इति यथाश्रुतविभक्तिसंबन्धे अजादिविधानार्थे संभवति कथं विभक्तिविपरिणामः शक्य आश्रयितुम् । नैष दोषः। प्रशस्यस्येति षष्ठीश्रवणात् स्थान्यादेशभावावगमादादेशस्य विधीयमानत्वात् प्राधान्यं प्रतीयते । तत्राजादी इत्यनुवर्त्तनादादेशविधौ प्रत्यययोर्गुणभावः । ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः । विभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते । तस्य पूर्वशक्तित्यागेन शक्त्यन्तरोपजनेन विपरिणामव्यवहारः। प्रातिपदिकार्थ एव हि नानाशक्तियोगात् कर्मादिशब्दवाच्य इति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तरवाच्यः । अथ वा तात्त्विकेपि भेदे शब्दस्य सारूप्यात्तत्त्वाध्यवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययत्यागोपादानाभ्यां प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारोवसीयते । विभक्तेस्तूपचारितो विपरिणामव्यवहारः । नहि प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरिणामसंभवः । प्रशंसा । इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तदङ्गत्वाच्च प्रकृतेः प्रधानेन प्रशंसायाः संबन्धस्य न्याय्यत्वात्तस्याः प्रत्ययार्थत्वं मत्वाह । स्त्रीलिङ्गेनायमिति । ततश्च पटोः प्रशंसा पटुरूपेति प्राप्नोति । अथ पटुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्याप्रसङ्गः कस्मान्न चोदितः । तत्र केचिदाहुः । दोषोपलक्षणायैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः । सोयमित्यभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं भविष्यति । भेदविवक्षा तु तथा लक्षणप्रयोगाभावान्न क्रियते । यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यतिशायनप्रत्ययान्तवदभिमतलिङ्गवचनयोगाद्दोषाभावः । अन्ये त्वाहुः ।

चनान्यनुवर्तन्ते । प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात् तिङ्प्रकृतेरम्भाववचनम् * । प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृते रूपपोऽम्भावो वक्तव्यः । पचति रूपं पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति । सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति । एका च क्रिया । द्रव्यप्रधानं नाम । कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्यप्रधानं नामेति । यत्क्रियां पृष्टः तिङाचष्टे । किं देवदत्तः करोति । पचतीति । द्रव्यं पृष्टः कृता-

---

प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहात् न्याय्यत्वादयं परिहारो भाष्यकारेण नाश्रितः । अन्ये त्वाहुः । प्रशंसामात्रे प्रत्ययविधानादन्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यम् । पश्चात्स्त्रीयमित्यभिसंबन्धात्तद्दभिधानेप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययो न निवर्तेत प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे, प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे च कुमारिरूपेत्यव्यतिरिक्तं वय इति ङीप् कस्मान्न भवति कुमारीशब्दादुत्पन्नेन ङीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाद्रूपबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टाबेव क्रियते । ननु ङीपैव तदभिव्यक्तमिति टान्न प्राप्नोति । नैतदस्ति । कुमारिरूप इत्युच्यमाने कुटीरादिवल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत । तस्मादवश्यमभिव्यङ्क्तव्यं स्त्रीत्वमिति टाबुत्पद्यते । अयमेव च परिहार आतिशायिकप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वपक्षे कुमारितरेत्यादावभिधानीयः । तिङ्प्रकृतेरिति । तिङ् प्रकृतिर्यस्य रूपपः ततः परस्या विभक्तेरम्भावो वक्तव्यः । एका च क्रियेति । आख्यातशब्दात् क्रियाभेदस्यानवगमात् क्रियाया एकत्वमुच्यते । भवद्भिरास्यत इत्यादौ तु केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनादर्शनात् । पचतः पचन्तीत्यादौ लकारवाच्यकर्तृसमवेतद्वित्वबहुत्वाश्रयो वचनभेद इति न ततः क्रियाभेदसिद्धिः । एकत्वाच्च क्रियाया रूपप्प्रत्ययान्ताद्द्विवचनबहुवचनाभावः । द्रव्यप्रधानं नामेति । प्रसङ्गेनोक्तं नत्वस्य कश्चित्प्रकृतोपयोगः । किं च देवदत्तः करोतीति । करोतिरत्र क्रियासामान्यवचनः । तत्र विशेषपरिज्ञानाय किंशब्दः क्रियाविशेषणं प्रवर्त्तते क्रियाविशेषणत्वाच्च किमित्येतद्द्वितीयान्तं नपुंसकं च । प्रकरणादिवशाच्च क्रियाप्रश्नावगतिः । गुणद्रव्यविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् । वायकः किं शुक्लं वस्त्रं करोत्यथ कृष्णं तथा किं शाटकं करोत्यथ प्रावारकमिति । केचित्तु क्रियाप्रश्नेऽप्यभूततद्भाववचनं करोतिं मन्यन्ते । किं करोति कां क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । तत्राख्यातवति प्रश्नवाक्ये प्रकरणादिवशात् क्रियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवोत्तरोपादानात्कालसंख्यासाधनोपग्रहाभिधानेप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः । एकपदोपात्तार्थापेक्षया च क्रिया प्रधानत्वमभिधीयते । व्रीहीनवहन्तीत्यादौ व्रीहि-

चष्टे कतरो देवदत्तो यः कारको हारक इति । यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिद्ध्यन्ति । पचतः पचन्तीति । नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि । इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति । पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति । तिङोक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य न भविष्यति । एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति । समयाद् भविष्यति। द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते । तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः । एवमपि नपुंसकत्वं वक्तव्यम्। न वक्तव्यम् । उक्तं वा* । किमुक्तम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । वृषलादिभ्य उपसंख्यानम्* । वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वृषलरूपः दस्युरूप इति । सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवै-

द्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातस्याप्राधान्यम् । अथ वा यद्यप्यार्थं व्रीहीणां प्राधान्यं तथापि साध्यत्वात् क्रियायाः शाब्दं प्राधान्यं न तु व्रीहीणां साधनत्वात् । द्रव्यं पृष्ट इति । यद्यपि यः पचतीति तिङन्तेनापि उत्तरं भवति । तथापि सर्वनाम्नापरामृश्य पाकक्रियाया यः कर्ता स देवदत्त इत्यभिधानात् केवलेनाख्यातेनोत्तरस्यादानादाख्यातस्य साधनप्रधानत्वाप्रसङ्गः । पदान्तरेण हि द्रव्योपलक्षणाय गुणभावं क्रिया नीयते । यदि तर्हीति । क्रियागतसंख्यापेक्षं वचनभेदं मन्यते । नैतानीति । लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसंख्यापेक्षो वचनभेद इत्यर्थः । तिङोक्तत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् । एकवचनमपीति । पचतिरूपमित्यत्र तिङोक्तत्वादिति भावः । समयादिति । परश्चेति नियमान्न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येत्येवंरूपात् । द्विवचनबहुवचनान्यपीति । तैरपि समयस्य परिपालनात् । यद्यपि प्राथम्यादेकवचनेनैव समयः पाल्यत इति परिहारसंभवः । तथापि परिहारान्तरमाह । एकवचनमिति । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यम् । द्वयोर्द्विवचनमित्येव कर्तव्यम् । तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयो भवन्तीति संख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति । तस्य द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकत्ववत्यर्थे अभेदैकत्ववति च संख्यारहिते ऽव्ययाद्यर्थे चावस्थितमेकवचनम् । तस्मादेकवचनेनैवात्र समयः पाल्यते न तु द्विवचबहुवचनाभ्यां तिङोक्ताभ्यामित्यर्थः । लिङ्गमशिष्यमिति । शास्त्रोपदेशेन विनापि सिद्धिर्लिङ्गस्य लोकव्यवहारगम्या । वृषलादिभ्य इति ।

रूपब्वचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत्यर्थस्य वैरूप्यमिति वक्तव्यम्। वृषलरूपोऽयमप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत्। चोररूपोऽयमप्ययमक्ष्णोरञ्जनं हरेत्। दस्युरूपोऽयमप्ययं धावतो लोहितं पिबेत्॥ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः॥६७॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः*। ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकल्पः। पटुकल्पौ। पटुकल्पा इति। एकोऽयमर्थः ईषदसमाप्तिर्नाम। तस्यैकत्वाद् एकवचनं प्राप्नोति। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम्*। सिद्धमे-

वृषलादीनां निकृष्टत्वादुत्कृष्टविषयत्वाच्च प्रशंसायास्तत्राभावं मन्यते। न्यासान्तरेण सिद्धिं मत्वाह। सिद्धं त्विति। ननु प्रशंसायामित्येव सिद्धः प्रत्ययः सर्वस्य हि वस्तुनः स्वव्यापारेऽतिशयात् प्रशंसा क्रियते वृषलादीनामप्यसावस्ति। एवं तर्हि यदा निन्दाप्रतिपादनाय चोररूप इत्युच्यते तदा प्रत्ययाप्रसङ्गाद्द्यापकं वैस्पष्ट्यग्रहणमेवं कर्त्तव्यम्। सत्येव पाटवादिवैस्पष्ट्ये प्रशंसासद्भावाद् विवक्षावशाच्च येषामेव प्रशंसावाचित्वं तेषामेव निन्दावचनत्वं दृश्यते। यथा राक्षस इति। पुरुषातिशयप्रतिपादने प्रशंसा गम्यते। निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निन्दा। अथ तमबादीनां रूपपश्च को विषयविभागः। यावता अतिशायनमपि पूजा निन्दाविषयः। पटुतमः पापीयानिति। रूपप्प्रत्ययोऽप्युभयविषयः। पटुरूपः चोररूप इति। उच्यते। अतिशायनं समानप्रतियोग्यपेक्षं वैस्पष्ट्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयविभागः। अप्ययं पलाण्डुनेत्यादौ गर्हायामपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः। ईषदस। प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीषदसमाप्तेर्मत्वाह। ईषदसमाप्ताविति। ईषदसमाप्तौ यथेष्टं लिङ्गवचनासिद्धिरित्यर्थः। एकवचनमिति। एकत्वादीषदसमाप्तेः। षष्ठीप्रसङ्गं तु न चोदयति। गुणगुणिनोरिह सर्वदा सोऽयमित्यभेदसंबन्धस्य विवक्षितत्वात् भेदनिबन्धनायाः षष्ठ्या अप्रसङ्गात्। यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति लिङ्गवचनदोषोऽपि नास्ति। नैवं शक्यम्। इह गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडा द्राक्षेति। यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा बहुगुड इति न सिध्यति। अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति। का पुनर्द्राक्षायां गुडस्येषदसमाप्तिर्येन माधुर्येण गुणेन द्राक्षायां गुडशब्दो वर्त्तते तस्येषदसमाप्त्या गुडस्येषदसमाप्तिः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति। उभयानुग्रहादेव हि प्रकृतिरप्यनुगृहीता भवति प्रत्ययोऽपि द्योतकत्वात्तस्यैव च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति। यत्र तु नेष्यते तत्र णचः स्त्रियामञिति ज्ञापकेन तदतिवृत्ति-

तत्।कथम्।नायंप्रत्ययार्थः।किंतर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् ईषदसमाप्तौ यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कल्पबादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः*। प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः। गुडकल्पा द्राक्षा। तैलकल्पा प्रसन्ना। पयस्कल्पा यवागूरिति। सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। तत्संबन्धे ईषदसमाप्तिसंबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमीषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। परिहृतमेतत् प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धमिति। ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते ऽपि लिङ्गवचनानीति।यदयं णचः स्त्रियामञिति स्त्रीग्रहणं करोति।

रिति वक्ष्यते। प्रकृत्यर्थे चेदिति। ननु गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुड इयं द्राक्षेत्यभेदविवक्षायां गुडादयो द्राक्षायां वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्तीति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनोपपत्तौ नास्त्यव्याप्तिदोषः। नैतदस्ति। गुडादयः शब्दाइवार्थाभ्यन्तरीकरणेन सोयमित्यभेदसंबन्धेन द्राक्षादिषु वर्त्तमाना ऽपरित्यक्तस्वलिङ्गसंख्या एव वर्तन्ते तत्र बहुगुडो द्राक्षेत्यादि सिध्यति। गुणशब्देभ्यश्च पट्वादिभ्यः कल्पादिषु दोषाभावो जातिशब्देभ्यस्तु कल्पादिषु भिन्नलिङ्गसंख्यजात्यभिधाने गुडकल्पाद्राक्षेत्यादौ दोषः। सिद्धं त्विति। यद्यप्युत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तथापीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्य भावात् प्रत्ययार्थविशेष्यवाचिनि द्राक्षादिपदे यौगिको वर्त्तते तेन गुडादिभ्य उपमानवाचिभ्य उपमेये द्राक्षादौ प्रत्यय इत्युक्तं भवति। गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्ता गुडकल्पेति। यद्यप्युपमानग्रहणं नोपात्तं तथापि सामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभाव आश्रीयते। पट्वादिभ्योपि तत्रैव प्रत्ययोत्पत्तिर्यस्य परिपूर्णपाटवं स लोके पटुरिति प्रसिद्धः तेन तुल्य ईषदसमाप्तः पटुकल्पो देवदत्त इति तत्संबन्ध इति वचनादोषत्सादृश्ये प्रत्ययाभावः। सिध्यतीति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे बहुगुडो द्राक्षेत्यादि न सिध्यति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनप्रसङ्गात्तथाप्युक्तदोषपरिहारात् सिध्यतीत्युक्तम्। स्त्रीग्रह-

यद्येतज्ज्ञाप्यते बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति । अत्रापि प्राप्नोति । नाप्यतिवर्त्तन्ते । किं पुनरिहोदाहरणम् । पटुकल्पो मृदुकल्प इति । नैतदस्ति । निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा विसमाप्तिर्वा भवति। गुणश्चानिर्ज्ञातः । इदं तर्हि गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति । द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम् । इदं तर्हि कृतकल्पम् । भुक्तकल्पम् । पीतकल्पम् । क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् * । क्तान्तात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः । किं कारणम् । क्तस्य भूतकाललक्षणत्वाद् भूतकाललक्षणः क्तः । कल्पादीनां चासमाप्तिवच-

---

र्णमिति । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गभावे णचो विधानात्तदन्तादञ्प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् स्त्रियामेव भविष्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्तव्यम् । तत्क्रियमाणं लिङ्गवचनातिवृत्तिं ज्ञापयति । नापीति । उत्तरसूत्रे तुग्रहणाद्वक्ष्यमाणनियमार्थात्प्रकृतेर्ये लिङ्गवचने ते एव बहुव्युत्पन्ने भवतः । अथ वा स्त्रीग्रहणेनानुवृत्तिनियमाभावो ज्ञाप्यते इत्यनुवृत्त्यतिवृत्ती यथाप्रयोगं भवतः । अथ वा कासूगोणीभ्यां ष्टरजिति चित्करणेन स्त्रियां ङीषर्थेनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यत इत्युभयसिद्धिः । किं पुनरिति । गुणशब्दानामनन्तपरिमाणविषयत्वाद् गुणसंबन्धमात्रेण मन्दमध्यमोत्कृष्टगुणे सर्वत्र वर्त्तनादीषदसमाप्तेरभावं मत्वा प्रश्नः । निर्ज्ञातस्येति । अयमेवेत्येवं निश्चितस्येत्यर्थः । विसमाप्तिश्चेति । नञर्थे विशब्दः । गुणश्चानिर्ज्ञात इति । इयदेव पाटवमितीयत्तया न ज्ञायते गुणः । द्रव्यमिदानीमुपन्यस्यति । इदं तर्हीति । नन्वत्र न गुडादय ईषदसमाप्ताः किं तर्हि द्राक्षादय इति द्राक्षादिभ्य एव प्रत्ययेन भाव्यम् । नैष दोषः । यदपेक्षया परस्येषदसमाप्तिर्भवति तद्वाचिनः प्रत्ययेन भाव्यम् । तत्रेवार्थमभ्यन्तरीकृत्याभेदोपचाराद् गुड इव गुडो द्राक्षेति माधुर्याद् द्राक्षायां गुडत्वस्यारोपादारोपनिमित्तस्य माधुर्यस्येषदसमाप्तत्वाद् गुडादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । द्रव्यमपीति । इयता माधुर्येण द्राक्षा गुड उच्यते इत्येवमपरिज्ञानाद्द्रव्यभेदेन च गुडस्य भेदात्कं गुडमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईषदसमाप्ता उच्यत इत्येवमपरिज्ञानम् । कृतकल्पमिति । आशंसायां भूतवच्चेत्यधिकृत्य प्रत्ययविधानादस्तिक्रियाया ईषदसमाप्तिरुपाधिरिति भावः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह । क्तान्तादिति । क्रियाफलनिर्वृत्तौ क्रियापवर्गो भवति सति च

नात् । अविसमाप्तिवचनाञ्च कल्पादयः । न चास्तिसंभवो यद्भूतकालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति । सिद्धं तु च्काशंसायां भूतवद्वचनात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । आशंसायां भूतवच्चेति एवमत्र क्तो भविष्यति । इदं चाप्युदाहरणं पटुपल्पो मृदुकल्प इति । ननु चोक्तं निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा गुण श्चानिर्ज्ञात इति । लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम् । तद्यथा । पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते यो लघुनोपायेनार्थान्साधयति । पटुकल्पोयमित्युच्यते । यो न तथा साधयति । इदं चाप्युदाहरणम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति । ननु चोक्तं द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातमिति । लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम् ॥ विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ॥६८॥ विभाषाग्रहणं किमर्थम् । विभाषा बहुज्यथा स्याद् बहुचा मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कल्पादयोपि यथा स्युरिति । न-

क्रियापवर्गे कृतः क्रियाया ईषदसमाप्तिरित्यर्थः । सिद्धं त्विति । भविष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशंसमानत्वादित्यर्थः । ञोतः क्तोमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानकालविषयक्तान्तादपि प्रत्ययैर्भाव्यं ज्ञातकल्पं पूजितकल्पमिति । तथा तिङन्तादपि पचतिकल्पमिति । यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि कल्पादयो भवन्ति । कृतकल्पं वस्त्रमिति । एवञ्च कृताकृतादय एकदेशकरणाकरणाश्रयाः प्रयोगा उपपन्नाः । सकलक्रियापवर्गाश्रयभूतकालविषयक्तप्रत्ययापेक्षे तु चोद्यप्रतिसमाधाने । एवञ्च कालत्रयविषयेभ्यस्तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भवन्ति । पचतिकल्पं पक्ष्यतिकल्पमपाक्षीत्कल्पमिति । लोकत इति । यावता माधुर्येण लोके द्राक्षायां गुडव्यवहारस्तावदाश्रय ईषदसमाप्तिसंभवः । अथवा गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद् गुडजात्यभावाच्चेषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायां गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोगः । विभाषा । अथ सुब्ग्रहणमिति । सुबन्तस्य प्रियकुत्सनादिषु वर्तनादर्थलभ्यं सुबन्तत्वमिति प्रश्नः ।

नु च बहुजप्युच्यते कल्पादयोप्युच्यन्ते । तदुभयं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणे ऽनवकाशो बहुचूकल्पादीन्बाधेत । कल्पादयोप्यनवकाशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति। सावकाशाः कल्पादयः । कोऽवकाशः । तिङन्तान्यवकाशः । अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् । प्रातिपदिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनत् । नास्त्यत्र विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा । यद्येवमिहापि नार्थः सुब्ग्रहणेन सुप आत्मनः क्यजिति । इहापि नास्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा । अयमस्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति । प्रातिपदिकादुत्पतौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा। कथम् । आरभ्यते नः क्य इति । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् तिङन्तान्मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्त्तते। अत उत्तरं पठति।बहुचि सुब्ग्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम्* । बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञा-

प्रातिपदिकान्मा भूदिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रे ऽर्थवत्तापरिकल्पनात् प्रातिपदिकमपि स्वार्थादिपञ्चके प्रवर्त्तमानं प्रियकुत्सनादिषु प्रवर्त्तेत इति ततोपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः । नास्त्यत्र विशेष इति । ननु सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां बहुसेच इत्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः सिध्यति । प्रातिपदिकात्तूत्पत्तौ षत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । सुबन्तादुत्पत्ताववश्यं पदसंज्ञानिबन्धनकुत्वादिनिषेधार्थो यत्नः कर्त्तव्यः । बहुच् पूर्वस्य लुमता लुप्ते पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमिति तन्नियमार्थं पदादिविधावेव च न पदान्तविधाविति। एवं च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ यत्नः करिष्यते । सात्पदाद्योर्बहुच-

येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति । एवं तर्हि बहुचि सुब्ग्रहणं पूर्वत्र तिङोविधानात् । बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङोविधानात् । पूर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्त्तते । तदिहापि प्राप्नोति । ननु च तिङ्ग्रहणं निवर्तते । अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्त्यम् । अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेरिति । पचतकि जल्पतकीत्येवमर्थम् । यदि सुब्ग्रहणं क्रियते स्वरो न सिध्यति । बहुपटव एवं स्वरः प्रसज्येत । बहुपटव इति चेष्यते । पठिष्यत्याचार्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति । स्वरः कथम् । स्वरः प्रातिपदिकत्वात् । सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति । अथ तुग्रहणं किमर्थम् । तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम्* । तुग्रहणं क्रियते नित्यं पूर्वो यथा स्यात् । विभाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न विभाषाग्रहणेन पूर्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि बहुज-

श्चेति । अत एव तुल्यन्यायतया सुप आत्मनः क्यजित्यस्य सुब्ग्रहणस्याक्षेपः । पूर्वत्र तिङो विधिरिति । अस्यैवार्थस्य ज्ञापनार्थमिह सुब्ग्रहणं तेन पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च कल्पादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । नैतदस्तीति । ज्ञापकमन्तरेणापि तिङोनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । एवं स्वर इति । जस उदात्तत्वं स्यात् । पटुशब्दोकारस्य चेष्यत इत्यर्थः । स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति । बहुचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्समुदायाच्च जसोऽविधानात्तस्याप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां पूर्वोत्पन्नाया विभक्तेर्लुकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं भवति । या ह्यन्या विभक्तिरुत्पद्यते न सा प्रकृत्यवयव इति तस्या उदात्तत्वाऽप्रसङ्गः । ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । नैष दोषः । अप्रत्यय इति प्रतिषेधो ज्ञापयति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न निवर्त्यत इति । अन्यथाऽप्रत्यय इति निषेधोऽनर्थकः स्यात् । नित्यपूर्वार्थमिति । पुरस्तादेवेत्येवमवधारणार्थं तुग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययवत्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः । किं तर्हि बहु-

भिसंबध्यते विभाषाबहुजभवतीति । यदा च भवति तदा पूर्वो भवतीति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पन्नेपि यथा स्यात् । बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वार्थिकोयम् । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति । तमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन* । तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन । तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनम् । ईषदसमाप्तेरवचनम् । पटुतरः पटुतमः । कल्पादीनामवकाशः ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकल्पो मृदुकल्पः । उभयत्र वचने उभयं प्राप्नोति । पटुकल्पतरो मृदुकल्पतरः । कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति प्रकृतेरेवच प्रकर्ष इष्यते । तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन् यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। कस्य च प्रकर्षोस्ति ।

जिति । बहुजेः विधेयत्वात् प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते । तस्य तु परदेशव्यावृत्तये पुरस्तादित्यनेन विशेषणेन देशविशेषो निर्दिश्यते ततश्च विभाषाग्रहणेन पुरस्तादित्यस्य गुणस्य संबन्धाभावो गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायात् । प्रागुत्पत्तेरिति । तुशब्दो नियमार्थः । पुरस्तादेव सर्वं भवतीति । तेन लिङ्गसंख्ये प्रकृतिगते भवतः । प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः । पटुकल्पतर इति । ननु परत्वात्कल्पबादिभिर्बाधितत्वात्तरप्तमब्भ्यां न भाव्यम् । नैष दोषः । कल्पबादिभिः प्रकर्षस्याद्योतनात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कल्पबाद्यन्तात् प्रकर्षज्ञापनाय तरप्तमपौ भवतः । प्रकृतेरेवेति । कल्पबादीनां या प्रकृतिः पट्वादिः तदर्थस्यैव प्रकर्षः संभवति नत्वीषदसमाप्तेः । असमाप्तिप्रकर्षे समाप्तावीषद-

प्रकृतेरेव ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः ॥७१॥ कस्य च दः ॥७२॥ किमयं सुबन्तस्य प्राक् टेर्भवत्याहो स्वित् ङ्याप्प्रातिपदिकस्य । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृतम् । अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । किं चातः । यदि सुबन्तस्य । युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति । अथ प्रातिपदिकस्य । त्वयका मयका त्वयकि मयकि इत्यत्रापि प्राप्नोति । अस्तु सुबन्तस्य । कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोरावकयोरिति । अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम् । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्* । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः ॥ आसितव्यं किल तूष्णीकाम् । शीले को मलोपश्च * । शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णीं शीलः तूष्णीकः । इह भिनत्ति च्छिनत्तीति श्नमि कृते शप् प्राप्नोति । बहुभुक्तं बहुपीतं बहुचि कृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति । उच्चकैः नीचकैः । अकचि कृतेकादयः प्राप्नुवन्ति । ननु च श्नम्बहुजकचोपवादास्ते बाधका भविष्यन्ति । श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः* । श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति । नानादेशत्वान्न प्राप्नोति । क्विधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् * ।

र्थाभावान्नास्तीवदसमासः प्रकर्षः । अव्यय । अन्यतरदिति । प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकज् भवति सुबन्तस्य वा प्राक् टेरित्यनेनान्यतरच्छक्यते विशेषे व्यवस्थापयितुमित्यर्थः । तूष्णीमः कामिति । मित्त्वादचोन्त्यात्परः काम्भवति । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति । शीले क इति । शीलं स्वभावो नियमश्च अज्ञाताद्यपवादः शीलं शब्दशक्तिस्वभावाच्च तद्वांस्तूष्णीक उच्यते । इह भिनत्तीति । भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावादनेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेनेव घटादेर्गार्ग्यायण्यां ष्फङीष्भ्यां स्त्रीत्वस्येवाज्ञातादेरेकस्यार्थस्य द्योतनमविरुद्धं मन्यमानो वार्त्तिककार उत्सर्गप्रतिषेधं शास्ति । भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामा-

कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । कविधेरवकाशः । कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकः मृदुकः । तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनम् । पटुतरः पटुतमः । उभयवचने उभयं प्राप्नोति । पटुतरकः पटुतमकः । तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । कदा चित् छिन्नकतरादयः* । कदाचित् छिन्नकतरादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । छिन्नकतरं छिन्नकतमम् । एकदेशिप्रधानश्च समासः*। एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अर्द्धपिप्पलिका अर्द्धकोशातकिका । उत्तरपदार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम्*। उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम् । संज्ञायां कन्विध्यर्थम्।संज्ञायां कन्यथा स्यात्।नवग्रामकम् । नवराष्ट्रकं नवनगरकम्।कदाचिद्द्वन्द्वः*।कदाचिद्द्वन्द्वःकविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । प्लक्षकन्यग्रोधकौ प्लक्षन्यग्रोधकाविति वा॥कुत्सिते॥७४॥इह कुत्सितकः अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। कुत्सितस्यानुकम्पायामनुकम्पितस्य कुत्सायाम् । अथ

न्यविधेर्बाधकं विशेषविधिमन्यत्रादीदृशत् । कविधेरिति । अज्ञातः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां पटुतमक इति भवति । छिन्नकतरमिति । अनत्यन्तगतौ क्तादिति कनि कृते तरप् । अर्द्धपिप्पलिकेति । कुत्सितमर्द्धं पिप्पल्या इत्याद्यर्थविवक्षायां समासे कृते ततः कप्रत्ययः । नवग्रामकमिति । समासात्संज्ञायां कनिति कुत्सायां ह्रस्वत्वे वा कनि सत्याद्युदात्तत्वं भवति।पूर्वं तु कनि सति पश्चात्समासे क्रियमाणे अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः।अत्र संज्ञा कुत्सनादिहेतुका विषयभावेनास्ति सामानाधिकरण्यं च पदयोरिति युगपत्कार्यद्वयप्रसङ्गादस्ति विप्रतिषेधः । कुत्सिते । स्वशब्देनोक्तत्वादिति । अनिर्द्धारितविशेषेऽर्थे यदा प्रकृतिर्वर्तते तदा तद्विशेषद्योतनाय स्वार्थिकः प्रत्ययो विधीयते । यदा तु निर्ज्ञातविशेष एवार्थे कुत्सितादयः शब्दा वर्त्तन्ते तदा विशिष्टस्यार्थस्याप्रतीतत्वाच्चरितार्थत्वा-

वा, स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् । समवेतस्य वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च॥ अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् । प्रियकु-

त्सया प्रसङ्गः । प्रतीतप्रत्यायने नत्वस्याप्रसङ्गादिति भावः । कुत्सितस्येति । अर्थान्तराश्रयः प्रत्यय इत्यर्थः । अथ वेति । कुत्सितकुत्सायामपि कुत्सितक इति भवतीत्यर्थः । स्वशब्दोऽत्रात्मीयवचनोऽर्थशब्दोऽभिधेयवचनः । स्वोऽर्थः स्वार्थः । स चानेकप्रकारो जातिगुणक्रियासंबन्धस्वरूपलक्षणः । गौः शुक्लः पाचको राजपुरुषो डित्थ इति । तं स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं संबद्धं द्रव्यमाह शब्दः । निरपेक्ष इत्यनेनैतद्दर्शयति । यथा द्रव्येऽभिधातव्ये स्वार्थोऽपेक्षते न तथा स्वार्थेऽभिधातव्येऽर्थगतं निमित्तान्तरमपेक्षते । द्रव्यशब्देन च इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधीयते । तत्र जातिशब्दो यदा जातौ वर्त्तते तदारोपितस्वरूपां स्वरूपेणैकीकृतां जातिमाहेति तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः । जातिस्तु द्रव्यम् । यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह । तदा जातिः स्वार्थः । शुक्लादयो यदा गुणजातौ वर्त्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः । जातिर्द्रव्यम् । यदा तु गुणे वर्त्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थो गुणो द्रव्यम् । यदा द्रव्ये वर्त्तन्ते तदा गुणः स्वार्थः । समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्गवचनं विभक्तिं चाहेति संबन्धः । तान्विशेषानिति । लिङ्गादीनामेव परामर्शः । लिङ्गं स्त्रीत्वादि वचनं संख्या विभक्तिः कारकं कर्मादि । क्वचिल्लिङ्गसंख्याकारकाण्येव स्वार्थो यथा स्त्री पुमान्नपुंसकम् । एको द्वौ बहवः कर्म करणं संप्रदानमिति । प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याभिधानम् । यथा स नपुंसकोऽभवत् गावो विंशतिरिति । तत्रायमेव क्रमो यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याऽसंभवः स्त्रीपुमानेको द्वौ बहव इति । तत्र पुनर्लिङ्गसंख्ययोरभिधानाभावः । यद्यपि लोके पदादुच्चरिताद्युगपत्सर्वार्थाः प्रतीयन्ते शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावात्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे संव्यवहाराय कल्पिताभ्यां प्रातिपदिकस्याप्रयोगार्हस्य कल्पितामर्थवत्तां कल्पितन्यायवशात् क्रमवतीमाश्रित्येदमुच्यते । तथा हि । नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् पूर्वं स्वार्थाभिधानेन भाव्यम् । पश्चात्तद्वितविशिष्टस्य लिङ्गाद्याश्रयस्य द्रव्यस्याभिधानेन । ततो भेदापेक्षबहिरङ्गसंख्यापेक्षया लिङ्गमन्तरङ्गमिति तदभिधीयते । ततः संख्या सा हि विजातीयक्रियापेक्षसाधनापेक्षया तुल्यजातीयक्रियापेक्षान्तरङ्गा । संख्याविधानानन्तरं तु कारकाभिधानम् । एतान्विशेषानभिधाय स्वार्थादिपञ्चकवृत्तं कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यन्तः पुनः प्रवर्त्तते । पुनःशब्दस्तुशब्दस्यार्थे वर्त्तते विभक्त्यन्तस्त्वित्यर्थः । तत्र कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कुत्सितत्वस्य कुत्सायां कप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथा प्रकृष्टतम इति । प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तमप्प्रत्ययः । तथा कुत्सितत्वम् । यदा

त्सनादिषु पुनः प्रवर्त्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते कुत्सितादीनामर्थ इति आहो स्वित् कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। कश्चात्र विशेषः। कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः *। कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकं पटुका पटुकः पटुकौ पटुकाः इति। एकोऽयमर्थः कुत्सितं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति। कु-

---

कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वमिति तदा प्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः। अनिर्द्धारितविशेषधर्मनिबन्धना कुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिविशेषनिबन्धना तु कुत्सा प्रत्ययनिबन्धनम्। अनुकम्पितक इत्यत्रापि प्रयोक्तृधर्मे अनुकम्पायां प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कप्रत्ययः। के चित्तु निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपञ्चकाभिधाने मुख्यसत्तानपेक्षणाद् बुद्ध्यारूढोपचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणाद्वाचक्षते। तत्र परिसमाप्तस्वार्थादिपञ्चकस्य पदस्य कुत्सादिषु प्रवृत्तिः। यस्मात् स्वार्थादयः कुत्सादिहेतवः। तथा हि। कश्चित् स्वार्थकुत्सया कुत्स्यते। पटुकः पण्डितक इति। कश्चिल्लिङ्गेन। यथा प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रिय इति। कदा चित् संख्यया यथेदमेककमेव शतमिति। शतभरणे यद् दुःखं तदेकस्य भरणइति शतत्वारोपेण कुत्सा। यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा न संभवति देवदत्तको डित्थक इति। तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयः प्रत्ययः। कथं पुनरिति। यदा कुत्सितशब्दो भावसाधनः कुत्सा कुत्सितमिति तदा प्रत्ययार्थपक्षः। यदा तु कर्मसाधनः कुत्स्यतइति कुत्सितं मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्त्तमाने क्तः। क्रियावयवव्यपवर्गाश्रयो भूते वा तदा कुत्सार्थवाचिनः कः प्रत्ययो भवतीति सामानाधिकरण्यपक्षोपपत्तिः। कः पुनर्वक्ष्यमाणस्य प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्य सामानाधिकरण्यपक्षस्य च विशेषः। उच्यते। सामानाधिकरण्यपक्ष उपात्तकुत्सोऽनुपात्तकुत्सो वा कुत्सितत्वोपलक्षितार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेत्वङ्गीकृतकुत्सादेव प्रत्ययेन भाव्यम्। तत्र प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे अनुपगृहीतकुत्सापदसामानाधिकरण्येव्ययसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेन भाव्यम्। पटुको नीचैरयं देवदत्त इति। यदा त्वङ्गीकृतकुत्सपदान्तराप्रयोगः तदा तेभ्य एवाश्रितकुत्सेभ्यः प्रत्ययो भवति। नीचकैरसिको देवदत्त इति। लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। यथेष्टलिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः। एतच्चोपलक्षणं कुत्सनमात्रस्य प्रत्ययेनाभिधाने षष्ठ्यपि द्रव्यवाचिनः प्राप्नोति। यद्यपि गुणगुणिनोश्च सर्वदा सोयमित्यभेदसंबन्धो न

त्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टाबादिषु *। कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति यथा टाबादिषु। कथं च टाबादिषु। उक्तं तत्र। स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्ग इति। एवमिहाप्यतिप्रसङ्गो भवति। इदं घृतकमिदं तैलकम्। इदंशब्दादपि प्राप्नोति। सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। येन कुत्सितादयोर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्। कुत्सितादिषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे, स्वार्थ इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः॥८३॥चतुर्थात्॥ चतुर्थाल्लोपो वक्तव्यः। बृहस्पतिदत्तकः। बृहस्पतिकः। प्रजापतिदत्तकः। प्रजापतिकः। अनजादौ च॥अनजादौ च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको देवकः। यज्ञदत्तको यज्ञकः। लोपः पूर्वपदस्य च॥ पूर्वपदस्यच लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको दत्तकः। यज्ञदत्तको दत्तकः। अप्रत्यये तथैवेष्टः॥ देवदत्तो दत्तः। उवर्णाल्ल इलस्य च॥ उवर्णादि-

षष्ठ्या अप्रसङ्गो गुणवचनानां चाश्रयतो लिङ्गवचनानीति दोषपरिहारोक्ति तथापि निर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवात् प्रत्ययार्थपक्षो भाष्यकारेण नाश्रितः। इदंशब्दादिति। कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तित्वात्तस्य। सिद्धं त्विति। येन धर्मेण कुत्सादयस्तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमित्यर्थः। ठाजा। अप्रत्यय इति। प्रत्ययाभावेपि पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः।

लस्य च लोपो वक्तव्यः । भानुदत्तको भानुलः । वसुदत्तको वसुलः । अथ ठग्रहणं किमर्थम् । न इके कृते अजादावित्येव सिद्धम् । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् *। ठग्रहणं क्रियते उकः द्वितीयत्वे कविधिर्यथा स्यात् । वायुदत्तको वायुकः । पितृदत्तकः पितृकः । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत् प्रसङ्गः* । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत।तद्यथा मथितं पण्यमस्य माथितिक इति अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति। एवमिहापि न स्यात् । द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् *। द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरस्य द्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वक्तव्यः।लहोडः लहिकः कहोडः कहिकः ॥ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ वरुणादीनां च तृतीयात् स चाकृतसंधीनाम्*। वरुणादीनां च तृतीयाल्लोप उच्यते स चाकृतसंधीनां वक्तव्यः । सुपर्याशीः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । इह षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । जश्त्वं न स्यात् । षडिके जश्त्वे उक्तम्*। किमुक्तम् । सिद्धमचः स्थानिवत्त्वादिति। यद्येवं, वाचिकादिषु

भाष्ये तु पूर्वपदलोपस्योदाहरणमात्रम् । उवर्णादिति । लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसंज्ञा तत्रादेः परस्येतीकारलोपः । कादेशो न भवतीति । संनिपातलक्षणपरिभाषाया आश्रयणात् । यदा च देवभान्वादिभ्यष्ठज्विधीयते तदेकदेशाभावादजादिलक्षणलोपाप्रसङ्गात्तदर्थमपि ठग्रहणम् । तदादेरिति । सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते तदादेर्लोपवचनम् । शेवल । वरुणादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । एकसूत्रोपात्तत्वं च सादृश्यनिमित्तम् । सुपरिक इति । संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यात् । जश्त्वन्न स्यादिति । भसंज्ञया पदसंज्ञाया अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयायास्तद्धिताश्रयायाश्च द्विविधाया अप्येकसंज्ञाधिकाराद्बाधितत्वात्। सिद्धमच इति।षडङ्गुलिशब्दे ङ्गुलिशब्दस्यानेन लो-

पदवृत्तप्रतिषेधः*। वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वागाशीः वाचिक इति । सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः । वाचिकः । इहापि तर्हि प्राप्नोति । षडङ्गुलिः षडिक इति । षषष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् * । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत् ॥ अल्पे ॥ ८५ ॥ ह्रस्वे ॥८६॥ किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते । न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति । यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । अल्पं तैलमल्पं घृतमित्युच्यते । न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति । तथा ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक उच्यते । नहि कश्चिदाह अल्पः पटः अल्पः

पे कृते यस्येति चेत्यकारलोपः क्रियते । तस्य स्थानिवत्त्वाद् भसंज्ञां प्रत्यकारान्तमेतद्भवति । अन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रया तु षकारान्तस्य पदसंज्ञा ततो भिन्नावधिकत्वाद्भसंज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यतइति तन्निबन्धनजश्त्वप्रवृत्तिः।या तु स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा सैवैकावधिकत्वाद्भसंज्ञया बाध्यते । न च पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधोत्रावतरति। विधिशब्दस्य भावसाधनस्य तत्राश्रयणात् । इह पदान्तस्य कस्य चिद्विधेयत्वात् । पदवृत्तप्रतिषेध इति। पदस्य यद्वृत्तं कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः । सिद्धमिति । उत्तरपदस्याज्झल्समुदायत्वात्तल्लोपस्यानजादेशत्वादस्थानिवत्त्वात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया द्विविधापि पदसंज्ञा बाध्यतइति पदनिबन्धनकार्याप्रसङ्गः । अत्रेदं बोध्यम् । संज्ञाशब्दैकदेशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुपलम्भात्कथ संज्ञिनोऽवगमः। नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स देवशब्दाद्दत्तशब्दाद्वा प्रतीयते । न चैकदेशेन समुदायोनुमीयते । समुदायस्त्वर्थवाचक इति युक्तं कल्पयितुमुच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वादेवं तर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपि संज्ञात्वम्। तत्र वर्णानामनुनिष्पादिनां शास्त्रेणानन्वाख्यानादसाधुत्वम् । पदानामिव तु संज्ञैकदेशानां साधुत्वमिष्यतइति लोपविधानद्वारेण तदभ्यनुज्ञायते । तदुक्तम् । तुल्यायामनुनिष्पत्तौ योऽन्याख्या इत्यसाधवः । नह्यन्वाख्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृतिरिति।। दृष्टश्चायं लोके व्यवहारो यत्समुदायस्य संज्ञात्वे तदेकदेशः प्रयुज्यते। तत्र समुदायस्य मुख्यं संज्ञात्वमवयवानां त्वनुनिष्पन्नम्।अल्पे।किमर्थमिति । वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशदर्शनादन्यतरोपादानेन सिध्यतीति प्रश्नः । न कश्चिदाहाल्पःपट इति ।

शाटक इति॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः॥८८॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्वचनम् *। कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुटी कुटीरः। शमी शमीरः। शुण्डा शुण्डार इति। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। स्वार्थिकोयं, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते। उक्तं वा*। किमुक्तम्। स्वार्थिका अतिवर्तन्ते लिङ्गवचनानीति॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे॥९१॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधः*। वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः।कृशो वत्सो वत्सतर इति मा भूदिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। न च कार्श्यस्य भावाद् द्रव्ये वत्सशब्दः॥ किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्॥९२॥वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्॥९३॥किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् *। किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाधीनां ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। बहिर्धारणं निर्द्धारणमिति। यावता द्वयोरेकस्यैव बहिर्धारणं भवति। अपर आह। बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजित्यत्र बहुग्-

ननु वोच्यतएव लोकेऽल्पः पट इति। यद्यप्युच्यते तथाप्यायामविस्तारहीनोल्प उच्यते यस्त्वायामहीनो विस्तीर्णश्च स ह्रस्व उच्यते न स्वल्पोऽपि तु महान्। कुटी। पुंवद्वचनमिति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायं पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययो न निवर्त्तते। वत्सो। कार्श्ये प्रतिषेध इति। तनुत्व इति सामान्येनोपादानादतिप्रसङ्ग इति भावः। यस्य गुणस्येति। अन्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव तानवे प्रत्यय इति भावः। किंय। उपाध्यानर्थक्यमिति। अयं भावः। द्वयोरित्यनर्थकं बहूनामपि निर्द्धारणे डतरच इष्टत्वादजातिपरिप्रश्ने ऽपि कतमशब्ददर्शनाद्वा बहूनामित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्त्तव्यम्। अथ वा

हणमनर्थकम् । किं कारणम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते । परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते । अनिर्ज्ञातं च बहुषु द्वयेकयोः पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वात् द्वयेकयोः परिप्रश्नो न परिप्रश्नाभावात् किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥ एकाच्च प्राचाम् ॥९४॥ प्राग्वचनं किमर्थम् । विभाषा यथा स्यात् । प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात्* । प्राग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा तयैव सिद्धम् ॥ अवक्षेपणे कन् ॥९५॥ अवक्षेपणे कन्विधीयते । कुत्सिते कः । क एतयोरर्थयोर्विशेषः । अवक्षेपणं करणम् । कुत्सितं कर्म । अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति । तत्र कुत्सित इत्येव सिद्धं भवति । एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादियते तदिहोदाहरणम् । व्याकरणकेन नामायं गर्वितः याज्ञिक्यकेन नामायं गर्वितः । यत्कुत्सार्थमुपादीयते तत्त्रोदाहरणम् । देवदत्तको यज्ञदत्तकः ॥ लुम्मनुष्ये ॥९८॥ किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते । न लुगेवोच्येत । लिङ्ग-

---

द्वयोरित्यस्य निर्द्धारणषष्ठ्यन्तत्वादेकस्येति न वक्तव्यम् । बहुग्रहणमिति । डतमच उत्सर्गस्य द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरचोपवादस्य विधानात् । बहूनामेव निर्द्धारणे डतमच् भविष्यतीत्यर्थः । किं कारणं किमेतदित्यादिरिहाग्रन्थः । किमः संख्यापरिमाणे डति चेत्यनन्तरमेवायं ग्रन्थ इत्याहुः । नह्यत्र संख्याग्रहणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्योपयोगः स्यादत्यन्तासंबद्धो ह्ययं ग्रन्थः । एकद्विविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् को भवान् कतरो भवतोः कठ इति । अपचे । क एतयोरर्थयोर्विशेष इति । यद्यपि ककनोः स्वरभेदस्तथाप्यसत्यर्थभेदे कुत्सिते कश्चेत्येव वक्तव्यम् । न तु पृथग्योगद्वयम् । पृथग्योगकरणात्तु नूनमनयोरर्थयोर्भेदः स तु न निश्चीयते इति प्रश्नः । अवक्षेपणमिति । येनावक्षिप्यते निन्द्यते तद्वाचिनः कन्प्रत्ययो यस्तु स्वयं कुत्स्यते ततः क इति विषयविभागः । अवक्षेपणं वै कुत्सितमिति । न हि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणं भवतीत्यवक्षेपस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः । यत्परस्यकुत्सार्थमिति । व्याकरणादिकं स्वयमकुत्सितमप्याश्रयविशेषमदमुपाहरदवक्षेपणं परस्य भवतीति तद्वाचिनः कन्प्रत्ययः । लुम्मनुष्ये ।

सिद्ध्यर्थं लुब्मनुष्ये*। लिङ्गसिद्ध्यर्थं मनुष्ये लुबुच्यते । चञ्चेव चञ्चा बध्रिकेव बध्रिका । खरकुटीव खरकुटी ॥ जीविकार्थे चापण्ये॥९९॥ अपण्ये इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । शिवः स्कन्दो विशाख इति । किं कारणम् । मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्च्याः प्रकल्पिता, भवेत्तासु न स्यात् । यास्त्वेताः संप्रति पूजार्थास्तासु भविष्यति ॥ समासाच्च तद्विषयात्॥१०६॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते। छः।कथं पुनः समासो नाम छविषयः स्यात् । एवं तर्हीवार्थः। यदि तर्हि समासोपीवार्थे प्रत्ययोपि समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । एवं तर्हि द्वाविवार्थौ । काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम्॥अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥११८॥ अणो गोत्राद्गोत्रवचनम्*। अणो गोत्रात् गोत्रग्रहणं कर्त्तव्यम् । गोत्रादिति वक्तव्यम् । इह

लिङ्गसिद्ध्यर्थमिति । वचनं त्वभिधेयवदेव भवति चञ्चे व मनुष्याविति । तदुक्तम् । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति । लुकि मनुष्यलिङ्गप्रसङ्गः । जीविकार्थे । यास्त्वेता इति । याः परिगृह्य गृहाद् गृहमटन्ति तास्वित्यर्थः। यास्तु विक्रीयन्ते तासु न भवति । शिवकान् विक्रीणीत इति । समा । तदित्यनेनेति । इवार्थश्छस्य प्रकृत इति कस्य सर्वनाम्ना परामर्श इति प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह । छ इति । कथं पुनरिति । अनेनैव छस्य विधानाच्छविषयस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं तर्हीवार्थ इति । प्रधानस्यापि छस्य परामर्शस्यायुक्तत्वाद् गुणभूतस्यैवेवार्थस्य परामर्शः । छे च विधीयमाने ऽस्मादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्सुपेति वा । समासेनोक्तत्वादिति । वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चेच्छस्त्रीश्यामादिभ्यो ऽतिप्रसङ्गः। एवं तर्हीति। शस्त्रीश्यामादीनां त्वन्तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्तरेण संबन्धाभावाच्छस्याप्रसङ्गः । काकागमनमिवेति । वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ । तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते । अभि । अणो गोत्रादिति । गोत्रे णाविशेष्यते । गोत्रे यो विहितोण् तदन्तेभ्योभिजिदादिभ्यो यञ् यथा स्यात् । आभिजितइति । एकत्र नक्षत्रेण युक्ताः

मा भूत् । आभिजितोमूहूर्तः।आभिजितः स्थालीपाक इति। गोत्रमिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आभिजितकः। गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् । गोत्रमिति शवयमकर्त्तुम् । कथमाभिजितकः । गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति । इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

पादशतस्यसंख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥१॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्*। पादशतग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि वुन् दृश्यते। द्विमोदकिकां ददाति ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥३॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् * । कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। चञ्चत्कः बृहत्कः ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम्*। अनत्यन्तगतौ

काल इत्यण् । अपरत्र सास्य देवतेति । गोत्रमिति च वक्तव्यमिति । एवं मन्यते गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणस्य स्वरितत्वाद् गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञिति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यञो ग्रहणं न स्यात् गोत्रत्वातिदेशात्तु भवति । अभिजितका इति । अभिजित्यस्यायमिति वुञ् । आपत्यस्य च तद्धिते नातीति यलोपः। गोत्रादयमिति । गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणेनार्थो गृह्यते तेन तद्वाचिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्मादपि यञो भवति। गोत्राधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे त्वौपगव इत्यादावणाद्यन्ताद्वुञ् स्यात्। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्ययस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

पादशतस्य । पादशतग्रहणमिति । द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावतिप्रसङ्गो न भवत्यनभिधानात् । यस्येतिलोपेन सिद्धे पुनर्लोपविधानमपरनिमित्तकत्वार्थम् । तेन लोपस्यास्थानिवत्त्वात् द्विपदिकेत्यादौ पादः पदिति पद्भावः सिध्यति । स्थूला । चञ्चत्क इति । सादृश्यस्य द्योतकः कन् प्रत्ययः। अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव लक्ष्यते स चञ्चत्को यथा मणिः स्यन्दमानप्रभत्वात् । अबृहन्नपि बृहन्निव प्रसृतप्रभत्वाद्यो दृश्यते स बृहत्कः। अनत्यन्त । भिन्नतरकमिति।

क्तात्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । अनत्यन्तग-
तौ क्तात्कन् भवतीत्यस्यावकाशः । अनत्यन्तगतेर्वचनं
प्रकर्षस्यावचनम् । छिन्नकं भिन्नकम् । तमादीनामव-
काशः प्रकर्षस्य वचनमत्यन्तगतेरवचनम् । पटुतरः पटु-
तमः । उभयवचने उभयं प्राप्नोति । भिन्नतरकं छिन्न-
तरकम् । तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । तदन्ता-
च्च स्वार्थे कन्वचनम् * । तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः ।
भिन्नतरकं छिन्नतरकम् ॥ न सामिवचने ॥५॥ सामि-
वचने प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात् * । सामिव-
चने प्रतिषेधोनर्थकः । किं कारणम् । प्रकृत्यभिहितत्वात् ।
प्रकृत्याभिहितः सोर्थ इति कृत्वा कन्न भविष्यति ॥ अ-
षडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥७॥ अध्यु-
त्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात् * । अध्यु-
त्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः । किं कारणम् । विग्रहा-
भावात् । विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः । न चाध्युत्तरप-
देन विग्रहो दृश्यते । तस्मात्तत्रेदमिति सधीनर् * २ प्रत्ययो

भेदस्य प्रकर्षानत्यन्तगत्योर्युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते क्तान्तत्वा-
भावात्कन्न प्राप्नोतीत्याह । तदन्ताच्चेति । स्वार्थः पुनरनत्यन्तगतियुक्त एव न तु
शुद्धः । शुद्धे हि स्वार्थे कनि सत्यनत्यन्तगतिर्न द्योतिता स्यात् । नन्वेष स्वार्थ-
मात्रे कन् प्रतिपादितो दृश्यते चासौ यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति बहुतरकं
व्याप्यते सुकरतरकं मन्यतइति । एवं तर्हि न सामिवचनइति प्रतिषेधेन स्वा-
र्थिकः कन्नस्तीति ज्ञाप्यते । नहि सामिक्तादिभ्योनत्यन्तगतौ क्तादित्यस्य कनः
प्रसङ्गोऽसमासे सामिवचनेनैवानत्यन्तगतेर्द्योतनात् । समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वा-
भावाच्च क्तदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिशब्दस्य गति-
कारकत्वाभावात् । तस्मात्स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः स्वार्थिकं कनं ज्ञापय-
ति । अथ । विग्रहाभावादिति । अन्यत्र विग्रहपूर्विका वृत्तिर्दृश्यते । यथा यावो
यावक इति । यत्र तु विग्रहो नेष्यते तत्र नित्यग्रहणं क्रियते यथा त्रेर्मन्नित्यमि-
ति । इह तु महाविभाषाधिकारस्य न किंचिन्निवर्त्तकमस्तीति विग्रहः प्रा-
प्नोति । न चासौ दृश्यत इति प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः । सूत्रमुपा-

वक्तव्यः । राजनीदं राजाधीनम् । यदि सधीनर् क्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति । इह च स्त्र्यधीनोभ्र्वधीन इत्यङ्गस्येति इयङुवङौ स्याताम् । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावादिति । नैष दोषः । अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति । किं कारणम् । नित्यप्रत्ययोयम् । के पुनर्नित्यप्रत्ययाः । तमादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति । एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यत्ते । किं तर्हि । प्रकृतिरुपालभ्यते । अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति । किं कारणम् । विग्रहाभावात् । विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः । न चाऽधिना विग्रहो दृश्यते । एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । तद्यथा । शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह हि महदधीनमित्यात्वं कप् च प्रसज्येयाताम् । एवं तर्ह्यव्ययीभावो

लभ्य न्यासान्तरं पठति । तस्मात्तत्रेदमिति । तत्र महाविभाषाधिकारात्पक्षे वाक्यं भवति राजनीदमायत्तमिति । पक्षे प्रत्ययः राजाधीनमिति । भाष्यकारो न्यासान्तरं दूषयति । यदीति । पदसंज्ञा नलोपाद्यर्थमवश्यमभ्युपेया । तमादय इति । अवक्षेपणे कन्नित्यस्मात्कनः प्रागित्यर्थः । शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात् प्रकर्षस्यानवगमात्प्रकर्षाद्युपाधिद्योतनायावश्यप्रयोज्यास्तमादय इति सामर्थ्यात्ते नित्याः । आमादय इति । किमेत्तिङव्ययघादित्यारभ्य तत्प्रकृतवचने मयडित्यस्मात् प्रागित्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता इति । बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य खस्य ग्रहणम् । किं तर्हि प्रकृतिरिति । प्रक्तत्यभावात् प्रत्ययोपि न प्राप्नोति । एतच्च शौण्डादिष्वधिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते । एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति । वृत्तिविषये ससाधनक्रियावाचित्वादधिशब्दस्य राजाधिकृतो यस्मिंस्तद्राजाधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते । विशेषणत्वाविवक्षया च राजादीनां पूर्वनिपातः । यदि त्वतिखट्वादिवद्राजानमधिगत इति तत्पुरुषः क्रियते । तदाधेः पूर्वनिपातः स्यात् । कपश्चेति । शेषाद्विभाषेत्यनेन । त-

भविष्यति । एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । अथवा सप्तमीसमासोयम् अधिः शौण्डादिषु पठ्यते ॥ विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम् । अस्त्रियामितीयत्युच्यमाने प्राचीना ब्राह्मणी प्राचीना शिखेत्यत्रापि प्रसज्येत । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थम् । न यावता दिक्शब्दः स्त्रीविषय एव भवति वै कश्चिद्दिक्शब्दो ऽस्त्रीविषयोपि । तद्यथा प्राक्प्राचीनम् । उदक्उदीचीनम् ॥ णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम् । न स्वार्थिकोयम् । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । एवं तर्हि सिद्धे यत् स्त्रीग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अनुवर्तन्ते लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा य-

स्मिंश्च सत्यध्युत्तरपदत्वाभावात् खो न स्यात् । एवमप्यधेरिति । यथाधिस्त्रीति । राजदन्तादिष्विति । ननु विभक्त्यर्थवृत्तेरधेरव्ययीभावो विधीयमानोधिकरणप्रधानः स्यान् नाधेयप्रधानः । नैष दोषः । साहचर्यादाधेयप्रधानो भविष्यति । खप्रत्यये च कृते कुटीरादिवद्यथेष्टं लिङ्गसंख्यं भविष्यति । राजदन्तादिषु चाधेयेधिरित्येवं विशिष्य पठितव्यं तेनाधिस्त्रीत्यादावधिकरणप्रधानत्वेऽधेः परनिपाताभावः । अधिः शौण्डादिष्विति । अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयोधिना समस्यन्ते । एवं च वाक्यमपि भवति । यथाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येवं राजन्यधिराजाधीनमिति वृत्तिविषये चाधिशब्द ईशितव्ये वर्त्तते । अथ वाधिकरणएव सप्तमी वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोधिर्न तु वाक्ये इत्यस्वपदविग्रहो राजन्यधिकृतं राजाधीनं राजायत्तमित्यर्थः । विभाषाञ्चे । इह विभाषाग्रहणं पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम् । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात् । दिग्ग्रहणमिति । अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्त्तमानो दिश्येव वर्त्ततइति प्रश्नः । प्राचीना ब्राह्मणीति । क्रियानिमित्तको दिग्देशकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यादौ स्त्रियां वर्त्तत इति खस्य प्रतिषेधाभावः । प्रागिति । प्राचीशब्दाद् दिग्वाचिनो दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातिरुत्पन्नस्याञ्चेर्लुगिति लुक् । ततो ऽव्ययत्वात् स्त्रीत्वा-

वागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥ एकस्य सकृच्च ॥१९॥ सकृदादेशे ऽभ्यावृत्तिग्रहणं निवर्त्यम् । किं प्रयोजनम् । पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः । न चैकस्य पुनःपुनरावृत्तिर्भवति । अथ क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न । किं चार्थो ऽनुवृत्त्या । बाढमर्थः । इह मा भूत् । एको भुङ्क्त इति । अथानुवर्त्तमानेऽपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति । एकः पाक इति । पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्मान्न भवति । द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाकाः दश पाका इति । नैतत् क्रियागणनम् । किं तर्हि । द्रव्यगणनमेतत् । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भ-

भावः । खे तु कृते शब्दान्तरत्वान्नपुंसकत्वम् । एकस्य । सकृदादेश इति । अभ्यावृत्तिगणने सकृच्छब्दस्यासामर्थ्यात् पुनःपुनरावृत्तिः क्रियाया क्रियाभ्यावृत्तिस्तद्गणने वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् कृत्वसुजित्येवं पूर्वसूत्रार्थमाश्रित्येदमुच्यते । यदा त्वभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिर्जन्मलक्षणोच्यते तदा तदनुवृत्तावपीह दोषाभावः । अस्मिन् पक्षे धात्वर्थस्यानुवाद आङ् । यथा अधिपरी अनर्थकाविति । किं प्रयोजनमिति । अभिमुखीवृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थे न दोष इति प्रश्नः । न चैकस्येति । ननु चैकस्यैव पुनःपुनरावृत्तिर्यथा पञ्चकृत्वो भुङ्क्त इति । एकैवात्र भुजिक्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते । तस्याः पञ्चावृत्तयः पञ्चसंख्यया गण्यन्ते । सत्यमेतत् । अयं त्वत्रार्थः । न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिर्भवतीति । इह सकृद् भुङ्क्त इति भोजनमेककालं विवक्षितं तस्यैककालस्यैकशब्दवाच्यस्य कालभेदादप्यलब्धभेदस्य पुनरावृत्त्यभावादभ्यावृत्त्यभावस्तत्र यथा साधु पचतीति भवत्येवमेकं भुङ्क्त इति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रम् । अथ क्रियाग्रहणमिति । प्रधाने निवर्त्तमाने गुणस्यापि निवृत्त्या भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः । किं चार्थ इति । यदि प्रयोजनमस्ति ततः स्वरितत्वात् क्रियाग्रहणं निवर्त्तमानेऽप्यभ्यावृत्तिग्रहणेऽनुवर्त्तिष्यत इति भावः । एको भुङ्क्त इति । अनेकोऽपि भुङ्क्त इति तन्निवृत्त्यर्थक एकशब्दप्रयोगः । अथानुवर्त्तमानेऽपीति । यथा तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिषु क्रियाप्रदेशेषु पाकादिग्रहणं भोक्तुं पाक इत्यादिसिद्ध्यर्थं तथेहापि ग्रहणेन भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः । द्वौ पाकाविति । यदेकमेव पाक्यं द्विष्पक्वं तदेतदुदाहरणम् । सुवर्णस्य द्वौ पाकाविति । एवमभ्यावृत्तिर्भवति तद्भेदाच्च पाकस्य भेदो यदा तु पाक्यद्रव्यभेदात्पाकभेदस्तदाभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रत्ययाप्रसङ्गः । नैतत् क्रियागणनमिति । अभ्यावृत्तिग्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धः । नहि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन

वतीति । इहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति । सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति । पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम् । पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुम् । दशकृत्वोभुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति । द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति । यदि खल्वपि पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्तेः सकृदिति स्यात् । त्रिरावृत्तेर्द्विरिति । एवं तर्ह्यनवर्त्तते अभ्यावृत्तिग्रहणम् । न तु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः । किं तर्ह्यभिमुखीप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः । पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी । परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ । यदप्युच्यते । अनुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति एकः पाकः । पूर्वयोश्चापि योगयोः द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति । परिहृतमेतत् । नैतत् क्रियागणनम् । किं तर्हि । द्रव्यगणनमेतत् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । ननु चोक्तमिहापि तर्हि

प्रतिपाद्यमानयोरभ्यावृत्तिः संभवति । साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः । तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्वभावाभिधीयते । सिद्धतायां घञादिविधानात् । यद्यपि धातुनात्र साध्यस्वभावा क्रियाभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्साध्यत्वं गुणभूतमिति क्रियाग्रहणादिह सिद्धता धर्मयुक्तपाकाद्यग्रहोन्यत्र तु धातुवाच्यक्रियाश्रयं पाकादिष्वपि कार्यं भवति । यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया गृहीता तादृश्येवेहानुवर्त्ततइत्येकः पाक इत्यत्राप्ययं परिहार उपपन्नः । यथोक्तं न्यायमप्रतिपद्य कृदभिहित इति सामान्येनाभिधानाद् घञादीनामव्ययकृतां च विशेषमबुद्ध्वा पृच्छति । इहापि तर्हीति । दोषान्तरं चाह । यदि खल्वपीति । आद्या हि क्रियाप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिर्न भवति । किं तर्ह्यभिमुखीति । एतच्चाभिप्रहणात्लभ्यते । अन्यथा हि क्रियावृत्तिगणन इति ब्रूयात् । पूर्वा चेति । अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति । सकृद्भुङ्क्त इत्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपलाभं प्रत्याभिमुख्यमस्ति । द्रव्यवदपीति । यथाद्रव्यं लिङ्गसंख्यासाधनैः संबध्यते तथा घञाद्यभिहितो भाव इत्यर्थः । अव्ययकृदभिहितस्तु भावो लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धाभावात् साध्यस्वभाव एव प्रतीयते न तु सिद्धस्वभाव इति क्रियावदेवासौ भवति न तु द्रव्यव-

द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुं त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भोक्तुं पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दशभोक्तुमिति। द्रव्यगणनान्न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। क्रियागणनाद्भविष्यति कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि॥ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्॥२४॥ देवतान्तादित्युच्यते। तत्रेदं न सिद्ध्यति। पितृदेवत्यमिति। नहि पितरो देवता। नैष दोषः। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः तस्मात्स्वार्थे तल्। एवं च कृत्वा देवदेवत्यमपि सिद्धं भवति॥देवात्तल्॥२७॥ तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् *। तलि स्त्रीलिङ्गं वक्तव्यम्। देवता। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। देवशब्दोयं पुल्लिङ्गः स्वार्थिकश्चायम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। उक्तं वा*। किमुक्तम्। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते-

दिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसद्भावाद्भवत्येव प्रत्ययः। अविप्रतिपत्तिविषयाख्यातत्वाच्च क्रियापेक्षस्य क्रियावदित्यतिदेशः। पूर्वसूत्रे संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूर्यादिनिवृत्त्यर्थम्। तेहि बहुगणशब्दाभ्यां नियमार्थाभ्यां संख्याप्रदेशेषु निषिद्धग्रहणाः। अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थं पञ्चपाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने माभूदभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणात् क्रियाया विशेषो गृह्यते नान्यथा। तदेवं यदैकस्या एव क्रियाया जन्मलक्षणाः प्रवृत्तयो गण्यन्ते तदा कृत्वसुजादयो भवन्ति नान्यथा। यदि तर्हि घञाद्यन्तप्रयोगे कृत्वसुजादयो न भवन्ति कथं द्विरावृत्तिः। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्यादयः प्रयोगाः द्विर्वचनेचीति ज्ञापकात् क्वचित् घञाद्यन्तप्रयोगेपि कृत्वोर्थप्रत्ययो भवतीत्यदोषः। गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययार्थमन्यथा क्रियाभ्यावृत्ताविव्युच्यमाने सप्तदशप्राजापत्यानजांस्तूपरानेकवर्णानालभेतेत्यत्राप्यालम्भनक्रियाया आभिमुख्येन प्रवृत्तिसंभवात् साधनभेदसामर्थ्यप्रतिपन्नभेदालम्भनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोपि सप्तदशशब्दात् प्रत्ययः स्यात्। इह पञ्चकृत्वः पाक इत्यादौ करोत्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः यथा पञ्चकृत्वः पटो रक्त इति। देवता। नहि पितर इति। देवताशब्दस्य जातिविशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयाभिधायिना सामानाधिकरण्याभावात् समासाभावात्प्रकृतिरेव नास्ति कुतः प्रत्यय इत्यर्थः। दिवेरिति। क्रियाशब्दो देवताशब्दो न तु जातिवाची-

पिलिङ्गवचनानीति॥लोहितान्मणौ॥३०॥लोहिताल्लिङ्गबाधनंवा*।लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति वक्तव्यम्।लोहितिका लोहिनिका। अक्षरसमूहेच्छन्दसउपसंख्यानम्*।अक्षरसमूहे छन्दसउपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामहइति पञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः। छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् *। छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः। अग्निरीशे वसव्यस्येति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति। अपस्यो वसानाः अपो वसानाः। स्व ओकयः। स्व ओकः। कव्योसि हव्यसूदन कविरसि। रौद्रेणानीकेन कव्यतायै कवितायै। आमुष्यायणस्य। अमुष्यपुत्रस्य। क्षेम्यस्येशे। क्षेमस्येशे। क्षेम्यमध्यवस्यति। वायुर्वचस्यम्। वच एव वचस्यम्। निष्केवल्यं निष्केवलम्। उक्थ्यमुक्थम्। जन्यन्ताभिः सजन्यन्ताभिः। जनन्ताभिः सजनन्ताभिः। स्तोमैर्जनयामि नव्यं नवम्। प्रणो नव्येभिः नवैः। ब्रह्मपूर्व्यम्। पाथः पूर्वं तनुषु पूर्व्यम्। पूर्वं पूर्व्याहः पूर्वाहः। पूर्व्या विशः पूर्वा विशः। पूर्व्यासः पूर्वासः। सप्रपूर्व्यः सप्रपूर्वः। अग्निं वः पूर्व्यं पूर्वं तं जुषस्व यविष्ठ्य यविष्ठ। होत्रवाहं यविष्ठ्य यविष्ठम्। त्वं ह यद्यविष्ठ्य यविष्ठ। समावद्वसति। समावद्गृह्णा-

त्यर्थः। देवदेवत्यमिति। जातिशब्दत्वे तु देवताशब्दस्य द्वयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात्। लोहिता। लोहितादिति। प्रतिपदविधेर्बलवत्वात् पूर्वमेव कन् स्यात्। तथा च लोहिनिकेति न सिध्येदिति वचनं नित्ये लिङ्गार्थप्रत्ययबाधे प्राप्ते विकल्पार्थम्। स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमिति। वसोः समूहे चेत्यनोक्तम्। अपस्योऽवसाना इति। अप्शब्दाद् द्वितीयाबहुवचनान्तात् यत् प्रत्ययो

ति। समं वसति समं गृह्णाति । समावद्देवयज्ञे हस्तौ समां समावद्वीर्यावहानि । समानि समावद्वीर्याणि करोति । समानि।य ईवते लोकेयईवतेब्रह्मणः। यईवते । नवस्यनूत्नप्तनप्खाश्च*। नवस्य नूइत्ययमादेशो वक्तव्यः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूत्नं नूतनं नवीनम् । नश्च पुराणे प्रात्*। नश्च पुराणे प्राद् वक्तव्यः । त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । प्रणं प्रत्नं प्रतनं प्रीणम् ॥ तद्युक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । वाग्नेव।यदेव वाचाव्याहृयतेतत्कर्मणा क्रियते । अण्प्रकरणेकुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि*। अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कौलालः । वारुडः । नैषादः । चाण्डालः । आमित्रः । भागरूपनामभ्यो धेयः * । भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः । भागधेयं रूपधेयं नामधेयम् मित्राच्छन्दसि* । मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः । मित्रधेये यतस्व।अण् मित्राच्च*।अण् मित्राच्चेतिवक्तव्यम्। मैत्रमामित्रः । सान्नाय्यानुजावरानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसांतपनानि निपात्यन्ते । सान्नाय्यः । आनुजावरः । आनुषूकः । चातुष्प्राश्यः । राक्षोघ्नः । वैयातः । वैकृतः । वारिवस्कृतः । आग्रायणः। आग्रहायणः । सांतपनः । आग्नीध्रसाधारणादञ् * । आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः । आग्नीध्रम् । साधारणम् । अपवसमरुद्भ्यां छन्दसि* । अपवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः । आपवसे वर्द्धन्ते मारुतं श-

---

विभक्ते चालुक् । तद्युक्तात् । यदेव वाचेति । इदं त्वया कर्तव्यमिति संदेशवाचं श्रुत्वा यत् कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्यर्थः ।

ब्दः। नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यत् *। नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यद्वक्तव्यः। नव्यः। सूर्यः। मर्त्यः। यविष्ठ्यः। क्षेमाद्यः *। क्षेमाद्यो वक्तव्यः। क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः सुवीरः॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्॥ ४२॥ बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् *। बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनं कर्त्तव्यम्। बहुशो देहि अनिष्टेषु श्राद्धादिषु मा भूत् इष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात्। अल्पशो देहि। इष्टेषु प्राशित्रादिषु मा भूद् अनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात्॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः॥ ४४॥ तसिप्रकरणे आद्यादिभ्यमुपसंख्यानम् *। तसिप्रकरणे आद्यादिभ्यमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। आदितः मध्यतः अन्ततः॥ कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः॥ ५०॥ च्विविधावभूततद्भावग्रहणम् *। च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। संपद्यन्ते यवाः संपद्यन्ते शालय इति। अथ क्रियमाणेपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्न भवति संपद्यन्ते ऽस्मिन् क्षेत्रे शालय इति। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च *। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्त्तव्यम्। स-

---

कृभ्वस्तियोगे सं। च्विविधाविति। अभूततद्भावग्रहणं वार्त्तिके दृष्ट्वान्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम्। संपद्यन्ते अस्मिन्निति। अभूत्वाभवन्ति। संपद्यकर्त्तरि च्विरिति च्विप्रसङ्गः। एतच्चोपलक्षणम्। कृभ्वस्तियोगाभावादत्र च्वेरप्रसङ्गात्तस्मादिदमुदाहरणम्। भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति। तेनात्र प्रकृतेरविवक्षितत्वात् च्वेरभावः यदा तु प्रकृतिरेव विकारात्मना संपद्यमाना विकारभेदेन भवनक्रियायां कर्त्री विवक्ष्यते तदा च्विप्रत्ययः अङ्कुरीभवन्ति यवा इत्यत्र अभूततद्भाव एव प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन व्याख्यात इत्याहुः। येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन रूपेण तस्य भावो ऽभूततद्भाव इत्याश्रयणादतिप्रसङ्गाभावः। संपद्यकर्त्तृत्वादेवाभूततद्भावे लब्धे पुनस्तदुपादानाद्यथोक्तविशेषलाभो ऽथ वा जन्मग्रहणे कर्त्तव्ये ऽभूततद्भावग्रहणाद्यथोक्तार्थपरिग्रहः। विकारशब्दाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां प्रकृतौ विकारा-

मीपादिभ्य उपसंख्यानम् *। समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। समीपीभवति। अभ्याशीभवति। अन्तिकीभवति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। नह्यसमीपं समीपं भवति। किं तर्हि। असमीपस्थं समीपस्थं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति॥ अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्॥ ५७॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। अत उत्तरं पठति। डाचि चित्करणं विशेषणार्थम् *। डाचि चित्करणं क्रियते। विशेषणार्थम्। क्व विशेषणार्थेनार्थः। लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति। डा इति उच्यमाने इडा इतोपि प्रसज्येत। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति। इदं तर्हि नाभापृथिव्या निहितो दविद्युतत्। तस्माच्चकारः कर्त्तव्यः॥ मद्रात् परिवापणे॥ ६७॥ भद्राच्च *। भद्राच्चेति वक्तव्यम्। भद्राकरोति॥ समासान्ताः॥६८॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। अन्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः। अव्ययीभावः प्रयोजनम्। प्रति-

वस्थां प्राप्नुवत्यां वर्त्तमानात् स्वार्थे च्विप्रत्ययः। समीपादिभ्य इति। प्रकृतिविकारभावाभावान्न प्राप्नोतीति वचनम्। तात्स्थ्यादिति। असमीपस्थस्य तस्य समीपस्थत्वभावात्सिद्धः सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः। समासान्ताः। अन्तग्रहणमिति। समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा प्रश्नः। अवयववचनाश्रयेणोत्तरमाह। अन्तो यथा स्यादिति। इतरोऽगृहीताभिप्राय आह।

राजम्। उपराजम्। अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या इत्येष विधिर्यथा स्यात्। अव्ययीभावः। द्विगुः। द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम्। पञ्चगवं दशगवम्। द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपुरी त्रिपुरी। द्विगोरकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुरशब्दोयमकारान्तः तेन समासो भविष्यति। आतश्चाकारान्तः। एवं ह्याह। क्षेमे सुभिक्षे कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपमिति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विधुरी त्रिधुरी द्विगोरकारान्तादिति ङीब् यथा स्यात्। द्विगु। द्वन्द्व। द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनम्। वाक्त्वचं स्रक्त्वचम्। द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कोशश्च निषच्च कोशनिषदं कोशनिषदिनी। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिरितीनिर्यथा स्यात्। द्वन्द्व तत्पुरुषः। तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम्। परमधुरा उत्तमधुरा परवल्लिङ्गमिति परवल्लिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अर्द्धधुरा। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि। निर्धुरः। अव्ययं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्।

बहुव्रीहि। बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनम्। उच्चधुरः नीचधुरः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। न पूजनात्॥६९॥इदं विप्रतिषिद्धम्। को विप्रतिषेधः। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते। न च तत्र का चित् पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते।नैतद्विप्रतिषिद्धम्। नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति। कथं तर्हि न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति। पूजायां स्वतिग्रहणम् *। पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम्। सुराजा अतिराजा। क्व मा भूत्। परमगवः उत्तमगवः। प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च* । प्राग् बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। स्वक्षः अत्यक्ष इति॥ किमः क्षेपे॥ ७०॥ क्षेपइति किमर्थम्। कस्य राजा किंराजः। क्षेपइति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति कस्य राजा किंराज इति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्॥ ७३॥ डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थम् *। डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। निस्त्रिंशाद्यर्थम्। निस्त्रिंशानि वर्षाणि निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि। अन्यत्राधिकलोपात् *। अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम्। इह मा भूदेकाधिका विंशतिः एकविंशतिः। द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः। अव्ययादेरिति च वक्तव्यम्। इह मा भूत्। गोचत्वारिंशदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वै तर्हि अन्यत्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते॥ ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे॥ ७४॥ अनक्ष इति कथमिदं विज्ञा-

यते। न चेदक्षधूरन्तः समास इति। आहोस्विन्न चेदक्षः समासार्थ इति। किं चातः। यदि विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति। सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति। इदं तु न सिध्यति। दृढधूरयमक्षः। अस्तु तर्हि न चेदक्षः समासार्थ इति। सिद्धं दृढधूरक्ष इति। इदं तु न सिध्यति। अक्षस्य धूः अक्षधूरिति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते। अक्षधूरन्तःसमास इति नापि न चेदक्षः समासार्थ इति। कथं तर्हि न चेदक्षस्य धूरिति।एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तः ससमासइति विज्ञायते नाप्यक्षःसमासार्थ इति॥ अथवोभयोर्न भवति॥अक्ष्णोऽदर्शनात्॥७६॥ अदर्शनादित्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। कम्बराक्षम्। अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम्। कथं ब्राह्मणाक्षि। अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः॥७७। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः। विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः। सुद्रष्टा चतुर्णां सुच-

---

नैतदस्तीति। इतरोभिप्रायं प्रकाशयन्नाह। इदं तर्हीति। ऋक्पूरब्धू। कथमिदमिति। यद्यक्षइति स्वरूपग्रहणमक्षपूर्वपदे धूरन्तात्समासान्तो न भवतीति तदा न चेदक्षधूरन्तः समास इत्ययं पक्षो भवति यदा त्वक्ष इत्यर्थग्रहणं तदा न चेदक्षः समासार्थ इत्ययं पक्षः। उभयथा च दोषप्रसङ्ग इति प्रश्नः। अक्षधूरन्त इत्यस्यायमर्थोऽक्षशब्दस्य यः समीपे धूःशब्दस्तदन्तः समास इति। न चेदक्षस्य धूरिति अक्षस्य धूरपेक्षया ऽधिकरणत्वादनक्षइत्यधिकरणसप्तमी। चक्रसंबद्धः काष्ठविशेषः शकटावयवोऽक्षः। अक्ष्णो। अदर्शनादिति वचनादक्षोवाक्षीत्यक्षिसदृशार्थप्रवृत्तिरिहाक्षिशब्द उपात्तः। लवणाक्षमित्याद्युदाहरणं, दर्शनवाचित्वे तु ब्राह्मणाक्षीत्यादौ समासान्ताभावः। कम्बराक्षमिति। अश्वानां बहुच्छिद्रकं मुखावरणमुच्यते। तेनाश्वाः पश्यन्तीति

तुरः। ततः परे एकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंस। धेन्वनडुह। ऋक्साम। वाङ्मनस। अक्षिभ्रुव। दारगव। ऊर्वष्ठीव। पदष्ठीव। नक्तंदिव। रात्रिंदिव। अहर्दिव। ततोव्ययीभावः। सह रजसा सरजसम्। ततस्तत्पुरुषः। निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्। ततः षष्ठीसमासः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्। ततो द्विगुः। द्वे ह्यायुषी द्व्यायुषं त्रीण्यायूंषि त्र्यायुषम्। ततो द्वन्द्वः ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम्। जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः। जातः उक्षा जातोक्षः। महानुक्षा महोक्षः। वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः। ततोव्ययीभावः। शूनः समीपमुपशुनम्। ततः सप्तमीसमासः। गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम् *। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्रिचतुराः। उपचतुराः॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥७८॥ पल्यराजभ्यां च *। पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्। पल्यवर्चसम्। राजवर्चसम्॥ अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् *। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्। किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति। न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात्। तत्पुरुषाभावात्। नहि रात्र्यन्तोऽहरादिस्तत्पुरुषोस्ति॥ अह्नाह्न एतेभ्यः ॥८८॥ अह्नाह्नवचनानर्थक्यं चाह्नष्टखोर्नियमवचनात्*। अह्नाह्नवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। अह्नष्टखोर्नियमवचनात्। अह्नष्टखोरेवेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति॥ अनसन्तान्नपुं-

दर्शनत्वात्समासान्ताप्रसङ्गः। एवं नवाचेपि। अप्राप्त्यङ्गादिति। तेन गवाचक-स्वराचे सिध्यतः। अच। अद्रष्टा चतुर्णामिति। अर्थप्रदर्शनमेतदष्टश्यानि च-त्वार्यस्येति अन्यपदार्थबहुव्रीहयः आद्यास्त्रयः कर्तव्याः। अह्नो। अह्नोह्नवचनानर्थक्यमिति। अह्न एतेभ्य इत्येतावत् सूत्रमज्विधानार्थं कर्त्तव्यम्। टजचोरत्र विशेषाभावात्। रात्राह्नाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां ह्रस्वभावात्। तत्राह्नष्ट-

सकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ अनसन्तान्नपुंसकाद्वा * । अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । ब्रह्मसामम् । ब्रह्मसाम । देवच्छन्दसं देवच्छन्दः ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥ किमर्थं षच् प्रत्ययान्तरं विधीयते । न टच्प्रकृतः सोनुवर्त्तते । अत उत्तरं पठति । षचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम् * । षचि प्रत्ययान्तरं क्रियते । अनन्तोदात्तार्थम् । अनन्तोदात्ताः प्रयोजयन्ति चक्रसक्थं चक्रसक्थी ॥ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥ किमर्थं मूर्ध्नः षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न षच्प्रकृतः सोनुवर्त्तते । मूर्ध्नश्च षवचनम् * । किम् । अनन्तोदात्तार्थमित्येव । द्विमूर्द्ध त्रिमूर्द्धः ॥ अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् * । अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् । प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अथेह कथं भवितव्यम् । कल्याणी पञ्चमी आ-

खोरिवेति नियमाट्टिलोपाभावादल्लोपेन पूर्वाह्णादयः सिद्धा इति नार्थो ऽङ्गादेशविधानेनेत्यर्थः । बहु । अनन्तोदात्तार्थमिति । सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषान्तोदात्तत्वं विधीयते । तत्रान्तोदात्तान् ङीब्ङीषोर्नास्ति विशेषः । ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वात् । यदा तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तत्वं तदा ङीषि सतीकारस्योदात्तत्वं भवति । ङीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्यर्थः । चक्रसक्थीति । अयुक्तोयं पाठोऽच ह्यक्रान्तादिति विकल्पनिषेधाच्चित्वान्नित्यनान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । तस्माद् गौरसक्थीत्यन्तोदात्तत्वाभावपक्ष उदाहार्यः । द्वित्रिभ्याम् । द्विमूर्द्ध इति । यद्यत्र षच् स्यात् तदा चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । द्वित्रिभ्यां पादन् मूर्द्धसु बहुव्रीहाविति तु विभाषान्तोदात्तत्वं यदा समासान्तविधेरनित्यत्वाद् द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावस्तदा सावकाशम् । षे तु सति समासान्तपक्षेपि पक्षेन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः । अप्पूरणी । कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अत्र वर्त्तिपदार्थ एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः । पक्षस्य तिरोहितावयवभेदस्यान्यपदार्थत्वात् । यथा वृक्ष इत्यस्य शब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शाखादयो ऽवयवा अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः । कल्याणीपञ्चमा इति ।

सां रात्रीणामिति कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रात्रयोत्र प्रधानम्। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम्*। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पुष्यनेत्राः। मृगनेत्राः। छन्दसि च *। छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट् ठञ्विधिः*। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठच् विधेयः। पञ्चकमासिकः। षट्कमासिकः। दशकमासिकः॥ अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८॥ खरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः। खरणाः। खुरणाः। शितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः। शितिनाः। अर्चनाः। अहिनाः॥उपसर्गाच्च॥११९॥वेर्ग्रो वक्तव्यः॥विग्रः।ख्यश्च वक्तव्यः॥विख्यः॥ऊधसोनङ्॥१३१॥ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणम्*। ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भून्महोधाः पर्जन्य इति॥ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥१३५॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्*। गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति। अथानुलिप्ते कथं भवितव्यम्। यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितुं सुगन्ध इति भवितव्यम्।

अत्रावयवत्वे विग्रहः समुदाय उद्भूतावयवभेदः समासार्थ इति रात्रिषु पञ्चम्या अन्तर्भावादन्यपदार्थत्वात् प्राधान्यं पूरण्याः। पञ्चकमासिक इति। पञ्च भृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः। सोस्यांशवस्नभृतय इति संख्यायाः कन्। पञ्चको मासोस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठच्। अञ्नासि। खरखुराभ्यामिति। आदेशप्रत्यययोः प्रसङ्गे केवलादेशविधानार्थं वचनम्। उप। विग्र इति। विगता नासिका यस्य स विग्रः। गन्ध। गन्धशब्दोऽस्ति द्रव्यवाची गन्धान्पिनष्टीति। अस्ति च गुणवाची चन्दनगन्ध इति। तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह। गन्धस्येत्व इति। रूपादिसमुदायात्मकस्य द्रव्यस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्तो भवति। रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्त इवैकान्तस्तत्स्थस्योपलम्भादित्याश्रीयते। यदनुगतमिति। अनुगतं निलीनमविभागापन्नं कुङ्कुमादिर्यदा देवदत्तादेर्भवति तदा तत्स्थत्वादुगन्धस्यैकान्तत्वादित्वं भवति। प्रविशीर्णमिति।

अथ यत्प्रविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम् ॥ शेषाद्विभाषा॥१५४॥शेषादित्युच्यते।कः शेषः।याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते स शेषः । किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्ता विधीयन्ते ताभ्यः कब्मा भूदिति।नैतदस्ति प्रयोजनम्।ये प्रतिपदं विधीयन्ते तेऽत्र बाधका भविष्यन्ति। अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः।कोऽवकाशः।विभाषा कप्।यदा न कप् सोऽवकाशः।कपः प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति।परत्वात्कप् प्राप्नोति। तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यम्।किं पुनरिदं शेषग्रहणं कबपेक्षम् । यस्माद्बहुव्रीहेः कब्न विहित इति।आहोस्वित्समासान्तापेक्षम् । यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति।किं चातः।यदि विज्ञायते कबपेक्षम्।अनृचो बह्वृच इत्यत्रापि प्राप्नोति ।अथ समासान्तापेक्षम्। अनृक्कं सामबह्वृक्कं सूक्तमिति न सिद्ध्यति। अस्तु कबपेक्षम् । कथमनृचो बह्वृच इति । विशेष एतद् वक्तव्यम् । अनृचो माणवे । बह्वृचश्चरणाख्यायामिति । इदं तर्हि ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणं चोदितं तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हि नैव कब-

---

विभागेनावस्थितं देवदत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः।शेषा। कः शेष इति । अनेकस्योपयुक्तत्वात्किमपेक्षः शेष आश्रीयत इति प्रश्नः । इतरः सामान्येनाह । याभ्य इति। समासान्तविशेषस्तु न प्रदर्शितः । किमर्थमिति । सामान्येन विभाषा कब्विधीयताम् । तस्य विशेषे समासान्ता बाधका भविष्यन्तीति प्रश्नः। परत्वात्कप्प्राप्नोतीति।उपदशा उपविंशा इत्यादिषु नित्यं डजादय इष्यन्ते।किं पुनरिति । पूर्वं याभ्यः प्रकृतिभ्य इति सामान्येनोक्तं ततो विशेषज्ञापनाय प्रश्नः।यद्यपि कबपेक्षे शेषत्वे शेषग्रहणमनर्थकमन्तरेणापि शेषग्रहणमशेषान्नित्यं कब्विधानसामर्थ्याद्विभाषितकप्प्रसङ्गाभावाच्छेषादेव कब्विकल्पविज्ञानात् । तथापि विचारमात्रं क्रियते । अनृच इति । ऋगन्तात्कन्न विहित इति शेषत्वात्पक्षे परत्वात्कप्प्रसङ्गः। कबभावपक्षे ऽस्त्वकारस्यावकाशः समासान्तरं च । विशेष एतदिति । तत एव विशेषविषयाद्वचनादत्र कन्न भविष्यतीत्यर्थः । तस्मिन् क्रियमाणेपीति। अक्रियमाणे स्त्रीग्रहणे कुण्डोध्नीत्यत्र पक्षे परत्वात्कप्प्राप्नोति। क्रि-

पेक्षं शेषग्रहणं नापि समासान्तापेक्षम् । किन्तर्ह्यनन्तरो यो बहुव्रीहेरधिकारः सोपेक्ष्यते । अनन्तरे बहुव्रीहेरधिकारे यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति । कथमनृचो बह्वृच इति । वक्तव्यमेवैतत् । अनृचो माणवे बह्वृचश्चरणाख्यायामिति ॥ ईयसश्च ॥१५६॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च* । ईयसउपसर्जनदीर्घत्वंचेतिवक्तव्यम् । बह्व्यःश्रेयस्योऽस्यबहुश्रेयसीविद्यमानश्रेयसी । पुंवद्वचनात्सिद्धम्* । पंवद्वचनात्सिद्धमेतत् । पुंवद्भावोऽत्रभवति । ईयसोबहुव्रीहौपुंवद्वचनमिति ॥ इतिपञ्चमाध्यायःसमाप्तः ॥

यमाणेऽपि स्त्रीग्रहणे तस्य पुन्नपुंसकनिवृत्त्यर्थत्वात् पक्षे परत्वात्कपः प्रसङ्ग एव । एतच्चोदाहरणमात्रम् । उपदशादिषु पक्षे कप्प्रसङ्गात् । नैव कबपेक्षमिति । शेषग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । यस्माद्धि नित्यः कब्विहितस्तस्माद्विभाषा न प्राप्नोति विरोधादिति पूर्वोक्तन्यायात् । समासान्तापेक्षमपि न भवति । अनृक्कं बह्वृक्कमित्यत्र कपोऽप्रसङ्गात् । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकार इति । एवं चोधसोऽनङित्यनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारेऽनङो विधानात्कुण्डोध्नीत्यादौ स्त्रियां कन्न भवति । कथमनृच इति । बहुव्रीह्यधिकारात्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे कप्प्रसङ्गः । वक्तव्यमेवैतदिति । यद्येवं समासान्तापेक्षेऽपि शेषत्वेऽनृचबह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृक्कबह्वृक्कयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात्कस्य चिद्दोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते । बहुव्रीह्यधिकाराच्च तत्पुरुषादिभ्यः कपोऽप्रसङ्गः । किं चोपदशा इत्यादौ पक्षे कप्प्राप्नोति । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे डचोऽविधानात्तथा प्रियपथः प्रियधुर इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्समासान्तापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीयमिति चिन्त्यमेतद्भाष्यम् । ईय । उपसर्जनदीर्घत्वमिति । ह्रस्वापवादो दीर्घत्वं विधेयम् । पुंवद्वचनादिति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्तः पुंवद्भावेन निवर्त्यते । यथा पुंविषयस्येकारस्य ह्रस्वो न भवति । एवमीयसः परस्येति श्रवणं भवति । बहुश्रेयसीत्यत्र हल्ङ्यादिलोपे विवदन्ते । केचिदाहुः । हल्ङ्यादिलोपेन न भाव्यम् । ङ्यापोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने तदादिनियमाभावादत्रोपसर्जनत्वान् ङीपस्तदादिनियमाद्धल्ङ्यादिलोपस्य प्रसङ्गाभावात् । अन्ये त्वाहुः । दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं कृतम् । अतिखट्व इत्यत्र लोपो मा भूदिति । यदि चोपसर्जने तदादिनियमः स्यात्तदा ह्रस्वाल्लोपस्य प्रसङ्गाभावात्तद्व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्यात् कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि दीर्घाल्लोपं ज्ञापयतीति बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टम् । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥१॥ एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः। एको ऽच् यस्मिन्स एकाच् एकाच इति आहोस्वित् तत्पुरुषोयं समानाधिकरणः । एको ऽच् एकाच् एकाच इति। किं चातः। यदि बहुव्रीहिः। सिद्धं पपाच पपाठ । इयाय आरेति न सिद्ध्यति । अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः। सिद्धमियाय आरेति। पपाच पपाठेति न सिद्ध्यति । अत उत्तरं पठति । एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशः*।एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशोयम् । एकवर्णेषु च कथम् । एकवर्णेषु व्यपदेशिवद्वचनात्*।व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यम्। एवमेकवर्णेषु द्विर्वचनं भविष्यति । एकाचो द्वे भवत इत्युच्यते । तत्र न ज्ञायते कस्यैकाचो द्वे भवत इति । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तेन धातो-

---

श्रीगणेशायनमः । एकाचो द्वे प्रथमस्य । एकाच इति किमयमिति । निर्देशस्य समानत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च एकवचननिर्देशाच्च द्वयोर्युगपदाश्रयितुमशक्यत्वाद्धलादिः शेषइत्यादेर्बहुव्रीहिलिङ्गस्य दर्शनाद्दीर्घ इणः कितीति तत्पुरुषलिङ्गोपलम्भात् स्वरस्य दुरवधारणत्वादेकश्रुत्या वा सूत्रपाठात् स्वरान्निश्चयाभावात्प्रश्नः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विग्रहप्रदर्शनं विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम् । नहि संज्ञाभेदमात्राद्दोषः किन्तु विरुद्धार्थप्रतिपादनात् । किं चात इति । द्वयोर्विशेषं पृच्छति । सिद्धं पपाचेति । प्रथमत्वाभावेपि व्यपदेशिवद्भावाद्वक्ष्यमाणाद्योगविभागाद्वा बहुव्रीहिपक्षे पचेर्द्विर्वचनं सिद्ध्यति न तु तत्पुरुषपक्षे । बहुव्रीहिनिर्देश इति। बहुव्रीहेर्निर्देश उच्चारणं बहुव्रीहिणावार्थस्य निर्देशः प्रतिपादनमित्यर्थः । व्याप्तिन्याय्याश्रयेण बहुव्रीहिराश्रीयते । वक्ष्यमाणव्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्य बहुव्रीहिणा कृतत्वादत एव प्रयोजनाभावात् तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमानाश्रयणं लिङ्गमप्यनेकं बहुव्रीहेरस्ति हलादिः शेषः शर्पूर्वाः खयः लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति अज्मात्रस्य द्विर्वचने ऽभ्यासस्य हलभावाच्छेषसंप्रसारणाद्ययोगात् । एकवर्णेषु चेति। मुख्य एकाज्व्यपदेशो येषां ते व्यपदेशिनः पचादयस्ते यथा द्विर्वचनं प्रतिपद्यन्ते तथैकवर्णा अपि । कस्यैकाच इति । विधिं मत्वा विशेषानुपादानात्पृच्छति । वक्ष्यतीति । नायं विधिः। किं तर्हि अधिकार इत्यस्मात्तन्त्रादस्योत्तरवाक्येष्वर्थविशेषस्य व्यवस्थानम् । धातोरेकाच इति ।

रेकाच इति विज्ञायते । यदि धातोरेकाच इति, सिद्धं पपाच पपाठ । जजागार पुपुत्रीयिषतीति न सिद्ध्यति । धातोरिति नैषैकाचसमानाधिकरणा षष्ठी धातोरेकाच इति। किं तर्हि अवयवयोगैषा षष्ठी धातोर्य एकाजवयव इति। अवयवयोगैषा षष्ठी चेत्सिद्धं जजागार पुपुत्रीयिषतीति । पपाच पपाठेति न सिद्ध्यति । एषोपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाजवयवो भवति । एकाचो द्वे प्रथमस्येत्युच्यते तेन यत्रैव प्रथमश्चास्ति तत्र द्विर्वचनं स्यात् । जजागार पुपुत्रीयिषतीति । पपाच पपाठेत्यत्र न स्यात् । प्रथमत्वे च*। प्रथमत्वे च किम् । व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमित्येव । स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः। उक्तं वा*। किमुक्तम् । तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थम् । षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम् । नैष दोषः । अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमित्ये-

---

वैयधिकरण्येन संबन्धोभिमतो धातोरवयवस्यैकाच इत्यर्थः । इतरस्तु सामानाधिकरण्येन संबन्धं मत्वाह । यदि धातोरिति । नैषेति । सर्वानुग्रहाय वैयधिकरण्यमाश्रीयते । तस्मिन्ननेकविषयत्वाल्लक्षणस्य । प्रथमग्रहणाच्च सामानाधिकरण्ये च व्यवच्छेद्याभावात्प्रथमग्रहणमनर्थकं स्यात् । यत्रैव प्रथमस्येति । प्राथम्यस्य द्वितीयापेक्षत्वात् । अवचनादिति । वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं वचनेनानिबद्धं लोकव्यवहारात्मकं तस्मात्सिद्धमित्यर्थः । तथा हि । लोके शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहिर्वस्तुभेदे ऽसत्यपि भेदस्य व्यवहारो ऽवस्थाभेदाश्रयो दृश्यते । शिलापुत्रः क्रीयमाणत्वाद्यनेकावस्थायुक्तो यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन निर्दिश्यते । एकमेव हि वस्तु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वप्रत्ययः । तदप्यवस्थाभेदान्नानारूपमाभाति । यथा हन्त्यात्मानमात्मनेत्येकस्यापि बुद्ध्यवस्थापितावस्थाभेदाश्रयः कर्तृकर्मकरणभावः । इयायेत्यत्रापि प्रयोगभेदादेति इतो यन्ति आयन् जिगमिषति इत्याद्यनन्तरूपस्येण एकोयमिकारो ऽजिति व्यपदिश्यते । अथ वान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिकल्पितार्थत्वाच्छब्दार्थसमुदायस्याविवक्षितार्थ एको वर्णो ऽजिति व्यपदिश्यते । एवं पचेरनन्तप्रयोगविषयस्य प्रयुज्यमानं लिडादिपरं रूपमवयव इति व्यपदिश्यते । प्रथमव्यपदेशोपि प्रयोगभेदादेवेति प्रथमगर्भेण हतेत्यादिलोकव्यवहार

व । योगविभागो वा एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः* किं वा । अथवा योगविभागः करिष्यते । एकाचो द्वे भवतः । अप्रत्यर्थं योगविभागः । एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः । एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनं यथा स्यात् । इयाय पपाच । ततः प्रथमस्य । प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । यत्र प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र प्रथमस्यैवैकाचो द्विर्वचनं यथा स्यात् । अप्रथमस्य मा भूदिति । जजागार पुपुत्रीयिषतीति । एकाचो ऽवयवैकत्वादवयवानां द्विर्वचनप्रसङ्गः* । एकाचो ऽवयवैकत्वादवयवानां द्विर्वचनं प्राप्नोति । नेनिजतीत्यत्र निज्शब्दोप्येकाच् । इज्शब्दोप्येकाच् । इकारोप्येकाच् । निशब्दोपि ।

एकस्मिन्नपि दृश्यते । असतोपि द्वितीयादीन्बुद्ध्या परिकल्प्य व्यवहारान्मुख्यसाधर्म्याद्वा । प्रसिद्धत्वाच्चैवंविधस्य व्यवहारस्य नास्ति गौणत्वं,सत्यपि वा गौणत्वे लिट्यभ्यासस्योभयेषां दीर्घ इणः कितीत्यादेर्ज्ञापकाद्भवति शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः । योगविभागो वेति । तेन प्राथम्यार्थो व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयितव्यः । तत्र हि योगविभागसामर्थ्याल्लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यादावेकाच इति प्रथमस्येति च वाक्यभेदेन संबध्यते । एकवाक्यतायां तस्यैव दोषस्य प्रसङ्गात् । तस्मादेतस्माद्ग्रहणकवाक्यात् प्रक्रियावाक्यानि लक्ष्यसंस्कारकाणि उपप्लवन्ते । धातोरवयवस्यैकाचो लिटि द्वे भवत इत्येकं वाक्यम् । धातोः प्रथमस्यैकाच इति नियमार्थं द्वितीयम् । अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाच इति तृतीयम् । एकाच इति । अवयवा अप्येकाचः समुदायोपि व्यपदेशिवद्भावाद्धातोरवयवश्च । ततो विशेषानुपादानात्सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः । निज्शब्दोपीति । यथा येनैव हस्तेन बाहुर्हस्तवानुच्यते तेनैव देवदत्तोपि । एवमिकारेण सर्व एकाज्व्यपदेशभाज इति भावः । इकारोपीति । व्यपदेशिवद्भावादिति भावः । अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यनाश्रित्येकारोपीत्युक्तम् । न ह्येतद्वचनमपि तु न्यायः । अर्थवतो भेदकल्पनसंभवादनर्थकोपि यदि भेदेनाश्रयितुं शक्यते ततस्तत्रापि भवत्येव व्यपदेशिवद्भावः । शक्यते चेकारोप्यनेकसमुदायान्तर्भावाद् नानारूप इवोपलभ्यमानेन रूपेणैकाजिति व्यपदेष्टुम् । नन्वर्थवत्त्वात्समुदायस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति नावयवानामनर्थकानाम् । नैतदस्ति । यत्र विशिष्टं शब्दस्वरूपमुपादीयते तत्रार्थवत्परिभाषोपतिष्ठते । यथा शे इत्यत्र । अन्यथा ऽर्थवदधातुरित्यत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशशब्दग्रहणादर्थवत्परिभा-

तत्र निजूशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्। दोषाश्च न सन्ति। इजूशब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति। दोषा अपि न सन्ति। इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिद्ध्यति। दोषाश्च सन्ति। निशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्। दोषाश्च भवन्ति। तत्र को दोषः। तत्र जुस्भाववचनम्*। तत्र जुस्भावो वक्तव्यः। अनेनिजुः। पर्यवेविषुः। अभ्यस्तात् झेर्जुस् भवतीति जुस्भावो न प्राप्नोति जकारेण व्यवधानात्। स्वरश्च। स्वरश्च न सिध्यति। नेनिजति यत्परिवेविषतीति। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीत्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति।अड्भावश्च। अड्भावश्च न सिध्यति। नेनिजति। परिवेविषतीति। अदभ्यस्तादित्यड्भावो न प्राप्नोति। नुम्प्रतिषेधश्च। नुम्प्रतिषेधश्च न सिद्ध्यति। नेनिजत्। परिवेविषत्। नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। जकारेण व्यवधानात्। शास्त्रहानिश्च। शास्त्रहानिश्च भवति। समु-

षोपस्थानादनर्थकस्य ग्रहणाप्रसङ्गाद्धातोरवयवस्यैकाच इत्यवयवत्वे नाश्रयणाच्चानर्थकस्याप्यङ्गीकरणान्नास्तीहैतत्परिभाषोपस्थानम्।अत्र च पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गश्चोद्यते।न तु युगपत्।न ह्येकोवयवो युगपदनेकस्यावयविनो वयवत्वेन शक्योपेक्षितुमवयवस्य गुणत्वात्परार्थत्वादेकं प्रति गुणभावादपरं प्रतिगुणभावायोगात्पर्यायेण त्वपेक्षाया अविरोधात्सर्वप्रसङ्ग उच्यते।एकस्यैवैकाचो द्विर्वचने कृते एकाज्व्यपदेशहेतोरचोऽपि द्विरुक्तत्वात्तस्मिन्नेव प्रयोगे ऽपरस्यैकाचो द्विर्वचनाप्रसङ्गः।प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्य।तस्मात् प्रयोगान्तरे पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः। इजूशब्दस्येति। इकारस्य लघूपधगुणे सत्यभ्यासस्यासवर्णइति ईकारस्य इयङि नियेजेति रूपं स्यात्।इकारस्यापि द्विर्वचनएतदेव रूपम्। दोषा अपि न सन्तीति। रूपासिद्धेरन्यस्य जुस्भावाद्यसिद्धिदोषस्याप्रसङ्गात्। स्वरइति। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् स्वरसिद्धिरिति चेन्न। हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येव व्यवस्थापनात्। यत्परिवेविषतीति। यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधार्थः। शास्त्रहानिश्चेति। एकस्मिन्नेकाच्यवयवे द्विरुच्यमाने पूर्वोक्तेन न्यायेनान्येषां तस्मिन्नेव प्रयोगे द्विर्वचनाभाव।त्तद्विषयं

दायैकाचः शास्त्रं हीयते । सिद्धं तु तत्समुदायैकाच्त्वात् शास्त्राहानेः*। सिद्धमेतत्। कथम् । तत्समुदायैकाच्त्वात् । किमिदं तत्समुदायैकाच्त्वादिति । तस्य समुदायस्तत्समुदायः । एकाज्भाव एकाच्त्वम् । तत्समुदायस्यैकाच्त्वं तत्समुदायैकात्वं तत्समुदायस्यैकाच्त्वादिति । तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं भविष्यति। कुत एतत् शास्त्राहानेः, एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। ननु च समुदायैकाचो द्विर्वचने क्रियमाणे अवयवैकाचः शास्त्रं हीयते । न हीयते । किं कारणम्। अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य*। अवयवात्मकः समुदायः । अभ्यन्तरो हि समुदाये अवयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन्सन्सहावयवैः प्रचलति । तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात् *। तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । आटतुः । आटुः । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद् बहुव्रीहेः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते। तेन यदन्यदचस्तस्य द्विर्वचनं स्यात् । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य गावः सन्ति स आनीयते न गावः । सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके *। सिद्धमेतत् । कथम्। तद्गुणसंवि-

---

शास्त्रं त्यक्तं स्यात् । सिद्धं त्विति । समुदाये द्विरुच्यमाने ऽवयवानामपि तदन्तर्भावाद्द्विर्वचनसंबन्धान्न कस्मिंश्चिच्छास्त्रहीनमित्यर्थः । नन्विति । शास्त्रेण साक्षात्समुदाय एवानुगृहीतः स्यात् न त्ववयवा इति प्रश्नः । न हीयतइति । यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने साक्षादवयवेषु शास्त्रं न प्रवृत्तं तथापि शास्त्रीयफलसंपत्त्या शास्त्राहानिरुच्यते । अवयवे तु द्विरुच्यमाने तस्मिन् प्रयोगे ऽवयवान्तराणां समुदायस्य च शास्त्रीयफलसंबन्धाभावाद्धीनमेव शास्त्रं स्यात् । अनच्कस्येति । एकस्य वा ऽनेकस्य वा हल एव द्विर्वचनप्रसङ्गः । तद्यथेति । चित्रगुशब्दस्यान्यपदार्थ एव वाच्यो न तु वर्त्तिपदार्थ इति न तस्य कार्येण सम्बन्धः । सिद्धं त्विति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं स वर्त्तिपदार्थो गुणो वा यस्यान्यस्य पदार्थस्य तस्य संविज्ञानम् । संनिहितविशेषण-

ज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य। यथा लोके, तद् यथा। लोके शुक्लवासससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुणआनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति। एवमिहापि। अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते किं तस्य स्थाने भवति आहोस्विद् द्विष्प्रयोग इति। कश्चात्र विशेषः। स्थाने द्विर्वचने णिलोपवचनं समुदायादेशत्वात् *। स्थानेद्विर्वचने णिलोपो वक्तव्यः। आटिटत्। आशिशत्। किं कारणम्। समुदायादेशत्वात्। समुदायस्य समुदाय आदेशः। तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य नष्टो णिर्भवतीति णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। द्विर्वचनं क्रियतां णिलोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाण्णिलो-

स्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसंबन्धाश्रयेण केन चिद्बहुव्रीहिणाभिधानादित्यर्थः। शुक्लवाससमिति। असत्यपि स्वस्वामिभावे वासःसंयोगाश्रयो बहुव्रीहिरिति शुक्लवासःसंयुक्तपुरुषानयने पृथगचोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्यादानयनेन संबध्यन्ते। इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति दर्शनक्रियायां वासांस्युपलक्षणत्वेनोपात्तानि तया च तानि युक्तान्येव। दर्शनक्रिया त्वानयनक्रियोपलक्षणत्वेन निर्दिष्टेति नावश्यं तत्र शुक्लानां वाससां संविज्ञानम्। चित्रगुशब्दस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्त्यानयने वर्तिपदार्थसंनिधानम्। इह तु एकोच् यस्य स एकाजितिविशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविनोन्यपदार्थत्वादपरित्यागिनावयविनोभावात्तस्य कार्यं विधीयमानं तत्रान्तर्भावात्संनिहितोऽवयव उपलक्षणभावेनाप्युपादीयमानः प्रतिपद्यते। अथ यस्येति। सोपस्कारत्वात् सूत्राणां तन्निबन्धनानि लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते। तत्र द्वे इत्येतत् संख्येये वर्तते। तच्च संख्येयं शब्दानामन्वाख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वाच्छब्दरूपं वा स्यात्तत्संबन्धि वोच्चारणम्। तत्र यदा शब्दरूपं संख्येयं तदैकाच इति स्थानेयोगा षष्ठी षष्ठीस्थानेयोगेति परिभाषोपस्थानात्तदा स्थाने द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति यथास्तेर्भूरिति। यदा तूच्चारणं संख्येयं तदा तस्य क्रियारूपत्वात् क्रियायाः शब्दस्य च स्थान्यादेशभावायोगादेकाच इति कर्मणि षष्ठी विज्ञायते उच्चारणशब्दाध्याहारेण, शेषलक्षणा वा यथा मातुः स्मरतीति द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति। तत्र गुणदोषपरीक्षार्थो विचारः क्रियते। आटिटदिति। प्राक् द्विर्वचनं भवति। द्विर्वचनं

पः । नित्यं द्विर्वचनं कृतेपि णिलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्यं द्विर्वचनम् । अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। नित्यमेव द्विर्वचनम् । कथम् । रूपस्य स्थानिवत्त्वात् । यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने*। यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने चोद्यं तदिहापि योज्यम्। किं पुनस्तत्। सन्यङन्तस्येति चेद्दशेः सन्यनिटः। दीर्घकुत्वे संप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनात्। आवृद्धगोश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः। सन्यङाश्रये च समुदायादेशत्वात्। झलाश्रये वा व्यपदेश आमिश्रत्वादिति। अस्तु तर्हि द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्। द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनमिति चेत्सकारषकारादेशादेरेत्ववचनं लिटि*। द्विष्प्रयोग इति चेत्सकारषकारादेशादेरेत्वं लिटि वक्तव्यम्। नेमतुः। नेमुः। सेहे। सेहाते। सेहिरे। अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः। तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने सति न दोषः। वक्ष्यति तत्र लि-

यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । अथ वा कृते यणि लोपे द्विर्वचनेचीति रूपस्थानिवद्भावात् कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाद्द्विर्वचनम्। तच्चैकस्य टिशब्दस्य शब्दान्तरं समुदायरूपमादेशस्तत्र णेरभावादिकारलोपाप्रसङ्गः। न च स्थानिवद्भावाश्रयग्रहणेनादेशस्य ग्रहणम्। नह्ययं णेरादेशः। किं तर्हि समुदायस्य टिशब्दस्य। यत्र च द्वौ स्थानित्वेन निर्दिष्टौ यथैकः पूर्वपरयोरिति। तत्रान्यतरेणादेशस्य व्यपदेशो भवति खट्वश्य इति। इह तु समुदाये णिरन्तर्भूतत्वादादेशेन संबध्यते न तु साक्षादित्यविषयोयं स्थानिवद्भावस्य। अनित्यं द्विर्वचनमिति। द्विर्वचनेऽचीति कार्यस्थानिवद्भावं मन्यते। अशेः सन्यनिट इत्यादि सन्यङोरित्यत्र व्याख्यास्यते। नेमतुरिति। णो न इति नत्वे कृते धातुरादेशादिर्भवति। ततो द्विष्प्रयोगेप्यादेशादित्वं न व्यावर्तते। स्थाने द्विर्वचने तु शब्दान्तरत्वादादेशादित्वाभावः। आदेशादिव्यपदेशस्य चात्रालाश्रयत्वात् स्थानिवत्त्वाभावः। लिटीति। सत्वनत्वयोरनैमित्तिक-

इड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । लिटि य आदेशादिस्तदादेर्नेति । इड्वचनं च यङ्लोपे* । इड्भावश्च यङ्लोपे वक्तव्यः । बेभिदिता । बेभिदितुम् । एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति य एकाजुपदेशेनुदात्तः । द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः । एकाज्ग्रहणेनाङ्गं विशेषयिष्यामः । एकाचोङ्गादिति । ननु चैकैकमत्राङ्गम् । समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति । कुत एतत् । शास्त्राहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति । इड्दीर्घप्रतिषेधश्च । इटो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । जरीगृहिता । जरीगृहितुम् । ग्रहोलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विर्वचने समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ग्रहिः । द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः । ग्रहिणाङ्गं विशेषयिष्यामः ग्रहेरङ्गादिति। ननु चैकैकमप्यत्राङ्गम् । समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति । कुत एतत् । शास्त्राहानेः।एवं हि शास्त्रमहीनं भविष्यति। पदादिविधि-

---

त्वान्निर्निमित्तत्वाभावः । बेभिदितेति । बेभिद्यशब्दात्तृजल्लोपयलोपयोः कृतयोरिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्यनाश्रित्य चोद्यप्रतिसमाधाने । एकाचोङ्गादिति । उपदेशग्रहणेनानुदात्त एव विशेष्यते न त्वेकाजिति भावः । आवृत्तिसंख्यया चैतद् द्व्यजङ्गं नैकाच्। ननु चैकैकमिति । एकमेव द्विरुच्यत इत्येकस्माद्यः प्रत्ययविधिः सोपरस्मादपीति द्वे अङ्गे भवतस्तत्र परं यदेकाजङ्गं तदाश्रय इट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । आवृत्तिसंख्याश्रया चैकैकमिति वीप्सा । समुदाय इति । एकैवाङ्गसंज्ञा समुदायस्य न पृथगवयवयोः समुदायस्य प्राधान्यात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् समुदाय व्यवहारोप्यावृत्तिसंख्याश्रयः । जरीगृहितेति । जरीगृह्यशब्दात्तृच् । ग्रहिणाङ्गमिति । अत्र वचो जरीगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः । विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाङ्गीकार-

प्रतिषेधश्च* । पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिषेच। सुष्वाप । सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधःप्राप्नोति। स्थानेपुनर्द्विर्वचने सति दोषः । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स पदादिर्भवति। द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः। सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः। सुप्तिङन्तं पदम्। यस्मात्सुप्तिङ्विधिः तदादि सुबन्तं तिङन्तं च। ननु चैकैकस्मादप्यत्र सुप्तिङ्विधिः। समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिः तया पदसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति । तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव प्रकृतिराद्या। आदिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेतेन ॥ अजादेर्द्वितीयस्य ॥२॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी*। द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुम्। कथम् । अजादेरिति नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी । अज् आदिर्यस्य सोयमजादिः अजादेरिति । किं तर्हि

णम्। सिषेचेति। सिचेर्लिड्विहित इति लिडन्तं पदमिति तदादेरेव पदत्वात्पदादिः सकार इति षत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। प्रकृतिप्रत्ययस्येति। प्रत्ययो ज्ञानम्। प्रकृतिविज्ञानस्येत्यर्थः। अथ वा प्रकृतेः प्रत्ययस्य चेत्यर्थः। तावेवेति ।परिहारान्तरम्। उच्चारणक्रियाया एव द्वित्वं न तूच्चार्यमाणस्य शब्दस्य । ततश्चैकस्मादेव प्रत्ययविधिः। न तु द्वाभ्यामित्यैकैवाङ्गसंज्ञा पदसंज्ञा चेति नास्ति दोषः। आदिग्रहणं चेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीत्यत्र। समुदायपदत्वमिति । सिषेचशब्दस्य पदसंज्ञा न तु सेचशब्दस्य तदवयवस्य । नन्वेवं बिभिदितेति स एवैकाज् धातुरितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। उच्चारणभेदाद्विरोधिसंख्याप्रादुर्भावात् पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्। तथा च गिरिणेत्यादौ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति। तदत्रावृत्तिभेदाद्रूपद्वयमाश्रित्य समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति परिहार उक्तः। रूपभेदानङ्गीकरणे तु तावेव सुप्तिङाविति द्वितीयः परिहारः। अजादेः। द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुमिति। अजादेरिति बहुव्रीहिपक्षे सामर्थ्यादप्रथमार्थे प्रारम्भे विज्ञायमाने तृतीयानामप्येकाचां द्विर्वचनप्रसङ्गाद् द्वितीयस्येति व-

कर्मधारयात्पञ्चमी अच् आदिः अजादिः अजादेः परस्येति। तत्रान्तरेण द्वितीयग्रहणं द्वितीयस्यैव भविष्यति। तत्र द्वितीयद्विर्वचने प्रथमनिवृत्तिः प्राप्तत्वात्*। द्वितीयद्विर्वचने प्रथमस्य निवृत्तिर्वक्तव्या। अटिटिषति। अशिशिषतीति। किं कारणम्। प्राप्तत्वात्। प्राप्नोत्येकाचो द्वेप्रथमस्येति। ननु च द्वितीयद्विर्वचनं प्रथमद्विर्वचनं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात्। असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। न वा प्रथमस्य विज्ञाने हि द्वितीया प्राप्तिरद्वितीयत्वात्*। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्याप्राप्तिः स्यात्। किं कारणम्। अद्वितीयत्वात्। नहीदानीं प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति। कस्तर्हि। तृतीयः। तद्यथा। द्वयोरासीनयोस्तृतीयउपजायमाने न द्वितीयो द्वितीयो

क्तव्यम्। कर्मधारयपक्षे त्वजादेरिति पञ्चमीनिर्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यं न व्यवहितस्येति नार्थो द्वितीयग्रहणेन तच्चव्याख्यानात्स्वपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा कर्मधारय एवाश्रयितव्य इति भावः। प्राप्तत्वादिति। यद्यपि सत्यामेव प्राप्तौ निवृत्तिरुच्यते नत्वसत्यां तथापि विशिष्टाप्राप्तिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता प्राप्ते र्विघातकाभावादित्यर्थः। ननु चेति। येननाप्राप्तिन्यायात्। कथमन्यस्येति। विरोधाद्बाध्यबाधकभावं मन्यते। यथा कार्ग्गोः। इह च विरोधाभावः। अविरोधे हि समुच्चयो दृश्यते। यथाकृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम्। भिन्नफलत्वात् संज्ञानां समुच्चय इति चेदिहाप्यस्त्येव फलभेदः। एकेन प्रथमस्य द्विर्वचनविधानादजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन तु द्वितीयस्य। नवेति। अनेनासंभवः प्रदर्श्यते। यस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं विधेयम्। तस्य प्रथमद्विर्वचने कृतेऽद्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यर्थः। ननु यदि नियोगतः प्राक् प्रथमद्विर्वचनं स्यात्ततोयं विरोधः स्याद् यदा तु पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनं तदा विरोधाभावात् स्यादेव प्रथमद्विर्वचनम्। नैतदस्ति। नित्यत्वात्प्राथम्यात् क्रमव्यतिक्रमहेत्वभावात् पूर्वं प्रथमद्विर्वचनं तत्र कृतेऽद्वितीयत्वाद् द्वितीयद्विर्वचनाप्रसङ्ग इत्यनवकाशत्वाद् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते। तद्यथेति। यदा द्वयोः पुरस्तान्मध्ये वा तृतीय उपजा-

भवति। कस्तर्हि। तृतीयः। नहि किं चिदुच्यते अकृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य भवितव्यमिति। किं तर्हि, कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भविष्यति। अनारम्भसममेवं स्यात्। अटः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्यात्। हलादिः शेषः। द्वितीयस्य द्विर्वचनम्। हलादिः शेषः। त्रयाणामकाराणां पररूपत्वे अटिषतीत्येव रूपं स्यात्। नानारम्भसममटः प्रथमस्य द्विर्वचनम्। हलादिःशेषः। इत्वम्। द्वितीयस्य द्विर्वचनम्। हलादिः शेषः। इत्वम्। द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वम्। अभ्यासस्यासवर्ण इती-

यते तदायं दृष्टान्तो यदा तु परतः उपजायते तदा न भवति। नहि किं चिदिति। द्वितीयत्वनिर्देशात्। विशेषानुपादानात्। सामर्थ्यादत्र विशेष आश्रीयतइति मत्वाह। अनारम्भसममिति। अटि स इति स्थिते प्रथमद्विर्वचनमट् अट् हलादिः शेष इति टकारस्य निवृत्तिः। द्वितीयद्विर्वचनमट् अट्। ततो हलादिः शेषः। तत्र द्वयोस्त्रयाणां वा ऽकाराणां पररूपे विशेषाभावाद् द्वितीयद्विर्वचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः। हलादिः शेषो द्वितीयद्विर्वचनमित्ययं क्रमः कथं लभ्यते। विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति। उच्यते। नित्यत्वात्पूर्वं हलादिःशेषो भवति द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम्। तद्धि कृते हलादिःशेषेऽटः प्राप्नोति। अकृते तु टट्शब्दस्य। अन्तरङ्गत्वात्वतोगुणइति पररूपं सन्यत इतीत्वस्य बाधकं मन्यते। इत्वं हि सनमभ्यासं चापेक्षतइति बहिरङ्गम्। प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति पक्षे इत्वमाङ्गं न भवतीति वार्णादाङ्गं बलवदित्यपि नास्ति। सत्यपि चेत्वस्याङ्गत्वे नानाश्रयत्वादाङ्गवार्णयोरत्र परिभाषानुपस्थानमिति भावः। तस्मात्सामर्थ्यादकृते प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यम्। स च प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति सामर्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते। कृतेऽपि प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं नानर्थकमिति मत्वाह। नानारम्भसममिति। इत्वमिति। आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारादाङ्गमित्वम्। सामान्येन च वार्णादाङ्गं बलवदित्याश्रीयते न समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेवेति इत्वमेव प्रवर्तते न पररूपम्। तत्र कृते द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नोत्यभ्यासस्यासवर्णइतीयङादेशश्च। तत्र नित्यत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनम्। इयङादेशो ह्यनित्यः। कृते द्वितीयद्विर्वचने नित्यत्वादित्वे चासवर्णइति वचनादियङो ऽप्रसङ्गात्। ननु परस्य कृतेपीत्वे तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येयङ् प्राप्नोति। नैष दोषः। सवर्णे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते। सवर्णे च यो विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्वप्रतिषेधादियङो ऽप्रसङ्गात्। द्वयोरिकारयोरिति।

यङादेशः । इयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यात् । ओणेश्चो-वोणिषतीति । नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति । यथा वादिविकारेऽलोन्त्यविकाराभावः*। यथा वा आदिविधावलोन्त्यविधिर्न भवति । एवं द्वितीयद्विर्वचने प्रथमद्विर्वचनं न भविष्यति । विषम उपन्यासः । नाप्राप्तेऽलोन्त्यविधाने आदिविधिरारभ्यते स तस्य बाधको भविष्यति । इदमप्येवंजातीयकम् । नाप्राप्ते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति । यदप्युच्यते असति खल्वपि संभवे बाधनं भविष्यति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति । नैतदस्ति । सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विर्वच-

---

अथ परस्ये यङादेशः कस्मान्न भवति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते । एकादेशस्य त्वभ्यासह्रस्वत्वं विशेषाभावान्नोक्तम् । इयटिषतीति । अस्यामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विर्वचने विशेषः । अकृतेपि तस्मिन्नेतद्रूपलाभात् । प्रथमद्विर्वचने कृते हलादिःशेषः इत्वमियङिति कार्यप्रवर्तनादत एवान्येषां ग्रन्थ इत्वं परस्ये यङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घता ईयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यादिति युक्त एवायं ग्रन्थो वार्णादाङ्गं बलवदिति परस्येकारस्य यङा भाव्यं न त्वेकादेशेन । तस्मिन् कृते एकादेशस्तस्य त्वन्तवद्भावाद् ह्रस्वत्वं न भवति । नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वइत्यन्तादिवद्भावप्रतिषेधात् । ओणेश्चेति । अत्रापि उर्वोणिषतीति पाठे न भाव्यम् । उवोणिषतीत्येतस्याकृते द्वितीयद्विर्वचने सिद्धत्वात् । नानिष्टार्थेति । द्वितीयस्येति व्यक्तिराश्रीयते न जातिः । या चाकृते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयव्यक्तिः सा कृते तस्मिन् द्वितीया न भवतीति विरोधाद् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते । यथा वेति । भवतु द्वितीयस्येति जातिनिर्देशस्तथापि सामान्यविहितस्य विशेषविहितमसत्यपि विरोधे बाधकं भवति यथा ह्रीपमित्यादावादेः परस्य त्यादेर्विधीयमानमपीत्वमन्त्यस्य न भवत्येवमिहापि द्वितीयद्विर्वचनं विधीमानं प्रथमस्य न भवति । ननु चाप इत्येका षष्ठ्यादेः परस्य त्यादिमलमनुसंहृतेति कुतोलोन्त्यस्य प्रसङ्गः । इह तु प्रथमस्येति द्वितीयस्येति च षष्ठीद्वयसंभवादुभयोः प्रसङ्गः । नैतदस्ति । अप

नस्य द्वितीयं द्विर्वचनं बाधिष्यते। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनानिवृत्तिः *। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्वक्तव्या। अटिटिषतीति। यथैवाचो निवृत्तिरेवं व्यञ्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरशासनात्पूर्वस्य *। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः सिद्धा। कुतः। अशासनात्पूर्वस्य। नेह वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि। द्वितीयस्य द्विर्वचनमारभामहे। व्यञ्जनानि पुनर्नटभार्यावद्भवन्ति। तद्यथा। नटानां स्त्रियो रङ्गगता यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं तं तव तवेत्याहुः। एवं व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते। न्द्रादिप्रतिषेधाच्च *। यदयं नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वनिवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरिति। तत्र द्वितीयाभावे प्रथमद्विर्वचनं प्रतिषिद्धत्वात् *। तत्र द्वितीयस्यैकाचो ऽभावे प्रथमस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति। आटतुः। आ-

इत्येकापि षष्ठी वचनद्वयप्रामाण्यादाद्यन्तावुपसंक्रियेत। अप आद्यन्तयोरीत्वं भवतीति। एकस्माद्धि ग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकमनेकं प्रक्रियावाक्यमुपप्लवते। यथैवाचो निवृत्तिरिति। यथाभूतस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्य द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यं सव्यञ्जनस्य च प्राप्तमिति व्यञ्जनानामपि द्विर्वचनबाधप्रसङ्ग इत्यर्थः। अशासनात् पूर्वस्येति। अप्राप्त्यनुमानं बाधो नहि प्रमाणेन प्राप्तं बाधितुं शक्यते प्रमाणत्वाविशेषात् तस्मादजादिधातुद्वितीयद्विर्वचनविषये प्रथमद्विर्वचनं न विहितं न प्रतिषिद्धम्। नटभार्यावच्च व्यञ्जनानि भवन्तीति द्वितीयैकाजन्तर्भावात्तानि द्विरुच्यन्तइत्यर्थः। न्यायसिद्धेर्थे लिङ्गदर्शनमाह। न्द्रादिप्रतिषेधाच्चेति। न्द्राश्च ते आदयस्तेषां द्विर्वचनप्रतिषेधादन्यानि द्वितीयेनाचा सह द्विरुच्यन्ते। तत्र द्वितीयाभाव इति। इहाजादेरित्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्र द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यमाणं प्रथमद्विर्वचनस्य बाधकमिति यस्यामप्यजादिव्यक्तौ द्वितीयाभावाद् द्वितीयद्विर्वचनाभावस्तस्यामपि प्रथमद्विर्वचनाप्रसङ्गः। अटिटिषतीत्यादावजाद्याकृतौ विधीयमानं द्वि-

टुः। किं कारणम्। प्रतिषिद्धत्वात्। अजादेर्द्वितीयस्येति प्रतिषेधात्। नैष दोषः। सति तस्मिन्प्रतिषेधः *। सति द्वितीयस्य द्विर्वचने प्रथमस्य प्रतिषेधः। सति तस्मिन्प्रतिषेधइति चेद्धलादिः शेषे दोषः*।सति तस्मिन्प्रतिषेधइति चेद्धलादिः शेषे दोषो भवति। हलादिः शेषे सत्याद्ये हल्यनाद्यस्य हलो लोपः स्यात्। इहैव स्यात् पपाच पपाठेति। इह न स्यात्। आटतुः। आटुरिति। लोकवद्धलादिः शेषे*। लोकवद्धलादिः शेषे सिद्धम्। तद्यथा। लोके ईश्वर आज्ञापयति ग्रामाद्ग्रामान्मनुष्या आनीयन्तां प्रागाङ्गं ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्तामिति। येषु तत्र ग्रामेषु ब्राह्मणा न सन्ति न तर्हीदानीं ततोऽन्यस्यानयनं भवति। यथा तत्र क्व चिदपि ब्राह्मणस्य सत्ता ऽब्राह्मणस्य निवर्तिका भवति। एवमिहापि क्व चिदपि हलाद्यः सन् सर्वस्यानाद्यस्य हलो निवर्तको भवति। क्व चिदन्यत्र लोप इति चेद्द्विर्वचनम्*। क्व चिदन्यत्र लोप इति चेद् द्विर्वचनमप्येवं प्राप्नोति। क्व चिदपि द्वितीयः सन् सर्वस्य प्रथमस्य निवर्तकः स्यात्। तस्मादस्तु सति तस्मिन्प्रतिषेध इत्येव। ननु चोक्तं

तीयद्विर्वचनमाटतुरित्यादावपि प्रथमद्विर्वचनं बाधेतेत्यर्थः। अप्राप्तिरेवात्र प्रतिषेधत्वेन विवक्षिता। सति तस्मिन्निति। अजादेरिति व्यक्तिनिर्देशो न त्वाकृतिनिर्देशः। अतो नायमपवादो ऽजादिमात्रनिबन्धनो द्वितीयस्यैकाचः संभवमभिसमीक्ष्य प्रवर्तते। यत्रेदानीं द्वितीयो नास्ति तत्रानुपजातनिमित्तो ऽपवाद एवं न प्रवर्ततइति प्रथमैकाचो द्विर्वचनमुत्सर्गः प्रवर्ततएव। तेन यस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयद्विर्वचनं प्रवर्तते तस्यामेव प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते नान्यस्यामित्यर्थः। जात्युपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनाश्रीयते न तु जातिः। तेनसर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयवत्यामिदं शास्त्रं प्रवर्तते। व्यक्तिपदार्थाश्रयणे दोषमाह। सति तस्मिन्निति। लोकवदिति। आकृतिपदार्थस्तत्राश्रीयतइति भावः। प्रागाङ्गमिति। यथा ग्रामाकृतेराश्रयणात् क्व चिदपि ग्रामे वर्तमानो ब्राह्मणो म-

सति तस्मिन् प्रतिषेधइति चेद्धलादिः शेषे दोष इति । प्रतिविधास्यते हलादिः शेषे॥ नन्द्राः संयोगादयः॥३॥किमर्थमिदमुच्यते। न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां प्रतिषेधः *। न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति । तत्र न्द्राणां संयोगादीनां प्रतिषेध उच्यते।ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः*। ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। के चिदाहुः। एकाच इति। ईर्ष्यिषिषति । अपर आह । व्यञ्जनस्येति । इर्षियिषति।कण्ड्वादीनां च*। कण्ड्वादीनां च तृतीयस्य द्वेभवत इति वक्तव्यम्। कण्डूयियिषति । असूयियिषति । वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। अश्वीयियिषति। अशिश्वीयिषति। अपर आह। यथेष्टं वा। यथेष्टं वा नामधातूनामिति। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति॥पूर्वोभ्यासः ॥४॥ पूर्वोभ्यासइत्युच्यते।कस्यपूर्वोभ्याससंज्ञोभवति।द्वेइतिववर्तते। द्वयोरिति वक्तव्यम्। स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः। देवदत्त इति गम्यते पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति ।

नुष्ठान्तरानयनं निवर्तयति तथाभ्यासजातेराश्रयणात् क्व चिदप्यभ्यासे वर्तमानो हलादिः सर्वंचानादेर्हलो निवृत्तिं करोतीत्यर्थः । तस्मादस्त्विति। इह व्यक्तिपक्ष आश्रीयते। हलादिः शेषे तु जातिपक्षः । व्यक्तिपक्षेपि वा प्रतिविधास्यते अहलभ्यासो भवति तत आदिः शेष इति। नन्द्राः। किमर्थमिति। पूर्वस्याचो व्यञ्जनानीति पूर्वपक्षो नटभार्यावद् व्यञ्जनानीत्युत्तरः पक्षः। पूर्वोभ्यासः। कस्य पूर्व इति। अवध्यवधिमत्संबन्धे दिग्योगलक्षणा पञ्चमी भवति। यथा ग्रामात्पूर्व इति। इह त्ववयवावयविसंबन्धो विवक्षितः कस्य पूर्वोवयव इति पञ्चम्यभावो यथा पूर्वं कायस्येति। विभक्तिविपरिणाम इति। पूर्वविभक्तिल्या-

एवमिहापि पुरस्तात् प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति॥उभे अभ्यस्तम्॥५॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् *। उभे अभ्यस्तं सहेति वक्तव्यम् ।किं प्रयोजनम्।आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम्*। आद्युदात्तत्वं सहभूतयोर्यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति। यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्ये ऽदोषस्तदेव पठितम् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति । नास्ति यौगपद्येन संभवः । पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत । पर्यायश्च, तावत्पूर्वस्य परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । परस्य तर्हि स्यात् । तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परस्य भवतीति । यदयं बिभेत्यादीनां पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्याह । एवं व्यवधानान्न पूर्वस्य ज्ञापकान्न परस्य । उच्यते चेदमभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति । तत्र स एव दोषः । पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्सहग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञास्यते । अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम्*। अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रक्लृप्तः संज्ञिनिर्देशः । कथम् । द्वे इति वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम्। किम् । यत्रोभे शब्दरूपे श्रूयेते। तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादिह मा भूत् ईर्त्संन्ति ईप्सन्तीति।ईर्त्सन्

गेन सामर्थ्याद्विभक्त्यन्तरस्योह इत्यर्थः । उभे । सहग्रहणमिति । सहभूतयोः परस्परापेक्षयोरेकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं सहेति कर्तव्यम् । आद्युदात्तत्वइति । यस्यानुदात्ते क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकमापद्यते स वर्ज्य इति व्याख्याने प्रधानवाचिन्येकशब्दे यौगपद्यप्रसङ्गः। एकवर्जमिति । संख्यावचने तु विरोधाद्यौगपद्यासंभवात्पर्यायप्रसङ्गः । उभेग्रहणमिति । सहभावोपसर्जनद्वित्वमुभशब्दस्यार्थ इति भावः । द्वे इत्यनुवृत्त्या द्विरुक्तस्याभ्यस्तसंज्ञायां लब्धायामुभेग्रहणं सहभूतयोरेकाभ्यस्तसंज्ञार्थम् । ईर्त्सन्तीति । कृते द्विर्वचने ऽकृतएवाभ्यासलोपे ऽन्तरङ्गत्वादुभयोः प्रत्येकं प्रवृत्ताभ्यस्तसंज्ञा कृते ऽभ्या-

इत्सन्। ऐर्त्सन्। ऐप्सन्। किं च स्यात्। ग्रद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन्। अद्भावे तावन्न दोषः। सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्त्यदभ्यस्तादिति। तत आत्मनेपदेषु। तत ग्रात्मने पदेषु चानुवर्तते। ग्रनत इत्युभयोः शेषः। यदप्युच्यते नुम्प्रतिषेध इति। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुम्प्रतिषेधः। नित्य एकादेशः कृतेपि नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेपि। एकादेशोप्यनित्यः। अन्यस्य कृते नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोति। ग्रन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्ग-

---

मलोपे परस्य न निवर्तेत उभेग्रहणात्तु निरस्यतइति भावः। ऋध ग्रापश्च सन्। सनीवन्तर्द्धेतीडभावपक्षे द्विर्वचनात्परत्वात् प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वादाप्ज्ञप्यृधामीदितीत्वं रपरत्वं च। नन्द्राः संयोगादय इति रेफस्य द्विर्वचनप्रतिषेधः। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति वचनाद् धकारस्य चर्त्वेन तकारे कृते त्सइत्यस्य द्विर्वचनम्। अन्ये त्वाहुः। अभ्यासलोपसंनियोगेनेत्वमुच्यमानं द्विर्वचनं प्रतीक्षतइति प्राग्द्विर्वचनम्। तच्च यदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतदुभौ साभ्यासस्येति सूत्रारम्भादनित्यत्वाद् नाश्रीयते तदा धृसित्यस्य तदाश्रयणे तु त्सइत्यस्य। तत ईत्वाभ्यासलोपौ। ईर्त्स ईप्स इति स्थिते। लेट् झिः। अद्भावश्च प्राप्नोति शप्च। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाच्छप्। अद्भावस्तु शपि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। ततो झोन्त इत्यन्तादेशश्च प्राप्नोति पूर्वेण सह शप एकादेशश्च। तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्ततो ऽद्भावः प्राप्नोति। अथवा शपः प्रागेव परत्वादद्भावः प्राप्नोति। सोपि हि नित्यः। शप एकादेशे कृते न्तवद्भावात्तस्य प्रसङ्गात्। ईर्त्सन्निति। शतरि कृते शप्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते धातुसार्वधातुकयोर्व्यपवर्गाभावाच्छपो ऽप्राप्तिः। तत्र सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वाच्छबेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं भवति। तत्र शब्दपरविप्रतिषेधात्परयोरकारयोः पूर्वमेकादेशस्ततः पूर्वेणेति प्रक्रियाश्रयः सिद्धान्तो भविष्यति। पूर्वपक्षे तु पूर्वयोरकारयोरेकादेशे कृते नुम्प्रतिषेधप्रसङ्गश्चोद्यते। ऐर्त्सन्निति। ईर्त्सेर्लङ् झिः शप्। अकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्यान्तवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति। अन्यस्याकृतइति। मितः पूर्वभक्तत्वान्नुमि कृते

स्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः। विधिविषये नुम्प्रतिषेधः। विधिश्च नुमः सर्वनामस्थाने। प्राक्तु सर्वनामस्थानोत्पत्तेरेकादेशस्तत्र नित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्नुम्प्रतिषेधो न भविष्यति। यदप्युच्यते जुस्भाव इति। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति। एकादेशइत्युच्यते। केन चात्रैकादेशः। अन्तिना। नात्रान्तिभावः प्राप्नोति। किं कारणम्। जुस्भावेन बाध्यते। नात्र जुस्भावः प्राप्नोति। किं कारणम्। शपा व्यवहितत्वात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। किं पुनः कारणम्। निमित्तवानन्तिरेकादेशं तावत्प्रतीक्षते न पुनस्तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावेन भवितव्यम्। इहापि तर्हि तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावः स्यात्। अनेनिजुः। पर्यवेविषुः। अस्तु अन्तिभावे कृते स्थानिवद्भावाज् झिग्रहणेन ग्रहणाज्जुस्भावो भविष्यति। अथ वा यद्यपि निमित्तवानन्तिरयं तस्य जुस्भावोऽपवादः। न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते। तत्तावदत्र न कदा चिदप्यन्तिभावो भवति। अपवादं जुस्भावं प्रतीक्षते। न खल्वपि क्व चिदभ्यस्तानां झेश्चानन्तर्यं सर्वत्र विकरणैर्व्यवधानं तेनावश्यं विकरणनाशः प्रतीक्ष्यः। क्वचिल्लुका क्वचित् श्लुना

शब्दान्तरत्वम्। निमित्तवानिति। अन्तादेशे प्राक् कृते एकादेशे च व्यपवर्गाभावाज्जुसो ऽप्रसङ्गः। पूर्वं हीति। उत्सर्गाणां विषयान्तरस्यापि संभवादपवादविवर्जिते विषये प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्। प्रकल्प्य चेति। यथा न संप्रसारणमितिवचनात्परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं प्रवर्तते। पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः॥

क्व चिदेकादेशेन। स यथैव श्लुलुकौ प्रतीक्षते तथैकादेशमपि। एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदृ आचार्यो न व्यपदिशति। किम्। स्थानिवद्भावम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम्। व्यवधानान्न भविष्यति। पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः। न चायं पूर्वस्य विधिः। पूर्वस्मादपि विधिः। तदेतदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यते। कथं चैकैकस्याप्यभ्यस्तसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा। प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते तत्र यदि प्रत्येकमित्युच्यते। इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः। इहापि नार्थः सहग्रहणेन॥

जक्षित्यादयः षट्॥६॥ जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवीत्यर्थम्*। जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं कर्तव्यम्। सप्त जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। वेवीत्यर्थम्। वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात्। वेव्यते। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं भवति। अपरिगणनं वा गणान्तत्वात्*। न वार्थः परिगणनेन अस्त्वागणान्तमभ्यस्तसंज्ञा। इहापि तर्हि प्राप्नोति। आङः शासु। अस्तु। अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति। भूयिष्ठानि

यदि तु परस्य यणः पूर्वं न प्रवर्तेत तदा पूर्वस्यापि प्रतिषेधो न स्यात्। जक्षित्या। जक्षितिरादिर्येषान्ते जक्षित्यादय इत्याश्रित्याह। जक्षित्यादिष्विति। वेव्यतइति। अभ्यस्तानामादिरित्युदात्तत्वं भवति। अन्यथा धातुस्वरे ङित्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे यणादेशे च कृतउदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितत्वं प्रसज्ज्येत। आङः शास्विति। वेवीङोनन्तरमयं कैश्चित्पठ्यत इति भावः। भूयिष्ठानीति। बहुतराणी-

कार्याणि परस्मैपदेषु। आत्मनेपदी चायम्। स्वरस्तर्हि प्राप्नोति। यच्चाद्यस्यात्मनेपदेष्वभ्यस्तकार्यं स्वरस्तत्राप्यस्यानुदात्तेतः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वे कृते नास्ति विशेषो धातुस्वरेणोदात्तत्वे सत्यभ्यस्तस्वरेण वा। षसि वशी छान्दसौ। दृष्टानुविधयश्छन्दसि भवन्ति। चर्करीतमभ्यस्तसंज्ञमेव। ह्नुङस्तर्हि प्राप्नोति। अस्तु। अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति। भूयिष्ठानि परस्मैपदेषु। आत्मनेपदी चायम्। स्वरस्तर्हि प्राप्नोति। अह्नुविङोरिति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्स्वरो न भविष्यति। अथ वा सप्तैवेमे धातवः पठ्यन्ते जक्ष् अभ्यस्तसंज्ञो भवति। इत्यादयश्च षट्, जक्षित्यादयः षडिति॥ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य॥७॥ तुजादिषु छन्दःप्रत्ययग्रहणम्*। तुजादिषु छन्दःप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणं च कर्तव्यम्। अस्मिंश्च प्रत्यय इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। तुतोज शबलान् हरीन्। अनारम्भो वाऽपरिगणितत्वात्*। अना-

त्यर्थः। षसिवशी इति। षस शास्ति स्वप्न इति ये न पठन्ति केवलं षस स्वप्ने वश कान्ताविति तन्मतेनैतदुक्तम्। अन्ये त्वाहुः। शास्तीति धातुपाठ एव शासः श्तिपा निर्देशः कृतो ऽर्थभेदात्तु द्विः पठ्यते। अन्ये तु। षस स्वप्न इति न पठन्ति। वशेर्भाषायां वार्तिककारमतेन प्रयोगः साधुः। चर्करीतमिति। यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। अह्नुविङोरिति। यदि ह्नुङोभ्यस्तसंज्ञा स्यात् ह्नुवाते ह्नुवत इत्यादौ कृतेभ्यस्तस्वरे लसार्वधातुकस्य भवितव्यमेव निघातेनेति प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्। तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययस्वर एव भवति नाभ्यस्तस्वरः। नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकम्। अस्ति च प्रतिषेधस्य प्रयोजनं ह्नुते ह्नुष इत्यादावनुदात्तत्वं मा भूत् प्रत्ययस्वर एव यथा स्यात्। अत्र ह्यभ्यस्तानामादिरिति न प्रवर्तते। अजादौ तस्य विधानात्। तत्रासति प्रतिषेधे अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तं पदं स्यात्। सति तु प्रतिषेधेन्तोदात्तं भवतीति ज्ञापकत्वं नोपपद्यते। एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरित्यत्राह्नुविङोरित्यनुवृत्त्या प्रतिषेधसामर्थ्यादित्यर्थोऽभिप्रेतः। अथ वेति। नायं श्तिपा निर्देशः किं तर्हि जक्षिति पृथक् पदम्। इत्यादय इत्यत्र

रम्भो वा छन्दसि दीर्घत्वस्य न्याय्यः । कुतः । अपरिगणितत्वात् । नहि छन्दसि दीर्घत्वस्य परिगणनं कर्तुं शक्यम् । किं कारणम् । अन्येषां च दर्शनात् । येषामपि दीर्घत्वं नारभ्यते तेषामपि छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते । तद्यथा । पूरुषो नारक इति । अनेकान्तत्वाच्च *। येषां चाप्यारभ्यते तेषामप्यनेकान्तः । यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव च प्रत्यये न दृश्यते। मामहान उक्थपात्रम् । ममहान इति च ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥८॥ धातोरिति किमर्थम्। ईहांचक्रे। नैतदस्ति । लिटीत्युच्यते। न चात्र लिटं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । इदं तर्हि ससृवांसो विशृण्विरे । लिटि द्विर्वचने जागर्तेर्वेति वक्तव्यम्। यो जागार तमृचः कामयन्ते। यो जजागार तमृचः कामयन्ते । अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेर्नोनाव । अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च छन्दसि वावचनात्*। अभ्यासप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । छन्दसि वावचनात् । अवश्यं छन्दसि वा द्वे भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमादित्यान्याचिषामहे । यियाचिषामह इति प्राप्ते। देवता नोदातिप्रियाणि।ददातिप्रियाणि।मघवादातु।मघवा ददातु।नस्तुतो वीरवद्धातु।वीरवद्दधातु । यावतेदानीं छन्दसि वा द्वे भवत इत्युच्यते । धातुग्रहणेनापि नार्थः ।

इतिशब्देन जक्षितिः परामृश्यते । आदिशब्दश्च समीपवाची । तेन तत्समीपाः षडभ्यस्तसंज्ञा इति सप्तानामेवाभ्यस्तसंज्ञा सूत्रेण संगृहीतेत्यर्थः॥लिटि धातोः। अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यमिति । जुगुप्सिषते लोलूयिषत इत्यादौ सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावादुत्तरार्थोऽप्यभ्यासप्रतिषेधो न कर्तव्यः । चङीत्येतदर्थस्तु कर्तव्य एव । यदा सन्यङन्ताण्णिचि कृते चङ्

कस्मान्न भवति सस्वांसो विशृण्विरइति। छन्दसि वावचनात्। तदेतद्धातुग्रहणं सान्यासिकं तिष्ठतु तावत्॥ सन्यङोः॥९॥किमियं षष्ठी आहोस्वित्सप्तमी। कुतः सन्देहः। समानो निर्देशः। किं चातः। यदि षष्ठी, सन्यङन्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम्।अथ सप्तमी, सन्यङोः परतः पूर्वस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम्। कश्चात्र विशेषः। सन्यङोः परत इति चेदिटो द्विर्वचनं परादित्वात्*। सन्यङोः परत इति चेदिटो द्विर्वचनं कर्तव्यम्। अटिटिषति। अशिशिषति। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। परादित्वात्। इट् परादिः। हन्तेश्चेटो द्विर्वचनं कर्तव्यम्। जेघ्नीयते। ननु च यस्यापि सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं तस्यापि स्थानिवद्भावप्रसङ्गः। ईटि स्थानिवद्भावादीटो द्विर्वचनं न प्राप्नोति। नैष दोषः। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदित्युच्यते न चासौ द्विर्वचननिमित्तम्। यस्मिन्नपि द्विर्वचनं यस्यापि द्विर्वचनं सर्वोसौ द्विर्वचननिमित्तम्। तस्मादीटो द्विर्वचनम्*।तस्मादुभाभ्यामेव ईटो द्विर्वचनं कर्तव्यम्। यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यो भवति। एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इट्प्र-

भवति अजुगुप्सदलोलूयदिति तदा द्विर्वचनं मा भूदिति चिन्त्यमेतत्। सन्यङो। किमियं षष्ठीति। विभक्तिविचारद्वारेण तदर्थौ विचार्यते। किं चातइति। अर्थभेदप्रश्नः। सन्यङन्तस्येति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्येति षष्ठीपक्षे तदन्तविधिः। सप्तमीपक्षे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धातोरित्यधिकाराच्च पूर्वस्य धातोः कार्यभाक्त्वम्। कश्चात्र विशेष इति। लक्ष्यगतविशेषप्रश्नः। हन्तेश्चेति। गमहनेत्युपधालोपस्य स्थानिवद्भावाद्धन एव द्विर्वचनप्रसङ्गः। यस्यापीति। सति तस्मिन् कार्यभावादस्यैव निमित्तत्वमिति भावः। यद्यपि रूपस्थानिवद्भावादीटो न भवति द्विर्वचनं तथापि प्राप्तिमात्राश्रयेण द्विर्वचननिमित्तत्वमीकारस्योच्यते। अनुदात्तविशेषणं चेदिति। यदा तूभयविशेषणं तदा न दोषः। उपदेशएकाच्त्वात्। सन्न्त-

तिषेधः *। एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। बिभित्सति। चिच्छित्सति। द्विर्वचने कृते उपदेशेनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि सन्यङन्तस्य। सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटः। सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम्। इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषा। यस्यापि सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तेनाप्यत्रावश्यमिडभावे यत्नः कर्तव्यः। अशेर्हि प्रतिपदमिड्विधीयते स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति। तेनैव द्वितीयद्विर्वचनमपि न भविष्यति। अथ वा नैतदशे रूपम्। यजेरेष छान्दसो वर्णलोपः। तद्यथा। तुभ्येदमग्ने। तुभ्यमिदमग्नयइति प्राप्ते। आम्बानां चरुम्। नाम्बानां चरुमिति प्राप्ते। आव्याधिनी उगणाः। सुगणा इति प्राप्ते। इष्कर्तारमध्वरस्य। निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते। शिवा उद्रस्य भेषजी। शिवारुद्रस्य भेषजीतिप्राप्ते। अश्यर्थो वै गम्यते। कः पुनरश्नोत्यर्थः। अश्नोतिर्व्याप्तिकर्मा। एवन्तर्हि यजिरप्यश्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। तद्यथा। वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदनेपि वर्तते। केशान्वपति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्ट ईरणे चा-

---

स्यापि द्विष्प्रयोगी द्विर्वचने दोष एव। स्थाने द्विर्वचने तु प्रकृतिप्रत्ययस्य संप्रमुग्धत्वादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति न दोषः। इयक्षमाणा इति। अश्नोतेः सन्। स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति प्राप्त इट् छान्दसत्वान्न भवति। द्विर्वचनम्। हलादिः शेषः। सन्यत इतीत्वम्। अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ्। षत्वकत्वषत्वानि। पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं शानच्। अचिक्षमाणा इति तु षष्ठीपक्षे प्राप्नोति। तेनैवेति। यथा छान्दसत्वादिण्न भवत्येवं द्वितीयद्विर्वचनमपि। तदभावात्प्रथमद्विर्वचनम्। वर्णलोप इति। यियक्षमाणा इति प्राप्ते यकारस्य लोपः उपेयप्राप्य-

पि वर्तते । अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतो मुतश्च्यावयन्ति। करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि दृश्यते । कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु, स्थापयेति गम्यते । एवं तर्हि दीर्घकुत्वसंप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनात् । दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति। चिचीषति । तुष्टूषति। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति। तत्राजन्तानां सनीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचनमिति। किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्दीर्घत्वम् । नित्यं द्विर्वचनम्। कृतेपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। दीर्घत्वमपि नित्यम् । कृतेपि द्विर्वचने प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्यं दीर्घत्वम्। नहि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति। किं कारणम्। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । द्विर्वचनमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्दीर्घत्वम्। यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिध्यति।

र्थत्वादुपायानां धातूनां चानेकार्थत्वात्तन्नियमआदराभावः । दीर्घकुत्वेति । यस्माद्द्विर्वचनादाधिक्यमुपजायते तस्माद्दीर्घत्वादीनि न सिध्यन्ति । समुदायादेशत्वात् संप्रमुग्धत्वात्। यदा तु सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्ययसंमोहाभावाद्दीर्घत्वादीनि सिध्यन्ति। दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्येति। द्विर्वचनेन शब्दान्तरेणादेशेनाधिकत्वाद् दीर्घाद्यप्रसिद्धिः। स्थानेद्विर्वचने चायं दोषो न तु द्विष्प्रयोगे। तत्र प्रत्ययसंप्रमोहाभावात्। सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयेण संप्रमोहः। प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति ततो द्विर्वचनमिति मत्वाह। इदमिहेति। नित्यं द्विर्वचनमिति। आकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्यभावात्। अनित्यमिति।

जुहूषति। कुत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति। जिघांसति। जङ्घन्यते। किं कारणम्। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति। तत्राभ्यासाद्धन्तिहकारस्येति कुत्वं न प्राप्नोति। संप्रसारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति। जुहूषति। जोहूयते। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ह्वयतिर्भवति।तत्र ह्वो ऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति। नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत् ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येति। यावता चेदानीं ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तं तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिद्ध्यतीति। षत्वं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति। यियक्षति। समुदायस्य समुदाय आदेस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति। तत्रेण्कुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति षत्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां षत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्षत्वम्। पूर्वत्रासिद्धे षत्वं, सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा आवृद्ध्योश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः*। आवृद्ध्योश्चाभ्यस्ताश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। ईप्सन्ति। ईर्त्सन्ति। ईप्सन्। ईर्त्सन्। ऐप्सन्। ऐर्त्सन्। किं च स्यात्। अड्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन्। नैष दोषः। उक्ता अत्र परिहाराः। सङ्घाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वात् झलाश्रये चाव्यपदेश आमिश्रत्वात्*। सङ्घाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वाद् झला-

व्यक्तिपक्ष इति भावः। जुहूषतीति। ह्वातुमिच्छतीति सन्। अत्राकृते द्विर्वचने ऽभ्यस्तत्वाभावात् संप्रसारणाभावाद्दीर्घाप्रसङ्ग इति पूर्वं द्विर्वचनं ततः संप्रसा-

श्रये चाव्यपदेशः । किं कारणम् । आमिश्रत्वात् । आमिश्रीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकमिति कस्मिन्वा अवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाशे उदकमिति । एवमिहाप्यामिश्रत्वान्न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कस्मिन्नवकाशे प्रकृतिः कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति । तत्र को दोषः । सङि झलीति कुत्वादीनि न सिद्ध्यन्ति । इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां कुत्वादीनीति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्कुत्वादीनि । पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि, सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा । एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति कर्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । विभाषिताः प्रयोजयन्ति । दोग्धा दोग्धा । द्रोढा द्रोढा । यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं षत्वं न सिद्ध्यतीति । इह स्थाने द्विर्वचने णिलोपोऽपरिहृतः । सन्यङोः परतो द्विर्वचनमिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम् । सन्यङन्तस्य द्विर्वचने हन्तेः कुत्वमपरिहृतम् । तत्र सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं द्विष्प्रयोगश्चेत्येष पक्षो निर्देशः । तत्रेदमपरिहृतं सन इट्प्रतिषेध इति । एतस्यापि सप्तमे परिहारं वक्ष्यति । उभयविशेषणत्वात्सिद्धमिति । कथं जेघ्नीयते । वक्ष्यत्येतत् । यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नीति॥ दाश्वान् साह्वान्मीढ्वांश्च ॥१२॥ दाश्वानिति किं निपात्यते। दाशेः क्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ*।

रणं ततो हल इति दीर्घत्वात्परत्वादज्झनगमां सनीति दीर्घत्वम् । क्षीरोदके इति । व्यक्तिविशेषविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः । सप्तम्येकवचनं वा । प्रत्ययसकारसहितस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनादामिश्रत्वम् । सङीति । सनः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । विभाषिता इति । विधय इत्यर्थः । दाश्वान् । षह मर्षणइति चौरादिकस्याधृषादेति विभा-

दाशेः क्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ निपात्येते। दाश्वांसो दाशुषः सुतम्। दाश्वान्। साह्वानिति किं निपात्यते। सहेर्दीर्घत्वं च। किं च। द्वित्वेट्प्रतिषेधौ च। साह्वान्बलाहकः। साव्हान्। मीढ्वानिति किं निपात्यते। मिहेर्ढत्वं च यच्च पूर्वयोर्द्वित्वेट्प्रतिषेधौ दीर्घत्वं च। मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड। यथेयमिन्द्रमीढ्वः। मह्यर्थो वै गम्यते। कः पुनर्मह्यर्थः। महिर्दानकर्मा। अतः किम्। इत्वमपि निपात्यम्। मह्यर्थ इतिचेद्र मिहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् *। मह्यर्थ इति चेन्मिहिरपि मह्यर्थे वर्तते। कथं मिहिर्मह्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्योनामान्यस्यार्थेवर्तते। कथंमिहिर्मह्यर्थेवर्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। अस्ति पुनरन्यत्रापि क्व चिन्मिहिर्मह्यर्थे वर्तते। अस्तीत्याह। मिहेर्मेघः। मेघश्च कस्माद्भवति। अपो ददातीति। द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के *। द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के उपसंख्यानं कर्तव्यम्। चक्रम्। चिक्लिदम्। चक्नसमिति। कादिष्विति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। बभ्रुः ययुरिति। चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य*। चरिचलिपतिवदीनामचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्। आक्चाभ्यासस्य। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हन्तेर्घश्च *। हन्तेर्घश्च वक्तव्यः। अचि द्वे भवत आक्चाभ्यासस्य। घनाघनः। पाटेर्णिलुक्च दीर्घश्चाभ्यासस्योक्च *। पाटयतेर्णिलुग् वक्तव्यः। अचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्। दीर्घश्चाभ्यासस्य ऊक्चागमः। पाटूपटः। द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकि-

षितणिचः क्वसौ साह्वानिति रूपम्। चक्रमिति। घञर्थे कविधानमिति कः। ययुरिति। यो द्वे चेत्यच द्वे चेति न वक्तव्यं भवतीति भावः। चराचर इति।

नोरुत्वेभ्यः* । यणयवायावादेशा आल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यो द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । द्विर्वचनस्यावकाशः । बिभिदतुः । बिभिदुः । यणादेशस्यावकाशः । दध्यत्र । मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति चक्रतुः चक्रुरिति । अयवायावादेशानामवकाशः । चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिचाय । चिचयिथ । लुलाव लुलविथ । आल्लोपस्यावकाशः । गोदः । कम्बलदः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ययतुः । ययुः । तस्थतुः । तस्थुः । उपधालोपस्यावकाशः । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं घृतम् । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः । जघ्नुः । णिलोपस्यावकाशः । कारणा । हारणा । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् । आशिशत् । उत्वस्यावकाशः । निपूर्ताः पिण्डाः द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । द्विर्वचनात् प्रसारणात्वधात्वादिविकाररीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयः* । द्विर्वचनात् प्रसारणात्वधात्वादिविकाररीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयो भवन्ति विप्रतिषेधेन । द्विर्वचनस्यावकाशः । बिभिदतुः बिभिदुः । संप्रसारणस्यावकाशः । इष्टम् । सुप्तम् । इहोभयं प्राप्नोति । ईजतुः । ईजुरिति । नैतदस्ति । अस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति । इदं तर्हि सोषुप्यते । इदं चाप्युदाहरणम् । ईजतुः । ईजुः । ननु

चोक्तमस्त्वत्र द्विर्वचनं, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य किंतीति भविष्यति पूर्वस्य लिटभ्यासस्योभयेषामिति । न सिद्ध्यति । न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । आत्त्वस्यावकाशः । ग्लाता । म्लाता । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । जग्ले । मम्ले । धात्वादिविकाराणामवकाशः । नमति । सिञ्चति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ननाम । सिषेच । सस्नौ । रीत्वस्यावकाशः । मात्रीयति । पित्रीयति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चेक्रीयते । जेह्रीयते । ईत्वस्यावकाशः । पीयते गीयते । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । पेपीयते । मेमीयते । इत्वोत्वयोरवकाशः । आस्तीर्णं निपूर्तम् । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आतेस्तीर्यते । निपोपूर्यते । गुणवृद्ध्योरवकाशः । चेता । गौः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिचाय । चिचयिथ । लुलाव लुलविथ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र द्विर्वचनं, द्विर्वचने कृते परस्य गुणवृद्धी भविष्यतः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इयाय । इययिथ । ननु चात्राप्यस्तु द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य गुणवृद्धी भविष्यतः । न सिद्ध्यति । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । वार्णादाङ्गं बलीय इति

अभ्यासस्यानचीति वचनाद्धलादिः शेषाभावः । सोषुप्यतइति । स्वपिस्यमिव्येञां यङीति संप्रसारणम् । जग्लइति । भावे लकारः । अचितीति पर्युदासपक्षे विप्रतिषेधः । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम् । एवं सत्वनत्वे अ-

गुणवृद्धी भविष्यतः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति यदयमभ्यासस्यासवर्णइत्यसवर्णग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । नह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरो ऽभ्यासो भवति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यर्थमेतत्स्यात् । इयृतः । इयृथः । उवोण । उवोणिथ । यत्तर्हि दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वं शास्ति । एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । सवर्णदीर्घबाधनार्थमेतत्स्यात् । स यथैव तर्हि सवर्णदीर्घत्वं बाधते एवं यणादेशमपि बाधेत । एवं तर्हि यणादेशे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । इणो यण्भवति । तत एरनेकाचः । एश्चानेकाचः इणो यण्भवति । ततो ऽसंयोगपूर्वस्य । एरनेकाच इत्येव । असवर्णग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् । ननु चोक्तमस्त्यर्थमेतत्स्यादिति । नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणं प्रयोजयति । एवमपि स्थानिवद्भावादियङ् प्राप्नोति । अथ सत्यपि विप्रतिषेधे यावता स्थानिवद्भावः कथमिवैतत्सिद्ध्यति । कस्मादेवात्र न भवति । योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैषो ऽचः पूर्व इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पि । चेक्रीयतइति । यङि रीङृत इति रीङादेशः । उवोणेति । अमन्त्रइति प्रतिषेधादिजादेरित्याम्न भवति । नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा ऽभ्यासस्यार्तेरिति ब्रूयात् । उवोणेत्यादौ तु च्छान्दसत्वाद्यथाम्न दृश्यते । तत इयङादिप्रकरणे तन्वादिनां छन्दसि बहुलमित्युवङ् भविष्यति । यथा सुवर्गो लोक इति भावः । एवमप्योति । यदि पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते । पश्चाद्गुणवृद्धी इत्यर्थः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्त्रपत्योस्तत्पुरुषे॥१३॥ष्यङः संप्रसारणे पुत्त्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गः *। ष्यङः संप्रसारणे पुत्त्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गो भवति। पुत्त्रपत्यादौ संप्रसारणं प्राप्नोति। कारीषगन्ध्यापुत्त्रकुलम्। कारीषगन्ध्यापतिकुलम्। वर्णग्रहणात्सिद्धम् *। वर्णग्रहणएतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदादाविति न चेदं वर्णग्रहणम्। वर्णग्रहणइतिचेत्तदन्तस्य प्रतिषेधः*। वर्णग्रहणइति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पुत्त्रपत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति। कारीषगन्ध्यापरमपुत्त्रः। कारीषगन्ध्यापरमपतिः। कौमुदगन्ध्यापरमपुत्त्रः। कौमुदगन्ध्यापरमपतिः। किं कारणम्। यत्र हि तदादिविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्र भवितव्यम्। सिद्धं तूत्तरपदवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। उत्तरपदवचनात्। पुत्त्रपत्योरुत्तरपदयोरिति वक्तव्यम्। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ। सति पूर्वपदे उत्तरपदं

ष्यङः संप्रसारणम्। कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति। पुत्रस्य कुलं पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यायाः पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्। यद्यप्यत्र तदादिविधिर्नास्ति तथापि पुत्रपतिशब्दानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गश्चोद्यते। यदा तु कारीषगन्धीपुत्रस्य कुलमिति विग्रहस्तदा कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति भवत्येव। वर्णग्रहणादिति। वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिह च वर्णाग्रहणात्सिद्धमित्यर्थः। न च तदादिविध्यभावेऽपि तदादौ पुत्रापत्यानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गो, यस्मात्तत्पुरुष इत्यनेनाधारः। ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योश्चोपात्तस्तत्पुरुषः तत्पुरुषावयवत्वं पुत्रपत्योः ख्यापयति। यथा वृक्षे शाखेति वृक्षः शाखायाः प्रत्यासत्त्याऽवयवी प्रतीयते। यथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यपादानत्वे नाप्युपात्तो वृक्षः पर्णस्यावयवित्वेन प्रत्यासत्त्या गम्यते। यत्तु कारकसूत्रे भाष्यउक्तं न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति। तच्छब्दव्यापाराभिप्रायेण। इह च पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपतौ तौ ष्यङन्तावयवस्य तत्पुरुषस्यावयवौ न भवत इति संप्रसारणाभावः। तदन्तप्रतिषेध इति। तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिरिति तदभावे तदन्तविधिना भाव्यम्। तत्पुरुषेण संनिधापितमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां

भवति । सति चोत्तरपदे पूर्वपदमिति । न चात्र पुत्रपती उत्तरपदे । इहापि तर्हि न प्राप्नोति कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिरिति । किं कारणम् । पूर्वपदमित्युच्यते । नह्यत्र ष्यङ् पूर्वपदमस्ति । ष्यङन्तमेतत्पूर्वपदम् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते । परमकारीषगन्धीपुत्रः परमकारीषगन्धीपतिरिति न सिध्यति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवत्यस्त्रीप्रत्ययेनेति । यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते । अतिक्रान्तः कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्यः । तस्य पुत्रः । अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः । अतिकारीषगन्ध्यपतिरित्यत्रापि प्राप्नोति । अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेन * । यो ह्युपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययो भवत्येषा तत्र परिभाषा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । ष्यङन्ते यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणं प्राप्नोति । वाराहीपुत्रः । तार्णकर्णीपुत्रः । तत्राप्रत्ययस्थस्य प्रतिषेधः * । तत्राप्रत्ययस्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यथागृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्थे सिद्धम् * । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमप्रत्ययस्थस्य न भविष्यति । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य वा । अथ वाऽनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियेत। अप्रत्ययस्थस्य वा प्र-

विशेष्यतइत्यस्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । तत्पुरुषे नियतसंनिधाने पूर्वपदोत्तरपदे ।विशेषणविशेष्यभावे च कामचारादुत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते । तत्रोत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्योरसंभवादुत्तरपदे एव पुत्रपती गृह्येते । पुत्रपतिभ्यां तूत्तरपदं न विशेष्यतइति तदन्तविध्यभावः । ष्यङन्तमिति । प्रत्ययग्र-

तिषेध उच्येत। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि। प्रयोजनं न संप्रसारणे संप्रसारणम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमित्येतन्न वक्तव्यं भवति। कथं व्यधेर्विद्ध इति। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यासएव। सान्तमहतो दीर्घत्वे प्रयोजनम्। पयांसि। यशांसि। पय इत्यस्यापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। नोपधाया इति तत्र वर्तते। एवमप्यनांसि मनांसीत्यत्रापि प्राप्नोति। सान्तसंयोगेनोपधां विशेषयिष्यामः। सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति। एवमपि हंसशिरांसि ध्वंसशिरांसि अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। हम्मतेर्हंसः। कः पुनराह हम्मतेर्हंस इति। किं तर्हि हन्तेर्हंसः। हन्त्यध्वानमिति। एवं तर्हि सर्वनामस्थानइति वर्तते। सर्वनामस्थानपरतया सान्तसंयोगं विशेषयिष्यामः। सान्तसंयोगेन नोपधां विशेषयिष्यामः। सर्वनामस्थानपरस्य सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति। अन्कारान्तस्याल्लोपे प्रयोजनम्। तक्ष्णा। तक्ष्ण इति। त इत्यत्रापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अनाकारं विशेषयिष्यामः। अनो यो ऽकार इति। एवमप्यनसानसे इत्यत्रापि प्राप्नोति। अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्या-

---

हणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यित्वात्। हंसशिरांसीति। अनुस्वारस्यासिद्धत्वादकाराकारस्य दीर्घप्रसङ्गः। हन्तेरिति। वृतृवदिह नोतिलक्षणसद्भावात्। हन्तीति। गच्छतीत्यर्थः। यथा परिभाषितमिति। परिभाषितानतिक्र-

मः। अना अकारम्। अन्कारान्तस्यानो यो ऽकार इति। एवमप्यनस्तक्ष्णानस्तक्ष्णे इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। भस्येति तत्रोपस्थितमिदं भवति यचि भमिति। तत्र यजादिपरतया ऽन्कारं विशेषयिष्यामः। अना ऽकारम्। यजादिपरस्यानो यो ऽकार इति। मृजेर्वृद्धिविधौ प्रयोजनम्। न्यमार्ट्। अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यथा परिभाषितमिको गुणवृद्धी इति इक एव वृद्धिर्भविष्यति। एवमपि मिमार्जिषतीत्यत्र प्राप्नोति। अस्त्वभ्यासनिर्ह्रासेन ह्रस्वो भविष्यति। वसोः संप्रसारणे। वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनम्। विदुषः पश्य। विदिवकारस्यापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भविष्यति। इडुकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति। युवादीनां च संप्रसारणे प्रयोजनम्। यूनः पश्य। यूना। यूने। यकारस्यापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति न भविष्यति। उकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। वौरुपधाग्रहणं च। वौरुपधाग्रहणं न कर्तव्यं भवति। वौरुपधाया दीर्घ इक इति। इह कस्मा-

न भवति अबिभर्भवान् । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव । आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्वभष्भावषत्वणत्वेष्वतिप्रसङ्गः *। आदिविधावतिप्रसङ्गो भवति । धात्वादेः षः सः । णो नः । इहैव स्यात् नेता सोता । इह न स्यात् । नमति सिञ्चतीति । आदि । त्यदादिविधिः । इहैव स्यात् । तद् सः । त्यद् स्यः इत्यत्र न स्यात् । त्यदादिविधिः । संयोगादिलोपः । इहैव स्यात् । मङ्क्ता । मङ्क्तव्यमित्यत्र न स्यात् । संयोगादिलोपः । कुत्वम् । इहैव स्यात् । पक्ता । पक्तव्यमित्यत्र न स्यात् । ढत्वम् । इहैव स्यात् । लेढा । लेढव्यमित्यत्र न स्यात् । भष्भावः । इहैव स्यात् । अभुत्सि । अभुत्साताम् इत्यत्र न स्यात् । षत्वमिहैव स्यात् । द्रष्टा । द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात् । णत्वम् । इहैव स्यात् । माषवापेण । माषवापाणामित्यत्र न स्यात् । एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या । लक्षणं वा न प्रणेयम् । नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा प-

---

मेणेत्यर्थः । अबिभरिति । डुभृञो लङ् तिप्सिपोरन्यतरः । श्लपः श्लुः । द्विर्वचनम् । भृञामिदितीत्वम् । सोतेति । धात्वन्त्यसदेशस्यैव सत्वनत्वप्रसङ्गः । स्य इत्यत्रेति । तदोः सः सावनन्त्योरिति सत्वं तकारस्यान्त्यसदेशत्वाभावान्न प्राप्नोति । मङ्क्तव्यमिति । पदान्त्यसदेशत्वाभावात् संयोगादिलोपाप्रसङ्गः । माषवापाणामिति । विभक्तिस्थस्य नकारस्य

रिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं दोषेषु । इदं प्रतिविधीयते । उदात्तनिर्देशात् सिद्धम् । यत्रैषा परिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति । स तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । यत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च युगपत्समवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवति । दोषेषु चान्यत्रान्त्यसदेशः । अन्यत्रानन्त्यसदेशः । प्रयोजनेषु पुनस्तत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च । तथाजातीयकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि । यान्युभयवन्ति भवन्ति इदमेकं यथा दोषास्तथा वोरुपधाग्रहणमिति । अबिभर्भवान् । तत्रापि क्रियते न्यास एव । ष्यङः संप्रसारणम् ॥ बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥१४॥ मातज्मातृकमातृषु ष्यङ् प्रसार्यो विभाषया ॥ मातच् । कारीषगन्ध्या मातास्य कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । मातच् । मातृक । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । मातृ । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥१६॥ वयिग्रहणं किमर्थम् । न वेञ् यजादिषु पठ्यते । वेञश्च वयिरादेशः क्रियते । तत्र यजादीनां कितीत्येव सिद्धम् ।

पदान्त्यसदेशत्वाभावात्सत्वाप्रसङ्गः । उदात्तनिर्देशादिति । यथा स्वरितेनाधिकारः । एवमुदात्ते नैषा परिभाषेत्यर्थः । न कर्तव्य इति । सर्वत्रापि परिभाषोपस्थाने दोषाभावात् । यत्रैवेति । विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात् । इदमेकमिति । अबिभरित्यत्रान्त्यसदेशस्येको ऽसंभवादनन्त्यसदेशस्येकः प्राप्नोति दीर्घ उपधाग्रहणेन निवर्त्यते । बन्धु । कारीषगन्ध्या मातास्येति बहुव्रीहौ कृते ऽस्मादेव वचनान्मातृशब्दस्य मातजादेशश्चकारः स्वरार्थस्तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वान्तोदात्तत्वं न भवति । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद्धृतव-

तत्रैतत्स्यात् ङिदर्थोऽयमारम्भ इति । तच्च न। लिटयमादेशः । लिट् च किदेव । अत उत्तरं पठति । वयिग्रहणं वेञः प्रतिषेधात् *। वयिग्रहणं क्रियते। वेञः प्रतिषेधात्। वेञो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति । स वयेर्मा भूदिति । यथैव हि वेञ्ग्रहणाद्विधिः प्रार्थ्यते एवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति । न वा यकारप्रतिषेधो ज्ञापको ऽप्रतिषेधस्य * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । यदयं लिटि वयो य इति वयेर्यकारस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न वेञ्ग्रहणाद्वयेः संप्रसारणप्रतिषेधो भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । पित्यभ्यासार्थमेतत्स्यात् । वयेः पित्सु वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणं मा भूदिति । ननु च वेञ्ग्रहणादेव वयेः पित्स्वपि वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः। न सिध्यति । किं कारणम् । कितीति तत्रानुवर्तते । एवमपि वयेः पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य यकारस्य संप्रसारणं न प्राप्नोति । किं कारणम् । हलादिः शेषेण बाध्यते । नात्र हलादिः शेषः प्राप्नोति । किं कारणम् । वक्ष्यति ह्येतत् अभ्याससंप्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेनेति । स एष वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः पित्यभ्यासार्थो न ज्ञापकार्थो

ति पक्षे समासान्ताभावः । ग्रहिज्या । विकृतिग्रहणमिति । कश्चिद्ब्रूयाद्वेञ इति सूत्रं मा कारि।वयिग्रहणेनवेञोग्रहणाल्लिटिसंप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यतीत्याशङ्क्योक्तं विकृतिग्रहणमिति।यद्यपिवयोयकारस्य प्रतिषेध उक्तो न च वेञो यकारोऽस्ति तथापि पुष्कलपरिहारं वक्तुमेतन्नाश्रितम्। अथ वा लिटि वय इति योगविभागः करिष्यते । तत्र वयिग्रहणेन वेञो ग्रहणात्संप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यति।ततो य इति द्वितीयो योगो नियमार्थो यस्य यकारस्यान्यस्यास्ति तस्या वयेर्यकारस्यैवं निषेधो भवतीत्याशङ्क्योक्तं विकृतिग्रहणमिति । प्रकृत्याविकृतिर्गृह्यतेस्यानिवद्भावान्नतु विकृत्या प्रकृतिर्भिन्नरूपत्वादिति भावः । तदेव वयि-

भवति। पित्यभ्यासार्थमिति चेन्नाविशिष्टत्वात्*। पित्यभ्यासार्थमिति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अविशिष्टत्वात्। अविशेषेण प्रतिषेधः। निवृत्तं तत्र कितीति। आतश्चाविशेषेण। वेञोपि हि पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते। ववौ। ववियेति। विकृतिग्रहणं खल्वपि प्रतिषेधे क्रियते। न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्॥१७॥ ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः। यदुच्यते वृश्चेरविशेष इति। तन्न। यद्यत्र रेफस्य संप्रसारणं न स्यात्। वकारस्य प्रसज्येत। रेफस्य पुनः संप्रसारणे सति उरदत्त्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। तस्माद्वक्तव्यमेतत्। ग्रहेरविशेषः पृच्छतिभृज्जत्योरविशेष इति। अथोभयेषां ग्रहणं किमर्थम्। उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्यात्। वचिस्वपियजादीनाम्। ग्रहादीनां च। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतमुभयेषांग्रहणमनुवर्तते। यद्यनुवर्तते ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति चेति यजादीनां ङित्यपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। वचिस्वपियजादीनां किति। ग्रहादीनां ङिति च। वचिस्वपियजादीनां किति। ततो लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्। किति ङितीति निवृत्तम्। अथ वा मण्डूकगतयो ऽधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथ वैकयोगः करिष्यते। वचिस्वपियजादीनां

ग्रहणं प्रत्याख्यातम्। लिट्यभ्या। ग्रहीति। असति सूत्रे यद्रूपं तदेव सतीत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। भाष्यकारस्तु रेफस्य संप्रसारणे सत्यसति वा विशेषो नास्ती-

क्ङिति, गृहादीनां ङिति चेति, ततो लिट्यभ्यासस्येति। न चैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति। अथ वोभयं निवृत्तम्। तदपेक्षिष्यामहे। इदं तर्हि उभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनम्। उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत् प्राप्नोति। हलादिःशेषः। अभ्यासस्य संप्रसारणं हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेनेति वक्ष्यति। स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति। अभ्याससंप्रसारणं हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेन*। अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेन। अभ्याससंप्रसारणस्यावकाशः। इयाज। उवाय हलादिःशेषस्यावकाशः। बिभिदतुः। बिभिदुः। इहोभयं प्राप्नोति विव्याध विव्यधिथ। अभ्याससंप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वा संप्रसारणाश्रयबलीयस्त्वादन्यत्रापि *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वादन्यत्रापि संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम्। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं रमाल्लोपेयङ्यणः। रम्। भृष्टः। भृष्टवान्। संप्रसारणं च प्राप्नोति रम्भावश्च। परत्वाद्रम्भावः स्यात्। संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम्। संप्रसारणं यथा स्यात्। आल्लोपः। जुहुवतुः। जुहुवुः। संप्रसारणं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च। परत्वादाकारलोपः स्यात्। संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम्। संप्रसारणं यथा

ति मत्वा वार्त्तिककारेणैतदुक्तं तच्चायुक्तमिति मन्यमान आह। यदुच्यतइति। इदं तर्हीति। उभयेषांग्रहणात्पुनः संप्रसारणस्य विधिभवन् विध्यन्तरस्य बाधको भवति। आकारलोपश्चेति। सति चाकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावादुवङ् न

स्यात् । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । पूर्वत्वं यथा स्यात् । इयङ् । शुशुवतुः । शुशुवः । संप्रसारणं च प्राप्नोति । इयङादेशश्च । परत्वादियङादेशः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रसारणं यथा स्यात् । यण् । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोति । यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । पूर्वत्वं यथा स्यात् । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । यत्तावदुच्यते रमिति । इदमिह संप्रधार्यम् । रम्भावः क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्रम्भावः । नित्यं संप्रसारणं कृतेपि रम्भावे प्राप्नोत्यकृतेति । रम्भावोपि नित्यः कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि । कथम् । योसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति । अनित्यो रम्भावः । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । अथापि गृह्यन्ते, एवमप्यनित्यः । उपदेशइति वर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्यतइत्येवमर्थम् । आल्लोपेयङ्यण इति । नित्यं संप्रसारणम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । तदेतदनन्यार्थं संप्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभयं न वक्तव्यम् । उक्तमुभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनम् । उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति । व्यचेः कुटादित्वमनस्यङिणाति संप्रसारणार्थम् * ।

स्यात्तत्र यणादेशः प्रसज्येत । यणादेशश्चेति । एरनेकाच इत्यनेन । उपदेश

व्यचः कुटादित्वमनसि वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अविणति संप्रसारणार्थम्। अविणति संप्रसारणं यथा स्यात्। उद्विचिता उद्विचितुम्। उद्विचितव्यम्। अनसीति किमर्थम्। उरुव्यचाः। कण्टकः॥स्वापेश्चङि॥१८॥ चङ्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। ङितीति वर्तते। न चान्यः स्वापेर्ङिदस्त्यन्यदतश्चङः॥न वशः॥२०॥वशेर्यङि प्रतिषेधः*। वशेर्यङि प्रतिषेधो वक्तव्यः संप्रसारणस्य। वावश्यते। क्व मा भूत्। उष्टः। उशन्ति इति। स तर्हि तथा प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। यङीति वर्तते। एवं तर्ह्यन्वाचष्टे यङीति वर्ततइति। नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्तइति। एष एव न्याय्यो यदुत अधिकारा अनुवर्त्तेरन्निति॥ शृतं पाके॥२७॥किं निपात्यते।श्राश्रप्योः शृभावः*। श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम्।शृतं क्षीरं घृतं हविः।क्व मा भूत्।श्राणा यवागूः।श्रपिता यवागूरिति। श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोः *। श्रपेः शृतमन्यत्र

इति।तेनोपदेशेयोरेफस्तस्यरभावः। ऊरुव्यचाइति। उरु विचतीतिमिथुनेऽसिः पूर्ववच्चसर्वमित्यसिप्रत्ययः।स्वापे। ङितीतिवर्ततइति।कितीत्येतत्तु चानुकृष्टत्वादस्वरितत्वाद्वा नानुवर्तिष्यतइति भावः। तच्च ङिद्ग्रहणं लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यत्र नानुवर्तते ऽलिटो ङितो ऽसंभवादिहैव त्वनुवर्तते। न चान्य इति। यङ् तावदनेकाच्त्वात् स्वापेर्नास्ति। अपित्सार्वधातुकं तु विकरणैर्व्यवहितमङादयः स्वापेर्न विहिताः। न वशः। वशेर्यङीति। यथा स्वापेश्चङीत्यत्र ङिद्ग्रहणानुवृत्त्या चङीति प्रत्याख्यातं तथेहापि ङिद्ग्रहणानुवृत्त्या ङिन्मात्रे प्रतिषेध इत्याशङ्कानिवारणाय वार्त्तिककारो यङ्ग्रहणानुवृत्तिमन्वाचष्टे। नैतदन्वाख्येयमिति। स्वापेश्चङीत्यत्र चङ्ग्रहणं कृतमेव। ततश्च ङितीत्यस्यनाधिकारादङेव संबध्यते। अनन्तरत्वात्। शृतं पाके। श्राश्रप्योरिति। श्रा पाक इत्यदादौ पठ्यते। श्रै पाक इति भ्वादौ। घटादिषु तु मित्वार्थं श्रा पाक इति पठ्यते। श्रातिश्च कर्मकर्तृविषयस्य प्रचेरर्थं पच्यमानकर्तृकव्यापारे वर्तते। ततः पक्तृव्यापारे णिजुत्पद्यते। ततश्च पचतीति योर्थः स एव श्रपयतीति गम्यते। तच्च यदा श्रातेः क्त उत्पद्यते। तदा ऽकर्मकत्वात्कर्तरि भवति श्रपेस्तु कर्मणि। शृतं

हेतोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति॥प्यायः पी॥२८॥आङ्पूर्वादन्धूधसोः*।आङ्पूर्वादन्धूधसोरिति वक्तव्यम् । आपीनोन्धुः । आपीनमूधः । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । आङ्पूर्वादन्धूधसोरेव । क्व मा भूत् । आप्यानश्चन्द्रमा इति । उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः । आङ्पूर्वादेवान्धूधसोः । अन्धूधसोरेवाङ्पूर्वादिति । क्व मा भूत् । प्रप्यानोन्धुः । प्रप्यानमूधः । आङ्पूर्वाच्चैव नियमो द्रष्टव्यः । भवति हि पीनं मुखं पीनाः शंवटाः । श्लक्ष्णपीनमुखी कन्येति ॥ विभाषा श्वेः॥३०॥ श्वेर्लिटभ्यासलक्षणप्रतिषेधः*। श्वेर्लिटभ्यासलक्षणं संप्रसारणं नित्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्वियतुः । शिश्वियुः । किमुच्यतेऽभ्यासलक्षणस्येति । न पुनः किल्लक्षणस्यापि । किल्लक्षणमपि हि नित्यमत्र प्राप्नोति । किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधिष्यते । यथैव तर्हि किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधते एवम-

---

क्षीरं स्वयमेव । शृतं क्षीरं देवदत्तेन । अपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति । हेतुशब्देन प्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपचारादुच्यते तेन पक्तुर्यः प्रयोजकस्तदीयेव्यापारे पचिप्रकृतिणिज्वाच्ये श्रपयतेरुत्पन्नस्य णिचोभिधेये क्षीरहविषोरपि शृतमिति न भवति किं तु श्रपितमिति । तत्र श्राश्रप्योरिति वचनादाद्यपक्तृलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणादन्यत्र हेतोरित्यनेन पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधः सामर्थ्यादवसीयते । एतच्च पाकग्रहणाल्लभ्यते । द्विविधो हि पाको विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च । पाचयितृव्यापारे तु णिचि कृते पाचनालक्षणोर्थः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निपातनाभावः । प्यायः पी। आङ्पूर्वाच्चेति । आङाश्रयणेन नियमद्वयविधानात्केवलस्य सर्वत्र पीभावः । आङ्पूर्वादेवान्धूधसोरित्यनेन नियमेन तुल्यजातीयत्वादुपसर्गान्तरं निवार्यते न तु केवलः प्यायतिः । विभाषा श्वेः । लिटः कित्त्वाकित्त्वभेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभाषेयम् । तत्र संप्रसारणपक्षे कृते संप्रसारणस्य द्विर्वचनान्नास्ति वक्तव्यं संप्रसारणाभावपक्षे त्वभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं प्राप्नोतीति मत्वाह । श्वेर्लिटीति । यथैवेति । किल्लक्षणं नित्यं संप्रसार-

ऽभ्यासलक्षणमपि बाधेत । न ब्रूमो ऽपवादत्वात् श्वयतिलक्षणं किल्लक्षणं बाधिष्यतइति । किं तर्हि, परत्वात् । श्वयतिलक्षणस्यावकाशः । पिति वचनानि । शुशाव । शुशविथ । शिश्वाय । शिश्वयिथ । किल्लक्षणस्यावकाशो ऽन्ये कितः । शूनः । शूनवान् । इहोभयं प्राप्नोति शिश्वियतुः शिश्वियुरिति । श्वयतिलक्षणं भवति विप्रतिषेधेन *। अभ्यासलक्षणादपि तर्हि श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन । अभ्यासलक्षणस्यावकाशो ऽन्ये यजादयः । इयाज । उवाय । श्वयतिलक्षणस्यावकाशः परं धातुरूपम् । शुशुवतुः । शुशुवुः । शुशविथ । श्वयतेरभ्यासस्योभयं प्राप्नोति । शिश्वियुः । श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नहि श्वयतेरभ्यासस्यान्ये ऽयजादयो ऽवकाशः । श्वयतेर्यजादिषु यः पाठः सोऽनवकाशस्तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । तस्मात्सुष्ठूच्यते श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति॥ह्वः संप्रसारणम्॥३२॥अभ्यस्तस्य च॥३३॥ह्वः संप्रसारणे योगविभागः* ह्वः संप्रसारणे योगविभागः कर्तव्यः । ह्वः संप्रसारणं भवति णौ च संश्चङोः।ततो ऽभ्य-

णं परत्वादियं विभाषा बाधते यथा तथाभ्यासलक्षणमपीति भावः । अन्ये यजादय इति । केषु चिदवयवेषु कृतं शास्त्रं समुदाये प्रवृत्तं भवति । नहि श्वयतेरिति । यजादीनामिति व्यवस्था वाच्यादिशब्दोपादानाद् यथापाठं सर्वेषां चोदितत्वात् कार्येण भाव्यम् । सर्वकार्यार्थश्च गणपाठ इति किति संप्रसारणं यजादिषु श्वयतिपाठस्यावकाश इत्यपि न शक्यते वक्तुम् ।। ह्वः सं ।ह्वः संप्रसारणे योगविभाग इति । इहैकमनेकं वा कार्यं विधातुं कालविच्छेदाभावेन निर्देशएकयोगः । तत्रैकस्मिन्योगे पठ्यमाने ऽभ्यासेरिति योगविभागः कर्त्तव्यः । ह्वो ऽभ्यस्तस्येत्युच्यतइत्यभिहिते एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्यादिकमर्थभेदाभावात्पुनरुक्तमित्याहुः । तत्र पौनरुक्त्यं परिहरति । जिह्वायकीयिषतीत्यादौ संप्रसारणं मा प्रवर्तिष्टेति ह्वयतेरर्थाव्यतिरेको रूपाव्य-

स्तस्य च संप्रसारणं भवतीति। किमर्थो योगविभागः। णौचसंश्रङ्विषयार्थः *। णौचसंश्रङ्विषये ह्वः संप्रसारणं यथा स्यात्। जुहावयिषति। अजूहवत्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। ह्वोऽभ्यस्तस्येत्युच्यते। न चैतद् ह्वोऽभ्यस्तम्। कस्य तर्हि, ह्वाययतेः। ह्व एतदभ्यस्तम्। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते। न चात्र ह्वयतिरभ्यस्तम्। कस्तर्हि ह्वाययतिः। ह्वयतिरेवात्राभ्यस्तम्। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवमप्यभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तसंप्रसारणार्थम् *। अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनभ्यस्तस्य संप्रसारणार्थम्। अनभ्यस्तस्य संप्रसारणं यथा स्यात्। जुहूषति जोहूयते। अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः *। अभ्यस्तप्रसारणे हि अभ्याससंप्रसारणस्याप्राप्तिः स्यात्। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्रसज्येत। ननु च व्यवहितत्वान्न भविष्यति। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः *। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति। समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। कृदन्तप्रतिषेधार्थं वा *। अभ्यस्तनिमित्त इति

तिरेको वाश्रयितव्यस्तत्र पूर्वग्रन्थो ऽर्थव्यतिरेकाश्रय उत्तरस्तु रूपव्यतिरेकाश्रयः। इह ह्वयतेरर्थो यत्र न व्यतिरिच्यते यथा जुहाव जुहविथेति। तत्र संप्रसारणेन भाव्यम्। न त्वर्थव्यतिरेके। ह्वाययतौ च ण्यर्थस्य प्राधान्याद्व्यतिरिक्तार्थो ह्वयतिरिति पूर्वपक्षः। न चैतदिति। अव्यतिरिक्तार्थस्येतिभावः। अव्यतिरिक्तार्थे त्वाश्रीयमाणे जुहूषतीत्यत्र न प्राप्नोति। प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्यात् प्रकृत्यर्थस्य गुणभावादिति मत्वाह। ह्व एतदिति। णिचि तर्हि युकि कृते रूपस्य व्यतिरिक्तत्वात्संप्रसारणप्राप्तिरिति मत्वाह। एवं तर्हि ह्वयतेरिति। युगागमस्य तद्भक्ततया नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह। ह्वयतिरिति प्रकारान्तरेण संश्चङ् परिणावप्राप्तिमाह। एवमपीति। अनभ्यस्तस्येति। अकृतद्विर्वचनस्येत्यर्थः। व्यवहितत्वादिति। अवर्णहकाराभ्यां पूर्वो यण् व्यवहित

वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति। ह्वायकीयतेः सन् जिह्वायकीयिषति। स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थोवगम्यते। अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोवगम्यते। तद्यथा। दधि त्रपु संप्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलोदकं पादरोगः। पादरोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्वै घृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते। अथ वाऽकारो मत्वर्थीयः। अभ्यस्तमस्त्यस्मिन्सोयमभ्यस्तोभ्यस्तस्येति। अथ वाऽभ्यस्तस्येति नैषा ह्वयतिसमानाधिकरणा षष्ठी। का तर्हि संबन्धषष्ठी। अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः। किं चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः। प्रकृतिः। ह्वोऽभ्यस्तस्य प्रकृतेरिति। योगविभागस्तु कर्तव्य एव। नात्र ह्वयतिरभ्यस्तप्रकृतिः। किं तर्हि ह्वाययतिः॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः॥३६॥ अपस्पृधेथामिति किं निपात्यते। स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामि

इति तस्य संप्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः। तद्यथेति। ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धपदसामानाधिकरण्याद्गौणार्थत्वं प्रतीयते। इह तु मुख्यार्थसंभवे कथं गौणस्य ग्रहणम्। लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाल्लक्षणस्य तत्सिद्धये गौणस्याप्यर्थस्य स्वीकरणाददोषः। अथ वेति। यौगिकत्वान्निमित्ते ऽभ्यस्तशब्दस्य गौणार्थत्वाभावः। ह्वयतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते न तु सनादिः प्रत्यय इति षष्ठीनिर्देशो न चोदनीयः। अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यधिकरणत्वेन ह्वयतिरेव निर्दिष्टः। प्रत्ययाभिधाने वा सप्तम्याः स्थाने षष्ठी कृता। व्यधिकरणे वा षष्ठ्यौ। अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृतिर्यो ह्वयतिस्तस्येत्यर्थः। अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिरिति। एवं चोभयप्रसङ्गे परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विर्वचनमित्यदोषः। जिह्वायकीयिषतीत्यत्र तु न भवत्यभ्यस्ते न प्रत्ययविशेषस्याक्षेपादभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये ऽनन्तरस्य ह्वयतेः संप्रसारणाभावादत एव सन्चङ्परे णौ न प्राप्नोतीति योगविभागः कर्तव्यः। अपस्पृ। कस्यांचिच्छाखायामपस्पृधेथामित्येकं पदमाद्युदात्तं पठ्यते। पदद्वयं चान्यस्याम्। तत्र द्वितीयमाद्युदात्तम्। तदुभयमप्यनेन संगृह्यते। एकश्रुत्या

द्विर्वचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । अस्पर्धेथामिति भाषायाम्। अपर आह। अपपूर्वात्स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। अपास्पर्धेथामिति भाषायाम्। श्रातः श्रितमिति किं निपात्यते। श्रीणातेः क्ते श्राभावश्रिभावौ निपात्येते। क्व पुनः श्राभावः। क्व वा श्रिभावः। सोमे श्राभावः अन्यत्र श्रिभावः। न तर्हीदानीमिदं भवति। श्रितः सोम इति। बहुवचने श्राभावः। न तर्हीदानीमिदं भवति। श्रिता नो गृहा इति। सोमबहुत्वे श्राभावः। अन्यत्र श्रिभावः॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम्॥३७॥ किमर्थमिदमुच्यते। वचिस्वपियजादीनां च ग्रहादीनां च संप्रसारणमुक्तम्। तत्र यावन्तो यणः सर्वेषां प्राप्नोति। इष्यते च परस्य यथा स्यान्न पूर्वस्येति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति न संप्रसारणे संप्रसारणम्। एवमर्थमिदमुच्यते। किमन्येप्येवंविधेयो भवन्ति। अतो दीर्घो यञि सुपि चेति। घटाभ्याम्। अकारमात्रस्य दीर्घत्वं कस्मान्न भवति। अस्त्यत्र विशेषः। इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते अलोन्त्यस्येति। ननु चेदानीमेतया परिभाषयेहापि शक्यमुपस्थातुम्। नेत्याह। नहि वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां चान्त्यो यणस्ति। एवं तर्ह्यनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति।

स्वरसर्वनाम्ना पाठात्। तत्रैकपद्ये तिङ्ङतिङ इति निघातः प्राप्तो यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषिद्धः। ततोट्स्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। यदा द्वे पदे तदा निपातैर्यद्यदीति निघाते प्रतिषिद्धे तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेथामिति पदमाद्युदात्तम्। तिङि चोदात्तवतीत्यपशब्दस्य निघातः। सोमबहुत्वइति। सोमस्यैव बहुत्वे श्राभाव इति नियमाश्रयणात्सोमाद-

अन्त्यसदेशो यो यण् तस्य कार्यं भविष्यति । नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति । यदयं प्यायः पीभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । पीभाव एतत्प्रयोजनम् । आपीनोन्धुः । आपीनमूधः । एतद् रूपं यथा स्यादिति। यदि चात्र सर्वस्य यणः संप्रसारणं स्यात् । पीभाववचनमनर्थकं स्यात्। संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वेद्वयोरिकारयोरेकादेशे सिद्धं रूपं स्यात्। आपीनोन्धुः । आपीनमूध इति। पश्यति त्वाचार्यः। न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति । ततः प्यायः पीभावं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणो ज्ञापको भवति । न च प्यायः संप्रसारणेन सिध्यति । संप्रसारणे हि सत्यनन्त्यस्य प्रसज्येत । एवमपि ज्ञापकमेव। कथम् । प्याय इति नैषा स्थानषष्ठी । का तर्हि विशेषणषष्ठी । प्यायो यणिति। तदेतज्ज्ञापयत्याचार्यो न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति । यदयं प्यायः पीभावं शास्ति । एवमप्यनैकान्तिकमेतत् । एतावज् ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति । तत्र कुत एतत् परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति। उच्यमानेप्येतस्मिन्सूत्रे कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं तद्य दि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव । प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुं नाभिनिर्वृत्तस्य । योहि भुक्तवन्तं ब्रूयान्माभुङ्क्था इत किं तेन कृतं स्यात् । अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तम् ।

न्यत्रे कल्वे पि आभावः क चिद् दृश्यते । न संप्र । किं तर्हीति। संप्रसारणनिमि-

परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव। तत्र निमित्तसंश्रयो ऽनुपपन्नः न संप्रसारणे संप्रसारणमिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते उच्यमाने ऽप्येतस्मिन् कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति। इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते। एतदेव ज्ञापयति परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति। यदयं न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधं शास्ति। यदप्युच्यते। एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव। प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति। अस्तूभयोरभिनिर्वृत्तिः। न च वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि। संप्रसारणाश्रयं यत् प्राप्नोति यस्य प्रतिषेधम्। ततः पूर्वत्वे प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धम्। यदप्युच्यते। अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव तत्र निमित्तसंश्रयो ऽनुपपन्न इति। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। तद्यथा। इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्र इति। एवमिहापि संप्रसारणार्थं संप्रसारणम्। तत्र यत्प्रसारणार्थं प्रसारणं तस्मिन् प्रतिषेधो भविष्यति। अथ संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं किमर्थम्। संप्रसारणप्रकरणे पुनः संप्रसारणग्रहणमतो ऽन्यत्र प्रकरणप्रतिषेधार्थम्*। संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणे एतत् प्रयोजनं विदेशस्थमपि यत् संप्रसारणं तत्रापि प्रतिषेधो यथा स्यात्। व्यथो लिटि विव्यथे। नैतदस्ति प्रयोजनम्। हलादिः शेषापवादोत्र संप्रसारणम्। इदं तर्हि श्व-

त्तं पूर्वत्वं संप्रसारणशब्देनोपचारादुच्यते। हलादिःशेषापवाद इति। उत्सर्गसदेशस्यापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्य। एकादेशे कृते

युवमघोनामतद्धिते । यूना । यूने । उच्यमानेऽप्येतस्मि-न्न सिद्ध्यति । किं कारणम् । उकारेण व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं च*। समानाङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । न संप्रसारणे संप्रसारणं समानाङ्ग इति वक्तव्यम् । तत्रोपोषुषि दोषः । तत्रोपोषुषि दोषो भवति । उपोषुषा । उपोषुषि । न वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् प्राप्तिप्रतिषेधात् *। न वा एष दोषः । किं कारणम् । यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् द्वितीया या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । अत्र च वसिः क्वसावङ्गम् । क्वस्वन्तं पुनर्विभक्तौ । अथ वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते । यावद् ब्रूयात् प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति । अत्र च यदा वसेर्न तदा क्वसोः । यदा च क्वसोरभिनिर्वृत्तं तदा वसेर्भवति । अथ वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते यावद् ब्रूयादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति। असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य वसुसंप्रसारणस्यान्तरङ्गलक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति । ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि* । ऋचि त्रेः संप्रसारणं कर्तव्यम् । उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि वक्तव्यः । तृचं सूक्तम् । तृचं साम । छन्दसीति किम्। ऋचानि । रयेर्मतौ बहुलम्*।

इति । परं प्रत्यादिवद्भावात् । उपोषुषेति । उपपूर्वाद्वसेर्भाषायां सदवसश्रुव इति क्वस्वादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिडनुमीयते तस्य क्वसुर्वचिस्वपीति संप्रसारणम् । द्विर्वचनमकः सवर्णे दीर्घः।वस्वेकाचाद्घसामितीट् । शासिवसीति षत्वम्। तृतीयैकवचनम् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । वलादित्वाभावादिडभावः । अत्र समानाङ्गग्रहणाद्वचिस्वपीति संप्रसारणस्य निषेधप्रसङ्गः ।

रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् । आरेवानेतु नो विशः । न च भवति रयिमान्पुष्टिवर्द्धनः । कक्ष्यायाः संज्ञायाम्* । कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं कर्तव्यम् । कक्षीवन्तं य औशिजः । कणुः कक्षीवान् । संज्ञायामिति किमर्थम् । कक्ष्यावान् हस्ती ॥ वश्चास्यान्यतरस्यां किति॥३७॥वश्चास्यग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यतरस्यां किति वेञो न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्धम् । कथम् । प्रसारणे कृते उवङादेशे च द्विर्वचनम् । सवर्णदीर्घत्वम् । तेन सिद्धम् । ववतुः । ववुः । ऊवतुः । ऊवुः । वयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य । ऊयतुः । ऊयुः । त्रैशब्द्यं चेह साध्यम् । तच्चैवं सति सिद्धं भवति । यदेवं ववौ वविथेति न सिद्धयति । त्वपि चेत्यनेन चकारेण लिड्प्यनुकृष्यते । तस्मिन्नित्येव संप्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते किति विभाषा आरभ्यते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति॥४५॥कथमिदं विज्ञायते । एज्य उपदेश इति । आहो स्विदेजन्तं यदुपदेश इति । किं चा-

---

त्वचमिति । तिस्र ऋचो ऽस्मिन्निति समासः । ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तः । कक्ष्याया इति । आसन्दीवदष्ठीवदित्यत्र कक्षीवच्छब्दस्य निपातनाद्वार्तिकं नारब्धव्यम् । वश्चास्यान्यतरस्याम् । अन्यतरस्यां किति वेञ इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र लिटीत्यनुवर्तनात्किति लिटि वेञः संप्रसारणविकल्पे सत्यकिति लिटि त्वपि चेति चकारेण लिटोनुकर्षणात् संप्रसारणनिषेधात्सर्वेष्टसिद्धिरिति भाष्यार्थः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्त्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति । कथमिदमिति । यदोपदेशशब्देन करणसाधनेन शास्त्रमुच्यते तदा विशेष्यस्यानुपादानादेव नास्ति तदन्तविधिरित्ययं पक्षो भवति एज्य उपदेश इति । यदा तु कर्मसाधन उपदेशशब्द उपदिश्यमानार्थवाची षष्ठ्यर्थे च सप्तमी तदा उपदेशस्यैव विशेषणात्तदन्तविधौ सत्ययं पक्षो

तः । यदि विज्ञायते एज्य उपदेश इति । ढौकिता । त्रौकिता । अत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायते एजन्तं यदुपदेश इति न दोषो भवति । ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने अत्रापि प्राप्नोति । एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावेनैजन्तं भवत्युपदेशः । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने न दोषो भवति । अशितीत्युच्यते । न चात्राशितं पश्यामः । ननु च ककार एवात्राशित्। न च ककारे भवितव्यम् । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते । तथा ह्यर्थो गम्यते लोके । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहापि शितिप्रतिषेधादन्यस्मिन्नशिति शित्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदशिच्छित्सदृशम् । प्रत्ययः । इदं तर्हि । ग्लै ग्लानीयम् । वेञ् । वानीयम् । शो निशानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। ननु चैजन्तं यदुपदेशइत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । सन्तु । आयादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणात्पुनरात्वं भविष्यति । ननु चै-

भवति एजन्तं यदुपदेश इति । समुदायश्च ग्लैप्रभृति प्राधान्येनोपदिश्यते । धातुसंज्ञाद्यर्थो नान्तरीयकत्वेन त्ववयवः । एतदपीति । उपदेशोप्ययमौकारो भवति नान्तरीयकत्वादवयवानामुपदेशादित्युक्तत्वात् । अर्थवतेति । यः शब्दोऽर्थवांस्तदर्थोपादानपरित्यागाभ्यां व्यपदेशिवद्भावो भवति बुद्ध्या नानात्वकल्पनाद्यथेयायेतीण एकाज्व्यपदेशः । लोकेपि स्थूलशिरा राहुरिति शिरोमात्रस्य समुदायस्यार्थक्रियाकरणाद्भेदविवक्षया व्यपदेशो भवति । न त्वनर्थके छिन्ने देवदत्तशिरसि स्थूलशिरा अयं देवदत्त इति व्यपदेशः प्रवर्तते । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यतिदेशोपि न प्रवर्तते ऽसहायत्वाभावादौकारस्य । इदं तर्हीति । एज्य उपदेश इत्यस्मिन् पक्षे दोषोद्भावनम् । परत्वादिति । पर्युदासपक्षे समा-

ज्य उपदेशइत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादिषु कृते-
षु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्वं भविष्यति ।
अनल्विधौ स्थानिवद्भावः।अल्विधिश्चायम् । एवं तर्हि
एजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने हूतः हूतवानित्य-
त्रापि प्राप्नोति । भवत्येवात्रात्वम् । श्रवणं कस्मान्न भ-
वति । पूर्वत्वमस्य भवति । न सिध्यति । इदमिह संप्र-
धार्यमात्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । प-
रत्वात्पूर्वत्वम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां
संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्।परत्वादात्वम् । नित्यं
संप्रसारणम् । कृतेप्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेपि । आत्वमपि
नित्यम् । कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्यमा-
त्वम् । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणम् ।
अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । तेन बाध्यते । यस्य च लक्षणान्तरे-
ण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्।न च संप्रसारणमेवा-
त्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्र-

नाश्रयत्वादात्वस्यायादीनां चानित्यत्वाच्च तेषां विप्रतिषेधापपत्तिः । अल्विधि-
श्चायमिति । नन्वेजन्तं यदुपदेशइत्यत्रापि पक्षे आत्वमल्विधिरेव गुणभूता-
लाश्रयस्याप्यल्विधित्वेनाश्रयणात्तथा च प्रपठ्येत्यादाविडभावः । नैतदस्ति ।
एजन्तस्यात्वं भवतीत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्वमल्विधिः । यदा त्वेवं व्याख्या-
यते उपदेशे यदेजन्तं दृष्टं तस्यात्वं भवतीति तदात्वस्याल्विधित्वाभावः । एज्य
उपदेशे तस्यात्वमित्यत्र तु पक्षे एचः स्थानित्वेनोपादानादात्वस्याल्विधित्वादा-
यादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वाभावादप्राप्तिः । नन्वायादिषु कृतेष्वलोन्त्यस्यात्वे कृते
यद्यपि ग्लानीयमित्यादि सिध्यति । तथापि जग्लतुरित्यादि न सिध्यति।यकार-
स्यात्वे कृते पूर्वेण सहैकादेशश्च प्राप्नोति लोपश्च तत्र यद्यपि वर्णाश्रयत्वादेकादे-
शोन्तरङ्गस्तथापि वार्णादाङ्गं बलवदित्याकारलोपः प्राप्नोति । यथा आह्वः प्रह्व
इत्यादौ । तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च पूर्वस्या-
कारस्य लोपो न प्राप्नोति । एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलवदित्यनाश्रित्येदमुक्तम् ।
अत एवात्र परिहारे ऽसमासाख्यासादशितीति ज्ञापकादायादय आत्वं न
बाधन्त इति सिद्धान्तो भविष्यति । हूत इति । ह्वेञः संप्रसारणादिषु कृतेषूपदे-
शएजन्तत्वादुत्तरकालमसत्यप्येजन्तत्वे ऽलोन्त्यस्येति वचनादूकारस्यात्वप्रसङ्गः ।

तीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वे कृते संप्रसारणम्। संप्रसारणे संप्रसारणपूर्वत्वं कार्यकृतत्वात्पुनरात्वं न भविष्यति । अथापि कथं चिदात्त्वमनित्यं स्यात् । एवमपि न दोषः । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । यदि तन्न क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । न परनिमित्तकस्यात्वं भवतीति। यदयं क्रीङ्जीनां णावित्यात्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीङ्जीनां णावेवेति । यत्तर्हि मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि चेत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्तयति । इह तर्हि, ग्लै ग्लानीयम् । म्लै । म्लानीयम् । शो । निशानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नायादय आत्वं बाधन्तइति यदयमशितीति प्रतिषेधं शास्ति । यदि हि बाधेरन् । शित्यपि बाधेरन् । तत्राशित्करणमनर्थकं स्यात् । अथ वा । पुनरस्तु एज्य उपदेशइति । ननु चोक्तं ग्लै ग्लानीयं म्लै म्लानीयं वेञ् वानीयं शो निशानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । अत्रापि शित्प्रतिषेधो ज्ञापकः नायादय आत्वं बाधन्तइति।आत्वएश्युपसंख्यानम्*।आत्वे एश्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । जग्ले मम्ले। अशितीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः। नैवं विज्ञायते शकार इत् यस्य

भवत्येवेति । प्रागेव संप्रसारणादिति भावः । इतरस्तु पश्चादात्वमनेनोक्तमिति मत्वाह । अवर्णमिति । अथापीति । यदि यस्य लक्षणान्तरेणेति नाश्रीयत इति भावः । उपदेशग्रहणमिति । उपदेशग्रहणात् संप्रसारणादिषु कृतेष्वात्वप्रसङ्गान्न कर्तव्यम् । अकृते च तस्मिन्नेजन्तस्यात्वं भवतीति सूत्रार्थाश्रयणादात्वस्याल्विधित्वात् स्थानिवत्वाभावात् संप्रसारणादिषु कृतेष्वप्रसङ्गः । शित्यपि बाधेरन्निति । ततश्च ग्लायतीत्यादीनां सिद्धत्वादशितीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्तस्मात् पूर्वं विप्रतिषेधेनात्वं भवतीति ज्ञायते । न त्वशितीत्यस्यान्यत् प्रयोज-

सोयं शित् न शित् अशिदशितीति । कथं तर्हि शकारः इत् शित् न शित् अशित् अशितीति । यद्येवं, स्तनंधय इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्रापि शब् शिद्भवति । किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यच्छित इति । आहोस्वित् प्रसज्यायं प्रतिषेधः शिति नेति । कश्चात्र विशेषः । अशित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्* । अशित्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लायन्ति । म्लायन्ति । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् । शिदशितोरेकादेशो ऽशित आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यच्छित इति कृत्वा आत्वं प्राप्नोति । प्रत्ययविधिश्च न सिद्ध्यति । सुग्लः । सुम्लः । आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्यये ऽवस्थिते आत्वम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत । अभ्यासरूपं च* । अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति । जग्ले । मम्ले । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । अयवायावां प्रतिषेधश्च* । अयादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लै ग्लानीयम् । म्लै-

नमस्ति द्यतिस्यतीत्यादौ हलादावात्वं मा भूत् । नैतदस्ति । ओतः श्यनीत्योकारलोपविधानादात्वं श्यनि न भवतीति ज्ञायते । शकार इदिति । तत्रैता शकारेण प्रत्ययस्याद्ये पाद्यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति परिभाषोपस्थानात् शिदादावात्वनिषेधादेश्यात्वं भवत्येव । यद्येवं स्तनंधय इति । विकरणोत्र रूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावान्न भवतीति मन्यते । अत्रापि शबिति । आत्वनिवृत्तिरेव शपः प्रयोजनम् । किं पुनरिति । तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वम् उत्तरपदार्थेन नञः संबन्धात् समर्थसमासः । उत्तरपदार्थसदृशं वस्त्वन्तरं समासार्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु विधिनिषेधलक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदो नञः क्रियया संबन्धादसमर्थसमासः । स चाकर्त्तरि च कारकइति कारकग्रहणेन ज्ञापितः । ग्लायन्तीति । लावस्थायामेवाकृतेषु तिबादिष्वात्वं न प्रवर्तते । ग्लैप्रभृतीनामेजन्तानामुपदेशसामर्थ्यादशितीति वचनसामर्थ्याद्वा । पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः इत्येषो ऽशितीति वचनस्यावकाश इति चेन्नैकमुदाहरणमशिद्ग्रहणं प्रयोजयति । अन्यथा ऽश इति ब्रूयात् । अथ वा । नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां पूर्वं तिबादयो भवन्ति । तेषु नित्यत्वाच्छब्भवति । ततो ऽकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादात्वप्रसङ्गः । जग्ले

स्नानीयम्। शो निशानीयम्। वेञ् वानीयम्। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। अस्तु तर्हि प्रसज्य प्रतिषेधः। शिति नेति। शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानम्*। ररीध्वम्। शिशीते। त्राध्वम्। शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति। त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य। शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे। नैष दोषः। इह तावद्दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति। नैतद्रै इत्यस्य रूपम्। कस्य तर्हि, रातेर्दानकर्मणः। शिशीते शृङ्गे इति। नैतत् श्यतेरूपम्। कस्य तर्हि। शीङः। श्यत्यर्थो वै गम्यते। कः पुनः श्यतेरर्थः। श्यतिर्निशाने वर्तते। शीङपि श्यत्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। तद्यथा। वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्तते। केशान्वपतीति। ईडिः स्तुतिचोदनायाञ्चासु दृष्टः। प्रेरणे चापि वर्तते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे, मरुतो मुतश्च्यावयन्ति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः। निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निःक्षेपणे चापि वर्तते घटे कुरु कटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। सर्वेषामेष परिहारः। शितीत्युच्यते। न चात्र शितं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न

इति। एशि परत आत्वं तस्य द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावाद्ग्लैशब्दस्य द्विर्वचने ह्रस्वत्वे चाऽभ्यासइवर्णान्तता स्यात्। ररीध्वमिति। रैशब्दइत्यस्मात् लोटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्। ध्वं शपो बहुलं छन्दसीति श्लुः। तत्र प्रसज्यप्रतिषेधआत्वं न प्राप्नोति। शबाश्रयप्रतिषेधप्रसङ्गात्। पर्युदासे तु ध्वमाश्रयमात्वं भवति। श्लौ द्विर्वचनम्। ईहल्यघोरितीत्वम्। शिशीतइति। श्यतेर्लटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्। शपस्य श्लुः। तस्य द्विर्वचनम्। अभ्यासस्य बहुलं छन्दसीतीत्वम्। ईहल्यघोरितीत्वम्। त्राध्वमिति। त्रैङ् पालने। लोट्। ध्वम्। शपो बहु-

लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । त्राध्वमिति । लुङेव व्यत्ययेन भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमशित्येकादेशे प्रतिषेधस्थानिवत्त्वादिति । नैष दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् । यदपि प्रत्ययविधिरिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति । यदयं ह्वावामश्चेत्यणं कबाधनार्थं शास्ति । यदप्यभ्यासरूपमिति । प्रत्याख्यायते स योगः। अथापि क्रियते । एवमपि न दोषः । कथम् । लिटीत्यनुवर्तते । द्विलकारकश्चायं निर्देशः । लिटि लकारादाविति । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति । यदुक्तमात्व एश्युपसंख्यानमिति । यदप्युक्तमयवायावां प्रतिषेधश्चेति । शिति प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्वं बाधन्तइति । प्रातिपदिकप्रतिषेधः॥ प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोभ्याम् । गोभिः । नौभ्याम् । नौभिः । स तर्हि वक्तव्यः। न वा वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रातिपदिकानामात्वं भवतीति । यदयं रायो हलीत्यात्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात् । रायो हल्ये-

---

लं छन्दसीति लुक् । व्यत्यर्थ इति । वृषभः शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति । रक्षसे रक्षोर्थं विनिक्षे विनिपातनायेत्यर्थः । त्राध्वमिति । लोडर्थे व्यत्ययेन लुङ् ध्वंधिचेति सलोपः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीति अडभावः । यदयमिति । आत्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः । प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्वावामश्चेत्यणा पुनः ॥ प्रत्याख्यायते इति । द्विर्वचनेचीत्ययं योगः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते । तत्प्रत्याख्यानात् स्थानिवत्त्वाभावः । द्विलकार इति। लिटि वयो य इत्यत्र द्विलकारको निर्देशस्तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजनाभावादिहार्थत्वं विज्ञायते । लावस्थायामेव लिट्यात्वं न त्वजादाविति स्थानिवत्त्वाभावाज्जग्लइत्यादि सिध्यति । प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे गमेर्डोर्ग्लानुदिभ्यां डावित्यादावुपदेशे भवत्ययमेच् । एजन्तोवाऽ र्थवत्त्वाद्यपदेशिवद्भावा-

वेति। यत्तर्हि औतोम्शसोरित्यात्वं शास्ति। एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्। अमि वृद्धिबाधनार्थमेतत्स्यात्। शसिप्रतिषेधार्थं च। तस्मात् प्रतिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न भविष्यति। धातोरिति प्रकृतम्। क्व प्रकृतम्। लिटि धातोरनभ्यासस्येति। अथापि निवृत्तम्। एवमप्यदोषः। उपदेश इत्युच्यते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥ क्रीङ्जीनां णौ॥४८॥ आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं प्रलम्भनशालीनीकरणयोः*। आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रलम्भनशालीनीकरणयोः। किं प्रयोजनम्। प्रलम्भने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्वं यथा स्यात्। प्रलम्भने तावत्। जटाभिरालापयते। श्मश्रुभिरालापयते। शालीनीकरणे। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। रथी रथिनमपलापयते॥ सिध्यतेरपारलौकिके॥४९॥ सिध्यतेरज्ञानार्थस्य*। सिध्यतेरज्ञा-

---

दिति भावः। अमि वृद्धिबाधनार्थमिति। गां पश्येत्यत्र गोतो णिदिति णित्वे वृद्धिप्रसङ्गात्। गाः पश्येत्यत्राशितीत्यात्वाप्रसङ्गः। उद्देशश्चेति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति भावः। एतच्चातःकृकमिकंसेत्यत्र कंसशब्दस्य भेदेनोपादानाद्विज्ञायते। उणादयो बहुलमित्यस्य तु सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोणादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाभावः। ननु गवादिभ्यो यदित्यत्र गवादिगणे गो हविस् अष्टकेति गोशब्दस्यास्त्युपदेशः। तथा नौवयोधर्मेत्यत्र नौशब्दस्य। नैष दोषः। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाल्लब्धसाधिमानः। प्रत्ययविधानाय परार्था गवादय उपात्ताः। येषां तु स्वरूपज्ञानायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः। क्रीङ्जीनां णौ। आत्वे णाविति। विभाषा लीयतेरिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्। संमानने तु विकल्प एव भवति। अन्ये त्वाहुः। प्रलम्भनशालीनीकरणग्रहणमात्मनेपदविषयोपलक्षणार्थमिति संमाननेपि नित्यमात्वं भवति। सिध्यते। परलोकः प्रयोजनमस्येति पारलौकिकम्। प्रयोयोजनमितिठञ्। अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः। धात्वर्थोपाधिश्चायं न चेत्सिध्यतिरदृष्टफलेऽर्थे वर्तते तदा तस्यात्वं भवति। सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति। सां-

नार्थस्येति वक्तव्यम् । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः। अपारलौकिक इत्युच्यमानेऽनिष्टं प्रसज्येत। अन्नं साधयति। ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । अस्ति पुनरयं सिध्यतिः क्व चित् ज्ञानार्थे वर्तते । अस्तीत्याह । तपस्तापसं सेधयति। ज्ञानमस्य प्रकाशयतीत्यर्थः । स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति। ज्ञानमस्य प्रकाशयन्तीत्यर्थः॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च॥५०॥ मीनात्यादीनामात्वे उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम् *। मीनात्यादीनामात्वउपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययविध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामात्वे कृते इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात्। के पुनः प्रत्यया उपदेशिवद्भावं प्रयोजयन्ति । काः। कास्तावन्न प्रयोजय-

---

काश्ये सिद्ध इत्यादौ सिध्यतिर्ज्ञानार्थः प्रयुज्यते । सांकाश्ये ज्ञायतइत्यर्थावगमात् । इह तु ज्ञायमानकर्तृकार्थवृत्तिः सिध्यतिरिति प्रतिषेधो न भवति । राजकुले देवदत्तं साधयतीति । ज्ञातृव्यापारवृत्तेस्त्वात्वं निषिध्यते । तत्रैव ज्ञानस्य मुख्यत्वात् सिध्यति तापसः । आविर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थः।तपः सेधयतीति । ज्ञानपूर्विकायां तु संपत्तौ यो वर्तते तत्र ज्ञानस्य गुणभावात्प्रतिषेधाभावो राजकुले देवदत्तं साधयतीति । अन्नं साधयतीति। ननु ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति वाक्यात् पारलौकिकत्वं गम्यते न तु पदात् धात्वर्थस्तन्निष्पत्तिमात्रम् अन्नं निष्पादयतीत्यर्थावगमादिति प्रतिषेधो न भविष्यति । नैतदस्ति । तपस्तापसं सेधयतीत्यत्रापि पदान्तरसंनिधानात्सिद्धार्थस्य पारलौकिकत्वं प्रतीयतइति सर्वत्र वाक्यगम्यत्वात्पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः।वार्तिककारेण सूत्रार्थ एव व्याख्यात इत्याहुः। अन्नं साधयतीत्यत्र दृष्टमेवान्नलक्षणं फलं सिद्धार्थस्येति निषेधो न भवति हेयोपादेयतत्त्वप्रत्यक्षीकारलक्षणं तु ज्ञानं पारलौकिकमिति तत्रैव प्रतिषेधः प्रवर्तते । मीनाति । उपदेशवचनमिति।आद्युच्चारणेऽनुत्पन्नएव प्रत्ययआत्वं कर्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वेनमेवार्थमन्यथा व्याचष्टे । उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति । उपदेशिन आकारान्ता यावाप्रभृतय आकारान्ता निमित्तप्रत्ययप्रकृतित्वं यथा प्रतिपद्यन्ते । तथा मीनात्यादयोपीत्यर्थः । का इति । आतश्चोपसर्गइति कः । आतोनुपसर्गे इति कः । कौ च अङ् च काः आतश्चोपसर्गइत्यङत्र निर्दिष्टः । न च केष्विति । प्रकम्पादित्वात्परकृपमन्यथा कास्विति स्यात् । ङ्किति चेति गुणप्रतिषेधात्तत्रैजभावः। अतस्तु वि-

न्ति । किं कारणम् । एच इत्युच्यते । न च केष्वेजस्ति । णघञ्युज्विधयस्तर्हि प्रयोजयन्ति । ण अवदायः । आत इति णः सिद्धो भवति । घञ् अवदायो वर्तते । आत इति घञ् सिद्धो भवति । किं च भोः आत इति घञुच्यते । न खल्वप्यात इत्युच्यते । आतस्तु विज्ञायते । कथम् । अविशेषेण घञुत्सर्गः । तस्य इवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाज-यावपवादौ । तत्रोपदेशावस्थायामात्वे कृते अपवादस्य निमित्तं नास्तीति कृत्वा उत्सर्गेण घञ् सिद्धो भवति । एवं च कृत्वा न च आत इत्युच्यते । आतस्तु विज्ञायते । युच् । ईषदवदानम् । स्ववदानम् । आत इति युच् सिद्धो भवति । इदं विप्रतिषिद्धम् । एच उपदेश इति । यद्येचः । नोपदेशे । अथोपदेशे । नैचः । एचश्चोपदेशे चेति विप्रतिषिद्धम् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहायमेच उपदेश इति यद्येचो नोपदेशेऽथोपदेशे नैचः। ते वयं विषयं विज्ञास्यामः । एज्विषय इति । तर्हि उपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आदेच उपदेशे शितीति । तद्वै प्रकृतिविशेषणम् । विषयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यदनुवर्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा सर्पन्ती

आयतइति । सामर्थ्यात् । तथा हि । मीनात्यादीनामुपदेशएवात्वे कृते इवर्णान्तलक्षणोऽजपवादो न प्रवर्तत इति घञेव स्यात् । इदं विप्रतिषिद्धमिति । नहि मीनात्यादीनामुपदेशएजस्ति प्रत्ययनिमित्तत्वादेचः । ते वयं विषयमिति। स तु विषयः प्रत्ययो यस्मिन् प्रत्यये एचा भाव्यं तस्मिन्ननुत्पन्नएवात्वम्। अन्ये त्विवर्णमेज्विषयमाहुः । यस्येवर्णस्यैचाभाव्यं तस्यात्वम् । केचित्त्वेजेव विषय इत्याहुः । एचि भावित्वेन बुद्ध्याश्रिते आत्वं भवतीत्यर्थः । न चान्यार्थमिति । तस्यैव तदर्थस्यैवोत्तरत्रानुवर्तनादिति भावः । तन्नैतत्स्यादन्यदेव शब्दरूपं वाक्यान्तरेष्वनुमीयते इत्याशङ्क्याह । न खल्वपीति । अन्यार्थमपीति । स्वरितत्वप्र-

सर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति। तद्यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्यते। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात्। शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। तद्यथा। गौः शुक्लः अश्वश्च शुक्ल इति गम्यते। निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः*। निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। ईषन्नियमः सुनिमयः। निमयो वर्तते। नियमः। मी। ईषत्प्रमयः। सुप्रमयः। प्रमयो वर्तते। प्रमयः। लीः। ईषद्विलयः सुविलयः। विलयो वर्तते। विलयः॥ विभाषा लीयतेः॥५१॥ किमिदं लीयतेरिति। लिनातिलीयत्योर्यका निर्देशः॥ बिभेतेर्हेतुभये॥५६॥ हेतुभयइति किमर्थम्। कुञ्चिकयैनं भाययति। अहिनैनं भाययति। हेतुभयइत्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति। एतदपि

तिज्ञानाच्छब्दस्वरूपमात्रमुत्तरत्रानुवर्तते तस्य यदर्थस्योपयोगस्तदर्थमेवावतिष्ठते। शब्दस्त्विति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्सदृशं शब्दान्तरं वाक्यार्थानुगुणार्थमनुमीयते। सादृश्यात्तु तदेवेदमिति तत्त्वाध्यवसायो भिन्नेष्वपि शब्दरूपेषु भवति। तत्रोपदेशशब्देन प्रत्ययोभिधीयते। उपदिश्यते तस्मिन्नेजित्युपदेशः। विषयसप्तमी चेयम्। न चेयं परसप्तमी। तेनानुत्पन्नएव प्रत्यय आत्वम्। इवर्णो वोपदेशः। अथ वोपदेशनमुपदेशः एच्प्रतिपादनम्। तत्र पूर्वसूत्रउपदेशग्रहणं प्रकृत्याभिसंबन्धात्तद्विशेषणमिह तु विषयविशेषणमिति न कश्चिद्दोषः। खलचोरिति। पचाद्यच एरच्च सामान्यग्रहणम्। विभाषा लीयतेः। यका निर्देशइति। श्यना निर्देशे लिनातेर्ग्रहणं न स्याद् इति सामान्यग्रहणाय यका निर्देश आश्रीयते। यक्च श्तिपः श्लित्करणसामर्थ्यादभावकर्मवाचित्वेपि प्रवर्तते। यथा शबादयोऽकर्तृवाचित्वेपीति भावः। बिभेतेर्हेतुभये। हेतुभय इति किमर्थमिति। इह णाविति वर्तते प्रयोजकव्यापारे णिज् विधीयतइति सर्वत्र हेतुसंबन्धिभयसद्भावाद् व्यावर्त्याभावादनर्थकं हेतुभयग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः।

हेतुभयम्। हेतुभयइति नैवं विज्ञायते हेतोर्भयं हेतुभयं हेतुभय इति। कथं तर्हि हेतुरेव भयं हेतुभयं हेतुभय इति। यदि स एव हेतुर्भयं भवतीति॥ सृजिदृशोर्झल्यमकिति॥५८॥ अमि सङ्ग्रहणम्*। अमि सङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। किमिदं सङिति। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः। सनः प्रभृत्यामहिङो ङकारात्। किं प्रयोजनम्। क्विप्प्रतिषेधार्थम्। क्विबन्तस्य मा भूत्। रज्जुसृड्भ्यां रज्जुसृड्भिः। देवदृग्भ्यां देवदृग्भिः। उक्तं वा*। किमुक्तम्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धमिति॥ शीर्षं छन्दसि॥६०॥ शीर्षन् छन्दसि प्रकृत्यन्तरम्*। शीर्षन् छन्दसि प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्। किं प्रयोजनम् आदेशप्रतिषेधार्थम्। आदेशो मा विज्ञायि प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायेत। किं च स्यात्। अस्कारान्तस्य छन्दसि श्रवणं न स्यात्। शिरो मे शीर्यते मुखे। इदं ते शिरो मे भिनद्मीति। तद्वा अथर्वणः शिरः॥ ये च तद्धिते॥६१॥ ये च तद्धिते शिरस आदेशार्थम्*। ये च तद्धित

हेतुरेव भयमिति। अपादानसाधनो भयशब्दो न तु भावसाधनः। समानाधिकरणपदः समासो न षष्ठीसमासः। तेन यदा साक्षात् प्रयोजको भयस्यापादानं तदैतदात्वम्। यदा तु कुक्षिकादीनि भयस्यापादानं तदात्वाभावः। एतच्च हेतुभयग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते। भावसाधनत्वे षष्ठीसमासे च तदनर्थकं स्यात्। यद्यपि भावसाधनपक्षेऽपि पञ्चमीसमासाश्रयणेनायमेवार्थो लभ्यते। तथापि षष्ठीसमासनिराकरणपरत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपादानत्वमवश्याश्रयितव्यमित्यत्र तात्पर्यात्पञ्चमीसमासो न निवार्यते। सृजिदृ। अकितीति यदि पर्युदासोऽथापिप्रसज्यप्रतिषेधो झल्यम् भवति किति झलि नेति सर्वथा रज्जुसृड्भ्यामित्यादौ प्राप्नोतीति मत्वाह। अमिसङ्ग्रहणमिति। शीर्षन्। आदेशप्रतिषेधार्थमिति। यद्यपि शिरस इति स्थानी साक्षान्न निर्दिष्टस्तथापि समानार्थत्वादादेशेनाक्षिप्यते। यथा श्विवादिषु विश्रवणशब्देन विश्रवश्शब्द इति स्थानिनोऽत्यन्तमप्रयोगः स्यादिति स्थान्यादेशभावपरिहारेण प्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। यद्यपि पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्येष्टसिद्धिर्भवति। तथाप्युक्त-

इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आदेशार्थम्। आदेशो यथा विज्ञायते। प्रकृत्यन्तरं मा विज्ञायि। किं च स्यात्। यकारादौ तद्धिते ऽस्कारान्तस्य श्रवणं प्रसज्येत। शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति। शीर्षण्यः स्वरः। वा केशेषु*। वा केशेषु शिरसः शीर्षन्भावो वक्तव्यः। शीर्षण्यः केशः। शिरस्यः। अचि शीर्षः*। अचि परतः शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः। हास्तिशीर्षिः। पैलुशीर्षिः। छन्दसि च*। शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः। द्वे शीर्षे। इह हास्तिशीर्ष्यां पैलुशीर्ष्येति शिरसो ग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षन्भावः प्राप्नोति। अस्तु, नस्तद्धित इति टिलोपो भविष्यति। न सिध्यति। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। यदि पुनर्येचि तद्धित इत्युच्येत। किं कृतं भवति। इञि शीर्षन्भावे कृते टिलोपेन सिद्धम्। नैवं शक्यम्। इह हि स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम्। अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवं शिरसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीर्षन्भावः प्राप्नोति। पाक्षिक एष दोषः। कतरस्मिन्पक्षे। ष्यङ्विधौ द्वैतं भवति। अणिञोरादेशः ष्यङ्। अणिञ्भ्यां वा पर इति। तद्यदा तावदणिञोरादेशः। तदैष दोषः। यदा ह्यणिञ्भ्यां

रत्र तदनुवृत्तिराशङ्क्येति तत्परित्यागेन प्रकृत्यन्तरपक्षो निर्दोष आश्रितः। ये च। वा केशेष्विति। तत्र शिरस्यशब्दस्य केशविषयत्वाच्छिरस्यशब्दादेव केशार्थावगमात्केशशब्दो न प्रयोक्तव्यः। शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयुज्यत इत्याहुः। अचि शीर्ष इति। वार्तिकं दृष्ट्वा कैश्चित्सूत्रेषु प्रक्षिप्तम्। हास्तिशीर्षिरिति। बाह्वादिषु शिरस्शब्दस्य पाठात्केवलस्यापत्ये नायोगात्तदन्तविधिः। छन्दसि चेति। अतद्धितेऽप्यजादौ यथा स्यादिति वचनम्। यद्येवमजादौ छन्दसि शिरश्शब्दप्रयोगो न प्राप्नोति शीर्षादेशेन बाधात्। सति दर्शने सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्त इति दोषाभावः। येचि तद्धित इति। यकारादावजादौ च तद्धिते शीर्षन् भवति। तत्रेञि प्रत्यये

परः। न तदा दोषो भवति। अणिञ्भ्यां व्यवहितत्वात्॥ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु॥६३॥शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते।अशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते। शलादोषणी ककुद्दोषणी याचते महादेवः। पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्*। पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। यन्नीक्षणं मांस्पचन्याः। मांसपचन्याइति प्राप्ते। मांस्। पृत्। पृत्सुमर्त्यम्। पृतनासुमर्त्यमिति प्राप्ते। स्नु। नते दिवो न पृथिव्या अधिस्नुषु। अधिसानुष्विति प्राप्ते। नस्नासिकायायत्तस्क्षुद्रेषु*। यत्तस्क्षुद्रेषु परतो नासिकाया नस्भावो वक्तव्यः। यत्। नस्यम्। तस्। नस्तः। क्षुद्र। नःक्षुद्रः। अवर्णनगरयोरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। नासिक्यो वर्णो नासिक्यं नगरम्। तर्त्तहि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह तावन्नासिक्यो वर्ण इति। परिमुखादिषु पाठः करिष्यते। नासिक्यं नगरमिति। संकाशादिषु पाठः करिष्यते॥ धात्वादेः षः सः॥६४॥धातुग्रहणं किमर्थम्।

शोर्षन्भावे कृते टिलोपे च ष्यङादेशः करिष्यतइत्यर्थः। पद्दन्नो। सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्तइति पादादयोपि छन्दसि प्रयुज्यन्ते। दोषणी याचतइति। औटि दोःशब्दस्य दोषन्नादेशः। यत्तस्क्षुद्रेष्विति। यत्तसी प्रत्ययौ। क्षुद्रशब्द उत्तरपदम्। नस्यमिति। नासिकायां भवा नासिकायै हितमिति वा शरीरावयवाद्यत्। नस्त इति। अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः। नःक्षुद्र इति। नासिकया क्षुद्रइति सुप्सुपेति समासः। अवर्णनगरयोरिति। यतएतद्विशेषणम्। परिमुखादिषु पाठ इति। तत्र ञ्ये कृते सिद्धं नासिक्यमिति। ननु तित्स्वरितमिति यति स्वरितत्वं भवति। ञ्यञ्गोस्त्वाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वे भवत इति स्वरभेदप्रसङ्गः। राजन्यसाकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामादिर्वान्तो वेतिप्रतिपदं स्वरविधानादाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वाभ्यां पर्यायेण भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः। यत्प्रत्यये च सत्यनासिक्यमित्यत्र ययतोश्चातदर्थइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण त्वाद्युदात्तत्वमिष्यतइति प्रत्याख्यानमेव युक्तम्। धात्वादेः। उपदेशग्रहणानुवृत्त्या प्रातिपदिकानां सत्वं न भवि-

इह मा भूत् । षोडन् । षण्ढः । षडिकः । अथादिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पेष्टा पेष्टुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र सत्वम् । सत्वे कृते इण उत्तरस्यादेशसकारस्येति षत्वं भविष्यति । इदं तर्हि लषिता लषितुम् । इदं चाप्युदाहरणम् । षेष्टा । पेष्टुम् । ननु चोक्तमस्त्वत्र सत्वं सत्वे कृते इण उत्तरस्य आदेशसकारस्येति षत्वं भविष्यतीति । नैवं शक्यम् । इह हि पेक्ष्यतीति षत्वस्यासिद्धत्वात् षढोः कः सीति कत्वं न स्यात् । सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधः * । सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । सुब्धातुः । षोढीयति । षण्ढीयति । ष्ठिवु । ष्ठीवति । ष्वष्क । ष्वष्कते । सुब्धातनां तावन्न वक्तव्यः । उपदेशइति वर्तते । उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः । यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन । कस्मान्न भवति । षोडन् षण्ढः षडिक इति । उपदेशइति वर्तते । उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः । ष्ठिवेरपि द्वितीयो वर्णष्ठकारः । यदि ठकारः । तेष्ठीयतइति न सिध्यति । एवं तर्हि थकारः । यदि थकारः । टुष्ठूरषति । तेष्ठीव्यतइति न सिध्यति । एवं त-

ष्यतीति मत्वाह । धातुग्रहणं किमर्थमिति । इतरः पूर्वसूत्रेषु विच्छिन्न उपदेशाधिकार इत्याह । षोडन्निति। षड् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः । वयसि दन्तस्य दतृिति दत्रादेशः । षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं चेति उत्वष्टुत्वे । षण्ढशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । षडिक इति । अनुकम्पितः षडङ्गुलिरिति बह्वचो मनुष्यनाम्नः ठज्वेति ठच् । ठाजादावूर्ध्वमिति अङ्गुलिशब्दस्य लोपः । ठस्येक इतीकादेशः । यस्येति चेत्यकारलोपः । लषितेति । षकारोपदेशस्तु प्रतिलषतीत्यादौ शेषे विभाषा कखादावषान्तउपदेशइति नेर्णत्वप्रतिषेधार्थः स्यात् । षोडीयतीति । षोडन्तमाचष्टे इति णिचि टिलोपे पचाद्यचि कृते षोडमिच्छति आत्मन इति क्यच् । क्यचि चेतीत्वम् । उद्देश इति । लक्षणेन प्रतिपादनं सुब्धातूनां न तु साक्षादुच्चारणमित्यर्थः । द्वितीयवर्णष्ठकार इति ।

र्हि द्वाविमौ ष्ठिवू । एकस्य द्वितीयो वर्णष्ठकारः । अपरस्य थकारः। यस्य थकारस्तस्य सत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि द्वाविमौ द्विषकारकौ ष्ठिवुष्वष्कती । किं कृतं भवति । पूर्वस्य सत्त्वे कृते परेण सन्निपाते ष्टुत्वं भविष्यति । नैवं शक्यमिह हि ष्ठालिट् ष्ठीवति । मधुलिट् ष्वष्कते । ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् डः सि धुडिति धुट् प्रसज्येत । एवं तर्हि यकारादी ष्ठिवुष्वष्कती । किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः । अथ किमर्थं षकारमुपदिश्य तस्य स आदेशः क्रियते । न सकार एवोपदिश्येत । लघ्वर्थमित्याह । कथम् । अविशेषेणायं षकारमुपदिश्य सकारमादेशमुक्त्वा लघुनोपायेन षत्वं निवर्तयति । आदेशप्रत्यययोरिति । इतरथा हि येषां षत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । के पुनः षोपदेशा धातवः, पठितव्याः । अथ कोऽत्र भवतः पुरुषकारः । यदन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम् । अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम् । कथम् । अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः । स्मिङ्स्वदिस्विदिस्वंजिस्वपश्च । सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकृसृवर्जम्॥ णो नः॥६५॥अथ किमर्थं णकारमुपदिश्य नकार आदेशः क्रियते । न नकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह । अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेशमुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निवर्तयति उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति । इतरथा हि येषां

तत्र षस्य सत्वे कृते ष्टुत्वं क्रियते । लुप्तनिर्दिष्ट इति । लोपो व्योर्वलीति लक्षणेन लुप्तः । तत उपदेशे धात्वादित्वाभावात्सत्वाभावः । तत्र यदा ष्ठिवु द्वितीयो वर्णस्थकारस्तदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति कृतष्टुत्वस्यापि द्विर्वचनेऽशर्पूर्वाः खय इति भरो लोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वात् ष्टुत्वानिवृत्तौ तेऽछोऽष्यतइति भवति । के पुनरिति । पाठस्य ग्रसंभवात्प्रश्नः । अजदन्त्यपरा इति । दन्त्यग्रहणेन

तत्र णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । के पुनर्णोपदेशा धातवः, पठितव्याः । कोत्र भवतः पुरुषकारो यदन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम् । अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम् । कथं,सर्वे णादयो णोपदेशाः । नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनृवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥६६॥ व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानम् *। व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । वलीत्युच्यते । न चात्र वलादिं पश्यामः । ननु चायं क्विबेव वलादिः । क्विब्लोपे वलाद्यभावान्न प्राप्नोति । एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यं क्विब्लोपः क्रियतां यलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् क्विब्लोपः नित्यत्वाच्च । नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः । कृतेपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि । नित्यत्वात्परत्वाच्च क्विब्लोपः । क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावा-

---

वकारो गृह्यते इत्याशङ्का स्यादिति खिदादयो भेदेन निर्दिष्टाः । लोपो व्योः । कण्डूयतेरप्रत्ययइति । ननु च कण्ड्वादिभ्यो यगित्यत्र नैतेभ्यः क्विप् दृश्यतइत्युक्तं तत्कथमप्रत्ययः । एवं तर्हि कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात् क्विप् क्रियते । द्विविधा हि कण्ड्वादयः । तत्र धातुभ्यो यग्विधानात् प्रातिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव । तत्र क्यजन्तात्कण्डूयशब्दात् क्विपि कृते वेरपृक्तस्येति लोपे अतो लोपेच वलः परस्याभावाद्यलोपो न प्राप्नोतीति वचनम् । न चात्र वलादिमिति । यद्यपि विशेष्यासंनिधानात्तदादिविधेरभावस्तथापि संभवमात्रेणैतदुक्तम् । संभवति हि ऊतमित्यादौ वलादिप्रत्ययः । ननु चायमिति । अतो लोपस्य चात्र यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः । अथ कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाद्यलोपे कृते परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावादतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुवङ् कस्मान्न भवति । उच्यते । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादेव कण्डूशब्दस्य धातुत्वाभावादुवङोऽप्रसङ्गः । तस्य हि स्थानिवत्त्वे पूर्वस्य धातुत्वं नास्ति।यणादेशस्तर्ह्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति । भवतु तस्य क्विबाश्रय ऊठ् करिष्यते । ऊठि च कर्त्तव्ये नास्ति स्थानिवद्भावः । आदिष्टादचः पूर्वत्वादकारस्य । अत एव कण्डुवौ कण्डुव इत्यादावूठउवङि कर्त्तव्ये नास्त्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः।यदा तु कण्डूशब्दात् प्रातिपदिकाद्विभक्तिस्तदोवङ्भवतिकण्ड्वौकण्डुवइति।परत्वादिति।नचाकृतेऽतो

य्वलोपो न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानि चिद्न्यान्यपि वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति । अथ वैवं वक्ष्यामि । लोपो व्योर्वलि ततो वेः व्यन्तयोश्च व्योर्लोपो भवति । ततो ऽपृक्तस्य । अपृक्तस्य च लोपो भवति । वेरित्येव । वलोपाप्रसिद्धिरूठ्भाववचनात् * वलोपस्याप्रसिद्धिः । आस्त्रेमाणं जीरदानुरिति । किं कारणम् । ऊठ्भाववचनात् । च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यूठ् प्राप्नोति । अतिप्रसङ्गो व्रश्चादिषु * । व्रश्चादिषु चातिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । व्रश्चनः व्रीहयः व्रण इति । उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम् * । उपदेशसामर्थ्याद् व्रश्चादिषु लोपो न भविष्यति । उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्संप्रसारणहलादिशेषेषु सामर्थ्यम् * । उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेदस्त्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनम् । संप्रसारणहलादिःशेषेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात् । वृवणः वृवणवात् वृश्चति विव्रश्चिषतीति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्* । न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गाः संप्रसार-

लोपे यलोपस्याप्रसङ्गः तचाल्लोपादन्तरङ्गत्वात् पूर्वं विलोपेन भाव्यमिति यलोपक्विब् लोपयोर्विप्रतिषेधाभावः । एवं तर्ह्यार्धधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणात् पूर्वमतो लोपः पश्चात् क्विबिति भवति विप्रतिषेधः । यदि वेति । यथा ऽद्वणेडित्यत्र मागमः । ननु यस्य प्रत्ययत्वं निमित्तं वर्णस्तु प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादीयते तद्भवतु प्रत्ययलक्षणेन यथेमागमो हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानः यलोपस्तु वर्णनिमित्तो न प्रत्ययनिमित्त इति कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यादित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह । अथ वेति । वेरपृक्तस्येत्ययं योगो विभज्यते । वेरित्येको योगस्तत्र व्योरिति वर्तते । वेरिति च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं तस्यैव व्योरिति विशेषणम् । तेन वकारयकारान्तस्य विप्रत्ययान्तस्यालोन्त्यस्य लोपो भवति । प्रत्ययलक्षणेन च विप्रत्ययान्तत्वम् । जीरदानुरिति । ननु नात्रोठ् प्राप्नोति । एवं तर्हि तुल्यप्रतिविधानत्वादुपचितम् । व-

णहलादिःशेषाः । अन्तरङ्गो लोपः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अनारम्भो वा* । अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्याय्यः । कथमस्रेमाणं जीरदानुरिति । अस्रेमाणं जीरदानुरिति वर्णलोपात् * । अस्रेमाणं जीरदानुरिति छान्दसाद्वर्णलोपात्सिद्धम् । यथा संस्फानो गयस्फानः । तद्यथा । संस्फायनः । संस्फानः । गयस्फायनः । गयस्फान इति ॥ वेरपृक्तस्य॥६७॥दर्विजागृव्योः प्रतिषेधः*। दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दर्विः । जागृविः । किमुच्यते दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्य इति । यदापृक्तस्येत्युच्यते । भवति वै किंचिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति । तद्वा कर्त्तव्यम् । दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वा वक्तव्यः । वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधोनुनासिकपरत्वात् * । वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । लोपः कस्मान्न भवति । अनुनासिकपरत्वात् । अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणम् । न चात्रानुनासिकपरो विशब्दः । शुद्धपरश्चात्र विशब्दः । यद्यनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणमित्युच्यते । घृतस्पृक् दलस्पृक् अत्र न प्राप्नोति । न ह्येतस्माद्विशब्दा-

लोपावकाशप्रदर्शनेन चास्रेमाणमित्यत्र वलोपासिद्धिः प्रदर्श्यते । अन्तरङ्गो लोप इति । ततश्चाकृतयोरेव संप्रसारणहलादिःशेषयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यान्न भवति । अनारम्भो वेति । वाग्रहणात्समाधानं वास्रेमाणमित्यत्राश्रयणीयम् । छान्दसत्वादूठ् न भवतीत्युक्तं भवति । वलोपश्चात्र प्रत्याख्यायते न यलोपः । गोधेरः पचेरन्नित्यादौ तस्योपयोगात् । वेरपृक्तस्य । भवति वै किंचिदिति । यत्सूत्रे क्रियते वस्तु तदाचार्याश्चोदयन्ति । तदर्थस्यान्यथासिद्धत्वप्रतिपादनाय तत्र भवति वै किंचिदित्यकं वाक्यम् । किं तदित्याहाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्तीति । अथ वा चोदनक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवतीत्येकमेव वाक्यम् । अप्रतिषेध इति । अपृक्तस्येति न वक्तव्यमित्यर्थः । अनुनासिकपरत्वादिति । परशब्दो विशिष्टदेशावयववाची । यस्य विशब्दस्य पर इ-

दनुनासिकपरं पश्यामः । अनुनासिकपरत्वादिति । नैवं विज्ञायते अनुनासिकः परो यस्मात्सोयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति । कथं तर्हि । अनुनासिकः परो ऽस्मिन्सोयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति । एवमपि प्रियदर्वि अत्रापि प्राप्नोति । असिद्धोत्रानुनासिकः । एवमपि धात्वन्तस्य प्रतिषेधः*। धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । इविदिविधिवि । धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतो विशब्दस्य ग्रहणं न धात्वन्तोऽर्थवान् । वस्य चानुनासिकत्वात्सिद्धम्*। अथ वा वकारस्यैवेदमनुनासिकस्य ग्रहणम् । सन्ति हि यणः सानुनासिकाः निरनुनासिकाश्च ॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्॥६८॥ यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत । किं कृतं भवति । द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावो यथापचन्निति*।हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावः । राजा तक्षा । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न प्राप्नोति । यथा पच-

कारो ऽनुनासिको ऽत एवेत्संज्ञकः स एवानुकृतो लोपविधानाय न त्वननुनासिकपर इत्यर्थः । इतरः पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिं मत्वा चोदयति । यदीति । क्विनो नकारस्य लुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावाच्चा भूल्लोपो घृतस्पृगित्यादावेव न प्राप्नोति क्विनो नकारस्य लुप्तत्वात् । नैवं विज्ञायत इति । एवं हि विज्ञायमाने प्रियदर्विंमन्य इत्यादौ स्यादिष्टे च विषये न स्यात् । प्रियदर्वीति । अत्राणोप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यनुनासिकः। प्रिया दर्विर्यस्य तत्प्रियदर्वि । असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्। अर्थवत इति। क्विबादयः कर्तरिक्तदिति प्रतिज्ञापितेनार्थेनार्थवन्तः । वस्येति । अनुनासिकवकारस्येदमनुकरणं वेरिति । हल्ङ्याभ्यो । द्विहलपृक्तग्रहणमिति।ङ्यापोदीर्घात्सोरित्येव वक्तव्यमित्यर्थः । राजेति । नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नकारान्तं पदं न भवति । किं तर्हि सकारान्तम् । यदा तु स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचीति । अयचि सर्वनामस्थाने पूर्वं पदमिति व्याख्यानं तदा सावपिपरतः पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः सिद्ध-

न्निति। तद्यथा । पचन् यजन्नित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति । नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोपइति । यदयं नङिसंबुद्ध्योरिति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति । इहापि तर्हि प्राप्नोति।पचन् । यजन्। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति । कश्च तुल्यजातीयः । यः संबुद्धावनन्तरः । वस्वादिषु दत्वं संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्*। वस्वादिषु दत्वं च न सिध्यति । उखास्रत् । पर्णध्वत् । किं कारणम् । संयोगादिलोपबलीयस्त्वात् । संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयानिति । यथा काष्ठतडिति । तद्यथा । कूटतट्काष्ठतडित्यत्र संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयान्भवति । ननु च दत्वे कृते न भविष्यति । असिद्धं दत्वं तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति । सिद्धकाण्डे पठितं वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्व इति । तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते । वस्वादिषु दत्वं सिद्धमित्येव । एवमप्यपदान्तत्वान्न प्राप्नोति । अथ सावपि पदं भवति।राजा तक्षा । नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति । सैषोभयतस्पाशा रज्जुर्भवति। रात्तलोपो नियमवचनात्*। रात्तस्य लोपो वक्तव्यः । अ-

ति । कृते तु नलोपे संयोगान्तत्वाभावात् सुलोपो न प्राप्नोतीत्युभयथा दोषप्रसङ्गः । पचन्निति । ननु चात्र नकारलोप एव न प्राप्नोति । सुलोपस्यासिद्धत्वात् । नैष दोषः । पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमुच्यते । ततश्च संयोगान्तलोपे संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वाद्भवत्येव नलोपः । तस्य त्वसिद्धत्वान्नलोपाभावः। आद्यन्यासे वा रूपे सिद्धे दृष्टान्त उपात्तः। यः संबुद्धावनन्तर इति । पचन्नित्यत्र नकारस्तकारेण व्यवहितः। उखास्रदिति । उखास्रस् स इति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद् बाधित्वा संयोगादिलोपः प्राप्नोति । परोपि ह्यपवादो वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे कर्तव्ये नासिद्धो भवति । संयोगादिलोपे च कृते संयोगाभावात् संयोगान्तलोपाभावः । ततो विभक्तिसकारः स्रंसतेरवयवो न भवतीति दत्वं न प्राप्नोति । काष्ठतड् इति । काष्ठं तक्षतीति क्विप् । संयोगादिलोपे कृते षस्य जश्त्वं डकारः । दत्वे कृते इति । सावपि पदमिति दत्वभावः । उभयतश्पाश-

बिभर्भवान् । अजागर्भवान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । नियमवचनात् । रात्सस्येत्येतस्मान्नियमान्न प्राप्नोति । नैष दोषः । रात्सस्येत्यत्र तकारोपि निर्दिश्यते । यद्येवं कीर्तयतेरप्रत्ययः कीरिति प्राप्नोति । कीर्त् इति चेष्यते । यथालक्षणमप्रयुक्ते । रोरुत्वं च*। रोरुत्वं च वक्तव्यम् । अभिनोत्र । अच्छिनोत्र । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादतः अतीत्युत्वं न प्राप्नोति । न वा संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात्*।न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् । संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धः । तद्यथा । हरिवो मेदिनमिति । तद्यथा । हरिवो मेदिनं त्वा इत्यत्र संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धो भवति । स एव तर्हि दोषः उभयतस्पाशेति । तस्मादशक्यो हलपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते । द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः॥६७॥संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधः*।संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः।हे कतरत् । हे कतमत् । किमुच्यते डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति । यदाऽपृक्तस्येत्यनुवर्तते । अपृक्ताधिकारस्य निवृत्तत्वात् । निवृत्तो ऽपृक्ताधिकारः। किं डतरादिभ्यः प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्यतो ऽपृक्ताधिकारो निवर्तते। नेत्याह। तच्चासमर्थम्*।

ति । स्पश बाधनस्पर्शनयोरिति भौवादिकस्य स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोरिति चौरादिकस्य वा रूपमेतत् । रात्सस्येति । रेफात्परस्य तकारस्येत्यर्थः । तकारोपीति । रात्सस्येति द्वितकारको निर्देशः । यथालक्षणमिति । लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यप्रयुक्ते लक्षणानामप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । तत्रास्य प्रयोगाभावान्न दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति । अभिनोत्रेति । भिदेर्लङि सिपि श्नमि संयोगान्तलोपः। स च परत्वाद्रुत्वस्य तत्र सिद्ध इति दश्चेति रुत्वम् । उत्वे तु संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वाद्व्यवधानाद्रुत्वं न प्राप्नोति । उत्वे सिद्ध इति । संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्यवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः । एङ् । हे कत-

स चावश्यमपृक्ताधिकारो निवर्त्यः। किमर्थम्। अमर्थम्। अमो लोपो यथा स्यात्। हे कुण्ड हे पीठ ।निवृत्तेपिवैअपृक्ताधिकारे अमो लोपो न प्राप्नोति । किं कारणम्।नहि लोपः सर्वापहारी । मा भूत्सर्वस्य लोपः । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे सिद्धं स्यात् हे कुण्ड हे पीठेति। यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्। अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यकारस्य लोपः । प्राप्नोति । अकारलोपे च सति मकारे ऽतो दीर्घो यञि सुपिचेति दीर्घत्वे हे कुण्डां हे पीठामित्येतद्रूपं प्रसज्येत । एवं तर्हि हलो लोपः संबुद्धिलोपः। तद्धल्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम्। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नैष दोषः। एङ्ह्रस्वादित्येषा पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते हे कुण्डा हे पीठा इत्येतद्रूपं प्रसज्येत । अमिपूर्वत्वमत्र बाधकं भविष्यति । अमीत्युच्यते । न चात्रामं पश्यामः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति । अथ वेदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेकादेशः । एवमप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावा-

रदिति। कतरस् इति स्थिते संबुद्धिलोपश्च प्राप्नोति अड्भावश्च । शब्दान्तरप्राप्तया संबुद्धिलोपोऽनित्यः। अड्भावस्तु कृते संबुद्धिलोपे न प्राप्नोतीत्यनित्यः। उभयोरनित्ययोः परत्वादड्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् संबुद्धिलोपप्रसङ्गः। अकारलोप इति। अकारलोपस्य परनिमित्तत्वाद्दीर्घविधौ प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावः। एवमपीति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति भावः। न चात्राममिति। मकारस्य लुप्तत्वात्। अथ वेति। सत्यामेव हल्ग्रहणानुवृत्तावयं विचा-

त्संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । नोभयत आश्रयः करिष्यते । कथम् । नैवं विज्ञायते । ह्रस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेर्लोपो भवति । कथं तर्हि । ह्रस्वादुत्तरस्य हलो लोपो भवतीति । स चेत्संबुद्धेरिति । डतरादिभ्यः स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं वा* । किमुक्तम् । सिद्धमनुनासिकोपधत्वादिति । एवमपि द्लोपः साधीयः प्राप्नोति । दुक्करणाद्वा* । अथ वा दुक्डतरादीनामिति वक्ष्यामि । डित्करणाद्वा* । अथ वा डिदच्छब्दः करिष्यते । स तर्हि डकारः कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विडकारको निर्देशः । अद्ड्डुतरादिभ्य इति । एवमपि लोपः । प्राप्नोति । विहितविशेषणं ह्रस्वग्रहणम् । यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितेति । अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुक्* । अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुग्भवति विप्रतिषेधेन । अपृक्तलोपस्यावकाशः । गोमान् । यवमान् । लुकोऽवकाशः । त्रपु जतु । इहोभयं प्राप्नोति । तद्ब्राह्मणकुलम् । यद्ब्राह्मणकुलम् । संबुद्धिलोपस्यावकाशः । अग्ने वायो । लुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । हे

रः । व्यपवर्गाभावादिति । ह्रस्वात्संबुद्धेरित्युच्यमाने सति चैकादेशे नास्ति ह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यमित्यर्थः । ह्रस्वादुत्तरस्येति । पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् ह्रस्वान्तमेतद्भवति । संबुद्ध्याच्छिन्नं हि प्रकृतिरूपमेङ्ह्रस्वेन विशिष्यतइति तदन्तविधिः । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणपरिहारापेक्षो वाशब्दः । अनुनासिकोपधत्वादिति । आदेशस्याकारोनुनासिक इत्संज्ञको लुप्त इति दकारोवशिष्यते । स च भेदाभावात्संबुद्ध्यवयवो न भवतीति न लुप्यतइति भावः । साधीय इति । व्यपदेशिवद्भावाद्यथा हे वृक्षेत्यादाविति भावः । दुक्करणाद्वेति । दुकि सति स्वमोर्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक् क्रियते । एवमपीति । अकाराद् ह्रस्वात्परत्वाद्दकारस्येति भावः । विहितविशेषणमिति । प्रतिपादितत्वात्तदन्तविधेर्ह्रस्वान्तात्परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो हलो लोपो भवतीति सूत्रार्थः । ततश्च सामर्थ्यात्प्रकृतिरूपावयवह्रस्वग्रहणाद् यस्माद् ह्रस्वात्संबुद्धिर्विहितातस्मादेव परस्य हलो लोप इत्यर्थोव-

त्रपु । हे जतु । लुग्भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । न वा लोपलुकोर्लुगवधारणाद्यथानडुह्यत इति * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । लोपलुकोर्लुगवधारणात् । लोपलुकोर्हि लुगवधार्यते । लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो यथानडुह्यतइति । तद्यथा । अनडुहानिवाचरति अनुडुह्यतइत्यत्र लोपलुकोर्लुगवधार्यते॥ शेश्छन्दसि बहुलम्॥७०॥अयं योगः शक्योवक्तुम् । कथमग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था । ताता पिण्डानामिति । पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् । न सिध्यति । नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति । छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । मधोर्गृह्णाति मधोस्तृप्ताइवासतइत्येवमर्थम् । तत्रपुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः । नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धम् । भवेत्सिद्धम् । अग्ने त्रीते वाजीना त्रीषधस्था । इदं तु न सिध्यति । तातापिण्डानामिति । इदमपि सिद्धम् । कथम् । साप्तमिके पूर्वसवर्णे कृते पुनः षाष्ठिको भविष्यति । एवमपि जसि गुणः प्राप्नोति।वक्ष्यत्येतत्।जसादिषु छन्दो वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥७१॥

तिष्ठते । तेन कतरदित्यत्र टिलोपे कृते प्रकृतेर्ऋत्त्वान्तत्वाभावादृकारलोपाभावः। हे त्रपुइति । लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्सं बुद्धिगुणाभावः । इकोचि विभक्तावित्यत्र त्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते । इह किं चित् त्रपो इति ततो गुणेन भाव्यम् । न वक्तव्य इति । न व्याख्यातव्यः । कस्मादित्याह । न चेति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधमानो लुग् बलवान्नित्यतुल्यबलेन लोपेन स्पर्धां नार्हतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः । अनडुह्यत इति । सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणेन नुमामौ स्याताम् । लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवतः । शेश्छ । नुमो निवृत्तिरिति । अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः । तातापिण्डानामिति । त इ इति स्थिते नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद् गुणः प्राप्नोति । साप्तमिक इति । सुपां सुलुगितीकारस्याकारे कृते षाष्ठिकः पूर्वसवर्णदीर्घः क्रियते । जसि गुण इति । अग्ने त्रीत इत्यत्रेति भावः । ह्रस्वस्य । पूर्वान्तकरणे प्रेक्षापूर्वकारित्वप्रदर्शना-

तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च *। तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति। आराशस्त्रिच्छत्रम्। धानाशष्कुलिच्छत्रम्। निष्कौशाम्बिच्छत्रम्। निर्वाराणसिच्छत्रम्। द्विगुस्वरः। पञ्चारत्निच्छत्रम्। दशारत्निच्छत्रम्। तुकि कृतेऽनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणस्तुक्। अन्तरङ्गा एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। इह तर्हि ग्रामणिपुत्त्रः। सेनानिपुत्त्रः। ह्रस्वत्वे कृते तुक् प्राप्नोति। ग्रामणिपुत्त्रादिषु चाप्राप्तिः *। ग्रामणिपुत्त्रादिषु चाप्राप्तिर्भवति। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वादेव। अथ वा परादिः करिष्यते। परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गः *। परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गो भवति। अपच्छायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत। विलोपवचनं च*। वेश्च लोपो वक्तव्यः। अग्निचित्। सोमसुत्। अपृक्तस्येति वेर्लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अपृक्तग्रहणं न करिष्यते। यदि न क्रियते। दर्विः जागृविरत्रापि प्राप्नोति। अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणम्। शुद्धपरश्चात्र विशब्दः। एवमपि सतुक्कस्य लोपः प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। इट्प्रतिषेधश्च*। इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः। परीतत्। सतुक्कस्य वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत। एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते स्वरः*। यद्यभक्तस्तर्हि स्वरभेदो भवति। दधिच्छा-

यात्र विचारः। ग्रामणिपुत्त्र इति। अत्र तुगन्तरङ्गो ह्रस्वो बहिरङ्गः पूर्वत्र तुग् बहिरङ्गः स्वरह्रस्वावन्तरङ्गौ। परीतदिति। तनोतेः क्विपि क्वौ च गमा-

दयति मधुच्छादयति तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति । ननु च तुगेवातिङ् । न तुकः परस्य निघातः प्राप्नोति । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः । नञ्युक्ते इवयुक्ते वा ऽन्यस्मिन् तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथाह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमेवानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यतिङिति प्रतिषेधादन्यस्मिंस्तिङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदतिङ् तिङ्सदृशम् । पदम्॥संहितायाम्॥७२॥अयं योगः शक्योवक्तुम् । कथम् । अधिकरणं नाम त्रिःप्रकारम् । व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य च शब्देन को ऽन्यो ऽभिसंबन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् । इको यणचि अचि उपश्लिष्टस्येति । तत्रान्तरेण संहिता-

दीनामित्यनुनासिकलोपः । तत्र तुटि परादौ क्रियमाणइट्प्रसङ्गः । नहिहतीति दीर्घः । संहितायाम् । परो यः सन्निकर्षो वर्णानां वर्णशून्येन कालेनाव्यवधानं सा संहिता । ह्रादाविरामो वा । ह्रादशब्देन वर्णाभिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते । तेनैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव यदा नादान्तरं वर्णान्तराभिव्यक्तये उच्चार्यते तदा संहिता । सा च निरन्तरवर्णद्वयविषया । ततश्चाग्निचिदत्रेत्यादाविकाराकारयोस्तवर्गीयेण विच्छेदात्संहिताभावाद्यणोऽप्रसङ्गान्निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं न कर्तव्यमित्याहुः । त्रिप्रकारमिति । आद्यास्त्रयोभेदास्तद्भेदानान्त्वानन्त्यमित्याहुः । व्यापकमिति । यथा दध्नि सर्पिः तिलेषु तैलमिति । औपश्लेषिकमिति । यथा कटे तिष्ठति । मथुरायां वसतीति । सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटादेर्व्यापकत्वाभावः । वैषयिकमिति । यथा खे शकुनयः। गुरौ वसतीति । अन्यदत उपश्लेषादिति । ननु चार्द्धधातुक इत्यादौ विषयसमीपपक्षस्याश्रितत्वात् कथमिह संबन्धान्तराभावः । उच्यते । यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते । तदा तेन पौर्वापर्याभावाद्विषयभाव आश्रीयते । विशेषस्य तु प्राधान्ये आश्रीयमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणम् । तत्रेको यणचीत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते । न तु सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः । उपश्लेषे चाश्रिते निर्दिष्टग्रहणमपि न कर्तव्यम् । व्यवहितयोरुपश्लेषाभावात् । उपश्लेषनिमित्तकार्याप्रसङ्गात् । संहिताधिकारे च प्रत्याख्याते संहितासंज्ञापि

ग्रहणं संहितायामेव भविष्यति ॥ आङ्माङोश्च ॥७४॥ अथ किमर्थमाङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः। आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः *। आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते। आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः। माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः। इह मा भूत्। आच्छायामानयति। प्रमाच्छन्दः ॥ दीर्घात्पदान्ताद्वा॥७५॥ ७६ दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि*। दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। विश्वजनस्य छत्रं विश्वजनस्यच्छत्रम्। न छायां कुरवोपरां नच्छायां कुरवोपराम्॥ इको यणचि॥७७॥इग्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। नैतदस्ति प्रयोजनम्। जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति। जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य॥ असिद्धमत्र जश्त्वं तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति। यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः॥ यश्चापदान्तो हल् अचश्च पूर्वः तस्य प्राप्नोति। पचतीति। एवं तर्हि, दीर्घस्य यण्॥ दीर्घस्य यणादेशं वक्ष्यामि। तद्दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। दीर्घात्पदान्ताद्वेति। तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अचीत्येषा सप्तमी दीर्घादिति प-

प्रयोजनाभावात् प्रत्याख्यातैव। आङ्। आङ्माङोरिति। कर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थम्। तेनेषदर्थस्याप्याङो ग्रहणम्। ईषच्छाया आच्छायेति। वाक्यस्मरणयोस्त्वाकारस्येह ग्रहणाभावाद्विकल्पो भवति। आच्छाया आच्छायेति। इको यण्। इग्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। जश्त्वमत्रेति। परत्वादिति भावः। उभयोरप्यनित्यत्वादस्ति विप्रतिषेधः। तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या यणो नित्यत्वं जश्त्वस्य तु कृते यण्प्राप्त्या। जश्त्वमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। सिद्धासिद्धयोर्विप्रतिषेधाभावाद्यणादेशमेवात्र निष्प्रतिद्वन्द्विनं प्राप्तं पश्य। यश्चेति। पदान्तस्य जश्त्वविधानादपदान्तहलोचि यण् स्यादेत्-

ञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । भवेत्सिद्धम् । कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति । इदं तु न सिद्ध्यति दध्यत्र मध्वत्रेति । ह्रस्व इति प्रवृत्तम् ॥ ह्रस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ह्रस्वस्य पितीति । यदि तदनुवर्तते । दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्येति ह्रस्वादपि पदान्ताद्विकल्पेन प्राप्नोति । संबन्धवृत्त्या ॥ संबन्धमनुवर्तिष्यते । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् संहितायाम् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् छे च । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् आङ्माङोश्च । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् दीर्घात्पदान्ताद्वा । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इको यणचि । ह्रस्वस्येति वर्तते । पिति कृति तुगिति निवृत्तम् । इह तर्हि प्राप्नोति । चयनं चायको लवनं लावकः । अयादयोऽत्र बाधका भविष्यन्ति । इह तर्हि प्राप्नोति । खट्वेन्द्रः । मालेन्द्रः । खट्वैलका । मालैलका । गुणवृद्धिबाध्यम् ॥ गुणवृद्धी ह्यत्र बाधिके भविष्यतः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इकः अचि यणेव यथा स्यात् । यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति शाकलम् । सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रति

त्यर्थः । अचीत्येषेति । अकृतार्था सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः पूर्वं च पौर्वापर्यकल्पने कृतार्थायाः षष्ठ्याः प्रकल्पिकेति भावः । पूर्वत्र तु छे इति सप्तम्याश्छे चेत्यत्र कृतार्थाया अपि दीर्घादिति पञ्चम्याः शाच्छासाह्वेत्यादेर्ज्ञापकात् षष्ठी न प्रकल्पिता । ह्रस्वादपीति । छे चेत्यस्य तु अपदान्तो ह्रस्वोऽवकाशः इच्छति गच्छतीति । संबन्धमिति । यद्येवं छे चेत्यत्रापि दोषः । पितिकृतीतिसंबद्धस्य ह्रस्वस्य छेन संबन्धाभावप्रसङ्गात् । नैष दोषः । छे चेति समुच्चयस्य चशब्देन द्योतनाच्छे च पिति कृति च ह्रस्वस्य तुग् भवति । तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यणविधानात् प्लुतस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वान्नार्थ इग्ग्रहणेन हल्व्यावृत्त्यर्थेन । चयनमिति । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्तिलक्षणेन प्रवर्तितव्यमित्यचोऽपि यणादेशोऽयादयश्च पर्यायेण प्रवर्तेरन् । अयादयोऽत्रेति । द्रव्येऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः संदिग्धासंदिग्धाश्रयोस्त्येव । न वक्तव्य इति । इग्ग्रहणमन्तरेणापि इको यणि

षेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति। यणादेशः प्लुतपूर्वस्य *। यणादेशः प्लुतपूर्वस्य चेति वक्तव्यम्। अग्ना३ इ इन्द्रम्। अग्ना३यिन्द्रम्। पटा३ उ उदकम्। पटा३वुदकम्। अग्ना३ इ आशा। अग्ना३याशा पटा३ उ आशा। पटा३वाशा। किं पुनः कारणं न सिध्यति। असिद्धः प्लुतः प्लुतविकाराविमौ। सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम्। दीर्घत्वं शाकलं च मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य यणादेशः। तयोर्य्वावचि संहितायामिति। तदेव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति। तन्न वक्तव्यं भवति। ननु च तस्मिन्नप्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति। अवश्यमिदं वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम्। भो३इ इन्द्र। भो३यिन्द्र। भो३

सिद्धे पुनरिग्ग्रहणं शाकलयणादेशयोरेकविषयत्वाद्विकल्पितयोर्व्यवस्थितविभाषार्थं विज्ञायते। तेन सिन्नित्यसमासयोर्यणादेश एवान्यत्र तूभयम्। अग्ना३यिन्द्रमिति। अग्ने इन्द्र इति स्थिते एचोऽप्रगृह्यस्येति पूर्वस्यार्द्धस्य मात्राया आकार आदेशः। स च प्लुतः। उत्तरस्य त्वर्द्धस्य मात्राया इदुतावुदात्तत्वमाकारस्येदुतोश्च युगपद्भवति। प्लुतविकाराविति। प्लुतसहितौ विकारावित्यर्थः। यद्यपि प्लुतोऽसिद्धत्वमिदुतोरस्ति तथापि प्लुतसिद्धा तयोः सिद्धत्वं प्रतिपादयितुं प्लुतासिद्धा तयोरसिद्धत्वमुच्यते। वार्तिकारम्भे तु आश्रयादिदुतोः सिद्धत्वम्। स्वरसन्धिष्विति। सन्धिः संहिता तत्कार्येषु सिद्ध इत्यर्थः। यदयमिति। ननु च प्रकृतिभाव एव कर्तव्ये प्लुतस्याश्रयणात्सिद्धत्वं स्यादिति कथं ज्ञापकम्। नैष दोषः। अनेककल्पनासंभवेपीष्टसिद्ध्यर्थमियमेव कल्पनाश्रीयते। स्वरसन्धिकार्येषु सिद्धं प्लुतप्रकरणमितीदुतोरपि सिद्धत्वं भवति। दीर्घेति। अग्नायिन्द्रमित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति। अग्नायाशेत्यादौ तु इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेति प्रकृतिभावः। भो३यिन्द्रमिति। भोशब्दस्य वर्णव्यत्ययेन छान्दसः प्लुतः।

इ इह । भो३यिहेति । यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति । इदमेव वक्तव्यम् । तन्न वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यम् । अनेन हि सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इत्येष स्वरः प्रसज्येत । तेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति । यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम् । इदं न वक्तव्यम् । ननु चोक्तमिदमप्यवश्यं वक्तव्यम् । यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम् । भो३यिन्द्र । भो३यिहेति । छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । यत्तर्हि न छान्दसम् । भो३यिन्द्र । भो३यिहेति साम गायति । एषोपि छन्दसि दृष्टानुप्रयोगः क्रियते । जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः । दीर्घस्य यण् ह्रस्व इति प्रवृत्तं संबन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यम् ॥१॥ नित्ये च यः शाकलभाक्समासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार । सामर्थ्ययोगान्नहि किं चिदस्मिन्पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥२॥ वान्तो यि प्रत्यये ॥७९॥ वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः* । वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति । स तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः । वान्तग्रहणं न करिष्यते । एचो यि प्रत्ययेऽयादयो भवन्तीत्येव सिद्धम् । यदि वान्तग्रहणं न क्रियते । चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति । क्ष-

इकारो निपातः तस्य निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावे प्राप्ते यण्विधानम् । अनेन हीति । स्वरे कर्तव्येस्य यणः सिद्धत्वात्तयोर्यूावित्यनेन तु यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरेऽसिद्ध इति ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाभावः । दृष्टानुविधिरिति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति प्रकृतिभावः सवर्णदीर्घत्वाभावे यण् भविष्यतीत्यर्थः । एषोपीति । छान्दसस्येदमनुकरणम् । साम्नो नामधेयत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । गीतिरहितस्वरूपमात्रमनुक्रियते इति । अनुकरणे गीत्यभावः । सामर्थ्ययोगादिति । शास्त्रसामर्थ्यात् सूत्रार्थव्यवस्थापनान्न किंचित्पदमात्रमपीहानर्थकमित्यर्थः । वान्तो यि । वान्तादेश इति । पूर्वत्र स्था-

यजय्यौ शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। क्षिज्योरेवैच इति। तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति। क्षेयं पापम्। जेयो वृषल इति। उभयतो नियमो विज्ञास्यते। क्षिज्योरेवैचस्तयोश्च शक्यार्थ एवेति। इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। लव्यम्। पव्यम्। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकः क्षिज्योरेच्। कथंजातीयकः क्षिज्योरेच्। एकारः। एवमपि रायमिच्छति रैयति। अत्रापि प्राप्नोति। रायिश्छान्दसः। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। गोर्यूतौ छन्दसि*। गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। आनो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्। गोयूतिमित्येवान्यत्र। अध्वपरिमाणे च*। अध्वपरिमाणे च गोर्यूतावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। गव्यूतिमध्वानं गतः। गोयूतिमित्येवान्यत्र॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव॥८०॥ एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायेत धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति। मैवं विज्ञायि धातोरेव तन्निमित्तस्येति। किं च स्यात्। अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात्। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पास इति॥ क्रय्यस्तदर्थे॥८२॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते। स एव क्रीणात्यर्थः। इह मा भूत्। क्रेयं नो धान्यं क्रेतव्यमि-

निर्विशेषलाभो यथासंख्यसंबन्धात्। इह तु निमित्ताभावात्तल्लाभाभावः। उभयतो नियम इति। योगविभागाश्रयणादिति भावः। रायिश्छान्दस इति। एतद्भाष्यवशाद्भाषायां रैशब्दोसाधुरिति लभ्यते। अथ वा क्यच् पर एव रायिः छान्दस इति व्याख्यायते। क्रय्यः। तदित्यनेनेति। प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यात्परामर्शो न युक्तः। प्रत्ययार्थपरामर्शेपि तदर्थग्रहणमयुक्तम्। तथा हि। यदि स एवार्थ-

त्यर्थः।न चास्ति क्रय्यमिति॥भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि॥८३॥ भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्यानम् *। भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । हृदय्या आपः । अव् शरस्य च*। अवादेशो भवतीति वक्तव्यम्। शरस्य च हृदस्य च वान्तोवादेशो वक्तव्यः । हृदव्या आपः । शरव्या वै तेजनम् । शरव्यस्य पशूनभिधातु कः स्यात् । शरुवृत्ताद्वा सिद्धम् *। शरुवृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् । ऋजन्ती शरुरित्यपि दृश्यते । ऋजुती शरुरित्यपि शरुशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते । शरुहस्त इति च लोके शरहस्तमुपाचरन्ति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

एकः पूर्वपरयोः॥८४॥एकवचनं किमर्थम् । एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थम्*। एकवचनं क्रियते । एकश्चादेशो

स्तदर्थं इति तत्पुरुष आश्रीयते तदावश्यमेव स्वस्मिन्नर्थे क्रय्यशब्दो वर्ततइति नार्थस्तदर्थग्रहणेन । अथ सोर्थो यस्यासौ तदर्थः शब्दः तदा शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति । स एवेति । प्रधानस्य परामर्शासंभवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य विनिमयलक्षणस्य परामर्शः तस्मै क्रयाय यदापणे गवादिद्रव्यं व्यवस्थापितं तत्र क्रय्यशब्दो निपात्यते । क्रेयमिति । मूल्येनोपादातव्यमित्यर्थः । न चास्ति क्रय्यमिति । आपणे क्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः । केचित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्ततइति व्याचक्षते । तेनापणे विक्रयार्थं यद् द्रव्यं न्यस्तं तत् क्रय्यमित्यर्थः । भय्य । हृदय्या इति । हृदे भवाः । भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः । अकारस्यायादेशः । शरव्यस्येति । शरशब्दस्य यति परतोऽकारस्यावादेशः । शरुवृत्तादिति । शरुशब्दः शॄस्वृस्निहीत्यौणादिकस्तस्माद्यति कृते ओर्गुण इति गुणे वान्तो यि प्रत्ययइति वान्तादेशे सिद्धः । शरव्य इति ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

एकः पूर्वपरयोः । एकवचनमिति । आद्गुण इत्यादावेकस्यादेशस्य सूत्र उपादानात् संख्यायाश्च विवक्षितत्वाच्छब्दोपात्तसंख्यात्यागे कारणाभावाद् गुणभेदे प्रधानस्याभेदात् स्थानिभेदेप्येकस्यैवादेशस्य प्रवृत्तिः सिद्धेतिप्रश्नः । पृथगादेशप्रतिषेधार्थमिति । आदेशस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात् प्रधाने च ग्रहं संमाष्टीत्यादौ संख्याया अविवक्षितत्वात् स्थानिभेदाद् द्वावादेशौ स्यातामित्येकग्रहणं कृतम् ।

यथा स्यात् पृथगादेशो मा भूदिति। न वा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः *। न वा एतत्प्रयोजनम् । किं कारणम् । द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेरेक आदेशो भविष्यति । तद्यथा । द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । अनयोः पूलयोः कटं कुरु । अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति । न चोच्यते एकमिति । एकं चासौ करोति । किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । तच्चैकवाक्यभावात् *। एकवाक्यभावाद्द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । आतश्चैकवाक्यभावाद् । व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यामिति । यत्तावदुच्यते एकवाक्यभावादिति । तन्न । अर्थात् प्रकरणाद्वा लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति।अर्थो वास्यैकेन भवति प्रकरणं वा तत्र भवति । इदमेकमेव कर्तव्यमिति । आतश्चार्थाद्वा प्रकरणाद्वा । व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः । रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च दः । उभौ साभ्यासस्येति । कथं यदुक्तं व्याकरणेपि हि अन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यामिति। इह तावज्ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति स्तां द्वावूठौ नास्ति दोषः । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् इह भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यामिति। वक्ष्यति ह्येतत् । भ्रस्जोरोपधयोर्लोप आगमो रम्विधी-

नवेति । कर्मचोदना कर्मणः कारकस्य क्रियमाणत्वे न या चोदना तस्यामित्यर्थः । एकवाक्यभावादिति । यथोपात्तकारकान्विता क्रियैव साध्यमाना वाक्यार्थ इत्यर्थः । आगमो रमिति । तेन नासौ द्वयोः स्थाने विधीयते इत्यनेको

यतइति। यदुच्यते। अर्थात् प्रकरणाद्वेति। तन्न। किं कारणम्। एकवाक्यभावादेव लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। आतश्चैकवाक्यभावात्। अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांसुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु। अनयोः पूलयोः कटं कुरु। अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति। एकमेवासौ करिष्यति। कथं यदुक्तं व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः। रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च द उभौ साभ्यासस्येति। इह तावद्र रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च द इति द्वे वाक्ये। कथम्। योगविभागः करिष्यते। रदाभ्यां निष्ठा तो नः। ततः पूर्वस्य च द इति। इहापि उभौ साभ्यासस्येति। उभौग्रहणसामर्थ्याद् द्वावादेशौ भविष्यतः। तत्रावयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययो यथा लोके*। तत्रावयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययः प्राप्नोति। यथा लोके। तद्यथा। लोके वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति सकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। तथा त्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदिति सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। एवमिहापि खट्वेन्द्रे कृतः शास्त्रा-

न भविष्यतीत्यर्थः। उभौग्रहणसामर्थ्यादिति। प्राणिणिषतीत्यादौ अनितेरित्यनेनोपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य णत्वे सिद्धे साभ्यासस्येत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमित्युभौग्रहणमादेशनिर्देशार्थं विज्ञायते। साभ्यासस्यानितेरुभौ णकारौ भवत इति। तदेवमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम्। आद्गुण इत्यादौ संख्यायाः शब्दोपात्ताया विवक्षणात्। यत्र तु संख्या न विवक्ष्यते तत्र लक्ष्यसिद्धिरविवक्षितत्वे हेतुः। तत्रावयव इति। व्यक्तिसमुदायापेक्षया एका व्यक्तिरवयवस्तत्रैव शास्त्रीयं कार्यं प्राप्नोति। तावतैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठानान्न तु

र्थ इति कृत्वा मालेन्द्रादिषु न स्यात् । सिद्धं तु धर्मोपदेशने ऽनवयवविज्ञानाद् यथा लौकिकवैदिकेषु * । सिद्धमेतत् । कथम् । धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम् । धर्मोपदेशने ऽस्मिंच्छास्त्रे ऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावत् । ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति । ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं न पीयते । यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् । एकं च ब्राह्मणमहत्वैकां च सुरामपीत्वा ऽन्यत्र कामचारः स्यात् । तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति । पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते । यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् । एकं पूर्ववयसं प्रत्युत्थायान्यत्र कामचारः स्यात् । तथा वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते।यदि चात्रावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् । सकृदिष्ट्वा पुनरिज्यायां न प्रवर्तेत।उभयथेह लोके दृश्यते । अवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययो ऽनवयवेनापि । कथं पुनरिदमुभयं लभ्यते । लभ्यमित्याह । कथम् । इह तावद् वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीतेत्यग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थं सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थः प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । अतो ऽत्रावयवेन शास्त्रार्थं संप्रतीयते । यथा गर्भाष्टमे

सर्वासु व्यक्तिष्वित्यर्थः । सिद्धं त्विति । साधुभिर्भाषितव्यमिति धर्मनियमोऽनेन क्रियते इत्यर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु सर्वेष्वेव शब्देष्विदं शास्त्रमन्वाख्यानाय प्रवर्तते न तु कस्यां चिदेव शब्दव्यक्तावित्यर्थः । अवयवेनेति । साकल्येनेत्यर्थः । तथा पूर्ववया इति । न केवलं निषेधः सर्वविषयोऽनुष्ठीयते यावद्विधिरपि यथासंभवमिति दर्शयितुमुपन्यासः । अग्न्याधाननिमित्तामिति । अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः।सत्यग्न्याधानेऽग्निष्टोमादिष्वधिकारात् । यज्ञ-

ब्राह्मण उपनेय इति उपनयनं संस्कारार्थं सकृच्चासावुपनीतः संस्कृतो भवति। अतो ऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा त्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदित्युपस्पर्शनं शौचार्थम्। सकृच्चासावुपस्पृश्य शुचिर्भवत्यतो ऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। इहेदानीं ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति। ब्राह्मणवधे सुरापाने महादोष उक्तः। स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः। अतो ऽत्रानवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति पूर्ववयसो ऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः। प्रत्युत्थाने च गुणः। कथम्। ऊर्ध्वं प्राणा व्युत्क्रामन्ति यून स्थविरआयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यतइति॥ स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तो ऽतो त्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। इज्यायाः किं चित्प्रयोजनमुक्तम्। किम्। स्वर्गे लोगे ऽप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरते। तच्च द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्चेज्यायाः फलं भवितुमर्हति। अतोत्राप्यनवयेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा शब्दस्यापि ज्ञाने प्रयोजनमुक्तम्। किम्। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। यद्येकः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति। किमर्थं द्वीतीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते। न वै का-

मुखमिति। यज्ञद्वारं यज्ञोपायमित्यर्थः। ब्राह्मणवध इति। एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हनननिषेधः प्रतीयते। ऊर्ध्वं प्राणा इति। अर्थवादोयं प्रत्युत्थानप्रशंसापरः। वसन्त इति। अङ्गभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति। काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारिभिरनुष्ठीयन्ते। यस्य पुनः कामना नास्ति नासौ पुनरनुतिष्ठति। नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा

मानां तृप्तिरस्ति । अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम् । पूर्वपरग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्*। पूर्वपग्रहणं क्रियते । परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् । परस्यादेशो मा भूत् । आद्गुण इति । कथं च प्राप्नोति। पञ्चमी निर्दिष्टाद्धि परस्य*। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्यादेशः प्राप्नोति।तद्यथा । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति।षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु*। षष्ठीनिर्देशार्थं तु पूर्वपरग्रहणं क्रियते। षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत। अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः*। अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्। कस्य, स्थानेयोगत्वस्य। नैष दोषः : आदित्येषा पञ्चमी अचीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । तथाऽचीत्येषा सप्तमी आदिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वपरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । न उभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकॢप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति स न दोषो भवति॥अन्तादिवच्च॥८५॥ किमर्थमिदमुच्यते । अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात्*। अन्तादिवद्वचनं क्रियते। आमिश्रस्यादेशवचनात् । आमिश्रस्यायमादेश उच्यते । स नैव पूर्वग्रह-

यदा निमित्तावगमस्तदा तदावश्यानुष्ठेयानि नित्यानां तु नित्यत्वादेवाविच्छेदः । अथ पूर्वेति । आद्गुण इत्यादावादित्यादिका पञ्चमी अचीत्यादेः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । अचीत्यादिका सप्तम्यादित्यादेरिति मत्वा प्रश्नः । पूर्वपरग्रहणमिति । परस्यैवादेशो मा भूत् पूर्वपरयोर्यथा स्यादित्यर्थः । षष्ठीनिर्दिष्टार्थं त्विति । निर्देशो निर्दिष्टम् । तुश्चशब्दार्थे । अनिष्टनिवृत्तिरिष्टसिद्धिश्च प्रयोजनमित्यर्थः । यदुक्तमिति । तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र । सप्तमीपञ्चम्योश्चेति । आनेमुगीदास इत्यादौ । न चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धं यतो विरोधान्न भवेत् सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रकल्पिके । षष्ठ्या विभक्तौ तेनात्र ज्ञापकार्थं-

णेन गृह्यते। नापि परग्रहणेन। तद्यथा। क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्नैव क्षीरग्रहणेन गृह्यते नाप्युदकग्रहणेन। इष्यते च ग्रहणं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र यस्यान्तादिवत्तन्निर्देशः *। तत्र यस्यान्तादिवद्भाव इष्यते तन्निर्देशः कर्तव्यः। अस्यान्तवद्भवति अस्यादिवद्भवतीति वक्तव्यम्। सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वपराधिकारात्। पूर्वपरयोरिति वर्तते पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवति परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भवति। अथ यत्रोभयमाश्रीयते किं तत्र पूर्वस्यान्तवद्भवति आहोस्वित्परस्यादिवद्भवति। उभयत आश्रये नान्तादिवत् *।

त्वमाश्रितम्॥ अन्ता। किमर्थमिति। स्थानिवद्भावेन कार्याणां सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। आमिश्रस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। पूर्वपरसमुदायो ह्येकादेशस्य स्थानी न पूर्वपराविति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमनेनातिदिश्यते। क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिप्राधान्याभावादेकवद्भावाभावः। यदि तर्हि समुदायः स्थानी नावयवः तत्कथमुक्तं यो ह्युभयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशमिति खट्वर्श्य इत्यादौ परत्वं भवतीति समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायाभावाद् वस्तुस्थित्याश्रयेणान्यतरतो व्यपदेशाविरोधः। स्थानिवद्भावे तु स्थानी साक्षान्निर्दिष्ट आश्रीयते। नन्वादेशग्रहणादानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावात् स्थान्यप्यानुमानिक आश्रीयते। यथोदाहृतमेरुः पचतु। अत्र ह्युकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारेणाप्युकारान्त आदेशः तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति। एवमेकादेशस्यानुमीयमानस्थानित्वपूर्वपरावयवाश्रयं कार्यं सिद्धमिति किमनेनातिदेशेन। एवं तर्हि नाल्विधाविति स्थानिवद्भावे उक्तोऽल्विध्यर्थमिदम्। तथा च क्षीरपेणेत्यादावेकाजुत्तरपदे ण इति णत्वमल्विधिरप्यन्तवद्भावाद्भवति। यत्त्विह वार्त्तिकमन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनादिति तदादेशग्रहणप्रयोजनापरामर्शेन। तत्र यस्येति। अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वादवयविमात्रापेक्षेऽपि अवयविविशेषप्रतिपादनाय तन्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः। पूर्वस्येति। क्वचिदादेशविधानात् प्राग्यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते यथा वृक्ष औ वृक्षावित्यत्र सुपमौकारं परं प्रत्यादिवद्भावादेकादेशस्य सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति। क्वचित्तु कृतएका-

किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लौकिकोयं दृष्टान्तः। तद्यथा। लोके द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत् प्रेषयतः नानादिक्षु च कार्ये भवतः तत्र यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति। किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति। यौगपद्यासंभवात्। नास्ति यौगपद्येन संभवः। अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि।अन्तवत्त्वे प्रयोजनम्। बह्वृचपूर्वपदाट्ठञ्विधाने प्रयोजनम्। द्वादशान्यिकः। पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वस्यान्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। बह्वृचपूर्वपदात् ठञ्भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्र कृतेप्येकादेशे बह्वृचपूर्वपदं भवति। त्रयोदशान्यिकः। प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ। प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ प्रयोजनम्। मधु पिबति। शिदशितोरेकादेशः शितोन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। शीतीति पिबादेशः। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति पिबति। वैभक्तस्य णत्वे। वैभक्तस्य णत्वे प्रयोजनम्।क्षी-

---

देशे यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते। उभयत इति। यथा एतेर्लिङीति ह्रस्वत्वमुपसर्गात्परस्य विधीयमानमतीयात् परीयादित्यादौ न भवति। तथा ह्यन्तादिशब्दाववयवविशेषवाचिनौ तत्र यदि पूर्वं प्रत्यवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परं प्रति कथमादिवद्भावः स्यादेवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः। द्वादशान्यिक इति। द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययने प्रवृत्तान्यस्येति तद्धितार्थे समासः। एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्बह्वृच्पूर्वपदं भवतीति ठञ् सिध्यति। अत्रोत्तरपदविशेषः शब्देन नाश्रित इत्युभयाश्रयाभावात् प्रतिषेधाभावः। क्व तर्हीति। वचनाद् भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति मन्यते। यत्रेति। सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वात्। पिबन्तीति। पा अ अन्ति इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे कृते पिबादेशो न प्राप्नोति शितं प्रत्यन्तवद्भावाद्भवति। वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्य दमुक्तम्। वैभक्तस्येति। विभक्तौ भवो वैभक्तः। अमी इति। अदसस्त्यदाद्यत्वमतो-

रपेण सुरापेण। उत्तरपदविभक्त्योरेकादेश उत्तरपदस्यान्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। एकाजुत्तरपदे णो भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति। क्षीरपाणां सुरापाणाम्। अदस ईत्वोत्वे प्रयोजनम्। अमी अत्र अमी आसते। अमू अत्र अमू आसाते। अदस्विभक्त्योरेकादेशो ऽदसो ऽन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। अदसोसेर्दादुदोमः। एतईद्बहुवचनइति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति। अमीभिः अमूभ्याम्। स्वरितत्वे प्रयोजनम्। कार्या हार्या। तिदतितोरेकादेशस्तितोन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। तित्स्वरितमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति कार्यो हार्यः। स्वरितत्वं विप्रतिषेधात्। स्वरितत्वं क्रियतामेकादेशइति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। नित्यएकादेशः। कृतेपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्य एकादेशः। अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः। पदस्य स्वरितत्वम्। स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम्। कथम्। उक्तमेतत्। पदग्रहणं परिमाणार्थमिति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम्। स्वरितत्वे कृते आ-

गुणइति पररूपे जसः शी आद्गुणः। अदे इति स्थिते ईत्वमत्वं। अमू इति। अदौ इति स्थिते ऊत्वमत्वे। क्व तर्हीति। अदस इति पञ्चम्याश्रयिष्यते न षष्ठी। आनन्तर्यसंबन्धे वा षष्ठी विज्ञास्यतइति भावः। अमीभिरिति। पूर्वोकार्याश्रयणे अत्र न स्यातामीत्वोत्वे इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठ्याश्रीयते। कार्येति। कार्य आ इति विभज्यान्वाख्याने विचारः। यदा तु स्वार्थमभिधायेतिक्रम आश्रीयते तदा लक्षसंस्कारात् स्वरितान्तात् कार्यशब्दाट्टाबुत्पत्तौ प्रयोजनाभावः। नित्य एकादेशइति। स्वरितत्वं तु कृतएकादेशे ऽनच्कत्वात्

न्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति। लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा*। अथ वा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनम्। गुडोदकं मथितोदकम्। पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। उदके केवले पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो नास्ति। उदश्विदुदकम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च विप्रतिषेधात्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशः। उदश्विदुदकम्। एकादेशस्यावकाशः दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति। मथितोदकं गुडोदकम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः। एकादेशे हि स्वरितस्याप्रसिद्धिः स्यात्। यो हि मन्यतेऽस्त्वत्रैकादेशः। एकादेशे कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति। स्वरितत्वं तस्य न सिध्यति। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति। गुडोदकं मथितोदकम्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च

प्राप्नोतीत्यनित्यम्। आन्तर्यत इति। स्वरितेनुदात्तस्य सद्भावात्। लिङ्गविशिष्टेति। तित् स्वरितमित्यत्र तिदिति प्रत्ययग्रहणमिति वचनात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति तदन्तस्य ग्रहणात्तस्य च प्रातिपदिकत्वात् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषोपस्थानात्। न चेयं स्वरूपविधावेव परिभाषोपतिष्ठते इति ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र प्रतिपादितम्। गुडोदकमिति। उभयाश्रयत्वादत्र निषेधो न भवति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुदकशब्दस्याप्युदकशब्देन ग्रहणात् पूर्वपदं प्रत्यन्तवत्त्वमेवोपयुज्यते। एतत्प्रयोजननिराकरणायाह। पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति। ननु वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयत्वात् स्वरो बहिरङ्ग इत्ययुक्तोयं विप्रतिषेधः। नेदमपूर्वं चोद्यते। एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् द्वस्य परस्येति ज्ञापकाश्रयेण परिहरिष्यते। स्वरितत्वं तस्य न सिद्ध्यतीति। एका-

प्रयोजनम् । प्राटिता प्राशिता । कृद्गत्योरेकादेशो गते-
रन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम् । गतिकारकोपपदात्कृ-
दन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति । क्व तर्हि स्यात् ।
यत्र नैकादेशः । प्रकारकः प्रकरणम् । कृदन्तप्रकृतिस्व-
रत्वं विप्रतिषेधात् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेका-
देश इति । किमत्र कर्तव्यम् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भ-
वति विप्रतिषेधेन । कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः । प्रका-
रकः प्रकरणम् । एकादेशस्यावकाशः । दण्डाग्रं क्षुपा-
ग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति प्राटिता प्राशिता । कृदन्तप्रकृ
स्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन । स चावश्यं विप्रतिषेध
आश्रयितव्यः । एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वा-
त् । योहि मन्यते ऽस्त्वत्रैकादेशः । एकादेशे कृते कृदन्त-
प्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य
न सिध्यति । किं कारणम् । उत्तरपदस्यापरत्वात् । नही-
दानीमेकादेशे कृते उत्तरपदं परं भवति । ननु चान्ता-
दिवद्भावेन परम् । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । उत्तर-
पदवृद्धिश्चैकादेशात्*। उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति वि-
प्रतिषेधेन । उत्तरपदवृद्धेरवकाशः । पूर्वत्रैगर्तकः अपर-

देशस्योदात्तत्वमेव पूर्वपदान्तोदात्तत्वे न स्यात् । पूर्वं तु पूर्वपदान्तोदात्तत्वे
सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युदकशब्दोनुदात्त इत्येकादेशः पक्षे स्वरितो भवति ।
प्राशितेति । तृच् । तृनि तु तादौ च निति कृत्यताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भ-
वति । नहीदानीमिति । एकादेशेन व्यवधानात् । न चैकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वेनोत्तरपदं परं भविष्यति । एकादेशस्य तु पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावेन स्वरः सेत्-
स्यतीति युक्तं कल्पयितुम् । प्राशनमित्यादौ दोषप्रसङ्गात् । तथाह्यशनशब्दो
लित्स्वरेणाद्युदात्तस्तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वे प्रत्ययात् पूर्वं उदात्तभावी
नास्तीति कथमुत्तरपदस्य स्वरः स्यात् । तस्मात् पूर्वं स्वरः कर्तव्यः पश्चादेका-
देशः । पूर्वत्रैगर्त्तक इति । पूर्वेषु त्रिगर्त्तेषु भव इति तद्धितार्थे समासः । सुस-
र्वार्द्धात् दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना ऽवृद्धादपीति वुञ् प्रत्ययः ।

त्रैगर्तकः । एकादेशस्यावकाशः । दण्डाग्रं क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । पूर्वैषुकामशमः । अपरैषुकामशमः । उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वात् * । एकादेशस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तरङ्गबलीयस्त्वात् । अन्तरङ्गं बलीयो भवति । तत्र को दोषः । तत्र वृद्धिविधानम् * । तत्र वृद्धिर्विधेया । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । यदयं नेन्द्रस्य परस्य प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ तत्रैको यस्येतिलोपेन ह्रियते ऽपर एकादेशेन । अनच्क इन्द्रः संपन्नः तत्र को वृद्धिप्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोः तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । अथादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायाम् * । आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायां भवति । अग्नी इति वायू इति । द्विवचनाद्विवचनयोरेकादेशो द्विवचनस्यादिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम् । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । त्रपुणी इति जतुनी इति । सुप्तिङ्ङाविधिषु प्रयोजनम् । सुप् । वृक्षे तिष्ठति प्लक्षे तिष्ठति । सुप्सुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम् । सुबन्तं पदमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । वृक्षस्तिष्ठति प्लक्षस्तिष्ठति । सुप् । तिङ् । पचे यजे इति । तिङ्तिङोरेकादेशस्तिङ आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुं तिङन्तं पद-

दिशोमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः । ननु प्राचां ग्रामनगराणामित्यस्या वृद्धेरवकाशो दर्शनीयः । एवं तर्हि प्रकरणाश्रयेणोक्तम् । इदं तूदाहरणं पूर्वकार्यम-

मिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । पचति यजति । आप् । खट्वा । आबनापोरेकादेश आप आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम् आबन्तात्सोर्लोपो भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । कुब्जा उष्णिहा देवविशा । आङ्ग्रहणे परविधौ प्रयोजनम् । अद्याहृते । कदाहृते । आङ्नाङोरेकादेश आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमाङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । आहते । आटश्च वृद्धिविधौ प्रयोजनम् । अद्यैहिष्ट कदैहिष्ट । आटोऽद्यशब्दस्य चैकादेश आट आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम् आटश्च वृद्धिर्भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । ऐक्षिष्ट । कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम् । धारयः पारयः । कृद्कृतोरेकादेशः कृद्ग्रहणेन गृह्यते । यथा शक्येत कर्तुम् कृदन्तं प्रातिपदिकमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । कार्यं हार्यम् । नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे* । अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम् । के पुनरभ्यासादयः । अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि । अभ्यासह्रस्वत्वम् । उपेयाय उपेयाज । ऊहेर्ह्रस्वत्वम् । उपोह्यते प्रोह्यते । अम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि । अम्बात्र । अक्कात्र । कुमारीदम् । किशोरीदम् । आराशस्त्रीदम् । धानाशष्कुलीदम् । निष्कौ-

त्तिक इति । तत्र वृद्धिविधानमिति । एकादेशस्योभयाश्रयणादन्तादिवद्भावाभावादैचोरप्रसङ्गात् । अद्याहृत इति । वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयाण्येतान्युदाहरणानि । धारय इति । धारयतीति धारयः । अनुपसर्गाल्लिम्पेति शः । कर्तरि शप् । उपेयाजेति । उप इयाज इति स्थिते आद्गुणस्तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाद् ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । प्रोह्यत इति । अण्ग्रहणानुवृत्तिमुभयत आश्रयणेनान्तादिवदित्यनपेक्ष्येदमुक्तम् । अम्बात्रेति । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वत्वे प्राप्ते एकादेशे च न स्यान्तवद्भावात् पुनर्ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । निष्कौशाम्बीदमिति । नपुंसकह्रस्वत्वा-

शाम्बीदं निर्वाराणसीदम् । अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वत्वं प्राप्नोति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। न वा एतद्वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वं बहिरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । वर्णाश्रयविधौ च*। वर्णाश्रयविधौ च नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । खट्वाभिर्जुहाव । अस्या अश्व इति । इह खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐसभवतीत्यैस्भावः प्राप्नोति । नैष दोषः । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यत्र तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् । कीलालपाभिः शुभंयाभिः । जुहाव । आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति । अस्या अश्व इति । एङः पदान्तादिति पूर्वत्वं प्राप्नोति । न वा ताद्रूप्यातिदेशात्*। न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अताद्रूप्यातिदेशात् । नहि ताद्रूप्यमतिदिश्यते । रूपाश्रया एते विधयः । अताद्रूप्यान्न भविष्यन्ति ॥

षत्वतुकोरसिद्धः॥८६॥किमर्थमिदमुच्यते। षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च *। षत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्यते । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमु-

---

त्वाद्ध्रुपसर्जनह्रस्वः । जुहावेति । ह्वयतेर्लिटि तिपि णल्यभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशस्तस्याकारं प्रत्यादिवद्भावात्तल औत्वप्रसङ्गः । अस्या अश्व इति । इदमश्चतुर्थ्येकवचनम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । सर्वनाम्नः स्याड् ह्रस्वश्चेति स्याट् ह्रस्वश्च । वृद्धिरेकादेशः । हलि लोप इति इद्रूपस्य लोपः । एचोयवायाव इत्यैकारस्यायादेशः । लोपः शाकल्यस्येति यलोपः । न वेति । कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते न तु रूपम् । विशिष्टवर्णरूपाश्रयाश्चैते विधयो नातिदिश्यन्ते । तुक्यसिद्धवचनं चास्यार्थस्य लिङ्गम् । यदि हि वर्णाश्रयो विधिरनेनातिदिश्येत तदाधीत्य प्रत्यत्यादौ एकादेशस्य ह्रस्वत्वं प्रत्यादिवद्भावात्तुकः सिद्धत्वात्तुकसिद्धत्वं न ब्रूयात् । षत्वतु । उत्सर्गेति । उत्सर्गः स्थानी सामान्येनोत्सृष्टत्वा-

त्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् । कोऽसिचत् । सोऽसिचत् । एकादेशे कृते इण इति षत्वं प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अधीत्य प्रेत्य । एकादेशे कृते ह्रस्वस्येति तुग्न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धिरुत्सर्गाभावात् *। तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः। अधीत्य प्रेत्य । किं कारणम् । उत्सर्गाभावात् । ह्रस्वस्येति उच्यते । न चात्र ह्रस्वं पश्यामः । ननु चात्राप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् । असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः*। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्न। किं कारणम् । नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । नह्यन्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति । तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च *। तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । असिद्धत्वं च । अधीत्य प्रेत्येति स्थानिवद्भावः । कोऽसिचत्सोऽसिचदित्यत्रासिद्धत्वम् । स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात् *। स्थानिवद्वचनमनर्थकम्। किं कारणम् । शास्त्रासिद्धत्वात् । नानेन कार्यस्यासिद्धत्वं क्रियते । किं तर्हि शास्त्रासिद्धत्वमनेन क्रियते । एकादेशशास्त्रं तुक् शास्त्रेऽसिद्धं भवतीति । संप्रसारणङीट्सु सिद्धः *। संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेश इति वक्तव्यम्। शकहूषु परिवी-

त् । नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयेणेदमुच्यते । आदेशेन स्थानिनो निवर्तितत्वात् सत्यप्यादेशस्यासिद्धत्वे स्थानिनः प्रत्यापत्त्यभावात् । असिद्धत्वं चेति । षत्वे ऽसिद्धत्वं स्थानिवद्भावे तु स्व आश्रयस्यानिवर्तनात् षत्वप्रसङ्गः । एकादेशशास्त्रमिति । ततश्च पूर्वं तुक्शास्त्रं प्रवर्तते पश्चादेकादेशशास्त्रमित्युक्तं भवति । शकहूष्विति । शकान् ह्वयतीति क्विप् । संप्रसारणम् । पूर्वैकादेशः । हल इति

षु । संप्रसारण । ङि । वृक्षे छत्रं वृक्षे च्छत्रं प्लक्षे छत्रं प्लक्षे च्छत्रम् । ङि । इट् अपचेछत्रमपचेच्छत्रम् । अयजे छत्रमयजेच्छत्रम् । संप्रसारणङीट्सु सिद्धः पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात्* । संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेशः । किं कारणम् । पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् । पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते । न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः । यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । सुसस्या ओषधीस्कृधि । सुपिप्पला ओषधीस्कृधि । अत्र षत्वं प्राप्नोति । तुग्विधिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम् । यदि षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम् । शकहूषु परिवीष्वत्र षत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथं सुसस्या ओषधीस्कृधि सुपिप्पला ओषधीस्कृधि । नैष दोषः । भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य । यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते । शकहूषु परिवीषु अत्र षत्वं न प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । किं च तुल्यजातीयम् ।

दीर्घत्वम् । तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिण उत्तरस्य विधीयमानं षत्वं न स्यात् । हृषेच्छत्रमिति । एकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यो ह्रस्वाश्रयस्तुक् स्यात् । दीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पेन त्विष्यते । पदान्तपदाद्योरिति । ननु तुल्ये वाचनिकत्वे को विशेषो येन संप्रसारणङीट्सु सिद्ध इति प्रत्याख्यायते पदान्तपदाद्योरिति तु क्रियते । उच्यते । लाघवात्पदस्येत्येव वक्तव्यम् । अन्तादिग्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तेन पदान्तपदाद्योरेकादेशो ऽसिद्धो भवतीत्यर्थो लभ्यते । ओषधीस्कृधीति । ओषधिशब्दाद् द्वितीयाबहुवचनम् । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ततः पूर्वसवर्णदीर्घो रुत्वविसर्जनीयौ । कःकरत्करतीति विसर्जनीयस्य सकारो विधीयते । इणः ष इत्यधिकारादिण उत्तरस्य षकारस्तत्रैकादेशस्य पदान्तपदाद्योरिति वचनादसिद्धत्वाभावात् षत्वप्रसङ्गः । असिद्धत्वे त्वेकादेशस्य षत्वाप्रसङ्गात्सकारः सिध्यति । भ्रातुष्पुत्रग्रहणमिति । इतो विधा-

यः कुस्त्रोः । यद्येवं, वञोऽप्रत्यये परत उरिति प्राप्नोति । उदिति चेष्यते । यथा लक्षणमप्रयुक्ते । अथ वा नैवं विज्ञायते । पूर्वस्य च पदादेः परस्य च पदान्तस्येति । कथं तर्हि । परस्य च पदादेः पूर्वस्य पदान्तस्येति ॥ आद्गुणः ॥ ८७ ॥ गुणग्रहणं किमर्थम् । न ह्यादेको भवतीत्युच्येत । आदेकश्चेद्गुणः केन ॥ आदेकश्चेद्गुणः केनेदानीं भविष्यति । खट्वेन्द्रो मालेन्द्रः । खट्वोदकं मालोदकम् । स्थानेन्तरतमो हि सः ॥ स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति । ऐदौतावपि तर्हि प्राप्नुतः । ऐदौतौ नैचि तावुक्तौ । ऐदौतौ न भविष्यतः । किं कारणम् । एचि ऐदौतावुच्येते । इह तर्हि खट्वर्श्यः मालर्श्यः । ऋकारस्तर्हि प्राप्नोति । ऋकारो नोभयान्तरः ॥ उभ-

---

योनिमंबन्धेभ्य इत्यलुक् । ऋत उदित्युकार एकादेशो रपरत्वं रात्सस्येति सलोपो रेफस्य विसर्जनीयः । तस्यैकादेशस्य सिद्धत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वे सिद्धे कस्कादिषु षत्वार्थं भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापयति नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं भवतीति । वेञ इति । वकारस्य संप्रसारणं प्रथमैकवचनं ततः सावपि पदमिति पदसंज्ञायां सत्यामुकारः पदादिराकारः पदान्त इति तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद् ह्रस्वान्तत्वाभावात्तुङ् न प्राप्नोतीति भावः । यथालक्षणमिति । मा भूत्तुगागम इत्यर्थः । अथ वेति । पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते । अन्तादिग्रहणं च । तत्र यथासंख्यसंबन्धात् पूर्वस्य पदस्यान्तस्य परस्य पदस्यादेश्चैकादेशोऽसिद्ध इत्यर्थः संपद्यते । आकारश्च न पदादिर्न भवति नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावात्तुग् भवत्येवेत्यर्थः । किमर्थं षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते यावता द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वं सिद्धम् । एवं तर्हि ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गे बहिरङ्गस्यापि नासिद्धत्वं भवति । तेनाक्षद्यूरित्यत्रोठोऽसिद्धत्वाभावाद्यणादेश उपपन्नो भवति । आद्गुणः । गुणग्रहणमिति । वक्ष्यमाणान्नियमादाद् गुण एव भविष्यतीति प्रश्नः । स्थानेन्तरतमो हि स इति । पूर्वपरयोः कण्ठतालव्ययोरन्तरतमः कण्ठतालव्य एकारः कण्ठोष्ठ्ययोस्तु कण्ठोष्ठ्य ओकारः । ऐदौतावपीति । ऐकारस्यापि कण्ठतालव्यत्वादौकारस्य कण्ठोष्ठ्यत्वाच्चेति भावः । ऐदौतौ नैचीति । ऐदौतोरनेन सिद्धयोर्वृद्धिरेचीति नियमार्थं भविष्यति । एच्येव वृद्धिर्भवतीति । उभयतो नियमश्च व्याख्यास्यते । वृद्धिरेचीति । नोभयान्तर इति । ऋकारस्तु श्रिय-

योर्योन्तरतमस्तेन भवितव्यम् । न च ऋकार उभयोरन्तरतमः । आकारस्तर्हि प्राप्नोति । आकारो नर्तिधातौ सः ॥ आकारो न भविष्यति । किं कारणम् । ऋतिधातावाकार उच्यते । तन्नियमार्थं भविष्यति । ऋकारादौ धातावेव नान्यत्रेति । प्लुतस्तर्हि प्राप्नोति । प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ विषये प्लुत इत्युच्यते । यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन । आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्राः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगवः । अथ क्रियमाणेपि गुणग्रहणे कस्मादेवात्र त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥ तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरप् इहैव स्यात् यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । असंदेहार्थस्तकारः । यद्यसंदे-

---

माण एव रपरो भवतीति स्थानत उभयान्तरः । प्लुतश्चेति । प्लुतविधाने सति यस्मिन्विषये प्लुतो विहितस्तस्मिन्नप्यनेनैव भाव्यम् । अस्मिन् कर्तव्ये चाष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वादिति पक्षे ऽनुवादप्रसङ्गात् प्लुतो न भविष्यति इत्यर्थः । त्रिचतुर्मात्रा इति । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे प्लुतस्य विषये स्मृत इति न्यायो न तु प्लुतप्रसङ्ग इति त्रिमात्रप्रसङ्ग उच्यते । तपरत्वान्न ते स्मृता इति । सति हि गुणग्रहणे गुणसंज्ञाया विधौ तपरकरणात् त्रिमात्रचतुर्मात्राणां गुणसंज्ञाया सदयवादप्रसङ्ग इत्यर्थः । हृच इन्द्र इति हृचइन्द्र इति स्थिते आद्गुण इत्यकारेकारयोर्गुणः

हार्थस्तकारः । दकारोपि । यदि मुखसुखार्थस्तकारस्तदा दकारोपि । गुणे ङिशीटामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ङि । वृक्ष इन्द्रः प्लक्ष इन्द्रः।शी । यइन्द्रं तइन्द्रम् । इट् । अपच इन्द्रमयज इन्द्रम् । किं प्रयोजनम् । दीर्घत्वबाधनार्थम् । सवर्णदीर्घत्वं मा भूदिति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणं सवर्णदीर्घत्वमन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अादेकश्चेद्‌ गुणः केन स्थानेन्तरतमो हि सः।ऐदौतौ नैचि तावुक्तावृकारो नाभयान्तरः॥१॥आकारो नर्तिधातौ सः प्लुतश्च त्रिषये स्मृतः । आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्रास्तपरत्वान्न ते स्मृताः॥२॥एत्येधत्यूठ्सु॥८९॥किमिदमेत्येधत्योरूपग्रहणमाहोस्विद्‌ धातुग्रहणम् । किं चातः । यदि रूपग्रहणं सिद्धमुपैति प्रैति। उपैषि उपैमि प्रैमीति न सिद्ध्यति। अथ धातुग्रहणम् । सिद्धमेतद्भवति । किं तर्हीति । इणीकारादौ प्रतिषेधः*। इणीकारादौ वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उपेतः प्रेत इति । योगविभागात्सिद्धम्*। योगविभागः करिष्यते । वृद्धिरेचि । तत एत्येधत्योः । एत्येधत्योरचो वृद्धिर्भवति । तत ऊठि।ऊठि च वृद्धिर्भवतीति।एवमपि आ इत एतः प्रेत इत्यत्रापि प्राप्नोति। आङि पररूपमत्र बाधकं भविष्य-

---

प्राप्नो-ति इकारयोः सवर्णदीर्घत्वं च। तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद् दीर्घप्रसङ्गे गुण उच्यते । न वेति । एकपदाश्रयत्वाद् गुणोऽन्तरङ्गः।एत्ये।एत्येधत्योरेङि पररूपमिति प्राप्ते अव्याद्‌गुणे च वृद्धिविधानम् । किमिदमिति । एतिरेवात्र विचार्यते । एधेरात्मनेपदित्वाद्रूपग्रहणाभावः । साहचर्यात्तु द्वयोर्निर्देशः । यदेतीति तिङन्तानुकरणं ततो रूपग्रहणम्।यथेक्श्तिपाविति श्तिपा निर्देशः । ततो धातुग्रहणमिति संशयाश्रयः । योगविभागादिति । एकस्मिन्योगे एचोत्यस्योठा संबन्धाभावाच्च विभागस्य कर्तुमशक्यत्वाद् योगविभागसंश्रयः ।

ति । न भविष्यति नाप्राप्ते पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते । सा यथा एङिपररूपंबाधतेएवमाङिपररूपंबाधेत।नबाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्तिस्तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते एङि पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते । आङि पररूपे पुनः प्राप्तेचाप्राप्ते च। अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्तइतीयं वृद्धिरेङि पररूपं बाधिष्यते नाङि पररूपम् । अक्षादूहिन्याम्*। अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या । अक्षौहिणी । प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु *। प्रात् ऊह ऊढ ऊढि एष एष्य इत्येतेषु वृद्धिर्वक्तव्या।प्रौहः प्रौढः प्रौढिः प्रैषः प्रैष्यः । स्वादीरेरिणोः* । स्वात् ईर ईरिन् इत्येतयोर्वृद्धिर्वक्तव्या । स्वैरं स्वैरी । ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं स्वैरीति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । स्वैरोऽस्यास्तीति स्वैरी । ऋते च तृतीयासमासे *। ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्वक्तव्या । सुखार्तो दुःखार्तः। ऋत इति किम् । सुखेतो दुःखेतः । तृतीयाग्रहणं किम् । परमर्तः । समास इति किम् । सुखेनर्तः। प्रवत्सतरकम्बलवसनानां च ऋणे *। प्रवत्सतरकम्बलवसनानां च ऋणे वृद्धिर्वक्तव्या । प्रार्णम् । वत्सतरार्णम् । कम्बलार्णम् । वसनार्णम् । ऋणदशाभ्यां च*। ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्वक्तव्या।ऋणार्णं दशार्णम्॥ आटश्च॥९०॥किमर्थश्चकारः। वृद्धेरनुकर्षणार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता वृद्धिरनु-

सा यथैवेति । बाध्यमात्रापेक्षायां सर्वस्य बाधाप्रसङ्ग इति भावः । येन नाप्राप्तेति । कार्यविशेषचिन्तायां सर्वविषयव्यापिबाधस्यान्याय्यत्वात् । अथ वेति । अनन्तरे बाध्ये विज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह स्पर्धायां परत्वादुत्तरं भवतीत्यर्थः । अक्षादिति । अक्षानूहतेवश्यमित्यावश्यके णिनिः । साधनं कृतेति समासः । प्रादिति । प्रेष्यशब्दस्त्वेष्यशब्दे भवति । प्रौढाशब्द आऊढा ओढा प्र ओढा इति स्थिते ओमाङोश्चेति पररूपं भवति । स्वैरी-

वर्तिष्यते। इदं तर्हि ओटो ऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत् प्राप्नोति। पररूपम्। उस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति॥उपसर्गादृति धातौ॥९१॥ धाताविति किमर्थम्। इह मा भूत्। प्रर्षभं वनम्। उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहणे उक्तम्*। किमुक्तम्। गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रिया युक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनमिति। क्रियमाणेपि धातुग्रहणे प्रर्छक इति प्राप्नोति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनान्न भवति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उपसर्गादृति धातोर्वृद्धिरेव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। ह्रस्वत्वमृत्यक इति। ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद् वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति। छे तुकः संबुद्धिगुणः*। छे तुग्भवतीत्येतस्मात्संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन। छे तुग्भवतीत्यस्यावकाशः। इच्छति गच्छति। संबुद्धिगुणस्यावकाशः। अग्ने वायो। इहोभयं प्राप्नोति। अग्ने च्छत्रं अग्ने छत्रं। वायो च्छत्रं वायोछत्रम्। संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्।

ति। स्वैनात्मनेर्तं गच्छत्यवश्यमिति णिनिः। इनिनेति। णिनिस्त्वनभिधानान्न भविष्यति स्वैरीति प्रयोगाभावादिति भावः। दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा। उपसर्गा। प्रर्षभमिति। प्रगता ऋषभा अस्मादिति बहुव्रीहिः। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे धातुरर्षभशब्दे नास्ति। उपसर्गादिति। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपाद्धातुग्रहणं न कर्त्तव्यम्। यत्रोपसर्गत्वं न संभवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयो लक्ष्यन्ते। यथा नासिकाया नस्भावविधौ न तु भवत्युपसर्गत्वे। प्रर्च्छक इति। प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः। यदन्यदिति। सति धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्विधीयते इति शाकलं बाध्यते। प्रर्भं

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक् । अन्तरङ्गलक्षणः सम्बुद्धिगुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अन्तरेणापि विप्रतिषेधमन्तरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धम् । कथम् । इदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतां गुण इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद् गुणः । नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । गुणोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यो गुणः । नहि संबुद्धिलोपे कृते प्राप्नोति।तावत्येव च्छेनानन्तर्यं तत्र तुका भवितव्यम् । तस्मात्सुष्ठूच्यते छे तुकः संबुद्धिगुणः न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । संप्रसारणदीर्घत्वणल्लोपाभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन । संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः । हूतः । जीनः । संवीतः । शूनः । तुकोऽवकाशः । अग्निचित् । सोमसुत् । इहोभयं प्राप्नोति । परिवीषु शकहूषु । णिलोपस्यावकाशः । कारणा हारणा । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । प्रकार्यगतः प्रहार्यगतः । अल्लोपस्यावकाशः । प्रचिकीर्षिता प्रजिहीर्षिता। तुकः स एव।इहोभयं प्राप्नोति प्रचिकीर्ष्यगतः । प्रजिहीर्ष्यगतः । अभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन । के पुनरभ्यासगुणादयः । ह्रस्वत्वात्वेत्वगुणाः । ह्रस्वत्वस्यावकाशः । ययतुः । ययुः । तस्थतुः ।

छत्रमिति । अग्नि सृछत्रमिति स्थिते एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति सुलोपे कृते यदि पूर्वं तुक्स्यात्तदा ह्रस्वान्तत्वाभावाद् गुणो न स्यात् । पूर्वं तु गुणे ह्रस्वाभावात्तुग्न स्यादिति विप्रतिषेधोपन्यासः। बहिरङ्गलक्षणस्तुगिति । द्विपदाश्रयत्वात्। आचार्यदेशीयः पण्डितंमन्यत्वादाह अन्तरेणापीति । आचार्यश्चाह । अनित्यो गुण इति । तस्मादिति । पूर्वोक्तार्थं निगमयति । शकहूष्विति । ह्वयतेः क्विपि संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते ह्रस्वस्य पीति कृतीति तुक् प्राप्नोति हल इति दीर्घत्वं च । प्रकार्येति । तुकि सति तेन व्यवधानाण्णिलोपाप्रसङ्गः । अपचच्छतुरिति । छो छेदने आत्वम् । अतुस् । आतो लोप इटि चेत्यालोपः । तस्य

तस्थुः। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अपचच्छतुः। अपचच्छुः। अत्वस्यावकाशः। चक्रतुः। चक्रुः। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अपचच्छृदतुः। अपचच्छृदुः। इत्वस्यावकाशः। यियक्षति पिपक्षति। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति। गुणस्यावकाशः। लोलूयते बेभिद्यते। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते। यणादेशादाद्गुणः *। यणादेशादाद्गुणो भवति विप्रतिषेधेन। यणादेशस्यावकाशः। दध्यत्र मध्वत्र। आद्गुणस्यावकाशः। खट्वेन्द्रः। खट्वोदकम्।इहोभयं प्राप्नोति। वृक्षोत्र प्लक्षोत्र। इह गुणवृद्धिविधयश्च यणादेशाद्भवन्ति विप्रतिषेधेन। इह रोरवकाशः। आस्तीर्णं निपूर्त्ताः पिण्डाः। यणादेशस्यावकाशः। चक्रतुः चक्रुः। इहोभयं प्राप्नोति। दूरे ह्यध्वा जगुरिः। मित्रावरुणौ ततुरिः। किरति। गिरति। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता गौः। यणादेशस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चयनं चायकः। लवनं लावकः। भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च यणादेशाच्च भवन्ति विप्रतिषेधेन। भलोपस्यावकाशः। गार्ग्यः वात्स्यः। एकादेशयणादेशयोरवकाशः। दधीन्द्रः मधूदकं दध्यत्र मध्वत्र। इहोभयं प्राप्नोति।दाक्षी दाक्षायणः। प्लाक्षी प्ला-

---

स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम्। छा छा इति स्थिते यदि दीर्घादिति पूर्वं तुक्स्यात्तदाजन्तत्वाभावाद् ह्रस्वो न स्यात्। अपचच्छृदतुरिति। उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोरित्यस्य द्विर्वचने कृते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तत ऋकारान्तत्वाभावादुरदत्वं न स्यात्। चिच्छर्दयिषतीति। छर्द वमने चुरादिः। वृक्षोत्रेति। वृक्ष से अत्रेति स्थिते ससजुषो रुः। अतोरोरित्युत्वम्। तत उकारस्याकाराश्रयो यण् प्राप्नोति पूर्वेण सहादगुणश्च। ततुरिरिति। आदृगमेति किकिनोरन्यतरः।

क्षायणः। अचि भलोप एकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन। अचि भलोपस्यावकाशः। दाक्षी दाक्षायणः। प्लाक्षी प्लाक्षायणः। एकादेशस्यावकाशः। दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति। गाङ्गेयो गाङ्गः। धातुस्वरस्यावकाशः। पचति पठति। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। श्र्यर्थम्। श्री ईषा। श्रीषा। प्रातिपदिकस्वरस्यावकाशः। आम्रः। शालः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति अग्न्युदकम्। वृक्षार्थम्। प्रत्ययस्वरस्यावकाशः। चिकीर्षुः। औपगवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्ष्वर्थम्। औपगवार्थम्। समासान्तोदात्तस्यावकाशः। राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। राजवैद्यर्थम्। राजवैदीहते। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः।

वचनं बहुलं छन्दसीत्युत्वम्। रपरत्वं च। दाक्षीति। दक्षस्यापत्यं स्त्री अत इञ्। इतोमनुष्यजातेरिति ङीष्। सवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा यस्येति लोपो भवति। दाक्षायण इति। दाक्षेरपत्यं युवा। यञिञोश्चेति फक्। फस्यायनादेशः। तत्र इकारस्य यण् च प्राप्नोति लोपश्च। गाङ्गेय इति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। ढस्य एयादेशः। वृद्धिरेचीति वृद्धिर्लोपेन बध्यते। गाङ्ग इति। शिवाद्यण्। सवर्णदीर्घत्वं लोपेन बाध्यते। श्र्यर्थमिति। अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरे सति यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं भवति। श्रीषेति। ईषेरिगुपधलक्षणः कः। श्रीरीषा यस्येति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरः। तत्र एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरित उदात्तो वा। अथ वा श्रियमिच्छतीति क्विप्। तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धात्वन्तोदात्तत्वे सत्यन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्तेरुदात्तत्वं वा भवति। अग्न्युदकमिति। अग्निसहितमुदकमग्न्युदकम्। समानाधिकरणाधिकारेऽत्र: । तृतीयापूर्वपदउत्तरपदलोपश्चेति समासः। उदके केवलइति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। एवं तु व्याख्यायमाने प्रातिपदिकस्वरो न प्रदर्शितो भवति। तस्मादग्निरुदकमत्युष्णत्वाद्दाहकत्वाद्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः कर्तव्यः। ततो बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रातिपदिकस्वरे सति यणादेशे चोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं भवति। पूर्वं यणि सति न सिध्येत्। वृक्षार्थ-

नदी कुमारी । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कुमार्यर्थम् । कुमारीहते । अल्लोपाल्लोपौ चार्धधातुके एकादेशाद्भवतो विप्रतिषेधेन । अल्लोपस्यावकाशः । चिकीर्षिता । जिहीर्षिता । एकादेशस्यावकाशः । पचन्ति । पठन्ति । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्षको जिहीर्षकः । आल्लोपस्यावकाशः । पपिः सोमं ददिर्गाः । एकादेशस्यावकाशः । यान्ति । वान्ति । इहोभयं प्राप्नोति । ययतुः ययुः । इयङुवङ्गुणवृद्धिटित्किन्मित्पूर्वपदविकाराश्च एकादेशयणादेशाभ्यां भवन्ति विप्रतिषेधेन । इयङुवङोरवकाशः । श्रियौ श्रियः । भ्रुवौ भ्रुवः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिक्षियिव । चिक्षियिम । लुलुवुः पुपुवुः । गुणवृद्ध्योरवकाशः । चेता । गौः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । साधुचायी । सुचायी । नग्नंभावुकोऽध्वर्युः । शयिता शयितुम् । टितोऽवकाशः । षण्णां सप्तानां पञ्चानाम् । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । वृक्षाणाम् । कितोवकाशः । साधुदायी । सुष्ठुदायी । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । दायको धायकः । मितोऽवकाशः । त्रपुणी । जतुनी । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अस्थीनि । दधीनि । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । पूर्वपदविकाराणामवकाशः । होतापोतारौ । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहो-

---

मिति । अर्थं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति एकादेशे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति सिध्यति । पूर्वं त्वेकादेशे न सिध्येत् । चिकीर्ष्वर्थमिति । उदात्तस्वरितयोर्यण इति अकारस्य स्वरितत्वम् । औपगवार्थमिति । स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति वा स्वरितत्वम् । राजवैदीहत इति । राज्ञो वैदीति षष्ठीसमासः । ईहते इत्यस्य तिङ् ङतिङ इति निघातः । लिङ्गाबाधि

भयं प्राप्नोति। नेष्टोद्गातारौ। आग्नेन्द्रम्। उत्तरपदविकारश्चेति वक्तव्यम्। उत्तरपदविकाराणामवकाशः। समीपं दुरीपम्। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। नीपं वीपं प्रेपं परेपम्॥ औतोम्शसोः॥९३॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधः *। ओतस्तिङि प्रतिषेधो वक्तव्यः। अचिनवम्। असुनवम्। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। गोग्रहणं करिष्यते। आ गोत इति वक्तव्यम्। गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानम् *। गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्यां गच्छ। समासाच्च प्रतिषेधः *। समासाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रगुं पश्य। शबलगुं पश्य। ननु च ओत इत्युच्यमानेपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ह्रस्वे कृते न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणमात्वम्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। ननु च आ गोत इत्युच्यमानेपि समासात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। कथम्। ह्रस्वे कृते न भविष्यति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। ननु चौत इत्युच्यमानेपिस्थानिवद्भावात्

चिचियिवेति। चिचये लिट्। क्रादिनियमादिट् सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते इयङ् येननाप्राप्तिन्यायेन यणोपवादावियङुवङौ सवर्णदीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकौ। साधुचिनोतीति। साधुचायी। साधुकारिणि चेति णिनिः। सुचिनोतीति तच्छील: सुचायी। सुप्यजाताविति णिनिः। सुपीति वर्त्तमाने सुब्ग्रहणं सुम्मात्रे यथा स्यादिति भाष्ये द्युक्तम्। अनग्नो नग्नो भवतीति नग्नंभावुकः। आढ्यसुभगेत्यनुवर्तमाने कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञाविति खुकञ् प्रत्ययः। तत्र सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वृद्धिः। वृद्ध्याणामिति। नुडागममात्रमनपेक्षितलक्षणभेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः। नहि ह्रस्वलक्षणस्य नुटः पद्मानामित्यादिरवकाशः। क्व चिदग्नीनामिति पाठः। तत्रायं भावः। अधिकविषयव्यापिनो

प्राप्नोति।नेत्याह।अनल्विधौ स्थानिवद्भावः।आ गोत इ-
त्युच्यमानेपि न दोषः।प्रतिषिध्यतेत्र स्थानिवद्भावः।गोः-
पूर्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति।स एव तर्हि दो-
षो गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानमिति । सूत्रञ्च भिद्यते । य-
थान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमोतास्तिङि प्रतिषेध इति ।
सुबधिकारात्सिद्धम् । सुपीति प्रकृतं वर्तते । क्व प्रकृतम्।
वा सुप्यापिशलेरिति । यद्यनुवर्तते, इहापि विभाषा
प्राप्नोति । सुब्ग्रहणमनुवर्तते वाग्रहणं निवृत्तम् । कथं
पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोनुवर्तते एकदेशो न । एक-
योगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि नावश्यमिहैव*।एकयोग-
निर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । अन्यत्रापि नाव-
श्यमिहैव ।क्वान्यत्र । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तर-
पदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् । एवमप्यम्युपसंख्यानं
वृद्धिबलीयस्त्वात्*।ओ म्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । गां पश्य।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । वृद्धिबलीयस्त्वात् । पर-
त्वाद् वृद्धिः प्राप्नोति । न वानवकाशत्वात्*।न वा वक्त-
व्यम् । किं कारणम् । अनवकाशत्वात् । अनवकाशमा-
त्वम्।वृद्धिं बाधिष्यते।सावकाशमात्वम्। कोवकाशः।द्यां ग-
च्छ।द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः*। द्योश्च सर्वनाम-
स्थाने वृद्धिर्विधेया । किं प्रयोजनम् । यद्याव इन्द्रेति

यण एवापवादो नुट् दीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकः। दायक इति। येननाप्राप्तिन्या-
येन युगागम आद्गुणं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वमिति मत्वा विप्रतिषे-
धोपन्यासः। अस्थीनीति। येन नाप्राप्तिन्यायेन नुमागमो यणादेशं बाधते प-
रत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम्। अतिसखीनीति बहुव्रीहिः। वीपमिति। अत्र यण्
प्राप्तः। प्रेपमिति। सवर्णदीर्घत्वं चेत्वेन बाध्यते। ईत्वमनवर्णान्तादिति वक्त-
व्यमित्येकीयमतत्वान्नाश्रीयते। ओतो। ओतस्तिङीति। साहचर्यस्य व्यवस्था-
हेतुत्वमनाश्रित्योच्यते। सुप एव हि प्रसोत्र संभवतीत्यधिकारात्तद्वितस्याग्र-
हणात्। अचिनवमिति। लङ्। मिप्। अम्भावः। विकरणस्य गुणे कृते प्राप्त-

दर्शनात् । यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुतस्युः । यावता चेदानीं द्योरपि सर्वनामस्थाने वृद्धिरुच्यते । अनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधिष्यते ॥ एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ पररूपप्रकरणे तुन्वोर्वि निपात उपसंख्यानम्* । पररूपप्रकरणे तु नु इत्येतयोर्वकारादौ निपात उपसंख्यानं कर्तव्यम् । तु वै त्वै । नु वै न्वै । वकारादौ किमर्थम् । त्वावत् । न्वावत् । निपात इति किमर्थम् । तुवानि । नुवानि । न वा निपातैकत्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । निपातैकत्वात् । एक एवायं निपातः । त्वै न्वै । एवे चानियोगे* । पररूपं वक्तव्यम् । इह एव इहेव । अद्येव । अनियोग इति किमर्थम् । इहैव भव मा स्म गाः । अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवाः । शकन्ध्वादिषु च* । शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् । शक अन्धुः । शकन्धुः । कुल अटा । कुलटा । सीम अन्तः । सीमन्तः । केशेष्विति वक्तव्यम् । यो हि सीम्नोन्तः सीमान्तः स भवति । ओत्वोष्ठयोः समासे वा* । पररूपं वक्तव्यम् । स्थूलोतुः स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठी । बिम्बौष्ठी । एमन्नादिषु च्छन्दसि* । पररूपं वक्तव्यम् । अपां त्वेमन्सादयाम्यपां त्वो

प्रसङ्गः । न्यासान्तराश्रयणेऽव्याप्तिरिति दर्शयन्नाह । गाग्रहण इति । अतिव्याप्तिरप्यत्रेति दर्शयति । समासाच्चेति । एकयोगे चेति । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्तते नान्यदिति भावः । द्योश्चेति । ओतो णिदिति पठितव्यं गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम् । वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम् । एङि । तुन्वोरिति । सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः । तु आवत् त्वावत् । तुवानीति । वातेर्लोडुत्तमैकवचने वानीति रूपम् । एक एवेति । अर्थभेदाभावादेको निपातः । एवे चानियोग इति । नियोगोऽवश्यंभावो ऽवधारणं तस्मादन्यत्रार्थे पररूपं भवति । यथा क्वेव भोक्ष्यते । अत्रानवक्लृप्तावेवशब्दः । यदा त्ववधारणे वर्तते तदा वृद्धिः । शकन्धुरिति । अन्धुरुपानम् । कुलटेति । अटति इत्यटा पचाद्यच् । पश्चात् कुलेन संबन्धः । अन्यथा कर्मण्यणित्यण्प्रसङ्गः । ओत्वोष्ठ-

द्भन्सादयामि॥ओमाङोश्च॥९५॥किमर्थश्चकारः । एङीत्यनुकृष्यते।किं प्रयोजनम्।इह मा भूत्।आ ऋश्यात् अर्श्यात्। अद्य अर्श्यात्। अद्यार्श्यात्। कदा अर्श्यात्। कदार्श्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम् । अद्यर्श्यादित्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । चोनर्थकोनधिकारादेङः । उस्योम।ङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः*। उसि पररूपे ओमाङोश्चाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। औस्रीयत् । औढीयत्। औङ्कारीयत्। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तमाटश्चेत्यत्र चकारस्य प्रयोजनम्। आटोचि वृद्धिरेव यथा स्यात् यदन्यद्द प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ उस्य पदान्तात् ॥९६॥ अपादान्तादिति किमर्थम्। का उस्रा कोस्रा । अपादान्तादिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति का उस्रा । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। भिन्द्युः । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येव न भविष्यति। उत्तरार्थं तर्ह्यपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । अतो गुणे अपदान्ताद्यथा स्यादिति। इह मा भूत्। दण्डाग्रं क्षुपाग्रमिति ॥ अव्यक्तानुरणस्यात इतौ ॥७८॥

योरिति। आतुर्बिडालः। ओमा। अद्यर्श्यादिति । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्परोपि सवर्णदीर्घो बाध्यते। औढीयदिति । वहेराङ्पूर्वस्य क्तप्रत्यये परे ओढमिति रूपं ततः क्यचि लङि रूपमेतत् । उस्य । अर्थवद्ग्रहणमिति । अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुस्रशब्द इत्युस आनर्थक्यम् । नैषेति । ननु न प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाणमिति कथमनाश्रयणमुपपद्यते । अनित्यत्वादस्याः परिभाषायाः । तच्चानित्यत्वमष्टृन् छजिति छन्तृचोर्भेदेनोपादानेनार्वादेशछनिवृत्त्यर्थेन ज्ञापितम् । नित्यत्वे ह्यानर्थक्यादर्वादेशग्रहणाप्रसङ्गात्तन्निवृत्तेः सिद्धत्वात् । भिन्द्युरिति । अनागमकानां सागमका आदेशा इति न्यायाद्यासुडादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वं न तु तदेकदेशस्य । यदा त्वर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति न्यायस्तदा ऽर्थवत्त्वमेवोसः । एवं तर्हीति । उस्राशब्दा वसेः स्फायितञ्चीतिरकि संप्रसारणे व्युत्पाद्यते । आसिवसीति

इतावनेकाज्ग्रहणं ग्रदर्थम् *। इतावनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ग्रदर्थम् । इह मा भूत् ग्रदिति ॥ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥९९॥ नित्यमाम्रेडिते डाचि पररूपं कर्तव्यम् । पटपटायति । अकारान्तानुकरणाद्वा *। अथ वा ग्रकारान्तमेतदनुकरणम् । भवेत्सिद्धं यदा ऽकारान्तम् । यदा तु खलु ग्रच्छब्दान्तं तदा न सिध्यति । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नातस्तद्धित उत्पद्यते॥अकः सवर्णे दीर्घः॥१०१॥सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋवावचनम् । सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋवा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऋकारो होतृकारः । लृति लृ वा*।लृति लृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ लृकारः । होतॢकारः । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥१०२॥प्रथमयोरित्युच्यते । कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणम् । किं विभक्त्योराहोस्वित् प्रत्यययोः ।

पत्वं नरपरेति प्रतिषेधान्न भवति । एवमत्रोसिति लाक्षणिकं रूपम् । नाम्रेडि । नित्यमाम्रेडिते डाचीति वार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे केश्चित् प्रक्षिप्तम् । विचित्रा इति । प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावादप्रवृत्तिरिति भावः । ग्रकः । ऋवेति । ऋ लृ इत्येतयोः संवृतत्वाद्विवृताभ्यामृकारलृकाराभ्यामसावर्ण्यादज्ग्रहणेनाग्रहणादर्धतृतीयमात्रत्वाद्वा ऊकालत्वाभावाद्दीर्घसंज्ञाया अभावाद्वचनम् । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । प्रथमशब्दः संनिवेशविशेषापेक्षोऽभिधेये वर्तते । तत्र विशेषानवधारणात् पृच्छति । कयोरिति । ननु धातुनिपातादीनामपि प्राथम्यसंभवाद्विशेषविषयः प्रश्नो नोपपद्यते । नैष दोषः । दीर्घाज्जसि चेति लिङ्गाद्धात्वादीनामग्रहणाद्विभक्त्योः प्रत्यययोर्वा ग्रहणं यतः प्रतिषेध उपपद्यते । न तु धात्वादीनामन्यतमग्रहणात् । ननु सामान्यग्रहणे प्रतिषेधोपपत्तौ लिङ्गत्वानुपपत्तिः । नैतदस्ति । प्रथमयोरिति कस्य चिदेव विशेषस्य ग्रहणं न तु यौगपद्येन सर्वेषां विशेषाणाम् । सर्वविशेषविषयस्य संनिवेशापेक्षस्य प्राथम्यस्य युगपद्व्यापेक्षितुमशक्यत्वात् । प्रतिनियतविशेषालम्बित्वात्प्राथम्यज्ञानस्य

विभक्त्योरित्याह। कथं ज्ञायते। अचीति वर्तते। न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते। अजादी यौ प्रथमौ। अजादीनां वा यौ प्रथमाविति। यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः विभक्त्योर्ग्रहणमिति। अथ वा सुपीति वर्तते। अथ किमर्थं पूर्वसवर्णदीर्घः अमि पूर्वत्वं चोच्यते। न प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्युच्यमाने अ-

तत्र प्रसिद्ध्याश्रयेण विभक्तिग्रहणमाशङ्कितम्। प्रातिपदिकार्थेत्यादौ विभक्तिग्रहणस्य प्रसिद्धत्वात्। अन्तरङ्गत्वात्तु प्रत्ययग्रहणमाशङ्कितम्। प्रत्ययस्य हि प्रथमत्वमन्तरङ्गं त्रिकस्य तु बहिरङ्गम्। तत्र प्रथमसाहचर्यात्प्राथम्यारोपणाद्द्वितीयस्यापि प्रथमशब्देनाभिधानम्। यथार्धर्चाः पुंसि चेति गोमयादीनामर्धर्चशब्देन। तथा च बहुवचनं कृतम्। अन्ये त्वाहुः। द्वितीयस्य तु प्रथमापेक्षया द्वितीयत्वं नान्यथा। ततः प्रथमद्वितीययोरनपेक्षितपरस्परयोरपि परापेक्षं प्राथम्यं मुख्यमेव। तत्र प्रथमयोरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशे विभक्तिग्रहणम्। पुल्लिङ्गनिर्देशे तु प्रत्ययग्रहणम्। समानश्च निर्देश इति सन्देहः। न चाजादी इति। प्रथमयोरिति विशेष्यं तद्विशेषणमचीति तेनाजाद्योः प्रथमयोरिह ग्रहणं न च सुशब्दोऽजादिर्भवतीति नासाविह प्रथमशब्देन गृह्यते विभक्त्योस्त्वजादित्वं संभवतीति तयोरेव ग्रहणम्। यद्यपि प्रथमे त्रिके सुशब्दस्याजादित्वासंभवस्तथाप्यवयवान्तरद्वारकस्त्रिकस्याजादिव्यपदेश इति अजाद्योः प्रथमयोरिति संबन्धोपपत्तिः। प्रत्यययोस्तु ग्रहणे सुशब्दस्यानजादित्वादौजसोश्चाप्रथमप्रत्यययोरजाद्योरिति संबन्धायोगः। अजादी यौ प्रथमाविति। अजादी विशेष्यौ तद्विशेषणं प्रथमयोरिति। तेनायमर्थो भवत्यजादी यौ प्रत्ययौ अन्यापेक्षयालब्धप्रथमव्यपदेशौ तयोः परतः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्येवमौजसोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति विभक्तिद्वयग्रहणस्याज्ग्रहणं न लिङ्गम्। अजादीनां वेति। अचीति वर्तते निर्द्धारणसप्तमी चेहाश्रीयते जातौ चैकवचनम्। तुल्यजातीयस्य च निर्द्धारणं भवतीत्यजादीनां प्रथमौ यावजादी अन्याजादिप्रत्ययापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ तौ चौजसावेवेति विभक्तिग्रहणे लिङ्गाभावः। अथ वेति। वा सुप्यापिशलेरित्यतः सुपीति वर्तते तत्र दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधाल्लिङ्गात्सुपः परिग्रहे सिद्धे सुब्ग्रहणानुवृत्त्या सुपां प्रसिद्धो यो धर्मः स परिगृह्यते। सुपां विभक्तित्वं च त्रीणित्रीणीत्यनुवृत्त्या त्रिकस्य विभक्तित्वं प्रसिद्धः सुब्धर्म इति विभक्तिग्रहणं संपत्स्यते। अथ किमर्थमिति। खट्वां कुमारीमित्यादौ लक्षणयोः फलाभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः। इतरो वृक्षमग्निमित्यादौ फलभेदं मत्वाह। न सिध्यतीति।

म्यपि दीर्घः प्राप्नोति । वृक्षम् । प्लक्षम् । नैष दोषः । यत्पूर्वस्मिन् योगे दीर्घग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् । एवमपि इदमिह पूर्वसवर्णग्रहणं क्रियते तेनाम्यपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत । वृक्षम् । प्लक्षम् । द्विमात्रः प्राप्नोति । नैष दोषः । सवर्णग्रहणं न करिष्यते । यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते । कुतो व्यवस्था । आन्तर्यतः । यद्येवमग्नी वायू त्रिमात्रः प्राप्नोति । वृक्षम् । प्लक्षम् । द्विमात्रः प्राप्नोति तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्यम् । तस्मिन्ननुवर्तमाने ऽमि पूर्व इत्यपि वक्तव्यम् । अथ किमर्थं पृथगुच्यते नेहैवोच्येत प्रथमयोः पूर्वसवर्णोऽमि चेति । यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवति अमि चेत्युच्यते तेनाम्यपि दीर्घः प्रसज्येत । वृक्षम् । प्लक्षम् । नैष दोषः । दीर्घग्रहणं निवर्तयिष्यते । एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत । सवर्णग्रहणं न करिष्यते । यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते । पूर्वस्मिन् योगे विप्रतिषिद्धम् । यदि पूर्वो न दीर्घः । अथ दीर्घो न पूर्वः । पूर्वश्च

यत्पूर्वस्मिन्निति । अकः सवर्णे इत्यतो दीर्घग्रहणं नानुवर्ततइत्यर्थः । एवमपीति । अग्निइत्यादिसिद्ध्यर्थं सवर्णग्रहणमवश्यं कर्तव्यम् । सवर्णग्रहणमिति । ततश्च वृक्षमग्निं कुमारीं कुमारीः पश्य वधूं वधूरित्यादि सर्वं सिद्ध्यति । कुतो व्यवस्थेति । वृक्षमग्निं वायुमित्यादौ ह्रस्व एवाग्नी वायू वृक्षा इत्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्था न सिध्यति। तथा हि । यदि पूर्वा व्यक्तिराश्रीयते तदाऽग्नी इत्यादावपि ह्रस्वप्रसङ्गः । अथ पूर्वाकृतिराश्रीयते तदाग्निमित्यादावपि दीर्घप्रसङ्ग इति भावः । आन्तर्यत इति । पूर्वाकृतिराश्रीयते प्लुतस्य विषयेस्मृत इति प्लुतो न भविष्यति दीर्घश्च भविष्यतीति मन्यते । त्रिमात्रः प्राप्नोतीति । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे प्लुतस्य विषये स्मृत इत्युच्यते इह तु प्लुतस्यैव प्रसङ्ग इति भावः । तस्मादिति । यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोषस्तस्मादित्यर्थः । अमि चेति । पुनः पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः । दीर्घग्रहणमिति । अमि चेत्यत्रेति भावः । एवमपीति । ततश्च कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रप्रसङ्गः । पूर्वस्मिन्योग इति । पूर्वव्यक्त्याश्रये अग्नी इत्यादौ पूर्वव्यक्तिर्न दीर्घेति विप्रति-

दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम्। तस्मादुभयमारब्धव्यम्। पृथक्च वक्तव्यम्। प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः*। प्रथमयोरिति योगविभागः कर्तव्यः। प्रथमयोरकः सवर्णे दीर्घो भवति। ततः पूर्वसवर्णः। पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः प्रथमयोरिति। किमर्थो योगविभागः। सवर्णदीर्घार्थः। सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। एकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्गः*। एकयोगे हि जश्शसोः पररूपं प्रसज्येत। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं बाधिष्यते। नोत्सहते बाधितुम्। किं कारणम्। आद्गुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशास्तेषां पररूपं स्वरसन्धिषु*। आद्गुणयणादेशावुत्सर्गौ। तयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशाः। तेषां सर्वेषां पररूपमपवादस्तत्सर्वबाधकम्। सर्वबाधकत्वात् प्राप्नोति। अथ क्रियमाणेपि योगविभागे यावता पररूपमपवादः कस्मादेव न बाध्यते।

षिद्धं स्यात्। पूर्वो दीर्घ इत्याकृत्याश्रये तूक्त एव दोषः। प्रथमयोः पूर्व इत्यत्रानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते। अमिचेत्यत्र तु दीर्घग्रहणनिवृत्त्या व्यक्तिरिति दुर्लभमेतत्। तस्मादुभयमिति। अथोभयस्मिन् पृथक् कर्तव्ये प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र सवर्णग्रहणं किमर्थं कृतम्। यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते। नैतदस्ति। व्यक्तिपक्षस्यापि संभवात् अग्नी इत्यादौ विरोधाशङ्का स्यात्। वृक्षा इति। अत्राद्गुणः प्राप्तः। ततो दीर्घः ततः परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः। ततः पररूपप्रसङ्गः। आद्गुणेति। तत्र वृद्ध्यादयो द्वितीयकक्ष्याप्राप्ताः पररूपं तु तृतीयकक्ष्याप्राप्तमिति भावः। अथ क्रियमाणेपीति। यथा वृक्षा इत्यादौ योगविभागेन पररूपं पचन्तीत्यादौ सावकाशं बाध्यते तथाऽग्निं वायुमित्यादौ सावकाशमपि पूर्वत्वं वृक्षमित्यादौ बाध्येत। अथामि पूर्वत्वं न बाध्यते। पररूपमेव बाध्यत इत्युच्यते तदास्य विभागस्य कारणं वाच्यमिति भावः। अथ वा अयमभिप्रायो यदि पररूपं सवर्णदीर्घस्येव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगविभागेपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति। योगविभाग इति। चतुर्थकक्ष्याप्राप्तत्वा-

योगविभागोन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः*। योगविभागो ऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते । योगविभागोन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेद् अम्यतिप्रसङ्गः*। योगविभागो ऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्गो भवति। वृक्षम् । प्लक्षम्।यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधते एवममिपूर्वत्वमपि बाधेत । नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात्*।नत्वस्य चाभावः । वृक्षान् । प्लक्षान् । किं कारणम् । तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात्। तस्मादित्यनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । तस्माच्छसो नः पुंसि । किं पुनः कारणं तस्मादित्यनन्तरो योगो निर्दिश्यते। इह मा भूत् । एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान्पश्येति। अस्तु तर्ह्येकयोग एव । ननु चोक्तमेकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । इज्ग्रहणं तु ज्ञापकं पररूपाभावस्य । यदयं नादिचीतीज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न जश्शसोः पररूपं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह मा भूत् । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । यदि च जश्शसोः पर रूपं स्याद् इज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो न जश्शसोः पररूपं भवतीति तत इज्ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्याद् दीर्घाज्ज-

---

योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः । नत्वस्येति । तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरस्य पूर्वसवर्ण इत्यनेन विहितस्य परामर्शाद् गिरीन् वायूनित्यादावेव नत्वं स्यात् न तु वृक्षानित्यादौ प्रथमयोरितियोगविभागेन दीर्घे विधीयमान इत्यर्थः । एतच्च भेदेन लक्षणयोरपेक्षामाश्रित्य चोदितम् । यच्चोच्यते अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । यदा तु सूत्रद्वयसमुदायमेकया बुद्ध्यापेक्ष्य तस्मादिति परामर्शः क्रियते तदा नास्ति दोषः । यच्चोच्यते उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामह इति । एतान् गा इति । औतोम्शसोरित्याकार एकादेशः । इज्ग्रहणं त्विति । यदि जश्शसोः पररूपं स्यात्तदानादित्येव ब्रूया-

सि चेति । यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत । इहापि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थं न ज्ञापकं भवति । एवं तर्हि यदुत्तरार्थमेतत्स्याद्ध नैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत नापि जसग्रहणं कुर्वीत एतावदयं ब्रूयात् दीर्घाज्जसि पूर्वसवर्णो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति । दीर्घाज्जस्येव नान्यत्रेति । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यदिज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न जसिशस्योः पररूपं भवतीति । अथ वा पुनरस्तु योगविभागः । ननु चोक्तं योगविभागो ऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । अम्यपि योगविभागः करिष्यते । अमि यदुक्तं तन्न भवतीति । ततः पूर्वः । पूर्वश्च भवत्यमीति । यदप्युच्यते नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशादिति । कः पुनरर्हति तस्मादित्यनेनानन्तरं योगं निर्देष्टुम् । एवं किल प्रतिनिर्दिश्येत तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति।तच्च न । एवं प्रतिनिर्दिश्यते । तस्मादको दीर्घादिति । अथ वा तस्मात्प्रथमयोर्दीर्घादिति । अथ वा पुनरस्तु अम्येकयोगः । ननु चोक्तं योगविभागो ऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्ग इति । नैष

दृ इच्येव पूर्वसवर्णदीर्घप्रसङ्गात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्येति भावः। उत्तरार्थमिति । कुमार्यौ वध्वावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । यद्युत्तरार्थमिति । एवं सति पृथग्विभक्त्यनुच्चारणाच्चकाराकरणाच्च दीर्घादिज्जसोरिति लाघवं भवति । इहापीति । सर्वत्र लाघवं प्रत्यनादरादिहापि क्रियमाणस्य इज्ग्रहणस्योत्तरार्थतया प्रयोजनवत्वाद् ज्ञापकत्वाभाव इत्यर्थः। दीर्घाज्जसीति । दीर्घादिज्जसोरित्यस्मादपि लघुतरोयं सूत्रन्यास इति भावः । तस्मादिज्ग्रहणं नोत्तरार्थमेव क्रियते किंत्विहार्थमपीति ज्ञापकमेवेत्यर्थः। अमियदुक्तमिति । प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घत्वमित्यर्थः। तस्मादको दीर्घादिति । एकया बुद्ध्या अकस्थानिकास्त्रिसूत्रीविहितो दीर्घः परामृश्यत इत्यर्थः। अकःसवर्णे दीर्घ इत्यनेन विहितस्य दीर्घस्यानर्थकः परामर्श इति मत्वाह। अथ वेति। प्रथमयोरित्येवं यो विहितो दीर्घः परामृश्यते इति सूत्रद्वयविषये

दोषः। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते इत्येवमयं योगविभागः पररूपं बाधिष्यते। अमिपूर्वत्वं न बाधिष्यते। यद्येतदस्ति मध्येपवादाः पुरस्तादपवादा इति नोर्थ एकेनापि योगविभागेन। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्तइत्येवं पररूपमकःसवर्णेदीर्घत्वं बाधिष्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं न बाधिष्यते। अथ वा सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। अतो दीर्घो यञि सुपि चेति। ततो वक्ष्यामि बहुवचने। बहुवचने च अतो दीर्घो भवति। ततो झल्येत्। एकारश्च भवति बहुवचने झलीति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। वृक्षाणाम्। प्लक्षाणाम्। तत्र को दोषः। दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घत्वम्। नित्यं खल्वपि दीर्घत्वम्। कृतेपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वात्परत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याड्ग्रहणमिहापि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। आज्जसेरसुक्। तेन कृतेपि दीर्घत्वे नुड् भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपां शुभंयाम्। आतो लोपोत्र बाधको भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां

त्वं सिध्यति। मध्येपवादा इति। न्यायश्चायं न तु वचनम्। यद्दक्ष्यति यद्येतदस्तीति। नहि वचनस्यासत्तासंभावना न्यायस्तु क्वचित्कश्चिदाश्रीयत इति युज्यते वक्तुम्। यद्येतदस्तीति। यदा बाध्यानि लक्षणानि भेदेनापेक्ष्यन्ते तदा क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावात् पूर्वविज्ञातबाध्यविषयलाभाद्वा मध्येपवादा इति पुरस्तादपवादा इति चाश्रीयते। यदा तु लक्षणसमुदायो बाध्यत्वेनापेक्ष्यते तदा तस्यैकत्वान्नास्त्यवैतन्मध्येपवादा इति पुरस्तादपवादा इति च। अथ वा सप्तम इति। वृक्ष अस् इति स्थिते पूर्वस्य दीर्घविधानात्पररूपाभावाज्जस्यकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः शसि तु प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति। एवं तर्हीति। अका-

नुडिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नुट्। एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्रातोधातोरित्याता लोपः संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपानां ब्राह्मणकुलानाम्। नपुंसकस्यनेत्यप्यनुवर्त्तिष्यते॥तस्माच्छसो नः पुंसि॥१०३॥किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवत्याहोस्वित्पुंशब्दाद्बहुषु। कश्चात्र विशेषः। नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम्॥ तन्न सिद्ध्यति। भ्रुकुंसान्पश्येति। नपुंसके तथैवेष्टम्॥ तच्च न सिद्ध्यति। षण्ढान्पश्य पण्डकान्पश्येति। स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते॥ स्त्रीशब्दाच्च प्राप्नोति। चञ्चाः पश्य। वध्रिकाः पश्य। खरकुटीः पश्य। अस्तु तर्हि पुंशब्दाद्बहुषु। पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्ये न सिद्ध्यति॥ स्थूरान्पश्येति। कुण्डिन्याः अररकायाः अपत्ये च न सिध्यति। कुण्डिनान्पश्य। अररकान्पश्य। पुंस्प्राधान्यात्प्रसिध्यति॥ पुंस्प्रधाना एते शब्दाः। ततो नत्वं भविष्यति। पुंस्प्राधान्ये ऽत एव स्युर्ये दोषाः पूर्वचोदिताः॥ भ्रुकुंसान्पश्य-

---

रेण चाण्त्वादाकारो गृह्यते। कीलालपानामिति। ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वे बहुवचन इति दीर्घत्वे कृते आतोधातोरित्यधिकारादाकारलोपप्रसङ्गः। नपुंसकस्य नेति। ह्रस्वनद्यापोनुडित्यत्र सूत्रे स्वमोर्नपुंसकादित्यतो नपुंसकग्रहणं नेतराच्छन्दसीत्यतो नेति चानुवर्तते। आतोधातोर्लोप इति च ततो नपुंसकस्यातोधातोर्लोपाभावे नुडेव भविष्यतीत्यर्थः। तस्मात्। किमिदमिति। पुंसीति किं शसो विशेषणं पुंबहुत्वे यः शसुत्पन्न इति, अथ प्रकृतेः पुंशब्दाद्यः शसिति प्रश्नः। भ्रुकुंसान् पश्येति। स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीप्रतिभासं भ्रुकुंसार्थं मन्यते। षण्ढानिति। षण्ढशब्देन प्रसवासमर्थस्य नपुंसकस्याभिधानम्। चञ्चा इति। चञ्चेव चञ्चा। इवे प्रतिकृतौ संज्ञायामिति कन्। लुम्मनुष्य इति लुप्। चञ्चाशब्देन पुंसोभिधानान्नत्वप्रसङ्गः। स्थूरानिति। स्थूराया अपत्यानि। गर्गादिभ्यो यञ्। यञञोश्चेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति टापो लुक्। ततः स्थूरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाप्रसङ्गः। कुण्डिनानिति। कुण्डिन्या अपत्यानि। गर्गादिभ्यो यञ्। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति यञो लुक्। कु-

षण्ढान्पश्य चञ्चा पश्य वध्रिकाः पश्य खरकुटीः पश्येति। तस्मादस्मिन्पक्षेऽल्पीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु । न त्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ॥ नपुंसके तथैवेष्टं स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥१॥ पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्ये न सिध्यति ॥ कुण्डिन्याअररकायाः पुंस्प्राधान्यात् प्रसिध्यति॥२॥पुंस्प्राधान्ये तएव स्युर्येदोषाः पूर्वचोदिताः ॥ तस्मादर्थे भवेत्त्वं वध्रिकादिषु युक्तववत् ॥अमिपूर्वः॥१०७॥वा च्छन्दसीत्येव । यमीं च यम्यं च शमीं च शम्यं च । गौरीं च गौर्यं च किशोरीं च किशोर्यं च ॥ संप्रसारणाच्च॥१०८॥वाच्छन्दसीत्येव । मित्रावरुणौ यज्यमानः । मित्रावरुणौ इज्यमानः । संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम्* । संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्त्तव्यम्।किं प्रयोजनम् । असमानाङ्गप्रतिषेधार्थम्। असमानाङ्गस्य मा भूदिति । शकह्वर्थम् । परिव्यर्थम् । सिद्धमसंप्रसारणात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । असंप्रसारणात् । कथमसंप्रसारण-

---

ण्डिनीशब्दस्य कुण्डिनजादेशः स च स्त्रीलिङ्गादेशत्वात् स्त्रीशब्दः । अररकायाः पूर्ववद्यञादि । तस्माद्यस्मिन्निति । अर्थपक्षं परत आश्रयिष्यति । द्वयोरपि तु पक्षयोर्दोषाभावः । तथा हि । पुंवाची शब्दः पुंशब्द उच्यते । ततो भ्रकुंसादयः शब्दाः पुमांसमाचक्षाणाः पुंशब्दा उच्यन्तइति नानयोः पक्षयोः फलभेदः । षण्ढपण्डकशब्दाभ्यामपि पुंस्त्वानुगत एवनपुंसकरूपोर्थ उच्यते।यथा नपुंसकोभवदितिनपुंसकशब्देन।स्त्रीसूत्रे हि न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकलिङ्गमास्थातुमित्यादिना विशिष्टमेव लिङ्गलक्षणं भाष्यकारेणाश्रितम्! स्थूरादयोपि प्रत्ययलुकि कृते पुंसि वर्तमानाः पुंशब्दा एव भवन्ति।वध्रिकादिषु युक्तवदिति।लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने इति पुंसः स्त्रीत्वातिदेशात्त्वाभाव इत्यर्थः।अमि। वाच्छन्दसीत्येवेति । एतच्च वाक्यभेदेन संबध्यते। अन्यथा भाषायां न स्यात् । शम्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोपि न भवति तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति। संप्र । समानाङ्गग्रहणमिति । यदि संप्रसारणं तस्माच्च परोऽजेकस्मिन्नङ्गे भवतस्तदा पूर्वैकादेशो भवति नान्यथा। य-

म्। वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा न वर्णस्य। अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोष एव। वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः। कथम्। अन्योयं संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते। कार्यकृतत्वाद्वा*। अथ वा सकृत् कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। तद्यथा वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषम उपन्यासः। युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम्। तद्यथा। वसन्ते ब्राह्मणोग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्तेवसन्ते इज्यते। तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः सिद्धमसंप्रसारणादिति। यदि तर्हि नेदं संप्रसारणं, हूत इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घत्वं च वचनप्रामाण्यात्*। अनवकाशं दीर्घत्वं तद्वचनप्रामाण्याद्भविष्यति। अन्तवत्त्वाद्वा*। अथ वा पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवतीति दीर्घत्वं भविष्यति। आटो वृद्धेरियङ्*। आटो वृद्धिर्भ-

---

काह्वयमिति। अन्यस्मिन्नङ्गे संप्रसारणमन्यस्मिन्नजिति पूर्वैकादेशाभावः। अन्तावद्भावेनोकारस्य संप्रसारणत्वम्। सिद्धमिति। वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां वर्णस्य नास्ति संप्रसारणसंज्ञा। स तु संप्रसारणनिर्वर्तितत्वात्संप्रसारणव्यपदेशमौपचारिकं लभते। अकह्वयमित्यादौ त्वेकादेशशास्त्रेण निर्वर्तित उकार इति नास्ति संप्रसारणव्यपदेशः। वर्णस्य चेति। यणः स्थाने यो वर्णः स संप्रसारणसंज्ञः एकादेशस्तु न यण्स्थानिकः। अन्तवद्भावोपि नास्ति वर्णविधावन्तवद्भावप्रतिषेधात्। अन्तरङ्गत्वाच्च हल इति संप्रसारणदीर्घे कृते उकारस्य संप्रसारणसंज्ञाभावात्पूर्वैकादेशाभावः। संप्रसारणदीर्घे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्यान्तवद्भावात्संप्रसारणव्यपदेश आश्रीयते। कार्यकृतत्वाद्वेति। शास्त्रस्यास्मिन्विषये प्रवृत्तत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः। युक्तं यत्तस्यैवेति। पराङ्गमग्न्याधानं यज्ञसुखप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणं फलभेदाभावात्तदेवेत्युच्यते। तत्प्रयोजनाभावान्नानुष्ठीयते। यत्तु तदाश्रयमिति। यस्मात् फलावाप्तिस्तत् फलभेदाद्भिद्यमानमसकृदनुष्ठीयते इति भावः। अग्न्याधाननिमित्तमिति। अग्न्याधानं नि-

वतीत्येतस्मादियङ् भवति विप्रतिषेधेन। आटो वृद्धिर्भवतीत्यस्यावकाशः। ऐक्षिष्ट। ऐहिष्ट। इयङोवकाशः। अधीयाते। अधीयते। इहोभयं प्राप्नोति। अध्यैयाताम्। अध्यैयत। इयङादेशो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अन्तरङ्गा आटो वृद्धिः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्याटो वृद्धिः। अङ्गस्येयङादेशः। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमाट् क्रियतामियङादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादियङ्। नित्य आडागमः। कृतेपीयङि प्राप्नोत्यकृते ऽपि। इयङपि नित्यः। कृतेप्याटि प्राप्नोत्त्यकृतेपि। अनित्य इयङ्। नहि कृते आटि प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तरङ्गा आटो वृद्धिः। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न चात्राडेवेयङो निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरमाटो वृद्धिः प्रतीक्ष्या। उभयोर्नित्त्ययोः परत्वादियङादेशः। आड्गुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङभ्यासयोः*। आड्गुणात्सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। क्व। आङभ्यासयोः। आड्गुणस्यावकाशः। खट्वा इन्द्रः। खट्वेन्द्रः। खट्वा उदकम्। खट्वोदकम्। सवर्णदीर्घस्यावकाशः। दण्डाग्रम्।

मित्तं हेतुरस्येति बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत्। एवमिहापि शास्त्रपूर्वके ज्ञाने प्रयोगे वा फलमिति फलान्तरार्थी शब्दान्तरे लक्षणमावर्त्तयेदित्यपरिहारः कार्यकृतत्वादिति। अध्यैयातामिति। कृतेषु लादेशेष्वाट् क्रियते इति प्रक्रियामाश्रित्य विचार्यते। अन्तरङ्गेति। वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदमुच्यते। यस्य च लक्षणान्तरेणेति। एतत् क्व चिदाश्रीयते क्व चिन्न। यथोक्तं तद्ब्राह्मणकुलमित्यादौ त्यदादिभ्यो लुग्वक्तव्य इति। यस्य च लक्षणान्तरेणेति त्वाश्रीयमाणे नित्यत्वाल्लुक्सिद्धस्तस्य ह्यतोमिति लक्षणेन मिमित्तं विहन्यते न पुनस्तदाद्यत्वेनैवेति न स्यादनित्यत्वं लुकः। तत्र यदा लक्षणयोरेव विचारः किं लक्षणं नित्यं किमनित्यमिति तदा च यस्य च लक्षणान्तरेणेति न्यायः। यदा तु कार्ययोर्विचारः कस्मिन् कार्ये प्रवृत्ते किं प्रवर्त्तते किं न प्रवर्त्तत इति तदा ना-

क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । अद्य आऊढा । अद्योढा । कदा आऊढा कदोढा । उप इ इजतुः । उपेजतुः । उपउ उपतुः । उपोपतुः । सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन । अभ्यासार्थेन तावन्नार्थः । अस्त्वात्राद्गुणः । आद्गुणे कृते अयवौ च । हलादिःशेषः पुनराद्गुणो भविष्यति । भवेत्सिद्धं उपेजतुः उपेजुरिति । इदं तु न सिद्ध्यति उपोपतुरुपोपुरिति । अत्र ह्याद्गुणे कृते ओदन्तो निपात इति प्रगृह्यसंज्ञा प्रगृह्यः प्रकृत्येति प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्राप्नोति । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः । न चैष पदान्तः । पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते । एवं तर्ह्येतदेवात्र नास्ति ओदन्तो निपात इति । किं कारणम् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । इहापि तर्हि अद्योढा कदोढेति भवेद्रूपं सिद्धं स्यात् । स्वरदोषस्तु । स्वरे तु दोषो भवति । अद्योढा एवं स्वरः प्रसज्येत । अद्योढा इति चेष्यते । आङि पररूपवचनं चेदा-

---

स्तां तदस्य च लक्षणान्तरेणेति । उप इ इजतुरिति । पूर्वं सवर्णदीर्घत्वं भवति पश्चादाद्गुणः । अन्तरङ्गत्वादप्येतत्सिध्यति । प्रकारान्तरेण तत्सिद्धिं प्रदर्शयितुमाह । अभ्यासेति । हलादिः शेष इति । अभ्यासानभ्यासयोरेकादेश एकारोभ्यासस्यादिवद्भावादभ्यासग्रहणेन गृह्यते तत्स्थानिकोप्ययादेशः स्थानिवद्भावादभ्यास इति भावः । एकारस्य त्वभ्यासह्रस्वो न भवति । ह्रस्वे कर्त्तव्ये नाभ्यासादिष्वित्यन्तादिवद्भावनिषेधात् । पदान्तभक्त इति । अन्तवद्भावात्पदान्तकार्यं लभतइत्यर्थः । इहापीति । विप्रतिषेधोपालम्भः । स्वरदोषस्त्विति । अद्यशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । आङ् गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तः । शिष्टमनुदात्तम् । तत्र यदि पूर्वं सवर्णदीर्घः स्यात् तदा द्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्तस्तदाद्गुण एकादेश उदात्तेनोदात्तः स्वरितो वानुदात्तेपदादाविति पक्ष उदात्तः स्यात्पक्षे स्वरितः । यदा तु पूर्वमाद्गुणः पश्चादोमाङोश्चेति पररूपं तदा पूर्वत्रासिद्धमिति पररूपे कर्त्तव्य एकादेशस्वरयोरुदात्तस्वरितयोरसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या अस्वरस्यैकादेशस्य पूर्वेणोदात्तेन सहैकादेश आन्तरतम्यादुदात्त एव भवति । आङि पररूपवचनं चेति ।

नीमनर्थकं स्यात् । नानर्थकम् । ज्ञापनार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । आङि पररूपं तु ज्ञापकम् अन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गं बलीयो भवतीति । किं पुनरिहान्तरङ्गं किं बहिरङ्गम् । यावता द्वे पदे आश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमपि भवत्याद्गुणोऽपि । धातूपसर्गयोर्यत्कार्यं तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति नादग्रशब्देन । किमर्थं तर्ह्यादग्रशब्दः प्रयुज्यते । अदग्रशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहिलोपटेनङेर्यङिस्मिन्ङिणलौत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणाद्वर्णविकारात्*। पूर्वसवर्णः प्रयोजनम् । अग्नी अत्र । वायू अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार आवादेशः । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वसवर्ण । पूर्वत्व । शकह्वर्थं परिव्यर्थं, पूर्वत्वं च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वत्व । तहिलोप । अकार्यत्र । अहार्यत्र । पचेदम् । तहिलोपौ च प्राप्नुतः । बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । तहिलोपौ भवतोऽन्तरङ्गतः । तहिलोप । टेन । वृक्षेणात्र प्लक्षेणात्र । इनादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्व-

न केवलं स्वरदोषो यावदाचार्यवचनमपि त्वया न प्रमाणीकृतमित्यर्थः । विप्रतिषेधवाद्यानर्थक्यं परिहर्त्तुमाह । नानर्थकमिति । यदा पूर्वस्मादगुणः प्रवर्त्तते तदा वृद्धिरेचीति वृद्धिबाधनार्थमोमाङोश्चेति वक्तव्यमित्यज्ञापकम् । विप्रतिषेधे त्वाश्रीयमाणे सवर्णदीर्घेण सिद्धे रूपे पररूपवचनं ज्ञापकं भवति । नादग्रशब्देनेति । अग्रे त्वस्याधारार्थस्याङा संबन्धो नास्ति क्रियासापेक्षत्वादाधारस्य । अडादिव्यवस्थार्थं तु धातूपसर्गौ पृथगुपदिष्टौ । परमार्थतस्तु धातूपसर्गसमुदायः संग्रामयतिवत् क्रियाविशेषवाचीति भावः । अग्नी अत्रेति ।

म्। इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। टेन। ङेर्य। वृक्षायात्र प्लक्षायात्र। ङेर्यादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार एङः पदान्तादतीति परपूर्वत्वम्। ङेर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। ङेर्य। ङिस्मिन्। यस्मिन्निदम्। तस्मिन्निदम्। स्मिन्भावश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। स्मिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः। ङिस्मिन्। ङिणलौत्वम्। अग्नाविदम्। ययावत्र। ङिणलौत्वं प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। औत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वृक्षा अत्र। प्लक्षा अत्र। पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः अतोरोरप्लुतादप्लुत इत्युत्वम्। पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः। न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम्। आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु॥

ख्यत्यात्परस्य॥११२॥ किमिदं ख्यत्यादिति। सखिपत्योर्विकृतग्रहणम्। किं पुनः कारणं विकृतयोः सखिपत्योर्ग्रहणं क्रियते न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत। नैवं श-

---

अग्नि औ अत्रेति स्थिते विचारः। एवं शकन्ध्व आ अर्थम्। अकारि त अत्र। पच हि इदम्। वृक्षा अत्र। वृक्ष ए अत्र। अग्निइ इदम्। यया अ अत्र। वृक्षा अत्रेति। अनुदाहरणमेतदित्याहुः। वृक्ष अस् अ इति स्थिते कृते रुत्वे उत्वस्य प्राप्तिः। तच्च रुत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वसवर्णदीर्घे क्रियमाणे असिद्धमुत्वे त्वाश्रयात्सिद्धं वृक्षोत्रेति। ततश्च पूर्वसवर्णदीर्घेणैव पूर्वं भाव्यम्। तत्र कृते अतः परो रुर्न भवतीत्युत्वाभावः। प्रतिविधेयमिति। पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादित्यादयो दोषा विप्रतिषेधसूत्र उक्ताः। ख्यत्यात्। किमिदमिति। किमकारान्तयोर्ग्रहणमथ कृतयणादेशयोः। आद्ये पक्षे मुख्यापत्यादीनां ग्रहणप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः। सखिपत्योरिति। सख्युर्यः पत्युर्न इति लिङ्गादकारान्तयोर्न ग्रहणमपि तु कृतयणादेशयोः। न सखिपतिभ्यामिति। विकारनिर्देशे क्लेशेन तयोः प्रतिपत्तिः।

क्यम् । गरीयांश्चैव निर्देशः स्यात् । इह च प्रसज्येत । अतिसखेरागच्छति । अतिसखेः स्वम् । इह च न स्यात् । सखीयतेरप्रत्ययः । सख्युः । पत्युः । लूनीयतेरप्रत्ययः । लून्युः । पून्युः ॥ अतोरोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥ किमर्थमप्लुतादप्लुतइत्युच्यते । प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतो मा भूत् । प्लुतात्परस्य सुस्रोता ३अत्र त्वमसि । प्लुते परतस्तिष्ठतु पय आ३ग्निदत्त । अतः अतीत्युच्यते कः प्रसङ्गः प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतः स्यात् । असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति । अथाप्लुतादप्लुत इत्युच्यमाने यावता असिद्धः प्लुतः कस्मादेवात्र न प्राप्नोति । अप्लुतभाविनः अप्लुतभाविनीत्येवमेतद्विज्ञायते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु । कथं ज्ञायते । यदयं प्लुतः प्रकृत्ये-

साक्षान्निर्देशे तु स्पष्टावगतिः । अतिसखेरिति । अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः । अथ वा शोभनः सखा अतिसखा न पूजनादिति समासान्तनिषेधः । सखिपतिभ्यामुत्तरावत्र ङसिङसावित्युत्वप्रसङ्गः । अथ तु विहितविशेषणपक्ष आश्रीयते सखिपतिभ्यां यौ विहितौ ङसिङसाविति तदाचोत्वप्रसङ्गः । अव्याप्तिस्तु प्रसज्येत तदाह । इह चेति । अतिसखेरित्यत्रासखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधो न भवति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । केवलस्यैव सखिप्रतिषेधविज्ञानात् । सखीयतेरिति । विद्यमानं स्वमस्य सखः तमिच्छत्यात्मन इति क्यच् क्यचि चेतीत्वम् । लून्युरिति । लूनमिच्छतीति क्यच् । अत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नत्वस्यासिद्धत्वात्स्वशब्दो भवति । अत्र चोदयन्ति । सखीयादिभ्यः क्विपि कृते अल्लोपयलोपयोस्तत्रालोपस्य स्थानिवद्भावादिकोयणचीति ईकारस्य यणा भाव्यम् । तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादादिष्टादचः पूर्वत्वात् स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गाद्वा लोपोव्योर्वलीति यलोपप्रसङ्गः । ततश्च सख्युरित्यादि रूपाणि न सिध्यन्ति । नैतदस्ति । क्वौ लुप्त न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अतो । किमर्थमिति । प्रकृतिभावविधानाद् श्रापकात् स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्तत्प्रकरणेनैव उत्वं निवारितमिति मत्वा प्रश्नः । असिद्धइति । प्रकृतिभाव एव सिद्धः प्लुतः । अप्लुतभाविन इति । प्लुतभावित्वादुपचारात् स्थान्येवाकारः प्लुतशब्देनोच्यते इत्यर्थः । यद्यपि प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सिद्धः प्लुत इति परिहारोस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावादेव परिहारो नाश्रितः । यदयमिति । सामान्येन संहिताधिकारविहितका-

ति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। अप्लुतादप्लुतवचने अकारहशोः समानपदे प्रतिषेधः*। अप्लुतादप्लुतवचने अकारहशोः समानपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। पयोऽ३ट् पयोऽ३द। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्*। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः प्लुतोऽन्तरङ्गमुत्त्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। इहापि तर्हि प्राप्नोति। सुस्रोता अत्र त्वमसि। अन्तरङ्गोऽत्र प्लुतः। बहिरङ्गमुत्वम्। क्व पुनरिहान्तरङ्गः प्लुतः क्व वा बहिरङ्गमुत्वं प्लुतो वा बहिरङ्गः वाक्यान्तस्य वाक्यादावन्तरङ्गः प्लुतः। बहिरङ्गमुत्वम्। समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्वमन्तरङ्गम्। बहिरङ्गः प्लुतः। किं पुनः कारणं बहिरङ्गत्वमुत्वे हेतुर्व्यपदिश्यते न पुनरसिद्धत्वमपि। यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोऽपि। एवं मन्यते असिद्धः प्लुत आश्रयात्सिद्धो भवति। अथ वा यस्यां नाप्राप्तायां परि-

---

र्यापेक्षया ज्ञापकमाश्रीयते। अकारहशोरिति। उत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। तत उत्वे कृते आद्गुणः एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः। ततः प्लुतः। पयो ३ डिति। पयो ऽटतीति क्विप्। ततः संबुद्धिः। दूराद्धूते चेत्यकारस्य वाक्यस्य टेः प्लुतभावित्वादुत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। पयोदेति। पयो ददातीति कप्रत्ययः। ततः संयोगपरस्याकारस्य गुरुत्वाद् गुरोरनृत इति प्लुतभावित्वादप्लुतादिति निषेधाद्धशि चेत्युत्वं न प्राप्नोति। वाक्यान्तस्येति। सुस्रोता ३ इत्यादौ पदान्तरानपेक्षणात् प्लुतोऽन्तरङ्गः। वाक्यादाविति। वाक्यादौ परतो वाक्यान्तस्येत्यर्थः। उत्वप्रसङ्गकथनार्थं चैतत्। उत्वं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गम्। प्लुत इति। दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वात्। किं पुनः कारणमिति। द्विविधे सिद्धत्वे ऽसंभवति कस्माद्बहिरङ्गासिद्धत्वमुच्यते न तु पूर्वत्रासिद्धत्वमपि। अथाश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वं बाध्यते तथा बहिरङ्गासिद्धत्वमपि बाध्यतामिति मत्वा प्रश्नः। असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्। आश्रयादिति। अप्लुतादप्लुत इति प्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्यात् पूर्वत्रासिद्धमित्येतदसिद्धत्वं प्रत्यासत्त्या बाध्यते न तु बहिरङ्गासिद्धत्वमौपसंख्यानिकं वाहऊडित्यत्र ज्ञापितं च विप्रकृष्टत्वात्पयोऽड-

भाषायामुत्वमारभ्यते सा आश्रयात्सिद्धा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् । असिद्धपरिभाषायाम् । बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायां च॥ नान्तः पादम्॥ ११५॥ कस्यायं प्रतिषेधः । नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः * । नान्तःपादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः । कथम् । अचीति वर्तते । अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः । नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः *। नान्तःपदमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् । एवं तर्ह्यतीति वर्तते । अकाराश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः । अकाराश्रयमिति चेदुत्ववचनम्*। अकाराश्रयमिति चेदुत्वं वक्तव्यम् । कालो अश्वः शतधारोयं मणिः । अयवोः प्रतिषेधश्च*। अयवोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । एङ्प्रकरणात्सिद्धम् । एङः अतीति वर्तते । एङः अति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः । एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषेधः*। एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्नेरत्र वायोरत्र अतोरोरप्लुतादप्लुते एङश्चेत्युत्वं प्राप्नोति । पुनरेङ्ग्रहणात्सिद्धम् । पुनरेङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

त्वादौ तु बहिरङ्गपरिभाषया प्लुतस्यासिद्धत्वापादनात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तावाश्रयात्सिद्धत्वाभावः । आश्रयात्सिद्धा स्यादिति । तद्विषयस्य प्लुतस्य सिद्धत्वात् सिद्धेत्युक्तम् । अनाश्रयणं तु तस्या अत्र भिमतम् । नान्तः । कस्यायमिति । यद्येङः पदान्तादतीति प्राप्तस्य पूर्वैकादेशस्य प्रतिषेधस्तदायवौ प्राप्नुत इति प्रश्नः । सर्वप्रतिषेध इति । शेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात् । अन्वग्निरिति । यणादेशस्यात्र प्रतिषेधप्रसङ्गः । अकाराश्रयमिति । अकार एव निमित्तं यस्य तस्य प्रतिषेधो यणादेशस्त्वज्मात्रनिमित्तो नाकाराश्रय इति न प्रतिषिध्यते । अयवोश्चेति । अयवौ ह्यज्मात्राश्रयौ नाकाराश्रयौ । उत्वप्रतिषेध इति । एङ्ग्रहणमिहानुवर्तमानमतोरोरप्लुतादप्लुत इत्यत्रापि अनुवर्तेत

न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । ननु चोक्तमेङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषेध इति । नैष दोषः । पदान्ताभिसंबद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्तते । न चैङः पदान्तात्परोऽरुरस्ति ॥ अवङ्स्फोटायनस्य ॥१२३॥ गोरग्वचनं गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् * । गोरग्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् । गवाग्रे स्वरसिद्धिर्यथा स्यात् । गवाग्रम् । अवङादेशे हि स्वरे दोषः * । अवङादेशे हि स्वरे दोषः स्यात् । अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोन्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत । कथं पुनरयमन्तोदात्तः यदा एकाच् । व्यपदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्त एवमाद्युदात्तोपि । तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेव तत् । नत्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीति । सो ऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत । यदि पुनर्गमेर्डो विधीयते किं कृतं भवति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आन्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमाद्युदात्तो यदा एकाच् । व्यपदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्त एव मन्तोदात्तोपि । तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेव तत् । न त्विदं लक्षणमस्ति

इत्येङ्परस्य रोऽत्वप्रसङ्गः । अवङ् । गोरग्वचनमिति । अव्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दः फिषित्यन्तोदात्त इत्योकारस्यान्तोदात्तस्य स्थाने ऽवङ् भवन्नन्तोदात्तः प्राप्नोतीति अग्विधेयः । स चागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । तेन चौकारस्य पदान्ततायाविघातात् पूर्वैकादेशाभावे अवादेशो भवति । गवाग्रमिति । बहुव्रीहिः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति । तत्पुरुषे तु समासान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । यदि पुनरिति । आद्युदात्तशास्त्रविधानप्रवृत्तये व्युत्पत्तिपक्ष आश्री-

प्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति । सोसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति । एतदप्यादेशे नास्ति आदेशस्यादिरुदात्तो भवतीति । प्रकृतितो ऽनेन स्वरो लभ्यः । प्रकृतिरस्य यथैवाद्युदात्ता एवमन्तोदात्तापि । एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्यापि । गवास्थि गवाक्षि ॥ इन्द्रे च॥१२४॥इन्द्रादाविति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गवेन्द्रयज्ञं वीहीति । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते इन्द्रे चीति । कथं तर्हि अचि भवति कतरस्मिन्निन्द्रे चीति ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥१२५॥नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्लुतप्रगृह्याणामचि प्रकृतिभाव एव यथा स्याद्य यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू-

---

यतइत्यर्थः । एतदपीति । आद्यन्तवदेकस्मिन्निति व्यपदेशातिदेशे त्वदुक्तं स्यात् । यदा त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वमसत्यं वादित्वेन्तत्वे वातिदिश्यते तदौकारस्यादिव्यपदेशाभावः कुतस्तदादेशस्याद्युदात्तत्वं चानियतदेशं पर्यायेण स्यादिति पक्षे ऽनिष्टस्वरप्रसङ्गः । स निपातनस्वरइति । एकश्रुत्या सूत्रपाठे यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते । एवमपीति । परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे सत्यवङ्प्रसङ्ग इत्युपदेशिवद्भावात् पूर्वमवङि सतिशिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवति । इन्द्रे । इन्द्रादाविति । इन्द्रशब्द आदिर्यस्य तस्मिन् परत इत्यर्थः। केवले चेन्द्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावाद्भवति । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति तु निषेधः प्रत्ययविधिविषयः । इन्द्रे चीति । इन्द्रशब्दो विशेष्यो ऽचीतिविशेषणम् । सिद्धान्ते त्वज्विशेष्य इन्द्रशब्दो विशेषणम् । तदादावपि इन्द्रशब्दस्थोज् भवतीत्यवङ्सिद्धिः। प्लुत । नित्यग्रहणमिति । इन्द्रे चेति ये सूत्रं पठन्ति प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति तु द्वितीयं तन्मते नैष प्रश्नः । पूर्वस्मिन्नेवेति ।

दिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। शाकलम्। अथाज्ग्रहणं किमर्थम्। अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात्। प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम् *। प्लुतप्रगृह्येषु अज्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अधिकारादेव सिद्धम्। अचीति प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। इकोयणचीति। तत्तु तस्मिन्प्रकृतिभावार्थम्*। तत्तु द्वितीयमज्ग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतिभावार्थम्। तस्मिन्नचि पूर्वस्य प्रकृतिभावो यथा स्यात्। इह मा भूत्। जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति जान्वस्य रुजतीति। अथ किमर्थं प्लुतस्य प्रकृतीभाव उच्यते। स्वरसन्धिर्मा भूदिति। उच्यमानेप्येतस्मिन् स्वरसन्धिः प्राप्नोति। प्लुते कृते न भविष्यति। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति। प्लुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञापकमेकादेशात् पूलुतो विप्रतिषेधेनेति *। यदयं पूलुतः प्रकृत्येति प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य एकादेशात्पूलुतो भवति विप्रतिषेधेनेति। एकादेशात् पूलुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रे ऽतिप्रसङ्गः। एकादेशात्पूलुतो विप्रतिषेधेनेति चेत् शालेन्द्रे ऽतिप्रसङ्गो भवति। शालायामिन्द्रः शालेन्द्रः। न वा बहिर-

इन्द्रे चेत्यत्र। शाकलमिति। ह्रस्वत्वमित्यर्थः। नित्यग्रहणादयमर्थो लभ्यते। प्लुतप्रगृह्यरूपा एव नित्यं प्रकृतिभावं प्रतिपद्यन्ते न तु रूपान्तरयुक्ता इति। अथ वा प्लुतप्रगृह्याणामयमेव प्रकृतिभावो नित्यं भवति न तु सूत्रान्तरेण कार्यान्तरसहितः। तत्तु तस्मिन्निति। यस्मिन्नच्यादेशो विधीयते तस्मिन्नेवाचि परतः प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः। जानु उ अस्येति। उञ्निपातः तस्य पूर्वेण सहैकादेशे कर्तव्ये अकारस्य निमित्तत्वाभावात् प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव। तत्रादिवद्भावादेकादेशः प्रगृह्यः। तस्येको यणादेशः प्रकृतिभावान्न भवति। मय उञो वोवेति पक्षे वकारः। अथ किमर्थमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति प्लुतस्यासिद्धत्वादेकादेशः प्रागेव प्राप्नोतीत्यनर्थकः प्रकृतिभाव इति प्रश्नः। प्लुतप्रकृतिभाववचनमिति। ज्ञापकादस्मात् प्लुतः सिद्ध इति भावः। न वेति। शालेन्द्रे एकादेशोन्तरङ्गः प्लुतो दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। एवं

ङ्गलक्षणत्वात् *। नवातिप्रसङ्गः किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः प्लुतः। अन्तरङ्ग एकादेशः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ आङोनुनासिकश्छन्दसि॥१२६॥ आङोनर्थकस्य*। आङोनर्थकस्येति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। इन्द्रो बाहुभ्यामातरत्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुलवचनान्न भविष्यति आङोनुनासिकश्छन्दसि बहुलम्॥ इकोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च॥१२७॥ किमर्थश्चकारः। प्रकृत्येत्येतदनुकृष्यते। किं प्रयोजनम्। स्वरसन्धिर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न स्याद्ध ह्रस्वानां तु खलु स्वरसन्धिः प्राप्नोति। ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न भविष्यति। न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुवन्ति। नहि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते। न च कृतश्मश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा। भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते। कृतश्मश्रुरपि पुनः श्मश्रूणि कारयति। सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशे-

---

तु सति देवदत्त अत्र त्वसीति सप्लुतैकादेशयोर्विप्रतिषेधो नोपपद्यते प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्य तु पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादिति चिन्त्यमेतत्। आङो। आङोऽनर्थकस्येति। अभ्र आं अप इत्यादौ समस्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थवृत्तिरेवाङनर्थको ऽनर्थान्तरवाचित्वात्। यथा अधिपरी अनर्थकावित्युक्तम्। आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवानाङ्। इको। लुटि च क्लृप इत्यत्र व्याख्यानादधिकारस्य सिद्धत्वात्सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानादधिकाराभिव्यक्तये क्रियमाणेष्वपि वा चकारेषु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् स्वरसन्ध्यभावस्य सिद्धत्वादनर्थकश्चकार इति मत्वाह। किमर्थ इति। भवेदिति। दीर्घा ह्रस्वाश्च के: सन्ति। कुमारी अत्र दधि अत्रेति। ह्रस्वश्च दीर्घाणामारभ्यते न ह्रस्वानाम्। स्वत एव ह्रस्वरूपत्वात्। नहि भुक्तवानिति। भुजेस्तृप्तिफलत्वात् फलाभावात्पुनर्भोजनाप्रवृत्तिः। अनैकान्तिकमेतदित्याह। ननु चेति। सामर्थ्यादिति। फलविशेषसद्भावादित्यर्थः। प्रीत्यतिशयो

षात् शिल्पिविशेषाद्वा। ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचने न किंचित् प्रयोजनमस्ति। अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्। तद्यथा। अग्निर्यददग्धं तद्दहति। ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनएतत् प्रयोजनं स्वरसन्धिर्मा भूदिति। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा। पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्लुतप्रगृह्या अनुकृष्यन्ते। इकोसवर्णेशाकल्यस्य ह्रस्वश्च। प्लुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या। नित्यग्रहणस्याप्येतत् प्रयोजनम्। अन्यतरच्छक्यमवक्तुम्। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः *। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः। अयं ते योनिर्ऋत्वियः। प्रजां विदाम ऋत्वियाम्। वैयाकरणः। सौवश्वः। नित्यग्रहणेन नार्थः। सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्नद्यातिः। ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम् *। ईषाअक्षादिषु च छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं द्रष्टव्यम्। ईषाअक्षा का ईमिरे पिशंगिला। यथा अङ्गदः॥ ऋत्यकः॥१२८॥ किमर्थमिदमुच्यते। ऋत्यकः सवर्णार्थः। सवर्णार्थोयमारम्भः। होतृ ऋश्यः। अनिगन्तार्थं च। खट्व ऋश्यः। माल ऋश्यः। ऋतिह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन *।

भोजनविशेषस्य फलम्। इह तु फलाभावात्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। स्वरसन्धिर्मा भूदिति। यणादेशबाधनार्थं ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूपप्रत्यापत्त्यर्थमित्यर्थः। अग्निर्दग्धं न दहति अयोग्यत्वादिति नासौ दृष्टान्त उपादेयः। इहापि पुनर्नदुर्लभो दृष्टान्त इत्याह। कृतकारीति। सिन्नित्यसमासयोरिति। नित्याधिकारविहितः समासो नित्यसमासः। यो वाविग्रहाभावादस्वपदविग्रहत्वान्नित्यः समासः सोऽपि नित्यसमासः। वैयाकरणः सौवश्व इति। प्रदेशान्तरपाठाश्रयेणैवं पठितम्। व्याकरणं स्वश्व इत्येतावदप्यत्रोदाहरणं संभवति। वाप्यश्व इति। सुप् सुपेति समासः। संज्ञायामिति तु समासस्य नित्यत्वात्

ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्मादुपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । ऋतिह्रस्वो भवतीत्येतस्यावकाशः । खट्वऋश्यः । मालऋश्यः । उपसर्गाद्द्वृद्धेरवकाशः । विभाषा ह्रस्वत्वम् । यदा न ह्रस्वत्वं सो ऽवकाशः । ह्रस्वप्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति । प्रार्ध्नोति उपार्ध्नोति । उपसर्गाद्द् वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । सतर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनम् । उपसर्गादृतिधातौ वृद्धिरेव यथा स्याद्द यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥ उपस्थिते इत्युच्यते किमिदमुपस्थितं नाम । अनार्ष इतिकरणः । सुश्लोका इति । सुश्लोकेति । अथ वद्वचनं किमर्थम् । वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् *। वद्वचनं क्रियते । प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । प्लुतकार्यं प्रतिषिध्यते । त्रिमात्रता न प्रतिषिध्यते। किं चेदानीं त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम् । प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोन्येन विहितत्वात् * । प्लुतप्रतिषेधे हि सति प्रगृह्यस्यापि प्लुतस्य त्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अग्नी इति । वायू इति । किं चेदानीं तस्या अपि त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं, यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । अन्येन विहितत्वात् । अन्येन हि लक्षणेन प्लुतप्रगृह्यस्य प्रकृति-

सिद्धः । प्रतिषेधः। अप्लुत । अनार्ष इति । पदस्येयत्तापरिज्ञानाय स्वरूपे ऽवस्थापनार्थं इतिः प्रयुज्यतइत्यर्थः । अथेति । प्लुतस्य श्रवणेन न भाव्यमिति प्लुत एव निषिध्यतां किमतिदेशार्थेन वद्वचनेनेति भावः । अग्नी इति । अत्र प्लुताश्रयो

भाव उच्यते । प्रगृह्यः प्रकृत्येति॥ ई चाक्रवर्मणस्य॥१३०॥ किमर्थमिदमुच्यते । ईचाक्रवर्मणस्येत्यनुपस्थितार्थम् । अनुपस्थितार्थोयमारम्भः । चिनुही ३इदम् । चिनुहीदम् । सुनुही ३इदम् । सुनुहीदम् । ईकारग्रहणेन नार्थः । अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य प्लुतवद्भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । वशा ३इयं वशेयम् ॥ दिव उत् ॥१३१॥ किमर्थस्तकारः । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आन्तर्यतोर्द्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक उकारो भविष्यति । न सिद्ध्यति । ऊठि कृते आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति तदर्थं तपरः कृतः । एवमर्थं तपरः क्रियते ॥ सुट् कात्पूर्वः ॥१३५॥कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम् । कात्पूर्वो यथा स्यात् । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सुडित्यादिलिङ्गोयं क्रियते । करोतिश्च ककारादिः । तत्रान्तरेण कात्पूर्वग्रहणं कात्पूर्व एव भविष्यतीति । अत उत्तरं पठति । सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थम् * ।

पि प्रकृतिभावः प्राप्नोति प्रगृह्याश्रयोपि । तत्र प्लुताश्रय प्रति षिद्धे पि प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावात् प्लुतस्य श्रवणं सिध्यति । प्लुतस्य तु निषेधे क्रियमाणे श्रवणं न स्यात् । ईचाक्र । ई३ इति त्रिमात्रस्य निर्देशः । किमर्थमिति । किमुपस्थितग्रहणानुवृत्त्या प्राप्तविभाषेयम् । अथ तन्निवृत्त्या पूर्वविप्रतिषेधादप्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधादुभयतो विभाषेति प्रश्नः । अनुपस्थितार्थमिति । उभयत्र विभाषेयं परविप्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् । दिव उत् । कृतइति । द्युभ्यामित्यादौ परत्वादूठि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुत्वं क्रियते ऊड्विधौ तु क्ङितीति नानुवर्त्ततइति पक्षमाश्रित्य दमुक्तम् । ननु भाव्यमानत्वादुकारो भिन्नकालं न ग्रहीष्यतीति नार्थस्तकारेण।एवं तर्हि तपरत्वमेव ज्ञापकं भाव्यमानोप्युकारो भिन्नकालं सवर्णं गृह्णातीति । तेनामूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य दीर्घो भवति । सुट्कात् । वक्ष्यमाणैः सूत्रैः ककारादेरेव धातोः सुड्विधीयतइति पृच्छति। कात्पूर्वग्रहणमिति । अथ वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यडभ्यासाभ्यां पूर्वमेव सुड् भविष्यति स च टित्त्वात्पूर्वं इति प्रश्नः । अथ वा वक्ष्यमाणानेकप्रयोजनसंभवे तद्विशेषज्ञानाय प्रश्नः । आदिलिङ्ग इति । आदिलिङ्गमस्यास्तीत्यकारो

सुटि कात्पूर्ववचनं क्रियते । अककारादौ करोतौ] कात्पूर्वो यथा स्यात् । संचस्करतुः । संचस्करुः । सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम्* । सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणं सिद्धम् । कथम् । द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेन । द्विर्वचनं क्रियतां सुडिति । सुड् भविष्यति विप्रतिषेधेन । तत्र द्विर्वचनं भवतीत्यस्यावकाशः । बिभिदतुः । बिभिदुः । सुटोऽवकाशः । संस्कर्त्ता संस्कर्तुम् । इहोभयं प्राप्नोति । संचस्करतुः संचस्करुरिति । सुड् भवति विप्रतिषेधेन । द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद् द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्गः* । द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद्द्विर्भूते शब्दान्तरस्याकृतः सुडिति पुनः सुट् स्यात् । द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्ग इति चेद् द्विर्वचनम्* । सुटि कृते शब्दान्तरस्याकृतं द्विर्वचनमिति पुनर्द्विर्वचनं प्राप्नोति । तथा चानवस्था । पुनः सुट् पुनर्द्विर्वचनमिति चक्रकमनवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । नह्यनवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो हि नाम व्यवस्था । तत्र सुटि

मत्वर्थीयः । सुटि कात्पूर्ववचनमिति । अडभ्यासयोरन्तरङ्गत्वं मन्यते । द्विर्वचनात्सुडिति । अन्तरङ्गबहिरङ्गभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते । तत्र सुटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् स्कृशब्दस्य द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे सिद्धरूपम् । शब्दान्तरस्येति । स्थानेद्विर्वचने शब्दान्तरत्वम् । व्यक्तौ पदार्थे चक्रकदोषानवतारः । सकृद् गतौ विप्रतिषेध इति सुटि कृते द्विर्वचनाप्रसङ्गात् । तस्मादाकृतिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सुटि कृते द्विर्वचनमिति व्यक्त्यन्तरेऽपि जातिसद्भावात्तद्द्वारेण पुनः कार्यप्रवृत्त्या चक्रकदोषापत्तिः । सकृत्प्रवृत्त्यैव लक्षणस्य चरितार्थत्वमाश्रित्य परिहारः । चक्रमिव विपरिवर्त्तनात् चक्रकम् । इवार्थे संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः पुनर्द्विर्वचनप्रसङ्ग्या, नभ्यासस्य त्यस्य प्रत्या-

कृते द्विर्वचनं द्विर्वचनेनावस्थानं भविष्यति । अड्व्यवायउपसंख्यानम्* । अड्व्यवाये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । समस्करोत् । समस्कार्षीत् । अभ्यासव्यवाये च* । अभ्यासव्यवाये चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । संचस्करतुः । संचस्करुः । किमुच्यते अभ्यासव्यवायइति । यदिदानीमेवोक्तं द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति । अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् सुटः*। अविप्रतिषेधो वा पुनः सुटः। किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणः सुट् । अन्तरङ्गं द्विर्वचनम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । एवमर्थमेव तर्हि कात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् । कात्पूर्वो यथा स्यात् । क्रियमाणेपि कात्पूर्वग्रहणे ऽत्र न सिध्यति । किं कारणम् । नह्ययं कात्पूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुम् । किं कारणम् । आदिलिङ्गोयं क्रियते । करोतिश्च ककारादिः । दृष्टश्च पुनरातिदेशिकः करोतिरककारादिः । पाक्षिक

स्थानादुच्यते । अथ वा साभ्यासाद्यः प्रत्ययो विधीयते तत्रानभ्यासस्येति प्रतिषेधः । अड्व्यवाय इति । अडभ्यासव्यवायेपीति सूत्रस्यापाठे वार्त्तिकप्रवृत्तिः। परत्वाद्विकरणान्तस्याडागमे कृते तेन व्यवधानात्समोनन्तरः करोतिर्न भवतीति वचनम् । अभ्यासव्यवाये चेति । नाप्राप्तः सुडुपसंख्यायते अपि तु प्राप्त एव वचनेन देशविशेषेवस्थाप्यते । अविप्रतिषेध इति । पदद्वयाश्रयत्वात्सुड् बहिरङ्गः । एकपदाश्रयत्वात्तु द्विर्वचनमन्तरङ्गमिति तुल्यबलत्वाभावाद्विप्रतिषेधाभावः । एवमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वाद्द्विर्वचने कृते परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वाडागमे मध्यानुप्रवेशार्थं सुटः कात्पूर्वग्रहणम् । कालावधारणार्थं वा । करोतेः कादित्वावस्थायामेव सुड् भवति । कृते सुट्यड्द्विर्वचने भवतः । क्रियमाणेपीति। परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यामड्द्विर्वचनयोः कृतयोष्टित्वात्सुटो मध्ये अनुप्रवेशाभावः। करोतिश्चेति । संस्कर्त्त्यादौ । ततश्चात्रैव स्यात् । अड्द्विर्वचनयोस्तु कृतयोष्टित्वात्कात्पूर्वग्रहणाच्च विरुद्धदेशसमर्पणादप्रवृत्तिरेव सुटः स्यात् । दृष्टश्चेति । अडभ्यासवानित्यर्थः । स हि स्थानिवद्भावादातिदेशिकः । न ह्यागमकानां सागमका आदेशा इत्यडागमयुक्तोप्यातिदेशिकस्तत्र कात्पूर्वग्रहणात्

एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे सुड्विधौ द्वैतं भवति । अविशेषेण वा विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं स्यात् । विशेषेण वा विधिरिति । द्विर्वचनविषयं चापि द्वैतं भवति । स्थाने द्विर्वचनं स्याद् द्विःप्रयोगो वा द्विर्वचनमिति । तद्यदा द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमविशेषेण विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं तदैष दोषः । यदा हि स्थाने द्विर्वचनं तदा यद्यविशेषेण विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थम् अथापि विशेषविधिर्न तदा दोषो भवति । द्विः प्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः । संपरिभ्यामिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । तृतीया । संपरीभ्यामुपसृष्टस्येति व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति । उपदेशिवद्वचनं च*। उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । लिटिगुणचङि दीर्घप्रतिषेधार्थम् । लिटि गुणार्थं तावत् । संचस्करतुः । संचस्करुः । चङि दीर्घप्रति-

---

करादेरेव स्यात् न त्वभ्यासवत इत्यर्थः । सुड्विधौ द्वैतमिति । कात्पूर्वग्रहणमडभ्यासव्यवायनिवृत्त्यर्थं वा स्यात् प्राप्त्यर्थं वेति पक्षद्वयसंभवः । अविशेषेणेति । कालविशेषानङ्गीकरणमविशेषः । तस्मिन् करोतौ सुड् भवति यत्र भवन् कात्पूर्वो भवतीत्यडभ्यासविषये निवृत्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहणं भवति । विशेषेण वेति । यत्रानेकलक्षणसंनिपाताभावस्तत्रानर्थकं कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं विज्ञायते कात्पूर्वः सुट्कर्त्तव्यः कार्यान्तराच्च प्राग् भवन् कात्पूर्वः कृतो भवति । तद्यदा द्विः प्रयोग इति । उच्चारणक्रियाभेदाच्छब्दो भिद्यत इत्यभ्यासेन परस्य ककारादेरूपस्य व्यवधानात्सं परि भ्यामुत्तरोऽनन्तरः करोतिः ककारादिर्न भवतीति सुटो ऽप्रसङ्गः । यदा तु कालावधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं तदा विशेषविधिर्भवतीत्यकृत एव द्विर्वचने सुट् क्रियत इति न दोषः । स्थाने द्विर्वचने स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः स चाव्यवहित इति चकारात्पूर्वः सुट् प्राप्तः कात्पूर्वग्रहणेन ककारात्पूर्वः क्रियते इति दोषाभावः । विशेषविधाने तु पूर्वमेवसुट् क्रियते इति पक्षद्वयेऽपि दोषाभावः । उपसृष्ट इति । संबद्ध इत्यर्थः । द्विः प्रयोगे च द्विर्वचने द्वयोः साधारणोऽर्थ इति द्वावप्यर्थवन्ताविति परस्य रूपस्यार्थद्वारक उपसर्गसंबन्धो न विरुध्यते । समुदायस्य त्वर्थवत्तामाश्रित्य वक्ष्यते । विसुस्वापेति केन न अनर्थक इति । उपदेशिवद्वचनं चेति । प्र-

षेधार्थं च। समचिस्करत्। लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः। वक्ष्यत्येतत्संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थमिति। चङि दीर्घप्रतिषेधार्थेनापि नार्थः। पदमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा। युक्तमिह द्रष्टव्यं किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्गमिति। धातूपसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम्। कुत एतत्। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतत्सारम्। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति। तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्। सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति। तस्यास्यते गुरुणेत्यकर्मकः। उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात्। एवं च कृत्वा सुट् सर्वतोन्तरङ्गतरको भवति। कात्पूर्वग्रहणं चापि श-

न्यथा पदद्वयाश्रयत्वात् सुटो बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाल्लिटि गुणो न स्यात्। चङि च दीर्घो लघोरिति दीर्घप्रसङ्गः। संयोगोपधग्रहणमिति। ततो वचनेनासिद्धत्वं बाध्यते। पदमिति। अनेन पदद्वयाश्रयत्वं सुटो निवार्यते। अनुत्पन्न एव तिङि धातूपसर्गसंबन्धे सुटा भाव्यमित्यर्थः। करोतिना चेह तदादिविधिर्नास्ति। विशेष्यस्यासंनिधानात्। अतः कृकमीत्यत्र समासाधिकारात्समासेन। क्षिप्तमुत्तरपदं कृशब्देन विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः। अनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्यय इत्यत्र वप्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितं धातुना विशेषणेन तदादिविधिर्भवतीति। युक्तमिति। यदुक्तं तदेव दर्शनमर्हति तदेवाश्रयणीयमित्यर्थः। पूर्वं धातुरिति। विशिष्टक्रियासाधनेनार्थलाभाय संबध्यत इति पूर्वं विशेषणेन युज्यत इत्यर्थः। इतरो लब्धस्वरूपा क्रियाविशेषणमाकाङ्क्षतीति मत्वाह। नैतदिति। इतरो विशिष्टक्रिया साधनेन साध्यते न तु साधनाल्लब्धस्वरूपान्यतो विशेषं लभतेति मत्वा बुद्धिनिरूपितविशिष्टसाध्यभाविसाधनसंबन्धाश्रयेणाह। सत्यमिति। सर्वत इति। धातुसंज्ञाया अपीत्यर्थः। यस्माद्धातूपसर्गसमुदायेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते। अडादिव्यवस्थार्थं तु पृथग्धातूपसर्गप्रकल्पनम्। तत्र संकशब्दे व्यवस्थित एव सुड् भवति पश्चात्समुदायावयवस्तेनार्थे-

क्यमकर्तुम् । यदि पुनरयं सुट्कात्पूर्वान्तः क्रियते । कात्पूर्वान्त इति चेद्रुविधिप्रतिषेधः* । कात्पूर्वान्त इति चेद्रुः कश्चिद्विधेयः । कश्चित्प्रतिषेध्यः । संस्कर्ता । समो विधेयः सुटः प्रतिषेध्यः । समस्तावन्न विधेयः । वक्ष्यत्येतत् संपुंकानां सत्वं रुत्वविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति । सुटश्चापि न प्रतिषेध्यः । समः सुटीति द्विसकारको निर्देशः । सुटि सकारादाविति । अथ वा परादिः क्रियते । परादाविड्गुणप्रसङ्गः* । यदि परादिः । इड्गुणौ प्राप्नुतः । संस्कृषीष्ट । ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्राप्नोति । संस्क्रियते । गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्राप्नोति । एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते । अभक्ते स्वरः* । यद्यभक्तः । स्वरो न सिध्यति । संस्करोति । तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति । ननु चात्र सुडेवातिङ् । न सुटः परस्य निघातेन भवितव्यम् । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिन् सदृशे कार्यं विज्ञायते । तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियमानयति । नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहापि अतिङिति प्रतिषे-

नार्थवतो धातुसंज्ञा । यदि पुनरिति । सुगिति ककारानुबन्धं कृत्वेत्यर्थः । संस्कर्त्तेति । समः सुकीत्युच्यमाने संभक्तत्वात्सुकः पौर्वापर्याभावान्मकारस्य रुत्वं न प्राप्नोति । सुकस्तु पदान्तत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः । संपुंकानामिति । एतच्च यथान्यासेपि वक्तव्यमिति भावः । सुटि सकारादाविति । यथान्यासाश्रयेणैतदुच्यते । सुकि सकारादाविति तु वक्तव्यं तत्र सकारादित्वविशेषणान्यथानुपपत्त्या सुकोरुत्वाभावः । पौर्वापर्यं च श्रुतिकृतमाश्रयिष्यते । अभक्त इति । टकारोनुबन्धो न करिष्यते । स्वरो न सिध्यतीति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषा नास्ति कथं तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तदेवमभक्तपक्षे स्वरदोषप्रसङ्गात्परादिः सुट् क्रियते । इड्गुणयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव । अथ वा एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्रानुवर्तते । तेनोपदेशे संयोगादेरिड्विधानात्सुटि कृते न भविष्यति । गुणोर्तिसंयोगा-

धादन्यस्माद्तिङस्तिङ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यदतिङ् तिङ्सदृशम् । पदम्॥अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने॥१४२॥किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष*।किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् । अपस्किरते वृषो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी॥अपरस्पराः क्रियासातत्ये॥१४४॥किमिदं सातत्यइति । संततस्य भावः सातत्यम्। यद्येवं सांतत्ये इति भवितव्यम्।समोहिततततयोर्वा लोपः*।समो हिततततयोर्वा लोपो वक्तव्यः। संहितम् । सहितम् । संततम् । सततम्। समतुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः*। सकामः । भोक्तुकामः । मनसि च*। मनसि चेति वक्तव्यम् । समनाः। भोक्तुमनाः। अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः*।अवश्यभाव्यम्॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु॥१४५॥इदमतिबहु क्रियते । सेवितासेवितप्रमाणइति । सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम् । केनेदानीमसेविते भविष्यति । नञा सेवितप्रतिषेधे विज्ञास्यामः । नैवं शक्यम् । सेवितप्रसङ्ग एव

द्योरित्यत्रापि नित्यं छन्दसीत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्त्यानित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणविधानात्स्कटिकते संयोगादेर्गुणाभावः । अप । किरतेरिति । हर्षादय एवोपाधय उपादातव्या न चतुष्पाच्छकुनयः । तथा चात्मनेपदविधौ हर्षादय एवोपात्ता न चतुष्पाच्छकुनयः । न चातिप्रसङ्गो विशिष्टहर्षादिविषयत्वात्स्कडात्मनेपदयोः प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वान्वाख्यानात् । अपरस्पराः । किमिदमिति। मकारलोपलक्षणानुपलम्भान्निपातनाश्रयणेन बाधकत्वान्निपातनानां संततशब्दस्य बाधप्रसङ्गात् प्रश्नः । इतरो लक्षणान्तरं शब्दान्तरसिद्ध्यर्थमवश्याश्रयितव्यमिति मन्यमान आह । समोहिततततयोर्वेति । अव्यविकन्यायाश्रयेण तु संततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति न तुष्यञ् अत सांतत्यमिति न भवति । संहितायां समासे चैषां मकारलोप दृश्यते नान्यत्रेत्याहुः । गोष्पदम् । सेवितप्रसङ्ग इ त । यत्र सेवनं संभवति तत्रैव स्यात् । यत्र तु गवामत्यन्तमसंभवस्तत्र न स्यात् । असेवितग्रहणसामर्थ्यात्तु बहुव्रीहिराश्रीयते । तेन यत्र गवामत्यन्तमसंभवस्तत्रैवागोष्पदशब्दः । व्याख्येयो न तु सेवितप्रसङ्ग इति केचि-

स्यात् । असेविते न स्यात् । असेवितगृहणे पुनःक्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञास्यते । अविद्यमानसेविते असेवितइति।तस्मादसेवितगृहणं कर्त्तव्यम्॥विष्किरः॥१५०॥ विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वक्तव्यम्।शकुनौ वेत्युच्यमानेशकुनौ वा स्यादन्यत्रापि नित्यम्।तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न वावचनेन शकुनिरभिसंबध्यते । किं तर्हि निपातनमभिसंबध्यते । विष्किर इत्येतन्निपातनम्।शकुनौ वा निपात्यतइति॥आश्चर्यमनित्ये॥१४७॥आश्चर्यमद्भूत इति वक्तव्यम् *। इहापि यथा स्यात् । आश्चर्यमुच्चता वृक्षस्य । आश्चर्यं नीला द्यौः । आश्चर्यमन्तरिक्षे अबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम्। अनित्य इत्येव सिद्धम् । इह तावदाश्चर्यमुच्चता वृक्षस्येत्याश्चर्यगृहणेन न वृक्षोभिसंबध्यते। किं तर्हि। उच्चता । सा चानित्या । आश्चर्यं नीला द्यौरिति नाश्चर्यगृहणेन द्यौरभिसंबध्यते । किं तर्हि नीलता । सा चानित्या । आश्चर्यमन्तरिक्षे ऽबन्धनानि

दाहुः। अन्ये त्वविशेषेणगोष्पदशब्दप्रयोगमिच्छन्ति । असेविते गोष्पदशब्दस्यासंभवाद गोष्पदशब्द।र्थमसेवितग्रहणम्।इह प्रमाणेगोष्पदशब्दो निपात्यते यदा वर्षादेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते गोष्पदपूरं वृष्टो देवः गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति नात्र-गोष्पदं स्वार्थमुपादीयते। यथा चेलक्नोपं वृष्टो देवइत्यसत्यपि चेलक्नोपे प्रयुज्यते तथा गोष्पदपूरंवृष्टोदेवइत्यसत्यपिगोपादपूरणे।विष्किरः।विष्किरःशकुनौवेतिसूत्रपाठमाश्रित्य वार्तिकारम्भः। शकुनौ वा स्यादिति । इह सिद्धस्य शब्दस्य विकल्पेनाभिसंबन्धो नास्ति यथा मेध्यः पशुर्विभाषित इति। नात्र पशुत्वं विकल्प्यते किं तर्ह्यालम्भनम् । ततश्चाधिकरणविकल्पः प्राप्नोतीति भावः । यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात् किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं स्यात् शकुनौ वा भवति तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थ इति । नवावचनेनेति। सुटो भावो विकल्प्यतइत्यर्थः । आश्चर्यम । आश्चर्यमद्भुतइति । अद्भुतं विस्मयहेतुः । अनित्यइत्येवेति । निपातनाच्चानित्यविशेषे विस्मयहेतुगृह्यते । साचानित्येति। वृक्षान्तरे तथा विधाया अदर्शनात् । नीलतेति । सा च सदा

नक्षत्राणि न पन्ततीति नाश्चर्यग्रहणेन नक्षत्राण्यभिसंबध्यन्ते । किं तर्हि । पतनक्रिया । सा चानित्या । तत्रानित्यइत्येव सिद्धम् ॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः॥१५४॥मस्करिग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्।कथं मस्करीपरिव्राजकइति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । मस्करोस्यास्तीति मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति । मस्करी परिव्राजकः। किं तर्हि । माकृतकर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याहातो मस्करीपरिव्राजकः॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्॥१५७॥अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः।रथस्यानदी। किष्किन्धा गुहा।किष्कुः।तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च वक्तव्यः । तस्करः बृहस्पतिः । प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा। प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम्॥१५८॥किमनुदात्तानि पदानि भव-

दिवि न दृश्यते इत्यनित्यता । पतनक्रियेति । नञर्थयुक्तेति भावः । अबन्धनस्यान्यस्यापतनं न दृश्यतइत्यनित्यम् । मस्कर । माकृतेति। अयं मा कृत अयं मा कृतेत्युपक्रम्य शान्तितः काम्यकर्मपरिहाणिर्युष्माकं श्रेयसीत्युपदेष्टा मस्करीत्युच्यते । माङ् पूर्वात्करोतेरिनिः । सुडागमो माङो ह्रस्वश्च निपात्यते । पारस्कर । तत्करोतीति तस्करः । तच्छब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं नित्यं परामृश्यते । अस्कारइति । अस्य स्थाने ऽस्कारोस्कारः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चमाह्निकम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । किमनुदात्तानीति । पदमिति जातावेकवचनं मन्यते । यथाग्रहं संमार्ष्टीति । ग्रहार्थस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात् संख्याया अविवक्षा तथा पदमित्यत्रापि पदस्य संस्कार्यत्वात्।अनुदात्तशब्दश्च लौकिकं मन्यते लोका ह्युदात्तं पदमनुदात्तं पदमिति व्यपदिशन्ति। अनुदात्तगुणयोगात्पदमनुदात्तम्।तत्राचामनुदात्तगुणयोगे व्यञ्जनमपि तत्साहचर्यात्तद्धर्मिगृह्यत इत्यज-

न्तिएकं पदं वर्जयित्वा।नेत्याह।पदे येषामुदात्तप्रसङ्गस्ते-
नुदात्ता भवन्ति एकमचं वर्जयित्वा। स तर्हि तथा नि-
र्देशः कर्त्तव्यः अनुदात्ताः पदे अनुदात्ताः पदस्येति वा।
न कर्त्तव्यः। अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येव सिद्धम्। कथ-
म्। मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्यका एषां ते पु-
ष्यकाः। कालका एषां ते कालका इति। अथ वा ऽका-
रो मत्वर्थीयः। यद्यथा। तुन्दो घाटइति। किमर्थं पुन-
रिदमुच्यते। आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च।
पृथक् स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जपदस्वरः॥ १॥ आगमस्य।
चतुरनडुहोरामुदात्तः। चत्वारः। अनड्वाहः। विकार-

झल्समुदायरूपं पदमनुदात्तगुणयोगादनुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन नि-
र्देश उपपद्यते। एकवर्जमित्यत्रैकशब्देन प्रत्यासत्त्यापदमेवोच्यते। तत्रायं सू-
त्रार्थो वाक्ये पदमेकं वर्जयित्वा पदान्तराण्यनुदात्तानि भवन्तीति पूर्वपक्षः।
पदे येषामिति। यथा पशुना यजेतेति व्यक्तिगतमेकत्वं पशोर्गुणत्वाद्यागस्य
प्राधान्याद्विवक्ष्यते। तथा पदमित्यत्रापि पदानुवादेनाचामनुदात्तविधानात्प-
दस्य गुणत्वाद् गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात्। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सं-
प्रत्यय इति च न्यायादनुदात्तशब्देनाच उच्यन्ते एकवर्जमित्यत्राप्येकशब्देना-
जेव गृह्यते। यदि ह्येकशब्देन पदं गृह्येत ततो नियमकारणाभावात्सर्वेषां प-
दानां पर्यायेण वर्जनात् स्वरनियमो न स्यात्। अचस्तु ग्रहणे यस्याचः स्वरो
बलवान् स वर्ज्य इत्यनियमाभावः। स तर्हीति। अज्झल् समुदायवाचिनः
पदशब्दस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमिति भा-
वः। मतुब्लोप इति। अवयवावयविनोरभेदोपचारादनुत्पत्तिरेवमतुब्लोपः। न तु
गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुब्लोपः। अनुदात्तशब्दस्याचिसंज्ञात्वेन विनियोगा-
द् गुणवचनत्वाभावात्। पुष्यका इति। त्रयो बिन्दव उच्यन्ते तद्योगाद्विडालाः
पुष्यका इत्याहुः। अथ वेति। भेदसंबन्धाश्रयेण प्रतिपाद्यते। अर्श आदेराकृ-
तिगणत्वादकारः। किमर्थमिति। पर्यायग्यौगपद्ययोर्वक्ष्यमाणेन ज्ञापकेन नि-
रासान्नार्थः सूत्रेणेति मत्वा प्रश्नः। चत्वार इति। चतेरुरन्निति चतुःशब्द आ-
द्युदात्तः। आमुदात्तस्तत्र विरोधाभावादुदात्तद्वयप्रसङ्गः। अनड्वाह इति।अनो
वहतीति अनसि वहेः क्विप्। डश्चानस इति क्विप्। अनःशब्दो ऽसुन्प्रत्यया-
न्त आद्युदात्तः। गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुरन्तो-

स्यात्। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। अस्थ्ना। दध्ना। प्रकृतेः। गोपायति। धूपायति। प्रत्ययस्य च। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयः। एतेषां पदे युगपत्स्वरः प्राप्नोति। इष्यते चैक एव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमेवमर्थमिदमुच्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यौगपद्यं तवै सिद्धम्। यदयं तवै चान्तश्च युगपदिति सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। न युगपत्स्वरो भवतीति। पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति। पर्यायो रिक्तशासनात्। यदयं रिक्ते विभाषेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यो न पर्यायो भवतीति। उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्। एतदुदात्ते ज्ञापकं स्यात्। स्वरितेन समाविशेत्॥ स्वरितेन तु समावेशः प्राप्नोति। स्वरितेप्युदात्तोस्ति। तस्मान्नार्थो नेन योगेन॥ आरभ्यमाणेप्येतस्मिन् अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरे-

---

दात्तः। अस्थ्नेति। असिसञ्जिभ्यां क्थिनित्याद्युदात्तो ऽस्थिशब्दः। दधिशब्दो नविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः। तवैचान्तश्च युगपदिति। अनेन गतेः पूर्वस्य पदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते। तवैप्रत्ययान्तस्य चान्तोदात्तत्वम्। तत्र युगपद्ग्रहणमन्तरेण विरोधाभावाद्यौगपद्येसिद्धे युगपद्ग्रहणमन्यत्र यौगपद्याभावस्य ज्ञापकम्। पर्यायस्तर्हीति। ज्ञापकेन यौगपद्ये निरस्ते पर्यायप्रसङ्गः। रिक्ते विभाषेति। अनेनाद्युदात्तत्वम्। पक्षे त्वन्तोदात्तत्वं तस्य प्रत्ययस्वरेण। तदेवं पर्याययौगपद्यनिरासे परनित्यत्वादियुक्तस्वरो भविष्यतीति नार्थः सूत्रेण। स्वरितेनेति। उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन्पदे समावेशप्रसङ्गः। स्वरितेपीति। उदात्ते पर्याययौगपद्यनिरासे ज्ञापकात्कृते स्वरितेप्युदात्तसद्भावादुदात्तस्वरितयोरपि पर्याययौगपद्यनिरासः सिद्ध इत्यर्थः। उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य ज्ञापकस्याश्रयणादेव लभ्यते। यत्तूदात्तश्रुत्या स्वरितस्याग्रहणमिह शास्त्रे तद्युक्तम्। मुख्यस्योदात्तस्याचः संगिनो ग्रहणस्ययुक्तत्वात् तथाचोदात्तस्वरितयोरित्यादौ भेदेन स्वरितोनिर्दिष्टः आरभ्यमाणेपीति। ज्ञापकादस्पष्टा संदिग्धा वा प्रतिपत्तिर्भवति साक्षाद्विधाने तु स्पष्टा असंदिग्धा चेति यदि योग आरभ्यते तदा आरभ्यमाणे दोषप्रसङ्गः। इदमेवानुदात्तस्य विधायकं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः। एकमचं वर्जयित्वा शिष्टानामचामनेनानुदात्तत्वं क्रियते तत्र येषामचामुदात्तत्वं स्वरित-

कस्मिन्युगपत्संभवात्*।अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधम्। जे दीर्घादबहूच इति। स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। एकस्मिन्युगपत्संभवात्। असति खलु संभवे विप्रतिषेधो भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। कथं संभवः। यदानुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते। तदिह नास्ति। किं कारणम्। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यते। किं तर्हि। अनुदात्तत्वमनेन क्रियते। अस्ति च संभवो यदुभयोश्चोदात्तत्वं स्यात्। अन्येषां चानुदात्तत्वम्। यदि पुनरयमधिकारो विज्ञायेत। किं कृतंभवति। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगउपतिष्ठते। जेदीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवति। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बहूचः। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वे-

---

त्वं वा साक्षान्न विधीयते तेऽस्यावकाश इति येषां शास्त्रेणोदात्तत्वं स्वरितत्वं वा विधीयते तच्चैषां न निवर्तयेत्। यथामलकीज इत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं शास्त्रेण विधीयते ङीषः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। गतिकारकोपपदात् कृदिति कृत्स्वरः। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंज इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इति लकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावाद्युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात्। शिष्टस्य चानुदात्तत्वमेकवर्जमित्यस्माद्धि वचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानं सस वर्ज्यंत इति विप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोद्यते। तथा घान्तस्य तवै युगपदित्यादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वावपि वर्ज्येते। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न भवति। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति पक्षे प्रतिषेधात्। एकस्मिन्निति। पद इत्यर्थः। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यत इति। यदि नोदात्तंपदमेकवर्जमिति सूत्रन्यासं कृत्वा उदात्तत्वं प्रतिषिध्येत न स्याद्दोषः। एकमचं वर्जयित्वा सर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात्। क्वचित्पाठो नानेनोदात्तत्वं क्रियते इति। तत्रायमर्थो यद्युदात्तं पदमेकमिति सूत्रं कृत्वोदात्तमेकमेव पदं भवतीति नियमायोदात्तत्वं क्रियते तदा न स्याद्दोषः। आचार्यदेशीय आह। यदि पुनरिति। अस्य स्वातन्त्र्याभावादुत्तरैर्वाक्यैरेकवाक्यत्वे सति यस्य स्वरो विधीयते

णास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति परत्वात्। नैवं शक्यम्। षाष्ठिक एकः स्वरः संगृहीतः स्यात्। येऽन्ये सप्ताध्याय्यां स्वरास्ते न संगृहीताः स्युः। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। एकाननुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यम्। किमिदमेकाननुदात्तत्वादिति। न उदात्तः अनुदात्तः। न अनुदात्तः अननुदात्तः। एक अननुदात्तोऽस्मिंस्तदिदमेकाननुदात्तम्। एकाननुदात्तत्वादिति। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपत्संभवादिति। नैष दोषः। परिभाषेयम्। किं कृतं भवति। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम्। जे दीर्घान्तसगादिरुदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति। परेण भविष्यति परत्वात्। अथ वा नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थ-

तद्वर्जमन्येषामनुदात्तत्वं क्रियतइति द्वयोरपि योगयोरस्योपस्थाने क एकोनुदात्तत्वं वर्ज्यते एको न वर्ज्यत इत्युपपद्यते विप्रतिषेधः। नैवं शक्यमिति। अधिकार आश्रयितुमशक्योऽव्याप्तिप्रसङ्गात्। सिद्धं त्विति। एकाननुदात्तं पदमिति परिभाषा कर्तव्या यस्याच: स्वरो विधीयते स एवाविद्यमानोदात्तो न भवति शिष्टस्त्वविद्यमानोदात्त इति उदात्तनिषेधः संपद्यते। यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रेदमुपतिष्ठते इति उभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। परिभाषेयमिति। न्यासान्तरे यदि परिभाषात्वमाश्रीयते तदा यथान्यासेपि न दोषः फले विशेषाभावात्। स्वरविधिलिङ्गा चेयं परिभाषा एकशब्दः संख्येयवाची अनुदात्तस्तुल्युपादानात्तद्विरोधी स्वरित उदात्तश्च संख्येयो गृह्यते। ततश्चोदात्तस्वरितविधावस्यानुपस्थानाद् द्वयोर्लक्षणयोरस्याउपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। अथ वेति। लक्षणमिदमुदात्तत्वप्रतिषेधार्थमेकवर्ज-

ग्रहणम् अविद्यमानोदात्तमिति । एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः संदेहात्*। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः । कुतः । संदेहात् । न ज्ञायते क एको वर्जयितव्य इति । सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्जम् *। सिद्धमेतत् । कथम् । यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको वर्जयितव्यः । प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः * । प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः स्यात् । प्रकृतिस्वरस्यावकाशः । यत्रानुदात्तः प्रत्ययः । पचति । पठति । प्रत्ययस्वरस्यावकाशः । यत्रानुदात्ता प्रकृतिः । समत्वम् सिमत्वम् । इहोभयं प्राप्नोति । कर्त्तव्यम् । तैत्तिरीयः । विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति । नैवं विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । न परः प्रत्ययस्वरः । नैष दोषः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यायादिषुचित्करणम् * । विप्रतिषेधात् प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादयश्चितः कर्त्तव्याः। पत्रकाम्यति । गोपायति । ऋतीयते । नैष दोषः । प्रकृतिस्वरोत्र बाधको भविष्यति । प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराभावः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । सिद्धं तु

मित्यनेन तु प्रतिषेधपर्युदासः क्रियतइति लक्षणद्वयस्यैकस्मिन्पदे संनिपाते को वर्ज्यतामित्युपपद्यते विप्रतिषेधः।स्वरितेप्युदात्तोस्तीति तस्यापि प्रतिषेधोनेन विधीयते । एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिरिति।परनित्यान्तरङ्गत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नाभिमतेति भावः । सिद्धं त्विति । अनवकाशः स्वरो वर्ज्यतइत्यर्थः । अनवकाशत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नोपपद्यतइति मत्वाह । प्रकृतिप्रत्यययोरिति । विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधादित्यर्थः । काम्यायादय इति । काम्यचश्चित्करणं प्रत्याख्यातं तत्कर्तव्यमेव आयेयङोस्त्वपूर्वं चित्त्वं कर्तव्यमित्युभयोपादानम् । अन्यथा पूर्वविप्रतिषेधात् धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं स्यात्।प्रकृतिस्वरइति । धातुस्वरः सतिशिष्टत्वाद्भविष्यतीति भावः । सिद्धमिति । प्रकृतिस्वराद्

प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वात्प्रत्ययस्वरभावः * : सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्य भावः सिद्धः । कथम् । प्रकृतिस्वरात् प्रत्ययस्वरो बलवान्भवतीति वक्तव्यम् । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वं च वक्तव्यम् । तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम् । तच्चावश्यं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च । अनेकप्रत्ययार्थं तावत् । औपगवः । प्रकृतिस्वरमणुस्वरो बाधते । औपगवत्वम् । त्वस्वरोणुस्वरं बाधते । औपगवत्वकम् । त्वस्वरं कस्वरो बाधते। अनेकसमासार्थम् । राजपुरुषः । राजपुरुषपुत्रः राजपुरुषपुत्रपुरुषः । यदि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमुच्यते । स्यादिस्वरः सार्वधातुकस्वरं बाधेत । सुनुतः धिनुतः। स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासेः परस्यानुदात्तवचनात् *। स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः । कुतः । तासेः परस्यानुदात्तवचनात् । यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः सतिशिष्टोपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधतइति । शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा शब्दपरविप्रतिषेधात्सि-

बलीयस्त्वमितिसुप्सुपेति समासः। सतिशिष्टबलीयस्त्वाद्धि कर्तव्यमित्यादौ प्रकृतिस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरो भवति । गोपायतीत्यादौ धातुस्वर एव सतिशिष्ट इति प्रत्ययस्वराभावः । कः पुनर्विशेषः काम्यादयश्चितः क्रियेरन् सतिशिष्टबलीयस्त्वं वोच्येतेत्याशङ्क्याह । तच्चेति । औपगवत्वमिति । एकयोगलक्षणोत्र स्वर इति विप्रतिषेधेन व्यवस्थाया असिद्धत्वात् । स्यादिस्वर इति । विकरणस्वर इत्यर्थः । सार्वधातुके परतः स्यादीनां विधानात्तत् स्वरः सतिशिष्टः । तासेः परस्येति । परत्वाल्लादेशेषु कृतेषु तासिरिति प्रक्रियाश्रयेण ज्ञापकमुच्यते । लावस्थायां तु तासौ कृते सार्वधातुकोत्पत्तौ न ज्ञापकं भवति लसार्वधातुकस्वरस्य सतिशिष्टतया प्रसङ्गात् तद्बाधनार्थत्वादनुदात्तविधानस्य । शास्त्रपरेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र नायं नियमो लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति । किं तर्ह्येकलक्षणविहितयो-

तुम्। अथ वा शास्त्रपरविप्रतिषेधेन सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो विज्ञास्यते । यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति काम्यादयः चितः कर्तव्याः । पुत्रकाम्यति । गोपायति ऋतीयते । शब्दपरविप्रतिषेधो नाम स भवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसङ्गः । न चकाम्यादिषु युगपत्प्रसङ्ग इति । विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्*। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्भवतीति वक्तव्यम् । विभक्तिस्वरस्यावकाशः । तिस्रस्तिष्ठन्ति । नञ्स्वरस्यावकाशः । अब्राह्मणः । अवृषलः । इहोभयं प्राप्नोति । अतिस्रः । नञ्स्वरो भवति । विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्*। विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः । चत्वारः । अनड्वाहः । नञ्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अचत्वारः । अनन्ड्वाहः । यच्चोपपदं कृतिनञ्तस्य च स्वरो बलीयानितिवक्तव्यम्*। अकरणिर्हन्त ते वृषल । सहनञ्निर्दिष्टस्य च *। नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । अव्यथी ॥ कर्षात्वतोघ-

रपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषयत्वात्परं कार्यं भवतीत्येषोप्यर्थ आश्रीयते । यद्दीति । पुत्रकाम्यतीत्यत्रकाम्यप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। नह्यत्र शब्दपरविप्रतिषेधोपपत्तिः एकत्वात्प्रत्ययस्येति भावः। यत्रोभयोरिति । गोपायतीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य धातुस्वरस्यचयुगपत्प्रसङ्गाभावः।कृते प्रत्ययस्वरे आयाद्यन्तस्य धातुत्वे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात् । तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव बलीयस्त्वमाश्रयणीयम् । विभक्तिस्वरादिति । सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम् । तिस्र इति । तिसृभ्यो जस इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अतिस्र इति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति नञः प्रकृतिस्वरो भवति । विभक्तिनिमित्तस्वरादिति । विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः । अकरणिरिति । आक्रोशे नञ्यनिरित्यनिः । गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते । अव्यथीति । जिद्दच्चीतीनिप्रत्ययः । अत्राव्यथेति धातुना सहनिर्दिष्टो नञ् न पृथगिति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नञ्स्वरो भवति । नञः सप्तमीनिर्देशाभावादुपपदत्वाभावात् पृथग्वचनमारब्धम् । तत्राव्यथेति निपातनान्नञो धातुना समासे लोपे च कृते

ञोन्त उदात्तः॥१५९॥किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न कृषात्वत इत्येवोच्येत। यस्य कृषेर्विकरण एतद्रूपं तस्य यथा स्यात्। इह माभूत्। हलस्य कर्ष इति। अथ किमर्थं मतुपा निर्देशः क्रियते न कर्षात इत्येवोच्येत। कर्षात इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारादनन्तरो घञस्ति तत्रैव यथा स्यात्। दायः धायः। इह न स्यात्। पाकः। पाठः। न क्वचिदाकारान्तादनन्तरो घञस्ति। इहापि दायो धाय इति युकाव्यवधानम्। एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विज्ञायेत। आकाराद्यो विहित इति। मतुब्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः॥१६१॥अनुदात्तस्येति किमर्थम्। प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः। उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणानर्थक्यम्*। उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकम्। न हि कश्चिदुदात्तः उदात्ते स्वरिते वा लुप्यते सर्वोनुदात्त एव। ननु चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते। प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्य इति। एषोपि निघाते कृते ऽनुदात्त एव लुप्यते। इदमिह संप्रधार्यं निघातः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्त्तव्यम्।

प्रत्यय इति सतिशिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम्। कर्षात्व। यस्य कृषेरिति। विकरणान्तस्यानुकरणं कर्षेतिनिर्दिष्टमित्यर्थः। हलस्य कर्ष इति। घञाद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ किमर्थमिति। आकारात्परो न क्व चित् घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः। युका व्यवधानमिति। परत्वान्नित्यत्वाच्च युक्। तेन व्यवधानादानन्तर्याभावः। एवमपीति। घञा धातुर्वाक्षिप्त आत इत्यनेन विशेष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमाने आनन्तर्यासंभवाद्विधानं विशेष्यतइति मतुन्निर्देशः सर्वसंग्रहार्थः क्रियते। अनुदात्तस्य। अनुदात्तस्येति किमर्थमिति। यत्रोदात्तलोप इत्येवानुदात्ते लोपो लभ्यते नान्यत्रोदात्तो लुप्यतइति प्रश्नः। प्रासङ्ग्य इति। प्रासज्यतइति प्रसङ्गः कर्मणि घञ्। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। तद्वहतीति यत्प्रत्ययः। तित् स्वरित इति

परत्वाल्लोपः । एवं तर्ह्ययमेव निघातस्वरः सर्वस्वराणामपवादः । न चापवादविषयउत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तन्न तावदत्र कदाचिदन्तोदात्तस्थाथादिस्वरो भवति । अपवादं निघातं प्रतीक्षते । तत्र निघातः क्रियतां लोप इति । यद्यपि परत्वाल्लोपः । सोऽसावविद्यमानोदात्तः अनुदात्ते लुप्यते । किं पुनरनुदात्तस्यान्त उदात्तो भवति । आहो स्विदादिः । कश्चात्र विशेषः । अन्त इति चेत् अमृवसयुष्मदस्मदिदंकिम्लोपेषु स्वरो न सिध्यति । अम् । विन्दाते खिन्दाते । वस । माहिधुक्षाताम् । माहिधुक्षाथाम् । युष्मदस्मद् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । इदम्किम्लोपः । इयान् । कियान् । अस्तु तर्ह्यादिः । आदिरितिचेद् इन्धीतद्वयमित्यन्तः * । आदिरिति चेद् इन्धीतद्वयमित्यन्तोदात्त-

स्वरितः । सोसाविति । अलब्धोदात्तगुणएवाकारो लुप्यतइत्यर्थः । तदेवमनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यातम् । किं पुनरिति । यद्यन्तग्रहणमनुवर्त्तते ततोन्तस्य भवितव्यम् । अथ नानुवर्तते तदा क्रमानुल्लङ्घनादादेर्भाव्यमिति पक्षद्वयसंभवः । विन्दातइति । विद विचारणे खिद दैन्यइत्यनयोरूपे । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् । अमः प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं असोरल्लोपः । तत्राकारस्योदात्तत्वमिष्यते । एकारस्य तु प्राप्नोति । नन्वागमा अनुदात्ता भवन्तीति अमोनुदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति धातुस्वरः परत्वादागमानुदात्तत्वं बाधते । माहि धुक्षातामिति । दुहेर्माङि लुङ् । आत्मनेपदम् । च्लेः क्सः । अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । क्सः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । क्सस्याचीत्यकारलोपः । माङ्प्रयोगोऽडागमनिवृत्त्यर्थः । अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति । हिशब्दप्रयोगो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः । युष्मभ्यमिति । भ्यसोभ्यमित्यभ्यमादेशः । शेषे लोपष्टिलोप इति प्रक्रियाश्रयेण चोद्योद्भावनम् । यदा तुभ्यमादेशः शेषेलोपश्चान्त्यलोपस्तदा दोषाभावः । इयानिति । किमिदंभ्यां वो घ इति वतुप् । स च पित्त्वादनुदात्तः । वकारस्य घः । घस्येयादेशः । इदं किमोरीश्की इति ईश्कीशब्दावादेशौ यस्येतीकारलोपः । इन्धीतेति । इन्धेर्लिङ् । तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं सीयुट् । तस्यागम-

त्वं विधेयम्। इन्धीत। द्वयम्। त्रयम्। आदौ सिद्धम्। अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति। ननु चोक्तमादिरिति चेदिन्धीतद्वयमित्यन्त इति। विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधाल्लिङि सिद्धम् *। विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं लिङि नेति वक्तव्यम्। लिङ्ग्रहणेन नार्थः अविशेषेण विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नेत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। विन्दाते खिन्दाते। अयचि कथम्। अयचि चित्करणात्। अयचि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति॥ धातोः॥१६२॥ किं धातोरन्त उदात्तो भवत्याहो स्विदादिरिति। कश्चात्र विशेषः। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च बग्रहणम्*। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च बग्रहणं कर्तव्यम्। अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति वक्तव्यम्। बग्रहणं च कर्तव्यम्। बान्तश्च पिबतिराद्युदात्तो भवतीति वक्तव्यम्। संश्च नित्कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। चिकीर्षति। जिहीर्षति। नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। अस्तु तर्ह्यादिः।

त्वादनुदात्तत्वम्। अम्। आन्नलोपः। असोरल्लोप इत्यकारलोपे कृते ईकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः। द्वयमिति। द्वाववयवावस्य। संख्याया अवयवे तयप्। द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वे त्ययजादेशः। अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः। यश्चेति चेतीकारलोपे कृते आदेरुदात्तत्वप्रसङ्गोन्तस्य चेष्यते तदर्थं चित्त्वमयचः कर्त्तव्यम्। इहलन्तग्रहणानुवृत्तौ न कर्त्तव्यमिति मत्वोपन्यासः। विदीन्धिखिदिभ्य इति। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रत्ययस्वरेण तशब्द उदात्तः। सीयुडागमत्वादनुदात्तः। अथ वा न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधते इति वर्त्तमानस्वरेणाश्नमनुदात्त इति न कश्चिद्दोषः। इदमपीति। अन्तग्रहणानुवृत्तावपि श्नमो लोपे दोषो नास्तीति भावः। अयचीति। चित्करणमेव ज्ञापकमन्त इति इह न संबध्यते। तत्संबन्धे चित्त्वेन नार्थः स्यात्। धातोः। किंधातोरिति। यद्यन्तग्रहणमभिसंबध्यते। ततोन्तस्योदात्तत्वेन भाव्यम्। अथ न संबध्यते तदा क्रमानुकर्षणादादेरिति प्रश्नः। अनुदात्त इति। ददाति इति स्थिते धातोरित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तार्थमनुदात्ते चेति वक्तव्यम्। पिबतीति। लघूपधगुण-

आदावूर्णु प्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वम्*। आदावूर्णु प्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वं न सिध्यति । ऊर्णोति । प्रत्ययधातु । गोपायति । धूपायति । ऋतीयते । अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यन्तोदात्तो भवतीति । ननु चोक्तं धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च बग्रहणं कर्तव्यमिति । यत्तावदुच्यते अनुदात्ते च बग्रहणं कर्तव्यमिति । क्रियते न्यास एव । अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति । बग्रहणं कर्तव्यमिति । पिबौ निपातनात् । पिबावाद्युदात्तनिपातनं क्रियते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । संश्च नित्कर्तव्य इति । अवश्यं सनो विशेषणार्थो नकारः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः। सन्यङोरिति । सयङोरितीयत्युच्यमाने हंसो वत्सः । अत्रापि प्राप्नोति । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति। जुगुप्सते मीमांसत इति। अर्थवानेषः। न वै कश्चिदर्थ आदिश्यते । यद्यपि कश्चिदर्थो नादिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीन्तीत्यन्ततः स्वार्थे भविष्यति । कश्चास्य स्वार्थः । प्रकृत्यर्थः । इहापि तर्हि प्राप्नोति । हंसो वत्स इति । उणाद-

---

निवृत्त्यर्थोऽदन्तः पिबिरादेशः।ततश्चान्तोदात्तत्वबाधनार्थमाद्युदात्तत्वं वक्तव्यम् । संश्चेति । धातुस्वरबाधनाय क्रियते न्यासएवेति । अनुदात्ते चेत्येतदेव ज्ञापकमिहान्तग्रहणाधिकारस्य । अर्थवद्ग्रहणमिति । अव्युत्पन्नत्वादुणादीनामानर्थक्यं मन्यते । जुगुप्सतइति । सनोर्थानिर्देशात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं मन्यते । अन्तत इति । यस्यार्थान्तरं न निदिश्यते स प्रत्ययस्तत्र स्वार्थे भवति । इहापीति। व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण चोद्यम् । पक्षान्तराश्रयेण परिहारः। उणादय इति। एतदनन्तरमथ वा धातोरिति वर्त्ततइति ग्रन्थेन भाव्यम्। लेखकप्रमादात्तु स्थानान्तरे न्यस्तः। पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलीयस्त्वादत्र प्रदेशे संबध्यते । लिटिधातोरनभ्यासस्येत्यतो धातुग्रहणानुवर्त्तनात्सान्तस्य धातोर्द्विर्वचनविधानात् हंसो वत्स इत्यादौ द्विर्वचनाभावः सिद्ध इति स्वरार्थएव सनो नकारः कर्त्तव्यः। स च

योऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । स एषोऽनन्यार्थो नकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । अथ वा धातोरिति वर्तते । धातोः सशब्दान्तस्य द्वे भवत इति ॥ चितः॥१६३॥चितः सप्रकृते र्बह्वकजर्थम्*।चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम्।बह्वकजर्थम् । बहुजर्थमकजर्थं च । बहुजर्थं तावत् । बहुभुक्तम् । बहुकृतम् । अकजर्थम् । सर्वकैः । विश्वकैः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके। विश्वके । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मतुब्लोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते कालकाः । अथ वाऽकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दो घाट इति। पूर्वसूत्रनिर्देशश्च चित इति ॥ तिसृभ्यो जसः॥१६६॥जस इति किमर्थम्। तिसृका। तिसृभ्यो जसूग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावात्*।तिसृभ्यो जसूग्रहणानर्थक्यम् । किं कारणम् । अन्यत्राभावात्*। नह्यन्यत्र तिसृशब्दादन्तोदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्यदतो जसः। किं कारणम् । बहुवचनविषय एव तिसृशब्दः । तेनैकवचनद्वि-

---

न्तत एव । चितः। अन्त इति वर्त्तते । धुरजादेः प्रत्ययस्य कुण्डिनजादेरप्रत्ययस्य चेह ग्रहणम्। बह्वकजर्थमिति।बहुजकचोरन्तोदात्तत्वे प्राप्ते चितः सप्रकृतेरिति वचनम्। मतुब्लोप इति । चिदवयवत्वात्समुदायश्चिदुच्यते। लक्ष्यानुरोधाच्च गौणोप्यर्थः क्वचिदाश्रीयते । अचकश्चित्वमस्यैवार्थस्य लिङ्गम् । अन्यथैकाच्त्वादकचश्चित्वं न कुर्यात् । अथवेति । मुख्य एव शब्दार्थ एवमाश्रितो भवति । नन्वेवं चितस्येति भाव्यमित्याह । पूर्वसूत्रनिर्देश इति । पूर्वव्याकरणे प्रथमया कार्यी निर्दिश्यते । तेन चित्वात्समुदायोन्तोदात्तत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । कुण्डिनजादयोपि व्यपदेशिवद्भावाच्चित्वन्त उच्यन्ते । तिसृ । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः । स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । ततः परस्य जसोनुदात्तत्वापवाद उदात्तत्वं विधीयते। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवर्त्तनाज्जस उदात्तत्वं न प्राप्नोतीति वचनम् । तिसृकेति । स्वार्थे कन् प्रत्ययः।तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानमिति तिस्रादेशः। न चाप्राप्त इति । तिसृकेत्यत्रापि टापा सहैकादेश-

वचने न स्तः। शसि भवितव्यम्। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति। अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः। तत्र षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः झल्युपोत्तममित्यनेन स्वरेण भवितव्यम्। तत्रान्तरेण जसो ग्रहणं जस एव भविष्यति। ननु चेदानीमेवोदाहृतं तिसृकेति। नित्स्वरोत्र बाधको भविष्यति। नाप्राप्तेऽन्यस्वरे तिसृस्वर आरभ्यते। स यथैवानुदात्तौ सुप्पितावित्येतं स्वरं बाधत एवं नित्स्वरमपि बाधेत। नैष दोषः। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्तेऽनुदात्तौ सुप्पितावित्येतस्मिंस्तिसृस्वर आरभ्यते। नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तइत्येवं तिसृस्वरोनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरं बाधिष्यते नित्स्वरं न बाधिष्यते। उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति। अतितिस्रौ। अतितिस्रः॥ चतुरः शसि॥१६७॥ शसि स्त्रियां प्रतिषेधः*। शसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः। चतस्रः पश्य। शसि चतुरः स्त्रियामप्रतिषेध आद्युदात्तनिपातनात् *। चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः। शसि स्वरः कस्मान्न भवति। आद्युदात्तनिपातनात्। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः शसिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदे-

स्थानिवद्भावात्पित् स्वरः प्राप्नोतीति भावः। अथ वेति। पूर्वविज्ञातबाध्यविषये प्रवृत्त्या चरितार्थं विधिं विप्रतिषेधात्परो विधिर्बाधते। उपसमस्तार्थमिति। समासेपि तिसृशब्दात्परः सुबुत्पत्तिरित्यतितिस्रावित्यत्रातिरकत्यद इत्यत्रातेर्धातुलोप इति वक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्। अत्र चोदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितो भवति। अतितिस्र इत्यत्र लिख्यत एव जस उदात्तत्वमित्युदाहरणत्वेन भाष्यकृतोपन्यस्तम्। चतुरः। स्त्रियामिति। स्थानिवद्भावेन प्राप्नोति। आद्युदात्तनिपातनमिति। स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तनिपातनमस्य स्वरस्य बाधकमित्यर्थः। एवमपीति। उपदे-

शिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव तर्हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधते । एवं विभक्तिस्वरमपि बाधेत । चतसृणामिति । विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात् *। विभक्तिस्वरस्य च भावः सिद्धः । कुतः । हलादिग्रहणात् । यदयं षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादिग्रहणं करोति । तज्ज्ञापयत्याचार्यो न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधते। कथं कृत्वा ज्ञापकम् । आद्युदात्तनिपातने हलादिग्रहणानर्थक्यम्*।आद्युदात्तनिपातने हि सति हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । नह्यन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयति । अन्यदतश्चतसृशब्दात् । षट्संज्ञास्तावन्न प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । जसि शसि चातो लुप्येते । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः । त्रिशब्दोपि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः। असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भविष्यति । शसि भवितव्यमेकादेश उदात्तेनोदात्त इति । अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः। तिसृशब्दोपि न प्रयोजयति । किं कारणम्।बहुवचनविषयत्वात्।तेन द्विवचनैकवचने न स्तः।असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवितव्यम् । शसि भवितव्यम् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति । अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः । चतुः शब्दश्चापि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवित-

शिवद्भावाल्लतिशिष्टे न विभक्तिस्वरेण निपातनस्वरो बाध्यते । बहुवचनविषयत्वादिति । विहितविशेषणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्वा समासेन भाव्यमितिभावः । तत्र चतसृशब्दादिति । यदि निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत

व्यम् । शसि भवितव्यं चतुरः शसीति । अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः । तत्र चतसृशब्दादेकस्माच्छस् असर्वनामस्थानमजादिर्विभक्तिरस्ति । यदि चात्र निपातनस्वरः स्यात् हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । नैव वा पुनरत्र शसिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । यणादेशे कृते शसः पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा । अवशिष्टस्य तर्हि प्राप्नोति । ऋकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यणादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति । नैषोस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत् । प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति ॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः॥१६८॥साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहो स्वित्सप्तमीबहुवचनस्य।कुतः संदेहः । समानो निर्देशः। सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् । कथं ज्ञायते। यदयं न गोश्वन्निति गोशुनोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् गोशुनोः प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । ननु चार्थसिद्धिरे-

---

तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । चतस्रः पश्येत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद्विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन तत् क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्वं ज्ञापयतीति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरसिद्धिः । नैव वेति । चतस्रः पश्येत्यत्र । ततश्चाद्युदात्तनिपातनमपि न कर्त्तव्यम् । यणादेशे कृत इति । अचिर ऋत इत्यनेन स्वरात् पूर्वं परत्वादिति भावः । अवशिष्टस्येति । तकाराकारस्येत्यर्थः । ऋकारेणेति । पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवद्भावात् । सावेका । साविति किमिति । यदि शास्त्रीयं सुरूपं गृह्यते तदा प्राथम्यात् प्रथमैकवचनस्य ग्रहणेन भाव्यम् । अथ प्रायोगिकम् । ततः सप्तमीबहुवचनस्य । तद्धि प्रयोगे सुरूपं श्रूयते । प्रथमैकवचनं तु विकृतं रूपं प्रयोगेन सुरूपमिति संशयानः पृच्छति । यदयमिति । गोषु श्वस्विति सप्तमीबहुवचनएकाच्त्वाद्गोभ्यां श्वभ्यामित्यादौ विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिषिध्यते । प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोनर्थकः प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छन्दरू-

वैषा। अनुगृहीताः स्मः। यैरस्माभिः प्रथमैकवचनमास्थाय गोशुनोः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। भवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। दोषास्तु भवन्ति। तत्र को दोषः। स्विना खिना। अन्तोदात्तत्वन्न प्राप्नोति। स्विखिनौ न स्तः। उक्तमेतत्। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ॥स्ववान् खवान्इत्येव भवितव्यम्। इह तर्हि याद्भ्यां याद्भिरिति न सिध्यति। तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। सावेकाचस्त्वन्मदोरुदात्तत्वे प्रतिषेधः*। सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्वया। मया। सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्याभावात्सौ*।सिद्धमेतत्। कथम्। यस्मादत्र तृतीयादिर्न तत्सावस्ति। यद्यपि तत् सौ नास्ति प्रकृतिस्तस्य सावस्ति। प्रकृतेस्त्वनेकाच्त्वात्। यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सावनेकाच् सा भवति॥अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे॥१६९॥

पं गौरित्यौकारान्तं श्वेत्याकारान्तं न च तस्मात्तृतीयादिविभक्तिः परा संभवतीति प्राप्त्यभावात्किं प्रतिषेधेनेति भावः। प्रकृतिग्रहणे हि विकृतेर्ग्रहणं भवति स्थानिवद्भावान्न तु विकृतिग्रहणे प्रकृतेः। अनुगृहीता इति। प्रतिषेधमन्तरेणेष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात्। स्विनेति। प्रथमैकवचने स्वीति विकृतप्रयोगात्तृतीयादौ प्रकृतिरूपस्य श्रवणाद्विकृत्या प्रकृतेरग्रहणादित्यर्थः। सप्तमीबहुवचने स्विष्विति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात् स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्तस्यैव तृतीयादौ प्रयोगात्सिध्यत्यन्तोदात्तत्वम्। याभ्यामिति। सप्तमीबहुवचने यत्स्विति यदेकाच् तत एव तृतीयादिरिति सिध्यत्यन्तोदात्तत्वं प्रथमैकवचने तु यानिति यद्रूपं न तस्मात्तृतीयादिरित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। नच तन्मध्यपतितत्वात्सुमो भेदकत्वाभावो विशिष्टरूपशब्दविषयत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषायास्तथा च नेदमदसोरकोरिति तथाभूतमेवास्या ज्ञापकम्। अन्ये त्वन्वादेशेऽशमुदाहरन्ति। एभ्य एभिरिति। सप्तमीबहुवचनएष्वित्यशादेशे कृते भवत्येकाच्। प्रथमैकवचने त्वयमित्येकाज् भवतीति स्वराप्रसङ्गः। ऊडिदमित्यत्रान्तोदात्ताधिकारादशादेशस्यानुदात्तत्वादनेन स्वरेण प्रयोजनम्। त्वन्मदोरिति। सौ यदृष्टं तस्मादेकाचः परा तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते। तृतीयादावेकाच्त्वमाश्रीयते न तु सावित्यर्थः। प्रकृतेरिति। सौ यदेकाच् तस्मात्परा तृतीयादिरुदात्तेति सूत्रार्थ आश्रीयत इत्यर्थः।

उत्तरपदग्रहणं किमर्थम् । यथैकाज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं विज्ञायेत । एकाजुत्तरपदादिति । अथाक्रियमाणउत्तरपदग्रहणे कस्यैकाज्ग्रहणं विशेषणं स्यात् । समासविशेषणम् । अस्ति चेदानीं कश्चिदेकाच्समासः यदर्थमेकाज्ग्रहणं स्यात् । अस्तीत्याह । शुनः ऊर्क् श्वोर्क् । श्वोर्जा श्वोर्ज इपि॥ ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥१७१॥ पदादिषु निशूपर्यन्तानि प्रयोजयन्ति। अन्यानि पदादीनि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धानि। ऊठुपधाग्रहणम्*। ऊठुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । अन्त्यप्रतिषेधार्थम् । अन्त्यस्य मा भूदिति । अष्टनो दीर्घात्॥१७२॥ दीर्घादिति किमर्थम् । अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीत । दीर्घादिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीतेति । षट्स्वरोत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्ते षट्स्वरे अष्टनः स्वर आरभ्यते । स यथैव दीर्घाद्बाधते एवं ह्रस्वादपि बाधेत । न दीर्घात्षट्स्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । आत्वे कृते षट्संज्ञाभावात् । अत उत्तरं प-

अन्तोदा । उत्तरपदग्रहणमिति । अनित्यसमास इत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते । अनित्यसमासस्यान्तोदात्तादेकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवतीति सूत्रार्थ आश्रयिष्यत इति नार्थ उत्तरपदग्रहणेनेति भावः । समासविशेषणमिति । अनित्यसमास इति सप्तमी विज्ञायेत । ततश्च समासस्य श्रुतत्वात्तस्यैवैकाज्ग्रहणमन्तोदात्तत्वं च विशेषणं विज्ञायेत न त्वश्रुतस्योत्तरपदस्येत्यर्थः । ऊडिदम् । पदादिष्विति । पद्दन्नोमासिति सूत्रनिर्दिष्टाः पदादयो गृह्यन्ते एकाज्ग्रहणं चेहानुवर्तत इति निश्चः परेऽनेकाच्त्वान्न गृह्यन्ते । यदा त्वल्लोपे कृते एकाचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धम् । येप्याद्युदात्तानां स्थाने विधीयन्ते आदेशास्तेन्तोदात्ता निपात्यन्तइति भाष्यकारवचनाद्विज्ञायते । ऊठ्युपधाग्रहणमिति । उपधारूप ऊठ् गृह्यते न त्वन्य इत्यर्थः । अष्टनो दी । दीर्घादिति । अष्टन आ विभक्ताविति नित्यत्वादात्वविधेर्व्यभिचाराभावाद्विकल्पे चात्वस्य ह्रस्वान्तात्परत्वात् षट्स्वरेण भाव्यमिति प्रश्नः । अष्टस्विति । अस्मादेव दीर्घग्रहणादात्वं विकल्पितमिति

ठति । अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थम्*। अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । आकारान्तस्य नुडर्थम् । आकारान्तस्य नुट् सिद्धो भवति। अष्टानामिति । ननु च नित्यमात्वम् । एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति । यदयं दीर्घग्रहणं करोति । इतरथा हि अष्टन इत्येव ब्रूयात्॥ शतुरनुमो नद्यजादी॥१७३॥ नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानम्*। नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बृहती बृहता । महती महता॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात्॥१७४॥ हल्पूर्वादिति किमर्थम् । अग्नये । वायवे । उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थम्*। उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । नकारान्तार्थम् । नकारान्तादपि यथा स्यात् । वाक्पत्नी । चित्पत्नी । हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात्*। हल्पूर्वग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । समुदायादेश-

भावः । अष्टनो दीर्घग्रहणमिति । न्यायसिद्धस्यैवार्थस्य दीर्घग्रहणं लिङ्गमात्वस्य बहिरङ्गायां षट्संज्ञायां कर्त्तव्यायामसिद्धत्वान्नान्तत्वादेव षट्संज्ञायाः सिद्धत्वात् । एतदेवेति । दीर्घग्रहणेनान्यथानुपपत्त्यायमर्थो ज्ञाप्यते । शतु । बृहन्महतोरिति । शतृवद्भावादेव सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत् । पृषदादिभ्यो मा भूदित्येवमर्थम् । ये तु गौरादिषु बृहन्महदिति पठन्ति तेषामनर्थकोऽसौ पाठोऽनुपसर्जनाधिकाराच्चातिबृहत्यतिमहतीति गौरादिङीष् नास्तीति ङीबेवोगिल्लक्षणः कर्तव्यस्तस्यैवानेनोदात्तत्वम् । नन्वत्र तदन्तविध्यभावान्न प्राप्नोति । नैतदस्ति । तदन्ते बृहन्महद्भ्यां परे नद्यजादी भवतः । उदात्त । उदात्तयणीति । उदात्तयण इत्यपनीयोदात्तहल इति वक्तव्यमित्यर्थः । वाक्पत्नीति । तत्पुरुषः। न भूवाक् चिद्दिधिष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वम् । विभाषा सपूर्वस्येति नकारादेशः । हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति । यथोरण्रपर इत्यनेनाणनण्समुदायस्य सौधातकिरित्यादौ रपरत्वं न भवत्येवमग्नय इत्यादौ यणयण्समुदाय उदात्तस्य स्थाने विधीयते न यणेव केवल इति स्वरो न प्रवर्तिष्यत इत्यर्थः । स्वरितत्वे चेति । उदात्तस्वरितयोर्यणः

त्वात्। समुदायोत्रादेशः। स्वरितत्वे चावचनात्*। स्वरितत्वे च हल्पूर्वग्रहणस्यावचनाद् मन्यामहे हल्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति। यत्तावदुच्यते। उदात्तस्य यणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थमिति। क्रियते न्यास एव। द्विनकारको निर्देशः। उदात्तयणो हल्पूर्वान्नोङ्धात्वोरिति। यदप्युच्यते। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वादिति। अयमस्ति केवल आदेशः। बहुतितवा। बहुतितव इति॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्॥१७६॥मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणम्*। मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणं कर्तव्यम्। आरेवानेतु नो विशः। त्रिप्रतिषेधश्च*। त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति॥नामन्यतरस्याम्॥१७७॥इह कस्मान्न भवति किशोरीणां कुमारीणाम्।ह्रस्वादिति वर्तते। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अग्नीनां वायूनाम्। किं कारणम्। दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावात्। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां स्वर इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घत्वम्। एवं तर्हि, नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणम्*।नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम्। मतौ ह्रस्वान्तादिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आहायं ह्रस्वान्तादिति।

स्वरितोनुदात्तस्ये त्यत्र समुदायादेशस्याश्रयणादेवाग्नय इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थं हल्पूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः। द्विनकारक इति। तत्रैको नकारो लुप्तपञ्चमीको निर्दिष्टस्तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणादुदात्तनकारात्परस्यानद्या उदात्तत्वं भवति। भाष्यकारेण भक्त्यतिशयः सूत्रकारं प्रति दर्शितो न त्वियं स्पष्टा गतिः। बहुतितवेति। बहूनि तितऊन्यस्या इति बहुव्रीहिः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यतिदेशादन्तोदात्तत्वमत्र विभक्तेरुदात्तत्वनिवृत्तये हल्पूर्वग्रहणं कृतमुदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनेन तु स्वरितत्वं भवति। ह्रस्वनु। आरेवानिति। रयिरस्यास्तीति मतुप्। रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं पूर्वैकादेश आद्गुणस्ततो ह्रस्वाभावान्मतुप्स्वरो न प्राप्नोतीति वचनम्। त्रिवतीरिति। छन्दसीर इति वत्वम्। वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। नाम। मतौ ह्रस्वान्तादिति। मतुपि ह्र-

न च नामि ह्रस्वान्तोस्ति । तत्र भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । ह्रस्वान्तं भूतपूर्वमिति । सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते । अयं चास्ति सांप्रतिकः । तिसृणामिति । नैतदस्ति । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनात्र भवितव्यम् । तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। षट् त्रिचतुर्भ्यो नामुदात्तो भवति। ततो हलादिः । हलादिश्च विभक्तिरुदात्ता भवति । षट्त्रिचतुर्भ्य इति । इदं तर्हि त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः । ननु चात्रापि नृचान्यतरस्यामित्येष स्वरो बाधको भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् । झल्ग्रहणं तत्रानुवर्तते। किं पुनः कारणं झल्ग्रहणं तत्रानुवर्तते । इह मा भूत् नान्ने ॥ उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो बाधको भविष्यति । इदं तर्हि नरि । नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नामित्येव ब्रूयात्। तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति। अथ वा नैवं विज्ञायते। नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति। कथं तर्हि, नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादिति वर्ततइति॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः॥१८२॥ सा। विति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहो स्वित्सप्तमीबहुवचनस्य । कु-

---

स्वान्तं यद्दृष्टं तस्मात्परो नामन्यतरस्यामुदात्तो भवतीत्यर्थः । भूतपूर्वगतिरिति । अकृते दीर्घे ह्रस्वान्तात्परो नामभूदिति दीर्घे कृते स्वरः प्रवर्त्तते । षट्त्रिचतुर्भ्यो नामिति । विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थो योगविभाग इति सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते। नैकमुदाहरणमिति । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यत्र ह्रस्वग्रहणस्य स्वरितत्वमिहार्थं प्रतिज्ञातं तच्च सर्वह्रस्वसंग्रहार्थमिति विषयसंकोचो न युक्तोन्यथा लाघवाय नृचान्यतरस्यामित्यनन्तरं नामिति ब्रूयादित्यर्थः। मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति । मतुब्ग्रहणमिहानुवृत्तं सामर्थ्यात्सप्तम्यन्तं संपद्यते । ततो मतौ यद्ध्रस्वान्तं दृष्टं तस्मात्परो नामुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते । न गोश्व । इहापीति । एकप्रकरणोपादानादिति भावः । ताभ्यामित ।

तः संदेहः । समानो निर्देशः । पुरस्तादेष निर्णयः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति । इहापि तदेव भवितुमर्हति । यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् । ताभ्यां ब्राह्मणाभ्यां याभ्यां ब्राह्मणाभ्यामत्र न प्राप्नोति। विधिरप्यत्र न सिध्यति । किं कारणम् । नह्येतद्भवति यत्सौ भवति रूपम्। इदं तर्हि तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । विधिश्च सिद्धो भवति । निषेधस्तु न प्राप्नोति । अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किंचिदिष्टं संगृहीतं भवति आहोस्विद्दोषान्तमेव । अस्तीत्याह । इह याभ्यो ब्राह्मणीभ्यस्ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति । विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् । यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं, तेनेति स्वरः पुंसि न सिध्यति । न चावश्यं पुंस्येव स्त्रियां पुंसि नपुंसके च । तेन ब्राह्मणेन । तया ब्राह्मण्या । तेन कुण्डेनेति । सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणे एष दोषः । तस्मादुभाभ्यामपि प्रतिषेधे यत्तदोश्च ग्रहणं कर्तव्यमिति । न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्-

सप्तमीबहुवचने तेष्वित्यवर्णान्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । विधिरप्यत्रेति। तेष्विति सप्तमीबहुवचने यदकारान्तं रूपं न तस्मादत्र परा तृतीयादिः । ताभ्य इति । तास्विति सप्तमीबहुवचने ऽवर्णान्तत्वात् । तेनेति । स इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं न तस्मात्परं तृतीयैकवचनं किं तर्हि रूपान्तरयुक्तात् । तयेति । सेति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्मात्परा तृतीया । नपुंसके च तदिति साववर्णान्तमेव न भवतीति तेन ब्राह्मणकुलेनेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः । सप्तमीबहुवचनस्यापीति । तेष्विति पुंनपुंसकयोस्तावदवर्णान्तं न भवति । तास्विति । स्त्रियां यद्यप्यवर्णान्तं तथापि तयेत्यत्र रूपान्तरयुक्तात्परा तृतीयेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । तस्मादिति । प्रथमैकवचनस्य त्विह ग्रहणमिति निर्णयस्तेन ह्यवानित्यादावपि मतुप उदात्तत्वप्रतिषेधो भवति । सप्तमीबहुवचने त्ववर्णान्ता ब्रह्मादयो न भवन्तीति मतुप उदात्तत्वनिषेधो न स्यात् । तेनेति यदुपन्यस्तं प्राप्तस्तत्र कथं स्वरः । एकारान्तं यदेकाच् सौ तस्मादत्र परो न टा ॥ न चादगुणे कृते प्राप्तिर्निषेधादुभयाश्रये । विधावन्तादिवत्वस्य चिन्त्यं तस्मादिदं

ऋङ्कृद्वयो यत्तदोश्चेति॥ तित्स्वरितम्॥१८५॥तिति प्रत्ययग्रहणम्*। तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। ॠत इद्धातोः । किरति । गिरति । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । यदि दकारः । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति । यदि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते । अदसोसेर्दादुदोमः अमूभ्यामित्यत्र न प्राप्नोति । एवं तहर्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणमिति । यदयं दिव उदिति उकारं तपरं करोति । एवमर्थमेव तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमत्र मा भूदिति । नैष तकारः । कस्तर्हि दकारः । यदि दकारो न ज्ञापकं भवति । एवं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति दकारोपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धशि चेत्युत्वं प्राप्नोति । सौत्रो निर्देशः । अथ वा असंहितया निर्देशः करिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययस्तपरस्तत्कालस्येति॥ तास्यनुदा-

---

बुधैः॥ तित्स्वरितम् । किरतीति । ता प्रत्यायितः संज्ञाधर्मेण संज्ञी कथ्यते इत्यस्ति तिद्व्यपदेश आदेशस्य यथाऽचो यदिति प्रत्ययस्य । इत्संज्ञा प्रत्यायक एव व्यवस्थितस्य प्रवर्तते । लोपविधानद्वारेण च तस्यासत्वं प्रत्याय्ये प्रतिपाद्यते तथा चायमर्थो ऽजन्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति स च तित्कार्यं लभत इति अनेकप्रयोजनदर्शनाच्चानुबन्धानां तकारस्तत्कालग्रहणार्थश्च स्यात् स्वरितार्थश्च । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इति परिभाषा तु भाष्यवार्तिककाराभ्यां न क्वचिदाश्रिता । एवमर्थमेवेति । उकारार्थमित्यर्थः । कस्तर्हि दकार इति । इत्संज्ञायां च कर्तव्यायां वावसान इति चर्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्तित्वाभावात् स्वरितत्वाभावः । दकारोपीति । नन्वेवं सति तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमीसमासस्याश्रयणादृदोरबित्यत्रोकारस्य दपरत्वाद्भिन्नकालग्रहणाप्रसङ्गः। एवं तर्हि थकारस्य स्थाने जश्त्वं कृत्वा निर्देशः ऋदोरबिति करिष्यते । जश्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्दपरत्वाभावः । अन्यत्रापि भाष्ये यदुक्तं नैष तकारः कस्तर्हि दकार इति तस्यापि थस्य जश्त्वेन यो दकारः स विज्ञेयः । ता-

तेनूङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्निङोः॥१८६॥ अदुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते अकारो य उपदेश इति आहोस्विदकारान्तं यदुपदेश इति। किं चातः। यदि विज्ञायते अकारो य उपदेश इति। हतो हथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते अकारान्तं यदुपदेश इति। न दोषो भवति। ननु चाकारान्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमानेऽत्रापि प्राप्नोति। एतदपि व्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तं भवत्युपदेशः। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। यदि तर्हि अकारान्तं यदुपदेश इति विज्ञायते। मा हि धुक्षातां मा हि धुक्षाथामत्रापि प्राप्नोति। अस्त्वनुदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। न सिध्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। अनुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम् परत्वाल्लोपः। एवं तर्हि इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः। न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः, प्रकल्प्य चापवादविषयं

स्यनुदात्ते। कथमिति। यदोपदेशोकारेण विशेष्यते तदा तदन्तविधिसद्भावादकारान्तउपदेश इत्यर्थः संपद्यते। यदा तूपदेशेनाकारो विशेष्यते निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातस्तदाऽकार उपदेश इत्यर्थ इति पक्षद्वयसंभवात्प्रश्नः। हत इति। हन्ते रकार उपदेशो भवति ततः परं लसार्वधातुकमिति स्वरप्रसङ्गः। हन्तिस्त्वकारान्त उपदेशे न भवतीत्यकारान्त उपदेश इति विज्ञायमाने न दोषः। तदपीति। अथ हकार एवादन्ततया कस्मान्नाश्रीयते। नैतदस्ति। समुदायपरत्वादुपदेशस्य नास्ति हकारस्योपदेशत्वम्। तथा हि। हन्तिर्नकारान्तो व्यवसित उपदेशे हकारस्तु कल्पितोकारान्तत्वं नेति नासाविह गृह्यते। अर्थवतेति। यः शब्दोऽर्थवान् सोऽर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदं प्रतिपद्यते। यथेयायेत्यत्र णधातुस्ततश्चैकाजिति व्यपदिश्यते। अनर्थकस्य तु भेदनिबन्धनाभावाद्व्यपदेशिवद्भावाभावः। माहिधुक्षातामिति। लोपे कृतेऽकारादुपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवतीति नास्त्यनुदात्तत्वप्रसङ्गः। उपदेशे यदकारान्तमित्यत्र तु पक्षे कृसस्योपदेशे ऽकारान्तत्वात् कृते लोप एकदेशविकृतस्यानन्य-

तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। तन्न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादविषयं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते। तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्ते ऽनुदात्ते उदात्तो लुप्यते। तास्यादिभ्योनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः*। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः। सार्वधातुक इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अभ्यस्तसिजर्थः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके। लसार्वधातुकमित्युच्यमाने तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यात्। स यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। चित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन*। चित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः। चोपनः। तास्यादिभ्योनुदात्तत्वस्यावकाशः। आस्ते। शेते। इहोभयं प्राप्नोति। आसीनः। शयानः। तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन।

त्वात्तदुत्तरं लसार्वधातुकमिति स्वरप्रसङ्गः। तन्न तावदत्रेति। लसार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्रवर्तत इत्यर्थः। सोसाविति। परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं चेति विचारे यद्यपि परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भवत्येव। तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यादिति। असति सप्तमीनिर्देशे अभ्यस्तानामादिरुदात्तो लसार्वधातुकं चोदात्तमिति सूत्रार्थः स्यात्। वचनसामर्थ्याच्च यौगपद्यं स्यात्। यथान्तस्य तवै युगपदित्यत्र पर्यायो वा प्रसज्येत। न चैतच्छक्यते वक्तुं लसार्वधातुकमित्यप्युच्यमाने ऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति यथाश्रुतसंबन्धसंभवे विभक्तिविपरिणामस्यायोगात्। तास्यादिभ्य इत्येषेति। अस-

नैष युक्तो विप्रतिषेधः। किं कारणम्। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्योदात्तत्वम्। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्ह्यसंभवोपि। ननु चात्रास्ति संभवो यदुभयं स्यात्। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। नैषोस्ति संभवः। आदेरनुदात्तत्वमन्त्यस्य चोदात्तत्वमिति। कथम्। वक्ष्यत्येतत् स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवति। मुकश्चोपसंख्यानम् *। मुकश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पचमानो यजमानः। मुका व्यवहितत्वाददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वं न प्राप्नोति। ननु चायं मुगदुपदेशभक्तोदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते। न सिध्यति। अङ्गस्य मुगुच्यते। विकरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ सङ्घातभक्तः। अशक्यो मुक् अदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुम्। अथायमतो भक्तः स्याद् गृह्येतायमदुपदेशग्रहणेन। बाढं गृह्येत। अद्भक्तस्तर्हि भविष्यति। तत्कथम्। वक्ष्यत्येतस्य परिहारम्। इतश्चोपसंख्यानम् *। इतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। इड्भिश्च व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति। पचतः। पठतः। इतश्चानेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। यद्यनेकान्ता अनु-

---

तर्णा हि पञ्चमो सप्तमीनिर्देशस्तत्र कृतार्थः। संघातः कार्यीति। ततश्चानस्य सर्वस्यानुदात्तत्वं न भाव्यं न त्वादेः परस्येति वचनादादेः। तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोध इति परत्वात् चित्स्वरं बाधित्वाऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः। वक्ष्यतीति। सप्तमेध्यायेङ्गस्य योऽकारस्तस्य मुगिति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् तत्र स्वावयवेन व्यवधानाभावादुपदेशग्रहणान्मुकि सत्यध्यर्धमात्रत्वेऽपि प्रवर्तते निघातः। आतो ङित इति यादेशस्त्वाकारस्यात इति तपरकरणान्न भवति। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिहारो नोक्तः। हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येवं व्यवस्थापनात्। इतश्चेति। तुदत इत्यादौ सावकाशं वचनं पचत इत्यादौ न प्रवर्तेत। शप उपदेशे हलन्तत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचनमित्त्वं ग्रकादनुदात्तार्थम्। अनेकान्ता इति। यद्यपि तस्य

बन्धाः। अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अत्तः। जुहुत इति। अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्यो ऽप्रतिषेधः स्थान्यादेशाभावात्*। तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति। स्थान्यादेशाभावात्। नैवात्र स्थानिनं नैवादेशं पश्यामः। अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वा *। अथ वा यदयमनुदात्तङिद्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न लुक्श्लुविकरणेभ्योनुदात्तत्वं भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अनर्थमेतत्स्यात्। विन्द्राते खिन्दाते। यत्तर्हि ङिद्ग्रहणं करोति। न हि श्नम्विकरणो ङिदस्ति। ङितोनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः ऽप्रतिषेधो वक्तव्यः। चिनुतः। लुनीतः। ङित इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। ङितोनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् *। ङितो ऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यो ऽप्रतिषेधः। अनर्थकः। प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति। सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात्। सर्वमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः। उपदेशे ऽनुदात्तेतः। उपदेशे ङितः। उपदेशे ऽकारान्ता-

लोप इत्यत्रैकान्तपक्षः स्थापितस्तथापि पक्षान्तराश्रयेणात्र परिहार उक्तः। एकान्तपक्षेप्युदीचांमाङ इति कृतात्वस्य निर्देशात् ज्ञापकात्कार्येष्वनुबन्धानामप्रतिबन्धकत्वमनुमीयते। अत्त इति। यथा पचाव इति कृतेपि दीर्घत्वउपदेशग्रहणान्निघातो भवत्येवं श्लुलोपेपि प्राप्नोतीति भावः। नैवात्रेति। आदेशस्यात्राभावरूपत्वाददुपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवति। न च स्थानिवद्भावोस्ति। अल्विधित्वात्। नापि प्रत्ययलक्षणम्। वर्णाश्रयत्वात्। पचाव इत्यत्र तु दीर्घीभूतोकारो विद्यतएवेति प्रवर्ततएव निघातः। अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वेति। आस्ते शेतइत्येवमाद्यर्थात्। विन्द्रातइति। विन्दीन्धिखिदिभ्यः प्रतिषेधमनाश्रित्येदमुक्तम्। विकरणेभ्य इति। सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यनपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते। आदिः। अनिटः पित इति। अनिटः सिचः परः पि-

दिति॥आदिः सिचोन्यतरस्याम्॥१८७॥सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पित उपसंख्यानम्*। सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पित उपसंख्यानं कर्तव्यम् । माहि कार्षम् । अनिट इति किमर्थम्।मा हि लाविषम्॥स्वपादिहिंसामच्यनिटि॥१८८॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो विप्रतिषेधेन *। स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। स्वपादीनां वावचनस्यावकाशः। स्वपन्ति। श्वसन्ति। अभ्यस्तस्वरस्यावकाशः।ददति दधति। इहोभयं प्राप्नोति । जाग्रति । अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन॥अनुदात्ते च॥१९०॥अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः *। अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः। अविद्यमानोदात्ते ऽनुदात्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लोपयणादेशार्थम् । लोपयणादेशयोः कृतयोराद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । माहि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥ सर्वस्य सुपि ॥१९१॥ सर्वस्वरोऽनकच्कस्य*।सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सर्वके ॥ भीह्रीभृहुम-

---

त्यक्षउदात्तो भवति । पक्षे त्वनुदात्तः। तेन मा हि कार्षमिति तिङन्तं पक्षे आद्युदात्तं पक्षे त्वन्तोदात्तं भवति। अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात्। मा हि लाविषमिति पक्षआद्युदात्तं तिङन्तं पक्षे मध्योदात्तं सिचः स्वरेण न त्वन्तोदात्तम् । स्वपादि । आगणान्ताः स्वपादयः । स्वपन्तीति । पक्षे आद्युदात्तं पदं पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम्। अनुदात्ते। मा हि स्म दधादिति। शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वादेकारलोपे कृतेऽचोनुदात्तस्य परस्याभावादाद्युदात्तं न स्यात् । बहुव्रीहिविज्ञाने तु भवति । दधात्यत्रेति । अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति । सर्वस्य। सर्वशब्द उणादिष्वन्तोदात्तो निपातितः। सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादिलक्षणोञ् यथा स्यादिति । तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं विधीयते । सर्वस्वरोनकच्कस्येति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति साकच्कस्याप्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्। भीह्री। अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते वच-

दजनघनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति॥१९२॥भ्यादिग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। ददाति। दधाति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अभ्यस्तस्वरोत्र बाधको भविष्यति। अन्ततउभयं स्यात्। अनवकाशाः खल्वपि विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशश्चाभ्यस्तस्वरः। कोऽवकाशः। मिमीते। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। आटः पूर्वस्य मा भूदिति। बिभयानि। न चैवास्ति विशेषः। प्रत्ययाद्वा पूर्वस्योदात्तत्वे सत्याटो वा। अपि च पिद्वक्तः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। आट एव मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पिद्वक्तः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्व-

---

नम्। भ्यादिग्रहणमिति। अनुदात्ते चेत्यनेनाद्युदात्तत्वं विधीयते। अनेन च प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वमिति विरोधान्नच्यस्य दर्शनवशाद् भ्यादीनामेव प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः। ददातीति। वचनमन्तरेण विषयविभागो न लभ्यतइति भावः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण चोदक आह। अभ्यस्तस्वर इति। सिद्धान्तवाद्याह। अन्तत इति। विरोधात्समावेशाभावे पर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः। अथ वा सर्वेषामभ्यस्तानां पितो लसार्वधातुकात् पूर्वस्योदात्तत्वं स्यादिति प्रतिपादयितुमाह। अनवकाशा इति। मिमीत इति। ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वम्। अथ प्रत्ययग्रहणमिति। भ्यादिभ्यः परः प्रत्यय एव पित् संभवतीति प्रश्नः। आटः पूर्वस्येति। आडुत्तमस्य पिच्चेति पित्त्वमाट एव विधीयतइति पक्षाश्रयेणेदमुक्तम्। आट् चागमो न प्रत्ययः। प्रत्ययाद्वेति। अत्र हि यः प्रत्ययात् पूर्वः स एवाट इति विशेषाभावः। अपि चेति। पित्त्वं लोडुत्तमस्यैव विधीयते न त्वाट इत्याट्सहितो लोडुत्तमः पिद्भवति। ततश्च पूर्वस्योदात्तत्वं भवत्येवेत्यर्थः। आट एवेति। लोडादेशात्पितः पूर्व आड् भवति प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवत्याट्सहितस्य प्रत्ययत्वात्। पिद्वक्त इति। ततश्च स्वावयवेन पौर्वापर्याभावः। एवं तर्हीति। प्रत्ययग्रहणमन्तरेण साट्कात्पितः पूर्वस्योदात्तत्वे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययात् पूर्वस्याच उदात्तत्वं यथा स्यात् संघातस्य मा भूदित्येव-

रविधौ सङ्घातः कार्यी भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । चित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेनेत्युक्तं तदुपपन्नं भवति । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् । न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति।एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । उपोत्तमं रिति,रिदन्तस्य। चङ्यन्यतरस्यां, चङन्तस्य। यद्येतज्ज्ञाप्यते। चतुरः शसि शसन्तस्यापि प्राप्नोति । शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इतरथा हि तत्रैवायं ब्रूयाद् ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः चतुर्भ्यश्चेति । अथ पिद्ग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। जागृति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भवत्येवात्र पूर्वेण। इदं तर्हि प्रयोजनम्। दरिद्राति। आकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । लोपे कृते नास्ति

मर्थम्। संघातस्य कार्यित्वे पर्यायेणोदात्तत्वप्रसङ्गः। यदि च स्वरविधौ संघातः कार्यी भवति ततस्तन्निवृत्त्यर्थमिह प्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीत्यर्थः। चित्स्वरादिति। यतो लसार्वधातुकस्य सर्वस्यानुदात्तत्वं नत्वादेस्ततो विप्रतिषेध उपपद्यते। एकस्मिन्विषये प्रसङ्गादुदात्तानुदात्तयोरित्यर्थः। पूर्वग्रहणमिति। प्रत्यये पितीति वक्तव्यमिति प्रश्नः। स्वरविधौ सप्तम्य इति। संघातस्य प्रत्ययान्तस्य कार्यनिवृत्त्यर्थं पूर्वग्रहणं स्वरविधौ तदन्तस्य कार्यित्वं ज्ञापयतीत्यर्थः। तदन्तपक्षे चायमर्थः स्यात्। भ्यादिर्विहितपिदन्तस्योदात्तत्वं भवतीति। उपोत्तमं रितीति। अत्र हि रिति प्रत्यये परत उपोत्तमोदात्तप्रसङ्गो रित्प्रत्ययान्तस्य चोपोत्तमोदात्तत्वमिष्यते। चतुर्भ्यश्चेति। असर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेश्चोदात्तत्वविधानाच्छसेव भविष्यतीति भावः। भवत्येवात्र पूर्वेणेति। अभ्यस्तानामादिरित्यनेन। ननु च स्वरभेदो भवति। अनेन पूर्वस्य ऋकारस्योदात्तत्वं भवति। ततश्चोदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितप्रसङ्गोभ्यस्तानामादिरित्यनेन तूदात्तत्वे पदमाद्युदात्तं भवति। एवं तर्हि नित्यत्वात् पूर्वं यणादेशे कृते नास्ति स्वरभेदः। ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्यणादेशोप्यनित्यः। एवं तर्हि स्पष्टोदाहरणान्तसद्भावान्न सुष्ठु भाष्यकारेणेतन्निरूपितम्। दरिद्रातीति। अत्रैकारस्योदात्तत्वं मा भूदाद्युदात्तत्वमेव

व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः। स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति॥ अचः कर्तृयकि॥१९५॥यकि रपर उपसंख्यानम्*।यकि रपर उपसंख्यानं कर्तव्यम्।स्तीर्यते स्वयमेव ।उपदेशवचनात्सिद्धम्*।उपदेश इति वक्तव्यम्।उपदेशवचने जनादीनाम्*। उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यति। जायते स्वयमेव । जायते स्वयमेव । योगविभागात्सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते। अजन्तानां कर्तृ यकि। वा आदिरुदात्तो भवति । चीयते स्वयमेव चीयते स्वयमेव। जायते स्वयमेव जायते स्वयमेव । तत उपदेशे। उपदेशे ऽजन्तानां कर्तृयकि वा आदिरुदात्तो भवति। स्तीर्यते स्वयमेव स्तीर्यते स्वयमेव।तत्तर्ह्युपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न ह्यन्तरेणोपदेशग्रहणं योगाङ्गं जायते । न कर्तव्यंप्रकृतमनुवर्तते।क्व प्रकृतम्।तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिति। ननु चोक्तमुपदेशे जनादीनामिति। नैष दोषः । नैवं विज्ञायते। उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति। कथं तर्हि। जनादीनामपरात्वे उपदेशवचनं कर्तव्यमिति । तत्तर्हि तत्रोपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम् । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुना-

यथा स्यादित्येवमर्थं पिद्ग्रहणमित्यर्थः । लोपि कृत इति । आभस्तयोरात इति परत्वाल्लोपः। अचः कर्तृ । जायते स्वयमेवेति। अन्तर्भावितण्यर्थत्वाज्जनिः कर्मकर्तृयग्विषयः । एवं द्वादशधा जज्ञइत्यादौ चान्तर्भावितण्यर्थस्य सकर्मकस्य दृश्यते प्रयोगः। न कर्तव्यमिति । योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्। तत्र ये विभाषेति यकारादिप्रत्ययविषयभाव उपदेशेजनादीनामात्वविधानादिह च तास्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशे ऽजन्तस्य कर्तृयक्याद्युदात्तस्य विधानात् सर्वत्रेष्टविषये स्वरः सिद्धः। थलि । सेड्-

सिकलोपो झलि क्ङितीति॥ थलि च सेटीडन्तो वा॥१९६॥ सेड्ग्रहणं किमर्थम् । न थलीडन्तो वेत्युच्येत । इडन्तो वेत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । पपक्थ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अच इति वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ययाथेति॥ संज्ञायामुपमानम्॥२०४॥ किमर्थमिदमुच्यते । न ञ्नित्यादिर्नित्यमेव सिद्धम् । ञ्नितीत्युच्यते । न चात्र ञ्नितं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अङ्गाधिकारोक्तस्य स प्रतिषेधः । न लुमताङ्गस्येति । अत उत्तरं पठति । उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य॥ उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं क्रियते । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः । अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गर्गाः । वत्साः । विदाः । उर्वाः । उष्ट्रग्रीवा । वामरज्जुः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं न भवति । इह वा त्रय इति तद्धितस्य कित इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति । यद्यनुबन्धलक्षण इत्युच्यते पथिप्रियो मथिप्रिय इति पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञाप-

ग्रहणमिति । इड्ग्रहणादेव थल् सेड् ग्रहीष्यत इति प्रश्नः । पपक्थेति । थलीत्यनेन थलन्तस्य ग्रहणादन्ताप्यन्तोदात्तत्वम् । पक्षे चाद्युदात्तत्वं स्याल्लितस्वरेण मध्योदात्तत्वं चेष्यते । इड्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते पेचिथेति तदोदात्तत्वार्थं स्यादन्यथा च लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधाने पपिथेत्यादौ चतुर्थाभावे ऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवत्येवमिडभावे ऽपि पपक्थेत्यत्र स्यात् । संज्ञायाम् । प्रत्ययलक्षणेनेति । चञ्चेव चञ्चा वध्रिकेव वध्रिकेत्यादौ संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुब्विधानात् अङ्गाधिकार इति । सौत्रः सप्तम्य इति वचनान्नलुमता तस्मिन्निति न्यासे ऽपि नास्ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्यर्थः । अनुबन्धलक्षण इति । अनुबन्धमात्राश्रयस्वरविषयं ज्ञापकमित्यर्थः । उष्ट्रग्रीवेति । इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्य इति लुप् । पथिप्रिय इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-

यत्ति स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । एवमपि सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति।आमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । इह च माहि दातां माहिधातामादिः सिचोन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । एवमपि सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यनुबन्धलक्षण इत्येव । कथं पथिप्रियो मथिप्रियः।वक्तव्यमेवैतत्।पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि लुमतालुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति॥निष्ठा च द्व्यजनात् ॥२०५॥ निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधः*।निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। दत्ताभ्रां गुप्ताभ्राम् । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात्*। बहिरङ्गोत्र दीर्घः । अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अन्तरेण प्रतिषेधमन्तरेण चैतां परिभाषां सिद्धम् । कथम् । नैवं विज्ञायते। न चेदकारान्ता निष्ठेति । कथं तर्हि न चेदाकारात्परा निष्ठेति।यद्येवं निर्देशश्चैवं नोपपद्यते। नह्येषा आकारात्परा पञ्चमी युक्ता।इह च प्राप्नोति । आप्तो राद्ध इति । एवं तर्हि न चेद्वर्णात्परा निष्ठेति । भवेन्निर्देश उपपन्न इह तु प्राप्नोति।आप्तो राद्ध इति।इह च न प्राप्नोति यतः

आद्युदात्तत्वं च प्राप्नोत्यन्तोदात्तत्वं चेष्यते।सर्वस्तोम इति।बहुव्रीहौ प्रकृत्याद्युदात्तत्वं सर्वशब्दस्येष्यते । अनुबन्धलक्षण इत्येवेति । एवं च कित् स्वरोपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति । सिच् सर्वामन्त्रितस्वरास्तु भवन्ति । अत्रय इत्यनेतस्यानिञ इति ढकोऽत्रिभृगुकुत्सेति लुक् । सर्पिरागच्छेत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुक् । मा हि दातामित्यत्र गातिस्थाघुपेति सिचो लुक् । निष्ठा च । निष्ठायां यजीति। अनाकारान्ता या निष्ठेत्याश्रित्य वार्तिकारम्भः। निर्देश इति । अनात इति भाष्यमित्यर्थः । इह च प्राप्नोतीति । विधिः । प्रति-

रत इति। एवं तर्हि विहितविशेषणमकारान्तग्रहणम् । न चेदकारान्ताद्विहिता निष्ठेति । एवमपि दत्तः । अत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति । आप्तो राद्ध इति । एवं तर्हि कार्यिविशेषणमाकारग्रहणम् ।न चेदाकारः कार्यी भवतीति । एवमपि अद्याष्टः कदाष्टः।अत्र न प्राप्नोति । तस्मात्सुष्ठूच्यते। निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥ आशितः कर्ता॥२०७॥किं निपात्यते । आशिते कर्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च*। आशित इति क्तः कर्तरि निपात्यते । आशितवान् । आशितः। उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते। आद्युदात्तत्वमनिपात्यमधिकारात् सिद्धम् । उपधादीर्घत्वमनिपात्यम् । आङ्पूर्वस्य प्रयोगः । यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति।न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम्॥रिक्ते विभाषा॥२०८॥ विभाषावेणून्धानयोः॥२१५॥किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते।कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते।यदि संज्ञायामुपमानं निष्ठा च द्व्यजनादिति च नित्ये प्राप्ते आरम्भः ततः

षेधाभावात् । न चेदाकार इति । तेनाप्तो राद्ध इत्यादावाकारस्योदात्तत्वाभावः। अद्याष्ट इति । एकादेशे कृते आकारः कार्यीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तस्मात्कार्यिविशेषणपक्षे ऽप्यवश्याश्रयितव्या बहिरङ्गपरिभाषेत्याह । तस्मादिति । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति सुष्ठूच्यते । अवश्याश्रयितव्यत्वादस्याः परिभाषायास्तत्राद्याष्ट इत्यत्रैकादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधाभावः। आशितः । सकर्मकत्वादशेः कर्त्तर्यप्राप्तः क्तो निपात्यते । नचाविवक्षितकर्मत्वादकर्मकव्यपदेशात्कर्त्तरि क्तो लभ्यते । पचिददात्यादीनामपि कर्मविशेषाविवक्षायां कर्त्तरि क्तप्रसङ्गात् । तस्माद्यस्य न कदा चिदेकस्मिन्नेवार्थे द्रव्यकर्मणा संबन्धः सो ऽकर्मको नान्यः। आङ्पूर्वस्येति । थाथादिस्वरापवाद आद्युदात्तत्वं विधीयते । न लक्षणेनेति । संहितैवापौरुषेयाणीति भावः । रिक्ते । वेणुरिक्त-

प्राप्ते अन्यथा त्वप्राप्ते। वेणुरिक्तयोरप्राप्ते विभाषाप्राप्ते नित्यौ विधिः। वेणुरिव वेणुः। रिक्तो नामकश्चित्॥ उपोत्तमं रिति॥२१७॥ उपोत्तमग्रहणं किमर्थम्। न रिति पूर्वमित्येवोच्येत । तत्रायमर्थः। मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियामित्यत्र पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । एवं तर्हि उपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थम् । चङ्यन्यतरस्याम् । उपोत्तममित्येव । इह मा भूत् । माहि स्म दधत्॥ अन्तोऽवत्याः॥२२०॥ ईवत्याः॥२२१॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते । न वत्या इत्येवोच्येत । वत्या इतीयत्युच्यमाने राजवती अत्रापि प्रसज्येत । अथावत्या इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नैषोऽवतीशब्दः। कस्तर्हि । अन्वतीशब्दः । यथैव तर्हि नलोपस्यासिद्धत्वान्नावतीशब्दः । एवं वत्वस्यासिद्धत्वान्न वतीशब्दः । आश्रयात्सिद्धत्वं स्यात् ॥ चौ॥२२२॥ चोरतद्धिते*। चुस्वरः अतद्धित इति वक्तव्यम्। इह मा भूत् । दाधीचो माधूच इति। तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम्। प्रत्ययस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । स्थानान्तरप्राप्तश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्यापवादः । अनुदात्तौ सुप्पिताविति । अनुदात्तौ

योरिति। संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिः प्रवर्तत इति भावः। उपोत्तमम्। न रितीति। रइदस्येत्यन्तोवर्णो रिच्छब्देनोच्यते। तस्मित्पूर्वमुदात्तमिति विज्ञायमाने नार्थ उपोत्तमग्रहणेनेत्यर्थः। मा हि स्म दधदिति। धेटो विभाषा धेट्श्व्योरिति चुङ्यङादेशः। तत्र त्रिप्रभृतीनामभावादुपोत्तमं चङन्तस्य नास्तीति चङ एवोदात्तत्वं भवति। पूर्वग्रहणे क्रियमाणे चङः पूर्वस्य धातोः स्यात्। चौ। चोरतद्धित इति। चौ यः स्वरो विधीयते स चोः संबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः कृतः। प्रत्ययस्वरोऽत्रेति। यत्रानुदात्त प्रत्ययः स चुस्वरस्यावकाशः। दधीचो दधीचेति भावः। स्थानान्तरप्राप्त इति। अपवादस्थानं प्राप्तो बलवानित्यर्थः। तदेवापवादत्वं दर्शयति। प्रत्ययस्वरस्येति। प्रत्ययस्वरस्यैवोदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यापत्तिः क्रियत इति प्रत्ययस्वरापवादश्चुस्वर इत्यर्थः। कृत स्व-

सुप्पितावेतस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः । स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते । एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन् साववर्णेति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । दधीचः पश्येति । एवं तर्हि न तृतीयादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधम् । यदि विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । वृक्षवान् प्लक्षवान् । अत्र न प्राप्नोति । मतुब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति । यदि तदनुवर्तते । वेतस्वानत्रापि प्राप्नोति । मतुब्ग्रहणमनुवर्तते । ड्मतुबेषः । यदि तर्हि मतुपो ग्रहणे ड्मतुपो ग्रहणं न भवति । वेतस्वानिति वत्वं न प्राप्नोति । सामान्यग्रहणं वत्वे । इह पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणम् । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति दधीची इति । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् ।

रेण चाञ्चतेरकार उदात्तः । न गोश्वन्निति । अञ्चतिर्धातुरेव तत्रोपात्तो न तु नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिद्धनलोपः क्विन्नन्तः । तृतीयादिस्वरस्येति । न गोश्वन्नित्यत्र साँवकाच इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्तते । यत्र तर्हीति । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य बाधक एव चुस्वर इत्यर्थः । एवं तर्हीति । न गोश्वन्नित्यत्र विभक्तिग्रहणमेवानुवर्तते न तृतीयादिग्रहणमित्यर्थः । ततश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्य न बाधक इति उपसंख्यानं नारब्धव्यम् । प्रत्ययस्वरेण सिद्धत्वात् । वृक्षवानिति । मतुपो विभक्तित्वाभावात्प्रतिषेधाभावे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप उदात्तत्वं प्राप्नोति । वेतस्वानिति । कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्प्रत्ययः । तत्र लक्षणविशेषानपेक्षे उदात्तत्वमात्रप्रतिषेधे विज्ञायमाने उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यात्र निषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । ड्मतुप् चैष इति । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति मतुब्ग्रहणेन ड्मतुपो ग्रहणं न भवति । वत्वविधौ तु मतोरित्यपकारानुबन्धकानिर्देशात् परिभाषानुपस्थानादुभयोरपि ग्रहणम् । यत्र तर्हीति । ततश्च स्थानान्तरप्राप्तत्वमस्त्येव चु-

इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । सतिशिष्टः खल्वपि चुस्वरः । कथम् । चावित्युच्यते । यत्रास्यैतद्रूपम् । क्व चास्यैतद्रूपम् । यजादावसर्वनामस्थाने अभिनिर्वृत्ते नकारलोपे अकारलोपे च । तस्मात्सुष्ठूच्यते चौरतद्धित इति ॥

समासस्य॥२२३॥समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम्*। समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । राजदृषत् । ब्राह्मणसमित् । हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । अथ वा हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद् भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । किमर्थमिदमुभयमुच्यते । न हल्स्वरप्राप्तावविद्यमानवदित्येवोच्येत । स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति वा । द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति । यदि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यते । दधि । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति । उदात्ताच्च स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं लिदाद्युदात्तान्तोदात्तविधयः । लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीति । इहैव स्यात् । भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । चिकीर्ष-

स्वरस्येत्यर्थः । कुमारीति । कुमारशब्दः सावर्णान्त इति ईकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरप्रतिषेधप्रसङ्गः । तस्माद्दधीचीत्यत्र स्थानान्तरप्राप्त एव चुस्वर इति चौरतद्धित इति वक्तव्यमेव । सतिशिष्ट इति । दधि अच् अस् इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते लुङ्निमित्तं चेति पूर्वतद्धितः पश्चादच इत्यल्लोपः । समासस्य । व्यञ्जनान्तेष्विति । उच्चैरुदात्त इत्यत्राच इत्यनुवर्तनादजन्तस्य समासस्यान्तोदात्तत्वविधानाद्धलन्तस्य न प्राप्नोतीति वचनम् । हल्स्वरप्राप्ताविति । हल एव प्रकृतत्वादविद्यमानत्वं प्रतिज्ञास्यते । स्वरप्राप्ताविति। प्रकृतत्वाद्व्यञ्जनस्यैव प्राप्तिः प्रत्येष्यते । द्विर्बद्धमिति। उभयोपादाने स्पष्टावगतिर्भवतीत्यर्थः । स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति । हल्स्वरप्राप्त्यभावाद्धकारस्य व्यवधायकत्वात् । भौरिकिविधमिति । भौरकीणां विषयो देशः । भौरिक्याद्यैषुकार्या-

को जिहीर्षक इत्यत्र न स्यात्। ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति। इहैव स्यात्। अहिचुम्बकायनिः।आग्निवेश्यः गार्ग्यः। कृतिरित्यत्र न स्यात्। धातोरन्तउदात्तो भवतीतीहैव स्यात्। ऊर्णोति। पचतीत्यत्र न स्यात्। इदं तावदयुक्तम्। यदुच्यते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति। कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात्। तच्चापि ब्रुवता उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्यम्। तथानुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति। यदि पुनः स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्येत। अथ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमाने ऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्किं सिद्धं भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च। बाढं सिद्धम्। कथम्। स्वरविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः। स्वरेण विधिः स्वरविधिः। स्वरस्य विधिः स्वरविधिः। स्वरतो विधिः स्वरविधिरिति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। उदश्वित्वान् घोषः। विद्युत्वान्बलाहक इति। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्येष स्वरः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति। ननु चोक्तं कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यादिति। उच्चैरुदात्तः। नीचैरनुदात्त इत्यत्र षष्ठीति निर्दिष्टमज्ग्रहणं निवृत्तम्। तस्मिन्निवृत्ते हलोपि स्वरप्राप्तिर्भवति। यदप्युच्यते उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्यमिति। न वक्तव्य-

दिभ्यो विधल्भक्तलाविति विधल्प्रत्ययः। चिकीर्षक इति। रेफषकाराभ्यामीकारस्य व्यवधानात्। अहिचुम्बकायनिरिति। प्राचामवृद्धात् फिन्बहुलमिति फिन्। आग्निवेश्य इति। गर्गादित्वाद्यञ्। गार्ग्य इति। हलादित्वादच आदित्वाभावात्। कथं हीति। अजधर्मत्वादुदात्तादीनाम्। सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। सर्वग्रहणमनेकोपलक्षणार्थम्।

म् । नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम् । किं तर्हि अन्वर्थग्रहणम् । अविद्यमानोदात्तमनुदात्तं भवति।उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति । यदप्युच्यते अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । तत्र सिद्धं तद्भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चेति । यदयं नोत्तरपदेऽनुदात्तादावित्युक्त्वा अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति प्रतिषेधं शास्ति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं यतोऽनाव इति नावः प्रतिषेधं शास्ति । इति श्रीषष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥

पादश्च समाप्तः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्॥१॥ किमर्थमिदमुच्यते । बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृदाचार्यः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु*। नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थं भविष्यति । नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्त उदात्तो भवति नान्यत इति । एवमपि कुत एतत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति । न पुनः परस्येति । परस्य शिति शासनात्*। शितेर्नित्याबह्वज्जित्येतन्नियमार्थं भ-

---

सर्वं।वभक्तोनामिहानुपयोगात् । अविद्यमानोदात्तमिति । अज्झल्समुदायोनुदात्त उदात्तात्पर इति दधिशब्दे स्वरितः सिद्धः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्त्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥पादश्च प्रथमः समाप्तः॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । किमर्थमिति । अन्तरेणैतत् सूत्रमिष्टस्यार्थस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । समासान्तविधेरिति । समासान्तस्योदात्तविधानात्तद्बाधनार्थमिदमित्यर्थः । सुकृदिति । शोभनं लक्षणं कृतवानिति सुकर्मपापेति क्विप् । नञ्सुभ्यामिति । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवतीति न्यायात् । एवमपीति । नानास्वरपदप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तद्व्यावृत्तौ द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । परस्येति । उत्तर-

विष्यति । शितेरेव नान्यत इति । यत्तावदुच्यते नञ्सुभ्यामिमि नियमार्थमिति । क्षेपे विधिर्नञो सिद्धः । उदराश्वेषुषु क्षेप इत्येतस्मिन्प्राप्ते तत एतदुच्यते। यद्पुनरुच्यते परस्य शिति शासनादिति । परस्य नियमो भवेत्। परस्यैष नियमः स्यात् । शितेर्नित्याबह्वज्बव नान्यदिति । यदि तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधेत चप्रियः वाप्रियः अत्रापि बाधेत । अन्तश्च वाप्रिये सिद्धम् ॥ अन्तोदात्तत्वं च वाप्रिये सिद्धम्। कुतः । संभवात् । असत्यपि संभवे बाधनं भवति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति। सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधिष्यते । एवं तर्हि प्रकृताद्विधेः बहुव्रीहौ

पदस्य नियमादसति प्रकृतिस्वरे पारिशेष्यात् पूर्वपदस्यैव प्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः । क्षेपे विधिरिति । अनुदरः सूदर इत्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्षेप इति प्राप्तं तद्बाधनार्थं नञ्सुभ्यामिति स्याद् न तु नियमार्थम् । विधिनियमसंभवे विधेर्बलवत्त्वात् । नञ्ग्रहणमुपलक्षणम् । सोऽपि क्षेपविषयत्वसंभवात् । शितेर्नित्याबह्वजेवेति । शिति ललाटादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वरो नियमेन निवर्त्यते न तु चित्रगुप्रभृतिष्वित्यर्थः । तदेवं सूत्रं कर्त्तव्यत्वेन स्थापितम् । चप्रिय इति । चादयोऽनुदात्ता इति चवाशब्दावनुदात्तौ तयोः प्रकृतिस्वरे सति समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति । अस्ति च संभव इति । उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषययोर्विरोधाभावात् । सत्यपीति । सामान्यविशेषविषयत्वनिबन्धनत्वाद् बाध्यबाधकभावस्य । ननु चासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे प्रियशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव भविष्यति । न च प्रत्ययस्वरस्य बाधकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । एवं तर्ह्युदाहरणदिक् भाष्यकारेण प्रदर्शिता । इदं तूदाहरणं समपादइति । समशब्दः सर्वानुदात्तः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तस्तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण समासान्तोदात्तत्वे बाधिते पादशब्द आद्युदात्तः श्रूयते । प्रकृताद्विधेरिति । उदात्तस्य यत्प्रकृतं विधानं तस्मात्प्रकृतिभावद्वारेणानुदात्त-

प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति। किं च प्रकृतम्। उदात्त इति वर्तते । एवमपि कार्यप्रियः हार्यप्रिय इत्यत्र न प्राप्नोति। स्वरितेपुरदात्तोस्ति।अथ वा स्वरितग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तित्स्वरितमिति । बहुव्रीहावृते सिद्धम् । अन्तरेणापि बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धम् । तत्पुरुषे कस्मान्न भवति । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । द्विगौ तर्हि कस्मान्न भवति । इगन्ते द्विगावित्येतन्नियमार्थं भविष्यति । द्वन्द्वे तर्हि प्राप्नोति । राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिष्विति नियमार्थं भविष्यति। अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति । परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति । एवमपि कुत एतत् एवं नियमो भविष्यति । एतेषामेव तत्पुरुषादिष्विति । न पुनरेवं नियमः स्याद् एतेषां तत्पुरुषादिष्वेवेति । इष्टतश्चावधारणम् । इष्टतश्चावधारणं भविष्यति । एतेषां तर्हि बहुव्रीहेश्च पर्यायः प्राप्नोति । द्विपाद्दि-

मानाच्च प्रियादौ प्रकृतिस्वरो न भवतीत्यर्थः । स्वरिते ऽपीति । नन्वच उदात्तसंज्ञा विहिता वर्णैकदेशश्च वर्णग्रहणेन न गृह्यते । एवं तर्ह्युदात्तावयवत्वात् स्वरितोप्युदात्तग्रहणेन गृह्यते । गौणमुख्यन्यायश्च लक्ष्यदर्शनवशान्नाश्रीयते । अत एवास्मिन् पक्षे अस्वरस्य पक्षान्तरमाह । अथ वेति । बहुव्रीहाविति । विनापि बहुव्रीहिग्रहणेनबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरःसिद्धइत्यर्थः।द्विगौ तर्हीति। यद्यपि द्विगुस्तत्पुरुषस्तथापि तत्र नियमान्तरप्रतिपादनाय प्रश्नः ।इष्टतश्चेति। प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः । एतेषामिति । तत्पुरुषादीनामित्यर्थः । असति बहुव्रीहिग्रहणे समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च पर्यायः प्राप्नोति । चित्रगुस्तुल्यश्वेतः पञ्चारत्निरित्यादौ । यस्मात्तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदप्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येवंरूपो नियमः कृतो न तु प्रकृतिस्वराण्येवेति नियमस्ततश्च पर्यायप्रसङ्गः । द्विपाद्दिति । द्वौ पादावस्य द्विपादित्यादौ समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरौ पर्यायेण सिद्धाविति द्विचिभ्रां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहावित्यन्तो-

षेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते । यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ दिष्टिवितस्त्योश्चेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः पर्यायो न भवतीति । उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत् । उदात्त एतज्ज्ञापकं स्यात् । स्वरितेन समाविशेत् । स्वरितेन च समावेशः प्राप्नोति । स्वरितेप्युदात्तोस्ति । बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत् । नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु परस्य शिति शासनात् ॥१॥ क्षेपे विधिर्नञोसिद्धः परस्य नियमो भवेत् । अन्तश्च वाप्रिये सिद्धं संभवात्प्रकृताद्विधेः ॥२॥ बहुव्रीहावृत्ते सिद्धमिष्टतश्चावधारणम् । द्विपाद्दिष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते ॥३॥ उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्स्वरितेन समाविशेत् ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥२॥ तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधः* । तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधो वक्तव्यः । परमं कारकम् । परमकारकम् । परमेण कारकेण परमकारकेण । परमे कारके । परमकारके इति । सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीयातृतीयासप्तमीसमासस्तस्य ग्रहणम् । लक्षणोक्तश्चायम् । अव्यये परिगण-

---

दात्तविकल्पो न विधेयो विहितस्तु ज्ञापयति बहुव्रीहिरन्तोदात्तो न भवतीति । तथा दिष्टिवितस्त्योश्चेति ज्ञापकं येषामिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नियम्यते तेषां समासान्तोदात्तत्वं पक्षे न भवतीति बहुव्रीहिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । उदात्ते ज्ञापकमिति । इहोदात्तग्रहणानुवृत्त्या द्वयोरुदात्तयोः पर्यायो मा भूत् ज्ञापकात् । कार्यंप्रिय इत्यादौ तूदात्तस्वरितयोः समावेशः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । स्वरितेऽपीति । एतत् पूर्वमेव व्याख्यातम् । तत्पुरुषे । कर्मधारये प्रतिषेध इति । विशेषणसमासो न प्रथमान्तानामेव भवत्यपि तु द्वितीयाद्यन्तानामपीति भावः । लक्षणोक्त इति । विभक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यलक्षणेनायं समासो विहि-

नं कर्तव्यम् । अव्यये नञ्कुनिपातानाम् *। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् । नञ् । अब्राह्मणः अवृषलः । नञ् । कु । कुब्राह्मणः कुवृषलः । कु । निपात । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । क्त्वा मा भूत् । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः । क्त्वायां वा प्रतिषेधः । क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः । उभयं न वक्तव्यम् । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । अवश्यमत्र समासार्थं ल्यबभावार्थं च निपातनं कर्तव्यं तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति॥सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये॥११॥सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्*।सदृशग्रहणमनर्थकं किं कारणं तृतीयासमासवचनात्सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येव सिद्धम् । षष्ठ्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यं पितुः सदृशः पितृसदृश इति । षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम्*। षष्ठ्यर्थमिति चेत् तृतीयासमासवचनमनर्थकं स्यात् । किं कारणम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । पित्रा सदृशः पितुः सदृशः पितृसदृश इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेण विग्रहः । अपरेण वृत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति । अविक-

त इत्यर्थः । नञ्कुनिपातानामिति । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अकरणिरित्यादौ कृत्स्वरादिबाधनार्थं वा तेन यत्रोपपदं कृति नञ् तस्य च स्वरो बलीयावान् भवति सहनिर्दिष्टस्य च नञ्स्वरो बलीयावान् भवतीति न वक्तव्यं भवति । क्त्वायां वेति । परिगणनं वा कर्तव्यम् । क्त्वायां प्रतिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । ननु भिन्नफलत्वाद्विकल्पोऽनुपपन्नः परिगणने सति सामिकृतं स्वयं धौतमित्यादिषु प्रकृतिस्वराभावः । क्त्वायां प्रतिषेधे तु प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत् । अवश्यमत्रे ति । अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपातनाद्भवतीत्यर्थः।तेनैवेति । अन्तोदात्तानां पाठेनेत्यर्थः । सदृश । अविरविक-

मिति। एवं पितुः सदृश इति विगृह्य पितृसदृश इति भविष्यति। पित्रा सदृश इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः। यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं भोजनसदृशोऽध्ययनसदृश इति। यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम्। इदं न वक्तव्यम्। इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्। यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थं, दास्याः सदृशः वृषल्याः सदृश इति॥ **इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ॥२९॥** इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणूगुणयोरुपसंख्यानम् *। इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणूगुणयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यः। पञ्चारत्नयः। दशारत्नयः। यणूगुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्*। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गौ यणूगुणौ। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ **परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु॥३३॥** परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन*। परिप्रत्युपापेभ्यो वनं

न्यायेनेति। अविरविक इति समुदायैकदेशानुकरणमिति सुपूत्वाभावाल्लोपाभावः। अनेनैतद्दर्शयति अवेर्मांसमिति प्राप्तोऽपि तद्धितोऽनभिधानान्न भवति। किं पुनः पित्रा सदृश इत्यत्राविहितस्तृतीयासमासो भविष्यति। भोजनसदृशइति। हेताविति भोजनादिभ्यस्तृतीया। अत्र षष्ठ्यभावात् षष्ठीसमासाभावः। दास्याः सदृश इति। षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक्। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। इगन्त। यणूगुणयोरिति। पदस्य स्वरविधानात् सुप्युत्पन्ने नित्यत्वाद्यणूगुणयोः कृतयोरिगन्तत्वाभावात् प्रकृतिस्वरो न प्राप्नोतीति वचनम्। पञ्चारत्नय इति। पञ्चारत्नयः प्रमाणमेषामिति तद्धितार्थे द्विगुः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् जस्। जसि चेति गुणो जसादिषु छन्दो वावचनमिति वचनान्न भवति तयोर्यणादेशः। नवेति। पदग्रहस्य परिमाणार्थत्वात्प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्तरङ्गः संपद्यते। यणूगुणौ तु सुबपेक्षत्वाद् बहिरङ्गत्वात् स्वरे कर्तव्ये असिद्धावित्यर्थः। परिप्र। परिप्रत्युपापेभ्य इति। सर्वनिर्देशेऽप्यपपरी एव गृह्येते। तयोरेव वर्जनविषयत्वसंभवाद्वनशब्दस्य च

समासइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः। परित्रिगर्तम्। परिसौवीरम्। वनं समासइत्यस्यावकाशः। प्रवणे यष्टव्यम्। इहोभयं प्राप्नोति। परिवनम्। अपवनम्। वनंसमासइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। न वा वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम्*। न वार्थो विप्रतिषेधेन, किं कारणम्। वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धमत्रान्तोदात्तत्वमुत्सर्गेणैव। तस्य पुनर्वचन एतत् प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। स यथैव तदपवादमव्ययस्वरं बाधते। एवमिममपि बाधिष्यते॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी॥३६॥ आचार्योपसर्जनेनेकस्यापि पदस्य पूर्वपदत्वात्संदेहः*। आचार्योपसर्जनेनेकस्यापि पदस्य पूर्वपदत्वात्संदेहो भवति। आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः। एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि। तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यमिति। लोकविज्ञानात्सिद्धम्। तद्यथा। लोकेमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेति यः सर्वपूर्वः स आनीयते। एवमिहापि यत्सर्वपूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति॥ महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजा-

---

वर्ज्यमानार्थत्वसंभवात्। प्रवण इति। तत्पुरुषः। वनं समासइत्येतत् सूत्रक्रमापेक्षया प्राथम्याद् बहुव्रीहितत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादं मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। अनेन तु सूत्रेण पारिशेष्यादव्ययीभावे स्वरविधिः। परिवनमिति। वनं वर्जयित्वेत्यर्थः। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः। स यथैवेति। बाध्यसमुदायापेक्षायां विशेषाभावात्सर्वस्य प्रकृतिस्वरस्यासौ बाधकः। आचार्यो। अनेकस्यापीति। द्वयोर्द्वन्द्वेऽस्य चरितार्थत्वाद् बहूनां द्वन्द्वे संदेहादप्रतिपत्तिः पर्यायो वा प्राप्नोति। लोकविज्ञानादिति। आद्यस्याव्यभिचारिपूर्वपदत्वं मध्यमस्य तु परापेक्षया पूर्वपदत्वम्। पूर्वापेक्षया तु न पूर्वपदत्वमिति तस्याग्रहणम्। सर्वपूर्व इति। सर्वेषां पूर्व इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठीं विधा-

बालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु॥३८॥किमर्थं महतः प्रवृद्धशब्दउत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते । न कर्मधारये निष्ठेत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत् । इह मा भूत् । महानिरष्टो दक्षिणा दीयते॥कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभाराणां च॥४२॥कुरुवृज्योर्गार्हपते*।कुरुवृज्योर्गार्हपते इति वक्तव्यम् । कुरुगार्हपतम् । वृजिगार्हपतम् । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभारादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । देवदूतिः । देवनीतिः । वसुनीतिः । ओषधीचन्द्रमाः । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बल इति । ततः दासीभाराणां चेति । तत्र बहुवचननिर्देशाद् दासीभारादीनां चेति विज्ञास्यते । पण्यकम्बलः संज्ञायाम्*। पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् । यो हि पणितव्यः कम्बलः पण्यकम्बल एवासौ

य समासो विधेयः । महान् व्रीहिः । श्रेण्यादिसमास इति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया ज्ञान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः । कुरु । दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति । दासीभाराणामिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासार्थाश्रयं मत्वा वचनं विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वान्निर्देशस्य स्यात् । योगविभाग इति । नायं द्वन्द्वः । किं तर्हि असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि । तथा च तैतिलकद्रूः पण्यकम्बल इति विभक्तिरुच्चारिता तत्र दासीभारशब्दसहचरितेषु तद्रूपारोपाद्बहुवचननिर्देशः । एवं च गणपाठः संगृहीतो भवति । पण्यकम्बलः संज्ञायामिति। कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । संज्ञायामेव पण्यकम्बलः प्रकृतिस्वरपूर्वपदो भवति नान्यत्रेति । तत्र नियतप्रमाणो नियतमूल्यो व्यावहारिको यः कम्बलस्तस्य पण्यकम्बल इति

स्यात्। अपर आह। पण्यकम्बल एव यथा स्यात्। इह मा भूत्। पण्यगवः पण्यहस्ती॥ अहीने द्वितीया॥४७॥ अहीने इति किमर्थम्। कान्तारातीतः। योजनातीतः। अहीने द्वितीयानुपसर्गे*। अहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। सुखं प्राप्तः। सुखप्राप्तः। दुःखं प्राप्तो दुःखप्राप्त इति। तर्त्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वै तर्ह्यहीनग्रहणं न करिष्यते। इहापि कान्तारातीतो योजनातीत इत्यनुपसर्ग इत्येव सिद्धम्॥ गतिरनन्तरः॥४९॥ अनन्तर इति किमर्थम्। अभ्युद्धृतम्। उपसमाहृतम्। गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति वचनात्*। गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। गतिर्गतावि-

---

संज्ञेत्याहुः। अपर आहेति। कम्बल एवोत्तरपदे पण्यशब्दः प्रकृतिस्वरो यथा स्यादन्यत्र मा भूदिति नियमः। पण्यगव इति। पण्यो गौरिति विशेषणसमासः। गोरतद्धितलुकीति टच् समासान्तः। अत्र तु चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तम्। पण्यहस्तीति। कृत्यतुल्याख्या अजात्येति एतत्तु गुणक्रियावाचिनो विशेषणविशेष्यभावस्यानियमात् पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं न तु जातिप्रतिषेधार्थम्। अजात्येति तु वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भाष्यकारमतानुसारिण आहुः। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्येषु यदा नाश्रीयते। तदा नियमार्थमुच्यते। तदाश्रयणे तु विध्यर्थत्वान्नियमानुपपत्तिः। नापि पण्यगव इत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। अहीने। थाथादिस्वरापवादो योगः। अहीन इति किमर्थमिति। प्रत्याख्यानाय प्रश्नः। कान्तारातीत इति। कान्तारं त्यक्तवानित्यर्थे द्वितीयाश्रितेति समासः। हीनवाच्यत्र द्वितीयान्तमिति थाथादिस्वरो भवति। सुखप्राप्त इति। अत्रापि थाथादिस्वरः। अनुपसर्गग्रहणे चेन क्रियमाणे प्रद्वादिषु खट्वारूढशब्दो न पठितव्य आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वादेतत्स्वराभावे थाथादिस्वरेणान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात्। गति। अनन्तर इति किमर्थमिति। किं व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमथानन्तरस्यैवापूर्वपदस्यापि गतेस्थाथादिस्वरबाधनार्थं प्रकृतिस्वरविधानार्थमथकृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थमित्यनेकार्थसंभवात् प्रश्नः। अभ्युद्धृतमिति। कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्तउद्धृतशब्दे परतोऽभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्य-

ति वचनात् । गतौ परतो गतेरनुदात्तत्वमुच्यते । तद् बाधकं भविष्यति । तत्र यस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः*। तत्र यस्य गतेरप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिति । प्रकृतिस्वरवचनाद्वानन्तोदात्तत्वम्*। प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति । यदि हि स्यात् । प्रकृतिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेद् एकगत्यर्थम्*। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेदेकगत्यर्थम् । य एको गतिस्तदर्थमेतत् स्यात् । प्रकृतं प्रहृतम् । एवमर्थमेव तर्ह्यनन्तरग्रहणं कर्तव्यम् । अत्र यथा स्यात् । क्रियमाणेपि वै अनन्तरग्रहणे अत्र न सिध्यति । किं कारणम् । गतिर-

---

वमर्थमनन्तरग्रहणम्। ननु च क्रियमाणेऽप्यनन्तरग्रहणे प्राप्नोत्येव उद्धृतशब्दस्य क्तान्तस्यानन्तर एव गतिर्भवतीति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरो गतिराश्रीयत इत्यदोषः।तद्बाधकमिति।परत्वादिति भावः।तस्माद्व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्। तत्र यस्येति।गतिर्गताविति निघाते कृते अभेः प्रकृतिस्वरो नास्ति।तस्मात्तु परस्योद्धृतशब्दस्य सतिशिष्टत्वात्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति।तत्कथम्।उच्यते।उद्धृतशब्दे तावत्समासस्वराव्ययस्वरकृत्स्वरथाथादिस्वरेषु प्राप्तेषु गतिस्वरस्ततोऽभेः समासे कृते कद्यान्तरप्राप्तः थाथादिस्वरः प्राप्नोति । कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वात् । तथा हि । समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । ततस्तदपवादः कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वं प्राप्नोति । ततस्तदपवादस्थाथादिस्वरप्रसङ्गः । प्रकृतिस्वरवचनादिति । नाप्राप्ते थाथादिस्वरे गतिस्वर आरभ्यमाणस्तद्बाधकः । य एको गतिरिति । एकस्मिन्नेव गतावस्य बाधकत्वम् । अभ्युद्धृतादौ तु कद्यान्तरप्राप्तत्वात्थाथादिस्वर एव सतिशिष्टत्वाद्बलवत्त्वात् प्राप्नोति । एवमर्थमेवेति । कद्यान्तरप्राप्तस्यापि थाथादिस्वरस्य बाधनार्थमनन्तरग्रहणमित्यर्थः । यत्र ह्येक एव गतिस्तत्रानन्तरग्रहणस्य न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधावप्राप्तस्य गतिस्वरस्यानन्तरग्रहणेन पुनः श्रुत्या प्राप्तिः क्रियते । क्रियमाणेऽपीति । कुगतिप्रादय इत्यत्र सुपेति निवृत्तं सुबित्यनुवर्तत एव निष्कृतादिषु पदकार्यप्रसिद्ध्यर्थम्। तत्र युगपत् समुदायस्य

नन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युच्यते । यश्चात्र गतिरनन्तरः नासौ पूर्वपदम् । यच्च पूर्वपदं नासावनन्तरः । अपूर्वपदार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात् । अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेऽतिप्रसङ्गः *। अपूर्वपदार्थमिति चेत्कारकेऽतिप्रसङ्गो भवति । आगतः दूरात् । दूरादागतः । स यथैव गतिपूर्वस्य गतेरपूर्वपदस्य भवति । एवं कारकपूर्वपदस्यापि प्राप्नोति । सिद्धं तु गतेरन्तोदात्ताप्रसङ्गात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । यत्तदन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्गतेर्न प्रसङ्क्तव्यम् । किं कृतं भवति । कृत्स्वरापवादोऽयं भवति । तत्र गतिरनन्तर इत्यस्यावकाशः । प्रकृतम् । प्रहृतम् । अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यस्यावकाशः । दूराद्ध गतः । दूराद्ध यातः । इहोभयं प्राप्नोति । आगतः दूरात् दूरादागतः । अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अवश्यं गतेस्तत् प्रसङ्क्तव्यं भेदप्रभेद इत्येवमर्थम् । एवं तर्हि यो-

---

सुबन्तत्वाभावात् समासस्याऽप्रसङ्गात् क्तमेणासौ विधेयस्ततोभिशब्दस्योद्धृतशब्देन समासे सत्यपिशब्द एव पूर्वपदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः सत्यप्यनन्तरग्रहणे पूर्वपदत्वादुदो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अपूर्वपदार्थं तर्हीति । श्रुत्या प्रकरणं दुर्बलं बाध्यते । तत्र योगविभागः क्रियते । गतिः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरो भवति । ततोऽनन्तरो गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्येति । इदानीमतिप्रसङ्गमाह । अपूर्वपदार्थमिति चेदिति । दूरादागत इति । अत्र कर्मणि क्तो विधेयः । तृतीया कर्मणीत्यतः कर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्मवाचिनः क्तस्य ग्रहणम् । अत्र थाथादिस्वर इष्यते । गतिस्वरोऽनन्तरग्रहणात्प्राप्नोति । सिद्धं त्विति । थाथादिसूत्रे कारकोपपदग्रहणमेवानुवर्तते । तेन गतिग्रहणमस्वरितत्वात्तत्र गतिस्वरः कृत्स्वरस्यापवादो न थाथादिस्वरस्य तत्र दूरादागते कृत्स्वरापवादयोर्गतिस्वरथाथादिस्वरयोः प्रसङ्गे परत्वात् थाथादिस्वर एव प्रवर्त्तते । अनन्तरग्रहणं त्वपूर्वपदार्थमभ्युद्धृतादावेव स्वरं संपादयति । प्रकृतमिति । अवकाशप्रदर्शनमात्रमेवानेन कृतमनन्तर इत्यस्य त्वभ्युद्धृता-

गविभागः करिष्यते । अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् । ततः क्तः । क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अत्र कारकोपपदग्रहणमनुवर्त्तते । गतिग्रहणं निवृत्तम् । अथ वोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति सूपमानात् क्तः संज्ञायामनाचितादीनां प्रवृद्धादीनां चेति । ततो वक्ष्यामि कारकात् । कारकाच्च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीति । ततः दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । कारकादिति। एवं च कृत्वा नार्थोऽनन्तरग्रहणेन।कथमभ्युद्धृतम् । उद्धरति क्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टामभिर्विशिनष्टि । तत्र गतिरनन्तर इति च प्राप्नोति गतिर्गताविति च गतिरनन्तर इत्यस्यावकाशः । प्रकृतं प्रहृतम् । गतिर्गतावित्यस्यावकाशः । अभ्युद्धरति । उपसमादधा-

दिरवकाशः प्रदर्शयितव्यः । अवश्यं गतेरिति । थाथादिसूत्रेऽवश्यानुवर्त्त्यं गतिग्रहणमन्यथा प्रभेद इत्यत्र कृत्स्वरेण घञोञित्वाद्धातोरुदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तत्वं चेष्यते। एवं तर्हीति। थाथादिसूत्रात् क्तग्रहणमपनीय पृथक् कर्त्तव्यम् । गतिग्रहणं निवृत्तमिति । ननु विशुष्क इत्यादौ कृत्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तविधानादन्तोदात्तत्वं चेष्यते इत्याशङ्क्य योगविभागान्तरमाह । कारकादिति । तत्र दूरादागत इत्यादौ थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्कारकादित्ययं योगो गतिरनन्तर इत्यस्य बाधको विज्ञायते । एवं चेति । कारकादिति योगविभागे सति अनन्तरग्रहणं न कर्त्तव्यम् । कथमिति चेत् । उच्यते । आगत इत्यस्य गतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्रवृत्ते दूरशब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासस्ततः कृद्ग्रहणात् कृदन्तरप्राप्त्या समासस्वरः प्राप्नोति । ततः कृत्स्वरस्ततः क्तस्वरः इत्येवं क्तस्वरे सिद्धे कारकादिति सूत्रं नियमार्थम् । तत्र च गतिग्रहणमनुवर्त्तते । तेनायमर्थः । कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति । तेनाभ्युद्धृत इत्यादौ परत्वाद् गतिनिघाते उदात्तस्वरितानुवृत्त्या सर्वानुदात्तस्य प्रकृतिभावाभावे थाथादिस्वरे च नियमेन निवर्त्तिते कृत्स्वरेण उद एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः । कथमिति । अपूर्वपदत्वादुच्छब्दस्य गतिस्वरो न प्राप्नोतीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यादिति मत्वा प्रश्नः । उद्धरतिक्रियामिति । अयमर्थः । उच्छब्देन हरतेः संबन्धादेक उद्धृतशब्दयोः समासस्तत्रोच्छब्दस्य पूर्वपदत्वाद्भवति गतिस्वरः । पश्चादभिशब्दस्य समासेऽभि-

ति । इहोभयं प्राप्नोति । अभ्युद्धृतम् । उपसंहृतम् । उपसमाहृतम् । गतिर्गताविरयेतद्भवति विप्रतिषेधेन । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति । तज् ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रतप्ते नकुलस्थितं त एतत् । उदके विशीर्णं त एतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति ॥ तादौ च निति कृत्यतौ ॥५०॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । यथा तकारादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञायेत । तकारादौ निति कृतीति । अथाक्रियमाणे कृद्ग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् । उत्तरपदविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् । प्रतरिता प्रतरितुम् । इह न स्यात् । प्रकर्त्ता प्रकर्त्तुम् । तादौनिति कृद्ग्रहणानर्थक्यम्* । तादौ नितिकृद्ग्रहणमनर्थकम् । क्रियमाणेपि वै कृद्ग्रहणे ऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुम् । तकारादौ उत्तरपदे निति कृतीति । अक्रियमाणेपि चेष्टं निद्यस्तकारादिस्तदन्त उत्तरपद इति । यावता क्रियमाणे चानिष्टं विज्ञायते । अक्रियमाणे चे-

गतिस्वरं बाधित्वा निघातेन भाव्यम् । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उद एव गतिस्वरो भविष्यति नार्थोनन्तरग्रहणेन अथ वोदृधरतिक्रियामित्यादिनाभेर्गतित्वं प्रतिपाद्यते । एवं तर्हीति । परविप्रतिषेधमनपेक्ष्य व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं क्रियते । यदि च कृद्ग्रहणपरिभाषा न स्यात् । ततः क्तान्तउत्तरपदे गतेः स्वरो विधीयमानो व्यवहितस्य न प्राप्नोतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेनानन्तरग्रहणेन तत् क्रतमेतां परिभाषां ज्ञापयति । परिभाषाज्ञापनार्थमेव च परप्रतिषेधो नापेक्ष्यते । ननु च कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यतां कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते । उच्यते । पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा पठिता । इह त्वनन्तरग्रहणेन सैवाभ्यनुज्ञायते । तादौ । गतेः स्वरविधानात् क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात्तकारादिः कृदेव संभवति नान्य इति मत्वाह । कृद्ग्रहणं किमर्थमिति । यथेति । नितीत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं स्यात् । कृद्ग्रहणे तु श्रुतस्य तादित्

ष्टम् । अक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः । कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम् *। कृदुपदेशे तर्हि ताद्यर्थं कृद्ग्रहणमिडर्थं कर्त्तव्यम् । कृदुपदेशे यस्तकारादिरित्येवं यथाविज्ञायेत । किं प्रयोजनम् । इडर्थम् । इडादावपि सिद्धं भवति । प्रलपिता प्रलपितुम् ॥ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥५२॥ अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशेप्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः*।अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशेप्रकृतिस्वरभावःप्राप्नोति।प्रत्यङ्प्रत्यञ्चौप्रत्यञ्चः।अनिगन्तवचनमिदानींकिमर्थंस्यात्।अनिगन्तवचनं किमर्थमिति चेदयणादिष्टार्थम्*।अयणादेशार्थमेतत् स्यात् । यदा यणादेशो न । कदा च यणादेशो न । यदा शाकलम् । उक्तं वा* । किमुक्तम् । समासे शाकलं न भवतीति । एवं तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते । प्रतीचः प्रतीचा । चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति । अयमेवेष्यते । वक्ष्यत्येतत् । चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इति । यत्तर्हि न्यधयोः प्रकृतिस्वरं शास्ति । एष हि यणादिष्टार्थमारम्भः । एतदप्ययणादिष्टार्थमेव । यदा यणादेशो न । कदा यणादेशो न । यदा शाकलम् । उक्तं वा *। किमुक्तम् । समासे शाकलं न भवतीति । यत्र तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते । अधीचः । अधीचा । चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति । अयमेवेष्यते।

विशेषणं विज्ञायते । तादौ नीतीति । यथोतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादित्यत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारादसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारो विशेष्यते न तु प्रत्ययस्तथेहापि तादिग्रहणेन निर्दिश्यते न तु तदन्तम् । कृदुपदेशेवेति । वाशब्दस्तद्यर्थे कृतामुपदेशः शास्त्रं तत्र यस्तादिरिति प्रत्ययार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः । अनिग० । अनिगन्तेति । प्रतीचेत्यादावर्थवदनिगन्तग्रहणमिति प्रत्यङित्यत्र यणादेशे कृते निगन्तत्वात् प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः।अनिगन्तवचनमिति।प्रतीच इत्यादिषु कृत्स्वरेण भाव्यमिति अनवकाशमनिगन्तग्रहणं मन्यते । यत्तर्हि न्यध्योरिति । न्यध्योरेव कृते यणादेशे प्रकृतिस्वरो नान्यस्येति नियम आश्रीयते ।

वक्ष्यत्येतत् । चोरनिगन्तोञ्चुतावप्रत्यय इति । यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति । एष यणादिष्टार्थ आरम्भः । एतदप्ययणादिष्टार्थमेव । कथम् । अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्येष स्वरः सिद्धो भवति । न्यङ् । तस्मात्सुष्ठूच्यते अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरत्वप्रसङ्ग इति । चोरनिगन्तोञ्चुतावप्रत्यये ॥ चुस्वरादनिगन्तोञ्चुतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । चुस्वरस्यावकाशः दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । अनिगन्तोञ्चुतावप्रत्ययइत्यस्यावकाशः । पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । इहोभयं प्राप्नोति । अवाचा । अवाचे । अनिगन्तोञ्चुतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवादप्रसङ्गः ॥ न वा एतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति । कथं तर्हि सिध्यति । चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात् । चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रतिषेध्यः । इतरथा हि सर्वापवादश्चुस्वरः । अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वापवादोयं चुस्वरः । कथम् । प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽनुदात्तौ सुप्पितौ । अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः ।

यत्र यर्हीति । अधीचेत्यादावित्यर्थः । यत्तर्हि नेरेवेति । निशब्दस्यैकाच्त्वान्नीचेत्यादौ चुस्वरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति । एष हि यणादिष्टार्थ इति । ननु नेर्यणादेशे कृते ऽनच्कत्वात्कस्य स्वरः । एवं मन्यते । यत्र यण् भविष्यति तस्मिन्विषये ऽन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा पूर्वं नेः स्वरो भवति । एवं प्रत्यङ्ङादिष्वनिगन्त इति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्चाद्यणादेशः । एतदपीति । वचनसामर्थ्यादकृतएवान्तरङ्गे यणादेशे निशब्दस्वरो भवति । यणि कृते स्वरभाजो ऽभावात् प्रत्यङ्ङादिषु तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । तस्मादिति । न च यणादेशस्य स्थानिवद्भावोस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादपूर्वविधित्वात् ।

स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते। एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत। यदि तावत्संख्यातः साम्यम्। अयमपि चतुर्थः। समासान्तोदात्तत्वस्यापवादोऽव्ययस्वरः। अव्ययस्वरस्य कृत्स्वरः कृत्स्वरस्यायम्। उभयोश्चतुर्थयोर्युक्तो विप्रतिषेधः। सतिशिष्टस्तर्हि चुस्वरः। कथम्। चान्वित्यते। यत्रास्यैतद्रूपं भवति। क्व चास्यैतद्रूपं भवति। यजादावसर्वनामस्थानेऽभिनिर्वृत्ते अकारलोपे नकारलोपे च कृते। तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभावविनिप्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवाद इति। विभक्तीषत्स्वरात्कृत्स्वरः * विभक्तिस्वरात् ईषत्स्वराच्च कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। विभक्तिस्वरस्यावकाशः। अक्षशौण्डः। स्त्रीशौण्डः। कृत्स्वरस्यावकाशः। इध्मव्रश्चनः। पलाशशातनः। इहोभयं प्राप्नोति। पूर्वाह्णे स्फोटकः। अपराह्णे स्फोटकः। कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। ईषत्स्वरस्यावकाशः। ईषत्कडारः। ईषत्पिङ्गलः। कृत्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ईषद्भेदः। कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वराद्धारिस्वरः। चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः। चोपनः। हारिस्वरस्यावकाशः। याज्ञिकाश्वः। वैयाकरणहस्ती। इहोभयं प्राप्नोति। पितृगवः। मातृगवः। हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। कृत्स्वराच्च हारिस्वरो विप्रतिषेधेन। कृत्स्वरस्यावकाशः इध्मव्रश्चनः। पलाशशातनः। हारिस्वरस्य

यदि तावदिति। सर्वापवादत्वं चुस्वरस्य निवर्त्तयति। लक्षणगणनायां द्वयोरपि चतुर्थत्वमित्यर्थः। अव्ययस्वर इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरः। इह च गतिग्रहणमनुवर्त्तते। सतिशिष्ट इति। ततः सर्वापवाद एव चुस्वरः। कृत्स्वरादिति। पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः। अचवहत इति। अनुदाहरणमि-

स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अक्षहृतः वाडवहार्यः । हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । न वा हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य* । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य । यदयमहरण इति प्रतिषेधं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधतइति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अनो भावकर्मवचन इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत एतदुच्यते । यदेवं साधीयो ज्ञापकं कृत्स्वरस्यापवादोऽनोभावकर्मवचन इति बाधकं किलायं बाधते । किं पुनस्तं न बाधिष्यते । युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन । युक्तस्वरस्यावकाशः । गोवल्लवः । अश्ववल्लवः । कृत्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । गोसंख्यः । पशुसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥ उपमानमिति किमर्थम् । शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वेणातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । इह न स्यात् । पुष्पहारी । फलहारी । उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथशब्दा-

तदित्याहुः । अत्र हि तृतीयाकर्मणीत्यनेन कृत्स्वरापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति । तत्परत्वादेव हारिस्वरो बाधते । न कृत्स्वरइति । परोपीत्यर्थः । अनोभावकर्मवचन इत्यनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते । कर्मवाची हरणशब्दो वाडवहरणमित्युदाहरणम् । किं पुनस्तमिति । कृत्स्वरमित्यर्थः । तस्मादहरण इति प्रतिषेधो येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः । युक्तस्वरश्चेति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वमत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो विवक्षितः । गोसंख्य इति । नन्वत्र थाथादिस्वरः प्राप्नोति न कृत् स्वरः । एवं तर्हि मूलप्राप्तिमाश्रित्योक्तमित्यदोषः । उपमानम् । उपमानमिति किमर्थमिति । योगविभागकरणसामर्थ्याच्छिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यतइति प्रश्नः । इतरः सत्यपि योगविभागदृष्टा व्यवस्था न लभ्यते । लक्ष्यानुसारणे च प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग इत्याह । शब्दार्थप्रकृतावेवेति । अथ शब्दार्थग्रहणमिति । प्रकृतिग्रहणादेव वि-

र्थग्रहणं किमर्थम् । उपमानं प्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। वृकवञ्ची। वृकप्रेक्षी । शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम् । शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । कोकिलाभिव्याहारी । गर्दभोच्चारी । अथैवकारः किमर्थः । नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति। मैवं विज्ञायि उपमानमेव शब्दार्थप्रकृताविति । शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते। साध्वध्यायी । विलम्बिताध्यायी ॥ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥ जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्येतस्मादन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्यस्यावकाशः । कुटीजः शमीजः । अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्यस्यावकाशः । उपसरजो मन्दुरजः । इहोभयं प्राप्नोति । आमलकीजः । वलभीजः । अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नभूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् ॥९१॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानं*२ कर्त्तव्यम् । दिवोदासाय गायते । वध्र्यश्वाय दाशुषे ॥ अन्तः ॥९२॥ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये॥९३॥

शिष्टार्थप्रकृतिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः। इतरस्तु दुर्ज्ञानो विशेष इति मत्त्वाह । उपमानमिति । वृकवञ्चीति । कर्तर्युपमान इति णिनिः । कृत्स्वर एवात्र भवति । शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यमिति । उपसर्गसंबन्धमन्तरेणैव यो धातुः शब्दे वर्त्तते स इह गृह्यते । यस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं द्योत्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः। न भूत । दिवोदासायेति । दिवश्च दास इति षष्ठ्या अलुक् । सर्वं गु । यत्र गुणान्तरस्याभावः तत्र

सर्वग्रहणं किमर्थम् । गुणकार्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । परमशुक्लः । परमकृष्ण इति । सर्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ गुणग्रहणं किमर्थम् । सर्वं कार्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । सर्वसौवर्णः । सर्वराजत इति । गुणग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ कार्त्स्न्यग्रहणं किमर्थम् । सर्वं गुण इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । सर्वेषां श्वेतः सर्वश्वेत इति । कथं वात्र समासः । षष्ठी सुबन्तेन समस्यते इति । गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च *। गुणात्तरेण समासो वक्तव्यः तरलोपश्च । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च॥१०५॥ अयुक्तोयं निर्देशः। नह्युत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति । कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः। वृद्धिमत्युत्तरपद इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः।नैवं विज्ञायते।उत्तरपदं वृद्धिः उत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति।कथं तर्हि उत्तरपदस्य वृद्धिरस्मिन्सोयमुत्तरपदवृद्धिःउत्तरपदवृद्धाविति॥बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायां॥१०६॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्तः*।

गुणकार्त्स्न्यं भवति यथा सर्वशुक्ल इति शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां व्यापनात् । परमशुक्ल इति । आश्रयव्याप्त्या शुक्लस्य पारम्यमिति गुणकार्त्स्न्यमस्ति । सौवर्ण इति । विकारविषयमत्र कार्त्स्न्यं न गुणविषयम् । अथ कार्त्स्न्यग्रहणमिति । सर्वशब्दः कार्त्स्न्य एव वर्तत इति प्रश्नः । सर्वेषां श्वेत इति । सर्वशब्दोत्र गुणिकार्त्स्न्यं वर्तते न तु गुणकार्त्स्न्यं सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यर्थः । गुणात्तरेणेति । गुणात्परो यस्तरप् तदन्तेनेत्यर्थः । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे षष्ठी । पटस्य शौक्ल्यमिति यथा । श्वेततर इति । गुणवाचिन एवाश्रितगुणान्तरप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः । सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्वेद गुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । उत्तर । वृद्धावित्येव वृद्धिमद् उत्तरपदमिति परिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणं तदधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थम् । उदरा । सूदर इति ।

बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यस्यावकाशः। विश्वदेवः। विश्वयशाः। मित्राजिनयोरन्तइत्यस्यावकाशः। कुलमित्रम्। कुलाजिनम्। इहोभयं प्राप्नोति। विश्वामित्रः। विश्वाजिनः। मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानं*२ कर्त्तव्यम्।मरुद्वृधः सुवया उपतस्थे॥ उदराश्वेषुषु॥१०७॥क्षेपे॥१०८॥ऊदरादिभ्यो नञ्सुभ्याम्* उदराश्वेषुषुक्षेप इत्येतस्मान्नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन।उदराश्वेषुषु क्षेपे इत्यस्यावकाशः।कुण्डोदरो घटोदरः। नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः। अयवः। अतिलः। अमाषः। सुयवः।सुतिलः। सुमाषः। इहोभयं प्राप्नोति। अनुदरः सूदरः नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥सोर्मनसी अलोमोषसी॥११७॥सोर्मनसोः कपि*। सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्मात्कपि पूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्यावकाशः। सुशर्माणमधिनावं रुहेम। सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः। सुस्रोताः। सुपयाः। सुवर्चाः। कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः। अयवकः। अतिलकः। इहोभयं प्राप्नोति। सुशर्मकः। सुस्रोतस्कः। कपि पूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः। परित्रिगर्त्तम्। परिसौवीरम्। कूलादीनामाद्युदात्तत्वस्यावकाशः। अनुकूलम्। उ-

प्रकरणादिवशादव्यपदेशप्रतिपत्तिः। कुण्डम। कुण्डशब्दोऽस्ति भाजनविशेष-

तिकूलम्। इहोभयं प्राप्नोति। परिकूलम्। प्रतिकूलम्। कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन॥ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्॥१२६॥ अकर्मधारये राज्यम्॥१३०॥ चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम्॥ *। चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः। भार्याचेलम्। पितृचेलम्। ब्राह्मणराज्यम्। अव्ययस्वरस्यावकाशः। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। इहोभयं प्राप्नोति। कुचेलम्। कुराज्यम्। अव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यो, न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति। कुण्डं वनम्। कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम्*। कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं कर्त्तव्यम्। वनसमुदायवाची चेत्सकुण्डशब्दो भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। मृत्कुण्डम्। कुण्डं वनम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथमाह्निकम्॥

गतिकारकोपपदात्कृत्॥१३९॥ गतिकारकोपपदादिति

वाची। अस्ति समुदायवाची। इक्षुकुण्डमिक्षुसमुदाय इत्यर्थः। तत्र वनशब्देन भाजनविशेषवाची निवर्त्यते। वनशब्दस्तु समुदायवाच्यप्यस्ति आम्रवणमिति। जलपर्यायोऽप्यस्ति। ततश्च यथा तटाकादयो विशिष्टाधारजलवाचिन एवं कुण्डशब्दोऽपि यथा नीलं कुण्डमिति। ततश्च वनग्रहणेऽप्युपादीयमाने नास्त्यतिप्रसङ्गनिवृत्तिरित्याह। कुण्डाद्युदात्तत्व इति। तच्छब्देन पूर्वपरामर्शः। वनसमुदायवाचीति। वनमेव समुदायो वनसमुदायः वनशब्दवाच्यत्वाच्च वनं समुदाय उच्यते। समुदायवाची वनशब्दोऽत्राश्रयणीयो न तूदकवाचीत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। वनानां समुदायो वनसमुदाय इति। तेन शरवणसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यते। मृत्कुण्डमिति। भाजनविशेषवाची विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची वात्र कुण्डशब्दः। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

गतिका। परमकारकमिति। विचार्यं किं चिदत्रास्तीत्यस्योपन्यासः। यता

किमर्थम् । इह मा भूत् । परमं कारकं परमकारकम् । गतिकारकोपपदादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि हि कारकम् । इदं तर्हि देवदत्तस्य कारकं देवदत्तकारकम् । इदं चाप्युदाहरणम् । परमं कारकं परमकारकमिति । ननु चोक्तं गतिकारकोपपदादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि हि कारकमिति । नैतत्कारकम् । कारकविशेषणमेतद् । यावद्ब्रूयात् प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति तावदेव तत्परमकारकमिति । अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिरिति । गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थक्यम् अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् ॥ गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थकम् । अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् । न ह्यन्यद्गत्यादिभ्य उत्तरपदमस्ति । अन्यदतः कृतः । किं कारणम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते । तिङः कृतश्च । तत्र कृता सह समासो भवति । तिङा च न भवति । तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति । ननु चेदानी-

---

संप्रदानादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयन्ति । तथा कारकशब्दोऽपि । तदुक्तम् । स्वशब्दैरभिधाने तु सधर्मो नाभिधीयते । विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति ॥ एवं च तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति प्रत्युदाहरणम् । एतदपीति । न ह्यकारकस्य कारकशब्देनाभिधानम् । ततश्च तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्त्येव । यथा घटं करोति भीममित्यादौ । देवदत्तस्येति । शेषविवक्षायां षष्ठी तृजकाभ्यां कर्त्तरि कर्त्तरि चेति कारकषष्ठ्याः समासप्रतिषेधादिह षष्ठीसमासो भवत्येव । नैतत्कारकमिति । छदन्ता हि क्रियायोग्यताविष्टद्रव्यवाचिनो न तूक्तां कारकतां प्रतिपादयन्ति । परममित्येतच्च न करोतिक्रियाविशेषणम् । यतः कर्मकारकमेतत्स्यादपि तु द्रव्यविशेषणं तथा च समानाधिकरणसमास उपपद्यते । अथ कृद्ग्रहणमिति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो नान्यं प्रतीति प्रश्नः । निष्कौशाम्बिरिति । क्रमणक्रियापेक्षमस्ति निसो गतित्वमिति भावः । अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति । गतिकारकाभ्यां तावत्सम्बन्धात् क्रियावाचिकृदन्तमेवोत्तर-

मेवोदाहृतम्। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिरिति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न च निसः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः। कृत्प्रकृतौ वा गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणम् *। कृत्प्रकृतौ तर्हि गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। कृत्प्रकृतिर्धातुः। धातुं च प्रति क्रियायोगः। तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति इहैव स्यात् प्रणीरुन्नीरिति। इह न स्यात्। प्रणायकः। उन्नायकः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। न च कश्चिच्छब्दोऽस्ति केवलो यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्। केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वा कृदधिकस्य भविष्यति। ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रणीरुन्नीरिति। एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव। अयं तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः। प्रभवनमिति। तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्। यदि कृद्ग्र-

पदमाक्षिप्तमुपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते इति तेनापि कृदन्तमेवाक्षिप्तम्। कृत्प्रकृतौ वेति। वाशब्दस्त्वर्थे। धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणमन्यथा धातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यादित्यर्थः। प्रणीरिति। अव्ययस्वरापवादोत्र कृत्स्वरः। यस्य क्रियेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रियेत्यर्थः। धातोरेव च क्रियावाच्येति तमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः। या क्रियेति। क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः केवलायाश्च क्रियाया व्यवहारानङ्गत्वात्कारकान्तरसंसृष्टक्रियावाचिकृदन्तपरिग्रहः सिद्ध इत्यर्थः। न च कश्चित् केवल इति। केवलक्रियावाचित्वात् केवल इत्युक्तम्। इतरस्तु शब्दकैवल्यमनेनोक्तमिति मत्वा चोदयति। ननु चायमिति। एषोपीति। तस्मात्कारकसहिताया एव क्रियायाः सर्वत्र प्रतिपादनात् प्रणीप्रयाणकादीनां न कश्चिद्भेदः। प्रभवनमिति। भावे ल्युड्विधानात् कारकासंसृष्टैव

हणं क्रियते । आमन्ते स्वरो न प्राप्नोति । प्रपचतितरामिति । प्रजल्पतितरां प्रजल्पतितमाम्। असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्यातिशये तरबुत्पद्यते। तरबन्तात् स्वार्थे आम्। तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः । न च कश्चित् केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्। केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्याधिकस्य भविष्यति। ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः प्रभवनमिति । एषोपि हि द्रव्यविशिष्टस्य वाचकः । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावदपीति॥अन्तः॥१२॥किं समासस्यान्त उदात्तो भवति आहो स्विदुत्तरपदस्य । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृतम् । तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । कश्चात्र विशेषः । अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसंख्यानम्*। अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत् कप्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। इदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने कपि चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् । इदंप्रथमकाः ।

क्रियाभिधीयते । प्रपचतितरामिति । प्रशब्दस्यामन्तेन समासः । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्य त्वयमर्थो यदा गत्यादीनां कृद्भिः सह समासो भवति तदा प्राक् सुबुत्पत्तेरिति न तु कृद्भिरेव समास इति । तेन तद्धितान्तेनापि सुप्युत्पन्ने समासः प्रवर्त्तते । नन्वसत्यपि कृद्ग्रहणेच स्वरो न सिध्यति संख्याकालसाधनोपग्रहविशिष्टायाः क्रियाया अभिधानान्न केवलाया इत्याह । असति पुनरिति । द्रव्यविशिष्टस्येति । धातुः साध्यरूपतां प्रतिपादयति प्रत्ययस्तु द्रव्यधर्मलिङ्गसंख्यायुक्तमर्थमिति भावः । द्रव्यवदिति । प्रसिद्धघटादिद्रव्यापेक्षो वतिनिर्देशो यथा घटादिद्रव्यं घटादिभिः शब्दैर्लिङ्गसंख्याकर्मादिशक्तियुक्तमभिधीयते तथा पाकादिभिः शब्दैः पाकादिको भावः । क्रियावदपीति । तेन भोक्तुं पाक इत्यादौ क्रियोपपदाश्रयः प्रत्ययस्तदेवमव्याप्तिप्रसङ्गात् प्रत्याख्यातं कृद्ग्रहणम्। अन्तः। उभयं प्रकृतमिति । समासस्येत्यपि प्रकृतमुत्तरपदादिरित्यत उत्तरपदग्रहणमपि । तत्रान्यतरदिति । अन्तोदात्तविधानेन विशेषविवक्षापर्यायितुमित्यर्थः । अथ

अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य । उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम् ॥ उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अनृचः । बह्वृचः । अपर आह । उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम् । उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अज्ञकः । अश्वकः । कपि पूर्वमित्यस्यापवादः ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति । तत्र ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वे उदात्तभावो नास्तीति कृत्वोत्सर्गेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । न वा कपि पूर्ववचनं ज्ञापकमुत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य ॥ न वा एष दोषः । किं कारणम् । यदयं कपि पूर्वमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं न भवतीति । एवमपि कुत ए-

---

वा समासेनोत्तरपदमुत्तरपदेन वा समास इत्यर्थः । इदंप्रथमकाइति । मशब्दाकारस्यान्तोदात्तत्वमिष्यते कपस्तु समासान्तत्वात् प्राप्नोतीति कपि चेति वक्तव्यम् । तेन कपि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति । अनृचइति । अकारःसमासस्यावयवो नोत्तरपदस्येति तस्योदात्तत्वं न प्राप्नोति । अपर आहेति । प्रकारान्तरसद्भावात् पूर्वस्माद्भेदः । अज्ञक इति । अत्र कप उदात्तत्वमिष्यते तच्च उत्तरपदस्य कार्यित्वे न सिध्यति । समासे तु कार्यभाजि सिध्यति । कपि पूर्वमित्यस्यापवाद इति । अज्ञकशब्दे नञः परस्य कपि पूर्वस्य एकाच्त्वादन्त्यात् पूर्वं उदात्तभावो नास्तीति नञ्सुभ्यामित्यनेन स्वरेण भाव्यम् । स च स्वरः कपो न सिध्यति । नन्वन्त्यात् पूर्वो यत्रोदात्तभाव्यस्ति अयवक इत्यादौ तत्र कपि पूर्वमित्येतद् बाध्यतामज्ञकादौ तु कथं बाध्यते । नह्यपवादोऽप्रवर्त्तमान एवोत्सर्गं बाधते । नैष दोषः । यथा हलादिः शेष इत्यभ्यासजातेराश्रयणादाटतुरित्यादावप्यनादेर्हलो निवृत्तिर्भवति एवं ह्रस्वान्तेन्त्यात् पूर्वमित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्तक्रकौण्डिन्यन्यायात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते कपि पूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिरथ वा ह्रस्वान्तेन्त्यादित्येव वक्तव्यम् । कपि पूर्वमित्यतः पूर्वग्रहणमनुवर्त्तिष्यते तत्र पूर्वग्रहणं नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न तु कपि पूर्वमिति । एवं पक्षद्वये दोषमभिधाय लिङ्गेन समासस्य कार्यित्वं प्रतिपादयितुमाह । न वेति । अकुमारीक इत्यादौ कपि पूर्वस्य उदात्तार्थं कपिपूर्वमित्युच्यते । यदि च नञ्सुभ्यामित्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात्ततस्तेनैव सिद्धत्वात् कपि-

तत् समासस्यान्त उदात्तो भवतीति । प्रकरणाच्च समासान्तोदात्तत्वम् *। प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । चौ समासस्येति । ननु चोक्तमन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत् कपि उपसंख्यानमिति। नैष दोषः । उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । उत्तरपदादिरिति । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । नञ्सुभ्यां समासस्यान्त उदात्तो भवतीति । इदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने उत्तरपदस्येति॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि॥१४८॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषिप्रतिषेधः*। कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनाहृतो नदति देवदत्तः। सिद्धं तूभयनियमात्*। सिद्धमेतत् । कथम्। उभयनियमात्। उभयतो नियमः करिष्यते । कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । आशिष्येव कारकाद्दत्तश्रुतयोरिति॥संज्ञायाम्॥१५९॥ऋषिप्रतिषेधो मित्रे*।ऋषिप्रतिषेधो मित्रे वक्तव्यः । विश्वामित्र ऋषिः॥ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि॥१७५॥किमर्थं बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते । न नञ्सुबहुभ्य इत्येवोच्येत।नैवं शक्यम् । उत्तरपदभूम्नीति वक्ष्यति तद्बहोरेव यथा स्यात् नञ्सुभ्यां मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकयोगेपि हि सति यस्योत्तरपदभूमास्ति तस्य भविष्यति । कस्य चास्ति, बहोरेव । इदं तर्हि प्रयोजनम्। न गुणादयोवयवा इति

पूर्वमिति न कर्त्तव्यं स्यात्। नञ्सुभ्यामिति । नञ्सुभ्यां यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्येत्यर्थः । कारकात् । संज्ञायामनाचितादीनामिति विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते तेन देवपालित इत्यादौ न भवति । तृतीयाकर्मणीत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । अनाहृत इति । देवदत्तशब्दः शङ्खविशेषस्य संज्ञा। तत्राशीरभावादन्तोदात्तत्वाभावः ।सिद्धं त्विति। तन्त्रेण सूत्रद्वयस्योच्चारणादेकं सूत्रम्। आशिष्येवेति। भिन्नक्रमत्वादेवकारस्येति भावः । संज्ञायाम्। विश्वामित्र इति। मित्रे चर्षाविति दीर्घः । परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं

वक्ष्यति तद्बहोरेव यथा स्यात् । नञ्सुभ्यां मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकयोगे ऽपि हि सति यस्य गुणादयोवयवाः सन्ति तस्य भविष्यति । कस्य च सन्ति । बहोरेव । अत उत्तरं पठति । बहोर्नञ्वदुत्तरपदादुदात्तार्थम् * । बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते । उत्तरपदस्याद्युदात्तार्थम् । उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । विदेशस्थमपि यन्नञः कार्यं तदपि बहोर्यथा स्यात् । नञो जरमरमित्रमृताः । अजरः । अमरः । अमित्रः । अमृतः । बहुजरः । बहुमित्रः । बहुमृतः ॥ उपसर्गात्स्वाङ्गंध्रुवमपर्शु ॥१७७॥ मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम् * । मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं भवति विप्रतिषेधेन । मुखस्यान्तोदात्तत्वस्यावकाशः । गौरमुखः । श्लक्ष्णमुखः । उपसर्गात्स्वाङ्गंध्रुवमित्यस्यावकाशः । प्रस्फिक् । प्रोदरः । इहोभयं प्राप्नोति प्रमुखः । उपसर्गात्स्वाङ्गंध्रुवमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषः । तेन वा सत्यनेन वा । सापवादः स विधिः । अयं पुनर्निरपवादः । अव्ययात्तस्य प्रतिषेधोपवादः ॥ अभेर्मुखम् ॥१८५॥ अपाच्च ॥१८६॥ किमर्थमिदमुच्यते । न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम् । अभेर्मुखमपाच्चाध्रुवार्थम् * । अध्रुवार्थो ऽयमारम्भः । अबहुव्रीह्यर्थो वा * । अथ वा बहुव्रीहेरिति

प्राप्तं प्रतिषिध्यते । ततो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति । बहोः । यस्य गुणादय इति । यस्य विशेष्या इत्यर्थः । ननु चागुणः सुगुण इत्यादौ नञ्सुभ्यामुत्तरे गुणादयः सन्त्येव । एवं तर्ह्युत्तरपदभूमग्रहणेन पूर्वपदस्य विशेषणाद् बहोरेव परेषां गुणादीनां प्रतिषेधो भविष्यति यस्योत्तरपदभूम्नि वर्त्तमानस्येति हि भाष्यकाराभिप्रायः । उपसर्गात् । नित्यं यदेकरूपं तदिह ध्रुवं गृह्यते । निर्गतं ललाटमस्य निर्ललाट इति । ललाटस्य नित्यं निर्गमनाद् ध्रुवत्वम् । इह तु न भवत्यन्तोदात्तत्वमुद्बाहुः क्रोशतीति न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगवस्थानम् । प्रमुख इति । यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः । अन्नाहुः । मुखं स्वाङ्गमिति प्राप्तिर्नाव्ययदिक्छ-

वर्तते । अबहुव्रीह्यर्थोयमारम्भः॥स्फिगपूतवीणाञ्जोध्व-कुक्षिसीरनामनाम च ॥ १८७ ॥ स्फिगपूतग्रहणं किमर्थम्।न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम्। स्फिगपूतग्रहणं च । किम्। अध्रुवार्थमबहुव्रीह्यर्थमेव वा।अतेरकृत्पदे॥१९१॥अतेर्धातुलोपे*।अतेर्धातुलोपइति वक्तव्यम् । अकृत्पद इति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत । शोभनो गार्ग्यः अतिगार्ग्य इति । इह च न स्यात् । अतिकारकः । अतिपदा शक्करी ॥ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणमाहोस्विन्नकारान्तग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः । द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानम् *। द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्विमूर्धा।त्रिमूर्धा । अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम् । नकारान्तेऽकारान्तस्य *। नकारान्ते सत्यकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः।

ध्देति प्रतिषिद्धा ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः । उच्यते । नाव्ययदिक्छब्देति प्रतिषेधो बाधकोस्त्वथोपसर्गादिति । तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वैतदन्तोदात्तत्वं बाधकं प्रवर्तते । अतेर । अतिकारक इति । कारकमतिक्रान्त इति समासः । अतिशब्दो वृत्तिविषये क्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एवात्र लोपः । स्वरव्यङ्ग्यश्चात्र धातुलोपः । यदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तदा शोभनः कारक इत्यतिकारकशब्दस्यार्थः । द्वित्रि । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । किमिदमिति । ननु चाकारान्तनिर्देशे मूर्धस्विति भाव्यमिति द्वैतानुपपत्तिः । उच्यते । न शब्दाश्रयं द्वैतं किं तु कार्यिभेदाश्रयम् । यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते नित्यश्च समासान्त इति पक्षस्तदाकारान्तग्रहणमेव सामर्थ्याद्भवति । यदा तूत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वमिति पक्षस्तदा कृते पि समासान्ते तस्योत्तरपदे अनन्तर्भावान्नकारान्तस्य स्वरविधिरिति पक्षोवतिष्ठते । नकारान्तस्योपसंख्यानमिति । समासश्चेत् कार्यी नित्यश्च समासान्तस्तदा नकारान्तस्य साधुत्वं स्वरश्चोपसंख्येय इत्यर्थः । द्विमूर्ध इति । यदोत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा कृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं प्रत्ययस्य न प्राप्नोति ।

उदात्तलोपात्सिद्धम्। अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्। अन्तोदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। इदमिह संप्रधार्यम्। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम्। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इति। किमत्र कर्तव्यम्।परत्वादन्तोदात्तत्वम्। नित्यः समासान्तः। कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति।अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम्।कृतेऽपि समासान्ते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। अनित्यमन्तोदात्तत्वं नहि कृते समासान्ते प्राप्नोति। परत्वाल्लोपेन भवितव्यम्। भवत्येव लोपः। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः। उभयोर्नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम्। अन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः। टिलोपः। टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवितव्यम्।यावता मूर्धस्वित्युच्यते।यद्यकारान्तग्रहणं स्यात् मूर्धेष्विति ब्रूयात्। सैषा समासान्तार्था

उदात्तलोपा इति। उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेन प्रत्ययोनुदात्तस्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति प्रत्ययस्योदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः। परत्वाल्लोप इति। ततश्चोदात्तलोपो न भवतीत्यर्थः। एवं तर्हि इदमिहेति। यदा कृते समासे समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदेयं संप्रधारणा। यदा तु समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदा संप्रधारणैवात्र नास्ति। युक्तं पुनरिति। ननु कृतेऽपि समासान्ते नकारान्त एव मूर्धशब्द उत्तरपदं संभवतीति किमयायुक्तम्। एवं मन्यते तथा पादइदिति समासान्तनिर्देशः एवं मूर्धेष्विति समासान्तनिर्देश एव न्याय्यः।एवं ह्यसंदिग्धं समासस्य कार्यित्वं विज्ञायते। न च कृतम्। तस्मादुत्तरपदस्यैव कार्यित्वं न भाव्यम्। सैषा समासान्तार्थेति। यदि नित्यः समासान्तः स्यात्तदा कार्यिविशेषसंदेहव्यावृत्तये प्रक्रमाभेदाय वा समासान्त एवोच्चार्येत। तदनुच्चारणात्तु समासान्तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते। तत्र

विचारणा। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो विभाषा समासान्तो भवतीति॥पराद्दिश्छन्दसि बहुलम्॥१९९॥ अत्यल्पमिदमुच्यते । परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः॥अन्तोदात्तत्वप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसि*। अन्तोदात्तत्वप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । त्रिचक्रेण त्रिबन्धुरेण त्रिवृता रथेन। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अलुगुत्तरपदे॥१॥आ कुतोयमधिकारः । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् । कानि पुनरुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि । उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनम् । स्तोकादिभ्योऽलुगानङिकोह्रस्वनलोपाः * । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोका-

---

यदा समासान्तो नास्ति तदा। समासस्योत्तरपदस्य वा कार्यित्वे विशेषाभावो यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्यित्वे सिद्धं समासान्तस्योदात्तत्वम् । यदाप्युत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तस्तत्र टिलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम्। ननु प्रत्ययस्वरेण समासान्तस्य भाव्यम्, नैतदस्ति। बहुव्रीहिस्वरेणतस्यबाधनात् । बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेन। परादिः। व्यत्ययोबहुलं स्मृत इति । बहुलग्रहणलभ्यः स्वरव्यत्यय इत्यर्थः। त्रिचक्रेणेत्यादौ बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते ऽन्तोदात्तत्वं विधीयते। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च द्वितीयः समाप्तः॥ अलुगुत्तरपदे । आकुतोऽयमिति । अन्येष्वधिकारेषु व्याख्यानादवधिनिर्णयोऽत्र तु सामर्थ्यादिति प्रतिपादयितुं चोद्यप्रतिसमाधानोपन्यासः । प्रागानङिति । उत्तरपदेऽनन्तरस्य ऋकारान्तस्यानङा भाव्यम् । अलुकि च सति विभक्त्या व्यवधानादृकारान्तयोः पूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्यं न स्यादिति सामर्थ्यात्प्रागानङोऽलुगधिकारः । अथ वा कार्यान्तरं प्रकृतस्य विधेर्निवर्त्तकमित्यलुगधिकारः प्रागानङः । प्रागङ्गाधिकारादिति । प्रत्यये परतोऽङ्गं भवति न तूत्तरपद इति सामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः । कानीति । समास एव लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति सामर्थ्यात् समासाधिकाराद्वोत्तरपदं लभ्यते । कार्यान्तरविधावपि चनं समास

न्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । उत्तरपद इति किमर्थम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः । आनङिकोह्रस्वनलोपाः प्रयोजनम् । आनङ् । होतापोतारौ । उत्तरपद इति । किमर्थम् । होतापोतृभ्याम् । इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलम् । सेनानिकुलम् । उत्तरपद इति किमर्थम् । ग्रामणीः । सेनानीः । नलोपः प्रयोजनम् । नलोपो नञः । अब्राह्मणः । अवृषलः । उत्तरपद इति किमर्थम् । परमन । नैषोऽस्ति प्रयोगः । इदं तर्हि नतरां गमनम् । एकवच्च *। एकवच्चालुग्भवतीति वक्तव्यम्*। किं प्रयोजनम् । स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकान्मुक्त इत्येव यथा स्यात् । एकवद्वचनमनर्थकम्*। एकवद्भावश्चानर्थकः । द्विबह्वोरलुक्कस्मान्न भवति । द्विबहुष्वसमासः । द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । क-

---

इत्यतः समासग्रहणानुवृत्त्योत्तरपदलाभ इति प्रश्नः । निः स्तोक इति । यद्यप्यत्र स्तोकान्तिकेति प्रतिपदोक्तसमासाश्रयणाल्लुङ्न भवतीति शक्यते वक्तुं तथाप्यन्यार्थोवश्यं वक्तव्य उत्तरपदाधिकार इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रिता । होतापोतृभ्यामिति । पोतृशब्दस्यानङ् न भवति । होतापोतारावित्यत्र तु परत्वाद् गुणेनानङ् बाध्यत इत्युदाहरणान्तरोपन्यासः । अथ विभक्त्यपेक्षत्वाद् गुणो बहिरङ्ग आनङ् तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गस्तथा सति होतापोतारावित्युदाहरणं भवति । ग्रामणिकुलमिति । षष्ठीसमासः । ग्रामणीरिति । समासाधिकारे प्यत्रोत्तरपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गः । परमनेति । यथा नतरामितिप्रतिषेधस्य प्रकर्ष एवं पारम्यमपीति भावः । नैषोऽस्ति प्रयोगइति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तमिति भावः । नतरांगमनमिति । गमनस्यायुक्ततरस्य प्रतिपादनाय प्रतिषेधप्रकर्षाश्रयस्तरपः प्रयोगः । अत्र तु समासानुवृत्त्यापि नलोपः शक्यते पराकर्त्तुम् । एकवच्चेति । अर्थातिदेशोयं तेन द्वावर्थौ बहवश्चैकवत्समासे भवन्तीति स्तोकाभ्यांमुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति समासे स्तोकान्मुक्त इत्येव भवति । द्विबह्वोरिति । भावप्रत्ययमन्तरेणापि वृत्तिविषये द्विबहुशब्दौ द्वित्वबहुत्वयोर्वर्त्तेते । यथा द्व्येकयोरिति । अनभिधानादिति । समास उपसर्जनार्थस्य द्वित्वबहुत्वानवगमादभेदैकत्वसंख्याया एवोपजनाद्विशेषपरित्यागात्

थमनुच्यमानं गंस्यते । उक्तं वा*। किमुक्तम् । अनभिधानादिति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । एकवद्वचने हि गोषुचरे ऽतिप्रसङ्गः*।एकवचने हि गोषुचरे ऽतिप्रसङ्गः स्यात् । गोषुचरः । वर्षाभ्यश्च जे*। वर्षाभ्यश्च जे ऽतिप्रसङ्गो भवति । वर्षासुजः । अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानम्*। अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । जे चरे च*। अतिप्रसङ्गो भवति । योनि । अप्सुयोनिः । योनि । यत् । अप्सव्यम् । यत् । मति । अप्सुमतिः। मति । जे । अप्सुजः। जे । चरे । अप्सुचरो गह्वरेष्ठा ॥ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः॥२॥पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्*। पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसी । अन्यार्थे च*।अन्यार्थे चैषा पञ्चमी द्रष्टव्या। ब्राह्मणानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी । अथ वा युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः। ब्राह्मणेभ्यो

संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्योच्यते । यथा सन्तमसे रूपमात्रमवधार्यते न तु शुक्लकृष्णादिविशेषः । एवं राजपुरुष इत्यत्र संख्यावान् राजार्थो न त्वव्ययार्थवदसंख्य इत्येतावान् संप्रत्ययो भवति न तु संख्याविशेषप्रतिपत्तिः । अन्ये तु सर्वसंख्याविशेषाणामविभागो ऽभेदैकत्वसंख्येत्याहुः । यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्यविभागेनावस्थिता एवमुपसर्जनार्थे संख्याविशेषः । क्वचित्तु वृत्तावपि संख्याविशेषावगमो यथा तावकीन इत्यादावादेशप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः । मासजातः शौर्पिक इत्यदौ प्रातिपदिकस्यैव विशिष्टार्थाभिधायित्वादेकत्वावगमः । कुण्डघ्नो ददाति वनशः प्रविशतीत्यादौ प्रकरणादिवशादेकत्वावसायः । स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादावपि तर्ह्यलुग्विधानाद्द्वित्वबहुत्वावगमात्समासोऽस्तु । नैतदस्ति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानाच्च च स्तोकाभ्यां मुक्त इति समासो लोके प्रयुज्यते । तन्निबन्धनस्यैकस्वर्यस्याभावात् । स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादावपादाने पञ्चमी । न तु करणे च स्तोकाल्पेत्यनेन । धर्ममात्रवाचित्वे द्वित्वबहुत्वयोर्दुर्लभत्वादित्याहुः । गोषुचरइति । गोशब्दो बहुवचनान्त एवाप्शब्दवदुदकस्य वाचकस्तत्रैकवद्भावे सति गविचर इति प्राप्नोति । एवं वर्षासुज इति वर्षाशब्दो बहुवचनान्त एवर्त्तुविशेषवाची । न तु ऋतुप्रचयापेक्षमत्र बहुत्वम् । अप्सव्यमिति । अप्सुसाधुः तत्र साधुरिति यत् । पञ्चम्याः । अन्यार्थ इति । वृत्तिविषये च द्विती-

गृहीत्वाहृत्याहृत्य शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥ ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः॥३॥ तृतीयायामञ्जस उपसंख्यानम्*। तृतीयायामञ्जस उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अञ्जसाकृतम् । पुंसानुजोजनुषान्धोविकृताक्ष इति च* । पुंसानुजोजनुषान्धोविकृताक्ष इति चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । पुंसानुजः। जनुषान्धः विकृताक्षः॥आज्ञायिनि च॥५॥ आत्मनश्च पूरणे॥६॥आत्मनश्च पूरण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आत्मना पञ्चमः । आत्मना दशमः । अन्यार्थे च*। अन्यार्थे चैषा तृतीया द्रष्टव्या । आत्मा पञ्चमोस्य आत्मनापञ्चमः । आत्मनादशमः। अथ वा युक्त एवात्र तृतीयार्थः । आत्मनाकृतं तस्य तद्द येनासौ पञ्चमः। कथं जनार्द्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति । बहुव्रीहिरयम् । आत्मा चतुर्थोस्येति॥वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः॥७॥परस्य च॥८॥ आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानम्*।आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्।आत्मनेभाषः।परस्मैभाषः। तत्कथं कर्तव्यम् । यदि व्याकरणे भवा वैयाकरणी वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामि-

---

यार्थे पञ्चमी वक्तव्येत्यर्थः । युक्तएवेति । आहरणाङ्गे शंसने शंसिर्वर्त्तत इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युदिति निस्सरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिर्वर्त्तत इति बलाहकोपादानम् । आज्ञायि । अन्यार्थ इति । आत्मा पञ्चमोस्येत्यन्यार्थे आत्मनापञ्चम इत्यादि प्रयुज्यत इत्यर्थः । अत्र च वेति वक्तव्यं तेनात्मपञ्चम इत्यपि भवति । आत्मना कृतमिति । वृत्तिविषये प्रतीयमाना करोतिक्रिया कारकत्वनिमित्तं भवति । हेतौ वा तृतीया कार्या । अथ वादध्योदनादौ उपसेकादिवत् करोतिक्रियाया अन्तर्भावात् करोतेरप्रयोगः । आत्मनापञ्चमइत्युक्ते आत्मनास्य कृतं पञ्चमत्वमिति संप्रत्ययात् । आत्माचतुर्थोस्येति । एकस्यैव वस्तुनो बुद्धिप्रकल्पितभेदस्य वर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च न विरुध्यते । वैयाकर । व्याकरणे भवति । अणृगयनादिभ्य इत्यण् । अत्र पक्षे आख्याशब्दः संज्ञापर्यायः । आत्मनेभाषपरस्मैभाषशब्दौ च न के-

ति। अथ हि वैयाकरणानामाख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति, नार्थ उपसंख्यानेन। यद्यपि व्याकरणे भवा वैयाकरणी वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति। एवमपि नार्थ उपसंख्यानेन। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। आत्मनेपदं परस्मैपदमिति। निपातनादेतत् सिद्धम्। किं निपातनम्। अनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति॥ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्॥९॥ हृद्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम्*। हृद्युभ्यां ङेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। अन्यार्थे च*। अन्यार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या। हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्। दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक्। हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानम्*। हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। गविष्ठिरः। न कर्तव्यम्। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेन*। लुक्क्रियतामवादेश इति। अवादेशो भविष्यति विप्रतिषेधेन। अवादेशे कृते हलदन्तादित्येव सिद्धम्। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चे-

पुचिद्व्याकरणेषु संज्ञात्वे न विनियुक्ताविति अलुकोप्रसङ्गः। अथहीति। आख्याप्रतिपादनं व्यवहार इत्यर्थः। आत्मनेपदिनश्च धातवो वैयाकरणैरात्मभाषशब्देन व्यवह्रियन्ते परस्मैपदिनः परस्मैभाषशब्देनेत्यलुक् सिद्धः। यद्यपीति। आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्निपातनादेवालुकः सिद्धत्वादाख्याशब्देन संव्यवहारमात्रमुच्यत इत्यर्थः। हलदन्तात्। हृदयं स्पृशतीति। स्पर्शनक्रियायां हृदयस्य कर्मत्वं नत्वधिकरणत्वमिति वृत्तिविषये द्वितीयार्थे सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः। पद्दन्नोमास् हृन्निशितिच्छान्दसो हृदयस्य हृदादेशः। दिविस्पृगित्येतत्तु भाषायामपि भवति। लुको ऽवादेश इति। ननु चावादेशोन्तरङ्गो लुक् बहिरङ्ग इति कुतो विप्रतिषेधः। अपि चान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यवादेशेन न भाव्यम्। एवं तर्ह्यन्तरङ्गाभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते। कृते चावादेशे ऽलुका भाव्यमिति लुकः प्रवृत्तिः संदिग्धेति बाधकत्वमपि लुकः संदिग्धमिति विप्रतिषेधोपपत्तिः। अन्ये त्वाहुः। किं व्यक्तिपक्षाश्रये एतद्विषये लक्षणस्याचरितार्थत्वाद् भाविहलन्तत्वाश्रयेणालुका लुको बाधनादेवादेशोऽस्त्व-

द्द भूमिपाशे ऽतिप्रसङ्गः*। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद्द् भूमिपाशे ऽतिप्रङ्गो भवति । भूम्यां पाशो भूमिपाशः । अकोत इति वा तत्सन्ध्यक्षरार्थम्। एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुकमुक्त्वा ऽकोऽत इति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति । अकोत एव भवति नान्यत इति । तत्सन्ध्यक्षरार्थम्। तेन सन्ध्यक्षरार्थम्। तेन सन्ध्यक्षराणां सिद्धं भवति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानमिति । नैष दोषः । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । गविष्ठिरशब्दो बिदादिषु पठ्यते । असकृत्खल्वपि निपातनं क्रियते गवियुधिभ्यां स्थिर इति॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ॥१०॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते। यदि संज्ञायामिति वर्तते ततः प्राप्ते । अथ निवृत्तं ततो ऽप्राप्ते। कश्चात्र विशेषः। कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्र-

थ जातिपक्षे सांप्रतिकहलन्तेषु सावकाशो लुगत्रानुपजातनिमित्तो नालं लुकं बाधितुमिति लुक् प्रवर्ततामित्येवंविधो विप्रतिषेधः । जातौ पदार्थे दृषदिमाषकादिषु सांप्रतिकहलन्तेष्वलुक् सावकाशो भाविहलन्तत्वाश्रयणेन न शक्नोति लुकं बाधितुमन्तरङ्गाणां च विधीनां बाधको लुगिति मन्यमान आह । लुक इति । अत्रापि यणादेशे कृते हलन्तत्वादलुक्प्रसङ्गः । अक इति । सप्तम्याः संज्ञायामिति कृत्वाऽकोत इति नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्संध्यक्षरार्थमिति । संध्यक्षरान्तेभ्यो लुगर्थमित्यर्थः । असकृदिति । नाज्विषयमेव निपातनमपि तु सर्वार्थमिति दर्शयति । गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यनेन समासे गविशब्दात्परस्य स्थिरस्य सकारस्य षत्वं विदधत् गविष्ठिरशब्दे सप्तम्या अलुकमभ्यनुजानाति । कार । कारः स्वामिग्राह्यो भागः । यदि संज्ञायामिति । संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ रूढो यः कारो नियतद्रव्यो नियतपरिमाणस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । यस्तु सांप्रतिकः कारः केन चिदेवोत्पादितस्तस्य ग्रहणाभावस्तत्र पूर्वेण नित्यमलुकि प्राप्ते विभाषेयं संपद्यते। अथ संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते पूर्वविप्रतिषेधाच्च संज्ञायां नित्येनालुका भाव्यम् । तदा सांप्रतिककाराभिधाय्यप्राप्तो विभाषालुग्विधीयतइति पक्षोवतिष्ठते । तस्मिंश्च पक्षे कारनाम्नीति नामशब्दो स-

सङ्गः*। कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति अविकटे उरणो दातव्यः। अविकटोरणः। अस्तु तर्ह्यप्राप्ते । अप्राप्ते समासविधानम्*। यद्यप्राप्ते समासो विधेयः। प्राप्ते पुनः सति संज्ञायामित्येव समासः सिद्धः । नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयति भवत्यत्र समास इति । यदयं कारनाम्नि सप्तम्या अलुकं शास्ति । यद्यपि तावत् ज्ञापकात्समासः स्यात्स्वरस्तु न सिध्यति । यद्धि तत्सप्तमीपूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं तत् । नैवात्रानेन स्वरेण भवितव्यम् । किन्तु सप्तमीहारिणो धर्म्यंहरण इत्येतेनात्र स्वरेण भवितव्यम् । किं च भोः संज्ञाश्चापि शास्त्रे क्रियन्ते न लोकः संज्ञासु प्रमाणम् । लोके

पदेशमात्राभिधायी । अविकटो रण इति । अवीनां संघातोऽविकटः। संघाते कटच्। उरणो मेषः। कारविशेषस्य रूढिरियमिति पूर्वेणालुक् प्राप्नोतीत्यर्थः। प्राचामिति चैतदुभयथा व्याख्यायते। प्राचामाचार्याणां मतेन हलादावुत्तरपदे कारनाम्न्यलुक् भवति नान्येषामिति विकल्पः संपद्यते । व्यवस्थितविभाषा च विज्ञायते तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलदौ नित्यमलुक् भवति देशान्तरे तु कारनाम्नि लुगेव यूथपशुरिति। अथ वा प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदेऽलुक् न तु देशान्तरे यूथपशुः इत्यादाविति सामर्थ्याद् देशभेदेन लुगलुकोर्व्यवस्थानाद्विकल्पः संपद्यते । यूथपश्वादय उदग्देशे काराः। हलेद्विपदिकादयः प्राग्देशे अविटोरणादयः प्रागुदक् चेति । एतदेवेति । समासमन्तरेण लुक्प्रसङ्गाभावादलुग्विधानादत्र समासोऽनुमीयतइत्यर्थः । अस्मिंस्थाने अविकटोरणः सांप्रतिककार इत्यभ्युपगमः। यथैव स्तूपेशाणादयः। अत्र हलादिग्रहणादजादिनिवृत्त्यर्थादजादावपि समासानुमानम् । यद्यपीति । यथा परमे कारके परमकारके इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति लाक्षणिकत्वात्सप्तमीसमासस्य एवं स्तूपेशाणादावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्तिः । इतरो यद्यपि संज्ञायामिति प्रतिपदोक्तः सप्तमीसमासो विधीयते तथापि स्वरान्तरेणैवात्र भाव्यमित्याह । नैवात्रेति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वेन भाव्यमित्यर्थः । एवं स्थिते निर्णेतुमाह । किं च भो इति । अयमर्थः । संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ स्तूपेशाणादयो रूढाः । तन्निवृत्तौ न रूढाः । इत्येतन्न क्रियते। एकस्य रूढित्वारूढित्वविरोधात् । लोके चेति । रूढा एव स्तूपेशाणादयस्ते तु चिरन्तनाः सांप्रतिका वा भवन्तीत्यर्थः संज्ञा-

च कारनाम संज्ञा। ननु चोक्तं कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। योगविभागात्सिद्धम्*। योगविभागः करिष्यते। कारनाम्नि च प्राचाम्। ततो हलादौ। हलादौ च कारनाम्नि सप्तम्या अलुक् भवति। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। हलादावेव कारनाम्नि सप्तम्या अलुक् भवति नान्यत्र। क्व मा भूत्। अविकटे उरणो दातव्यः। अरिकटोरणः॥ मध्याद्गुरौ॥११॥गुरावन्ताच्च*।गुरावन्ताच्चेति वक्तव्यम्। अन्तेगुरुः॥ बन्धे च विभाषा॥१३॥स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते, सिद्धं हस्ते बन्धः हस्तबन्धः। चक्रे बन्धः चक्रबन्ध इति न सिध्यति। अथ निवृत्तं सिद्धं चक्रे बन्धः चक्रबन्धः। हस्ते बन्धः हस्तबन्ध इति न सिध्यति। किं कारणम्। नेन्सिद्धबध्नातिष्विति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति प्राप्ते नेन्सिद्धबध्नातिष्विति प्रतिषेध उच्यते तस्मिन्ननित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते। एवमपि न ज्ञायते कस्मिन्विषये विभाषा कस्मिन् विषये प्रतिषेध इति। घञन्तस्येदं बन्धशब्दस्य ग्रहणं प्रतिषेधेषु च धातुग्रहणम्। तेन घञन्ते विभाषा अ-

---

ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे घें नामग्रहणं विस्पष्टार्थम्। एवं हि स्फुटाप्राप्ते विभाषा भवत्यन्यथा संज्ञाग्रहणानुवृत्तिः संदिह्येत। कारनाम्नि च प्राचामिति। प्राचामेव कारनाम्नीति नियमादुदीचां कारेऽविकटोरणेऽलुङ् निवर्त्यते प्राचामपि कारेऽविकटोरणे हलादावित्यनेन द्वितीयेन नियमेनालुग्निवृत्तिः। बन्धे च। नेन्सिद्धेति निषेधस्यास्य च विकल्पस्य विषयविभागज्ञानायोपन्यस्यति। स्वाङ्गग्रहणमिति। स्वाङ्गग्रहणेऽनुवर्त्तमाने स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुको विकल्पः। अन्यस्मात्तु तत्प्रतिषेध इति विषयविभागसिद्धिः। अथ निवृत्तमिति। तदा विकल्पनिषेधयोर्विषयविभागाविज्ञानाद्यथेष्टसिद्ध्यभावः। सर्वत्रेति। च-

न्यत्र प्रतिषेधः॥तत्पुरुषे कृतिबहुलम्॥१४॥तत्पुरुषेकृतिबहुलमकर्मधारये *। तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यत्राकर्मधारय इतिवक्तव्यम्।इहमा भूत् परमे कारके करमकारकइति । तत्तर्हि वक्तव्यम्।न वक्तव्यम्।बहुलवचनाद्द न भविष्यति। अथकिमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियतेन तत्पुरुषे कृतिबहुलमित्येव सिद्धम् । लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात्*। लुगलुगनुक्रमणं क्रियते अकृत्स्नं बहुलवचनमिति । यद्यकृत्स्नं बहुलवचनं यदनेन कृतमकृतं तत् । एवं तर्हि न ब्रूमोकृत्स्नमिति । कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यदनेन कृतं सुकृतं तत् । किमर्थं तर्हि लुगलुगनुक्रमणं क्रियते । उदाहरणभूयस्त्वात् । ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्च केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति। अवश्यं खल्वत्रप्यस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलमन्यतरस्यामु-

---

क्रबन्धनमित्यादौ सर्वत्र बध्नातिधात्वादावुत्तरपदे लुक्प्रतिषेधः । अत्र तु सूत्रे बन्धशब्दो घञन्त उपात्तो न धातुमात्रनिर्देश इत्यर्थः । तत्पुरुषे । बहुलवचनादिति । प्रकृतत्वादलुगिति विज्ञेयम् । न्यायोप्यत्रास्ति । अन्तरङ्गाकृदन्तवाच्यक्रियानिमित्ता सप्तमी गृह्यते इह तु क्रियान्तरनिमित्ता परमे कारके निधेहीति बहिरङ्गेति न गृह्यते । अकृत्स्नत्वादिति । अकृत्स्नकारित्वादित्यर्थः। नहि बहुलग्रहणमात्राल्लुगलुकोर्विषयविभागनिश्चयः । इतरस्त्वपरिपूर्णत्वमकृत्स्नत्वं मन्यमान आह । यद्यकृत्स्नमिति। कृत्स्नं चेति एतावत्युक्ते अवयवसाकल्यमपि कात्स्न्र्यं गम्यत इत्याह । कारकं चेति । कृत्स्नकारित्वात् कृत्स्नमित्यर्थः । कारकमपि प्रारब्धस्यान्तागमनात्प्रतिबन्धसद्भावाद् अकृत्स्नं स्यादित्याह । साधकं चेति । साधकमपि कदाचिदसामर्थ्यादकृत्स्नं स्यादित्याह। निवर्तकं चेति । सर्वदा सर्वं कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः । उदाहरणभूयस्त्वादिति । भूयांस्युदाहरणानि प्रपञ्चेन ज्ञापयन्त इत्यर्थः । लक्षणमिति । सामान्यलक्षणं बहुलग्रहणादियुक्तम् । विषयविभागस्याप्रतिपादकत्वान्न तथा कारकम् । प्रपञ्चोप्यानन्त्यप्रसङ्गान्न कारक इति मध्यमावस्थाश्रीयत इत्यर्थः । अवश्यं खल्विति । प्रातिशाख्यसद्भावेपि सर्ववेदसाधारणेनानेन शब्दानां प्रतिपादनं क्रियते तच्च प्रतिपदपाठस्याश

भयथैकेषामिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम्॥षष्ठ्या आक्रोशे॥२१॥षष्ठीप्रकरणे वाक्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानम्*।षष्ठीप्रकरणे वाक्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका*। आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आमुष्यायणः । अमुष्यपुत्रिका । अमुष्यकुलिकेति च वक्तव्यम् । अमुष्यकुलिका । देवानांप्रिय इति च उपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवानांप्रियः । शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानम्*। शेपपुच्छलाङ्गूलेषुशुनः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्।शुनःशेपः।शुनःपुच्छः।शुनोलाङ्गूलः।दिवश्चदासे*उपसंख्यानंकर्तव्यम्। दिवोदासायगायत॥ ऋतोविद्यायोनिसंबन्धेभ्यः॥२३॥विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम्*।विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्।विद्यासंबन्धेभ्योविद्यासंबन्धेषु यथा स्यात्।योनिसंबन्धेभ्यो योनिसंबन्धेषु यथा स्यात्।व्यतिकरो मा भूत्।अथैषां व्यतिरेके न भवितव्यम् । बाढं भवितव्यम् । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी॥आनङृतोद्वन्द्वे॥२५॥क्वायं नकारः श्रूय-

---

क्यत्वाद्बहुलादिग्रहणेन कर्तव्यमित्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमिति । अध्येतृसंघः परिषत् । तत्र भवं पारिषदम् । सर्ववेदानां पारिषदमिति षष्ठीसमासः । नैक इति । वेदेषु वैचित्र्येण व्यवहारात्तदङ्गव्याकरणेऽपि तथैव बहुलादिशब्देन व्यवहारः । तेनैतन्न चोदनीयम् । वाग्रहणमेव क्रियतां व्यवस्थितविभाषा वाश्रीयतां किं बहुलग्रहणेनेति । षष्ठ्या आ । पश्यतोहर इति । षष्ठी चानादर इति षष्ठी पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । शुनःशेप इति । ऋषिविशेषसंज्ञेयमकारान्ताप्यस्ति शेपशब्दो न केवलं सकारान्तः शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः । ऋतो । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । अन्यनिवृत्तिपरत्वादस्य व्यतिकरेऽपि का-

ते। न क्व चिच्छ्रूयते। लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति। यदि न क्व चिच्छ्रूयते किमर्थमुच्चार्यते। रपरत्वं मा भूदिति। क्रियमाणेऽपि वै नकारे रपरत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। नलोपे कृते एषोऽपि हि उः स्थाने अण् शिष्यते। नैष दोषः। उः स्थाने ह्यण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते न चायमुःस्थाने अणेव शिष्यते। किं तर्हि अण् चानण् च। कथं पुनरिदं विज्ञायते क्रिमृकारान्तानां यो द्वन्द्व इति आहो स्विद्द्वन्द्व ऋकारान्तस्येति। कश्चात्र विशेषः। ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानं२ कर्तव्यम्। पितापुत्रौ। कार्यी चानिर्दिष्टः*। कार्यी चानिर्दिष्टो भवति। ऋकारान्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते कस्यानङा भवितव्यमिति। अस्तु तर्हि द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति। अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गः *। अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। पितृपितामहाविति। अस्तु तर्हि ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति। ननु चोक्तमृकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्रे उपसंख्यानमिति। नैष दोषः। पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। पुत्रेऽन्यतरस्यामिति। यदि तदनुवर्तते, विभाषा स्वसृपत्योः पुत्रे वेति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। षष्ठ्या आक्रोशे पुत्रेऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या आक्रोशे। ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः। पुत्रेऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या

र्यप्रवृत्तिः।आनङ्।कार्यमिति। कार्यार्थः श्रवणार्थो वा वर्णानामुपदेश इति मत्वा प्रश्नः।क्रियमाणेपीति।उःस्थाने यः कृतोण् स रपर इति सूत्रार्थं मन्यते।इतरःस्थानग्रहणद्वयानुवृत्त्याश्रयेणाह।नैषदोषइतिपुत्रेऽपीति।अनाक्रोशेपि भ्रातुः पुत्रादावित्यभिप्रायः।संबन्धमिति। आक्रोशग्रहणेनसंबन्धात्संबन्धान्तरेणपुत्रशब्दोनसं-

आक्रोशे विभाषा स्वसृपत्योः। पुत्रे ऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या आक्रोशे। आनङ् ऋतो द्वन्द्वे। पुत्रग्रहणमनुवर्तते। षष्ठ्या आक्रोश इति निवृत्तम्। यदप्युच्यते कार्यी चानिर्दिष्ट इति। कार्यी च निर्दिष्टः। कथम्। उत्तरपद इति वर्तते। ङिच्चायं क्रियते। सोऽन्तरेणापि कार्यिनिर्देशमृकारान्तस्यैव भविष्यति। पुत्रे तर्हि कार्यी अनिर्दिष्टः। पुत्रे च कार्यी निर्दिष्टः। कथम्। ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति। तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति॥देवताद्वन्द्वे च॥२६॥देवताद्वन्द्वेउभयत्रवायोःप्रतिषेधः*।देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अग्निवायू। वाय्वग्नी। ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च *। ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। ब्रह्मप्रजापती। शिववैश्रवणौ। स्कन्दविशाखौ। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वः तत्र यथा स्यात्। कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः।वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः।न चैते वेदे सह निर्वापनिर्दिष्टाः॥इद्वृद्धौ॥२८॥इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधः*। इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत्॥ मातरपितरावुदीचाम्॥३२॥ पितरामातरा च

बध्यते तन्निवृत्तौ तु संबध्यतइत्यर्थः। देवता। उभयत्रेति। पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वे चेत्यर्थः। लोकवेदयोरिति। साहचर्येण यौ लोकवेदयोः प्रसिद्धौ द्वन्द्वसमासवाच्यौ तत्रानङित्यर्थः। सहनिर्वापः। सहदानम्। मातर। पूर्वोत्तरपदयोरिति। सप्तम्यन्तमेतत्तत्र मातरपितरावित्यत्र पूर्वपदस्यारशब्दोऽन्तादेशो निपा-

च्छन्दसि॥३३॥ किं निपात्यते। पूर्वोत्तरपदयोर्ऋकारस्याकारस्यारारौ निपात्येते। मातरपितरौ भोजय। मातरपितरावानय। आ मा गन्तां पितरामातरा चामासोमो अमृतत्वाय गम्यात्॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिप्रणीते महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु॥१॥ भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाहो स्वित् क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति। गर्भिभार्यः। प्रसूतभार्यः। प्रजातभार्यः। अत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति। द्रोणीभार्यः। कुटीभार्यः। अत्रापि प्राप्नोति। अस्तु तर्हि समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति। कथं गर्भिभार्यः। प्रसूतभार्य इति। कर्त्त-

---

त्यते उत्तरपदस्य तु ऋतोङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणो रपरत्वं च। पितरामातरेत्यत्र पूर्वपदस्यारा शब्दोऽन्तस्य निपात्यते समासात्तु परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यकारः पूर्ववत् गुणरपरत्वे॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

स्त्रियाः पुंवत्। कथमिदमिति। भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे स भाषितपुंस्क इति प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यपदार्थत्वाश्रयणे तद्योगाच्च शब्दस्यापि भाषितपुंस्कत्वविज्ञाने समानायामाकृतावित्यर्थो लभ्यते। प्रत्यासत्त्या च यस्य शब्दस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव पुमान् भाषित इति गृह्यते। भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्याच्च। शब्दान्तरेण सर्वस्यार्थस्य भाषितपुंस्कत्वादन्ततोऽर्थशब्देनापीति व्यवच्छेद्याभावादनर्थकं भाषितपुंस्कग्रहणं स्यात्। यदा तु भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्क इति शब्दोऽन्यपदार्थ आश्रीयते तदा समानायामाकृतावित्यस्य विशेषस्य नास्ति लाभः। गर्भिभार्य इति। स्त्रियां वर्तमानस्य गर्भिशब्दस्यानवयवभूतगर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम्। गर्भो व्रीहिरित्यादौ तु पुंसि वर्त्तमानस्यावयवभूतगर्भसंबन्ध इति समानाकृतित्वाभावः। प्रसूतप्रजातशब्दौ स्त्रियां वर्त्तमानौ गर्भविमोचनं प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः। पुंसि तु गर्भाधानमिति समानाकृतित्वाभावः। द्रोणीभार्य इति। द्रोणशब्दः परि-

व्योत्र यत्नः। अथ किमर्थमूङः पृथक् प्रतिषेध उच्यते न यत्रैवान्यः प्रतिषेधः तत्रैवायमप्युच्येत न कोपधाया इत्युक्ता तत ऊङश्चेत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः द्विः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । नैवं शक्यम् । पठिष्यति ह्याचार्यः पुंवत्कर्मधारये प्रतिषेधार्थमिति । स पुंवद्भावो यथेह भवति । कारिका वृन्दारिका कारकवृन्दारिका । एव मिहापि स्यात् । ब्रह्मबन्धूर्वृन्दारिका ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति । अथ पृथक्प्रतिषेधेप्युच्यमाने यस्मादेव स प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति । पृथक् प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् । अथ वा अनूङिति तत्रानुवर्त्तिष्यते । अथ वा नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । किं तर्हि पर्युदासो ऽयं यदन्यदूङइति । स च प्रतिषेधार्थ आरम्भः । किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणमुत स्त्रीशब्दस्य ग्रहणमाहो स्वित् स्त्र्यर्थस्य ग्रहणम्।कश्चात्र वि-

---

मानवृत्तिर्भाषितपुंस्कः स एव च सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात्तत्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वा अभेदेनावसीयमानो गवादन्यां वर्तत इति नास्ति समानाकृतित्वमेवं कुटशब्दो घटे भाषितपुंस्को गेहे स्त्रीलिङ्गः । पात्रशब्दोर्द्धर्चादित्वात्भाषितपुंस्को भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः। कर्त्तव्योत्र यत्न इति । गर्भिशब्दस्य गर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि स्त्रिया च समानमवान्तरभेदस्त्वविवक्षितः। प्रसूतप्रजातशब्दयोरपत्यापत्यवत्संबन्धः समानं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति दोषाभावः । पृथगिति । पृथक्प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तराद्वैलक्षण्यं सूचयतीत्यर्थः अथ वा नायमिति । सत्यामेवानुवृत्तौ पर्युदास आश्रीयते न प्रसज्यप्रतिषेध इति पूर्वस्मात्पक्षादस्य भेदः। भाष्यकारेणात्रानूङ्ग्रहणस्यैवोत्तरत्रानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वपूरणीप्रियादिष्वित्यस्य । तेन महानवमी महाष्टादशीत्यादावपि पुंवद्भावो भवति । किं पुनरिति । यदा स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्र्यधिकारविहितटाबादिग्रहणं भवति तेन भाषितपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तवस्तु स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति । तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः । शब्दग्रहणे तु स्त्रीशब्दो गौणः उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वापर्योपपत्तिः । कथं

शेषः । पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधविज्ञानम्*। पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधोयं विज्ञायेत। कस्य । स्त्रीप्रत्ययस्य । किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि किं चित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । तत्र च अनारम्भात् पुंसि । न किं चित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधात् । कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पुंवन्न भवति इत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो न भवति एवं समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न संभवतीति । प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः*। प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या। एनी भार्या अस्य एतभार्यः । श्येनी भार्या अस्य श्येतभार्यः । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य

पुनरिति । पुंवदित्यनेन प्रतिषेधो न प्रत्याय्यतइति मत्वा प्रश्नः । वतिनिर्देशोयमिति । उपमानोपमेयभावविषयो वतिस्तत्रोपमाने सत्तासत्ता वा प्रसिद्धोपमेये प्रतिपाद्यत इति यथासंभवं वाक्यशेषपरिकल्पने कामचार इत्यर्थः । पुंसि च स्त्रीप्रत्ययस्याभावात् स्त्रियामभावोऽतिदिश्यते इति न भवतीति वाक्यशेषः कल्प्यते । अस्मिन् पक्षे यद्वक्तव्यं तदाह । प्रातिपदिकस्य चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षः । एनीभार्येति । एतशब्दाद्वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति ङीप्तकारस्य च नकारस्तत्रैकदेशविकृतमनन्यवदिति भाषितपुंस्कादेतशब्दात् पर ईकार इति तन्निवृत्तावर्थस्यानिवृत्तत्वान्नकारश्रवणप्रसङ्गः । ननु च

निवृत्तिः । अर्थो ऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम् । तस्यानिवृत्तत्वात् केन नशब्दो न श्रूयेत । स्त्रियामित्युच्यमानः प्राप्नोति । स्थानिवत्प्रसङ्गश्च*। स्थानिवद्भावश्च प्राप्नोति । पट्वी भार्या अस्य पटुभार्यः । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । तस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः प्राप्नोति । किमर्थमिदमुभयमुच्यते । न प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरित्येव स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरिति । तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति । वतण्डयादिषु पुंवद्वचनम्*।वतण्डयादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । के पुनर्वतण्डयादयः । लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययाः । लुक्, गार्ग्यो वृन्दारिकाः । गर्गवृन्दारिकाः। पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य नि-

---

सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्यापि निवृत्तिर्भविष्यति। एवं तर्हि स्थानिवद्भावात् पुनर्नकारस्योन्मज्जनं न मन्यते उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः स्थानिवद्भावः । स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यादिति । ननु च प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरिति परिहारः स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तु चोद्यं तन्नैवं वक्तव्यं स्थानिवद्भावोपि परिहृतः स्यादिति । नैष दोषः । अयं हि भाष्यार्थो यथा दोषसद्भावात् प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिवद्भावोपि चोदितः परिहृतश्च भवति । पुरस्तादिदमिति । यद्यपि पश्चात्पठितं तथापि पाठक्रमो बलवानिति पूर्वं दृष्टमित्युच्यते । पूर्वं चोद्यदर्शनं पश्चात्समाधानमिति न्यायात् । तत्पठितमिति । पुरस्तादपि दृष्टं पश्चात्पठितमित्यर्थः । प्रत्यापत्तिवचनमेव व्याप्यमुपगम्यतां स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेत्येतत्तु परित्यज्यतामित्याशङ्क्याह । न चेदानीमिति । सूत्रव्याख्यानार्थत्वाद्वाक्यानां विस्पष्टार्थमुभयोरुपादानमित्यर्थः । तत्रैतभार्ये यद्यपि स्थानिवद्भावाश्रयो दोषस्तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात् संभावितनिवृत्तेर्नकारस्य स्थानिवद्भावाश्रयं पुनरुपस्थानं न त्वीकारो नकारस्य निमित्तमीकारनकारयोः सह विधानाद्यणादेशस्य तु निमित्तमीकार इत्येतावता भेदेनैतभार्यश्येतभार्ययोः पृथगुपन्यासः । लुगलुगिति । लुगलुकौ यथायोगमिष्यमाणौ न सिध्यत इति पुंस्त्वलक्षणार्थोऽतिदेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः । यदि पुनरि-

वृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दो न श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते । लुक् । अलुक् । वतण्डी वृन्दारिका वातण्ड्यवृन्दारिका । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रीयां वतण्डाच्चेति यकारस्य लुक् प्राप्नोति । यदि पुनरयमीकार एव लुगुच्येत । तदीकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । नकर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्द्देशोऽयम् । स्त्री ई स्त्री स्त्रियामिति । ईकारविधावप्रत्ययकस्य पाठः क्रियते वतण्डेति । शार्ङ्गरवादौ वै सप्रत्ययकस्य पाठः करिष्यते । स वै तत्र सप्रत्ययकस्य पाठः कर्त्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाच्च लुक् प्राप्नोति । अलुक् । अस्त्रीविषय । कौण्डी वृसी वृन्दारिका कौण्डी वृस्यवृन्दारिका । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दः श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि ञ्यो विधीयते । अस्त्रीविषय । द्विस्त्रीप्रत्यय । गार्ग्यायणी वृन्दारिका

ति । लुक्स्त्रियामित्यनेन चेदीकारे परतो लुग्विधीयते तदेकारे पुंवद्भावेन निवर्त्तिते यकारनिवृत्तौ कर्त्तव्यायां स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे वातण्ड्यवृन्दारिकेति सिध्यतीति भावः । स्त्री ई इति । स्त्रियां य ईकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः । एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् स्त्रिया इति इयङादेशः । ईकारविधाविति । शार्ङ्गरवादिगणे वतण्डशब्दः क्ततयङ्लुक् पठ्यते ततश्चाकृते लुकीकारो नास्त्यकृते चेकारे लुकोप्रसङ्ग इतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । अन्तरङ्गत्वाच्चेति । उत्तरपदमनपेक्ष्य लुग्विधीयमानोऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः प्राप्नोति । तच्चैतत् स्यान्निमित्ताभावाल्लुक् निवर्त्तिष्यतइति । एतच्च नास्ति । न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयते इत्यनित्यादौ निवृत्तायामपि प्रकृतौ प्रत्ययस्यानिवर्त्तनादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इतीकारनिवृत्तेरसिद्धत्वाच्च । कौण्डीवृस्यवृन्दारिकेति । स्त्रीत्वस्यानिवर्त्तनात् व्रातच्फञोरस्त्रियामिति ञ्यो न प्राप्नोति । गार्ग्यायणीति । ष्फस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावेन निवृत्तिर्न प्राप्नोति । ङीषस्त्वभाषितपुंस्कादु विधानात् श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः । सर्व-

गार्ग्यवृन्दारिका इत्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति। किं कारणम्। भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते। यच्चात्र भाषितपुंस्कात् परं नैतदुत्तरपदं यच्चोत्तरपदं न तद्भाषितपुंस्कात् परमिति। अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दग्रहणम्। स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वप्रसङ्गोविशेषात् *। स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। अङ्गारका नाम शकुनयः। तेषां कालिकाः स्त्रियः। कालिकावृन्दारिकाः अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः। तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः। तनुकेश्यो वृन्दारिका क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। हंसस्य वरटा। कच्छपस्य दुली। ऋश्यस्य रोहित्। अश्वस्य वडवा। पुरुषस्य योषित्। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चित् विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः। कथं च नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च। ह्यर्थे चायं चः पठितः। सर्वो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्त्तुम्। अस्तु तर्हि अर्थग्रहणम्। अर्थाति-

प्रसङ्ग इति। यथा प्रत्ययपक्षे भाषितपुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय इति शक्यते विशेषयितुं नैवं स्त्र्यर्थाभिधायी शब्दो भाषितपुंस्कात्पर इति शक्यते विशेषयितुम्। शुक्लचूडादौ पुंवद्भावस्याप्रसङ्गात्। नह्यत्र शुक्लाशब्दो भाषितपुंस्कात्परः। अङ्गारका इति। अङ्गारकशब्देन न कदाचित् स्त्रिया अभिधानं कालिकाशब्देन च पक्षिजातौ तस्याः स्त्रिया एवाभिधानमिति। पुंवत्कर्मधारयेत्यनेनार्थत आन्तर्यादङ्गारकशब्दादेशप्रसङ्गः। शक्यन्ते हि कालिका अङ्गारकशब्देन साहचर्यादभिधातुमेवमन्यत्रापि योज्यम्। सर्वो हि शब्द इति। एताः कालिका वृन्दारिका इति भवत्येतच्छब्दात् भाषितपुंस्कात्परः कालिका-

देशे विप्रतिषेधानुपपत्तिः *। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घादिकेष्विति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। शब्दस्य ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः। किं च सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति सर्वस्य अर्थस्य पुंवदर्थः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कलिकाः स्त्रियः। कालिकावृन्दारिकाः। अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः। तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः। तनुकेश्यो वृन्दारिकाः क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। हंसस्य वरटा। कच्छपस्य दुली। ऋश्यस्य रोहित्। अश्वस्य वडवा। पुरुषस्य योषित्। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चित् विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्यार्थस्य पुंवदर्थो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः। कथं नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च भवति। न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति। अयं तावद्दोषः। यदुच्यते अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति। नावश्यं द्विकार्ययोगएव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवेपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोसावसंभवः। पुंवद्भावो ऽभिनिर्वर्त्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं विहन्ति। ह्रस्वत्वमभिनिर्वर्त्तमानं पुंवद्भावं बाधते एषो ऽसंभवः।

शब्द इति पुंवत्प्रसङ्गः। अर्थातिदेश इति। स्त्र्यर्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थे ऽतिदिष्टे तद्वाची शब्दः प्रवर्त्तते। भिन्नविषयत्वात्तु विप्रतिषेधानुपपत्तिरथो ह्रस्वो ऽर्थस्य पुंवद्भावः। पुंवद्भावो ऽभिनिर्वर्त्तमान इति। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ध्रस्वस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः। ह्रस्वत्वमिति। ननु ह्रस्वे प्रवृत्तेप्यर्थस्यानिवृत्तत्वात् कथं पुंवद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते। उच्यते। यदि तावत् ह्रस्वत्वं

सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः। अयं तर्हि दोषः। सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति। तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः। ननु चोक्तं स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशइति चेत्सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति। नैष दोषः। समासनिर्देशो ऽयं भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्सो ऽयं भाषितपुंस्कादनूङिति। यद्येवं लुक् प्राप्नोति। निपातनान्न भविष्यति। अथ वा अलुक् प्रकृतः सो ऽनुवर्त्तिष्यते। कथं पुनरनूङित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणं शक्यं विज्ञातुम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तम् इवयुक्तमन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथाह्यर्थो गम्यते। तद्यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश आनीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यनूङित्युक्ते ऊङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन्नूङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यत्। अनूङ् ऊङ्सदृशः स्त्रीप्रत्यय इति। एवमपि इडविडवृन्दारिका ऐडविडवृन्दारिका। पृथुवृन्दारिका पार्थवृन्दारिका। उशिक्वृन्दारिका औशिजवृन्दारिका। दरद्वृन्दारिका दारदवृन्दारिका। अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति। कर्तव्योऽत्र प्रयत्नः। अथेह कथं भवितव्यं पट्वीमृद्व्यौ भा-

प्रयोगे श्रूयते एवं तत् कृतं भवति यदि तु कृतमपि पुंवद्भावेन निवर्त्त्येत तदा ऽकृतमेवैतत्स्यादिति परत्वात्प्रवर्त्तमानं ह्रस्वत्वं पुंवद्भावं बाधते। तस्मादस्त्विति। शब्दपक्षे साक्षादुत्तरपदेन पौर्वापर्यसंभवात्। भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति समुदायः समासार्थो ऽवयवेन विग्रहः। निपातनादिति। नन्वलौकिकत्वादस्य कथं निपातनादिति परिहारः। लुकापि तर्ह्यलौकिकत्वाच्च भाव्यम्। अथ लुक्प्रसङ्गो ऽध्यवसीयते ऽलुगप्यध्यवसीयतामित्यदोषः। अथ वेति। ननु च परार्थत्वात् कथं लक्षणयोः संबन्धः। उच्यते। अलुगधिकारसामर्थ्याल्लक्षणाङ्गमपि लक्षणं भविष्यति संज्ञापरिभाषवत्। इडविडिति। इडविडो ऽपत्यं पृथोरपत्यं जनपदशब्दादित्यञ्। उशिग्दरद्भ्यां द्व्यञ्मगधेत्यण्। उभयोरतश्चेति स्त्रियां लुक्। कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति। नेह टाबादीनामिव ग्रहणं किं तर्हि प्रत्ययमात्रस्य। लुक् च स्थानिवद्भावात्प्रत्ययो भवत्येव। यदा तु भाषितपुंस्कादूङ्

र्यें अस्य पट्वीमृदुभार्यः । आहो स्वित् पटुमृदुभार्यः । पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यम् । पुंवभावः कस्मान्न भवति । भाषितपुंस्कादित्युच्यते । ननु च भोः पटुशब्दो मृदुशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् । आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । समानायामाकृतावपि भाषितपुंस्कौ । कथम् । आरभ्यतेऽत्र मतुब्लोपः । एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरण उत्तरपदे पुंवद्भवतीत्युच्यते । यश्चात्र भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे कृतस्तस्य पुंवद्भावः । यस्य चाकृतौ नासौ भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे । पूरण्यां प्रधानपूरणी ग्रहणम्* । पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् । प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अथेह कथं

यस्मिन्नकृतः स भाषितपुंस्कादनूङिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते तदा दोषस्याप्रसङ्ग एव । पट्वीमृदुभार्य इति । पट्वीशब्दस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावाभावो मृद्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंवद्भावः । इतरो यथोक्तमप्रतिपद्याह । पुंवद्भावः कस्मान्न भवतीति । भाषितपुंस्कादिति । एकदेशेन समस्तं सूत्रं लक्ष्यते तत्रोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पट्वीशब्दस्य पुंवद्भावाभावः । इतरस्तु भाषितपुंस्कत्वमत्र नास्तीत्यनेनोक्तमिति मत्वाह । ननु चेति । इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह । समानायामिति । आकृत्यन्तर इति । पटुर्गुणो मृदुर्गुण इति गुणे भाषितपुंस्कौ भार्यादौ तु स्त्रीलिङ्गाविति भावः । आरभ्यतइति । ततश्च पाटवे मार्दवे च समानप्रवृत्तिनिमित्ते पटुमृदुशब्दौ पुंसि स्त्रियां च वर्त्तेते । इदानीमाचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । एवं तर्हीति । कल्याणपञ्चमीक इति । पक्षे ऽन्यपदार्थे ऽवयवानामत्यन्ततिरोधानान्नास्ति पूरण्याः प्राधान्यम् । अप्पूरणीप्रमाण्योरिति समासान्तोपि प्राधानपूरण्या एव विहित इत्यत्र न भवतीति नद्यृतश्चेति कब् भवति ।इतरस्तु सर्वत्र बहुव्रीहौ वृत्तिपदार्थस्याप्राधान्यं मत्वा पृच्छति । अथेह कथमिति । रात्रयो ऽत्रेति । उद्भूतावयवा रात्रयो ऽत्र प्रधानं तत्र यथैव प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति वृत्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेनुप्रवेशात् प्राधान्यमित्यर्थः । प्रधाने का-

भवितव्यम् । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणामिति कल्याणी पञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम् । रात्रयोऽत्र प्रधानम् ॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥ इह केचित् तसिलादयः आकृत्वसुचः पठन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते । केचिच्चान्यत्र पठन्ते । येषु पुंवद्भाव इष्यते । तत्र किं न्याय्यम् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादी त्रतसौ । त्रतसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां शालायां वसति । तत्र वसति । तस्याः ततः । यस्याः यतः । तरप्तमपौ । तरप्तमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । चरट्जातीयरौ । चरट्जातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । पटुचरी । पटुजातीया । कल्पब्देशीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । रूपप्पाशपौ । रूपप्पाशपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । थम्थालौ । तसिलादी द्रष्टव्यौ । कया प्रकृत्या कथम् । यया प्रकृत्या यथा । दार्हिलौ । दार्हिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां वेलायां तदा । तस्यां वेलायां तर्हि । तिल्थ्यनौ । तिल्थ्यनौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । वृकी । वृकतिः । अजथ्या यूथिः । शस्बहुल्पार्थस्य * । बह्वल्पार्थस्य शसि पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि । अल्पशो देहि । त्वतलोर्गुणवचनस्य * । त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । पट्वीभावः पटुत्वम् । मृद्वीभावः मृदुत्वम् । पटुता । मृदुता । गुणवचनस्येति किमर्थम् । कठीभावः । कठीत्वम् ।

र्थसंप्रत्ययात् प्रधानपूरणीग्रहणमित्याहुः । तसिला । पटुकल्पेत्यपपाठः । घरूपकल्पेति परत्वात् ह्रस्वस्य भावात् । तस्माद्दर्शनीयकल्पेति पाठः । वृकातिरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वृकीशब्दाद् वृकज्येष्ठाभ्यामिति तिल्प्रत्ययः । परिगणनसामर्थ्याच्च जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधाभावः । अज-

कठीता। अस्याढे तद्धिते*। पुंवद्भावो वक्तव्यः। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। अढ इति किमर्थम्। श्यैनेयो रौहिणेयः। यद्यढ इत्युच्यते। अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाकः अत्र न प्राप्नोति। इहच प्राप्नोति। कौण्डिन्यः। सापत्न इति। यदि पुनरनपत्यइत्युच्यते। नैवं शक्यम्। इह हि न स्यात्। गार्ग्यायण्या अपत्यं माणवकः। गार्गो जाल्मः। अस्तु तर्हि अढ इत्येव। कथं कौण्डिन्यः सापत्न इति। कौण्डिन्ये निपातनात् सिद्धम्। किं निपातनम्। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति। सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्। सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति। कथमग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति। अस्तु तर्ह्यनपत्यइत्येव। कथं गार्गो जाल्मः। गार्गाग्नेयौ न संवदेते। कर्त्तव्यो ऽत्र यत्नः। ठक्छसोश्च*। ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः।

ष्येति। पूर्ववदजाशब्दादजाविभ्यां ष्यन्निति ष्यन् प्रत्ययः। हास्तिकमिति। यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा हस्तिनीशब्दस्य यस्येति चेति लोपे कृते तस्य स्थानिवत्वादसिद्धत्वाच्च नस्तद्धितइति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते। ठक्छसोश्चेत्यनेनात्र पुंवद्भावो न भवति छसा सहचरितस्य ठको ग्रहणात्। श्यैनेय इति। श्येतरोहिताभ्यां वर्णादिति ङीप्नकारौ। पुंवद्भावे श्यैतेयो रौहितेय इति स्यात्। आग्नायीति। अग्नेर्ढगिति वा सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य इति वा ढक्। तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधादाग्नायेय इति प्राप्नोति। कौण्डिन्य इति। कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वाद् यञ् तत्र पुंवद्भावे सति कौण्ड्य इति प्राप्नोति। सपत्नीशब्दादणि सापत इति प्राप्नोति। यदि पुनरिति। अढे इत्यपनीयानपत्यइति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपत्यत्वात् सिध्यति। श्यैतेयरौहिणेयकौण्डिन्यसापत्नास्त्वपत्यप्रत्ययान्तत्वात् सिध्यन्ति। गार्ग्यायण्या इति। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति णे अपत्यप्रत्यये पुंवद्भावो न प्राप्नोति। सपत्नशब्द इति। व्यन्सपत्नइति निर्देशो ऽत्र लिङ्गं तस्मादेव शार्ङ्गरवादिषु दृष्टान्ङीनि कृते सपत्न्या अपत्यमिति शिवाद्यणि पुंवद्भावे सपत्नः सिध्यति। कर्त्तव्यो ऽत्रेति। स्त्रियां यो ढो विहितः स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधो न त्वग्नेर्ढगित्यस्मिन्निति व्याख्येयम्। ठक्छसोरिति। छसः सित्वात् त-

भवत्याः छात्राः भावत्काः भवदीयाः । ठक्ग्रहणं किमर्थम् । न इके कृते अजादावित्येव सिद्धम् । नैवं शक्यम् । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः *। अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत। तद्यथा । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति । एव मिहापि न स्यात् । तसिलादि ॥

क्यङ् मानिनोश्च॥३६॥मानिन्ग्रहणं किमर्थम् । मानिन्ग्रहणमस्त्र्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च*। मानिन् ग्रहणं क्रियते।अस्त्र्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च।अस्त्र्यर्थं तावत्। दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञदत्तां दर्शनीयमानी अयमस्याः । असमानाधिकरणार्थम् । दर्शनीयां मन्यते देवदत्तां यज्ञ दत्ता दर्शनीयमानिनी इयमस्याः॥

न कोपधायाः॥३७॥किमिदमेवमाद्यनुक्रमणं आद्यस्य योगस्य विषये । आहोस्वित् पुंवद्भावमात्रस्य।किं चातः। यद्याद्यस्ययोगस्य विषये । माध्यमिकीयः। शालूकिकीयः। अत्र न प्राप्नोति । विधिरप्यत्र न सिध्यति । किं कारणम् । भाषितपुंस्कादनूङित्युच्यते न ह्येतद्भाषितपुंस्कादनूङ् । इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपि किं विधिश्च सिद्धो

* सिति चेति पदसंज्ञाविधानाद् भत्वाभावाद्वचनम् । तान्तादिति कादेशो न भवतीति । ठस्येति वर्णमात्रस्य स्थानित्वे ऽल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् । संघातस्य तु स्थानित्वे संनिपातपरिभाषोपस्थानात् । क्यङ्मा । मानिन्ग्रहणमिति । स्त्रीलिङ्गे समानाधिकरणे उत्तरपदे पूर्वेण सिद्धत्वाद्यथा दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनी देवदत्तेति । अत्र ह्येकस्या एव कर्मत्वात् कर्तृत्वाच्चास्ति सामानाधिकरण्यम् । नकोप । आद्यस्येति। पाणिनिपठितसूत्रद्वयस्येत्यर्थः । पुंवद्भावमात्रस्येति । औपसंख्यानिकस्यापीति यावत् । माध्यमिकीय इति । मध्यमिकायां भव इति वेणुकादिभ्यश्छण् वक्तव्यइति छण् प्रत्ययः । तत्र भस्याढइति पुंवद्भावप्रसङ्गः । शालूकिकीय इति । शालूकानि विद्यन्ते ऽस्यामिति वुञ्छण्केति कः । शालूकिकायां भव इति वृद्धादकेकान्तखोपधादिति छः । विधिरपीति । नगर्यां ग्रामे चाभाषितपुंस्कत्वात् । वैलेपिक-

भवति प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति । अथ पुंवद्भावमात्रस्य विषये हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि न कोपधाया इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये । तत उत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्*। कोपधप्रतिषेधे तद्धितस्य यः ककारोवोश्चयः तस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्। पाकभार्यो भेकभार्यः॥ स्वाङ्गाच्चेतः॥४०॥ स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि*। स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। दीर्घमुखमानी । श्लक्ष्णमुखमानी। यद्यमानिनीत्युच्यते। दीर्घमुखमानिनी श्लक्ष्णमुखमानिनीति न सिध्यति। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणंभवतीत्येवंभविष्यति॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु॥४२॥ कर्मधारयजातीयदेशीये किमर्थमिदमुच्यते न सामान्येन सिद्धम्। पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थम् *। प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भः। न कोपधाया इत्युक्तम्। तत्रापि पुंवद्भावो भवति। कारिका वृन्दारिका कारिकवृन्दारिका । कारकजातीया कारकदेशीया । संज्ञापूरण्यो श्चेत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद्भवति दत्तावृन्दारिकादत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया। दत्तदेशीया । पञ्चमीवृन्दारिका पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्येत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद्भावो

मि त । अण्महिष्यादिभ्य इत्यण् । एवं तर्हीति । प्रयोगमूलाद्व्याख्या। नाद्यघेष्टविषयविभागलाभः । पाकभार्य इति । पाकशब्दः प्रथमवयोवाची ततो ङीबपवादोजादित्वाट्टाप् । भेकभार्य इति। भेकशब्दः क्रियाशब्दो मण्डूकजातिवाचित्वे तु भेकीभार्य इति भाव्यम् । जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधात् । स्वाङ्गाच्चेतः। स्वाङ्गाच्चेत इत्येतावत्सूत्रमिति मत्वा वार्त्तिकारम्भः । पुंवत् । किमर्थमिति । कर्मधारये स्त्रियाः पुंवदिति सिद्धः पुंवद्भावो जातीयदेशीययोरपि तसिलादिष्विति मत्वा प्रश्नः। प्रतिषिद्धार्थमिति । प्रतिषिद्धोपि पुंवद्भावो यथा स्यादित्येव-

भवति। स्त्रौघ्नी वृन्दारिका स्त्रौघ्नवृन्दारिका । स्त्रौघ्नजातीया। स्त्रौघ्नदेशीया। स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनीत्युक्तम्। तत्रापि पुंवद्भावो भवति । श्लक्ष्णमुखी वृन्दारिका श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका। श्लक्ष्णमुखजातीया। श्लक्ष्णमुखदेशीया। जातेश्चेत्युक्तम् तत्रापि पुंवद्भवति। कठी वृन्दारिका कठवृन्दारिका। कठजातीया। कठदेशीया। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनम् *। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदं मृगपदम् । काक्याः शावः काकशावः । न वास्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्। नात्र स्त्रीपूर्वपदं किं तर्हि अस्त्रीपूर्वपदं विवक्षितम्। उभयोरण्डमुभयोः पदमुभयोः शावः । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्। इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम्। अत्रापि न वास्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादित्येव। कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्। सतोऽविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमिका एडका अनुदरा कन्या। असतश्च विवक्षा भवति। तद्यथा। समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्द्धितकमिति। अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेन*। अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । अग्नेरीत्वस्यावकाशः। अग्नीषोमौ। वरुणस्य वृद्धेरवकाशः।

मर्थम्। नवेति। पुमान् वृत्तिवाक्यविषयः। स्त्रियां तु वाक्यमेव भवति वृत्तिस्त्वनभिधानान्न भवति। इह तु कथमिति।नहि पुंसा क्षीरस्य संबन्धसंभवः। अत्रापीति। जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमनुपकारित्वाद‌विवक्षितमित्यर्थः। यत्र तु लिङ्गविशेष उपकारकस्तत्रासौ विवक्ष्यतएव यथा ऽजामूत्रं षाप‌र्युषितं दातव्यमिति। असतश्चेति। विवक्षाया एव बलीयस्त्वमित्यनेन प्रतिपद्यते। समुद्रः कुण्डिकेति। असदेव समुद्रत्वं कुण्डिकायामसत् कुण्डिकात्वं समुद्रे वारोप्य शब्दप्रयोगः। वायुवारुणमिति। उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य

वायुवारुणम् । इहोभयं प्राप्नोति । अग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः नात्रैको द्विकार्ययुक्तः । कथम् । अग्नेरीत्वं वरुणस्य वृद्धिरिति । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवोपि । स चात्रास्त्यसंभवः । कोऽसावसंभवः । अग्नेरीत्वमभिनिर्वर्तमानं वरुणस्य वृद्धिं बाधते । वरुणस्य वृद्धिरभिनिर्वर्तमाना अग्नेरीत्वं बाधते । एषोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खिद्घादिकेषु * । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन । पुंवद्भावस्यावकाशः । पटुभार्यः । मृदुभार्यः । खिति ह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः । कालिंमन्यः हरिणिंमन्यः । इहोभयं प्राप्नोति । कालिंमन्या । हरिणिंतन्या । ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः । नर्तकितरा नर्तकितमा । पुंवद्भावस्यावकाशः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । इहोभयं प्राप्नोति । पट्वितरा । पट्वितमा । ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन । केह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः । नर्तकिका । पुंवद्भावस्यावकाशः । दारदिका । इहोभयं प्राप्नोति । पट्विका । मृद्विका । ह्रस्व-

---

इत्यानङ् न भवति । वायुवरुणौ देवतास्य सास्यदेवतेत्यण् देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । आग्निवारुणीमिति । नन्वीत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गा तूत्तरपदवृद्धिस्तद्धितापेक्षणादित्ययुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । इद्वृद्धावितीत्वस्यापवाद इत्वं विधीयते ततोपवादविषयापेक्षणात्तस्यान्तरङ्गत्वमीत्वस्यात्र विषये । वरुणस्य वृद्धिमिति । दीर्घाच्च वरुणस्येति निषेधात् । इत्वं बाधत इति । इद्वृद्धाविति वचनात् । कालिंमन्य इति । कालीमात्मानं मन्यते काल्येवाहमिति मन्यत इत्यर्थः । नर्त्तकितरेति । अत्र नकोपधाया इति पुंवद्भावः प्रतिषिद्धः । दारदिकेति । दरदोऽपत्यं स्त्री । द्व्यञ्मगधेत्यण् । तस्यातश्चेति लुक् । ततः प्रागिवात्क इति कः । तसिलादिष्विति पुंवद्भावः । ननु परिगणितास्तत्र तसिलादयो न च

त्वं भवति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं ह्रस्वत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥ घरूप कल्पचेलड्ब्रूवगोत्रमतहतेषु ङ्यो ऽनेकाचो ह्रस्वः ॥४३॥ ङीग्रहणं किमर्थम्। अनेकाचो ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने खट्वातरा मालातरा अत्रापि प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भाषितपुंस्कादित्युच्यते। एवमपि दत्तातरा गुप्तातरा अत्रापि प्राप्नोति। ईत इति वर्त्तते। क्व प्रकृतम्। स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनीति। एवमपि ग्रामणीतरः सेनानीतरः अत्रापि प्राप्नोति। स्त्रियामिति वर्त्तते। एवमपि ग्रामणीतरा सेनानीतरा अत्रापि प्राप्नोति। स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तते। शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तर्हि ङीग्रहणं कर्त्तव्यम्। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति। कश्च शेषः। अङी च या नदी ङ्यन्तं च यदेकाच्। अन्तरेणापि ङीग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः। कथम्। ईत इति वर्त्तते। अनीच्च या नदी ईदन्तं चापि यदेकाच्। शेषग्रहणं चापि कर्त्तुमशक्यम्। कथम्। अविशेषेण घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वमुत्सर्गस्तस्यानेकाच् इति नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः। तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितो विभाषेयमारभ्यते। यद्येवं लक्ष्मितरा तन्त्रितरा इति न सिध्यति।

कप्रत्ययः परिगणितः। एवं तर्हि विप्रतिषेधाभिधानात् कप्रत्ययोपि तत्राभ्युपगत इत्यनुमीयते तेन नासौ परिगणितः। घरूप। ईत इति वर्त्तत इति। स्वाङ्गाच्चेत इत्यतः। स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तत इति। तेन स्त्रीवाचिन ईकारस्य ह्रस्वो विधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य न भविष्यत्यनर्थकत्वादीकारस्य। शेषप्रक्लृप्त्यर्थमिति। विशिष्टस्य शेषस्य प्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः। अनीच्च या नदीति। ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरेति। ईदन्तं चेति। स्त्रितरा स्त्रीतरेति। अविशेषेणेति। ईतोऽनेकाच इति विशेषानाश्रयात्। यद्येवमिति। यदीत इत्यनुवृत्त्या ङीग्रहणं शेषग्रहणं च प्रत्याख्याय स्त्रिया इत्यनेनेकारो विशिष्यते तदा लक्ष्मीतन्त्रीगौरी-

लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरा इति प्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरा इत्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति घादिषु नद्या ह्रस्वत्वे कृन्नद्याः प्रतिषेध इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः॥४६॥ इह कस्मान्न भवति। अमहान् महान्संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति। अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ महान्महत्येव। अन्यो महान्। अन्यः अमहान्भूतप्रकृतौ वर्त्तते। महान्महत्येव। तस्मादात्वं न स्यात्। तस्मादात्वं न भविष्यति। पुंवत्तु कथं भवेदत्र। पुंवद्भावो ऽपि तर्हि न प्राप्नोति। अमहती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणी। एवं

कारः स्त्रियां म विहित इति नित्यह्रस्वत्वं नास्ति। नद्या अन्यतरस्यामित्यत्रापि स्त्रिया इत्यनुवर्त्तनात् विकल्पेन ह्रस्वत्वं नास्ति। सति त्विह ङीग्रहणे स्त्रिया इत्यस्य प्रयोजनाभावादनुवृत्त्यभावान्नद्याः शेषस्येत्यनेन ह्रस्वः सिध्यतीति भावः। इष्टमिति। सति इह ङीग्रहणे नद्याः शेषस्येति विकल्पेन प्राप्तं ह्रस्वत्वं वचनप्रतिषेध्यमसति तु ङीग्रहणे स्त्रिया इत्यस्य सूत्रद्वयेप्यनुवृत्त्या ह्रस्वस्याप्रसङ्गः कृत्स्त्रिया इति नास्ति लक्ष्यभेद इति सिद्धं सर्वमिष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। महद्भूत इति। महच्छब्दो भूतशब्दस्यैकस्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्त्तते इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति। अन्यप्रकृतिरिति। अन्यस्य महतः प्रकृतिः कारणमन्यप्रकृतिरमहान्। भूतप्रकृताविति। भूतशब्दस्य प्रकृतिः कारणमर्थोऽर्थप्रतिपादनाय शब्दोच्चारणाच्छब्दस्यार्थः कारणमुच्यते। तदयमर्थो भूतशब्दार्थे महान् वर्त्तते। अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं न तु महत इत्यर्थः। महान्महत्येवेति। महच्छब्दो महत्येव वर्त्तते न तु भूतार्थे, च्विविषये हि प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः। तथा हि। संघीभवन्ति ब्राह्मणाः। पटीभवन्ति तन्तव इति प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते न विकृतिसंख्याश्रयम्। तथा अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो भवति। न विकृत्याश्रयो मध्यमपुरुषः। ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवनक्रियायाः कर्त्तर्यमहत्युत्पन्नो न तु विकारे महति। पुंवत्त्विति। वैयधिकरण्या-

तर्हि अमहति महान् हि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम्। अमहति हि महत्शब्दो वर्त्तते तद्वाची भूतशब्दोयं प्रयुज्यते। किंवाची। महद्वाची। तस्मात् सिध्यति पुंवत्। तस्मात् सिध्यति पुंवद्भावः। यद्येवमात्वमपि प्राप्नोति। महद्भूतश्चन्द्रमा इति। निवर्त्यमात्वन्तु मन्यन्ते। आत्वमपि प्राप्नोति। नैष दोषः। कथम्।

दात्ववत्पुंवद्भावो ऽपि न प्राप्नोति। यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृतेरपि। सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति विकारसंख्याश्रयद्विवचनदर्शनात्तथ क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थीति विकाराच्चतुर्थी दृश्यते न प्रकृतेः। मूत्राय संपद्यते यवागूः उच्चारय कल्पते यवान्नमिति। तथा असंघो बाह्मणाः संघः संपद्यते अपटस्तन्तवः पटः संपद्यते इति विकारसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते। तत्र यदि महद्भूतेत्यत्र सामानाधिकरण्यमाश्रित्य पुंवद्भावो विधीयते तदा गोमतीभूतेत्यत्रापि प्राप्नोति। आत्वप्रसङ्गश्च। तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह। एवं तर्हीति। अमहत्यर्थे महच्छब्दो वर्तत इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः। महद्वाचीति। अयं भावः। च्व्यन्तोऽत्र महच्छब्दः। च्विप्रत्ययश्च यदा प्रकृतिर्विकाररूपतामापद्यमाना विवक्ष्यते तदोत्पद्यते। परिमाणविषयत्वात् च्विप्रत्ययस्य। यदा चैकोर्थः प्रकृतिविकारात्मकतया आश्रीयते तदा परिणामव्यवहारो भवति। यथोक्तम्। जहद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम्। तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी परिणामः स उच्यते इति। यदा तूत्तरावस्था पूर्वावस्था वा नाश्रीयते तदा च्वेरभावस्तन्तवो भवन्ति पटो भवतीति। उक्तं च हरिणा। पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशद् धर्ममुत्तरम्। संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोभिधीयते इति॥ तत्र विकारस्य कर्तृत्वाद् भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात् सिद्धः पुंवद्भावः। निवर्त्यमिति। पुंवद्भाववदात्वस्यापि प्रसङ्गात्। तदत्र क्वचित्सामानाधिकरण्यं क्वचिद्वैयधिकरण्यमाश्रित्य प्रयोगाः समर्थ्यन्ते महद्भूतेत्यत्र विकारभागः कर्तृत्वेनाश्रीयते। गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतिभागो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रापि प्रकृतिभागः। संघीभवन्ति ब्राह्मणा इत्यादौ तु प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्। च्व्यन्तस्य गतित्वाद् गतीनां च क्रियाविशेषकत्वात् संघीभवनलक्षणायां विशिष्टायां क्रियायां ब्राह्मणानां कर्तृत्वात्। संघः संपद्यतइत्यादौ तु वाक्ये जन्ममात्रस्य संघः कर्त्ता। यथा व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति करोतिमात्रस्य सूत्रं कर्म। व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र सूत्रविशिष्टस्य करोतेर्व्याकरणमेवमिहापि प्रकृतिविकृत्योर्भिन्नक्रियाविषयं कर्तृत्वम्। तेन वृत्तौ प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनमेवं महद्भूतशब्दः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमवगमयितुं शक्तो महद्भूतेत्ययन्तु विकृतेरिति दोषाभावः। तत्र तु विकृतेः कर्तृ-

यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तः तदाश्रयं ह्यात्वम्। कर्त्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम्। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यः समासो विहितः तस्य ग्रहणम्। कर्त्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति महान् बाहुरस्य महाबाहुरिति। शेषवचनात्तु योसौ प्रत्यारम्भात्स्वतो बहुव्रीहिः। तस्मात्सिद्धयति तस्मिन्। यस्माच्छेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धे ऽनेकमन्यपदार्थे इत्याह तेन प्रतिपदोक्तं तत्र भवति। प्रधानतो वा यतो वृत्तिः। अथ वा गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः। यथा गौरनुबन्ध्यो ऽ-

त्व प्रकृतिरानुमानिकी। महती संपन्ना केति सामर्थ्यादेवामहतीति गम्यते। प्रकृतेस्तु कर्तृत्वे सामर्थ्याद्विकारावस्था प्रतीयते। असहान् संपन्नः केन धर्मेणेति महत्त्वेनेति गम्यते। अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीत्यत्र तु वृत्तौ वाक्ये च प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति। तदाश्रयः पुरुषो भवति। मध्यमे तु क्रियमाणे युष्मदर्थस्य प्रकृतित्वं प्रतीयेत त्वमन्यो भवसीति सर्वत्र चात्र शब्दशक्तिः प्रयोगानुसारिणी प्रमाणमेष तु न्यायो महद्भत इत्यत्र परिहारान्तरसंभवाद् महद्भूतेत्यत्र च पुंवद्भाववदात्वप्रसङ्गाद्भाष्यकृता नोक्तस्तद्दर्शयति। यस्तु महत इति। सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणम्। महद्भूत इत्यत्र तु कुगतिप्रादय इति लाक्षणिकः समास इत्यात्वाभावः। शेषवचनादिति।शेषग्रहणमन्यपदार्थग्रहणं वा कर्त्तव्यमन्यतरेणेष्टस्य लाभादुभयोपादानन्तु पुनर्विधानार्थं पुनर्विधानाच्च प्रतिपदोक्तवद्बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते।प्रधानतो वेति।यस्मात् प्रधानस्य वृत्तिरस्ति तस्माद् गौणस्यात्वं न भवतीत्यर्थः।गुणादागतो गौणः। मुखमिव मुख्यः प्रधानमित्यर्थः। शाखादिभ्यो य इति यप्रत्ययः। लोके हि शब्दे उच्चारिते गौणमुख्यार्थसंभवे मुख्यएवार्थे कार्याणि क्रियन्ते। व्याकरणेपि स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं रूपवदर्थो ऽप्यङ्गीक्रियतइति तत्रापि मुख्यस्यैवार्थस्य कार्येष्वङ्गीकरणम्। कथं पुनरत्र गौणता महदर्थस्य। उच्यते। यस्यानुपचरितं महत्वं स मुख्यो ऽर्थः। च्व्यन्तेन तु पूर्वावस्थ उपचरितोत्तरावस्थो ऽर्थोभिधीयतइति महत्वममहत्युपचरितमिति गौणार्थाभिधायी महच्छब्दो यथा गौर्वाहीक इति वाहीके गोशब्दः। पुंवद्भावे तु शब्दविशेषस्यानाश्रयणादगौणमुख्यन्यायानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः सिद्धः। कथं तर्ह्यौदित्यत्र शब्दविशेषानाश्रये ऽपि गोभवदित्यत्र गौणमुख्यन्यायाश्रयेण प्रगृह्यसंज्ञा परिहृता। एवं तर्हि महद्भूतेत्यत्र स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्यमेव तदाश्रयश्च पुंवद्भावो गोमतीभूतेत्यत्र तु प्र-

जो ऽग्नीषोमीय इति न वाहीको ऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्धग्रात्वे भवतः । गौस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रयएतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्धग्रात्वे । महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमामाधिकरणार्थम् * । महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । पुंवद्भावश्चासमानाधिकरणार्थो द्रष्टव्यः । महत्या घासो महाघासः । महत्याः करो महाकरः । महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः । अष्टनः कपाले हविषि * । अष्टनः लेकपा हविषि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अष्टाकपालः । हविषीति किमर्थम् । अष्टकपालं ब्राह्मणस्य । गवि च युक्ते* । ग-

---

कृतेः कर्तृत्वाश्रयत्वाद्वैयधिकरण्यात् पुंवद्भावाभावः । गोभवदित्यत्र त्वोदन्तस्य निपातस्य गौणार्थत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाभावः । शब्दाश्रये च वृद्धग्रात्वे इति । प्रातिपदिकस्य सर्वनामस्थाने अमृशसोश्च वृद्धग्रात्वविधानात्प्रातिपदिकस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यामर्थवत्ताकल्पनात्तस्यामवस्थायां नास्ति गौणार्थत्वम् । पदान्तरसंबन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः । अथ वा शब्दो न कदाचित् स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरमभिदधात्यनित्यत्वप्रसङ्गात् शब्दार्थसंबन्धस्य ॥ गोत्वं तु क्व चिदारोपितं गोशब्दप्रयोजकं गौर्वाहीक इति । क्वचित्तु मुख्यम् । यथा रज्जुं सर्पत्वेनाध्यवसाय सर्पशब्दः प्रयुज्यमानो न स्वार्थं जहात्यर्थस्तु विपर्यस्तः । तत्र पदस्य पदान्तरसंबन्धे ऽर्थविपर्याससंभवात् पदकार्येष्वेव गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्यविपर्यस्त एव चार्थे वृद्धग्रात्वे ऽनुभूय गोशब्दो वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्त्तते । अग्निसोमौ माणवकावित्यत्राग्नेस्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वं न भवति । गौणत्वादग्निसोमशब्दार्थयोः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिकृतत्वान्मुख्यगौणव्यवस्थायाः । महदात्व इति । केचिदन्वाच ये च शब्दंमन्यमाना महतो घासो महाघास इत्यत्राप्यात्वं वर्णयन्ति । यथा तु भाष्यं तथा समुच्चयेचशब्द इति पुंवद्भावसन्नियोगेनात्वं विधीयमानमन्यत्र न भवतीति लक्ष्यते । अष्टाकपाल इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे समासः । संस्कृतं भक्षा इत्यण् तस्य द्विगोर्लुगिति लुक् । अष्टकपालमिति । समाहारे द्विगुः पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः । अष्टागवेनेति । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुर्गोरतद्धितलुकीति टच् समासान्तस्तत्र दीर्घत्वे न युक्तार्थसंप्र-

वि च युक्तउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अष्टागवेन शकटेन । युक्तइति किमर्थम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ महान्महत्येव॥ तस्मादात्वं न स्यात्पुंवत्तुकथं भवेतत्र ॥१॥ अमहति महान् वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दो ऽयम् ॥ तस्मात्सिद्ध्यति पुंवन्निवृत्त्यमात्वं तु मन्यन्ते ॥ २ ॥ यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम्॥ कर्त्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् ॥ ३ ॥ शेषवचनात्त योसौ प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः॥ तस्मात् सिध्यति तस्मिन् प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥४७॥ प्राक्शतादिति वक्तव्यम्*। इह मा भूत् । द्विशतम् । अष्टशतम् । द्विसहस्रम् अष्टसहस्रम्॥विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥४९॥ सर्वेषांग्रहणं किमर्थम्। चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषांग्रहणं सर्वेषां विभाषा यथा स्यात् द्व्यष्टनः त्रेश्च। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनुवर्तिष्यते। यदि तदनुवर्तते। त्रेस्त्रयस् द्व्यष्टनोरपि त्रयआदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । मण्डूकगतयो ऽधिकाराः । तद्यथा । मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः।अथ वा एकयोगः करिष्यते।द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः त्रेस्त्रयः । ततो विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषामिति । नैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । अथ वा उभयं

त्ययाद् गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिरथ वा समाहारे द्विगुस्तत्र साहचर्यादभेदोपचारादष्टगवेन युक्तं शकटमष्टागवमुच्यते । विभाषा । मण्डूकगतय इति । द्व्यष्टन्शब्दार्थं त्रयआदेशो न शक्नोति वक्तुमिति त्रयआदेशेन संबन्धाभावादिहैव द्व्यष्टनोरभिसंबन्धः । अथ वेति । एका भवति क्रिया आतृत्रय आदेशकर्तृकोपादीयते । ततो यस्मिन् काले द्व्यष्टनोरात्वं तस्मिन्नेव त्रिशब्दस्य त्रयआदेश इत्यर्थः। अथ वोभयमिति । समुदायोऽपेक्ष्यते स तु एक एवे-

निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥ हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेषु॥८॥ यदण्ग्रहणमिदं प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणं भवतीति यदणन्ते प्राप्नोति । यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणात् *। यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः । लेखग्रहणात् । यदयं लेखग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यो न यदणन्ते भवतीति । अपर आह । अत्यल्पमिदं ज्ञाप्यते । सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः । लेखग्रहणादेव । किं प्रयोजनम् । कुमारीगौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । यदेतज् ज्ञाप्यते खित्यनव्ययस्येति खित्येवानन्तरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा खिदन्ते उत्तरपदे भविष्यति । ननु चायमस्ति स्तनंधय इति । अत्रापि शपा व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यव-

त्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्यपि नास्ति । हृदय । रूपग्रहणमिति स्वरूपस्य ग्रहणं न तु तदन्तस्येत्यर्थः । लेखग्रहणादिति । एतद्वचनान्यथानुपपत्त्या च लेखशब्दोऽणन्तो गृह्यते न तु घञन्त इति घञि हृदयलेख इत्येव भवति । सर्वत्रैवेति । प्रकरणापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते न त्वेतद्योगापेक्षमेवेत्यर्थः । कुमारीगौरितरेति । उदाहरणदिगियं समासस्तूदाहार्यः कुमारगौरितरेति । अत्र हि घान्तउत्तरपदे पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेध उत्तरपदाधिकारे तूत्तरपदस्य घेन विशेषणात्स्यादेव तदन्तविधिः । संज्ञाविधौ तदन्तविधिनिषेधस्य तु फलं दृषत्तीर्ण इत्यत्र धातुतकारस्य नत्वनिवारणम् । विशेष्यानिर्देशाद्धत्वेनिष्ठया तदन्तविध्यभावात् क्तक्तवतुतकारस्यैव नत्वं प्रवर्त्तते । ननु चायमिति । खशैव कर्त्तुरभिधानाच्छपोऽप्रवृत्तिं मन्यते । अत्रापीति । यथा पचतीत्यत्र लेनाभिहिते कर्त्तरि शप् भवति एवमत्रापीति भावः । एकादेशे कृतइति । अयादेशात् परत्वादेकादेश इति भावः । स्थानिवद्भावादिति । श्रुतेर्लिङ्गं दुर्बलमिति स्थानि-

धानमेव । अथ वैतज् ज्ञापयत्याचार्यः खित्यनन्तरस्य न भवतीति यदयमनव्ययस्येति प्रतिषेधं शास्ति । नहि खित्यनन्तरमव्ययमस्ति ॥ पादस्यपदाऽजातिगोपहतेषु ॥५२॥ पदादेशे ऽन्तोदात्तनिपातनम् *। पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पदोपहतार्थम् । पादेनोपहतं पदोपहतम् । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे पूर्वपदान्तोदात्त्वं यथा स्यात् । उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्ध्यर्थम् *। उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामन्तोदात्तनिपातने कृते समासकृते समासस्वरेण बाधनं यथा स्यात् । पदाजिः । पदातिः ॥ पद्यत्यतदर्थे॥ ॥पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानम्*। पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पादेन चरति पदिकः॥ वा घोषमिश्रशब्देषु॥५६॥निष्के चोपसंख्यानम्*।निष्के चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पन्निष्केण।पदनिष्केण ॥ उदकस्योदः संज्ञायाम्॥५७॥संज्ञायामुत्तरपदस्य२ चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्। लोहितोदः क्षीरोद इति॥ एकहलादौ पूरयितव्येन्यतरस्याम्॥५९॥एकहलादाविति किमर्थम्।उद-

---

वद्भावो न बाध्यते । अथ वेति । नह्यव्ययात्परः खिश्प्रत्ययः संभवति । पादस्य । पादशब्दो वृषादित्वात् स्वाङ्गशिटामदन्तानामिति वाद्युदात्तस्तदादेश आन्तर्यादाद्युदात्त एव प्राप्नोतीत्याह ।पदादेश इति। पदोपहतमिति । अत्र तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ऽन्तोदात्तत्वं भवति । तत एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पचे स्वरितः पचेतूदात्तः । उपदेशिवद्वचनमिति । यथोपदेशिनः सतिशिष्टेन स्वरेण बाध्यते तथास्यापीत्यर्थः । समासस्वरेणेति । समासाश्रयेण कृत्स्वरेणेत्यर्थः । पद्य । पदिक इति । पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति ष्ठन् प्रत्ययः । उदक । उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते तथा चाप्रसन्नः प्रसन्नोदमित्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते । संज्ञायां तूदकशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः । एतदन्ये न मृष्यन्ति । एवमभ्युपगमे वक्ष्यमाणो वि-

कस्थानम्। उच्यमानेऽप्येतस्मिन् वचनेऽत्रापि प्राप्नोति। एतदप्येकहलादि। किं कारणम्। एकैकवर्णवृत्तित्वाद्वाचः। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। एकैकवर्णवर्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चरति। तद्यथा। गौरित्युक्ते यावद्गकारे वाक् प्रवर्तते न तावदौकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न तावद्गकारे न विसर्जनीये। यावद्विसर्ज्जनीये न तावद्गकारे नापि औकारे। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। उच्चरितो वर्णः प्रध्वस्त इति। अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायः। एवं तर्हि एकहलादावित्युच्यते सर्वश्चैवैकहलादिः। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो य एक हलादिरिति। कश्च साधीयः। यत्रैकं हलमुच्चार्याजुच्यते॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य॥६१॥ इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अलाबुकर्कन्धुदृन्भु फलमिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। सर्वान्ते लोकविज्ञानम्*। लोकविज्ञानाद्धि यदेतत् सर्वान्तं पदं तस्मिन् पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं स्यात्। अथ वा एवं विग्रहः करिष्यते। अलाबूश्च कर्कन्धूश्च अलाबुकर्कन्ध्वौ अलाबुकर्कन्ध्वौ च दृन्भूश्च अलाबुकर्कन्धु

कल्पो ऽनर्थकः स्यात्। एक। एकहलादाविति किमर्थमिति। अतिप्रसङ्गनिवारणासामर्थ्यादनर्थकमिति भावः। एतदपीति। सकारस्यैवादित्वात्। एकैकवर्णवृत्तित्वादिति। यद्यनेकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्थानशब्द एकहलादिर्न स्यात्। क्रमोच्चारिता अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरन् घटादिवत्तदा स्थानशब्दे युगपद्द्वयोरुपलम्भादादित्वं स्याद्यतस्तु नोच्चारणेनाप्युपलब्धौ वर्णानां यौगपद्यन्तस्मादेकस्यैव हल आदित्वमिति नार्थ एकग्रहणेन हलादावित्येवाजादिनिवृत्त्यर्थं वक्तव्यमिति भावः। तत्र प्रकर्षगतिरिति। असहायवाच्येकशब्द आश्रीयते। समानजातीयस्य सहायत्वेन प्रसिद्धतर इति स एव निवर्त्यते तत्र यद्यप्युच्चारण उपलब्धौ वा वर्णो वर्णस्य न सहायस्तथापि बुद्धौ कृत्वा सर्वो चेष्टा इत्यनेन न्यायेन यस्यानन्तरं द्वितीयो हल् नोच्चार्यते सोऽसहायो हलादिरस्येत्याश्रीयते। इको। उत्तरपदमात्र इति। यस्यान्यापेक्षया व्यभिचा-

द्वन्भ्वः अलाबुकर्कन्धुदृन्भूनां फलमलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति । यद्येवं दृन्भ्वाः पूर्वनिपातः प्राप्नोति । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । अथ वा एवं विग्रहः करिष्यते । दृन्भ्वाः फलं दृन्भुफलं कर्कन्ध्वाश्च दृन्भूफलं च कर्कन्धुदृन्भुफलमलाब्वाश्च कर्कन्धुदृन्भुफलं च अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति । एवमपि फलेनाकृतोऽभिसंबन्धो भवति । नैष दोषः । प्रत्येकं फलशब्दः परिसमाप्यते । इयङुवङ्व्ययप्रतिषेधः *। इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम् । भूकुलम् । काण्डीभूतम् । कुड्यीभूतं वृषलकुलम् । अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् । भ्रुकुंसः । भ्रूकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रूकुटिः । अपर आह । अकारो भ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम् । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः ॥ एक तद्धिते च ॥६२॥ एकतद्धिते किमुदाहरणम् । एकत्वमेकतेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनाप्येतत् सिद्धम् । कथम् । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकस्या आगतमेकरूप्यमेकमयम् । इदं चाप्युदाहरणमेकत्वमेकता । ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिध्यति । उक्तमेतत् त्वतलोर्गुणवचनस्येति । अथोत्तरपदे किमुदाहरणम् ।

युत्तरपदत्वं तस्मिन्नपीत्यर्थः । अलाबुकर्कन्ध्वाविति । जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः । यद्येवमिति । अल्पाच्तरमित्यनेन । त्रयाणां तु द्वन्द्वे तन्त्वे तरप्निर्देशे ऽल्पाच्तरत्वाभावात् पूर्वनिपाताप्रसङ्गः । प्रत्येकमिति । ओरजित्यञ फले लुकि कृते नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वमिति प्रकारान्तरेणोक्तं भवति । एक । त्वतलोर्गुणवचनस्येति । एकशब्दो यदा संख्यावाची तदा गुणवचनः यदा असहायवाची तदा गुणवचनो न भवति । उक्तमेतदिति । नकोपधाया इति प्रतिषेधाभावे स्त्रियाः पुंवदित्यनेनात्र पुंवद्भावो न तु पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन । तस्य प्रतिषिद्धार्थत्वात् । अथोच्येत । परत्वात्कर्मधारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भाव्यमिति । नैतदस्ति । परत्वाश्रयणे ह्रस्वत्वे नैवानेन परत्वाद्भाव्यम् ।

एकशाटी । नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः । समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः । इदं तर्हि एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम् । इदं चाप्युदाहरणम् । एकशाटी । ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिद्ध्यति । न कोपधाया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत् । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमिति ॥ खित्यनव्ययस्य॥६६॥खितिह्रस्वप्रसिद्धिरनजन्तत्वात्।खितिह्रस्वस्याप्रसिद्धिः।कालिंमन्या।हरिणिंमन्या। किं कारणम् । अनजन्तत्वात् । मुमि कृते ऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । ह्रस्वान्तस्य मुम्भवतीति वक्तव्यम् । सन्नियोगाद्वा* । अथ वा सन्नियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते सन्नियोगो नाम । चकारः कर्तव्यो मुम् च । किंच । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । ह्रस्वत्वम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वादिति । परिहृतमेतत् । सिद्धन्तुह्रस्वान्तस्य मुम्वचनादिति । तत्तर्हि ह्रस्वग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्येति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । खिती-

---

भाष्यकारस्तु तात्पर्येणोदाहरणत्वमस्य निराकृतवान् रूपस्यान्यथासिद्धत्वात् । खित्य । खितिह्रस्वप्रसिद्धिरिति । इह ह्रस्वश्रुत्याच्चुपस्थापिते ऽचापूर्वपदस्य विशेषणादजन्तस्य ह्रस्वेन भाव्यं पूर्वपदेन त्वचि विशेष्यमाणे वाङ्मन्यादिष्वपि ह्रस्वप्रसङ्गस्तत्र मुमि कृते ऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वाप्रसङ्गः । अथ स्तनंधयादिषु सावकाशो मुमागमः कालिंमन्यादिषु ह्रस्वत्वेन बाध्यते तथापि मुम्न प्राप्नोतीति मुमर्थो यत्नः कर्त्तव्यः । अत्रोत्तरमाह । सिद्धं त्विति । सन्नियोगाद्वेति । सन्नियोगो यौगपद्यमित्यर्थः । खितीत्येषा सप्तमीति । इह सूत्रे ह्रस्वस्य विधी-

त्येषा सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्येति। अथ वा खिति ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। अजन्तं यद् भूतपूर्वमिति। अथ वा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं खिति ह्रस्वो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति अच इति। तत्र वचनादनजन्तस्यापि भविष्यति। इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति। वाङ्मन्य इति। नैतदस्ति। इकइति वर्तते। एवमपि खट्वंमन्यः, अत्र न प्राप्नोति। नैष दोषः। आब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति। एवमपि कीलालपंमन्यः। शुभंयंमन्यः। अत्र न प्राप्नोति। तस्मात् पूर्वोक्तावेव परिहारौ॥ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च॥६८॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशे किं प्रयोजनम्। अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः*। अमःप्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः प्रयोजनम्। आत्वं प्रयोजनम्। गांमन्यः। पूर्वसवर्णः प्रयोजनम्। स्त्रींमन्यः। गुणः प्रयोजनम्। नरंमन्यः। इयङुवङौ प्रयोजनम्। श्रियंमन्यः। भुवंमन्यः। अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णाप्रसिद्धिरप्र-

---

यमानत्वात् खितीति सप्तम्या षष्ठीप्रकल्पनं नास्ति। उत्तरसूत्रे तु खितीत्यनुवृत्ता सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयति। तत्र कालिंमन्यादिषु च पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या कृते ह्रस्वान्तस्य मुमागम इति ह्रस्वमुमागमयोर्निमित्तनिमित्तिभावादुत्सर्गापवादभावाभावः। अथ वेति। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वस्यापि ह्रस्वेन भाव्यमित्येकविषयत्वाद् ह्रस्वमुमागमयोरुत्सर्गापवादभावात् विरोधाभावाच्च मुमि कृते भूतपूर्वाजन्तत्वाश्रयेण ह्रस्वः प्रवर्तते। तत्र वचनादिति। पूर्वपदेनाज्विशेष्यते खितीत्यनेन च। तत्र येन नाव्यवधानमिति न्यायेन मुमि कृते एकहल्व्यवहितस्याचो ह्रस्वप्रवृत्तिः। इच। शसा सहचरित

थमात्वात्*। अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिः । किं कारणम् । अप्रथमात्वात् । प्रथमयोरित्युच्यते ।न चात्र प्रथमां पश्यामः। किं च भोआत्वं प्रथयोरित्युच्यते न खलु प्रथमयोरित्युच्यते प्रथमयोरिति विज्ञायते । कथम् । अम् शसोरित्युच्यते त एवं विज्ञास्यामः शस्सहचरितो योऽम् शब्दः । कश्च शस्सहचरितः । प्रथमैव । ननु च प्रत्ययवदनुदेशाद्भविष्यति । न सिद्ध्यति । किं कारणम् । सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः । सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषोनतिदिष्टो भवति । तद्यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमिति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रिये ऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं द्वितीयैकवचने भवति प्रथमयोरिति न तदतिदिश्यते। सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । द्वितीयैकवचनवद्वचनात्*। द्वितीयैकवचनवद्भवतीति वक्तव्यम् । एकशेषनिर्देशाद्वा*। अथ वैकशेषनिर्देशोयम् । अम् च अम् च अम् । इच एकाचः अम् भवति अम्-

इति । साहचर्यं विशेषस्मृतिहेतुर्भवति यथा रामलक्ष्मणाविति तथा औतोऽम्शसोरित्यत्र शस्सहचरितस्यामो ग्रहणादन्यस्य ग्रहणाभावः । सामान्यातिदेश इति । सामान्यस्य शब्दार्थत्वाद्विशेषाणां त्वशब्दार्थत्वात्सामान्यशब्दोपादानेनातिदेशः क्रियमाणः सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्रापयति न तु विशेषनिबन्धनम् । विशेषशब्दाश्रयेण त्वतिदेशे क्रियमाणे तस्मिन्विशेषे यत्कार्यं सामान्यनिबन्धनं विशेषनिबन्धनं च तत्सर्वमतिदिश्यते । अत्वपूर्वसवर्णवत् गुणस्याप्यसिद्धिर्वक्तव्या । एकशेषनिर्देशाद्वेति । यद्यपि सहविवक्षायामेकशेषोऽत्र च तस्या असंभवोऽमागमस्य विधेयत्वादपरस्यामः प्रत्ययविशेषणत्वात्तथापि जातिपक्षाश्रयेण वृत्ताद्यर्थः प्रत्याख्यात एकशेषः सहविवक्षाया अभावे ऽपि संज्ञापरिभाषवल्लक्षणाङ्गं विज्ञायते । अथेति । अत्र विषये औशब्दो ब्राह्मणकुले खलि-

प्रत्ययवच्चास्मिन् कार्यं भवति । अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलम् । श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलम् । आहो स्विच्छ्रिमन्यमिति । श्रियं मन्यमिति भवितव्यम् । स्वमोर्नपुंसकादिति लुक्कस्मान्न भवति । नाप्राप्ते लुक्ययमारभ्यते। स यथैव सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येवं बाधते एवं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि लुकं बाधेत । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते स्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमयममागमः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतं बाधते स्वमोर्नपुंसकादित्येतन्न बाधते । एवं तर्ह्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्यामोऽन्तरङ्गलक्षणो लुक् न भविष्यति । नैषा परिभाषेहोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । द्विषन्तपः परन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यात् । तस्माच्छ्रिमन्यमित्येव भवितव्यम्॥कारेसत्यागदस्य॥७०॥

अस्तुसत्यागदस्य कारउपसंख्यानम् *। अस्तुसत्यागदस्य कारउपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तुंकारः । स-

---

ङ्गपरित्यागेन वर्तते यथा प्रष्टादयः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्गमपहाय स्त्रीलिङ्गमुपाददते । नाप्राप्ते लुकीति । अमागमोऽमप्रत्ययवदित्यतिदेशात् कार्यात्मविनाशं वर्जयित्वा प्रतिपद्यते । विधानसामर्थ्याद्धि लुकं न प्रतिपद्यते । यथा परिधिर्यूपो भवतीति यूपकार्याणि तक्षणं विहाय परिधौ क्रियन्ते ऽतष्टाःपरिधयो भवन्तीति वचनात्तक्षणे परिधितुहानिप्रसङ्गात् । द्विषन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यादिति केचिदाहुः। एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्य श्रुतौ विशेषानवधारणादन्ये ऽसाधुमन्यमाना अनुस्वाराप्राप्तिलक्षणं दोषमाहुः । एवं च परन्तप इत्यपि समर्थितं भवति। कारे। अस्तुंकार इति । अभ्यु-

त्यंकारः। अगदंकारः। भक्षस्यच्छन्दसि *। भक्षस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। तस्य ते भक्षंकारस्य। छन्दसीति किमर्थम्। भक्षकारस्य तन्मतामिति। धेनोर्भव्यायाम् *। धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। धेनुंभव्या। लोकस्य पृणे *। लोकस्य पृणउपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। लोकंपृणस्य धन्विनः। इत्ये ऽनभ्याशस्य *। इत्ये ऽनभ्याशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। अनभ्याशमित्यम्। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे *। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्ध उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः। गिलेऽगिलस्य *। गिलेगिलस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। तिमिंगिलः। अगिलस्येति किमर्थम्। गिलगिलः। गिलगिले च *। गिल ऽगिले चेति वक्तव्यम्। तिमिंगिलगिलः। उष्णभद्रयोः करणे *। उष्णभद्रयोः करणउपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उष्णंकरणम्। भद्रंकरणम्। सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा *। सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रट् वा भवतीति वक्तव्यम्। सूतपूत्री। सूतदुहिता। सूत। उग्रपुत्री। उग्रदुहिता। उग्र। राजपुत्री। राजदुहिता। राज। भोजपुत्री भोजदुहिता। भोज। कुलपुत्री कुलदुहिता। कुल। मेरुपुत्री। मेरुदुहिता। मेरु॥ रात्रेः कृति विभाषा॥७२॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं

पगमकरणमुच्यते। सत्यंकारः। शपथकरणम्। अशपथेऽपि डाचं परत्वात् बाधित्वा कारशब्दे सुम् भवति। अगदंकारो विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणम्। भक्षंकारस्येति। यागशेषद्रव्यभक्षणस्य कर्त्तुरित्यर्थः। धेनुंभव्याशब्देन भविष्यन्ती धेनुरुच्यते। भव्यगेयेति कर्तरि कृत्यो धेनुर्भव्येति विशेषणसमासः। लोकं पृणस्येति। पृणतिः पूरणार्थः। लोकस्य पूरकस्येत्यर्थः। इत्य इति। अनभ्याशं दूरमित्यमस्येति समासः। दूरात्परिहर्त्तव्य इत्यर्थः। तिमिंगिलगिल इति। तिमिंगिलगिल इति समासः। तिमिंगिलं गिलतीति व्युत्पत्तौ नार्थ उपसंख्यानेन।

च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते। यदि खितीत्यनुवर्त्तते ततो नित्यं प्राप्ते। अथ नानुवर्तते तदाऽप्राप्ते। रात्रेरप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः। रात्रिंमन्यः। अप्राप्ते विभाषा। रात्र्यटः। रात्रिमटः॥ नलोपो नञः॥७३॥ किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते। न नस्येत्येवोच्येत। नस्येतीयत्युच्यमाने कर्णपुत्रः पर्णपुत्र इत्यत्रापि प्रसज्येत। नैष दोषः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमत्र न भविष्यति। एवमपि प्रश्नपुत्रो विश्नपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमस्य न भविष्यति। एवमपि वामनपुत्रः पामानपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात् सानुबन्धकग्रहणं कर्त्तव्यम्। नञो नलोपे अवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् *। नञो न लोपे ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अपचसि वै त्वं जाल्म। अपकरोषि वै त्वं जाल्म॥ तस्मान्नुडचि॥७४॥ किमर्थं तस्मादित्युच्यते। न नुडचीत्येवोच्येत नुडचीतीयत्युच्यमाने नञ एव नुट् प्रसज्येत। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते तत्रायमप्यर्थः। तदोः सः सावनन्त्ययोरिति तदोर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तत्र हि

रात्रेः। प्राप्ते नित्य इति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। नलो। किमर्थमिति। चादिष्वननुबन्धक एव पठ्यतां स एव चेहानुक्रियतामिति भावः। अर्थवद्ग्रहण इति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वान्नस्यानर्थक्यमव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे च नकारोऽपि न भवति किं तर्हि णकारः। व्युत्पत्तिपक्षे हि णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्नकारो भवति। तस्मादिति। अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकग्रहणे स्नैणपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति। प्रत्ययञित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वान्निपातञित्वस्य त्वनन्यार्थत्वात्। अवक्षेपे तिङीति। अवक्षेपो निन्दा। तस्मा। नञ एवेति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात्तस्मादिति तूच्यमाने पञ्चमीनिर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादजादेरुत्तरस्य पदस्य नुड् भवति। सप्तमीनिर्देशोऽप्यागमसंबन्धे युज्यते। अवयवत्वादागमस्यावयविन आधारत्वात्संबन्ध-

तवर्गनिर्देशे एतत्प्रयोजनमिह मा भूत् अनेषः करोतीति । यावता पूर्वान्तोयं न दोषो भवति । नैवं शक्यम् । इह हि अनुष्ण इति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत । नुग्वचनान्न भविष्यति । ङमुट् तर्हि प्राप्नोति । तस्मात्परादिः कर्त्तव्यः। परादौ च क्रियमाणे तस्मादिति च वक्तव्यम्॥एकादिश्चैकस्य चादुक्॥७६॥किमर्थमादुगुच्यते न अदुगेवोच्येत का रूपसिद्धिः । एकान्नविंशतिः। एकान्नत्रिंशत् । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । अतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोति । एवं तर्ह्यदुट् करिष्यते । अदुट् चाशक्यः कर्त्तुम् । आनुनासिक्यं हि न स्यात् । यद्धि तद्यरोनुनासिकेनुनासिको वेति । पदान्तस्येत्येवं तत् । किं पुनः कारणम् । पदान्तस्येत्येवं तदिति । इह मा भूत् ब्रध्नः बुध्नातिगृभ्णातीति।एवन्तर्ह्यनुट्करिष्यते।अनुट् चाशक्यः कर्त्तुम्।विभाषया ह्यानुनासिक्यम् । तेनेदमेव रूपं स्यात् एकान्नविंशतिरिति । इदं न स्यादेकाद्न विंशतिरिति । अस्तु तर्ह्यदुगेव । ननु चोक्तमतो गुणइति पररूपत्वं प्राप्नोतीति । नैष दोषः। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते । सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं भवति स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । पररूपं च प्रत्याकारोमनर्थकम् । सव-

---

विवक्षायान्तु षष्ठी भवतीति। तवर्गादिनिर्देश इति। तदोरित्यपनीय तोरित्येवमनिर्देश इत्यर्थः। अनेषः करोतीति। परादावपि नुटि बहिरङ्गत्वान्नस्यासिद्धत्वात्तोः सः सावित्यपि क्रियमाणे सत्वं न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् । एकादि। तुल्यायामपि संहितायां प्रतिपत्तिलाघवाय वृत्तिकारैरादुगाश्रितो भाष्यकारेण तु न्यायाददुगेव स्थापितः। एवं तर्हीति । अदुटिक्रियमाणे एकस्येति

र्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव॥सहस्य सः संज्ञायाम्॥७८॥ सहस्य हलोपवचनम्*। सहस्य हलोपो वक्तव्यः। सादेशे हि सति स्वरे दोषः। आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत। सपुत्रः। सभार्यः। स तर्हि लोपो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते। एवं समासस्वरमपि बाधेत सेष्टि सपशुबन्धमिति॥ ग्रन्थान्ताधिके च॥७९॥ग्रन्थान्ते वचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात्*। अव्ययीभावे चाकाल इत्येव सिद्धम्। यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रन्थान्तस्तदर्थमिदं वक्तव्यम्। सकाष्ठं ज्योतिषमधीते।सकलं समुहूर्त्तम्॥वोपसर्जनस्य॥८२॥उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गोविशेषात्*।उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गः सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति सहयुध्वा सहकृत्वा। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य सहशब्दस्योपसर्जनस्य सादेशो भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। सिद्धन्तु बहुव्रीहिनिर्देशात्*।सिद्धमेतत्। कथं; बहुव्रीहिनिर्देशात्। बहुव्रीहिनि-

न वक्तव्यं मत्र: प्रकृतत्वादागमित्वादकारस्य च पदान्तत्वात्पररूपाप्रसङ्गः। सह। निपाता आद्युदात्ता इति सहशब्द आद्युदात्तः। प्रकृतिस्वरस्येति। आन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितस्येत्यर्थः। एवमपीति। तेनैतदाद्युदात्तत्वं सपुत्र इत्यादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ श्रूयते। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। ग्रन्थान्त। यस्तर्हीति। बहुव्रीहौ परत्वाद्विकल्पे न भाव्यमित्यव्ययीभाव एवोदाहरणम्। सकाष्ठमिति। काष्ठादयः शब्दाः कालविशेषवाचिनः उपचारात्तदर्थे ग्रन्थे वर्त्तन्ते तत्रान्तवचने ऽव्ययीभावः। वोपस। नन्वेतदपीति। ननु ब-

र्देशः कर्तव्यः । एवमपि सहयुध्वप्रियः सहकृत्वप्रियः अ-
त्र प्राप्नोति । बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमित्येवं विज्ञास्यते ।
नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदम् । एवन्तर्हि बहुव्रीहौ य-
दुपसर्जनमित्येवं विज्ञास्यते । नन्वेतदपि बहुव्रीहावुप-
सर्जनम् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते । बहुव्रीहौ यदु-
पसर्जनमिति किं तर्हि बहुव्रीहौ च यदुपसर्जन-
म् । बहुव्रीहिं प्रति च यदुपसर्जनम् । स तर्हि बहुव्रीहि-
निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । इह कश्चित्प्रधानाना-
मेव समासःकश्चिदुपसर्जनानामेव कश्चित्प्रधानोपसर्ज-
नानामेव। तद्य उपसर्जनानामेव समासःतदुपसर्जनंतस्ये
दं ग्रहणम् । अथ वा ऽकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा । तुन्दो
घाठ इति । अथ वा मतुब्लोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पु-
ष्यका येषांत इमे पुष्यकाः कालका येषां त इमे कालका
इति॥प्रकृत्याशिषि॥८३॥प्रकृत्याशिष्यगवादिषु*।प्रकृत्या-
शिष्यगवादिष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । स्वस्ति भ-
वते सगवे सवत्साय सहलायेति॥चरणे ब्रह्मचारिणि॥८६॥
अत्र किं निपात्यते । ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्र-
ते कर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च*। ब्रह्मण्युपपदे समानपू-

हुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवति व्यवधानाद्युध्वकृत्वशब्दयोश्च ब-
हुव्रीहावनुत्तरपदत्वात् एवं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वे नास्थितत्वान्नैत-
द्विचारितम् । तद्य उपसर्जनानामिति । सहशब्दस्य तावदसत्ववाचित्वाद्द्वन्द्वा-
भावोऽन्यस्मिंस्तु समासे सहशब्द उपसर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहणसामर्थ्यात्सर्वोप-
सर्जनावयवः समासः उपसर्जनशब्देन मत्वर्थीयाकारान्तेन वोच्यते । प्रकृत्या ।
अगोवत्सहलेष्विति भाष्यवार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे केन चित्प्रक्षिप्तम् चरणे । सब्रह्म-
चारिशब्देन चरणेन तुल्य उच्यते अत एव चरणे सभावो विधीयते तत्र ब्रह्मणो
ग्रन्थत्वाच्चर्यमाणता न संभवतीति निपातनमाश्रयितव्यमिति मत्वा प्रश्नः । अत्रे-
ति।ब्रह्मण्युपपद इति।अवयवनिपातनद्वारेण विशिष्टे ऽर्थे समुदायस्यैव साधुत्व-
मन्वाख्येयमिति मत्वा समुदायमेव निपात्यत्वेनोपन्यस्यति । समाने साधारणे

वैं व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः प्रत्ययो व्रतलोपश्च निपात्यते । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी॥ दृग्दृशवतुषु॥८९॥ दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसंख्यानम्*।दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्।सदृक्षासः प्रतिसदृक्षासः॥समः समिः॥९३॥ न हिवृति वृषिव्यधिरुचिसहितनिषुक्वौ॥११६॥किमर्थमञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणं क्रियते।इह मा भूत्।समञ्चनम्।उपनहनम्।नैतदस्ति प्रयोजनम्।उत्तरपदइति वर्त्तते।नचान्तरेण क्विपमञ्चतिनह्यादय उत्तरपदानि भवन्ति।तत्रान्तरेण क्विब्ग्रहणंक्विबन्तएवभविष्यति।तदादिविधिना प्राप्नोति। अत उत्तरं पठति। अञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणानर्थक्यं यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे*।अञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। अल्ग्रहणे ह्येतद्भवति। न चेदमल्ग्रहणम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्ये त्यत्रायस्कृत् अयस्कार इत्यपि सिद्धं भवति। विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चता-

ब्रह्मणि वेदे यो व्रतं चरति स सब्रह्मचारीत्यर्थः। व्रतलोपश्चेति। गतार्थत्वादप्रयोग एव व्रतशब्दस्य लोपः ब्रह्मशब्देन हि तादर्थ्याद्व्रतमुच्यते। ब्रह्मणश्च समानत्वात्समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारीत्युच्यते। दृग्दृश। सदृक्षास इति। दृशेः क्सो वक्तव्यः। जस आज्जसेरसुगित्यसुगागमः। समः। विचारस्य समानत्वान्नत्वान्नह्यादिग्रहणं कृतम्। तदादिविधिनेति। अतः कृकमीत्यादौ धातुग्रहणे दृष्टस्तदादिविधिरिति भावः। एवं तर्हीति। अनल्ग्रहणेऽपि धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते स च तदन्तविधिवत् विशेषणविशेष्यभावसंनिपाते भवति तत्रातः कृकमीत्यत्र समासानुवृत्त्या समासाच्चिसमुत्तरपदं करोतिना विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः। सुड्विधौ तु विशेष्यासंनिधानात्तदादिविध्यभावेऽन्तरङ्गत्वं धातूपसर्गाश्रयत्वात्सुट उच्यते। अयस्कृदयस्कार इत्यपीति। उभयमपी-

वप्रत्यये ॥ ९२ ॥ सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥ अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तवचनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् * । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । कृत्स्वरो मा भूदिति। विष्वद्र्यङ् विष्वद्र्यञ्चौ विष्वद्र्यञ्चः। सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः। तत्र च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधः* । तत्र च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः । विश्वाची घृताची । यदि च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते । कथं सा कद्रीची। एवन्तर्हि छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्॥९७॥समाप ईत्वप्रतिषेधः*।समाप ईत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समापं नाम देवयजनम् ।अपर आह । ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम्। समीपमन्तरीपम् । इह मा भूत् । प्रापं परापम् ॥ ऊदनोर्देशे॥९८॥दीर्घोच्चारणं किमर्थम्।न उदनोर्देश इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः।अनूपम्।सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । नासिद्ध्यति।अवग्रहे दोषः स्यात्॥अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु॥९९॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अन्यस्य कारकोन्यत्कारक इति । एवं तर्ह्यविशेषेणान्यस्य दुक्छकारकयोरित्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति॥कोः कत्तत्पुरुषे चि॥१०१॥कद्भावे त्रावुपसंख्यानम्*।कद्भावे त्रावुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कत्त्रयः । किमिदं कत्त्रय इति।कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः।के वा त्रयो न बिभृयुः

त्यर्थोऽन्यथायसक्तादित्यत्रैव स्यात् । विष्वग्देव । विष्वद्र्यङिति । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितोऽत्यकारो भवति । ऊद । अवग्रहे दोषः स्यादिति । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्त्यं यथालक्षणं पदं कर्त्तव्यमिति प्रदेशान्तरोक्तं नैतत् विरुध्यते । कोः कत् । के वा त्रय इति ।

कत्त्रय इति॥पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्॥१०९॥पृषोदरादीनीत्युच्यते । कानि पृषोदरादीनि । पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि। येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते । अथ यथेति किमिदम्। प्रकारवचने थाल् । अथ किमिदमुपदिष्टानीति । उच्चारितानि । कुत एतत्। दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह । उपदिष्टा इमे वर्णा इति । कैः पुनरुपदिष्टाः।शिष्टैः। के पुनः शिष्टाः।वैयाकरणाः।कुत एतत्। शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिः वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः। यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रम्। तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। एवं तर्हि निवासतश्चाचारतश्च । स चाचार आर्यावर्त्त एव । कः पुनरार्यावर्तः। प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनात् । दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रमेतस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किंचिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारङ्गताः तत्रभवन्तः शिष्टाः।यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम्। किमष्टाध्याय्या क्रियते । शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी । कथं पुनर-

किंशब्दस्य च पार्श्वस्य कद्भावः । पृषोद । कानीति । किमादिशब्दः प्रकारेऽथ व्यवस्थायामिति संदेहात्प्रश्नः । पृषोदरप्रकाराणीति । प्रकार आदिशब्दो व्यवस्थार्थे-ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात् । प्रकारवचने थालिति । येन प्रकारेणोपदिष्टानि तेन साधूनि भवन्तीत्यर्थः । यथेति । उपदेशः शास्त्रेण भवति स चैषां नास्ति सद्भावे वा किं निपातनेनेति प्रश्नः। प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः पर्वतविशेषाः । प्राचि देशे प्राक् दिक्छब्देभ्य इत्यस्तातेरत्यन्नस्याञ्चे र्लुगिति लुक् । अञ्चूत्तरपदलक्षणा पञ्चमी। दक्षिणेनेति ।दक्षिणास्मिन्दे श इत्येनवन्यतरस्यामित्येनप्।एनपा द्वितीयेति द्वितीया।आचारमाह।कुम्भीधान्या इति।कुम्भगामेव येषां धान्यं ते कुम्भीधान्याः।दम्भार्थं कुधीधान्यं स्यादित्याह।अलोलुपा इति । अगृह्यमाणकारणा इति । दृष्टकारणमन्तरेणैव सदाचारानुव-

ष्टाध्याय्या शिष्टाः शक्या विज्ञातुम् । अष्टाध्यायीमधीयानोन्यं पश्यत्यनधीयानं ये ऽत्र विहिताः शब्दाः तान् प्रयुञ्जानं स पश्यति । नूनमस्य दैवानुग्रहः । स्वभावो वा योयं न चाष्टाध्यायीमधीते । ये चास्यां विहिताः शब्दाः तांश्च प्रयुङ्क्ते । नूनमयमन्यानपि जानातीति । एवमेषा शिष्टज्ञानार्थाष्टाध्यायीति । दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा*२वक्तव्यः । दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् । वाचो वादे डत्वं वल्भावश्चोत्तरपदस्येञि* । वाचो वादे डत्वं वक्तव्यं वल्भावश्चोत्तरपदस्य इञि वक्तव्यः । वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः । षष उत्वं दतृदशसूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च* । षष उत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम् । षोडन् । षोडश । धासु वा* । धासु वेति वक्तव्यम् । उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम् । षोढा । षड्धा कुरु । अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः क्रियते न पुनर्धायामित्येवोच्येत । नानाधिकरणवाची यो धाशब्दः तस्य ग्रहणं यथा विज्ञायेत । इह मा भूत् । षट्दधातीति षड्धेति । दुरोदाशनाशदभध्येषु उत्वं वक्तव्यम् । उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् । दूडाशः ।

त्तिन इत्यर्थः । किं चिदन्तरेणेति । विनैवाभियोगादिना सर्वविद्यापारगाः ते हि साधुत्वपरिज्ञाने प्रमाणम् । तदुक्तम् । आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् । अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते ॥ अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा । ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥ इति । दक्षिणतीरमिति । विशेषणसमासः । षोडन्निति । षड् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः । वयसि दन्तस्य दत्रिति दत्रादेशः । धासु वेति । उत्वं विकल्प्यते तेन ष्टुत्वं नित्यमेव भवति उत्तरपदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोभिधीयते । पद्यतेनेनार्थ इति पदं प्रत्यय उच्यते । उत्तरं पदमिति विशेषणसमासः । नानाधिकरणवाचीति । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्य ग्रहणम् । षड्धेति । न

दूणाशः। दूडभः। दूढ्यः। स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वम्*। स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम्। एहि त्वं जाये स्वो रोहावेति। पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपः*। पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः। पीवोपवसनानाम्। पयोपवसनानाम्। श्रियेदम्॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॥१११॥ पूर्वग्रहणं किमर्थम्। न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति। न सिध्यति। नहि ढ्रलोपे नानन्तर्यमस्ति। अथेह कस्मान्न भवति करणीयं हरणीयमिति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। ढ्रोर्लोपो ढ्रलोपः। ढ्रलोप इति। कथं तर्हि ढ्रोर्लोपोऽस्मिन् सोयं ढ्रलोप इति। यद्येवं, नार्थः पूर्वग्रहणेन। भवति ढ्रलोपे नानन्तर्यम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उत्तरपद इति वर्त्तते तेनानन्तर्यमात्रे यथा स्यात्। औदुम्बरी राजा धूमाकी रथेन। पुना रूपाणि प्रकल्पयन्॥ सहिवहोरोदवर्णस्य॥११२॥ वर्णग्रहणं किमर्थम्। न हि सहिवहोरोदस्येत्येवोच्येत। वृद्धावपि कृतायामोत्वं यथा स्यात्। उदवोढामुदवोढमुदवोढेति। अथावर्णग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। ऊढ ऊढवानिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भवत्येवात्रौत्त्वम्। श्रवणं कस्मान्न भवति। पूर्वत्वमस्य भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्।

पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधः। दूडाश इति। दुःखेन दाश्यते नाश्यते दभ्यते इति खल्। दम्भेर्नलोपोऽत एव निपातनात्। दुष्टं ध्यायतीत्यातश्चोपसर्गे इति कः। रोहावेति। लोडुत्तमद्विवचनम्। पीवोपवसनानामिति। पीवस्पयस् इत्येतयोः सलोपः। श्रियेदमिति। श्रिये इदमिति स्थिते इकारलोपः। ढ्रलोपे। न हि ढ्रलोपेनेति। आचार्यदेशीयस्तत्पुरुषं मत्वा परिहरति। निर्दिष्टग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्याद् अर्थे मा भूच्छब्दो हि शब्दाद्बहिर्भूतः। अर्थस्त्वबहिर्भूतो निःशब्दो हि बहिर्भाववाच्याश्रीयते। सहि। उदवोढामिति। वहेर्लुङि ता-

ओत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादोत्वमन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमोत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादोत्वम् । नित्यं संप्रसारणम् । कृते ऽप्योत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि । ओत्वमपि नित्यम् । कथम् । कृते ऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । अनित्यमोत्वम् । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणमन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवौत्वस्य निमित्तं विहन्ति अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्वम् । ओत्वे कृते संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । तत्र कार्यकृतत्वात् पुनरोत्वं न भविष्यति॥इकोवहेऽपीलोः॥१२१॥अपील्वादीनामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । रुचिवहम्।चारुवहम्॥उपसर्गस्य घञ्यमनुष्येबहुलम्॥१२२॥ अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम्*। इह मा भूत् । प्रसेवः । प्रसारः । प्रहारः । सादकारयोः कृत्रिमे*। सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । एषोऽस्य प्रसादः । एषोस्य प्राकारः । कृत्रिम इति किमर्थम् । ए-

---

मादिषु सिचि ह्रद्दो सलोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेष्वोत्वे च रूपम् । अत्रासति वर्णग्रहणे तादपि परस्तपर इत्यकारस्य तपरत्वाद्भिन्नकालस्य ग्रहणं न स्याद्वर्णग्रहणात्त्ववर्णमात्रस्य भवति । परत्वादोत्वमिति । ननु ढलोपनिमित्तमोत्वं तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामसिद्धत्वात् पूर्वं संप्रसारणेन भाव्यमिति युगपत्प्राप्त्यभावाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः । अत्राहुः । वर्णमात्रापेक्षत्वाद् ढत्वादीनामन्तरङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयत्वात् संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानादढत्वादिषु कृतेषु युगपत्प्राप्तिसद्भावाद्युक्तो विप्रतिषेधः । के चित्तु वर्णयन्ति । ढ्लोपस्यौत्वदीर्घत्वविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादत्र विषये ढत्वादीनां सिद्धत्वमनुमीयत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः । ओत्वे कृते इति । ओत्वस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे निमित्तसद्भावाद्दीर्घत्वं प्रवर्त्तिष्यते ।

षोरस्य प्रकारः। एषोऽस्य प्रसाद इति। प्रतिवेशादीनां विभाषा॥*॥प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम् । प्रतिवेशः प्रतीवेशः । प्रतिकारः । प्रतीकारः॥ दस्ति॥१२४॥ कथमिदं विज्ञायते दा इत्येतस्मिंस्तकारादाविति आहो स्वित्तकारान्त इति । किं चातः । यदि विज्ञायते तकारादाविति । नीत्ता । वीत्ता । अत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते तकारान्त इति। सुदत्तं प्रतिदत्तमत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्तकारादाविति । कथं नीत्ता वीत्ता । चर्त्वे कृते भविष्यति । असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति । आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु तकारान्त इति । कथं सुदत्तं प्रतिदत्तम् । नैतत्तकारान्तं किं तर्हि थकारान्तमेतत् ॥ चौ॥१३८॥इहान्ये आचार्याः चौप्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमाहुः। तदिहापि साध्यम् । नैष दोषः। एतदत्र ज्ञापयत्याचार्यः न चौप्रत्यङ्गं भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ति॥संप्रसारणस्य॥१३९॥इकोह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषेधेन॥*॥

दस्ति । कथमिदमिति । उत्तरपदमिह सन्निहितं तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तीत्यनेन पूर्वं यदोत्तरपदं विशेष्यते तदा यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तकारादावुत्तरपद इति विज्ञायते पश्चाद्दइत्यनेन तकारो विशेष्यते दः संबन्धीयस्तकारस्तदावित्यर्थः संपद्यते । अथ तु द इत्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते तदा यो दाशब्दसंबन्धित्वेन सिद्धस्तकारः सोऽनूद्यते । चर्त्वस्य चासिद्धत्वादादिभूतो नास्तीति सामर्थ्यादन्तभूतस्य ग्रहणमिति तकारान्त इत्येष पक्षोऽवतिष्ठते । तत्र निर्णयाय प्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः । नीत्तेति । दाशब्दस्य निष्ठायामच उपसर्गात्त इत्यन्तस्य तादेशे दकारस्य चर्त्वे टापि च कृते रूपम् । थकारान्तमिति । तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तकारान्तत्वाभावः । क्व चित्प्रदत्तमिति पाठः सोऽयुक्त इक इत्यधिकाराद्दीर्घाप्रसङ्गात् । चौ । प्राचा दधीचेत्यादौ प्र-

इको ह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। इको ह्रस्वस्यावकाशः। ग्रामणिकुलम्। सेनानिकुलम्। संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः विभाषाह्रस्वत्वं यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः। ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति। कारीषगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपुत्रः। संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं दीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गाद् ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥

न्तरङ्गत्वादेकादेशयणादेशयोः कृतयोरनजन्तत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोतीत्याह। इहान्य इति। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥

॥ अथाङ्गाधिकार आरभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अङ्गस्य॥१॥आकुतोयमधिकारः।आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः । यदि तर्हि आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः । गुणो यङ्लुकोरिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यम्। प्रागभ्यासविकारेभ्यः पुनरङ्गाधिकारे सति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धम् । अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः।यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः। वव्रश्च। वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति। आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। सचेदानीमपरिहारो भवति यत्तदुक्तमङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । अस्तु तर्ह्यासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः । ननु चोक्तमिदानीं गुणोयङ्लुकोरिति य-

श्रीगणेशाय नमः॥ अङ्गस्य । आ कुत इति । अवधिविशेषनिश्चये प्रमाणमदृष्ट्वा पृच्छति । इतरो वव्रश्चेत्यादिसिद्धिं प्रयोजनमभिसन्धायाह । आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति। इतरोऽस्मिन् पक्षे गौरवमुद्भावयितुमाह । यदि तर्हीति। न लुमताङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारविहिते कार्ये प्रतिषिध्यमान इति भावः । न लुमता तस्मिन्निति पाठे तूभयथा दोषप्रसङ्गाल्लुग्ग्रहणं कर्तव्यमेव । उरदत्वस्येति । व्रश्चे लिटि द्विर्वचने कृते रेफस्य संप्रसारणं च प्राप्नोति । हलादिःशेषेण निवृत्तिश्च । तत्र हलादिःशेषात् संप्रसारणं विप्रतिषेधेनेति पूर्वविप्रतिषेधादुभयेषां ग्रहणाद्वा संप्रसारणमुरदत्वम् । तस्याङ्गाधिकारे विधीयमानस्याङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपात्परनिमित्तत्वात्तस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः सिध्यति । प्रागभ्यासविकारेभ्यस्त्वाङ्गाधिकारे उरदत्वस्यापरनिमित्तत्वात् स्थानिवद्भावाप्रसङ्गः । तत्र यदा प्रतिषेधवचनात्परस्य तावद्यणः संप्रसारणं क्रियते पूर्वस्य तु प्राप्तं संप्रसारणं संप्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते तदेतदुदाहरणम् । यदा तु संप्रसारणभाविनि यणि परतः पूर्वस्य संप्रसारणप्रतिषेध इति पक्षः समाश्रीयते तदा वव्रश्चेति सिद्धमेवेत्यप्रयोजनमुरदत्वङ्गाधिकारस्य । अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । सन्वल्लघुनि चङ्परेनग्लोप इत्यत्रामीमयदित्यादौ सन्वद्भावादभ्यासलोपः प्राप्नोतीति चोदिते परिहारोऽङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । सन्यङ्गानां मीमादीनामभ्यासलोप इत्युच्यते । एत न्यङ्गान्तराणीत्यभ्यासलोपाभावः । सति चाभ्यासविकारेऽङ्गाधिकारेऽयं परिहार उप-

ङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यमिति । क्रियते न्यास एव । किं पुनरियं स्थानषष्ठी अङ्गस्य स्थान इति । एवं भवितुमर्हति । अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाधिकारः*। अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाधिकारः कर्तव्यः । अङ्गादित्यपि वक्तव्यम् । अनुच्यमानेऽह्यतोभिसऐस्भवतीति । अत इति पञ्चमी अङ्गस्येति स्थानषष्ठी तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादत इति पञ्चम्या अङ्गं विशेषयितुम् । तत्र को दोषः । अतोभिसऐसिति अकारात्परस्य भिस्मात्रस्यैस्भावो भवतीति । इहापि प्रसज्येत । ब्राह्मणभिस्सा । ओदनभिस्सटा इति । अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रतिपत्तिः*। अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोरिति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधा-

---

पद्यते नान्यथा । एष तु परिहारस्तत्रैव दूषयिष्यते । इह तु सिद्धवदुपन्यस्तः । किं पुनरिति । यदाङ्गस्येति शब्दस्वरूपमनपेक्षितार्थविशेषमधिक्रियते तदा षष्ठीस्थानेयोगेत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं नास्ति । अनेकसंबन्धसंभवे संबन्धविशेषप्रतिपादकत्वात्तस्याः परिभाषायाः । यदात्वर्थाधिकारपक्षस्तदा परिभाषोपस्थानमिति द्वैतसंभवात्प्रश्नः । आचार्यदेशीयः परिभाषाश्रयेणाह । एवं भवितुमर्हतीति । चोदक आह । अङ्गस्येति स्थानषष्ठीति चेदिति । चशब्दात् षष्ठ्यन्तस्य चेति विज्ञेयम् । तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादिति । ननु चात इति संबन्धादङ्गस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्वैनमिति । उच्यते । सर्वनामपरामर्शादत्र विपरिणामः । इह तु नान्तरीयकमुत्तरार्थत्वादङ्गस्येत्यस्योपस्थानं स्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः । यद्येवं विशेष्यस्यासंनिधानादकारान्तादिति कथं तदन्तविधिः । नेदमदसोरकोरिति प्रतिषेधात्सप्तमीशीण्डैरित्यादेर्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति । क्वचिदकारात् परस्येति पाठः। भिस्साभिस्सटाशब्दावोदनतद्विकारयोर्वाचकौ । अवयवषष्ठ्यादीनामिति । आदिशब्दो निमित्तषष्ठीपरिग्रहार्थः । ठस्येक इत्यत्राङ्गस्य निमित्तं यष्ठस्तस्येक इत्याश्रीयते । ननु च षष्ठीस्थाने योगेत्यत्रैव विचारितं तत्किमर्थं पुनर्विचार्यते । उच्यते । ऊदुपधाया गोह इत्यत्र गोह इत्येषा षष्ठी स्यादित्येवं तत्र विचारितमिह त्वङ्गस्येत्यस्यां स्थानषष्ठ्यां विज्ञायमानायां तत्सामानाधिकरण्याद् गोह इत्यपि स्थानषष्ठी स्यादिति विचार्यते । ततश्च स्थानषष्ठ्या अन्त्येऽस्युपसंहारादुपधाग्रहणाच्च गोहोऽन्त्यस्योत्व-

मात्रस्य च।ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चान्तरस्य स्यादुपधामात्रस्य च।सिद्धं तु परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावात्*। सिद्धमेतत्।कथम्।यत्परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः।अङ्गसंज्ञां प्रति प्रत्ययसंज्ञाप्रत्ययसंज्ञां प्रत्यङ्गसंज्ञा किमतो यत्परस्परंप्रत्ययसंज्ञे भवतः।संबन्धषष्ठीनिर्देशश्च*।संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चायं कृतो भवति।अङ्गस्य यो भिस्शब्द इति। किंचाङ्गस्य भिस्शब्दः। निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये । एवमप्यवयवषष्ठ्यादयो ऽविशेषिताः भवन्ति । अवयवषष्ठ्यादयोपि संबन्ध एव । एवमपि स्थानमविशेषितं भवति । स्थानमपि सं-

सुच्येत उपधामात्रस्य च। आद्यन्तावचोद्यं परिहर्तुमाह । सिद्धं त्विति । प्रत्ययोत्पत्तौ प्रकृतेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् प्रकृतिमन्तरेण प्रत्ययो नास्ति । प्रत्यये परतो ऽङ्गसंज्ञाविधानात् प्रत्ययानपेक्षमङ्गं नास्ति । तत्रान्यतरस्यानुपादीयमाने ऽव्यभिचारादितरस्याक्षेप इत्यर्थः । इतरस्तु सत्यपि परस्पराक्षेपे स्थानषष्ठ्यां सत्यां संबन्धान्तरस्य विनाशं मत्वा ऽऽह । किमत इति । संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । तत्रायं भावः । प्रतिसूत्रमङ्गस्येत्यस्य शब्दरूपस्योपस्थाने यत्र विशिष्टसंबन्धो निमित्तनिमित्तिभावादिकः संभवति तत्र परिभाषाया उपस्थानाभावः । यत्रानेकसंबन्धसंभवस्तत्र संबन्धान्तरव्यवच्छेदफलायाः परिभाषाया उपस्थानम् । तत्र संबन्धसामान्ये ऽनाश्रितविशेषे ऽङ्गस्येति षष्ठी न तु स्थान्यादेशसंबन्ध एवेत्ययमर्थः । संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । अस्याधिकारस्यपारार्थ्याद्वक्ष्यमाणानेकसंबन्धानुग्रहाय संबन्धसामान्यमुपादाय प्रवृत्ता षष्ठी प्रतियोगमुपतिष्ठमाना यथासंभवं संबन्धविशेषफलोपतिष्ठते । इह तु प्रतियोग्यनुपादानादपर्याप्ता विशेषमवगमयितुम्। ततो यथा देवदत्तस्य संबन्धमात्राश्रयेणोपात्ता षष्ठी पुत्रः पाणिः कम्बल इत्येवमादिभिर्विजातीयैः संबन्धिभिः संबध्यमाना विशेषावगतिनिमित्ततां यात्येवमङ्गस्येत्यपि । तत्र शब्दस्वरूपं वाधिक्रियतामर्थो वा संबन्धमात्रलक्षणः । उभयथा दोषाभावात् । तत्राङ्गस्य भिसा संबन्धान्तरं न संभवतीति भिसा निमित्तनिमित्तिभावः समाश्रीयतइति ब्राह्मणभिस्सादावतिप्रसङ्गाभावः । इतरो यथोक्तमर्थमप्रतिपद्य निमित्तनिमित्तिभाव एव संबन्धे ऽङ्गस्येति षष्ठीत्यनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति । एवमपीति । इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह । अवयवषष्ठ्यादय इति । स्थानसंबन्धः सर्वथा परित्यक्त इति मत्वा ऽऽह । एवमपीति । स्थानमपि संबन्ध एवेति ।

बन्ध एव । एवमपि न ज्ञायते क्व स्थानषष्ठी क्व विशेषणषष्ठीति । यत्र षष्ठी ह्यन्ययोगं नापेक्षते सा स्थानषष्ठी । यत्र ह्यन्ययोगमपेक्षते सा विशेषणषष्ठी । कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि । अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं संप्रसारणदीर्घत्वे । हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं भवति । हूतः । जीनः । संवीतः । शूनः । अङ्गस्येति किम् । निरुतम् । दुरुतम् । नाम्सनोर्दीर्घत्वे प्रयोजनम् । नामि दीर्घो भवति । अग्नीनाम् । इन्दूनाम् । अङ्गस्येति किम् । क्रिमिणां पश्य । पामनां पश्य । सनि दीर्घो भवति । चिचीषति । तुष्टूषति । अङ्गस्येति किमर्थम् । दधि सनोति । मधु सनोति । लिङ्येत्वे प्रयोजनम् । ग्लेयात् । म्लेयात् । अङ्गस्येति किम् । निर्वायात् । निर्यायात् । अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम् । वृक्षैः । प्ल-

संबन्धनिमित्तत्वात्संबन्ध इत्यर्थः । यत्र षष्ठीति । सामर्थ्याद्विषयविभागो ऽवतिष्ठतइत्यर्थः । ऊदुपधाया गोह इत्यवयवस्य उपादानादङ्गस्य गोह इत्युपधापेक्षा अवयवषष्ठी संपद्यते । अतो भिस ऐस् इत्यादौ तु निमित्तषष्ठी । संबन्धविशेषावधारणहेत्वभावे तु स्थानषष्ठीत्यर्थः । कानि पुनरिति । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सर्वस्येष्टस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । संप्रसारणदीर्घत्वे इति । हल इत्यत्राङ्गस्येत्यस्यानुवृत्तस्यावृत्त्या ऽङ्गस्येत्यनेन हल् विशेष्यते । संप्रसारणेन चाङ्गं विशेष्यतइति तदन्तविधिर्भवतीत्ययमर्थो भवति । अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवतीति । हूत इति । ह्वेञ् क्तः । जीन इति । ज्या वयोहानौ क्तः । ग्रहिज्येति सूत्रेण संप्रसारणं ल्वादिभ्य इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । संवीत इति । व्येञ् संवरणे क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणे संप्रसारणान्ताङ्गग्रहणादिह इत्यादौ दीर्घाभावः । निरुतमिति । वेञो निरुपसृष्टस्य निष्ठायां संप्रसारणम् । क्रिमिणामिति । क्रिमयोस्यां सन्तीति पामादित्वान्नप्रत्ययः । टाप् प्रत्ययः द्वितीयैकवचनम् । लाक्षणिकत्वादस्य न भवतीति चेन्न । प्रतिपदोक्तस्य नामो ऽभावात् । षष्ठीबहुवचनस्यापि नुटि कृते लाक्षणिकमेव नामिति रूपम् । दधि सनोतीति । सानुबन्धोयं धातुरिति चेत् प्रत्ययोपि नकारस्संज्ञकत्वात्सानुबन्धकः । धातोश्चाव्यभिचारी नकार इति तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः । पर्चाह्न इति । ह्वितू निपातौ । तथा-

क्षैः । अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्सा । ओदनभिस्सटा । लुङादिष्वडाटौ प्रयोजनम् । अकार्षीत् । ऐहिष्ट । अङ्गस्येति किम् । प्राकरोत् । अवैहिष्ट । इयङुवङ्युष्मदस्मत्तातङामिनुडानेमुक्कृह्रस्वयिदीर्घभितत्वानि । इयङुवङौ च प्रयोजनम् । श्रियौ श्रियः । भुवौ । भुवः । अङ्गस्येति किम् । श्र्यर्थं भ्वर्थम् । युष्मदस्मदोः प्रयोजनम् । सामआकम् । युष्माकम् । अस्माकम् । अङ्गस्येति किम् । युष्मत्साम । अस्मत्साम । तातङ्प्रयोजनम् । जीवतु । जीवताद्भवान् । अङ्गस्येति किम् । पचहि तावत्त्वं पचतु तावत्त्वम् । जल्पहि तावत्त्वम् । जल्पतु तावत्त्वम् । आमि नुट् प्रयोजनम् । किशोरीणाम् । कुमारीणाम् । अङ्गस्येति किमर्थम् । कुमारी आमित्याह । किशोरी आमित्याह । आने मुक् प्रयोजनम् । यजमानः । पचमानः । अङ्गस्येति किमर्थम् । प्राणः । केह्रस्वः प्रयोजनम् । कुमारिका । किशोरिका । अङ्गस्येति किमर्थम् । कुमारीं कायति कुमारीकः । यि दीर्घः । प्रयोजनम् । चीयते । स्तूयते । अङ्गस्येति किमर्थम् । दधियानम् मधुपानम् । भितत्वं प्रयोजनम् । अद्भिः । अद्भ्यः । अङ्गस्येति किमर्थम् । अब्भारः । अब्भक्षः । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम् । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम् *। अर्थवद्ग्रहण-

---

ण्यपि लोटो हेरन्यतरस्यां तातङ्विधानात्पक्षे तदभावादतो हेरिति हेर्लुकि कृते निपातयोरपि तुह्योः प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तावभावोपक्रमेपि तातङ्प्रसङ्गः। चोद्यते । विभाषिताः प्रयोजयन्ति द्रोग्धाद्रोग्धा द्रोढाद्रोढेति । प्राण इति । प्रपूर्वस्यानितेर्घञि वृद्धौ च कृतायां प्र आन इति स्थिते मुक्प्रसङ्गः सार्वधातुकाधिकारे ऽनपेक्षमाणे । ननु धातूपसर्गयोरेकादेशेनान्तरङ्गत्वाद्भाव्यं न तु वृद्ध्या । नैतदस्ति । वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । तथा च प्रत्यय इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वाभावः । अत्र तु लाक्षणिकत्वे नापि मुको निरासो वक्तुं शक्यते । कुमारिकेति । अल्पादावर्थे प्रागिवात्कः। कुमारीक इति । अत्रापि लाक्षणिकत्वा-

प्रत्ययगृहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि। क्वचिदर्थवद्गृहणे नानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति। क्वचित्प्रत्ययगृहणे ऽप्रत्ययस्य नेति। अथ वा प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्ये। यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे। प्राकरोत्। उपैहिष्ट। उपसर्गात्पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः। सिद्धं तु प्रत्ययगृहणे यस्मात्सविहितस्तदादितदन्तविज्ञानात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययगृहणे यस्मात्सविहितस्तदादितदन्तस्य गृहणं भवतीति। एवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न भविष्यतः॥ हलः॥२॥ इह कस्मान्न भवति। तृतीयः। अण्प्रकरणात् ऋकारस्याप्राप्तिः*। अण्प्रकरणादृकारस्य दीर्घत्वं न भविष्यति। अण इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति। तद्वै इकः काशे-

---

त्वस्य ह्रस्वाभावः सिध्यति। क्वचिदर्थवद्ग्रहण इति। अयं परिहारो निरुतं विद्धइत्यादौ संप्रसारणदीर्घत्वे न संभवति। तत्रक्रिमिणामित्यत्र नाम्न प्रत्ययो नाप्यर्थवान्। प्रत्ययत्रयार्थस्यपरस्परानन्वयादितिदीर्घाप्रसङ्गः। दधिसन्वोतीति सनोऽप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभावः। निर्यायादित्यादौसंयोगादेरानर्थक्यादेत्वाभावः। अडाटोस्तु नायं परिहारः। ब्राह्मणभिस्स इत्यादौभिसोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चऐसोप्रसङ्गः। इयङुवङोस्तुनायं परिहारः।वर्णग्रहणेषुपरिभाषाद्वयस्यानुपस्थानाद्यथेकोयणचीतिदध्यात्रयतीत्यादावप्रत्ययेप्यनर्थकेप्यचियणादेशोभवत्येवंअर्थामित्यादावियङुवङ्प्रसङ्गः। युष्मत्सामीतिसाम्नोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चाकमोप्रसङ्गः। तुह्योर्निपातयोरप्रत्ययत्वात्तातङोऽप्रसङ्गः। एवमामोऽप्रत्ययस्यानुकरणस्यनुडभावः। प्राणइत्यत्रानस्याप्रत्ययत्वान्मुगभावः। भितत्वयंपरिहारो नोपपद्यते वर्णग्रहणात्। अत एवाव्यापकत्वमस्य परिहारस्य मत्वाह। अथवेति। सिद्धं त्विति। यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र पूर्वः कार्यित्वेन गृह्यमाणो यस्मात्सविहितस्तदादिर्गृह्यते। एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधितम्। यत्र तु प्रत्यय एव कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणमिति द्वे एते परिभाषे। अङ्गाधिकारप्रत्याख्यानाय प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किं चित्प्रयोजनं दृश्यते। अतो भिस ऐसित्यादिषु विविभक्तिकत्वाद्भिसादीनां प्रत्ययेन संबन्धो दुरुपपादः। हल इति संप्रसारणदीर्घत्वं च निरुतं दुरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति। हलः। अण्ग्रहणमिग्ग्रहणेन विच्छिन्नमितिमत्वाह। इहकस्मादिति।

इत्यनेनेग्ग्रहणेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् । इग्ग्रहणस्य चाण्विशेषणत्वात् । अणविशेषणमिग्ग्रहणमण इक इति। यदि तर्ह्यण्विशेषणमिग्ग्रहणम्। चौ दीर्घो भवतीति ।इह नप्राप्नोति।अवाचा। अवाचे।नैष दोषः । अण्ग्रहणमनुवर्तते।इग्ग्रहणं निवृत्तम्।एवमपि कर्तृचः कर्तृचा कर्तृचे अत्र न प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते । अथवोभयं निवृत्तम् । कस्मान्न भवति तृतीय इति । निपातनात् । किं निपातनम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यामिति॥ नामि ॥३॥ किमर्थमामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते । न आमि दीर्घ इत्येवोच्येत । केनेदानीं सनकारस्य भविष्यति । नुडयमामभक्त आमग्रहणेन ग्राहिष्यते । अत उत्तरं पठति । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् । नामि दीर्घ आमिचेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् स्यात् । अग्नीनाम् । इन्दूनाम् । इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति । किमत्र

अणविशेषणमिति । प्रकाशइत्यादावकारस्यदीर्घनिवृत्त्यर्थमिकाण् विशेष्यत इत्यर्थः । अवाचेति । चावित्यत्र ग्ग्रहणानुवर्तनादकारस्य दीर्घाप्रसङ्गः । यथैकः काश इत्यत्र विरोधाभावादणिकोः संबन्ध एवं योगान्तरेपीति भावः । लक्ष्यनिबन्धनापेक्षावशादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ती इति मत्वाह । नैष दोष इति । एवमपीति । केवलाण्ग्रहणानुवृत्तावपि दोष इत्यर्थः । तन्निवृत्तौ त्वच्परिभाषोपस्थानादृकारस्यापि दीर्घःसिद्ध्यति । यथालक्षणमिति । माभूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः । अथानन्त्यात् प्रयोगविषयस्य कर्तृचेत्यादिप्रयोगः स्यादित्युच्यते तत्रापि ब्रूमः । अथवेति । चावित्यत्रोभयाननुवर्तनात्कर्तृच इत्यादिसिद्धिः । नामि । नुट्दीर्घयोरेकविषयत्वादुभयानुग्रहाय पूर्वं नुटि कृते ऽव्यवधायकत्वादागमानां दीर्घो भविष्यत्यन्तरेण सनकारकनिर्देशमिति मत्वाह । किमर्थमिति । इतरश्चोदकबुद्धिपरीक्षार्थमाह । केनेदानीमिति । चोदकः स्वाभिप्रायमाह । आमिति। नामिदीर्घइति । योयं नामिदीर्घ उच्यते स यद्यामीति सूत्रन्यासेनामि स्यात्तदा नित्यत्वान्नुटं बाधित्वा दीर्घेप्रवृत्ते ह्रस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नुड् न स्यादित्यर्थः । इतरस्त्वनवकाशत्वादशक्योनुट् बाधितुमिति मत्वाह । इदमिहेति । नन्वनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते परत्वा-

कर्तव्यम् । परत्वान्नुट् । नित्यं दीर्घत्वम् । कृतेपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेपि । नित्यत्वाद्दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुड्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्याहायं ह्रस्वान्तान्नुडिति । न च ह्रस्वान्तोस्ति । तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र तन्नास्ति। नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । तिसृणां चतसृणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह तावच्चतसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेत्येवं भविष्यति । तिसृणामिति त्रिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । त्रेस्त्रय इति । इदं तर्हि । त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः । नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । ह्रस्वान्तो यो भूतपूर्व इति । उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम्। नोपधायाश्च चर्मणाम् । नोपधाया नामि यथा स्यात् । इह मा भूत् । चर्मणाम् । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत्।वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम्॥६॥इन्हन्पूषार्यम्णां शौ॥१२॥

नुडिति। एवं मन्यते द्वावपि नुट्दीर्घावनवकाशौ । तत्राङ्गप्रत्यययोर्युगपन्निमित्तनिमित्तिभावाभावादवश्याश्रयितव्ये क्रमे विप्रतिषेधोपपत्तिः । वाक्यकारेण तु संभवमात्रमाश्रित्योक्तम् । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेध इति। तत्रानवकाशत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्दीर्घत्वम् । नित्यं दीर्घत्वमिति। तिसृणां चतसृणां नृणामित्यत्र सावकाशो नुट् अग्नीनामित्यत्र नित्यत्वाद् दीर्घेण बाध्यते । तत्र वचनादिति । भूतपूर्वगत्यैवेति भावः । वचनादिति । वचनात्स्यादितिचेद् यत्र दीर्घत्वं नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणास्यायुक्तत्वादग्नीनामित्यादौ कृते दीर्घे नुण् न स्यादित्यर्थः। तिसृणामित्यादौ नुटोन्यथासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो नुडनवकाश एवेति दर्शयन्नाह । नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा नृनद्यापो नुडिति ब्रूयात् । तदेवं वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्यानुः सिद्धत्वान्नार्थः सनकारकनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोजनान्तरोपन्यासः । उत्तरार्थमिति। नोपधायाश्चेति । चशब्दस्तद्यर्थे । इन्हन् । हनः क्वाविति । वृत्रं हतवान् ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् । तत्र अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घत्वं सर्वत्र प्राप्नोति । सर्वनामस्थाने तु नोपधा-

सौच॥१३॥हनः क्वावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः*। हनः क्वावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृत्रहणौ वृत्रहण इति। नियमवचनात्सिद्धम्। इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ चेत्येतस्मान्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति। नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्रानियमः*।नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति। क्वान्यत्र। ब्रह्महणि। भ्रूणहनि। एवं तर्हि दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान्। दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं सर्वनामस्थाने विनियम्य॥इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति। किमर्थमिदम्। नियमार्थम्। इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव नान्यत्र।शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्। ततः शौ। शावेव स-

---

याः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति प्राप्नोति। तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणावित्यादौ नियमविधानसामर्थ्याद्यद्यप्युभयोर्दीर्घनिवृत्तिः सिध्यति। तथापि सर्वनामस्थानप्रकरणात्सर्वनामस्थान एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्या भाव्यं नान्यत्रेति वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे ऽनुनासिकलक्षणदीर्घप्रसङ्गः। सर्वत्र च हनः क्वौ दीर्घत्वप्रसङ्गान्न क्वचिदल्लोपः स्यात्। इतरस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य दूषणार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति। वृत्रहणाविति। अत्र चेद्दीर्घत्वं मन्यसे तन्न। यतो नियमवचनात्सिद्धमिति नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमित्यर्थः। इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह। नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति। एवं तर्हीति। अत्र तु योगविभागः क्रियते। तत्राद्येन नियमेनान्तरङ्गोऽप्यनुनासिकलक्षणो दीर्घो निवर्त्यते। द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः। सुड्ग्रहणं सर्वनामस्थानोपलक्षणमिति शसादेशोऽपि शिर्गृह्यते। इतिशब्दो हेतौ। स च भिन्नक्रमः। न दुष्येदित्यनेन च संबध्यते। शावेवेति। अस्मिन्नियमे स्थिते सौ चेति सूत्रं विध्यर्थं सौ संपद्यते। यदा च शौ सौ चेति यौगपद्येन अपेक्ष्यते तदा प्रत्ययद्वयाश्रयो नियमः क्रियते। भाष्यकारस्तु यौगपद्याश्रयं नियमक्रममाश्रित्य

र्वनामस्थाने नान्यत्र । ततः सौ । सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र । भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् । तथास्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति। शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य । अथ वा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे अविशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि इन्हन्पूषार्यम्णां शावेव । ततः सौ । सावेव । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । इन्द्रो वृत्रहायते । दीर्घविधेरुपधानियमान्मेहन्ति यि दीर्घविधौ च न दोषः । उपधालक्षणदीर्घस्य नियमः । नचैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वम् । सुट्यपि वा प्रकृतेनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे । अथ वानुवर्त्तमाने सर्वनामस्थानप्रकरणे ऽनवकाशः शौ नियमः अप्रकृतस्यापि दीर्घत्वस्य नियामको भविष्यति । कथम् । यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतन्नेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् । यस्य हि शिः सर्वनामस्थानं न तस्य सुट् । यस्य च सुट् सर्वनामस्थानं न च तस्य शिः । तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे नियम्यं नास्तीति कृ-

---

व्याचष्टे । ततः साविति । एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्यैकस्मिन्नपि योगे परिहर्तुमाह । शास्मीति । शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगे ऽपि दोषाभावः । पूर्ववत् सुटीत्येकदेशेन सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्वनामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण शौ नियमं कुरु । असत्यपि शास्त्रीये ऽधिकारे ऽपेक्षातः संबन्धः स्यादु इति तन्निवृत्त्यर्थमाह । असमीक्ष्येति । सर्वनामस्थानं विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे दीर्घनिवृत्तिं करोतीत्यर्थः । इहापीति । विशेषानाश्रयणात् । वृत्रहेवाचरतीति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । दीर्घविधेरिति । इह यदि येननाप्राप्ते इत्याश्रीयते तदाऽनुनासिकलक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः स्यात् । अथ मध्ये ऽपवादा इत्याश्रीयते तथापि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यस्यैव व्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्रं निवर्त्यते । तत्रोपधाग्रहणानुवृत्त्याऽजन्तलक्षणदीर्घत्वस्याकृत्सार्वधातुकयोरिति प्राप्तस्य नियमेनाव्यावर्तनाद्दोषाभावः । हन्तेर्यः हन्तियस्तस्मिन्नो

त्वाऽविशेषेण शौ नियमो विज्ञास्यते । दीर्घविधिर्य इहे-न्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् । शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥१॥ शास्मिन्निवर्त्यसुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य । दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्ति यिदीर्घविधौ च न दोषः ॥२॥ सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे । यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् *॥३॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥१४॥ अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम् *। अत्वसन्तस्य दीर्घत्वेपित उपसंख्यानं कर्तव्यम्। गोमान् । यवमान् । किं पुनःकारणं न सिध्यति । अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहण-

---

दीर्घविधिस्तत्र न दोषः । क्व चित्तु हन्तेति निपातोऽभिमुखीकरणार्थः पठ्यते । यिग्रहणस्य चोपलक्षणार्थत्वाद्दण्डीभूत इत्यादौ च्वावपि न दोषः । एकस्मिन्नपि योगे सर्वनामस्थानानुवृत्तावपि दोषं परिहर्तुमाह । सुट्यपिवेति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः अप्रकृतप्रतिषेध इत्यनेन संबध्यते । इह हि द्विविधं सर्वनामस्थानं शिः सुट् च । शिर्नपुंसकसंबन्धी । सुट् स्त्रीपुंसयोः । सुडनपुंसकस्येति वचनात् । तत्र तुल्यजातीयापेक्षे नियम आश्रीयमाणे व्यवच्छेद्याभावादनर्थक एव नियमः स्यादिति नियमविधिसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिरित्यर्थः । यस्य हीति । यस्य नपुंसकस्य संबन्धिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञके एतन्नपुंसकं नास्त्यनपुंसकस्येति वचनात् । तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने सुटि नियन्तव्यं दीर्घत्वं न संभवतीति सामर्थ्यादविशेषेण नियम आश्रीयते । एतदुक्तं भवति।यदि तुल्यजातीयापेक्षो नियम आश्रीयते तदा शेर्नपुंसकलिङ्गसंबन्धित्वं सर्वनामस्थानत्वं चास्तीति तदाश्रये नियमे विज्ञायमाने ऽयमर्थः स्यात् । इन्हन्पूषार्यम्णां नपुंसकानां शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति न सर्वनामस्थानान्तरे इति । न च तेषां नपुंसकानामन्यत्सर्वनामस्थानमस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात् प्रकरणापन्नं सर्वनामस्थानत्वं सामर्थ्यप्रापितसंनिधानं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषादनपेक्ष्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंनपुंसकसंबन्धिनि दीर्घत्वव्यावृत्तिः क्रियत इति सर्वमिष्टं सिद्धम् । अत्वसन्तस्य चाधातोः । अत्वसन्तस्येति । सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदम् । अत्वन्तविषयं तु वचनम् । अननुबन्धकग्रहणे इति । उकारस्यानुबन्धस्य सूत्रोपात्तत्वात्तदतिरिक्तानुबन्धाभावेनाननुबन्धकत्वमवसेयम् । भाष्यकारस्त्वनुबन्धमात्रा-

म्। अननुबन्धकस्यग्रहणे सानुबन्धकग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति। अननुबन्धकग्रहणे इत्युच्यते। सानुबन्धकस्येदं ग्रहणम्। एवं तर्हि तदनुबन्धकस्य ग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितोपि न प्राप्नोति। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। पकारलोपे कृते न अतुबन्तं भवति। अत्वन्तमेव। यथैव तर्हि पकारलोपे कृते नातुबन्तमेवमुकारलोपे कृते नात्वन्तम्। ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यति अत्वन्तम्। यथैव तर्हि भूतपूर्वगत्यात्वन्तमेवमतुबन्तमपि। एवं तर्हि आश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिः। अत्वन्तं चाश्रीयते नातुबन्तम्। न सिध्यति। इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते। यत्रास्यैतद्रूपमिति। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धका-

---

भावे ऽननुबन्धकव्यपदेशो युक्तः। इह चानुबन्ध उकारोस्तीति मत्वाह। अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यत इति। परिभाषान्तरमाश्रित्याह। एवं तर्हीति। स एवानुबन्धो यस्यासौ तदनुबन्धकः। सचान्यश्चानुबन्धो यस्य सोऽतदनुबन्धकः। यद्येवं क्तक्तवतोरपि ककारानुबन्धसद्भावाद् ग्रहणं न प्राप्नोति। उच्यते। आनन्तर्यलक्षणे ऽनुबन्धानुबन्धवतोः संबन्धे तवतुशब्दस्य ककारोनुबन्धो नत्वतुशब्दस्य। मतुपि तु पकारो ऽतुप्शब्दस्यानन्तर इति तेनासावनुबन्धवानिति तत्रैव दोषः। पकारलोप इति। अयमत्राथः। पकारोनुबन्धः प्रत्ययस्य न तु तदेकदेशस्य। ततश्च प्रत्ययैकदेशग्रहणादव्यापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः। श्रूयमाणश्च वर्णोरूपं भिन्द्यात् न च पकारः श्रूयते। इतरस्तु श्रूयमाणस्यैव भेदकत्वे उकारोपि लोपान्न भेदकः स्यादिति मत्वाह। यथैवेति। इतरस्तु भेदकत्वेनाश्रितस्य लुप्तस्यापि भूतपूर्वगत्यास्मृत्युपारूढस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाह। भूतपूर्वगत्येति। इतरस्तूभयोस्तुल्यं भूतपूर्वत्वं मत्वाह। यथैवेति। इतरो भेदकत्वेनाश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिर्युक्तानान्यत्रेति मत्वाह। एवं तर्हीति। इतरस्तु यथोपलब्धिस्मरणं न्याय्यं न च मतुपः क्वचिदप्यत्वन्तत्वमुपलब्धमिति मत्वाह। न सिध्यतीति। सानुबन्धकप्रस्तावात् सानुबन्धकेष्वित्युक्तम्। रूपनिर्ग्रहस्येति। रूपनिश्चय इत्यर्थः। नान्तरेण लौकिकमिति। अव्यभिचाराल्लौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानम्। तदसंभवे तु शास्त्रीयप्रसङ्गाश्रय इत्याह। तस्मिंश्चेति। उपदेशे चेतदिति।

नां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। कोसौ । उपदेशः । उपदेशे चैतदतुबन्तं नात्वन्तम् । यदि पुनरच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्यते । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । जगत् । जनगत् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । कृतवान् भुक्तवानिति। क्व तर्हि स्यात् । पचन् । यजन् । न वै अत्रेष्यते। अनिष्टं च प्राप्नोति।इष्टं च नसिध्यति।तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्॥अज्झनगमांसनि॥१६॥ गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणम्*। गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । इङो गमेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति । अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः *। अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणे ऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । संजिगंसते वत्सो मात्रेति । न वा छन्दस्यनादेश-

पकारे सत्यत्वन्तत्वाभावात् । अतस्त्वेकदेशं यतमाश्रित्य ययतोश्चातदर्थ इत्यत्र ग्रहणे प्राप्ते तदनुबन्धकपरिभाषया निवृत्तिः क्रियते । यदि पुनरिति । सूत्रे उकारमनुच्चार्येत्यर्थः । तत्राच्छब्दस्य केवलस्य शास्त्रे ऽभावात्प्रत्ययैकदेशग्रहणं भविष्यतीति नार्थः पित उपसंख्यानेन । जगदिति । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति क्विप् । गमः क्वाविति मलोपः । जनं गच्छतीति क्विप्चेति क्विप् । पचन्निति । अच्छब्दो ऽत्रार्थवानित्यत्रैव दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिलक्षणदोषद्वयप्रसङ्गादच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घो विधातुमशक्य इति पित उपसंख्यानं कर्तव्यमेव। अन्ये त्वसैवान्तशब्दसंबन्धो न त्वतुनैवेति व्याचक्षाणा मतुपो ग्रहणं साधयन्ति । अपरे त्वन्तग्रहणात्सामर्थ्ये लब्धे तदन्तविधावधिकत्वाद् यथाकथंचित्तदन्तता गृह्यत इति मन्यमाना मतुपो ग्रहणं व्याचक्षते । अज्झनगमां सनि । इह बहवो गमयः । गम्लृगताविति धातुः । णौ गमिरबोधने सनि चेतीणादेशो गमिः । इणवदिक इति वक्तव्यमिति इकादेशः । इङश्चेति इङादेशश्च । तत्राविशेषात्सर्वप्रसङ्गे सत्याह । गमेर्दीर्घत्व इति। इक इण इङश्च गमिरेक एवादेश इङोपलक्ष्यते । तथा च भाष्यकृत्परतो वक्ष्यति । अचः स्थाने यौ हनिगमी इति एवं चेणि गादेशस्यापि गमेरात्मनेपद इडभावे दीर्घत्वं न भाव्यमित्याहुः । संजिगांसदिति । संपूर्वाद् गमेः सन् । छान्दसत्वादिडभावः । लङ् । सकर्मकत्वात्परस्मैपदम् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपीत्यडभावः । तस्मादिङ्ग्रहणमस-

पि दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम् । न वा इङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते । स्वर्गं लोकं संजिगांसत् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकम् । यथैव तर्हि छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवति । एवं भाषायामपि प्राप्नोति । तस्मादिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । अचः सनि । अजन्तानां सनि दीर्घो भवति । ततो हनिगम्योः । हनिगम्योश्च सनि दीर्घो भवति । अच इत्येव । अचः स्थाने यौ हनिगमी । अथोपधाग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किं चातः । सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद् व्यञ्जनप्रतिषेधः* । सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद् व्यञ्जनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिचीषति तुष्टूषतीत्येवमर्थम् । एवं तर्हि निवृत्तम् । अनधिकारे उक्तम्* । किमुक्तम् । हनिगमिदीर्घत्वे ऽजग्रहणमिति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयात् अच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥ च्छ्वोः शूडनुनासिके च॥१९॥अथ उडादिः कस्मान्न भवति। आ-

ति।भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः।छन्दसि तु वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वस्य दीर्घः। ये तु इङ्ग्रहणमुपलक्षणार्थमिच्छन्ति तन्मते न इणादेशस्य गमेश्छन्दसि प्रयोगः । योगविभाग इति । अचः सनीत्येको योगः । तत्र दीर्घश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घे सिद्धे अज्ग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते । अचः स्थाने इति । संभवाद् गमिरेवात्र विशेष्यते न तु हनिः सहनिर्देशात्तूभयोपादानम् । चिचीषतीति । अत्र चकारस्य दीर्घः प्राप्नोति । उपधाधिकारादजन्तस्य या उपधा तस्या दीर्घ इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । हनिगमिदीर्घत्वेजिति । अचश्चेत्यत्र तच्छेषपक्षे आश्रीयमाणे इहाज्ग्रहणं हनिगम्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । उक्तमेतदिति । न तच्छेषो नापि तदपवादः। किं तर्हि । द्वितीया षष्ठीप्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते । तत्र विशेषणविशेष्यभावस्य यथेष्टत्वाद्धनिगमिभ्यामज्विशेष्यते इति सिद्धम् । च्छ्वोःशूडनुनासिके च । अर्थेति । च्छ्वोरिति एकापि षष्ठीह ग्रहणक-

दिष्टिद्भवतीत्यादिः प्राप्नोति । कस्य पुनरादिः । वकारस्य । अस्तु वकारस्य, का प्रतिपत्तिः । लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति । नैवं शक्यम् । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति द्वावूठौ स्याताम् । एवं तर्हि नैष टित् । कस्तर्हि ठित् । यदि तर्हि ठित् । धौतः पट इति । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिर्न प्राप्नोति । चर्त्वे कृते भविष्यति । असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति । आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । असत्यन्यस्मिन्नाश्रयात्सिद्धत्वं स्यात् । अस्ति चान्यो वाह ऊडिति । एषोऽपि ठित्करिष्यते । तत्रोभयोश्चर्त्वे कृते आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । अथ

वाक्ये श्रुता प्रक्रियावाक्ये संबन्धिभेदाद्भिद्यते । क्वचित् स्थानषष्ठी । क्वचिदवयवषष्ठी । यथा फलिपाटिनमिकनिजनां गुक्पठिनाकिधतश्चेति भावः । अस्त्विति । रूपभेदाभावादङ्गस्य यो वकारस्तस्यानुनासिकादौ प्रत्यये परे क्वौ झलादौ च परतः ऊठिति सूत्रार्थाश्रयणाद्वकारस्यादिरूड् भवति । लोपो भविष्यतीति । ननु नाप्राप्ते लोप आरभ्यमाण ऊड् लोपस्य बाधकः प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः । भिन्नजातीयकत्वादागमेनादेशो न बाध्यते यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो न बाधकः । अन्ये त्वाहुः । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवर्तनादूठि कृते यद्वलोपलक्षणं तदकृतार्थम् । न च तस्मिन् प्राप्ते ऊडारभ्यत इति तत् प्रवर्तत एव । अकृते ऊठि यद्वलोपशास्त्रं तदेव बाध्यते । संसर्गिभेदाद्धि वकारो भिद्यते । द्वावूठाविति । आगमिभेदादेको वकारात् पूर्व ऊठ् स्यात् । अपर उपधाया इति दोषः । वृद्धिर्न प्राप्नोतीति । टितस्तत्र निर्देशादस्य च ठित्वात् । चर्त्वे कृत इति । धौत इत्यत्र वकारस्योठि कृते ठकारस्य खरि चेति चर्त्वं क्रियते कृते चर्त्वे एत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रानुकृत इति भावः । असिद्धं चर्त्वमिति । पूर्वत्रासिद्धमिति । उकारान्तानुकरणे चर्त्वमसिद्धमित्येत्येधत्यूठ्स्वित्यत्र वाह ऊठित्यस्योठो ग्रहणम् । आश्रयादिति । एत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रोठ एव कृतचर्त्वस्यानुकरणनिर्देशस्तत्र चर्त्वस्याश्रयात्सिद्धत्वमित्यर्थः । अस्ति चान्य इति । ततस्तस्यैव सूत्रे निर्देशो युक्तः । तत्रोभयोरिति । धौत इत्यादावूठि कृते चर्त्वे च यट्टकारान्तं रूपं यच्च वाह ऊडित्यत्र ठकारस्य जश्त्वे वावसान इति चर्त्वे तयोः सामान्येनैत्येधत्यूट्स्वित्यत्र निर्देश इति मन्यते । उभयोस्तु ठित्त्वे ठकारस्यैव जश्त्वे चर्त्वे च कृते एत्येधत्यूठ्स्विति निर्देशोपपादनात् किं चिच्चर्त्वस्याश्रयासिद्धत्वे प्रयोजनं दृश्यत इति चिन्त्यमेतत् । अथेति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्यानाधीनत्वादनुवृत्तौ कथं ष इति कथ-

क्ङिद्ग्रहणमनुवर्त्तते। उताहो न। किं चातः। शूट्त्वे-क्ङिदधिकारश्चेत् छः षत्वम्*। शूट्त्वे क्ङिदधिकारश्चेच्छः षत्वं वक्तव्यम्। प्रष्टा प्रष्टुं प्रष्टव्यम्। तुक्प्रसङ्गश्च*। तुक् च प्रसज्येत। निवृत्तेपि वै क्ङिद्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति। छ्वोरिति तुका सह संनिपातग्रहणं विज्ञायते। ननु चैवमपि अन्त्यस्य प्राप्नोति। संनिपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। एवमप्यङ्गस्य प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति एवमङ्गस्य न भविष्यति। यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः उत्पुडिति प्राप्नोति उत्पुदिति चेष्यते। तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः। वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति। यथालक्षणमप्रयुक्ते।

छ्णस्य लिङ्गस्य दर्शनान्निवृत्तौ दिव उदिति तपरकरणलिङ्गदर्शनाच्च प्रश्नः। शूट्त्वे इति। इह क्ङिदधिकारे क्ङिति झलादौ शकाराभावात् षत्वे छग्रहणं कर्तव्यम्। क्ङितस्त्वननुवृत्तौ क्ङिति चाक्ङिति चानेन शकारो विधीयत इति षत्वविधौ छग्रहणं पृथङ्न कर्त्तव्यं भवति। तुक्प्रसङ्गश्चेति। क्रियमाणेऽपि षत्वविधौ छग्रहणे पूर्वत्रासिद्धमिति षत्वस्यासिद्धत्वात्तुकि सति प्रत्ष्टेति प्राप्नोतीत्यर्थः। अस्य तु शकारस्य सिद्धत्वात्तुग्न भवति। निवृत्तेपीति। परमपि शत्वं बाधित्वा वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्तुक् प्राप्नोति। वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतच्चाङ्गवार्णयोर्युगपत् प्राप्तावुपतिष्ठत इति तुकोऽश्रवणाय सतुक् निर्देशः कर्त्तव्य इत्यर्थः। ननु चैवमपीति। नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति परिभाषा प्रयोजनाभावान्नादृता। सतुक्केन वा छकारेणाङ्गविशेषणात्तदन्तविधौ सत्यङ्गस्यार्थवत्त्वादलोन्त्यस्य प्रसङ्गः। संनिपातग्रहणसामर्थ्यादिति। अलोन्त्यविधौ सति सतुग्निर्देशोऽनर्थकः स्यात्। वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक इति चेद् वक्ष्यत एतत् यथालक्षणमप्रयुक्त इति। उत्पुच्छयतेरिति। पुतं छादयतीति पुच्छन्। कर्मण्यण्। पृषोदरादित्वाद्धातूपपदयोष्टिलोपः। पुच्छमुदस्यतीति णिङ्। क्विप्। सतकारस्य च्छकारस्य शकारे कृते षत्वे जश्त्वे च उत्पुडिति भवति। यदा तु केवलः छः स्थानी तदा छस्य शकारे कृते तस्य च संयोगान्तत्वाद् लोपे तकारस्य श्रवणं सिध्यति। तथेति। तकारसहितस्य च्छस्य स्थानिनो निर्देशेन केवलस्य शकारो न प्राप्नोति। यथालक्षणमिति। उत्पुडिति वाञ्छाविति चास्त्वित्यर्थः।

तत्र त्वेतावान्विशेषः। अनुवर्तमाने कूङिद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यम् । तत्र चापि सन्निपातग्रहणं विज्ञेयम् । निवृत्ते दिव ऊड्भावः *। अथ निवृत्तं ; दिव ऊड्भावः प्राप्नोति । द्युभ्यां द्युभिः । अस्तु । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति । ऊठि कृते दिव उदित्युत्वं भविष्यति । न भविष्यति । आन्तर्यतो दीर्घः प्राप्नोति । तदर्थं तपरः क्रियते । क्व पुनः कूङिद्ग्रहणं प्रकृतम् । अनुनासिकस्य क्विझलोः कूङितीति । यदि तदनुवर्तते । अज्झनगमां सनि क्विझलोश्चेति क्विझलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति । झलि तावद् न दोषः। सनमत्र झल्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति । क्वावप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नानेन क्वौ दीर्घो भवतीति । यदयं क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रूजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति दीर्घत्वं शास्ति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठा-

---

*अथ वा ऽप्रयुक्ते न किं चिल्लक्षणं प्रवर्तते । प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भात् । दिव-ऊड्भावः प्राप्नोतीति । ऊठोऽवकाशः स्यूतः स्यूतवानिति । उत्वस्यावकाशः विमलद्यु अहरिति । द्युभ्यामित्यादौ तु परत्वादूठ्प्रसङ्गः । उत्वं भविष्यतीति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । दीर्घः प्राप्नोतीति भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति ऋत उदिति तपरत्वेन ज्ञापनात् । तदर्थमिति । दीर्घस्यापि मात्रिको यथा स्यादिति तपरत्वं कृतम् । किमुच्यते एतावान्विशेष इति । यावता दिवादीनां यङ्लुगन्तानां तिबादिषु भेदो भवति । ऊठि सति देद्योतीति भवति । असति तु देदेतीति । नैष दोषः । छान्दसो यङ्लुक् । नचैते प्रयोगाश्छन्दसि दृश्यन्ते । भाषायां तु हुश्नुवोः सार्वधातुक इति अत्र हुश्नुग्रहणाज् ज्ञापकात् क्व चिदेव यङ् लुग् भवति न सर्वत्र । अन्यथा यङो ऽचिचेत्यत्र च्छन्दोग्रहणानुवृत्तिरनर्थिकैव स्यादिति भाष्यकारस्य दर्शनम् । क्व पुनरिति । कूङिद्ग्रहणानुवृत्तावन्यस्यापि तद्योगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति । सनि झलादाविति । तेनेणिगादेशस्य गमेरजादौ सनि दीर्घो न भवति जिगमिषतीति अधिजिगमिषन्तीति । यदयमिति । वाक्यकारो वच्यादिष्वजन्तानां दीर्घत्वं शास्ति । तेन ज्ञापयति मण्डूकप्लुत्यादिभिर्न्यायैरिहैव कूङिद्ग्रहणं संबध्यते न पूर्वत्रेत्यर्थः । इति कैयटकृते भा-

ध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥२२॥ असिद्धवचनं किमर्थम् । असिद्धवचने उक्तम् *। किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति । इहाप्यसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् । आगहि । जहि । गतं गतवानिति । अनुनासिकलोपे जभावे च कृते अतो लोपः अतो हेरिति च प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । एधि शाधीति । अस्तिशास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोः झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ।

षप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथमाह्निकम् ॥

असिद्धवत् । इह क्व चिदुपमानोपमेययोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्येन निर्देशः क्रियते ऽयं ब्रह्मदत्त इति । शास्त्रे पि षत्वतुकोरसिद्धः । लिट् कित् । गोतो णिदिति च । तत्र सामर्थ्यादतिदेशप्रतिपत्तिः । क्व चित्तु प्रतिपत्तिलाघवाय भेदोपक्रमे वतिना निर्देशः क्रियते ब्रह्मदत्तवदयमिति । इहापि असिद्धवदत्राभादिति । अन्ये त्वाहुः । स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम् । तेन देभतुरित्यत्र स्वाश्रयैकहल्मध्यगताश्रयावेत्वाभ्यासलोपौ भवत इति । एतदपरे न मृष्यन्ति । सत्यसति वा वतावतिदेशेष्वातिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवृत्तिः सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वस्य प्रापणम् । कथं वा सिद्धत्वासिद्धयोर्विषयविभागो लभ्यते । स्थानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशं गमयत् स्वाश्रयप्राप्त्यर्थो विज्ञायते । श्नसोरल्लोप इति तपरकरणात् क्वचित्सिद्धत्वं शक्यमनुमातुम् । अन्यथा आस्तामासन्नित्यादावाटोसिद्धत्वाल्लोपाप्रसङ्गात् किं तपरत्वेन । असिद्धवचनं किमर्थमिति । इह शास्त्रस्य कार्यार्थत्वात्कार्यस्य प्राधान्यादसिद्धत्वेन भाव्यम् । तदसिद्धावपि स्थानिनो निवृत्तत्वात्तल्लक्षणं कार्यं न प्राप्नोतीत्यव्याप्तिं मत्वा प्रश्नः । इतरो व्यापकत्वाच्छास्त्रासिद्धत्वं प्रदेशान्तरे एवं स्थापितं मन्यमान आह । असिद्धवचने उक्तमिति । उत्सर्गशब्देन सामान्यविषयत्वसाधर्म्यात् स्थान्यभिधीयते । आगहीति । शपो बहुलं छन्दसीति लुक् । जहीति । हन्तेर्जः । गतमिति । अवयवलोपिनामतो लोपो नास्तीत्येतत्परिभाषार्थमुपदेशग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारः संपादयिष्यति । एधीति । परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेत्वम् । शाधीत्यत्रापि नित्यत्वात् पूर्वं शाभावो ऽल्विधित्वाच्च धित्वे नास्ति स्थानिव-

अथात्रग्रहणं किमर्थम् । अत्रग्रहणं विषयार्थम्*। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात्। इह मा भूत्। अभाजि रागः उपबर्हणमिति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं शैत्वं धित्वे*। शाभाव एत्वं च धित्वे प्रयोजनम्। एधि शाधीति । अस्तिशास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । शाभावस्तावन्न प्रयोजयति । एवं वक्ष्यामि । शास् हौ शाहाविति । यत्वभूतः सकारः तत्र सात् धित्वं धिचेति सकारस्य लोपः । अथ वा आहाविति वक्ष्यामि । एवमपि सकारस्य प्राप्नोति । उपधाया इति वर्तते । तत्रोपधाया आत्वे कृते सात् धित्वं धि चेति सकारलोपः । अथ वा नहाविति वक्ष्यामि । यत्रैत्वप्रतिषेधे सात् धित्वं धिचेति सकारलोपः । एत्वमपि लोपापवादो विज्ञा-

---

द्भावः। अथात्रग्रहणमिति । यथाङ्गस्येत्यादयोऽधिकारा अवध्युपादानमन्तरेणापि व्याख्यानाद्विशिष्टावधयो विज्ञायन्ते तथासिद्धवदधिकारोऽप्याभाद्विज्ञायते । तत्राभाद्ग्रहणस्य विषयावधारणार्थत्वादत्रग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । अत्रग्रहणं विषयार्थमिति । विशिष्टो यो विषयः समानलक्षणस्तन्निर्देशार्थम् । तेन समानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं तु सिद्धमित्येषोऽर्थो वार्तिककारस्याभिमतः। भाष्यकारोऽप्यमुमेवार्थमत्रग्रहणस्य परस्तात् स्थापयिष्यति । संप्रति त्वाभाद्ग्रहणमधिकारस्य प्रतिपत्तिलाघवायावध्युपादानार्थं मत्वासिद्धवद्भावस्याभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्रग्रहणेन निर्दिश्यतइति व्याचष्टे । अभाजि राग इति । भञ्जेश्च चिणि । रञ्जेश्च । घञि च भावकरणयोरिति नलोपोऽत उपधाया इति वृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धो भवति । उपबर्हणमिति । बृहिदृढावित्यस्य बृंहेरच्यनिटीति नलोपो गुणे सिद्धो भवति । कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्धिं मत्वा पृच्छति । शास्हाविति । इहेत्वबाधनाय शासिरेवादेशः शासो विधीयते । ततो झलन्तत्वात्सिद्धं धित्वमित्यर्थः । धिचेति सकारस्य लोप इति । धिसकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते । चकारोऽत्वेवं भवतीति निर्णेष्यते । एत्वमपीति । असोरल्लोप इत्यस्य लोपस्यापवादोऽकारस्य स्थाने एत्वं विधीयते । असोरल्लोप इत्यस्य विषयार्थस्यानुवर्तनात्ते-

स्यते । न च सकारस्य लोपः प्राप्नोति । करोतेर्हिलोप उत्त्वे प्रयोजनम्*। कुर्वित्यत्र हिलोपे कृते सार्वधातुके परे उकार इत्युत्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यति तत्र सार्वधातुकग्रहणस्य प्रयोजनम् । सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रे यथा स्यादुत्वम् । तास्तिलोपेण्यणादेशा अडाड्विधौ * । तलोपोऽस्तिलोप इणश्च यणादेशोऽडाड्विधौ प्रयोजनम्*। अकारि ऐहि इति । तलोपे कृते लुङीति अडाटौ न प्राप्नुतः । असिद्धत्वाद्भवतः । अस्तिलोप इणश्च यणादेशः प्रयोजनम् । आसन् । आयन् । इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाड् न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । अस्तिलोपस्तावन्न प्रयोजयति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लोपादाड् बलीयानिति । यदयं श्नसो रल्लोप इति तपरकरणं करोति । इण्यणादेशश्चापि न प्रयोजयति । यणादेशे योगविभागः करिष्यते । इणो यण् भवतीति । ततः एरनेकाचः । इणो यण् भवतीति । ततः । असंयोगपूर्वस्य । असंयोगपूर्वस्य यण्भवति । एरनेकाच इत्येव । सर्वेषामेष परिहारः उपदेश इति वर्तते । तत्रोपदे-

---

न लोपविषय एत्वं भवतीत्यर्थः संपद्यते तदाह । न च सकारस्येति । कुर्विति । कृ उ हि इति स्थिते हिलुकः परत्वात् प्राग्गुणः उत्वाच्च प्राङ्नित्यत्वाद्धि लुक् तत उत्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वात्तु हिलुको भवति । तलोपे कृते इति । नित्यत्वात् । यदयमिति । तपरकरणस्य प्रयोजनमास्तामासन्नित्यादावाटि कृते वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा मा भूदाकारस्य लोप इति । यदि प्राग् लोपः स्यात्ततोऽनजादित्वादाटो भावात्तल्लोपनिवृत्तये तपरत्वं न कर्तव्यं स्यादित्यर्थः । एरनेकाच इति । आटमन्तरेणानेकाजिण् भवतीति पूर्वमाड् भवतीत्यनुमीयते । ईयतुरित्यादौ योगविभागमन्तरेण यणः सिद्धत्वादाड्विध्यर्थमेव योगविभागो विज्ञायते तेन नित्योऽपि यणादेशोऽकृत आटि न भवति । तत्रोपदेशावस्थायामिति।अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधित्वा लुङाद्युपदेश एवाडा-

शावस्थायामेवाडाटौ भवतः। अथवार्धधातुक इति वर्तते। अथ वा लुङ्लङ् लृङ्क्ष्वडिति द्विलकारको निर्देशः। लुङादिषु लकारादिष्विति। सर्वथा ऐज्यत औप्यत इति न सिध्यति। वक्ष्यत्येतदजादीतामटा सिद्धमिति। अनुनासिकलोपो हिलोपाऽल्लोपयोर्जभावश्च *। अनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्च प्रयोजनम्। आगहि। जहि। गतः। गतवानिति। अनुनासिकलोपे कृते जभावे च कृते अतोहेरतो लोप इति च लोपः प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। अनुनासिकलोपस्तावन्न प्रयोजयति। अल्लोपे उपदेशइति वर्तते। यद्युपदेश इति वर्तते। धिनुतः। कृणुतः। अत्र न प्राप्नोति। नैष दोषः। नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते। किं तर्हि आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते। आर्धधातुकोपदेशकालेयदकारान्तमिति। जभावश्चापि न प्रयोजयति। हिलोपे योगविभागः करिष्यते। अतो हेः। तत उतश्चेति। हेर्लुग्भवतीति। ततः प्रत्ययात्। प्रत्ययादित्युययोः शेषः। अथ किमर्थमनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्चेत्युच्यते। न अनुनासिकलोपजभावौ अल्लोपहिलोपयोरित्ये-

टौ भवत इत्यर्थः। अथवेति। आर्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादकृतेषु लङादेशेषु लावस्थायां लब्धार्धधातुकसंज्ञायामडाटौ भवत इत्यर्थः। सर्वथेति। त्रिष्वपि परिहारेषु यजादीनां लावस्थायां संप्रसारणाभावादनजादित्वादाटोऽभावादट् प्राप्नोतीत्यर्थः। अटासिद्धमिति। आटश्चेति यत् सूत्रं तदटश्चेति क्रियते। अचीत्यधिकाराच्च हलि वृद्ध्यभावः। कथमायन्नासन्निति। यन्तीत्यणस्तयोर्यण्लोपयोः कृतयोर्वृद्धिर्नास्ति। अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीत्यदोषः। नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति। कृतायां वृद्धावासन्निति तपरकरणादाकारलोपाभावः। इणोपि वृद्धे रैकारस्य यण् न भविष्यतीति इणो यण्ेति योगविभागात् इकारान्तस्येणो यण्विधानात्तदभावाच्च यादेशे कृते आयन्निति भविष्यति। आर्धधातुकोपदेश इति। आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमङ्गं तस्यार्धधातुके परतो लोप इति सूत्रार्थः। तत्र धिन्विकृण्व्योरचेति

वोच्येत । संख्यातानुदेशो मा भूदिति । अनुनासिकलोपो हिलोपेऽपि प्रयोजयति । मण्डूकिताभिरागहि । रोहिदश्व इहागहि । मरुद्भिरग्न आगहि । संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम् *। मघोनः पश्य । मघोना मघोने । संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति । रेभावे आल्लोपे प्रयोजनम् *। किं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपः। रेभावे कृते आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। छान्दसो रेभाव इति। लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिद् ङिद्वति इति ङित्त्वं श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपो भवति । यदि तर्हि अयं योगो नास्ति । उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ । इह कुर्वः । कुर्मः । कुर्या-

---

उप्रत्ययसन्नियोगेनाकारस्य विधानादकारान्तत्वं धिन्विकृण्व्योरार्धधातुकोपदेशे भवतीति सिद्धत्यल्लोपस्तस्य च परनिमित्तत्वात् स्थानिवद्भावाद्धिनुत इत्यादौ गुणाभावः । प्रत्ययादित्युभयोः शेष इति । समुदायापेक्षणात् । असंयोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्तर्यादुत इति संबध्यते नत्वत इति । संख्यातानुदेशो मा भूदिति । यद्यपि प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथापि क्रमस्यान्यत्र व्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्का स्यादिति तन्निराकरणायैवं निर्देशः कृतः । आगहीति । अत्रापि प्रत्ययादित्यस्योभयोः शेषत्वाद्धेर्लुगभावः सिद्ध्यति । मघोन इति । मघमस्यास्तीति छन्दसीवनिपौ चेति वनिप्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति परिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति । एषा हि परिभाषा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया। तस्यां प्रवर्तमानायामकारलोपसंप्रसारणयोरसिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदनुपस्थानान्नाजानन्तर्य इति प्रतिषेधाद्वा । अव्युत्पन्नमिति । ततश्च तद्धिते विधीयमानोकारलोपो न भवति । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि न स्यादित्यव्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः । रेभावे कृते इति । नित्यत्वात् । लिट्चेति । सार्वधातुके शप्श्लौ द्विर्वचनेऽघोरिति इत्वनिषेधादाकारलोपः । वार्तिककारोक्तेषु प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लोकवार्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः । उत्तु कृञ इति । सार्वधातुके पर इति । अथ-

दिति। उकारलोपे कृते सार्वधातुके परे उकार इति उत्वं न प्राप्नोति। णेरपि चेटि कथं हि निवृत्तिः। इह च कारयतेः कारिष्यते। णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति। अब्रुवतस्तवयोगमिमं स्यात् लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य। इहचाकारितराम् अहारितरामिति चिणउत्तरस्य तरस्य लुक् कथं न स्यात्। चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः।इह स्यसिच्सीयुट्तासिषुभावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वाचिणवदिट् च। किं च, णिलोपश्च। म्वोरपि ये च तथाप्यनुवृत्तौ। इहापि कुर्वः। कुर्मः। कुर्यादिति। म्वोर्ये चेति। एतदप्यनुवर्तिष्यते। चिण् लुकि च क्ङितएव हि लुक् स्यात्। चिण्लुक्यपि हि प्रकृतं क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङीति। तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति।

सार्वधातुके एव परतः कस्मादुत्वं न क्रियते। नैवं शक्यम्। उकारलोप एव सत्युत्वं स्यात्। कुरुत इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानान्न स्यात्। कुर्व इत्यादवपि स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमिति चेन्न। वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते। ननु च सार्वधातुकपर उकारइत्याश्रीयमाणे नित्यत्वात् कृतेप्युकारलोपे तल्लोपस्य स्थानिवद्भावादुत्वं भविष्यति। अत्र हि परत्वाद् गुणे कृते उकारलोपः। ततश्चानादिष्टादचः पूर्वस्य विधावस्त्येव स्थानिवद्भावः। प्रत्ययलक्षणं तु वर्णाश्रयत्वान्मा भूत्। एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्थानिवत्त्वं भाष्यकारेण नाश्रितम्। अथ वा नित्यत्वात् पूर्वमुकारलोपः पश्चाद् गुणः कृते ह्युकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति गुणेन भाव्यम्। ततो लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वम्। ततश्चादिष्टादचः पूर्वोकार इति तद्विधौ नास्ति स्थानिवद्भावः। ननु व्याश्रयत्वादुकारलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति। म्वोरुकारलोपविधानात्। सार्वधातुके परत उत्वविधानात्। नैतदस्ति मकारवकारादौ प्रत्यये उकारलोपविधानादस्त्येव समानाश्रयत्वम्। कारिष्यत इति। प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिण्णिलोपयोः समानाश्रयत्वम्। चं भगवानित्यादिना प्रयोज-

उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ णेरपि चेटि कथं विनिवृत्तिः। अब्रुवतस्तव योगमिमं स्याल्लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य॥१॥चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः । म्वोरपि ये च तथाप्यनुवृत्तौ चिण्लुकि च क्ङित एव हि लुक् स्यात्*॥२॥आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्योगे सिद्धं वसुसंप्रसारणमज्विधौ*। आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्योगे वसोः संप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पपुषः पश्य । तस्थुषः पश्य । निन्युषः पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य । युयुवुषः पश्य इति । वसोः संप्रसारणे कृते अचीत्याकारलोपादीनि यथा स्युरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति । बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च । बहिरङ्गलक्षणं चैव हि वसुसंप्रसारणमसिद्धं च । आत्वं यलोपाल्लोपयोः पशुषो न वाजान् चाखायिता चाखायितुम्*। आत्वं यलोपाल्लोपयोः सिद्धं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पशुषो न वाजान् । प-

ननिराकरणम् । इट् चेति । चकारेण णिलोपो विधीयते इत्यर्थः । म्वोरिति । अत उत्सार्वधातुके इत्यत्र म्वोर्श्च चेत्यनुवर्तनात् कृते उकारलोपे अत उत्वं भविष्यतीत्यर्थः । मकारादिभिश्च वाक्यभेदेन सार्वधातुकस्य विशेषणात् कुर्म इत्यादावुत्वाभावः । आरभ्यमाणेपीति । अनेकपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं मा भूदित्येवमसमर्थमारभ्यमाणे इत्यर्थः । पपुष इति । ननु चान्तरङ्गत्वादिटा भाव्यम् । न च संप्रसारणे कृतेपीटोनिवृत्तिः। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इत्यस्याः परिभाषाया भाष्यकारेणानाश्रयणात्तथा च चावित्यत्रोक्तमिहान्ये चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमारभन्ते । तदिहापि साध्यमित्यकारस्य निवृत्तावपि यणाद्यादेशानिवर्तनाच्चैतदुक्तम् । तथा च क्वौरित्यत्रोक्तमवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्योन्तरङ्गत्वाद्धितुक्प्राप्तिरिति । कृतेपि शकारे कृतस्य तुको निवृत्तिं मत्वा चैतदुक्तम्। एवं तर्हि नित्यशब्ददर्शने प्रविभज्यावयवेषु कल्प्यमानेष्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावो नास्तीति पपा वस् अस् इति स्थिते नित्यत्वादिटं बाधित्वा संप्रसारणं भवत्यल्विधित्वाच्च स्थानिवत्वाभावादिटो प्रसङ्गः। अथ वा संप्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति अत्र विषये पूर्वमिड् न प्रवर्तते । पशुष इति ।

शुष इत्यात्वस्यासिद्धत्वाद् आतोधातोरित्याकारलोपो न प्राप्नोति । चाखायिता चाखायितुमिति । आत्वस्यासिद्धत्वाद् यस्य हल इति यलोपः प्राप्नोति । समानाश्रयत्वात्सिद्धम् । समानाश्रयमसिद्धं भवति। व्याश्रयं चैतत् । इह तावत् । पपुषः पश्य। तस्थुषः पश्य । मिन्युषः पश्य । चिच्युषः पश्य । युयुवुषः पश्य । लुलुवुषः पश्येति । वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणम् । पशुष इति । विटि आत्वं विडन्तस्य विभक्तावाकारलोपः । चाखायिता चाखायितुमिति। यङ्यात्वं यङन्तस्य चार्द्धधातुके लोप इति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अत्रग्रहणसामर्थ्यात् । ननु चान्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किमुक्तम् । अत्रग्रहणं विषयार्थमिति । अधिकारादप्येतत्सिद्धमिति । इह पपुषः । चिच्युषः । लुलुवुषः । द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । बहिरङ्गलक्षणमसिद्धत्वं चेति । तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तम् । बहिरङ्गलक्षणं तु नैव प्रत्युक्तम् । नैष दोषः । बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतावर्थौ । कथम् ।

पशुं सनोतीति जनसनेति विट् । विड्वनोरित्यात्वं तस्यासिद्धत्वादातोधातोरित्याकारलोपाप्रसङ्गः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वाल्लोपेनाश्रीयते । अव्याप्तिप्रसङ्गात् । चाखायितेति । खनतेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वाद्ये विभाषेत्यात्वे द्विर्वचने च तृचि रूपम् । अधिकारादपीति । ततश्चाभाद्ग्रहणं विषयार्थमत्रग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्तिसिद्ध्यर्थं संपद्यते । असिद्धत्वं प्रयुक्तमिति । समानाश्रयत्वपरिग्रहात् । बहिरङ्गलक्षणं त्विति । यद्यपि नाजानन्तर्य इत्ययमत्र निषेधोऽवतरति तथापि परिभाषायाः कारणाभावात्प्रसङ्ग एव नास्तीति प्रतिपादयितुमुपन्यासः । प्रतिद्वन्द्विभाविनाविति । नहि वस्त्वन्तरानपेक्षमन्तरङ्गं बहिरङ्गं वा स्वभावसिद्धं किंचिदस्ति । परस्परापेक्षया युगपत्प्राप्तौ तयोरवस्थानात् । यथा स्योन इत्यत्र यण्गुणयोः । पपुष इत्यादौ तु युगपत्प्राप्तिर्नास्ति । संप्रसारणप्राप्तिकाले आल्लोपादीनां निमित्ताभावादप्रसङ्गः । आल्लोपप्राप्तिकाले च निर्वृत्तं संप्रसारणं ततश्च निमित्तमेवाल्लोपादीनां संप्रसारणमिति

सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति । तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ह्रस्वयलोपाल्लोपाश्चायादेशे ल्यपि सिद्धा वक्तव्याः । प्रशमय्य गतः । प्रतमय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः । प्रचेच्छिदय्य गतः । प्रस्तनय्य गतः । ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति । अत्राप्येष परिहारः । समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । कथम् । णावेते विधयः । णेर्ल्यप्ययादेशः । वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ* । बभूवतुः । बभूवुः । वुकोऽसिद्धत्वादुवङादेशः प्राप्नोति । उपदिदीये । उपदिदीयाते । युटोऽसिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति । वुकस्तावन्न वक्तव्यम् । वुकं न वक्ष्यामि । एवं वक्ष्यामि । भुवो लुङ्लिटोरुदुपधाया इति । अत्रोवङादे-

नास्ति परिभाषोपस्थानमित्यर्थः । तद्येवं पचावेदमित्यादावपि नाक्रते आद्गुणे एतऐ इत्यैत्वं प्राप्नोतीति निमित्तनिमित्तिभावात्परिभाषाया अनुपस्थानप्रसङ्गः । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितेत्याभाच्छास्त्रीया । अथ वा विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्यातापि संज्ञापरिभाषाणां कार्यकालत्वादसुसंप्रसारणदेशत्वादाभाच्छास्त्रीया । आभाच्छास्त्रीयेष्वाल्लोपादिषु कर्त्तव्येषु असिद्धेति न प्रवर्त्तते । तदप्रवृत्तौ चाल्लोपादीनि भवन्तीति वाक्यार्थः । पदान्यास्मन्नर्थे योज्यन्ते । सत्यन्तरङ्ग इति । बुद्ध्यापेक्षित इत्यर्थः । तत्र निमित्तमेवेति । परिभाषाया असिद्धत्वादप्रवृत्ताविति भावः । वसुसंप्रसारणं चैकं परिभाषाया आल्लोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वाद्भवत्यसिद्धत्वं परिभाषायाः । प्रशमय्य गत इति । ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीत्ययादेशो न प्राप्नोति । प्रबेभिदय्येति । भिदेर्यङन्तात् णिच् तत्र यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरो णिज् न भवति यकारेण व्यवधानादित्ययादेशाप्रसङ्गः । प्रस्तनय्येति । अदन्ताधिकारे स्तनगदी देवशब्द इति पठ्यते । तत्राल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यवधानादयादेशाप्राप्तिः । बभूवतुरिति । भू अतुस् वुक् तस्यासिद्धत्वादुवङ् प्राप्नोति । ननु च नाप्राप्ते उवङि वुगारभ्यमाणस्तस्यापवादो भवति । सत्यपि

शे कृते या उपधा तस्या उत्वं भविष्यति । एवमपि कुतो नु खल्वेतत् । उवङादेशे कृते या उपधा तस्या उत्वं भविष्यति । न पुनः सांप्रतिकी योपधा तस्याः स्याद् भकारस्येति । नैष दोषः । ओरिति वर्त्तते । तेनोवर्णस्य भविष्यति । भवेत्सिद्धं बभूवतुः बभूवुः । इदं तु न सिद्ध्यति । बभूव बभूविथेति । किं कारणम् । गुणवृद्ध्योः कृतयोरुवर्णाभावात् । नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः । किं कारणम् । क्ङिति चेति प्रतिषेधात् । कथं कित्त्वम् । इन्धिभवतिभ्यां चेति । तद्वै कित्त्वं वयं प्रत्याचक्ष्महे वुका । इह तु कित्त्वेन वुक् प्रत्याख्यायते । किं पुनरत्र न्याय्यम् । वुग्वचनमेव न्याय्यम् । सति हि कित्त्वे स्यातामेवात्र गुणवृद्धी । किं कारणम् । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः स प्रतिषेधः । न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिः । एवं तर्हि नार्थो वुका नापि कित्त्वेन । स्तामत्र गुणवृद्धी । गुणवृद्ध्योः कृतयोः अवावोश्च कृतयोः या उपधा तस्या उत्वं भविष्यति । कथम् । ओरित्यत्रावर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्हि प्राप्नोति । कीलालपः पश्य । शुभंयः

संभवे बाधनं भवतीत्येष न्यायः । नैतदस्ति । बाधकप्रवृत्त्यवस्थायां यद्विद्यते तत् बाधकेन निवर्त्तितं न प्रवर्त्तते । उवङ् तु निरवकाशत्वात् प्रवर्त्तमाने वुकि असिद्धत्वादात्मानमदर्शयन्न शक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात् प्रवर्त्तते । तेनोवर्णस्येति । उवर्णस्योपधाया उद्भवति इत्येवमाश्रयणादुवङि च कृते उवर्ण उपधा भवति नान्यथा । इन्धिभवतिभ्यां चेति कित्वं प्रत्याख्यातमिति मत्वाह । भवेत्सिद्धमिति । तद्वै कित्वं वयमिति । भुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात् । इह तु कित्वेनेति । क्ङिति चेति गुणवृद्धिनिषेधादुवङि च कृते उवर्णस्योत्वविधानात् । स्यातामेवेति । गुणग्रहणं प्रसङ्गोच्चारितम् । सिगुणस्येग्लक्षणत्वात्सिध्यति हि प्रतिषेधः । न चैषेति । अचो ञ्णितीत्यनेक इत्यनुपस्थानादिग्लक्षणत्वाभावः । ओरित्यत्रावर्णमिति । अकारौकारयोराद्गुणे कृते ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेशेन निर्देशात् । इहापीति । ओः सुपीत्यत्रावर्णस्या प निर्देशाद् यणप्रसङ्गः । लोपोर्नेति । पर-

पश्येति । लोपोत्र बाधको भविष्यति । इह तर्हि प्राप्नोति । कीलालपौ कीलालप इति । एवं तर्हि व्योरिति वर्तते । तेनोवर्णं विशेषयिष्यामः । व्योरोरिति । इहेदानीमोरित्यनुवर्तते । व्योरिति निवृत्तम् । युटश्चापि न वक्तव्यम् । युड्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यद्युड्वचने प्रयोजनम् । किम् । द्वयोर्यकारयोः श्रवणं यथा स्यात् । न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषोस्ति । किं पुनः प्राग्भादसिद्धमाहोस्वित्सह तेन । कुतः पुनरयं संदेहः । आङयं निर्देशः क्रियते आङ् च पुनः संदेहं जनयति । तद्यथा आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देव इति संदेहः किं प्राक् पाटलिपुत्रात्सह तेनेति । एवमिहापि संदेहः प्राग्भात्सह तेनेति । कश्चात्र विशेषः । प्राग्भादिति चेच्छ्वुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानम् * । प्राग्भादिति चेच्छ्वुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । शुनः पश्य । शुना । शुने । संप्रसारणे कृते ल्लोपोन इति प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वम् । असिद्धत्वात्तस्य नसंयोगाद्वमन्तादिति प्रतिषेधो भवि-

त्वादिति भावः । आतोधातोरिति लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः । अकारप्रश्लेषस्योत्तरत्रावकाशः । बभूव बभूविथेति । कीलालप इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः । विप्रतिषिद्धे चासिद्धत्वं न भवतीति ज्ञापयिष्यते । कीलालपाविति । असर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनाद्भसंज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसङ्गात् । एवं तर्हि व्योरिति । यदेव योरिति प्रकृतं तदेवेवर्णक्रमव्यत्ययेन व्योरित्युक्तम् । तत्राकारोकारसमुदायनिर्देशेपि व्योरित्यनेन विशेषणादुकारस्यैव यण् भवति न त्ववर्णस्येति । इहेति । भुवोवुग्लुङ्लिटोरूदुपधाया इत्यत्र । न व्यञ्जनपरस्येति । व्यञ्जनात्परस्येति सुप्सुपेति समासः । श्रुतिभेदपक्षेपि यणोमय इति द्विवचनविधानाद्धलो यमां यमि लोप इति पक्षे लोपविधानात्पक्षे यकारद्वयं भवत्येवेति नार्थो युटेति तद्विधानसामर्थ्याद्यण् न भवति । श्वन इति । श्वन् अस् इति स्थिते संप्रसारणं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् पूर्वैकादे-

ष्यति । यस्यापि प्रागभादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । नास्त्यत्र विशेषः । अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा निवृत्तौ सत्याम् । अयमस्ति विशेषः । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । नगोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । शुनः पश्येति । एवं तर्हि न वयं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति बहुशुनीति । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्ति-

र्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति ।

र्थं बाधित्वाऽल्लोपः प्राप्नोति । उपसंख्यानवादी विशेषं प्रतिपादयितुमाह । अयमस्तीति । अनुदात्तनिमित्तत्वादुदात्तलोपस्य । एकादेशे तु सत्येकादेश उदात्तेनोदात्त इत्याद्युदात्तं पदं भवति । श्वशब्दाकारस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात् । प्रत्याख्यानवाद्याह । नात्रेति । उपसंख्यानवाद्याह । नैषेति । तृतीयादिस्वरस्येति । सावेकाच इति प्राप्तस्य । तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तृतीयादिस्वरे लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इति विशेषोऽस्ति न गोश्वन्नित्यस्य तु निषेधस्य फलं श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावस्ति । स एवाह । यत्र तर्हीति । चार्थे तर्हिशब्दः । न केवलं शुना शुने इत्यत्र तृतीयादिस्वरे प्रतिषिद्धेऽस्त्युदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गोऽपि तु यत्र तृतीयाद्यभावः शुनः पश्येति तत्राप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः । नहि भवतैतदपि शक्यते वक्तुं येन केन चिदपि लक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य प्रतिषेध इति । प्रत्याख्यानवाद्याह । एवं तर्हीति । न सावेकाच इत्यस्यैव लक्षणस्यायं निषेधः किं तर्हि विभक्तेः प्राप्तस्योदात्तमात्रस्येत्यर्थः । विभक्तिस्वरस्येति वचनाद्विभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेनाभ्युपगतेति । अत्रोपसंख्यानवाद्याह । यत्र तर्हीति । बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहिः । तत्राल्लोपवादिमतेनान उपधालोपिन इति ङीप् । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । प्रत्याख्यानवाद्याह । यदि पुनरिति । विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भावः । उपसंख्यानवाद्याह । नैवं शक्यमिति । प्रत्याख्यानवाद्याह । एवं तर्हीति । न गोश्वन्नित्यनेनानिषिध्यमानोप्युदात्तनि-

ज्ञापयति । नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति । यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्याद् ङीपैव । मघोनः पश्य । मघोना । मघोने । संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति । यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । मघवन्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति । भूगुणः । भूयान् । भूभावे कृते ओर्गुणः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति । यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यद्दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किम् । भूमेति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति । अथ वा पुनरस्तु सह तेनेति । आभादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलो-

---

वृत्तिस्वरः शुनिज्ञापकाभावतरतीत्यर्थः । एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः । विद्यते तु विशेषः । अल्लोपे सत्युपधालोपित्वाद् ङीपा भाव्यं बहुशुनीति । तदभावे तु बहुश्वेति भवति । गौरादिङीषोऽप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः । सह तेनासिद्धमित्येतच्चान्ते स्थापयिष्यते । तत्र सुपर्वादिवद्बहुश्वेत्येव भाव्यम् । स्वरविशेषनिराकरणपरत्वात्तु ग्रन्थस्य नैतदत्र भाष्ये सुष्ठु निरूपितम् । डाबुभाभ्यामित्यत्र तु बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति व्यवस्थापितम् । क्व चित्तु पाठः नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । एवं तर्हि येन केन चिदाप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनः पश्येति । अत्र पाठे तर्हिशब्दस्वार्थे व्याख्यातव्यो भिन्नकर्तृकत्वात् । यस्य पुनरिति । ननु च भूभावस्यासिद्धत्वाद्बहुशब्द एवायमिति स्यादेव गुणः । नैष दोषः । गुणे कर्तव्ये भूभावस्यासिद्धत्वात् पूर्वं गुणे कृते भूभावः । न च गुणभूभावयोश्चक्रकापत्तिर्दोषश्चक्रके दृष्टतो व्यवस्थाश्रयणात् । भूमेति । भत्वाभावादत्र गुणाभावः । निपातनादिति । कृत्वान्त्यादेशे क्रियमाणे भूमेत्यत्र निपातनाद्दीर्घो भविष्यतीत्यर्थः । आभादिति चेदिति । प्राग्भादित्यस्य पक्षस्य प्रतिपक्षभावेनोपादीयमानादभिविधावाकारो बोद्धव्यः । पपुष इत्यादीनां परिहृतानामपि पुनरुपादानमस्मिन् पक्षे दोषः प्रागुद्भावित इति प्रद

पप्रस्थादीनां प्रतिषेधः*। आभादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । पपुषः पश्य । तस्थुषः। निन्युषः। लुलुवुषः। युयुवुष इति । वसुसंप्रसारणे कृते तस्यासिद्धत्वादचीत्याकारलोपादीनि न सिद्ध्यन्ति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । कथम् । वसावाकारलोपादीति वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति । यलोपः। सौरी बलाका । योसावण्यकारो लुप्यते तस्यासिद्धत्वात् इति यकारलोपो न प्राप्नोति। अत्राप्येष परिहारः। समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति।कथम्।अणि अकारलोपः।अणन्तस्येतियलोपः। प्रस्थादिषु। प्रेयान् । स्थेयान् । प्रस्थादीनामसिद्धत्वात् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति । नैष दोषः। यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न प्राप्नोति । एवं टिलोपोपि न भविष्यति॥ अान्नलोपः॥२३॥अथ किमर्थं अमः शकारस्य ग्रहणं क्रियते नान्नलोप इत्येवोच्येत । नान्नलोप इतीयत्युच्यमाने नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि

र्शनार्थम् । सौरीति । सूर्यैणैकदिगित्यण् । यस्येति लोपस्ततो ङीप् पुनर्यस्येति लोपः । तत्र द्वयोरल्लोपयोरसिद्धत्वाद्यकार उपधा न भवतीति यलोपाप्रसङ्गः । ननु च प्रागभादसिद्धत्वे लोपद्वयस्य सिद्धत्वादुपधायकारो न भवतीति लोपस्याप्रसङ्ग एव । स्थानिवद्भावोपि यलोपविधौ प्रतिषिद्धः । भूतपूर्वगत्योपधाश्रयणाददोषः । वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वं यलोपः पश्चादकारलोप इति क्रम आश्रयिष्यते नित्यत्वेप्यकारलोपस्य । टिलोपोपीति । नन्वादेशलक्षणः प्रकृतिभावोसिद्धत्वान्न भवतीति वक्तुं युक्तम् । टिलोपः पुनरुत्सर्गलक्षणः प्राप्नोति । नैष दोषः । आदेशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन स्थानिनो निवर्तितत्वादसतः कुतष्टिलोपः । तत्र यद्यपि प्रादीनामसिद्धत्वात् प्राक् टिलोपः क्रियते तथाप्यादेशेषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वान्न तल्लक्षणष्टिलोपो नाप्युत्सर्गलक्षणः । उत्सर्गेषु प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । अनवकाशत्वाच्च प्रादीनां चक्रकदोषोपि नास्ति । अान्नलोपः । किमर्थमिति । यथान्तरेण मकारनिर्देशं आदिति अमेव गृह्यते अन्यस्यासंभवात्तथापि विनापि शिन्निर्देशेन अमेव ग्राहिष्यते इति भावः । नन्दितेति । इदि-

प्रसज्येत । एवं तर्हि एवं वक्ष्यामि नान्नलोपोऽनिदिताम् । ततो हल उपधायाः क्ङितीति । अनिदितामिति । नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात् हिनस्ति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि प्रसज्येत । एवं तर्हि क्ङितीति वर्तते । एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति । नैषा परसप्तमी । का तर्हि । सत्सप्तमी क्ङिति सति । एवमपि नन्दमान इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि नशब्द एवात्र क्ङित्त्वेन विशेष्यते क्ङिच्चेन्नशब्दो भवतीति । एवमपि यज्ञानां यत्नानामित्यत्र प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति । इदमत्र संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । तस्मात् शकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ क्रियमाणेऽपि शकारग्रहणे इह कस्मान्न भवति विश्नानां प्रश्नानामिति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं

त्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेद् उपदेशावस्थायां नुमि सत्यप्रत्ययादित्यकारार्थं तथा ननन्दतुरित्यादौ कृते ऽपि नलोपे तस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपाप्रवृत्त्यर्थं स्यात् । क्ङिति सतीति । श्नमेव ङिदस्ति इति हिनस्तीत्यादौ नलोपः सिद्धः । कथं पुनः संभवत्यां परसप्तम्यां सत्सप्तमी शक्या विज्ञातुम् । यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराददोषः । क्ङिति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यानाश्रयणान्नास्ति तस्मिन्निति तीत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा त्वौपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति अनियमप्रसङ्गे नियमाय परिभाषोपस्थानम् । नन्दमान इति । ताच्छील्यादिषु चानशि कृते ऽपि च चानशो व्यवहितस्यापि ङितोभावान्नलोपप्रसङ्गः । क्व चिन्नन्द्यमान इति पाठः । तत्र यगाश्रयो नलोपप्रसङ्गः । अर्थवत्परिभाषा तु विकरणानामानर्थक्यान्नोपन्यस्ता । नशब्द एवेति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इत्यत्र परिहारः संभवति । यज्ञानामिति । पूर्वत्रासिद्धमिति श्चुत्वस्यासिद्धत्वान्नशब्दादुत्तरो नकारः । परत्वान्नलोप इति । अग्नीनामित्यादौ नामीति दीर्घत्वं सावकाशं नलोपो हिनस्तीत्यादौ सावकाशो यज्ञानामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नलोपप्रसङ्गः । यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वं तत्सन्निपातलक्षणपरिभाषाबलान्न भवति ।

न भविष्यति॥अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति॥२४॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम् * । अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विलगितः । विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम् । विलङ्गितः । विकम्पितः । बृंहेरच्यनिटि * । बृंहेरच्यनिटि उपसंख्यानं कर्तव्यम् । निबर्हयति । निबर्हकः । अचीति किमर्थम् । निबृंह्यते । अनिटीति किमर्थम् । निबृंहिता । निबृंहितुम् । तर्त्ति उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । बृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं ज्ञायते । अचीति लोप उच्यते अनजादावपि दृश्यते । निबृह्यते । अनिटीत्युच्यते । इडादावपि दृश्यते । निबर्हिता । निबर्हितुम् । अजादावपि न दृश्यते । निबृंहयति । निबृंहकः । रञ्जेर्णौ मृगरमणे* । रञ्जेर्णौ मृगरमणे उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । रजयति मृगान् । मृगरमणइति किमर्थम् । रञ्जयति वस्त्राणि । घिनुणि च* । घिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रागी । घिनुणि निपातनात्सिद्धम्* । किं निपातनम् । त्यजरजेति । अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमा-

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वादितरस्य तु प्रत्यक्षत्वात् । यदा तु विकरणानामपि स्वार्थेनार्थवत्ताश्रीयते तदार्थवद्ग्रहणपरिभाषया विश्नानां प्रश्नानामिति नलोपव्यावृत्तिसिद्धिः । अनिदितां हल । विलगितइति । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः । अङ्गप्राप्तिरत्रोपतापो गृह्यते न तु रोगो द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादिति यथा । अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्यात् । विकपितइति । गत्यर्थाकर्मकेति गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः । शरीरविकारोत्र व्याधिरुच्यते । न तु स्थौल्यादिः कम्पेरतद्विषयत्वात् । बृंहेरिति । बृहि वृद्धावित्यस्य । बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति । बृहबृहिवृद्धाविति पाठात् । अजादावपि न दृश्यतइति । ततश्च दोषायैवोपसंख्यानं स्याद् न धातुलोपइति गुणनिषेधनिवारणाय यत्नश्च कर्त्तव्यः स्यादित्यनारम्भणीयमेवोपसंख्यानम् । रजयतीति । नलोपे हतो च

श्रयितुम् । इह हि दोषः स्यात् । दशनहः करणे । दंष्ट्रा । नैतद्धातुनिपातनम् । किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति । दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति । रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् * । रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । रजकः । रजनं । रज इति । रजकरजनरजःसु कित्त्वात्सिद्धम् * । कित एवैते औणादिकाः । तद्यथा । रजकः । भुवनं शिर इति ॥ शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥

शास इत्वे आशासः क्वावुपसंख्यानम् * । शास इत्वे आशासः क्वावुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आशीरिति । किं पुनरिदं नियमार्थम् । आहोस्विद्विध्यर्थम् । कथं नियमार्थं स्यात्कथं वा विध्यर्थम् । यदि तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणं ततो नियमार्थम् । अथ हि यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं ततो विध्यर्थम् । यद्यपि शासिमात्रग्रहणमेवमपि विध्यर्थमेव । कथम् । अङ्हलोरित्युच्यते । न

जनीजॄष् क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्वाद् ह्रस्वः । प्रत्ययान्तस्येति । शवन्तस्येत्यर्थः । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शब्निर्देशः । घिनुण् तु ताच्छील्ये विधीयते रूढिशब्दप्रकाराश्च ताच्छीलिका इति यङ् लुगन्ताद्रञ्जेर्न भवति । औणादिका इति । रजक इत्यत्र क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन्प्रत्ययः । रजकीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् । अपुंयोगे तु ङीषा न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः । रजनमित्यत्र रञ्जेः क्युन्प्रत्ययः । स च बाहुलकात् टित् द्रष्टव्यः । तेन रजनीति ङीष् भवति । रज इत्यत्र भूरञ्जिभ्यां किदित्यसुन् प्रत्ययः किद्भवति । शास इदङ्हलोः । शासिमात्रस्येति । शासु अनुशिष्टावित्यस्य आङः शासु इच्छायामित्यस्य चेत्यर्थः । नियमार्थमिति । क्वावेव शास इत्वं यथा स्यादाशास्त इत्यादौ माभूदित्यर्थः । यस्माच्छासेरिति । शासु अनुशिष्टावित्यस्मादङ्विहितः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यत्र परस्मैपदाधिकारात्तत्राङः संसर्गाभावात् विशिष्टस्य शासो ग्रहणं संसर्गस्य विशिष्टस्मृतिहेतुत्वात् । यथा सकिशोरा धेनुरानीयतां सवत्सा सकरभेति विशिष्टा धेनुः प्रतीयते । यद्येवं, शासिमात्रग्रहणं कथमाशङ्कितम् । अथ हलोप्युपादानात्तस्य च शासिमात्रेण संबन्धसंभवादित्युच्यते । तन्न । साधारणासाधारणसन्निपातेपि असाधारणसंबन्धिग्रहणं दृश्यते । यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते वडवा एव बध्यन्ते

चात्र हलादिं पश्यामः । ननु च क्विबेव हलादिः । क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । क्विपो लोपः क्रियतामङ्हलोरित्वमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादङ्हलोरित्वम् । नित्यः क्विब्लोपः । कृतेप्यङ्हलोरित्वे प्राप्नोत्यकृतेपि । नित्यत्वात् क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति । अथवैवं वक्ष्यामि । शास इदङ्हलोः । ततः क्वौ । क्वौ च शास इद्भवति । आर्यशीः । मित्रशीः । तत आङः । आङ्पूर्वाच्च क्वौ शास इद्भवति । आशीरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । आङ्पूर्वाच्छासेः क्वावेव । क्व मा भूत् । आशास्ते आशास्यते आशास्यमानइति । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविशेषेण शास इद्भवतीत्युक्त्वा ततो ऽङीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । अङ्येवाजादौ नान्यस्मिन्नजादौ । इहापि तर्हि नियमादित्वं प्राप्नोति । आशास्तआ-

---

न तु गवादयः । एवं तर्ह्येकशेषाद्याश्रयणाच्छासिमात्रग्रहणपक्षसंभवः । यद्यपीति । आचार्यदेशीयस्येदं वचनम् । विध्यर्थं चाशास्ते इत्यादावित्वमनिवारितं स्यात् । आर्यशीरित्यत्र च न प्राप्नोति। यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । तथा चेति। तथैवेत्यर्थः । यत्र कार्ये वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपादीयते तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा रायः कुलं रैकुलमित्यायादेशः । यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव । यथा ऽदर्पिडिति हलादौ पिति सार्वधातुके विधानात् प्रत्ययनिमित्तत्वादिमागमः । इत्वमपि हलादौ प्रत्यये क्ङिति विधीयमानं प्रत्ययनिमित्तत्वात् प्रत्ययलोपेपि भवति । अथ वेति । वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तमित्वं क्वावित्यनेन विधीयते । अविशेषेणेति । प्रत्ययमात्रे क्ङितीत्यर्थः । अङ्येवाजादाविति । तेन शासति शशासुरित्यादावित्वाभावः। हलादौ क्ङिति क्वौ च नियमाभावादित्वं भवत्येव । तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्याजादिरेव व्यावर्त्यते । इहापीति । शासिमात्रस्य ग्रहणं मत्वा चोदयति । यस्माच्छासेरिति ।

शास्यते । आशास्यमानइति । यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणम् । न चैतस्माच्छासेरङ्विहितः । कथमाशीरिति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षमिति ॥ अनुदात्तोदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥३७॥ अनुदात्तोपदेशे ऽनुनासिकलोपो ल्यपि च *। अनुदात्तोपदेशेनुनासिकलोपो ल्यपि चेति वक्तव्यम् । प्रमत्य । प्रतत्य । ततो वामः *। वा अम इति वक्तव्यम् । प्रगत्य । प्रगम्य । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । गमः क्वौ ॥४०॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । परीतत्सह कुण्डिकया । संयत् । सुनदिति । ऊङ् च*। ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् । लोपश्च । अग्रेगूः । अग्रेभूः ॥ जनसनखनां सन्झलोः ॥४२॥ अथ किमयं समुच्चयः सनि च झलादौ चेति आहोस्वित् सन्विशेषणं झल्ग्रहणं सनि झलादाविति । किं चातः । यदि समुच्चयः । सन्यझलादावपि प्राप्नोति । सिसनिषति ।

वाक्यान्तरे ऽपि श्रुतः संसर्गो विशेषावगतिहेतुर्भवति । यथा धेनवो मुच्यन्तां किशोरा बध्यन्तामिति वडवा एव प्रतीयन्ते । निपातनादिति । यथान्यासे तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्ययलक्षणसद्भावादायंशीरित्यत्रेत्वं भवति । आशीरित्यत्र तु निपातनादेव । अनुदात्तो । वाल्यपीति सूत्रन्यासे ऽविशेषेण विकल्पः प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भः । तेनामन्तानां गमियमिरमिनमीनां ल्यपि विकल्पोन्येषां तु अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां नित्यं लोपः । गमः क्वौ । परीतदिति । तनोतेः क्विपि नलोपे कृते तुकि नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः । संयदिति । यमेः क्विप् । ऊङ् चेति । अनुनासिकलोपोऽकारस्योङ् च विनापि ङित्वनाम्न्यस्य सिध्यत्यूकार इति नार्थो ङिद्ग्रहणेन । अग्रेगूरिति । ओः सुपीति यणादेशो धातुत्वाद्भवत्यग्रेग्वाविति । भूरिति । अचिश्नुधातुभ्रुवामित्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यं धातुत्वादुवङः सिद्धत्वात् । जन । अथ किमयमिति । यदि द्वन्द्वनिर्देशस्ततः समुच्चयः । अथ सौत्रनिर्देशस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति पक्षद्वयसंभवः । सिसनिषतीति । सनीवन्तर्धेति पक्षे इडागमः । ततः सनि चे-

जिजनिषते । चिखनिषति । अथ सन्विशेषणं झल्ग्रहणम् । जातः जातवानित्यत्र न प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्समुच्चयः । ननु चोक्तं सन्यझलादावपि प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रकृतं झल्ग्रहणमनुवर्तते तेन सनं विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति । अथ वा पुनरस्तु सन्विशेषणम् । कथं जातो जातवानिति । प्रकृतं झलि क्ङितीत्यनुवर्तते । यद्येवं नार्थो झल्ग्रहणेन । योगविभागः करिष्यते । जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलि क्ङिति । ततः सनि च । सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलीत्येव । तस्मान्नार्थो झल्ग्रहणेन । सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन * । सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं भवति विप्रतिषेधेन । सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः अन्ये तनोत्यादयः । आत्वस्यावकाशः । अन्ये जनादयः । सनोतेरनुनासिकस्योभयं प्राप्नोति सातः सातवानिति । अत्वं भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नहि सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्ये तनोत्यादयोवकाशः । सनोतेर्यस्तनोत्यादिषु पाठः सोनवकाशः । न खल्वप्यात्वस्यान्ये जनादयोवकाशः । सनोतेर्यदात्वे ग्रहणं तद-

ति । अक्ङिदर्थवेतत् । जन्तुरित्यादावात्वाप्रसङ्गार्था हि पूर्वत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिः । सनोतेरनुनासिकलोपस्येति । सनोतेरनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादित्वात्तस्यान्ये तनोत्यादयोवकाशा इत्यर्थः । सनोतेस्तु तनोत्यादिषु पाठः तनादिकृञ्भ्य उस्तथासोरित्येवमर्थः । अन्ये जनादय इति । समुदायस्य कार्यं विधीयमानमवयवानां प्रवर्तते तत्र कस्य चिदवयवस्य कृतं समुदायस्य कृतं भवतीति भावः। जनादय इति बहुवचननिर्देशः प्रयोगभेदादारोपितबहुत्वजनखनापेक्षः । आत्वं भवतीति । सातः सातवानित्यादौ । सन्ग्रहणं तु सनोत्यर्थमेव सिषासतीति । जनखनाभ्यां तु सनः षट्त्वाद् झलादित्वाभावः । भवतीव

नवकाशम्। तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। एवं तर्हि तनोत्यादिषु पाठः सावकाशः। कोवकाशः। अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि। तनादिभ्यस्तथासोरिति। आत्वेपि ग्रहणं सावकाशम्। कोवकाशः। सनि च। ये विभाषा च। उभयोः सावकाशयोर्युक्तो विप्रतिषेधः। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। पठिष्यति ह्याचार्यः पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति। एकस्य हि नामाभावेपि विप्रतिषेधो न स्यात्। किं पुनर्यत्रोभयं नास्ति। नैष दोषः। भवति इह विप्रतिषेधः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतीह विप्रतिषेध इति। यदयं घुमास्थागापाजहातिसां हलीति हल्ग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादावीत्वं यथा स्यात्। इह मा भूत् गोदः कम्बलद इति। यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्यादिह हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्त्यत्र ईत्वम्। ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो भवतीह विप्रतिषेधः। ततो हल्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्। हलादावीत्वं यथा स्यादजादौ मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्यजादावपीत्वं स्याद् इयङादेशः प्रसज्येत। ननु चासिद्धत्वादेवेयङादेशो न भविष्यति। न शक्यमीत्वमियङादेशे ऽ-

विप्रतिषेध इति। विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः। गोद इत्यादावसति हल्ग्रहणे परत्वादीत्वं स्यादिति हल्ग्रहणं क्रियते। असति हि विप्रतिषेधे द्वयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात् कृते पीत्वे आल्लोपेन गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं हल्ग्रहणं स्यात्। नैतदस्तीति। हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति। असत्यपि विप्रतिषेधे गोद इत्यादि न सिध्यति कृते ईत्वे इयङादेशप्रसङ्गादिति तन्निवारणार्थं हल्ग्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः। आ:

सिद्धं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । धियौ धियः पियौ पिय इति । नैतदीत्त्वम् । किं तर्हि ध्याप्योः संप्रसारणमेतत् । समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति । व्याश्रयं चैतत् । कथम् । क्वावीत्त्वम् । क्विबन्तस्य विभक्तावियङादेशः । व्यावस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । कुतो ह्येतत् । ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः । न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमिति । लोपे तु चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः।नह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो नाम व्यवस्था । तत्र ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः । लोपेनावस्थानं भविष्यति । न खल्वपि तस्मिंस्तदेवासिद्धं भवति । व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । हलादावीत्वं यथा स्याद् अजादौ मा भूदिति । कुतो ह्येतत् । ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः लोपेनावस्थानं भविष्यति । न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेनाव्यवस्थानं स्यात् । तदेव खल्वपि तस्मिन्नसिद्धं भवति । कथम् । पठि-

पकवादी चाह । ननु चासिद्धत्वादिति । ज्ञापकभङ्गवाद्याह । न शक्यमिति । धियाविति । दधातेः पिबतेश्च क्विपि लुप्ते पि प्रत्ययलक्षणेनेत्वं भवति । तस्यासिद्धत्वे आश्रीयमाणे इयङ् प्राप्नोतीतीयङि अवश्याश्रयितव्यमीत्वस्य सिद्धत्वमित्यर्थः । ज्ञापकवाद्याह । नैतदीत्वमिति । अभ्युपगम्यापीत्वमाह । समानाश्रयमिति । धियावित्यादावीत्वं व्याश्रयं गोद इत्यादौ तु समानाश्रयत्वादियङ्यसिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणं स्थितम् । पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह । व्यवस्थार्थमिति । ज्ञापकवाद्याह । नास्ति चक्रकप्रसङ्ग इति । द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्तौ सत्यां पुनः प्रवृत्तिकारणाभावादित्यर्थः । लोपेनावस्थानमिति । अथ विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति पूर्वमाल्लोपस्तस्यासिद्धत्वादीत्वमिति । उच्यते । अस्मिन्नपि क्रमे ईत्वस्यासिद्धत्वात् पुनराल्लोपो भविष्यति लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः । न खल्वपीति । आल्लोपे कर्त्तव्ये ईत्वस्यासिद्धत्वं न त्वीत्वे कर्त्तव्ये । अस्मिन्निदमसिद्धमिति भेदानिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य।ततश्चाल्लोपो भविष्यति न पुनः पुनरीत्वमिति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणमित्यर्थः । पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह । व्यवस्थार्थमिति । नहि शास्त्रचक्षुरन्तरेण वचनमिदमिष्टमिदमनिष्टमिति मन्यते । तदेवेति । व्यक्तिपदार्थपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्वि-

ष्यति ह्याचार्यः । चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्या-
प्रत्ययत्वात् तलोपस्य चासिद्धत्वादिति । चिणो लुक् चिणो
लुक्ये वासिद्धो भवति । एवं तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्या-
त् । नैवायं हल्ग्रहणं कुर्यात् । अविशेषेणायमीत्वमुक्त्वा
तस्याजादौ त्वाल्लोपमपवादं विदधीत । तदेतत्कथम् । इ-
दमस्ति । आतो लोप इटि चेति । ततः । घुमास्थागापा-
जहातिसां लोपो भवति । इटि च अजादौ क्ङितीति ।
किमर्थं पुनरिदम् । ईत्वं वक्ष्यामि तद्बाधनार्थम् । तत
ईत् । ईच्च भवति घ्वादीनाम् । तत एर्लिङि । वान्यस्य
संयोगादेः । न ल्यपि । मयतेरिदन्यतरस्याम् । ततः । य-
ति । यति च ईद्भवति । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे
सति यद्धल्ग्रहणं करोति गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति॥सनः क्तिचि लोप-
श्चास्यान्यतरस्याम्॥४५॥इहान्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम्।
कथम् । सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति । अ-
पर आह । सर्व एवायं योगः शक्योवक्तुम् । कथम् ।
इह लोपोपि प्रकृतः । आत्वमपि प्रकृतम् । विभाषाग्रह-
णमपि प्रकृतम् । तत्र केवलमभिसंबन्धमात्रं कर्त्तव्यम् ।
सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति ॥ आर्धधातु-

षयविषयिविभागोपपत्तावीत्वशास्त्रमीत्वशास्त्रे एवासिद्धमिति पुनः पुनरीत्व-
प्रवर्त्तनादपि चक्रकप्रसङ्ग इत्यर्थः । ज्ञापकवाद्याह । एवं तर्हीति । ईच्च भव-
तीति । अच क्ङितीत्यपेक्षते । सनः क्तिचि । इह रूपत्रयं साध्यं सातिः स-
तिः सन्तिरिति । तत्र सनः क्तिचि लोपश्चेत्येतावति सूत्रे ये विभाषेत्यतो विभा-
षाग्रहणानुवृत्तौ सिद्ध्यतीति मत्वाह । इहेति । सर्व एवायमिति । सनः क्ति-
चीत्येव लोपस्य प्रकरणात्सिद्धत्वात् लोपश्चेत्यपि न वक्तव्यमित्यर्थः । बहूनां
पदानां प्रत्याख्यानाच्च सर्व एवायं योग इत्युच्यते । आर्धधातुके । अथ द्वितीया-
ध्यायावाहृता आर्धधातुकनिमित्ता आदेशा इहैव कस्मान्नोक्ता एवं हि द्वि-
रार्धधातुकग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नैवं शक्यम् । आभाच्छास्त्रीये कार्ये कर्त-

के॥४६॥कानि पुनरार्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि। आतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् । आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्वावश्च सीयुटि ॥ १ ॥ अतो लोपः । चिकार्षिता चिकीर्षितुम् । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । चिकार्षति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र सनोकारलोपः । शपो ऽकारस्य श्रवणं भविष्यति । शप एव तर्हि मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नानेन शबकारलोपो भवतीति । यदयमदिप्रभृतिभ्यः शपो लुकं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । कार्यार्थमेतत्स्यात् । वित्तो मृष्ट इति । यत्तर्हि आकारान्तेभ्यो लकं शास्ति । याति । वाति । अस्तेश्च । अस्तेश्च शपो लुकं शास्ति । अस्ति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । घृ-

व्ये तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गात् । ततश्चास्त्यादेशस्य भुवो वुग् न स्यादनादेशस्यैव तु स्यात् । तथा चख्यतुरित्यादौ ख्याञोसिद्धत्वादाल्लोपाप्रसङ्गः । कानि पुनरिति । कानि चिदन्यथापि सिध्यन्तीति प्रश्नः । चिकीर्षतीति । अकारोच्चारणं तु सनः प्रतीषिषति इत्यादौ द्विर्वचनार्थं स्यात् । शप एव तर्हीति । शब्विधानं तु प्रत्ययलक्षणेन गुणाद्यर्थं स्यात् । अतो दीर्घो यञीति अस्य सर्वत्राकारलोपे कोवकाश इति चेत् । वचनादतो लोपं बाधित्वा पचाव इत्यादौ प्रवर्तेत तत्र च कृतार्थमदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तत्वमज्ञापकं सार्वधातुके अतोलोपाभावस्य कार्यार्थमेव तत्स्यादिति । प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । यत्तर्हीति । यदि शपोतोलोपः स्याद् यावाप्रभृतय आकारान्ता भूवादिष्वेव पठ्येरन् न त्वदादिषु । लुग्लोपयोस्तत्र विशेषाभावात् । ननु शिंशपा चोद्यमिदं पाठस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् । नैष दोषः । विशेषकार्यार्थत्वाद्विशिष्टगणपाठस्य।न तु यातीब्राह्मणोयान्ती ब्राह्मणीत्यादौ शप्श्यनोर्नित्यमिति प्रत्ययलक्षणेन नित्यो नुम् मा भूदित्येवमर्थं लुग्विधानं स्यात्।नैतदस्ति।लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न च नुमागमस्तस्याङ्गस्य कार्यमिति लुक्यपि क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः । सर्वत्र च शपोतोलोपे विज्ञायमाने शप्श्यनोर्नित्यमित्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं वाश्रयणीयमिति नास्त्येव लुग्लोपयोर्विशेष इति ज्ञापक एवाकारान्तानामन्येषां चागुणवृद्धिभाजामदहनासादीनामदादिषु पाठः सार्वधातुके अतोलोपाभावस्य । कथं तर्हि याती कुले इत्यादौ प्रत्यय-

क्षस्य । अतो लोपः प्राप्नोति । यलोपोपि प्रयोजनम् । बेभिदिता । चेच्छिदिता । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । बेभिद्यते । चेच्छिद्यते । णिलोपः प्रयोजनम् । पाच्यते । याज्यते । कारणा । हारणा । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । याचयति याजयति कारयति हारयति । आल्लोपः पपतुः पपुः ववतुः ववुः आर्धधातुक इति किमर्थम् । यान्ति वान्ति । ईत्वम् । धीयते । दीयते । आर्द्धधातुकइति किम् । अदाताम् । अधाताम् । एत्वं ग्लेयात् । म्लेयात् । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । ग्लायात् । ग्लायाताम् । चिण्वद्भावश्च सीयुटि । चिण्वद्भावे सीयुटि किमुदाहरणम् । कारिषीष्ट हारिषीष्ट । आर्द्धधातुकइति किम् । क्रियेत । ह्रियेत । नैतदुदाहरणम् । यका व्यवहितत्वान्न भविष्यति । इदं तर्ह्युदाहरणम् । प्रस्तुवीत । इदं चाप्युदाहरणम् । क्रियेत । ह्रियेत । ननु चोक्तं यका व्यवहितत्वान्न भविष्यतीति । यक एव तर्हि मा भूदिति । किं च

लक्षणेन नुम्न भवति । शपाकारस्य विशेषणात् । शपो योकारस्तदन्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम् भवतीति । न च शपि लुप्ते शपोकारः संभवति । वृक्षस्येति । प्रागेव च स्यादतो लोपः । भूतपूर्वगत्या तु स्यादेशः । ननु परत्वात् स्यादेशो भविष्यति इति तत्र कृते सन्निपातपरिभाषयातोलोपो न भविष्यति । उच्यते । कष्टायेति निर्देशेनानित्यत्वज्ञापनादनुपस्थानादस्याः परिभाषायाः स्यादेवाल्लोपः । पाचयतीति । णिज्विधानं तु प्रत्ययलक्षणार्थं स्यादिडाद्यर्थं च पाचयितेति । यान्तीति । ननु आभ्यस्तयोरेवातः सार्वधातुकेनान्यस्येति एवं नियमादत्र न भविष्यति । विपरीतोपि नियमः किं न स्यात् सार्वधातुके एव आभ्यस्तयोरिति । ययतुरित्यादौ न स्यात् आग्रहणमुत्तरार्थं स्यात् । अदातामिति । लुङ् ताम् गातिस्थेति सिचो लुक् । प्रस्तुवीतेति । कर्मकर्तरीदमुदाहरणम् । तत्र यकः प्रतिषेधात् । कर्मणि तु प्रस्तूयेतेति भाव्यम् । ननु चिणोपि प्रतिषेधात्कथं चिण्वद्भावः । एवं तर्हि भावकर्मणोश्चिण्दर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्ग इत्याशयः । असमाधानस्योदाहरणान्तरमाह । इदं चापीति । येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरि चिण् प्रतिषिध्यते तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः ।

स्यात् । वृद्धिः, वृद्धौ कृतायां युक् प्रसज्येत॥भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्॥४७॥अयं रम् रेफस्य स्थाने कस्मान्न भवति । मिदचोन्त्यात्पर इत्यनेनाचामन्त्यात्परः क्रियते। रेफस्य तर्हि श्रवणं कस्मान्न भवति । षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यात् । भारद्वाजीयाः पठन्ति । भ्रस्जोरोपधयोर्लोप आगमो रम् विधीयतइति । भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन * । भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन भवति । भ्रस्जादेशस्यावकाशः । भर्ष्टा भर्ष्टुम् । संप्रसारणस्यावकाशः । भृज्जति । इहोभयं प्राप्नोति । भृष्टः भृष्टवानिति । संप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । रसोर्ववचनात्सिद्धम् । रसोर्वा ऋ भवतीति वक्ष्यामि । रसोर्ववचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशः *। रसोर्ववचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशो वक्तव्यः । वृद्धौ कृतायामिदमेव रूपं स्यात् । अभ्राक्षीत् ।

वृद्धिरिति । एतच्च यल्लोपावित्याद्यनपेक्ष्योक्तम् । अत्र हि चिणुद्भावादतो लोपोपि प्राप्तो वृद्धिश्च । यावादिभ्यो हि शपो लुग्विधानेन सार्वधातुके अतो लोपाभावोपि ज्ञापित इति स्वाश्रयोतोलोपो मा भूत् । चिणुद्भावाच्चिणि तस्य दर्शनात् स्यादेव भाष्यकारेण तु प्राप्तिमात्रं वृद्धेराश्रित्योक्तम् । अथ वा दोषोपलक्षणं वृद्धिरतोलोपेपि रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। वृद्धौ कृतायामादुगुणश्च प्राप्नोति युक्च । तत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति युक्प्रसङ्गः । इट्प्रसङ्गस्तु विशेषाभावान्नोक्तः । भ्रस्जोरो । आदेशान्तराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात् पृच्छति अयं रमिति । रेफग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधाया अपीति बोद्धव्यम् । रेफस्य तर्हीति । स्थानान्तरे प्रवृत्तेन रमाऽनिवर्तितत्वात् षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यादिति। रोपधयोरिति स्थानषष्ठ्या तयोस्तद्विषये ऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते। रोपधयोः प्रसङ्गे रम् प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्येते इत्यर्थः । रमप्रयुज्यमानो मित्त्वादचोन्त्यात्परो भवतीति वाक्यार्थः संपद्यते । यस्य तु देशान्तरे नास्ति विधानं स स्थानिदेश एव भवति । तत्प्रसङ्गे तस्य विधानादिति शिष्टदेशस्य स्थानिनः प्रसङ्ग इति तद्देशेनैवादेशेन भाव्यम् । भारद्वाजीया इति । तर्हि सनः क्तिचिलोप इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधते । भृज्जतीति । आर्द्धधातुकाधिकाराच्च रमोप्रसङ्गः । रसोरिति । साचूकस्य रेफस्य

इदं न स्यात्। अभाक्षीत् इति। सर्वथा वयं पूर्वविप्रतिषेधान्न मुच्यामहे। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनेति। इदमिह संप्रधार्यम्। भ्रस्जादेशः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वात् भ्रस्जादेशः। नित्यत्वात्संप्रसारणम्। कृतेपि भृज्जादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि। भ्रस्जादेशोपि नित्यः। कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोति अकृतेपि। कथम्। यो सावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेपि प्राप्नोति। अनित्यो भ्रस्जादेशः। नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं कारणम्। नहि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। अथापि कथं चिद्गृह्यन्ते। एवमप्यनित्यः। कथम्। उपदेशइति वर्तते। तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्यतइत्येवमर्थम्॥अतो लोपः॥४८॥णयल्लोपा-

---

सकारस्य च ऋशब्दो वा आदेशः। तत्र कृते क्ङिति गुणः प्रवर्तते भर्ष्टेति। ऋकाराभावपक्षे तु भ्रष्टेति। क्ङिति तु ऋशब्दे भृष्टमिति भवति। तदभावपक्षेपि संप्रसारणे सति भृष्टमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति। इतरोत्राऽपि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति तुल्यतां प्रतिपादयन्नाह। रसोरिति। भ्रस्जेः सिचि ऋभावं विकल्पितं बाधित्वा परत्वान्नित्यं हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीति ऋभावार्थः पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य एव। तेन रूपद्वयं सिद्ध्यति अभ्राक्षीदभार्क्षीदिति। ननु ऋभावो नित्यः कृतायामपि वृद्धावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रसङ्गात्। वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य प्रसङ्गादनित्या। अजाकृतेरेकत्वान्नास्ति वृद्धेः शब्दान्तरस्य प्राप्त्यानित्यत्वमिति द्वयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिप्रसङ्गः। अन्तरङ्ग ऋभाव इति चेत्। न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापयिष्यते। रमावे तु क्रियमाणे परत्वाद्वृद्धौ कृतायां पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्रमि सति सिद्धमभार्क्षीदिति। यो सावृकारे रेफ इति। ननु च ऋकारावयवस्य रेफस्य रम् क्रियमाणः कथमन्त्यादचः परः स्यात्। मा भूदन्त्यादचः परः। तत्र विषये आदेशो भविष्यति। मित्त्वन्तु भर्ष्ट्यादौ सावकाशम्। उपदेश इति वर्तत इति। भ्रस्जरुपदेशे यो रेफस्तत्स्थाने रम् भवति। न च ऋकारावयव उपदेशे भ्रस्जे रेफो भवति। बरीभृज्यत इत्ति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति रीको रेफो भ्रस्जेर्भवतीति रम्प्रसङ्गः। भ्रस्जरुपदेशे तु नासौ रेफ इति रमभावः। अनन्त्यविकारे इत्ये-

वियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन भवतः । णिलोपस्यावकाशः।कार्यते हार्यते। इयङादेशस्यावकाशः। श्रियौ श्रियः। इहोभयं प्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यम्। इदं तर्हि । अततक्षत्। अररक्षत्।यणादेशस्यावकाशः।निन्यतुः निन्युः।णिलोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत्। आशिशत्। वृद्धेरवकाशः । सखायौ । सखायः । णिलोपस्यावकाशः स एव। इहोभयं प्राप्नोति । कारयतेः कारकः हारयतेः हारकः। गुणस्यावकाशः। चेता । स्तोता । णिलोपस्यावकाशः । आटिटत्। आशिशत्। इहोभयं प्राप्नोति । कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । धीयते । स्तूयते । णिलोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति । कार्यते । हार्यते । णिलोपो भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। सन्त्वत्रैते विधयः। एतेषु विधिषु कृतेषु स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणाल्लोपो भविष्यति । नैवं शक्यम्। इयङादेशे हि दोषः स्यात्। किम्। अन्त्यलोपः प्रसज्येत। अल्लोपस्येयङ्यणोश्च नास्ति संप्रधारणा ।

तत्तु प्रयोजनाभावान्नाश्रितम्। अतो लोपः। यणादेशेनेति। एरनेकाच इत्यनेन। ततश्च यणा बाधनादियङः संप्रधारणगोचरत्वाभावः। सखायावति। सख्युरसंबुद्धाविति शास्त्रातिदेशपक्षे वृद्धेरयमवकाशो न तु कार्यातिदेशपक्ष इत्यवसेयम्। णिलोपस्यावकाश आटिटदिति। यणो णिलोपेन बाधितत्वादिति भावः। कारणेति। ननु चात्रापि इयङोपवाद एरनेकाच इति यण् प्राप्नोति परत्वात्तस्य गुणेन बाधनात् गुणस्यापि पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपेनेत्यदोषः। एकैकेन सह णिलोपस्य विचारादियङादीनामन्यतमविषयेऽपि णिलोपस्यावकाश उपन्यस्यते। सन्त्वत्रैत इति। ननु कारणाकारक इत्यत्र गुणवृद्ध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वादयायोः कृतयोरन्त्यस्य णिलोपः प्राप्नोति वार्णादाङ्गं बलीय इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीत्यदोषः।

वृद्धेरवकाशः। प्रियमाचष्टे। प्रापयति। अल्लोपस्याव- काशः। चिकीर्षिता। चिकीर्षितुम्। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षको जिहीर्षकः। गुणस्याल्लोपस्य च नास्ति संप्र- धारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः। अपि काकः श्येनायते। अल्लोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्ष्यते। अ- ल्लोपो भवति विप्रतिषेधेन।स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे यत्परमिष्टं तद्भवति॥ यस्य हलः॥४९॥किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहो स्वित्संघातग्रहणम्। कश्चात्र विशेषः।यलोपे वर्णग्रहणं चे- द्वात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शुच्यिता। मव्यिता। अस्तु तर्हि संघातग्रहणम्। यदि संघातग्रहणमन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति। सिद्धोन्त्यस्य पूर्वेणैव। तत्रारम्भसाम- र्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। एवमपि तेनातिप्रसक्तमिति कृ- त्वा नियमो विज्ञास्यते यस्य हल एव नान्यतः। क्व मा भूत्। लोलूयिता। योयूयिता। कैमर्थक्यान्नियमो भव- ति। विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। कि- म्। अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति। अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः। एवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति। किं कारणम्। नहि

प्रापयतीति। प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ च युगागमः।अनार्द्धधातुकत्वाश्च धातोरविधा- नादतोलोपस्यात्राप्रसङ्गः।यस्यहलः। किमिदमिति। यद्यागन्तुनाकारेण निर्देश- स्ततो वर्णमात्रग्रहणमन्यथा तु संघातग्रहणमिति पक्षद्वयसंभवः। अन्त्यस्येति। अलोन्त्यस्येति वचनात्। कैमर्थक्यादिति।कोर्थो यस्य तत्किमर्थकं तस्यभावः कैम- र्थक्यम्। प्रश्नविषययोः संबन्धोत्र भावप्रत्ययवाच्यः।अपूर्व एव विधिरिति। नियमे हि श्रुतार्थत्यागेन।श्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवाददोषश्च प्रा- प्नोति। एवमप्यन्त्यस्येति। अलोन्त्यपरिभाषोपस्थानादपूर्वस्य विधेरसंभवाद्विधि- नियमसंभवे च विधिरेव ज्यायानिति अस्य न्यायस्यायमविषय इत्यर्थः। संघात-

लोपः सर्वापहारी । ननु च संघातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । संघातग्रहणं चेत् क्यस्य विभाषायां दोषः * । संघातग्रहणं चेत् क्यस्यविभाषायां दोषो भवति । समिधिता । समिध्यिता । यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः । यदा ऽलोपस्तदा सर्वस्यालोपःप्राप्नोति । आदेः परवचनात्सिद्धम् । हल इति पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति यकारस्यैव भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु वर्णग्रहणम् । ननु चोक्तं यलोपे वर्णग्रहणं चेत् धात्वन्तस्य प्रतिषेध इति । नैष दोषः । अङ्गादिति हि वर्त्तते । न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति । एवं तर्ह्यङ्गस्येति संबन्धषष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य यो यकारः । किं चाङ्गस्य यकारः । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये ।

ग्रहणसामर्थ्यादिति । किं यस्य हल इत्यस्य विधिरूपत्वं बाध्यतामुतालोन्त्यस्येति परिभाषेति । पारार्थ्यादप्रधानायाः परिभाषायाः परित्यागो युक्तो न तु प्रधानस्य विधिरूपत्व बाधनम् । समिधितेति । समिधमिच्छत्यात्मन इति क्यच् । ततस्तृच् इट् । इह वर्णग्रहणे क्यस्यविभाषेत्यत्र क्ये न यकारो विशेष्यते । क्यस्य यो यकारो हलः परस्तस्य विभाषा लोपो भवत्यकारस्य त्वतो लोप इति नित्यो लोप इति यथेष्टं रूपद्वयं सिध्यति । संघातग्रहणे तु यस्य हल इत्यनेन येननाप्राप्तिन्यायेनातोलोपो बाध्यो यलोपोऽपि क्यस्य विभाषेति विकल्पे न बाध्यस्ततश्च पक्षे संघातस्यैव श्रवणं प्राप्नोति । नित्ययलोपवदल्लोपस्यापि विकल्पे न बाधनात् । एतच्च नधातुलोप इत्यस्य प्रत्याख्यानाय यस्येति योगविभागो व्याख्यातस्तमनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयेऽल्लोपस्य सिद्धत्वात् । क्यस्येति कण्ड्वादियकोऽपि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति । क्तितो यशब्दस्य ग्रहणे तात्पर्यात् ककारस्यानुबन्धस्यादित्वमविवक्षितमिति वदन्तः । एतदपरे नेच्छन्ति । आदिभूतककारानुबन्धनिर्देशे सत्यादित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावाल्लक्ष्यस्य च तथा शिष्टैरप्रदर्शनात् । आदेरिति । ततश्च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव लोपेविकल्पे नाकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम् । अङ्गादिति वर्ततइति । अङ्गस्येति निमित्तनिमित्तिभावसंबन्धाश्रयणे पञ्चम्यर्थलाभात् फलाभेदात्षष्ठीनिर्देशः कृतः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह । नवै अङ्गादिति । संबन्धषष्ठीति । अनेकसंबन्धसंभवेप्यन्तरङ्गत्वान्निमित्तनिमित्तिभावलक्षणसंबन्धः परिगृह्यते । प्रत्ययइति । प्रत्ययहेतुकत्वादङ्गव्यपदेशस्य । ननु च समुदायः

णेरनिटि ॥५१॥ अनिटीति किमर्थम् । कारयिता । कारयितुम् । अनिटीति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति कारयिता कारयितुम् । निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति नान्यत्रेति । क्व मा भूत् । कारयिता कारयितुम् । अथ वा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । निष्ठायां सेटि जनितामन्त्रे शमिता यज्ञे । ततः अय् । अयादेशो भवति णेः सेटि । तत आमन्ताल्वाय्येत्निष्णुषु । अय् भवतीत्येव । निष्ठायां सेटि॥५२॥अथ सेड्ग्रहणं किमर्थम् । निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थम् * । निष्ठायां सेड्ग्रहणं क्रियते अनिटीति प्रतिषेधो यथा स्यादिति । संज्ञपितः पशुरिति । निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेत्तत्सिद्धम्*। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेड्ग्रहणं तत्सिद्धम् । कथम् । अनिडभावात् । ननु च यस्यविभाषेति ज्ञपेरिट्प्रतिषेधः । एकाचो हि प्रतिषेधः*। एकाचो हि स प्रतिषेधः । ज्ञपिश्चानेकाच् । इड्भावार्थं तु तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। इड्भावार्थं तर्हि से-

---

प्रत्ययोऽङ्गस्य निमित्तं न तु यकारमात्रमकारे लुप्ते यकारमात्रस्य प्रत्ययत्वाददोषः । णेरनिटि । निष्ठायामेव सेटीति । सेट्येव निष्ठायामिति नियमो न भवति अनिटो निष्ठाया अभावात् । अयादेशो भवतीति । लोपापवाद इत्यर्थः । निष्ठायाम् । संज्ञपित इति । सनीवन्तर्धेति सनि विकल्पविधानाद्यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः । सेड्ग्रहणसामर्थ्यात् च पूर्वेणापि न भवति । वादान्तशान्तेत्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तो ज्ञपित इति । एकाचो हीति । यस्यविभाषेत्यत्र एकाजित्यधिकारात् । इड्भावार्थं त्विति । इटि कृते णिलोपो यथा स्यादकृते मा भूदिति कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणमित्यर्थः । अक्रियमाणे सेड्ग्रहणे कारित इति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति इट् च । नित्यत्वाण्णिलोपः प्राप्नोति । तत्र कृते एकाजितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव करोतिर्भवतीति । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमित्येतच्च कार्यगतभावाभावापेक्षायां नाश्रीयतइत्यनित्य एवेडागमः । इटि तु

ड्ग्रहणं क्रियते । कथं पुनः सेटीत्यनेनेट्शक्यो भावयितुम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नात्र कृते इटि णिलोपेन भवितव्यम् । किं कारणम् । सेटीत्युच्यते । अवचने हि णिलोपइट्प्रतिषेधप्रसङ्गः । अक्रियमाणे हि सेड्ग्रहणे णिलोपे कृते एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । कारितं हारितम् । एवं तर्हि नार्थः सेड्ग्रहणेन नापि सूत्रेण । कथम् । सप्तमे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । निष्ठाया नेड् भवति । ततः । णेः । ण्यन्तस्य निष्ठायां नेड् भवति । कारितम् । हारितम् । ततो वृत्तम् । वृत्तमिति च निपात्यते । किं निपात्यते । णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । अत्रैव निष्ठायां णेर्लोपो भवति नान्यत्र । क्व मा भूत् । कारितम् । हारितम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति । वर्तितमन्नं वर्तिता भिक्षेति । ततः । अध्ययने । अध्ययने चेद् वृतिर्वर्तते । वृधिरमिशृधीनामुपसंख्यानं सार्वधातुकत्वात् * । वृधिरमिशृधीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । सार्वधातुकत्वात् । वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे । वर्द्धयन्त्विति प्राप्ते । बृहस्पतिष्ट्वा सुम्नेरम्णातु । रमयत्विति प्राप्ते । अग्ने शर्धमहते सौभगाय । शर्द्धयेति प्राप्ते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । वृधिरमिशृधी-

णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्त्तते इट्प्रतिषेधः निर्वृत्तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् । एतच्च प्रयोजनं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमित्यनाश्रित्योक्तम् । सप्तमे योगविभागइति । णेरध्ययने वृत्तमिति योगं विभज्य योगत्रयं क्रियते क्रमविपर्ययश्चाश्रीयते । णेरित्येको योगः । तत्र निष्ठायां नेटीति वर्तते । ततो वृत्तमिति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्चानेकप्रयोजनत्वान्निपातनानाम् । अथ वा वृत्तमित्येकशेषाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भविष्यति । ततोध्ययनइति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्यार्थविशेषनियमार्थः । रम्णात्विति । व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः । श्नया । किं पुनरिति । यद्यपि कृता-

नामार्धधातुकत्वात्सिद्धम्। कथमार्द्धधातुकत्वम्। अन्येपि हि धातुप्रत्ययाः उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते॥ अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु॥५५॥ किं पुनरयं कृत्नुः। आहो स्विदित्नुः। कश्चात्र विशेषः। कृत्नाविटि णेर्गुणवचनम्*। कृत्नौ सति इटि णेर्गुणो वक्तव्यः। गदयित्नुः स्तनयित्नुः। अस्तु तर्हि इत्नुः। इत्नौ प्रत्ययान्तरकरणम्*। यदि इत्नुः प्रत्ययान्तरं कर्त्तव्यम्। अयादेशे चोपसंख्यानम् *। अयादेशे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उभयं क्रियते न्यासे एव॥ ल्यपि लघुपूर्वात्॥५६॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद् व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम्*। ल्यपिलघूपूर्वस्येति चेद् व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्रशमय्य गतः। प्रतमय्य गतः। अल्लोपे गुरुपूर्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रतिचिकीर्ष्य ग-

---

अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु इति निर्देशानुपपत्तिः। तथापि युक्ता युक्तत्वापेक्षया विचारः कः प्रत्यय आश्रयितुं युक्तः को न युक्त इति। अथ वा किं कृतेडागमः कृत्नुरिह निर्दिष्टोऽथ प्रत्यय एवेत्नुरिति विचारः। कृत्नाविटीति। स्तनिहृषीत्यत्र यदि कृत्नुर्विधीयते तदा तस्येटि कृते अनिटीति वचनाण्णिलोपो नास्ति। किं तर्हि कित्त्वात्तु गुणप्रतिषेधे प्राप्ते गुणो विधेयः। इत्नाविति। स्तनिहृषीत्यत्र इत्नुर्विधेयः। कृहनिभ्यां कृत्नुर्विधेयः। यदा तु स्तनादिभ्यः कृत्नुर्विधीयते स एवोत्तरत्रानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरं न विधेयम्। स्वरेपि भेदो नास्ति उभयथा अन्तोदात्तत्वात्। अयादेशे चेति। णिलोपस्य प्रसङ्गादुपसंख्यानशब्देनात्र सूत्रे पाठ उच्यते नत्वपूर्वं वचनम्। भाष्यकारो गुरुलाघवमनादृत्य यथान्यासंसमर्थयितुमाह। उभयमिति। यद्यत्र कृत्नुग्रहणमयादेशार्थं क्रियते स्तन्यादिभ्यश्च कृत्नुर्विधीयते तदा स्यादेव लाघवम्। ल्यपि लघु। केचिदाचार्येण ल्यपि लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्यापिताः। अन्ये तु लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तम्। तत्र षष्ठीमाश्रित्याह। ल्यपीति। प्रशमय्येति। शमेर्णिचि वृद्धौ मितां ह्रस्वस्तत्र णेः पूर्वं व्यञ्जनं लघ्विति अयादेशो न प्राप्नोति। न चात्र व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते इति शक्यमाश्रयितुम्। चकासृदरिद्रादीनामपि ण्यन्तानामयादेशप्रसङ्गात् प्रचकास्य गत इति। नचाव्यवहिते संभवति व्यवहितपूर्वमाश्रयितुं शक्यम्। ततश्च प्रगणय्य प्रस्तनय्येत्यादावेव स्यादत्र ह्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद् लघुपूर्वो णिर्भवति। अथापि ल्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात्। एवमपि भूतपूर्वगत्या लघुपूर्वाश्रयोऽयादेशः स्यात्। अल्लोपे चेति। अल्लोपे कृते यो गुरुपूर्वः तस्मात्परस्य णेर्भूतपूर्वा-

तः । ल्यपिलघुपूर्वादिति वचनात् सिद्धम् * । ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यम् । एवमपि ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् ल्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति । प्रशमय्य गतः । प्रतमय्य गतः । प्रचेच्छिदय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः । प्रगदय्य गतः । प्रस्तनय्य गतः । ह्रस्वादिषु चोक्तम् * । किमुक्तम् । समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । कथम् । णावेते विधयः । णेरयप्ययादेशः ॥ विभाषापः ॥५७॥ इङादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अध्याप्य गतः । आपः सानुबन्धकनिर्देशादिङि सिद्धम् * । आपः सानुबन्धकनिर्देशः करिष्यते आपॢ इति तेन इङादेशस्य न भविष्यति । स तर्हि सानुबन्धकनिर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्तव्यः । कथमध्याप्य गतः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति । इति श्रीपतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥६२॥ कथमिदं विज्ञायते भावकर्मणोर्ये

लघुपूर्वतामाश्रित्यायादेशः प्राप्नोति । लघुपूर्वादिति वचनादिति । लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तं पठितव्यमित्यर्थः । लघुः पूर्वो यस्मादिति लघुपूर्वः तस्मात्परस्य णेरयादेशः । एवमपीति । क्व तर्हि स्यात् । मृदमाचष्ट इति णिच् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टिलोपप्रतिषेधः प्रमृदय्यगत इत्यादौ स्यात् । विभाषापः । अध्याप्येति । क्रीङ्जीनां णावित्यात्वमर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः । सानुबन्धकनिर्देशादिति । आपॢिति पठितव्यमित्यर्थः । आपॢशब्दात्पञ्चम्येकवचने ऋलृकारयोः सवर्णविधिरिति ऋत उदित्युत्वम् । उरण्रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वम् । भाष्यकारस्त्वसंदेहार्थमविभक्तिकमाश्रित्याह । आपॢ इति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वाद्विलम्बप्रतीतिगोचरत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादविलम्बितप्रतीतिविषयत्वादाकृतौ च पदार्थे इयं परिभाषा न व्यक्तौ । तत्र हि सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणेन प्रवर्तितव्यम् । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ स्यसिच् सीयुट् । कथमिति । किं भावकर्मणोरित्यभिधेयनिर्दे-

स्यादय इति । आहो स्विद्भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति सीयुड्विशेषितः । स्यसिच्तासयो ऽविशेषिताः । अथ विज्ञायते भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति स्यसिच्तासयो विशेषिताः । सीयुडविशेषितः । उभयथा च चिण्वद्भावो ऽविशेषितः । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तर्हि भावकर्मणोर्ये स्यादय इति । ननु चोक्तं सीयुड् विशेषितः स्यसिच्तासयो ऽविशेषिता इति । स्यसिच्तासयश्च विशेषिताः । कथम् । भावकर्मणोर्यगभवतीत्यत्र स्यादयोप्यनुवर्त्तिष्यन्ते । अथ वा पुनरस्तु भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति । ननु चोक्तं स्यसिच्तासयो विशेषिताः सीयुडविशेषित इति । सीयुट् च विशेषितः । कथम् । भावकर्मवाचिनि परतः सी-

---

शो भावकर्मणोर्वर्तन्ते ये स्यादय इति । अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मभ्यामभिधीयते भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति । तत्राद्यपक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वं द्वितीये गौणार्थता । युगपत्तु गौणमुख्यार्थवृत्तित्वासंभव इति प्रश्नः । इति विज्ञायतइति । यदि प्रसिद्ध्यनुरोधेन मुख्यार्थपरिग्रहः । सीयुड्विशेषित यदि । आर्द्धधातुक इति वर्तते । न च सीयुट आगममात्रस्यार्द्धधातुकसंज्ञास्तीति सामर्थ्यात्सीयुडाद्यार्धधातुकं गृह्यते । तस्य च संभवति भावकर्माभिधायित्वमित्यर्थः । स्यसिच्तासय इति । भावकर्तृकर्मणां लादेशार्थत्वं न शास्त्रे व्यवस्थापितत्वाद् विकरणानामतदर्थत्वाद् । अथेति । भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्थसंश्रयणमिति भावः । सीयुडविशेषित इति । तत्र सीयुटः प्रत्ययैकदेशत्वात्समुदायावयवयोः पौर्वापर्याभावादागमे ह्युपजाते सागमकस्य प्रत्ययादयः संज्ञा अर्थाभिसंबन्धश्च न तदवयवस्येति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वासंभवः सत्यप्यवयवयोः पौर्वापर्ये । अतोनन्तरं क्वचित्पाठः । उभयथापि चिण्वद्भावो विशेषित इति । तत्र न दोषान्तरोपन्यासः । किं तर्हि पक्षद्वये दोषोपसंहारः । अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविषयाव्यापनादविशेषितश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः । स्यादयोपीति । स्याद्यनुवृत्तेरिदमेव प्रयोजनं भावकर्मणी स्यादीनामप्यभिधेये यथा स्यातामिति । यथा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्यादयो लादेशाश्च भावकर्मणी अभिदधतीति न कश्चि-

युड् नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते । अथ इट् चेत्युच्यते कस्यायमिड् भवति । अङ्गस्येति वर्त्तते । यद्येव, मङ्गस्यादित इट् प्राप्नोति । अडाड्वत् । तद्यथा । अडाटौ टित्वादादितो भवतः । एवं तर्हि स्यादीनां भविष्यति । एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति । ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी । नैषा षष्ठी । किं तर्हि । अर्थनिर्देश एषा सप्तमी । भावे चार्थे कर्मणि चेति । एवं तर्हि भावकर्मणोरित्येषा सप्तमी स्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । नह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति । अर्थे ऽसंभवाद्भावकर्मवाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञास्यते । एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति ।

दोषः । भावकर्मवाचिनि सीयुटीति । तत्त्वादिन्यायाश्रयणादेकं भावकर्मग्रहणं भिन्नेन रूपेण यथासंभवं स्यादिभिः संबध्यते । अथ वा विषयसप्तम्येषाश्रीयते । भावकर्मविषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं भवतीति नास्ति दोषावकाशः । कस्यायमिति । स्यादीनामागमसंबन्धे षष्ठ्यनिर्देशात् प्रश्नः । स एवाह । अङ्गस्येति वर्ततइति । प्रकरणस्य नियोजकत्वं चेदाश्रीयते तदानिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथ वा अङ्गस्येति वर्ततइति सिद्धान्तवादिवचनम् । अङ्गस्य निमित्तं यत्तस्येडागम इत्यर्थः । इतरस्त्वङ्गमेवानेनागमित्वेनोक्तमिति मत्वाह । यद्येवमिति । षष्ठ्यभावादिति । इच्छामात्रेण स्यादीनामागमित्वमलभ्यमित्यर्थः । ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठीति । षष्ठीनिमित्तत्वात् षष्ठीत्युच्यते । यथा नड्वलोदकं पादरोगः । इह भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्यसंभवात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठत इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीप्रकॢप्तौ निमित्तभावः । इतरस्तु भावकर्मणोरित्यभिधेयसप्तमीं मत्वाह । नैषा षष्ठीति । इतरस्तु स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह । एवं तर्हीति । भावकर्मवाची प्रत्यय उपचाराद् भावकर्मशब्दवाच्यः परत्वेन सप्तम्या प्रतिपादितइति सप्तमी स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति सप्तम्याः कार्यातिदेशे चरितार्थायाः षष्ठीं प्रकल्पयति । चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह । न सिध्यतीति । तत्र हि निःशब्दस्य प्रयोजनं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यादर्थे मा भूत् । शब्दश्च शब्दाद् बहिर्भूतोऽर्थे स्त्वबहिर्भूतः । निश्शब्दो बहिर्भाववाची । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह । अर्थे ऽसंभवादिति । एवमपीति । नहि सीयु-

एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते । आर्धधातुकस्येट् । यावानिण् नाम स सर्व आर्धधातुकस्य भवतीति विज्ञेयम् । ततो वलादेः । वलादेरार्धधातुकस्येड् भवतीति । यद्येवं, स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड् भवति । चिण्वद्भावश्चाविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड् भवति । अजझनग्रहदृशां वा चिण्वदिति क्व चिदेव चिण्वद्भावः स्यात् । एवं तर्हि स्यादीनेवात्रापेक्षिष्यामहे । स्यसिचसीयुट्तासिष्विड् भवति अजझनग्रहदृशां वा चिण्वत्स्यादिष्विति । के पुनरिममिटं प्रयोजयन्ति । येनुदात्ताः । अथ ये उदात्तास्तेषां कथम् । सिद्धं तेनैव परत्वात् । उदात्तेभ्योपि अनेनैवेडेषितव्यः । किं प्रयोजनम् । कारयतेः कारिष्यते । हारिष्यते । इटोसिद्धत्वात्सोरनिटीति णिलोपो यथा स्यात् । कथं पुनरिच्छता भवता उदात्तेभ्योनेनैवेड् लभ्यः । न पुनरनेनास्तु तेन

टो भावकर्मवाचिना प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति सीयुटस्तदवयवत्वात् । आर्धधातुकस्येडिति । परिभाषेयं क्रियते । यत्रेड् विधीयते तत्रार्धधातुकस्येत्युपतिष्ठते । तेन स्यादीनामेवासत्यामपि षष्ठीप्रक्लृप्ताविड् भविष्यति । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र विरोधादार्धधातुकस्येति नोपतिष्ठते । यद्येवमिति । स्यादीनामागमविधावुपयोगात् पुनः श्रुत्यभावादविशेषितश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुकग्रहणे ह्युपतिष्ठमाने तेन स्यादीनां विशेषणादागमसंबन्धयोग्यषष्ठ्युपादानादयमर्थः स्यात् । अजझनग्रहदृशां वा चिण्वद्भवति यत्र क्वचि,द्यत्र तु स्यादयः सन्ति तेषामिडिति । यथा कतुः क्यङ् सलोपश्चेत्यत्रेति भावः । स्यादीनेवेति । तेषामेव श्रुतत्वात्तत्परित्यागेनाश्रुतकल्पनाया अयुक्तत्वात् प्रत्ययापेक्षत्वादङ्गस्येति । सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्वा चिण्वद्भावे पूर्वमुपयुक्तानां स्यादीनामार्धधातुकोपस्थानसामर्थ्यात्पश्चादिटा संबन्धः । के पुनरिति । सर्वेभ्य इष्यते न च प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः । स एव पराभिप्रायमाशङ्कते । ये अनुदात्ता अथ ये उदात्तास्तेषां कथं सिद्धं तेनैव परत्वादिति । किमेवं भवान्मन्यते इत्यर्थः । ततः सिद्धान्तवाद्याह । उदात्तेभ्योपीति । अथ वा शिष्याचार्यदेशीययोः के पुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचने परत्वादित्यन्ते आचार्य आह । उदात्तेभ्योपीति । उदात्तग्रहणं चोपलक्षणम् । ऋद्धनोः स्ये इत्यनुदात्तेभ्योपि इड्विधानात्तुल्यत्वान्न्यायस्य

वेति । तेनैव स्याद्विप्रतिषेधेन । नित्योयम् । कृतेपि तस्मिन् प्राप्नोत्यकृतेपि । न ऽत्वस्मिन्कृते स प्राप्नोति । किं कारणम् । अवलादित्वात् । तस्मादनेनैवेडेषितव्यः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । वृद्धिश्चिण्वद्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो योमितां वा चिणीति ॥ वृद्धिः प्रयोजनम् । चेष्यते चायिष्यते । युक् प्रयोजनम् । ग्लास्यते ग्लायिष्यते । हन्तेश्च घत्वं प्रयोजनम् । हनिष्यते घानिष्यते । दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति । स च प्रयोजनम् । शमिष्यते । शामिष्यते । तमिष्यते । तामिष्यते । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती ॥ इटोसिद्धत्वाण्णेरनिटीति णिलोपो यथा स्यात् । कथमयं नित्यः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृताकृतप्रसङ्गी ह्ययम् । कृतेपि तस्मिन्निटि साप्तमिके आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति पुनरनेनायं भवति । अस्मिंस्तु विहिते वलादित्वस्य निमित्तस्य विहतत्वात्साप्तमिको न भवति । निमित्तं विहतं भवति । अयं तस्य निमित्त विहन्ति । तस्मादयं नित्यः । स त्वस्य निमित्तं न विहन्ति । अथोपदेशग्रहणं किमर्थम् । चिण्वद्भावउपदेशवचन-

तेभ्योप्यनेनेड्विधिः। इटोसिद्धत्वादिति। ततश्चानिटीति प्रतिषेधाभावात् सिध्यति णिलोपः। अपि चेट्संनियोगेन विधीयमानश्चिण्वद्भावोपि भवति। अन्यथैतदभावे चिण्वद्भावो न स्यात् संनियोगशिष्टानामन्यतराभावे द्वितीयाभावात् । अन्वाचये तु विज्ञायमाने स्याच्चिण्वद्भावः। यथा कर्तुः क्यङ् सलोपाभावेपि । नित्योयमिति। वलादित्वानपेक्षणात्। आकृतिपक्षे च शब्दान्तरप्राप्त्यापनास्त्यनित्यत्वम्। कर्मार्थापेक्षणादस्य बहिरङ्गत्वमिति चेत्तस्यापि वलादित्वापेक्षत्वान्नास्त्यन्तरङ्गत्वमित्यदोषः। कानि पुनरिति। प्रकरणाद्दावस्थाश्रयणादाङ्गान्येव कार्याणि प्रयोजनान्यथाविशेषेणेति प्रश्नः। इतर आङ्गान्येवोदाहरति । वृद्धिरिति । विघातीति । अस्मिन्निटि सति वलादिलक्षणस्येटो वलादित्वाभावादप्रवृत्तिलक्षणो विघातस्तस्यानित्यत्वमित्यर्थः । अथ वा वल्निमित्त इडविघाती

मृकारगुणबलीयस्त्वात्*। चिण्वद्भावे उपदेशवचनं क्रि-
यते ऋकारगुणस्य बलीयस्त्वात्। कारिष्यते। परत्वाद्ध
गुणे रपरत्वे चानजन्तत्वात् चिण्वद्भावो न प्राप्नोति।
उपदेशग्रहणाद्भवति। वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भा-
वो विप्रतिषेधेन *। वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो
भवति विप्रतिषेधेन। वधिभावस्यावकाशः। वध्या-
त्। वध्यास्ताम्। वध्यासुः। चिण्वद्भावस्यावका-
शः। घानिष्यते। अघानिष्यत। इहोभयं प्राप्नोति। घा-
निषीष्ट। घानिषीयास्ताम्। चिण्वद्भावो भवति विप्र-
तिषेधेन। अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञा-
नाद्वधिभावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे य-
द्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा। हनि णिङादेशप्रतिषे-
धश्च*। हनि णिङादेशानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। हनिष्य-
ते। घानिष्यते। एष्यते। आयिष्यते। अध्येष्यते। अप-
ध्यायिष्यते। लुङीति हनि णिङादेशाः प्राप्नुवन्ति। अङ्ग-

अस्येटोप्रतिबन्धक इत्यर्थः। ऋकारगुणस्येति। अन्येषां तु गुणोजन्तत्वं न
विहन्तीति नित्यत्वाच्चिण्वद्भावः सिध्यति। चायिष्यते लाविष्यतइति भावः।
परत्वादिति। इणोरप्यनित्यत्वात्। वधिभावादिति। ननु चार्धधातुकइति
विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गो वधिभावः। नैतदस्ति। लिङीति विशेषनिर्देशा-
त्परसप्तमी तद्विशेषणत्वादार्धधातुकइत्यपि परसप्तमी। यत्र तु विशेषनिर्देशा-
भावोऽस्ते र्भूरित्यादौ तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानं भव्यादिसिद्ध्यर्थम्। एकाच
उपदेशेनुदात्तादित्यत्र तु वक्ष्यति भाष्यकारः। वधिषीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं प्र-
त्ययस्वरो बाधिष्यते आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्येवं ब्रुवता लिङीति
विषयसप्तम्येवाभ्युपगता ततश्चान्तरङ्गत्वाद्वधिभावः प्राप्नोति। प्रतिपदविधेर्ब-
लीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवति। हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति। लुङ्परे आर्धधा-
तुके विधीयमाना हनिणिङादेशाश्चिण्णिमित्ता भवन्तीति चिण्वद्भावात् प्राप्नुव-
न्ति। इह यस्य चिण् साक्षान्निमित्तं निर्दिष्टं तदप्यतिदिश्यते यथा
युगागमः। यस्यापि प्रकारान्तरेणापि चिण्णिमित्तं तदपि यथा हन्तिरिति
हनि णिङादेशप्रसङ्गः। अङ्गस्येति तु प्रकरणादिति। अङ्गस्येति तु प्रकृत्य य-

स्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धम्। अङ्गस्येति यत्कार्यं तत्प्रतिनिर्दिश्यते। न च हनिणिङादेशाः आङ्गा भवन्ति। आतो लोप इटि च॥६४॥ इड्ग्रहणं किमर्थम्। इट्ग्रहणमक्ङिदर्थम्*।इट्ग्रहणं क्रियते अक्ङिति लोपो यथा स्यात्। पपिथ। तस्थिथेति।सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानम् *। सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। इषमूर्जम-

त्कार्यं विहितं तदतिदिश्यते तस्यैव प्राकरणिकत्वात्। न च हनिणिङादेशा अङ्गस्येति प्रकृत्य विहिता इति तेषामप्रसङ्गः। आतो। इड्ग्रहणं किमर्थमिति। इहाचि क्ङित्यार्धधातुक इति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात् तेषामन्यतमेनाननुभूतविशेषणेनानुभूतविशेषणेन वा इटः समुच्चयसंभवादनेकपक्षसंभवः। तत्र यदि तावद्विशेषणसंबन्धात् प्रागेवेट् समुच्चीयते अङ्गाधिकाराच्चिप्तप्रत्ययविशेषणाच्चाजादौ प्रत्यय इति विज्ञायते। तत्रेड्ग्रहणमनजाद्यर्थं विज्ञायते। अजादेरिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयाभावात्। तदा क्ङिदार्धधातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठेते नेटः। हलादेरिटः क्ङित्वासंभवादार्धधातुकत्वव्यभिचाराभावाच्च। ततश्च दासीयेत्यादावाल्लोपप्रसङ्गः। अथाजादेः प्रत्ययस्य क्ङिदार्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां प्राक्संबन्धः पश्चादिटा समुच्चयस्तदायमर्थः। अजादौ क्ङित्यार्धधातुके इटि चाकारलोप इति तदेड्ग्रहणमनजाद्यर्थमक्ङिदर्थमनार्धधातुकार्थं च भवतीति दासीय पपिथ व्यत्यरइति सर्वत्रेव्याल्लोपः प्राप्नोति। अथ क्ङितानुभूतविशेषणेनेट् समुच्चीयते तदाप्यार्धधातुकइति विशेषणद्वयमविशेषाद्द्वावपि क्ङिदिटावुपनिपततीति अक्ङिदर्थमेवेड्ग्रहणं विज्ञायते। तेन पपिथेत्यादावाल्लोपो भवति दासीय व्यत्यरइत्यनजादौ सार्वधातुके च न भवति। अनुभूतविशेषणद्वयसंबन्धे तु क्ङितेटः समुच्चये पूर्ववत्सर्वत्रेव्याल्लोपप्रसङ्गः। अथ त्वार्धधातुकेनाननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयः आर्धधातुके चेति।तदा सार्वधातुकार्थमिड्ग्रहणं विज्ञायतइति व्यत्यर इत्यादावाल्लोपप्रसङ्गः।तदाचिक्ङितीति विशेषणद्वयमार्धधातुकस्यैव स्याद् न त्विटः। सार्वधातुकस्येटो ञित्त्वाजादित्वाव्यभिचारात्।अनुभूतविशेषणेनार्धधातुकेनेटः समुच्चये सर्वत्रेव्याल्लोपप्रसङ्गः।तदेवमनेकपक्षसंभवात् प्रश्नः। इतरः क्ङितानुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयं पश्चाद् द्वयोरपि विशेषणद्वयसंबन्धमाश्रित्याह। इट्ग्रहणमक्ङिदर्थमिति। आदीति। दाजः केवलादाङ्पूर्वाद्वा छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ्लङोरन्यतरः। केचिदत्र पदकारा आअदीत्यवगृह्णन्ति। केचित्त्वेकपद्यं मन्यन्ते तेषामाडागम इति पक्षः। तत्र लुङि चेमन्त्रे घसेति लुक्। लङि तु छान्दसत्वाच्छपो लुक्। आवसति द्विर्वचनप्रकरणे

हमित आदीति। ननु च यथैव कङितीति वर्तमाने इट्ग्रहणमकङिदर्थमेवमार्धधातुकइत्यपि वर्तमाने इट्ग्रहणं सार्वधातुकार्थं भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्। नहि कङिता अज् विशेष्यते अचि भवति कतरस्मिन् कङितीति। किं तर्हि। अचा कङिद्विशेष्यते कङिति भवति कतरस्मिन्नचीति। किं पुनः कारणम् अचा कङिद्विशेष्यते। यथा इडप्यज्ग्रहणेन विशेष्यते। अस्ति चेदानीं क्व चिदिडनजादिः यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। दासीय धासीयेत्यादि। तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आर्द्धधातुकत्वात् सिद्धम्। कथमार्धधातुकत्वम्। उभयथा छन्दसीति वचनात्। अन्येपि हि धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते॥ घुमास्थागापजहातिसां हलि॥६६॥ ईत्वे वकारप्रतिषेधो घृतं घृतपावान इति दर्शनात्*।ईत्वे वकारप्रतिषेधो वक्तव्यः।किं प्रयोजनम्। घृतं घृतपावान इति दर्शनात्।इह मा भूत्। घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसपावानः पिबतेति।यदि तर्हि वकारप्रतिषेध उच्यते। कथं धीवरी पीवरी। धीवरीति चोक्तम् *। किमुक्तम्। नैतदीत्वम्। किं तर्हि। ध्याप्योरेतत्संप्रसारणमिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः।न वक्तव्यः। वनिबेष भविष्यति न क्वनिबिति॥ न माङ्यो-

छन्दसि चेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः। सिद्धान्ते त्वार्धधातुकत्वाच्छ्वभावः। दासीयेति। इटः सीयुटि तस्य तदङ्गत्वादजादित्वाभावः।घुमा। ईत्व इति वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः। वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः। घृतपावान इति। आतो मनिन्निति क्वनिप्। वसपावान इति। ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति वसाशब्दस्य ह्रस्वः। धीवरीति चोक्तमिति। जनसनखनां सञ्झलोरित्यत्रोक्तम्। वनिबेष इति। क्वनिप् छन्दसि दृष्टानुविधानाद्व भविष्यति। भाषायामपि अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति दृशिग्रहणात् प्रयोगानुसरा-

गे॥७४॥कस्यायं प्रतिषेधः। आटः प्राप्नोति। अटोपि त्विष्यते। तत्तर्ह्याटो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति। यदि तदनुवर्तते। आडजादीनामट् चेत्यडपि प्राप्नोति। अस्त्वटि कृते पुनराड् भविष्यति। इहाप्यटि कृते पुनराट् प्राप्नोति। अकार्षीत्। अहार्षीत्। अड्वचनान्न भविष्यति॥ इहापि तर्हि अड्वचनान्न स्यात्। ऐहिष्ट। ऐक्षिष्ट। आड्वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि आड्व-

णार्थात् प्रयोगाभावात्पादिभ्यो नास्ति क्वनिबिति भाष्यकारस्याभिप्रायः। तत्र वार्तिकारश्छोज्यायानित्याहुः। स्थःकचेति चात् क्विपि संस्था इत्यत्रेत्वस्यादर्शनात्। भाष्यकारमतेन त्वीत्वं प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणेन यथातृणेडित्यत्रेडागमः। नमाड्। कस्यायमिति। यदि द्वयोरडाटोरिहानुवृत्त्या प्रतिषेधस्ततोजादीनामडपि प्राप्नोति। अथानन्तर्यादाटः प्रतिषेधस्तथा सति माङ्योगेऽनिष्यमाणोपि अट् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः। स एवानन्तर्यमाश्रित्याह। आटः प्राप्नोतीति। इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावेपि स्वरितत्वादधिकारेपि दोषप्रतिविधानसंभवादाह। न कर्तव्यमिति। अडपि प्राप्नोतीति। अडाटोर्युगपदेकागमस्यपेक्षयामादित्वं न संभवतीति पर्यायप्रसङ्गो यथा लेटोडाटौ। ततः पक्षेऽटि सति ऐक्षिष्टेत्यादि न सिध्यति। एक्षिष्टेत्याद्यनिष्टं प्राप्नोति। इतरस्तु विकल्पेनाप्यडाटोः प्रवृत्तौ द्रव्ये पदार्थे कृतेप्यटिशब्दान्तरत्वान्निमित्तसद्भावाच्चाटा भवितव्यमिति मत्वाहास्त्विति। इतरो यद्येकस्मिन्नागमे कृते परस्य प्रवृत्तिस्ततो हलादीनामप्यटि कृते आट्प्रसङ्ग इति मत्वाह। इहापीति। ननु चाटि कर्तव्येऽटोसिद्धत्वादजादित्वाभावः। यद्यपि शास्त्रापेक्षयाऽसिद्धत्वं तथापि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोद्यते। यथोक्तं सार्थादीदाद्यर्थानामिति। परिहारान्तरसद्भावाद्धाऽसिद्धत्वं नोक्तम्। अड्वचनादिति। यदि हलादीनामप्यटि कृते आट्स्यात्तदा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वपि आडागमं विदध्यात्। इहापि तर्हीति। यद्यटि कृते आड् भवति ततोत्रापि न स्यात्। आड्वचनादिति। यद्याण् स्यात्तद्विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः। ननु विकल्पितत्वादडाटोः अडभावे आट् कर्तव्य इति अटि सति न प्राप्नोति। नैष दोषः। उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्यटा बाधितुमाटोऽशक्यत्वात्। अथ वा संदिग्धप्रवृत्तिरडागमोऽसंदिग्धप्रवृत्तिना ऽऽटा बाध्यत इत्येष वाक्यार्थः। यथाऽन्यत्रोक्तम्। अन्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतस्याप्यपवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्येति। इतरस्त्वगृहीताभिप्रायो विशेषाभावं मत्वाह। इहापि तर्हीति।

चनात् प्राप्नोति। अकार्षीत्। अहार्षीत्। अकृते ऽटि यो ऽजादिरित्येवमेतद्विज्ञास्यते। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। आड्वचनसामर्थ्यात्। यदि हि कृते ऽटि योजादिस्तत्र स्यादाड्वचनमनर्थकं स्यात्। अथ वोपदेश इति वर्तते। अथ वा आर्धधातुकइति वर्तते। अथ वा लुङ्लङिति द्विलकारको निर्देशः। लुङादिषु लकारादिषु योजादिरिति। सर्वथा ऐज्यत औप्यत इति न सिध्यति। एवं तर्हि। अजादीनामटा सिद्धमिति। अजादीनामटा सिद्धं नार्थ आटा। एवं तर्हि वृद्ध्यर्थमाट् वक्तव्यः। वृद्ध्यर्थमिति चेदटः *। अटो वृद्धिर्वक्ष्यते। यदि तर्ह्यटो वृद्धिरित्युच्यते। अस्वपो हसतीत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति रोरुत्वे कृते। धातौ वृद्धिमटः स्मरेत्। धातावटो वृद्धिं बक्ष्यामि। तर्त्तर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अटः। अचि वृद्धिर्भवति। तत उपसर्गादृति वृद्धिर्भवति। ततो धातावित्युभयोः शेषः। एवं तर्हि। आटीत्। आशीत्। अतो गुण इति पररूपं प्राप्नोति। पररूपं गुणेनाटः। आटो नेति वक्ष्यामि। तर्त्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। ओमा-

---

अकृते ऽटीति। अजादिग्रहणसामर्थ्यात् कृते ऽप्यटि सर्वस्याजादित्वादडाटोश्च भेदेन विधानसामर्थ्याद्विषयविभागावसायो हलादीनामडेवाजादीनां कृते ऽकृते वा ऽटि आडिति। अथ वेति। उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाट् भवति। न च करोतिरुपदेशे ऽजादिरिति आडभावः। अथ वा आर्द्धधातुक इति वर्ततइति। तेनार्धधातुकसंज्ञकलकारोत्पत्तिकाले योजादिस्तस्याड्भवति। सर्वथेति। करोतीत्यादिवदजादीनामटि सत्याडभावादित्यर्थः। असिद्धवदत्राभादित्यत्रासिद्धत्वप्रत्याख्यानाय सर्वएवामी प्रकारा उक्ता इह तु स्थित एवासिद्धत्व एषामुपन्यासः। अस्वप इति।स्वपेर्लङ् सिप्। अड्गार्ग्यगालवयोरित्यट्। शप्। लुक्। सकारस्य रुत्वं हशि चेत्युत्वं तस्मादगुणं बाधित्वा वृद्धिःप्राप्नोति। आटीदिति। नेटीति वृद्धौ प्रतिषिद्धायां परत्वाद्वृद्धिं बाधित्वा पररूपं प्राप्नो-

ङोरुसि तत्समम्। यद्यप्येतदुच्यते । अथ वै तर्हि उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति । छन्दोर्थं तर्ह्याड्वक्तव्यः । आरैगु कृष्णा । त्रितएनमायुनक्। ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः। छन्दोर्थं बहुलं दीर्घः । छन्दसि दीर्घो बहुलं दृश्यते । तद्यथा पूरुषो नारकइति । एवं तर्हि । आयन्। आसन्। इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति । इणस्त्योरन्तरङ्गतः। अन्तरङ्गत्वाद् वृद्धिर्भविष्यति। तस्मान्नार्थ आट्ग्रहणेन । अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः। अस्वपो हसतीत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत्॥१॥पररूपं गुणेनाट ओमाङोरुसि तत्समम् । छन्दोर्थं बहुलं दीर्घ इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥२॥ अचिश्नु धातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥७६॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्*। इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम। विष्वं पश्य । विषुवं पश्य । स्वर्गं लोकम् । सुवर्गं लोक-

ति । पररूपं गुणेनाट इति । अट उत्तरे गुणे रूपं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । ओमाङोरुसितत्सममिति। औकारीयदौढीयदौस्त्रोर्यादित्यत्र वृद्धिं बाधित्वापरत्वादोमाङोश्चेत्य पदान्तादिति पररूपं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम् । यदा तु पररूपविधौ नाटइत्युच्यते । तदोस्योमाङ्क्ष्वाटःपररूपप्रतिषेधो न वक्तव्य इति तुल्यमेतद्भवति न तु गौरवप्रसङ्गः। अन्तरङ्गत्वादिति । यण्लोपौ बहिरङ्गौ । वृद्धौ कृतायामिणो यण् । एरिति योगविभागाश्रयणाद् यणोभावः। रूपाश्रयणादन्तादिवद्भावो नास्ति। ताद्रूप्यानतिदेशात्। श्नसोरल्लोप इति । तपरकरणाल्लोपाभावः। एतच्च वार्णादाङ्गं बलीय इत्यनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रये वृद्धिं बाधित्वा यण्लोपौ स्याताम् । अटासिद्धे आट्वचनमेव ज्ञापकमन्ये वर्णयन्ति। भवत्येषा परिभाषा वार्णादाङ्गं बलीय इति । तस्यां सत्यां यण्लोपयोर्वृद्धिं बाधित्वा प्रवृत्तयोरायन्नासन्निति न स्यादित्याड्विधीयते। अचिश्नु । तन्वमिति। वा छन्दसीत्यधिकारादमि पूर्वत्वाभावाद् यणादेशः। तनुवमिति । अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते। विषुवमिति । विसृते इति सत्-

म् । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे॥ एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य॥८२॥इह कस्मान्न भवति ब्राह्मणस्य नियौ ब्राह्मणस्य निय इति।अङ्गाधिकारादङ्गस्येति वर्तते।एवमपि परमनियौ परमनिय इत्यत्रापि प्राप्नोति।गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते। यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य च*।यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वोपधस्येति वक्तव्यम्। स्वरपूर्वा च यस्योपधा। पदपूर्वा च। स्वरपूर्वा।निन्यतुः।पदपूर्वा। उन्न्यौ। उन्न्यः। उद्व्यौ। उद्व्यः। उभयपूर्वा। ग्रामण्यौ। ग्रामण्यः। सेनान्यौ। सेनान्य इति। असंयोगपूर्वे ह्यनिष्टप्रसङ्गः *। असंयोगपूर्वस्येत्युच्यमाने अनिष्टं प्रसज्येत। उन्न्यौ। उन्न्यः। उद्व्यौ। उद्व्यः। असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। धातोरिति वर्तते। धातुना संयोगं विशेषयिष्यामः। धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति। उपसर्जनं वै संयोगः। न चोपसर्जनस्य विशेषणमस्ति। धातोरित्यनुवर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेषणं भविष्यति। अस्त्यन्यद्धातोरित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम्। किम्। इवर्णं विशेष्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यद्वधातोरिवर्णं भवि-

---

सत्सूद्विषेति क्विप्। अत्र नित्यसोः सुपीति यणि प्राप्ते पत्ते उवङ् विधीयते। सुवर्गमिति। अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाप्राप्त उवङ्विधीयते। एरनेकाचः। ब्राह्मणस्य नियाविति। अन्येभ्योपि दृश्यत इति ताच्छील्यादिषु निरुपपदाद् नियः क्विप्। ततः कर्मणा संबन्धः। सत्यपि वा पूर्वकर्मणा संबन्धे परत्वात्सोपपदं सत्सूद्विषेति क्विपं बाधित्वा ताच्छीलिकः क्विब्भवति।गतिकारकपूर्वस्येति।परमशब्दोत्र न गतिर्न च कारकम्। किंतर्हि। उत्तरपदार्थस्य समानाधिकरणं विशेषणम्। उद्व्याविति। भावे कर्तरि चात्र क्विप्। इकारः संयोगपूर्वः। धातोरिति। अविद्यमानधात्ववयवसंयोगपूर्वस्य यणित्यर्थः। उपसर्जनमिति। अन्यपदार्थं प्रति। नचोपसर्जनस्येति। संबन्धिशब्दादन्यदुपसर्जनं पदं पदान्तरवाच्येनार्थेन संबन्धं नोपैतीत्यर्थः। अस्त्यन्यदिति।गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य सत्यर्थित्वे विशेषणसंबन्धं न भाव्यमनर्थित्वे

तव्यमेव तस्य यणादेशेन इकोयणचीति॥ वर्षाभ्वश्च॥८४॥ वर्षाभू पुनर्भ्वश्च * । वर्षाभूरित्यत्र पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् । पुनर्भ्वौ पुनर्भ्व इति । अत्यल्पमिदमुच्यते । वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् । वर्षाभ्वः । दृन्भ्वौ-दृन्भ्वः। कारभ्वौ । कारभ्वः। पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः॥ हुश्नुवोः सार्वधातुके॥८७॥ हुश्नुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याभावात्*। हुश्नुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यस्याभावात् । नह्यन्यत्सार्वधातुके अस्ति यस्य यणादेशः स्यात् । ननु चायमस्ति याति वातीति । क्ङितीत्यनुवर्तते । इदं तर्हि । यातः वात इति । अचीति वर्तते। इह तर्हि यान्ति वान्तीति । य्वोरिति वर्तते । एवमपि धियन्ति पियन्ति अत्र प्राप्नोति । ओरिति वर्तते । एवमपि सुवन्ति रुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति । अनेकाजिति वर्तते। एवमप्ययुवन् अरुवन् इत्यत्रापि प्राप्नोति । एतदप्यटोसिद्धत्वादेकाजभवति । एवमपि प्रोर्णुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति । असंयोगपूर्वस्येत्यनुवर्तते । यङ्लुगर्थं तर्हि हुश्नुग्रहणं कर्तव्यम् । यङ्लुगन्तमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तमस्ति तदर्थमिदम् । युवं यो युवतीनाम् । वृषभं भवतु रोरुवतीनाम्। यङ्लुगर्थमिति चेत् । तन्न । किंकारणम् । आर्द्धधातुकत्वात्सिद्धम् । कथमार्धधातुकत्वम् । उभयथा छ-

प्रधानस्य गुणो विशेषणे न संबध्यते। यद्वाधातोरिति । यथा कुमार्याविति । ननु चमणीइत्यादावधातोः पूर्वसवर्णदीर्घबाधनार्थो यण् मा भूदिति धातुनेवर्णस्य विशेषणे प्रयोजनमस्ति।एवं तर्हि इयङ्बाधनार्थत्वाद्यणादेशस्याधातोरियङोप्रसङ्गादधातुनिवृत्त्यर्थाधातुग्रहणस्यानुवृत्तिर्न भवति।वर्षाभ्वश्च। वर्षासु भवति वर्षावाभवतिप्राप्नोतीतिवर्षाभूरोषधिविशेषः।दृन्भूशब्दोऽन्दूदृन्भूइतिनिपातितः। अत्रभूशब्दस्यानर्थक्यान्नभूसुधियोरित्यत्र ग्रहणाभावाद्यणादेशः सिद्धः।हुश्नुवोः। अधिकारानुवृत्तिसामर्थ्यादतिप्रसङ्गाभावं मत्वाह । हुश्नुग्रहणानर्थक्यमिति ।

न्दसीति वचनात्। अन्येपि हि धातुप्रत्ययाश्छन्दस्युभयथा दृश्यन्तइति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत् हुश्नुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामपि यङ्लुग् भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । बोभवीति चर्करीतीत्येतत्सिद्धं भवति भाषायामपीति ॥ ऊदुपधाया गोहः॥८९॥किमर्थं गुहेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते । न गुह इत्येवोच्येत । गोहिग्रहणं विषयार्थम्*। गोहिग्रहणं क्रियते विषयार्थम् । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यादिह मा भूत् । निजुगुहतुः। निजुगुहुरिति। अयादेशप्रतिषेधार्थं च*। अयादेशप्रतिषेधार्थं च विकृतग्रहणं क्रियते । ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्वस्यासिद्धत्वात्*। ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत । प्रतिगूह्य गतः उपगूह्य गत इति । किं कारणम् । ऊत्वस्यासिद्धत्वात् । असिद्धमूत्वं तस्यासिद्धत्वात् ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत । विषयार्थेन तावन्नार्थो गोहिग्रहणेन । प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् * । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । उ ऊत् ऊदिति । तत्र ह्रस्वस्यावकाशः । निजुगुहतुः । निजुगुहुः । गुणस्यावकाशः । निगोढा ।

भाषायामपीति। ततो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणमर्थवत्। ऊदुप । किमर्थमिति । लघुं विहाय निर्देशे कस्माद् गौरवमाश्रितमिति प्रश्नः । गोहिग्रहणमिति । कृतगुणस्योत्वं यथा स्यादकृतगुणस्य मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । अयादेशप्रतिषेधार्थमिति । गुणे कृते तस्य स्थाने ऊत्वे कृते सत्यूत्वस्यासिद्धत्वे गुरुपूर्वादुत्तरो णिर्भवति न तु लघुपूर्वादिति ल्यप्ययादेशो न भवति । गुह इति निर्देशे क्रियमाणे नित्यत्वाद् बाधित्वा गुणमुकारस्थाने ऊकारः प्राप्नोति। तस्य चासिद्धत्वाद् लघुपूर्वादुत्तरो णिर्भवतीति अयादेशः स्यात् । उ ऊत् ऊदिति। ह्रस्वदीर्घावादेशौ सूत्रे निर्दिश्येते तत्र स्थानेन्तरतमपरिभाषावशाद् ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । निजुगुहतुरिति । अत्र कित्त्वाद् गुणप्रतिषेधादुकारस्यादेश उकारः । निगोढेति । अचीत्यधिकारादूकारस्याप्रसङ्गः । निगूहयतीति।

निगोढुम्।इहोभयं प्राप्नोति।निगूहयति निगूहति।निगूहकः। साधु निगूही।परत्वाद्गुणे कृते आन्तर्यतो दीर्घस्यदीर्घो भवति । अयादेशप्रतिषेधेन चापि नार्थः।समानाश्रयवचनात्सिद्धम्*।समानाश्रयवचनात्सिद्धं भवति । व्याश्रयं चैतत् । णावुत्वं णेर्ल्यप्ययादेश इति॥दोषो णौ॥९०॥किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते । न दुष इत्येवोच्येत । दोषिग्रहणे च*।किम् । अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते । ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्वस्यासिद्धत्वात्*। ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशःप्रसज्येत । प्रदूष्य गतः। उपदूष्य गतः। किं कारणम् । ऊत्वस्यासिद्धत्वात् । असिद्धमूत्वंतस्यासिद्धत्वाद्ल्यपिलघुपूर्वा दित्यादेशः प्रसज्येत । समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येव। समानाश्रयमसिद्धम् । व्याश्रयं चैतत् । णावुत्वं णेर्ल्यप्ययादेश इति॥चिस्फुरोर्णौ...

चिस्रमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम्॥९३॥ चिस्रमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे च*।चिस्रमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । शमयन्तं प्रयोजितवान् । अशमि अशामि । शमंशमम् । शामंशामम् । शंशमयतेः।अशंशमि।अशंशामि । शंशमंशशमम् । शंशामंशंशामम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । चिस्रमुल्परे णौ मितामङ्गानां दीर्घो भव-

उकारस्य गुणश्च प्राप्नोति उकारश्च । तत्र परत्वाद् गुणे कृते एकदेशविकृतस्या नन्यत्वादूकारादेश इति नार्थो विकृतनिर्देशेन । दोषो णावित्यत्र तु लक्ष्यदर्शनवशादूकारोपेक्ष्यते न तु ह्रस्व इति तत्रापि न दोषः। चिस्रमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम् । णिज्व्यवेतानामिति । चिस्रमुल्परे णौ मितामङ्गानां वा दीर्घ उच्यते । तत्र यदा ण्यन्ताद्यङन्ताच्च णिज्विधीयते तदा पूर्वेण णिचा यङा च । तेन च व्यवधानाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति वचनम् । प्रयोजितवानिति । यद्यपि चिण्विषयं कर्म प्रदर्शनीयं तथापि णिजुत्पत्तये हेतुव्यापारप्रदर्शनार्थं कर्तुरुपादानं नत्वत्र कर्ता विवक्षितः। शंशमयतेरिति। शमेर्यङ्लुगन्तोनुनासिका-

तीत्युच्यते। यश्चात्र णिश्चिस्रमुल्परो न तस्मिन् मिदङ्गम्। यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ चिस्रमुल्पर इति। लोपे कृते चिस्रमुल्परो भवति। स्थानिवद्भावान्न चिस्रमुल्परः। ननु च प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। एवमप्यसिद्धत्वान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि चिस्रमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्। किमिदमन्तरङ्गलक्षणत्वादिति। यावत् ब्रूयात्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। व्याश्रयं चैतत्। कथम्। णौ णिलोपः। णौ चिस्रमुल्परे मितामङ्गानां दीर्घत्वम्। तस्मान्नार्थ उपसंख्यानेनेति॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य॥९६॥अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समुपाभिच्छादः। तर्त्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तः। तत्राद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम्। न वै एष लोके संप्रत्ययः। न हि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते। तस्माददद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्॥घसिभसोर्हलि॥१००॥

न्तस्येति नुकि कृते शंशस्यशब्दाण्णिचि अल्लोपयलोपौ। लोपे कृतइति। यद्यपि परस्यापि णिचो लोपस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन भूतपूर्वगत्या वा चिस्रमुल्परो णिः। दीर्घविधिं प्रति नेति। एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो यथा स्यात्। यदि तु प्रकृतो ह्रस्वो विकल्प्येत तदा णौ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्विकल्पो ह्रस्वस्य न स्यात्। यङ्कारलोपस्य स्थानिवद्भावान्नित्यं ह्रस्वः श्रूयेत। हेडवेष्टन इत्यस्य च ह्रस्वाभावपक्षे अहेडीति स्यात्। दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृते अहीडीति सिध्यति। अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति। णियङोर्लोपो णिमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गः। दीर्घस्तु चिस्रमुल्परण्यपेक्षत्वाद् बहिरङ्ग इति समानाश्रयत्वाभावादसिद्धत्वाभाव इत्यर्थः। छादेः। अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति। इह संख्यान्तरोपजनने आश्रयाविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशात्तद्वाचिशब्दाप्रवृत्तिरिति भावः। यत्र त्रिप्रभृतय इति। वस्तुसद्भावमाश्रित्य परिहारः। अद्व्युपसर्गस्येति च प्रसज्य प्रतिषेधो वाक्यभेदेनाश्रीयते। पर्युदासाश्रयणे ह्यनुपसर्गस्य ह्रस्वो न स्यात्। न वै एष इति। संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्योत्तरस्य

हल्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्रापि दर्शनात्*। हल्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्रापि दर्शनात्। अन्यत्रापि हि लोपो दृश्यते। अग्निर्वनानि वप्सति। शरावे वप्सतीति॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः॥१०१॥ इटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। रुदिहि। स्वपिहि। झल इति धित्वं प्राप्नोति। हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः*। हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। धित्वं कस्मान्न भवति। हलधिकारात्। प्रकृतं हल्ग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। घसिभसोर्हलीति। तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते। प्रत्याख्यातं सद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमिहानुवर्तते। अथ वा हुझल्भ्य इत्येषा पञ्चमी हलीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। अथ वा निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति।

गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रवर्तन्ते। यथा चोक्तमेकाजनेकाज्ग्रहणेषु आवृत्तिसंख्यानात्सिद्धमिति। नैधेय इति च पूर्वविधिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तं स्थानिवद्भावे सति त्र्यच्त्वाद् द्व्यच्त्वाभावात्तदाश्रयो ढक् न स्यादिति। घसिभ। अचीत्यधिकाराद्धलि न प्राप्नोतीति हल्ग्रहणं क्रियते। तदुपादानेऽचि न प्राप्नोतीति चकारोऽच्संबन्धार्थः क्रियते तत्राज्ग्रहणस्येहानधिकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्यतीति हलिचेति न वक्तव्यम्। अन्यत्रापीति। वचनाद्धातिककारस्वकारं न पपाठेति लक्ष्यते। वप्सतीति। एकवचने प्राप्ते व्यत्ययेन सिः श्लौ द्विर्वचनम्। अदभ्यस्तादित्यदादेशः उपधालोपः खरि चेति चर्त्वम्। अत्रान्तरङ्गत्वादुपधालोपात् पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते यदि तु झावेव पूर्वं लोपः स्यात्ततो द्विर्वचनं न स्यात्। हुझल्। रुदिहीति। शब्दान्तरप्राप्तया द्वयोरप्यनित्यत्वात्परत्वादिटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्धित्वप्रसङ्गः। अथ वेति। यद्यपि सप्तम्यचरितार्था तथापि हुझल्भ्य इत्यनया पञ्चम्या अचरितार्थया हेरित्येतदनुगुणा षष्ठी प्रकल्प्यते। ननु षष्ठीप्रक्लृप्तौ तदादिविधेरसंभवः। यस्मिन्विधिस्तदादा वल्ग्रहण इति ह्युच्यते। नैष दोषः। हल्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् हलन्तत्वासंभवाच्च तदादिविधिर्विज्ञास्यते। अथ वेति। यत् षष्ठ्या निर्दिश्यते तस्यैवादेशः सागमकस्त्वागमानामव्यभिचाराच्छब्दान्तरे श्रूयमाणे प्रतीयते।

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । इटा व्यवहितत्वात् । यद्येवं भिन्धकि छिन्धकीत्यत्र धित्वं न प्राप्नोति । एवं तर्हि धित्वे कृते ऽकज्भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं धित्वं क्रियतामकजिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्धित्वं नित्योऽकच् । कृते ऽपि धित्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । अकजप्यनित्यः । अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोति अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्धित्वं धित्वे कृते ऽकज्भविष्यति । अथ वा हकारस्यैवैतदशक्तिजेनेकारेण ग्रहणमिति ॥

चिणो लुक् ॥१०४॥ चिणो लुकि तग्रहणम् * । चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अकारितराम् । अहारितराम् इति । चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात् * । चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम् । संघातस्य लुक् कस्मान्न भवति । संघातस्याप्रत्ययत्वात् । प्रत्यय-

---

न तूच्चार्यत इति तस्यादेशाभावः । यस्तर्हीति । आगमं विहाय हिशब्दस्यादेशो भवत्वित्यर्थः । इटेति । तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादनन्तरस्यैव षष्ठ्या कार्येण च भाव्यम् । तत्र यो निर्दिष्टो नासावनन्तरो यश्चानन्तरः सागमको नासौ निर्दिष्ट इति धित्वाभावः । यद्येवमिति । यदि निर्दिश्यमानस्यादेशस्तर्ह्यकचि कृते शब्दान्तरत्वाद्धित्वाप्रसङ्गः । धित्वे कृते ऽकजिति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयणात् नह्यन्यथा ज्ञाताद्यर्थावगतिर्भवति । अथ वाऽज्ञातार्थापेक्षत्वाद् बहिरङ्गो ऽकजिति पूर्वं धित्वं पश्चादकच् । अथ वेति । इकारेणागन्तुनाहेरिति निर्देशः । हकारमात्रन्तु स्थानित्वेन निर्दिश्यते । एवं धिरिति धकारमात्रमादेशः । इकारस्तूच्चारणार्थो व्यञ्जनस्य स्वररहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् । ततश्च रुदिहीत्यत्र हकारस्येटा व्यवधानाद्धकाराभावः । स हि समुदायभक्तत्वात्तमेव न व्यवदध्यात् । अवयवं तु व्यवदधात्येव । तथा भिन्धकीत्यत्र सत्यपि पूर्वमकचि हकारस्य धकारे कृते रूपं सिध्यति । चिणो । तग्रहणमिति । इदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य चिणो लुगित्यस्य लक्षणस्यभेदाभावादकारितरामित्यत्र लोपस्यासिद्धत्वाभावात्तरपोपि लुक् प्राप्नोति । एवं सति प्रत्ययत्रयात्मकस्य समुदायस्य लुक्प्रसङ्गः । इतरस्तु युगपत्प्रत्ययत्रयस्य लुक्प्रसङ्गोऽनेनोक्त इति मत्वाह । चिणो लुकीति । इतरः स्वाभिप्रायं

स्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीत्युच्यते। न च संघातः प्रत्ययः। तलोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति। तलोपस्य चासिद्धत्वात्। असिद्धस्तलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति। कार्यकृतत्वाद्वा*। अथ वा कृताश्विणो लुगिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। तद्यथा। वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषम उपन्यासः। युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न स्यात्। यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम्। तद्यथा। वसन्ते ब्राह्मणोग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्तइज्यते। तस्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ। अथ वा क्ङितीति वर्तते। क्व प्रकृतम्। गमहनजनखनघसांलोपःक्ङित्यनङीति। तद्वै तत्रसप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः।चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति॥उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्॥१०६॥कथमिदं विज्ञायते उकारात् प्रत्ययादिति आहो स्विदुकारान्तात् प्रत्ययादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते उकारात्प्रत्य-

---

प्रकाशयति। तलोप इति। तलोपस्यासिद्धत्वादिति। प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादस्ति विषयविषयिभावः। अभेदपक्षमाश्रित्याह। कार्यकृतत्वाद्वेति। एकस्मिन्विषये सकृत्प्रवृत्त्यालक्षणस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः। तद्यथेति। यथैकस्मिन्वसन्ते अग्न्याधानं कृत्वा वसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुरुते शास्त्रस्यानुष्ठितत्वात्तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्य तरबादेर्लुग्न प्रवर्तते। युक्तं यत्तस्यैवेति। इहाभिन्नरूपमपि फलभेदाद्भिन्नमुच्यते। अग्न्याधानं तु कर्मान्तरेषु कर्तुर्योग्यतोत्पादनार्थमिति फलभेदाभावात् पुनर्न क्रियते। काम्यानां तु कर्मणां फलभेदात् पुनरनुष्ठानं भवति। तथेहापि तस्य लुकि कृते तरबादेर्लुक्प्रसङ्गः। अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत्। अनाहिताग्नेरनधिकारादग्न्याधाननिमित्तत्वं यागस्योच्यते। उतश्च। कथमिति। उतः प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचारादुदोकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा तदन्तविधेरभावादुकारात् प्रत्ययादिति पञ्चो-

यादिति। सिद्धं तनु कुरु। चिनु सुनु इति न सिध्यति। अथ विज्ञायते उकारान्तात्प्रत्ययादिति। सिद्धं चिनु सुनु। तनु कुर्विति न सिध्यति। तथा। असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात्। अक्ष्णुहि। तक्ष्णुहि। आप्नुहि। शक्नुहीत्यत्र न स्यात्। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदुकारात्प्रत्ययादिति। कथं चिनु सुन्विति। तदन्तविधिना भविष्यति। अथ वा पुनरस्तूकारान्तात्प्रत्ययादिति। कथं तनु कुरु। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्युच्यते। यथाऽसंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्युदासः स्याद् अक्ष्णुहि तक्ष्णुहि। आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र न स्यादिति। नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते। किं तर्हि। उकारो विशेष्यते। उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति। उतश्च प्रत्ययात् छन्दो वावचनम्*। उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम्। अवस्थिरा तनुहि यातु जूनाम्। धिनुहियज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम्। तेन मा भागिनं कृणुहि। उत्तरार्थं च। के चि-

---

षतिष्ठति। उकारस्य विशेष्यत्वात् तेन नास्ति तदन्तता। न संभवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः॥विशेष्यते उकारेण प्रत्ययोऽतस्तदन्तता॥आश्रीयते प्रत्ययस्य तस्मात्पक्षद्वयोद्भवः॥पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात् प्रश्नः।तथेति।तदन्तपक्षेयं दोषः। आद्ये तु पक्षे उकारस्याप्रत्ययत्वात् लुक्प्रसङ्ग एव नास्तीत्यत्र दोषाभावः। ननूकारात् प्रत्ययादिति विज्ञायमान उकारस्य प्रत्ययस्य संयोगपूर्वत्वासंभवादसंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात्। उच्यते। अङ्गविशेषणं स्यात्। तथा च चिनु इत्यत्र न स्यादित्ययमपि दोषो वक्तव्यः। तदन्तविधिनेति। ननूकारस्य विशेष्यत्वात्कथं तदन्तविधिः। विशेषणत्वात्तु तदन्तविधौ वक्ष्यमाणात्पक्षादस्य भेदो न प्राप्नोति। एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमभ्युपगम्यैतदुच्यते। तत्रैकस्मिन् सूत्रे प्रत्ययेनोकारो विशेष्यते। द्वितीये तूकारेण प्रत्यय इति दोषाभावः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः। किं तर्हि उकारो विशेष्यते इति। ननूकारस्य संज्ञात्वात् संज्ञिपरतन्त्रत्वादप्रधानस्य कथं विशेषणेन संबन्धः। नैष दोषः। यावदस्य विशेषणत्वं न विहतं तावत् संज्ञात्वं नास्तीत्यप्राधान्याभा-

त्तावदाहुःछन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति । अपर आहुः । वा-
वचनं कर्तव्यमिति । लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यत्रान्यत-
रस्यांग्रहणं न कर्तव्यं भवति॥अत उत् सार्वधातुके॥११०॥
सार्वधातुकइति किमर्थम् । इह मा भूत् । संचस्क-
रतुः । संचस्करुरिति । स्यान्तस्य प्रतिषेधो वक्त-
व्यः *। करिष्यति । करिष्यते । कृञ उत्वे उकारान्तनि-
र्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः*।कृञ उत्वे उकारान्तस्य नि-
र्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषे-
धः । उत्वं कस्मान्न भवति । उकारान्तनिर्देशात्। अश-
क्यः करोतावुकारान्तनिर्देशस्तत्राश्रयितुम्। इह संपरि-
भ्यां भूषणसमवाययोःकरोताविति। इहैव स्यात् संस्क-
रोति। संस्कर्ता संस्कर्तुमित्यत्र न स्यात्। न ब्रूमोऽस्मा-
दुकारान्तनिर्देशाद्योयं करोतेरिति । किं तर्हि । उकारा-
न्तप्रकरणादुकारान्तमङ्गं संबध्यते । उत इति वर्तते । य-
द्येवं नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन । कस्मान्न भवति संच-
स्करतुः संचस्करुरिति । उत इति वर्तते । उत्तरार्थं तर्हि
सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। श्नसोरल्लोप इति । श्नः सा-
र्वधातुकएवास्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यम्। उ-
त्तरार्थमेव तर्हि श्नाभ्यस्तयोरात इति। श्ना सार्वधातुक

वः। तत्रासंयोगपूर्व उकारः प्रत्ययस्य विशेषणमिति विशेषणेन संबन्धमनुभूय संज्ञात्वमुकारो लभते। छन्दोग्रहणमिति । नित्यं करोतेरित्यत्र वाक्यभेदेन छन्दसि वेति संबध्यते । अत उत्। सार्वधातुकइति किमर्थमिति। सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्यान्तस्य निवृत्त्यर्थोऽवश्यं कर्तव्यो यत्न इति तेनैव यत्नेनार्ध-धातुके न भविष्यतीति भावः। स्यान्तस्येति । इह सार्वधातुके विकरणे कृते तेन व्यवधानात्सार्वधातुकपरतः करोतेरित्यस्यार्थस्यासंभवात्सार्वधातुकेपरतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम्। एवं च स्यान्तस्यापि प्राप्नोति । स्यग्रहणमुपलक्षणं तास्यन्तस्यापि प्रसङ्गात्। कृञ उत्व इति। उत इत्यनुवर्तना-दिति भावः। इतरस्तु करोतेरित्युकारनिर्देशाश्रयेणोक्तमिति मत्वाहाशक्य इति। उत इति वर्तत इति। तेनोकारान्तस्याङ्गस्यावयवस्य करोतेरत उत् सार्वधातु-

एव । अभ्यस्तमप्याकारान्तमार्द्धधातुके नास्ति । ननु चेदमस्ति । अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डानिति । नैतदाकारान्तम् । किं तर्हि । यकारान्तमेतत् उत्तरार्थमेव तर्हि ईहल्यघोरिति । तत्रापि श्नाभ्यस्तयोरित्येव । अतोप्युत्तरार्थमेव तर्हि इद्दरिद्रस्येति । वक्ष्यत्येतद्दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति । अतोप्युत्तरार्थं भियोन्यतरस्याम् । अभ्यस्तस्येत्येव । अतोप्युत्तरार्थमेव तर्हि जहातेश्च । अभ्यस्तस्येत्येव। अतोप्युत्तरार्थमाचहौ । हावित्युच्यते अभ्यस्तस्येत्येव। अतोप्युत्तरार्थमेव लोपोयि । अभ्यस्तस्येत्येव अतोप्युत्तरार्थमेव घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। हावित्युच्यते । तदेव तर्हि प्रयोजनं श्नसोरल्लोप इति । ननु चोक्तं श्नः सार्वधातुक एव अस्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यमिति । अनुप्रयोगे तु भुवास्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्त्तुर्वचनान्मनीषिणः ॥ अनुप्रयोगे तु भूभावे नास्तेरबाधनमिष्यते । ईहामासतुः । ईहामासुः । किं च स्यादृद्यत्र लो-

केक्ङितिभवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । अभ्यस्तमपीति । यत्र नेष्यते लोप इति भावः । यत्र त्वस्ति तत्र भवत्येव लोपः ययतुर्ययुरिति । यायावर इति । ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्त आकारलोपे वरऽ जादेशस्य स्थानिवत्वं निषिध्यते । यदि चात्र श्नाभ्यस्तयोरात इत्यालोपः स्यात् स्थानिवत्वनिषेधोऽनर्थकः स्यात् । ईहल्यघोरितीत्वमत्र प्राप्नोतीति चेद्वक्ष्यमाणाद्दाभावः । एवं तर्हि भाष्यकार आलोपप्राप्तिमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह । नैतदाकारान्तमिति । याय् इति स्थिते सन्यङन्तस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनं ततो या याय् इत्यस्य द्विर्वचनं ततो यायाय् इत्यभ्यस्तमाकारान्तं न भवति।ननु या याय्शब्दस्याभ्यस्तसंज्ञायां यलोपे कृते भवत्येवावशिष्टस्याभ्यस्तसंज्ञा । एवं तर्हि उपदेशग्रहणानुवृत्त्याउपदेशे यदकारान्तमभ्यस्तं त स्यात्लोपो न तु कृते यलोप इति मत्वा परिहार उक्तः । अभ्यस्तस्येत्येवेति । ननु च बिभीवानित्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि छान्दसः क्वसुरिति भाष्यकारस्य दर्शनं छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते । कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोतीति । ननु च नियतकालत्वात् स्थानि-

पः स्यात् । लोपे द्विर्वचनासिद्धिः*।लोपे कृतेनचकृत्वा-द्विर्वचनं न स्यात् । स्थानिवद्भावाद्भविष्यति।स्थानिवदि-ति चेत्कृते भवेद् द्वित्वे ॥ स्थानिवदिति चेत् कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परस्य लोपः । अभ्यासस्य योकारस्तस्य दीर्घत्वं भविष्यति । नैवं सिध्यति । क-स्मात् । प्रत्यङ्गत्वाद्भवेद्धि पररूपम् ॥ न चैवं सिध्यति । कस्मात् । प्रत्यङ्गत्वात्पररूपं प्राप्नोति । तस्मिंश्च कृते लोपः ॥ पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति । दीर्घत्वं बा-धकं भवेत् ॥ तत्रात आदेरिति दीर्घत्वं बाधकं भवि-ष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेपि यथा स्यात् कुरु इति॥श्नसोरल्लोपः॥१११॥ अथात्र तपरक रणं किमर्थम्।इह मा भूत्।आस्ताम् । आसन् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आटोसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ इद्दरिद्रस्य ॥११२॥ दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपः*।दरिद्राते रार्धधातुके लोपो वक्तव्यः। सिद्धश्च प्रत्ययविधौ*। स च सिद्धः प्रत्य-यविधौ । किं प्रयोजनम् । दरिद्राति । दरिद्रः । आका-

वद्भावस्य कृते द्वित्वे लक्षणप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एवादेशरूपमवतिष्ठते इति क-थं लोपप्राप्तिः।उच्यते।पुनःप्रवृत्तिर्लक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रकरणे प्रतिपादितम्। अस्तु तर्हीति । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति वचनात् । अथ वा कृङित्यनन्त-रस्याकारस्य लोपः तत्र येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य लोपः । दीर्घ-त्वमिति । अतआदेरित्यनेन । प्रत्यङ्गत्वादिति । वर्णाश्रयत्वात्पररूपमन्तरङ्गं तत्र कृते अल्लोपे च सतुः सुरिति प्राप्नोति । दीर्घत्वमिति । येननाप्राप्तिन्यायेन पररूपं बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः । कुर्विति । अत्र न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्वं न स्यादिति भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकग्रहणाद्भवति। श्नसोरल्लोपः। आस्तामिति । लङ् ताम्। अल्लोपे च कृते तस्यासिद्धत्वादाट्। नैतदस्तीति । अत्र प्रत्याख्यातं तपरकरणं परस्तात्तु ज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते। श्नसोरत्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्वशासनमिति। इद्दरिद्रस्य। सिद्धश्चेति। आर्ध-धातुकइति विषयसप्तमीत्यर्थः । अकारान्तलक्षण इति । यद्यार्धधातुक इति परसप्तमी स्यात्तदा दरिद्रातीति । दरिद्र इति श्याद्व्यधेति णे कृते द्वयो-

रान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्मा भूदिति । न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते । दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥ अद्यतन्यां वा* । अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् । अदरिद्रासीत् अदरिद्रीत् ॥ अत एक हल्मध्येनादेशादेर्लिटि॥१२०॥णकारषकारादेरेत्ववचनं लिटि*।णकारषकारादेरेत्वं लिटि वक्तव्यम्। नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिटादेशादिं विशेषयिष्यामः । लिटि यः आदेशादिस्तदादेर्नेति । अस्त्यन्यल्लिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । इह मा भूत् । पक्ता । पक्तुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्ङितीति वर्तते । एवमपि पक्वः पक्ववानित्यत्र प्राप्नोति । अभ्यासलोपसन्नियोगेनैत्वमुच्यते न चात्राभ्यासलोपं पश्यामः । एवमपि पापच्यते अत्र प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति।नाप्राप्ते ऽभ्यासविकारएत्वमारभ्यते । तद्यथा । अन्यानभ्यासविका-

---

रनित्ययोः परत्वाद्युच् स्यात् । लोपस्य च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । युक्तस्तु लोपेकृते ऽप्राप्त्यानित्यत्वम् । अथाप्याकृतिपक्षे नित्यत्वादाल्लोपस्तथाप्यदरिद्र इत्यचाच्कावश्यमित्यन्तोदात्तत्वं न स्यात् । ईषद्दरिद्रमित्यातोयुजिति युच्प्रसज्येत । दिदरिद्रासतीति । तन्निपातिर्दरिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाल्लोपपक्ष इडागमः । लोपाभावपक्षे ल्विडभावः । अदरिद्रासीदिति । यमरमेत्यत्रैकाच इत्यधिकारादेकाचः सगिटावित्यकीयमतमित्यनेकाचोपि भवतः। चिणि अदरिद्रि अदरिद्रायीति भवति । अतएक । लिटि य आदेशादिरिति । नत्वसत्वयोरनैमित्तिकत्वाल्लिण्निमित्तकत्वाभावः । अभ्यासलोपसंनियोगेनेति । अभ्यासलोपश्चेति चशब्दः समुच्चये न त्वन्वाचये दीर्घत्वमत्रेति । अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इत्येतत्तु यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्राश्रीयते । यद्यपि कृते दीर्घत्वे एत्वाभ्यासलोपप्रसङ्गस्तथाप्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्दीर्घत्वाप्रसङ्ग इति विकल्पत्वादत्र बाधकत्वाभावः । नाप्राप्त इति । क्व चित् ह्रस्वः क्व चिदत्वादिः शेषश्च प्राप्नोति ।

रानसौ बाधते । एवं दीर्घत्वमपि बाधेत । सत्यमेवैतत् । अभ्यासविकारेष्वपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः प्रकारा भवन्ति । तत्र ह्रस्वहलादिः शेषावुत्सर्गौ तयोर्दीर्घत्वमपवादः । एत्वं च । अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वं भविष्यति । इहापि तर्हि बभणतुः बभणुरित्यभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति । फलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकमभ्यासादेशासिद्धत्वस्य । यदयं फलिभज्योर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अभ्यासादेशः सिद्ध एत्व इति । यद्येवं प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्वाभावः । प्रथमतृतीयादीनामपि तर्ह्यादेशादित्वादेत्वं न प्राप्नोति । पेचतुः । पेचुः । देभतुः । देभुः । न वा शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य । यदयं शसिदद्योः प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । रूपाभेदेन ये आदेशादयो न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति । दम्भ एत्वम् * । दम्भ एत्वं वक्तव्यम् । देभतुः देभुः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । नलोपस्यासिद्धत्वात् । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्वं न प्राप्नोति । नशिमन्योरलिट्येत्वम् । नशिमन्योरलिटि एत्वं वक्तव्यम् । छन्दस्यमिपचोरपि ॥ छन्दसि अमिपचोरपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनेशमे नकेत्येतद्व्ये-

ज्येष्टमध्यमकनीयांस इति । मध्यमापेक्षयोत्सर्गस्य प्रकर्षसद्भावात् कनीयानुत्सर्गोऽल्पतर इत्यर्थः । मध्यमो यः कस्य चिद्बाधकः कस्य चिद् बाध्यः । ज्येष्टो यो बाधकस्यापि बाधकः । असिद्धत्वादिति । पूर्वत्रासिद्धमिति लक्षणेन । चकणतुरित्यादावेव तु प्रतिषेधः स्यात् । पेचतुरिति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचराः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इत्यादेशादित्वम् । वचनं तु रेणतुर्येमतुरित्यादौ चरितार्थम् । अभ्यासे चर्चेति जश्चरोः प्राप्तयोः स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषाया व्यापारदर्शनमिदं प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति । अनेशमिति ।

मानं लिङि पेचिरन् ॥ यजायेजे वपावेपे॥ यज । आयेजे । वप । आवेपे । दम्भएत्वमलक्षणम् ॥ असिद्धत्वान्नलोपस्य दम्भएत्वं न सिध्यति । श्नसोरत्वे तकारेण ज्ञायते त्वेत्वशासनम्॥ अनित्योयं विधिरिति॥थलि च सेटि॥१२१॥थलग्रहणं किमर्थम् । थल्ग्रहणमकिङिदर्थम्*। थल्ग्रहणं क्रियतेऽकिङिदर्थम्।अकिङित्येत्वं यथा स्यात्। पेचिथ । शेकिथ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सेड्ग्रहणमेवात्राकिङिदर्थं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं समुच्चयो यथा स्यात्। थलि च सेटि किङिति च सेटीति । किं प्रयोजनम् । पेचिव । पेचिम । तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । इह कस्मान्न भवति लुल-

लुङ् मिपोमृभाव: । पुषादित्वादङादेश: छन्दसीति पूर्वेणापि संबन्धाद्भाषायामेत्वाभाव: ।एवं तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति। यदि त्विष्यते पृषोदरादित्वाद्भविष्यति । मनेराशिषि चेति वुन्प्रत्यय: । न यासयोरित्यत्राशिषि चोपसंख्यानमितीत्वाभाव:।व्येमानमिति । विपूर्वादमतेस्ताच्छील्यादिषु चानश्छान्दस: शपो लुक् । पेचिरन्निति पचेरन्निति प्राप्ते छान्दसे एत्वक्त्वे क्रियेते । आयेजे इति । लङ् इट् शप्[छन्दस्यपि दृश्यतइति आट् । दम्भएत्वमलक्षणमिति । लक्षणेन न प्राप्नोति नलोपस्यासिद्धत्वादित्यर्थ: । श्नसोरत्व इति । असिद्धत्वस्यानित्यत्वज्ञापनाय तकार: कृत: । नित्ये त्वसिद्धत्वे श्नसन्नित्यादावटोऽसिद्धत्वाल्लोपो न भविष्यतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन तकारेण । तेन सिद्धत्वाभावाद् दम्भ एत्वं सिध्यतीत्यर्थ: । थलि च । थल्ग्रहणमिति । किङिति सेटि एत्वस्य सिद्धत्वात्सेट्ग्रहणमेवाकिङिदर्थं भविष्यति थल् एव च सेडकिङिद् इति प्रश्न: । किङितिचसेटीति।यथा पेचिवपेचिमेति।इदं वचनं न नियमार्थं सेट्येव किङितीति नियमे हि पेचतुरित्यादौ न स्यात् । किं तर्हि । एत्वस्य कालावधारणं क्रियते यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र। तेन पेचिवेत्यादाविटि कृते एत्वाभ्यासलोपौ भवत: । अन्यथैकाच इतीट्प्रतिषेध: प्रसज्येत । यदोपदेशग्रहणमनुदात्तविशेषणं नैकाज्विशेषणं तदाश्रूयमाणादेकाच इतीट्प्रतिषेधेन भाव्यमिति कसृभृ इति सूत्रं विध्यर्थं भवति न तु नियमार्थम्। तत्र पचेरेत्वाभ्यासलोपयो: कृतयोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गे पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यते। किङीति च सेटीति तु कालावधारणार्थे सति पूर्वमिट् ततो एत्वाभ्यासलोपावित्यानुपूर्व्यासिद्धं भवतीति नार्थो वचनेन।लुलविथेति।अवादेशे कृते एकहल्मध्यगतोऽकार इत्येत्वो

विथ। गुणस्य नेति प्रतिषेधात्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति पेचिथ। शेकिथ। गुणस्य यो ऽकार इत्येवमेतद्विज्ञास्यते। एवमपि शशरिथेत्यत्र न प्राप्नोति। गुणस्यैवैषो ऽकारः। कथम्। वृद्धिर्भवति गुणो भवति इति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञको ऽभिनिर्वर्तते। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामेत्वं भवतीति यदयं तॄफलभजत्रपश्चेति तॄग्रहणं करोति॥ राधो हिंसायाम्॥१२३॥ राधादिषु स्थानिनिर्देशः *। राधादिषु स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। एकहल्मध्य इति वर्तते। यद्येवं त्रेसतुः त्रेसुः रशब्दस्यैत्वं प्राप्नोति। अस्तु। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति अकारस्य भविष्यति। अनर्थके ऽलोन्त्यविधिर्नेत्येवं न प्राप्नोति। नैतस्याः सन्ति परिभाषायाः प्रयोजनानि। अथ वा ऽत इति वर्तते। एवमपि राधेर्न प्राप्नोति। आकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। श्नाभ्यस्तयोरात इति। अथ वा श्नसोरल्लोप इत्यत्र तपरकरणं प्रत्याख्यायते। तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते। यदि तदनुवर्तते। अत एकहल्मध्ये नादेशादेर्लिटि। अस्य चेति। अवर्णमात्रस्यैत्वं प्राप्नोति। बबाधे। अकारेण तपरेण ऽवर्णं विशेषयिष्यामः। अ-

प्रसङ्गः। समुदायग्रहणेच लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते न वर्णमात्रग्रहणे। न चायमकारो गुणशब्दाभिनिर्वृत्त इति न शसददेति प्रतिषेधोपि नास्तीति मत्वा प्रश्नः। गुणस्य योकार इति। वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रीयते। लुलविथेत्यादावोकारस्यावादेशविधानाद् गुणस्याकार इति प्रतिषेधः प्रवर्तते। पेचिथे त्यादौ तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाभावः। एवमपीति। गुण एवात्राकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाऽप्रसङ्गः। गुणस्येति। अवयव इत्यर्थः। उः स्थानेण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुणः। राधो। राधादिष्विति। अलोन्त्यस्येति वचनादेत्वमन्त्यस्य प्राप्नोतीत्युपधाया इति वक्तव्यमित्यर्थः। अथ वात इति। ततो भ्रमादीनामेवैत्वमाकारस्य भवति। अकारेणेति। समुच्च-

स्या ऽत इति। इहेदानीमस्येत्यनुवर्तते अत इति निवृत्तम्॥
अर्वणस्त्रसावनञः॥१२७॥मघवा बहुलम्॥१२८॥अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् । अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यम् । किं कारणम्। छान्दसं हि तत्॥दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति । मतुब्वन्योर्विधानाच्च । मतुवनी खल्वपि छन्दसि विधीयेते। छन्दस्युभयदर्शनात्॥ उभयं खल्वपि छन्दसि दृश्यते । इमान्यर्वणः पदानि अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥ इति श्रीमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
पादःपत्॥१३०॥पादउपधाह्रस्वत्वम्*।पादउपाधायाह्रस्वत्वं वक्तव्यम्।द्विपदःपश्य।आदेशे हिसर्वादेशप्रसङ्गः*।आदेशे हि सर्वादेशःप्रसज्येत।सर्वस्य द्विपाच्छब्दस्य त्रिपाच्छब्दस्य च पच्छब्द आदेशः प्रसज्येत।येनविधिस्तदन्तस्येति। तर्हि वक्तव्यम्। न वा निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात् *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशे-

---

येऽत इत्यनर्थकं स्यादिति विशेषणविशेष्यभावाश्रयः । अर्वणः । छान्दसमिति । छन्दसीवनिपाविति वनिबस्ति मतुप् चेति प्रत्ययद्वयेन रूपद्वयसिद्धत्वान्नार्थः सूत्रद्वयेन । तच्चैतस्मात्सर्वच रूपद्वयप्रसङ्गो ऽत आह । दृष्टानुविधिरिति । भाषाशब्दा अपि नियतविषयाः । किं पुनश्छान्दसाः । तत्र ऋ इत्यस्य विचि गुणे अरिति रूपं तस्मान्मतुप्यर्वन्तावित्यादि भवति । वनिप्यर्वण इत्यादि भवति । मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये यथाविषयं रूपद्वयं सिद्धम् । एवं चार्वन्मघवन्शब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।
पादः पत् । आदेशे हीति । पादन्तस्याङ्गस्य पदादेशो विधीमानो ऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति । नवेति । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याय्यते तथापि यो निर्दिश्यते यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैव षष्ठी स्थानेयोगेति वचनादादेशो न तु प्रतीयमानस्य। यद्यप्युच्चार्यमाणस्यानुकरणस्यादेशेन संबन्धाभावस्तथा-

षः । एषा वा परिभाषा क्रियते उपधाह्रस्वत्वं वोच्यते । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि प्रयोजनानि । प्रयोजनं सुप्तिङादेशेषु ॥ सुप् । कुमार्याम् । किशोर्याम् । खट्वायाम् । मालायाम् । तस्याम् । यस्याम् । आड्याट्स्याट्सु कृतेषु आड्याट्स्याट्कस्याम्प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । इदमिह संप्रधार्यम् । आड्याट्स्याटः क्रियन्तामामिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाम् । नित्या आड्याट्स्याटः । कृतेष्वामि प्राप्नुवन्त्यकृतेपि । अनित्याआड्याट्स्याटः । कथम् । अन्यस्य कृते आमि प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाम् । इदं तर्हि यस्यै तस्यै स्याटि कृते सस्याट् कस्य स्यैभावः प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति नदोषो भवति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । स्याटा व्यवहितत्वात् । सुप् । तिङ् । अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदितेति इटि कृते सेट्कस्य तांतंतामादेशाः प्राप्नुवन्ति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। इदमिह संप्रधार्यताम् ।

प्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वादेवमुक्तम्।तत्र यथालोन्त्यस्येति वचनाद्रुहः प इत्युक्ते रुहिहकारस्य पकारो भवति । एवं पाच्छब्दप्रत्यायिततदन्तसमुदायावयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः । न दोषो भवतीति । अत्रैवं वक्तव्यम्। यो निर्दिश्यते तस्यागमैर्व्यवधानादाम्न प्राप्नोति । अत एव परत्वाश्रयेणाव्यवधानं कर्तुमाह । इदमिहेति । आडादीनामवकाशः । खट्वायाः । कुमार्याः । सर्वस्या इत्यामो ऽवकाशः । कृतेष्वाडादिषु वचनाद्व्यवधानेपि प्रवर्तनात् । यदि तु नाप्राप्तेष्वाडादिष्वादेश आरभ्यते इत्युच्यते । ततोपवादत्वादामा तेषां बाधः प्राप्नोति इत्यागमानामादेशस्य चात्र समावेश एष्टव्यः । सेट्कस्येति ।

इट् क्रियतां तांतंताम इति । किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिडागमः अन्तरङ्गास्तांतंतामः । इदं तर्हि क्रियास्ताम्। क्रियास्तम्। क्रियास्त। क्रियास्म्। यासुटि कृते सयासुट्कस्य तांतंतामः प्राप्नुवन्ति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवतीति। ल्यब्भावे च ॥ ल्यब्भावे च प्रयोजनम्। प्रकृत्य। प्रहृत्य। क्त्वान्तस्य ल्यप्प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। त्रिचतुर्युष्मदस्मत्त्यदादिविकारेषु प्रयोजनम्॥ अतितिस्रः। अतिचतस्रः। त्रिचतुरन्तस्य तिसृचतसृभावः प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। युष्मद् अस्मद् अतियूयम्। अतिवयम्। युष्मदस्मदन्तस्य यूयवयौ प्राप्नुतः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। त्यदादिविकारः। अतिस्यः। उत्तमस्यः। अत्यसौ। उत्तमासौ। त्यदाद्यन्तस्य त्यदादिविकाराः प्राप्नुवन्ति। किमन्तस्य कादेशः प्राप्नोति। अतिकः। परमकः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। उदस्थोस्तम्भोः पूर्वत्वे प्रयोजनम्॥ उदस्थात्। उदस्थाताम्। अटि कृते साट्कस्य पूर्वसवर्णः

प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार इत्यस्मिन् पक्षे ऽवध्यनुपादानाद् व्यवधानात्तामादीनामप्रसङ्ग इति नोच्यते। अन्तरङ्गा इति। प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकारात्तामादयोऽन्तरङ्गाः। क्रियास्तामिति। परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा यासुटि कृते तामादयः। क्त्वान्तस्येति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धातुप्रत्ययसमुदायस्य ल्यपः प्रसङ्गः। क्त्वाद् ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्येषा तु परिभाषा ऽनञ्पूर्व इति वचनान्नोपतिष्ठते। सामान्यशब्दस्यापि ल्यपः प्रकरणाद्यपेक्षस्य विशेषावसायहेतुत्वं स्यात्। अतिस्य इति। शोभनः स्य इत्युत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषो द्रष्टव्यः। उपसर्जने तु त्यदाद्यत्वाभावः। अत्र पदाङ्गाधिकार इति वचनात्तदन्तस्य समुदायस्यातिशब्दतकारस्यापि तदोः सः साविति सत्वप्रसङ्गः। अत्वं त्वलोन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्यैव भवति इति तत्र विशेषाभावः। परमक इति। अनेकाल्-

प्राप्नोति उदः स्थास्तम्भोरिति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। अटा व्यवहितत्वात्। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। उक्तं षष्ठी स्थाने योगेत्यस्य वचने प्रयोजनम्। षष्ठ्यन्तं स्थानेन युज्यते। यतः षष्ठी उच्चारितेति॥वाह ऊठ्॥१३२॥ऊडादिः कस्मान्न भवति। आदिष्टिद्भवतीत्यादिः प्राप्नोति। संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थाने क्रियते। यद्येवं; वाह ऊड्वचनानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात् *। वाह ऊड्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। संप्रसारणेन कृतत्वात्। संप्रसारणेनैव सिद्धम्। का रूपसिद्धिः। प्रष्ठौहः पश्य। गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात् *। प्रत्ययलक्षणत्वाद्गुणो भविष्यति। एज्ग्रहणाद्वृद्धिः *। एज्ग्रहणाद्वृद्धिर्भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाह ऊठं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा

त्वात्सर्वादेशः कः प्राप्नोति। ननु सत्वविधौ त्यदादीनामिति न स्थानषष्ठी। का तर्हि तदोरित्येषेति। कथं सत्वमतिप्रसङ्गतकारस्य परिक्रियते। एवं तर्हि त्यदादीनां गणसन्निविष्टानां यौ निर्दिश्येते तकारदकारौ तयोः सत्वविधानादतिप्रसङ्गाभावः। वाह ऊठ्। ऊडादिरिति। यद्यपि च्छ्वोः शूडित्यत्रास्य ठित्वं प्रतिपादितं तथापि यथाश्रुतं गृहीत्वा प्रश्नः। संप्रसारणमित्यनेनेति। वाक्यस्य भाविवर्णस्य वा संप्रसारणसंज्ञायां विज्ञायमानायां यणः स्थाने ऊड् भवति। अथ यण आदिरूठ् कस्मान्न भवति। संप्रसारणप्रदेशान्तरेषु यण इति स्थानषष्ठ्याश्रयणादिहापि स्थानषष्ठ्येव युक्ता। यथोक्तं सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्तीति। कित्करणन्तु वृद्ध्यर्थम्। यद्येवमिति। प्रष्ठवाह् शस् इति स्थिते वकारस्य संप्रसारणे पूर्वकादेशे च कृते गुणो ओकारो ण्विप्रत्ययाश्रयः। तथा वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां प्रष्ठौह इत्यादि सिध्यति। अनकारान्ते चोपपदे छन्दसि ण्विर्न दृश्यत इति शाल्यूह इत्यादिसिद्ध्यर्थमप्यूड्विधानं नोपपद्यते। सत्यपि वा प्रयोगे वह्यर्थे प्रवर्तमानस्योहतेः क्विपि शाल्यूह इत्यादि भविष्यति। उपसर्गेऽप्युपपदे वहेर्ण्विः छन्दसि नास्ति। यतो वृद्धिबाधकं पररूपं प्रसज्येतेत्यूठ्विधानं सार्थकं स्यात्। एवं तर्हीति। संप्रसारणं यजादिप्रत्ययनिमित्तभसंज्ञाश्रयत्वाद्बहिरङ्गमन्तरङ्गे व्याश्रये गुणे कर्तव्येऽसिद्धमिति गुणो न

असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पचावेदम्। पचामेदम्। असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्याद्गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं न भवति॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते॥ १३३॥ श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्॥ श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनकारान्तस्य मा भूत्। मघवता। मघवते। तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्यति। एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति। यत्तावदुच्यते नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। उक्तं वा॥ किमुक्तम्। उक्तमेतदवर्णस्तृमघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तद् इति। यदप्युच्यते। तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येति एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति। लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्। न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति। अथ वोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। श्वयुवमघोनामतद्धिते। अल्लोपः। अकारस्य च लोपो भवति। ततो ऽनइत्युभयोः शेषः।

स्यात्तदभावे रूपं न सिध्येदित्यूठ्विधानमसिद्धपरिभाषां ज्ञापयति। ननु नैतज्ज्ञापकसाध्यं लोकतः सिद्धत्वात्। प्रत्यङ्गवर्ती हि लोकः। नैतदस्ति। यत्र युगपदन्तरङ्गबहिरङ्गयोः प्राप्तिस्तत्र लौकिकन्यायाश्रयणाद्बलवत्त्वन्तरङ्गम्। इह तु बहिरङ्गनिमित्तमन्तरङ्गमिति लौकिकन्यायानवतारः। श्वयुव। श्वादीनामिति। मघवा बहुलमिति त्रादेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्मघवतेत्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः। अवर्णा इति। मघवच्छब्दो मतुबन्त इत्यर्थः। न वा विभक्ताविति। यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य संप्रसारणं विधीयते तथापि विभक्तौ विधीयत इति लिङ्गविशिष्टपरिभाषानुपस्थानम्। अन इत्युभयोः शेष इति। समुदायापेक्षणात्। न च त्रादेशे कृते अन्नन्तत्वमस्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनाप्यन्नन्तत्वं नास्ति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। युवतिशब्दोऽप्यन-

अयुवः॥षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि॥१३५॥अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहो स्विन्नियमार्थम्। कथं वा अल्लोपार्थं कथं वा नियमार्थम्। यद्यविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्। अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो नियमार्थम् *। अत उत्तरं पठति। षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम्। षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियते अल्लोपार्थम्। अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः स प्रकृतिभावः। अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभावे उपधालोपप्रसङ्गः*। अवधारणे हि सति अन्यत्र प्रकृतिभावे उपधालोपः प्रसज्येत। कथम्। यदि तावदेवं नियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणीति। एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्। सामनो वैमन इति। ताक्ष्णय इति च प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात्। षपूर्वादीनामण्येवेति। एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् ताक्ष्णय इति। सामनो वैमन इत्यत्र तु प्राप्नोति। अथाप्युभयतो नियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणि अण्येव षपूर्वादीनामिति। एवमपि सामन्यो वैमन्य इति प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते षपूर्वादीनां पूर्ववचनमल्लोपार्थमवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसङ्ग इति॥ आतो धातोः॥१४०॥ आतोनापः*। अतो-

---

न्तो न भवतीति तस्यापि संप्रसारणाभावः। षपूर्व। अथेति। किमिदं विध्यर्थमथ नियमार्थमिति प्रश्नः। यद्यविशेषेणेति। प्रकृत्यैकाजित्यादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकविध्यपेक्षो न तु वृद्धिगुणापेक्षः। तत्प्राकरणिकानि कार्याणि भेदेनापेक्षेरन् अभेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिः। अविशेषेणेति। अल्लोपटिलोपसमुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते। ताक्ष्णय इति। तक्ष्णोपत्यमिति सेनान्तलक्षणेति ण्यः। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः। अस्मान्नियमादल्लोपाभावः। सामन इति। सास्यदेवतेत्यण्। अत्रान्निति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावेऽल्लोपप्रसङ्गः। अथापीति। तन्त्रस्यावृत्तेर्वाश्रयणात्। सामन्य इति।

ऽनाप इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति। अनाप इति किम्। खट्वायाम्। मालायाम्। यद्यनाप इत्युच्यते कथं क्त्वायामिति। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। क्त्वायां च प्रतिषेध इति। यद्येवं, नार्थोऽनाप इत्यनेन। कथम्। समासे ऽञ्पूर्वेक्त्वोल्यबिति निपातनादेतत्सिद्धम्। कथम्। हलः श्नः शानज्झाविति। एतदपि निपातनात्सिद्धम्। अथ वा योगविभागः करिष्यते। आतः। आकारलोपो भवति। ततो धातोः। धातोश्चाकारस्य लोपो भवतीति॥ अन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥१४१॥ मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे*। मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसङ्क्तव्यः। इहापि यथा स्यात्। त्मन्या समञ्जन्। त्मनोरन्तरस्य इति। यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते कथमात्मन एव निर्मिमीष्व इति। तस्मान्नार्थः प्रत्ययमात्रे लोपेन। कथं त्मन्या समञ्जन्। त्मनोरन्तरस्य इति। छान्दसत्वात्सिद्धम्। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। आदिग्रहणानर्थक्यमाकारप्रकरणात् *। आदिग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। अकारप्रकरणात्। अत इति वर्तते। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्म-

---

तत्र साधुरिति यत्। आतो। समास इति। ननु सौत्रोयं निर्देश इति किं तदर्थेन योगविभागेन। एवं तर्हि यदा वैयाकरणाअनुकरणशब्दैर्व्यवहारमिच्छन्ति तदर्थो योगविभागः। ते हि साधुभिर्व्यवहरमाणा अभ्युदयभाजो भवन्ति। क्त्वायामिति। निपातनाल्लोपाभावो याडागमश्च। सामान्यापेक्षं च निपातनं सप्तम्यपेक्षम्। क्त्वाया इत्यपि भवति। ततो धातोरिति। इदं नित्यार्थं सत्पूर्वेण विकल्पं ज्ञापयति। सा च व्यवस्थितविभाषेत्याबन्तस्याल्लोपाभावोऽन्यस्य यथाप्रयोगं विकल्पः। क्व चित् स्त्रीलिङ्ग पुंल्लिङ्गाश्रयं क्त्वाया क्व इत्यादिरूपद्वयं व्याचक्षते। मन्त्रे। आङिति पूर्वाचार्यप्रक्रियैकवचनग्रहणादव्याप्तिं मत्वाह। मन्त्रेष्विति। त्मन्येति। सप्तम्येकवचनस्य स्थाने याशब्द आदेशः। छान्दसत्वादिति। यथा भ्रिवाचद्रस्येति प्राप्ते भ्रिवाउद्रस्येति रेफलोपः। एवमिहाका-

नः॥ ति विंशतेर्डिति॥१४२॥तिग्रहणं किमर्थम्। न विंशतेर्डिति लोप इत्येवोच्येत। नैवं शक्यम्। विंशतेर्डिति लोप इतीयत्युच्यमाने ऽन्त्यस्य प्रसज्येत। सिद्धोन्त्यस्य यस्येति लोपेनैव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति। कुतो नु खल्वेतत्। अनन्त्यार्थ आरम्भे तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरङ्गस्येति। तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम्। अथ क्रियमाणेपि तिग्रहणेन्त्यस्य कस्मान्न भवति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति। टेः॥१४३॥अभस्योपसंख्यानम्*। अभस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्।उपसरजो मन्दुरज इति। तर्हि वक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। कथमुपसरजो मन्दुरज इति। डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्*।अभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति॥नस्तद्धिते॥१४४॥नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम्*।नकारान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिन्पीठसर्पिन्कालापिन्कौथुमिन्तैतिलिन्जाजलिन्लाङ्गलिन्शिलालिन्शिखण्डिन्सूकरसद्मन्सुपर्वन् इत्येतेषामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सब्रह्मचारि-

---

रलोपः। एवं च ब्रुवता सूत्रमेव प्रत्याख्यातम्। सति त्वारम्भे नार्थ आदिग्रहणेन। आतो धातोरित्यत आत इत्यनुवर्तनात्। तिविं:। कुतो नु खल्विति। वचनसामर्थ्यादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थानात्समुदायस्यैव षष्ठीनिर्देशाल्लोपः प्रसज्येत न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य। तिग्रहणे तु सति तेर्लोपो भवति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति। नानेन परिभाषाया व्यापारः कथ्यते। नहि निर्दिश्यमानपरिभाषा अलोन्त्यस्यादेःपरस्येत्ये तयोर्बाधिका। एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात्। तस्मात्तिग्रहणसामर्थ्यादलोन्त्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य लोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः। टेः। डित्यभस्यापीति। चुटू इति वचनादित्संज्ञा तावड्डकारस्य प्रवर्तते। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंजे इति निर्देशात्। ततश्चानुबन्धकरणसामर्थ्याद् भस्येति प्रकरणमिह बाध्यते। नस्तद्धिते। नकारान्तस्येति।

न्। सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः। सब्रह्मचारिन्। पीठसर्पिन्।पैठसर्पाः। पीठसर्पिन्। कलापिन्।कालापाः।कलापिन् । कौथुमिन्। कौथुमाः। कौथुमिन्। तैतिलिन्।तैतिलाः। तैतिलिन्।जाजलिन्। जाचलाः। जाजलिन् । लालाङ्गलिन्। लाङ्गलाः। लाङ्गलिन्। शिलालिन् । शैलालाः । शिलालिन्। शिखण्डिन् । शैखण्डाः । शिखण्डिन् । सूकरसद्मन् । सौकरसद्माः । सूकरसद्मन् । सुपर्वन् । सौपर्वाः । सुपर्वन् । चर्मणः कोशे *। चर्मणः कोश उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चार्मः कोशः । अश्मनो विकार उपसंख्यानम् *। अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अश्मनो विकार आश्मः । शुनः संकोचे* । शौवः संकोचः । अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थम् *। अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सायंप्रातिकाद्यर्थम् । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । शाश्वतिके प्रतिषेधो वक्तव्यः*। न वक्तव्यः। निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । येषां च विरोधः शाश्वतिक इति । एवं तर्हि शाश्वते प्रतिषेधो व-

इनण्यनपत्ये अन्निति च प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम् । सब्रह्मचारिण इति । तस्येदमित्यण् । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी पूर्ववदण् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनोणित्यण् । ततोध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । कौथुमिना प्रोक्तमधीयते कौथुमाः। तेन प्रोक्तमित्यण् । पूर्ववत् द्वितीयस्याणो लुक् । तैतिलिजाजलिलाङ्गलिप्रोक्तमध्ययनं साहचर्यात्तैतिल्यादिशब्दैरुच्यते । तेभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्यण् प्रत्ययः । तेन प्रोक्तमित्यत्र तु शैषिकेर्थे वृद्धाच्छ इति छः प्रसज्येत । केचित्तु तितिलशब्दमत्राधीयते । चार्म इति । तस्य विकार इत्यण् । शौव इति । तस्येदमित्यण् । स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इत्येतत्तु प्रत्याख्यातम्। अत्र परत्वाद्वृद्धौ प्राप्तायां द्वारादीनामिव तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः क्रियते । संकोचादन्यत्र शौवन इति । विकारावयवोः प्राण्यपि प्रकृतिभावाच्छौव इत्येव भवति । सायंप्रातिक इति । सायंप्रातःशब्दाद् द्वन्द्वाट्ठञिति ठञ्प्रत्ययः । यथाकथं चित्कालशब्दादपि ठञ् भवतीति कालसमुदायवा-

क्तव्यः। शाश्वतम्। नस्तद्धिते॥ यस्येति च॥१४८॥ इवर्णस्ये-
ति किमुदाहरणम्। हे दाक्षि। दाक्ष्या। दाक्षेयः। हे
दाक्षि इति। यदि लोपो न स्यात्परस्य ह्रस्वत्वे कृते स-
वर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत। दाक्ष्या इति। यदि लोपो न
स्यात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत। दा-
क्षेय इति। यदि लोपो न स्यात्परस्य लोपे कृते पूर्वस्य
श्रवणं प्रसज्येत। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। सवर्ण-
दीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि अतिसखेराग-
च्छति। अतिसखेः स्वम्। यदि लोपो न स्याद् उपस-
र्जनह्रस्वत्वे कृते असखीति प्रतिषेधः प्रसज्येत। यस्ये-
त्यादौ श्यां प्रतिषेधः *। यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधो व-

चिनोऽपि ठञ्भवति। पौनः पुनिक इति। पूर्ववट्ठञ्। आदिशब्दः प्रकारे टि-
लोपदर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इति आरातीयः शाश्वतिक इत्यत्र टिलो-
पाभावाः। निपातनादिति। अत एव निपातनात्तान्तादिति कादेशाभावः।
शाश्वतमिति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण्प्रत्ययः। यस्येति च। सवर्णदीर्घत्वे
लोपे वा नास्ति विशेष इति मत्वा पृच्छति। इवर्णस्येति। हे दाक्षीति। दाक्षि-
शब्दादितोमनुष्यजातेरिति ङीषि कृते तस्य संबुद्धौ ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घस्य
श्रवणप्रसङ्गः। ननु चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कृते ह्रस्वो भविष्यति। एवं त-
र्हि वार्णादाङ्गं बलीय इति ह्रस्वत्वं मन्यते। दाक्षि ई आ इति स्थिते शब्दति-
प्रतिषेधात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य यणादेशप्रसङ्गः। सवर्णदीर्घस्यापूर्वविधि-
त्वात्तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य नास्ति स्थानिवत्त्वम्। यणादेशेऽपि कर्तव्ये वर ई
इति इकारप्रश्लेषाद्दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्वनिषेधः दाक्षी ई इति स्थिते स्त्री-
भ्यो ढगिति ढकि कृते परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः। परलोपस्य स्था-
निवद्भावात्तद्धितनिमित्तस्य लोपस्याप्रसङ्गात्। नैतानीति। यत्राङ्गवार्णयोर्युग-
पत्प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति भावः। यण्ढकौ त्वाङ्गौ न भवतः।
इदं तर्हीति। सखिशब्दात्सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीषि कृते सखीमति-
क्रान्त इति प्रादिसमासे कृते लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादसति टचि
गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। तत्रासतीकारलोपे एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावाद् घिसंज्ञा-
प्रतिषेधः स्यात्। प्रसज्यप्रतिषेधे चायं दोषो न तु पर्युदासे तदन्तस्य सखिश-
ब्दादन्यत्वाद् घिसंज्ञायाः सिद्धत्वात्। ङीषि तु लोपे कृते ह्रस्वत्वे च कृते ला-
क्षणिकत्वात्सखिरूपस्य घिसंज्ञायाः प्रतिषेधाभावः। काण्ड इति। यचि भ-

क्तव्यः। काण्डे सौर्यं नाम हिमवतः शृङ्गे। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इह श्यामित्यपि प्रकृतं नेत्यपि। तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। यस्येत्यादौ लोपो भवति श्यां न। इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन*। इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन। इयङुवङोरवकाशः। श्रियौ। श्रियः। भ्रुवौ। भ्रुवः। लोपस्यावकाशः। कामण्डलेयः। भाद्रबाहेयः। इहोभयं प्राप्नोति। वात्सप्रेयो लैखाभ्रेयः। लोपो भवति विप्रतिषेधेन। गुणवृद्धी च *। गुणवृद्धी चेयङुवङ्भ्यां भवतो विप्रतिषेधेन। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता। गौः। इयङुवङोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चयनम्। चायकः। गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। नवेयङुवङादेशस्यान्यविषयवचनात्*। न वार्थो विप्रतिषेधेन किं कारणम्। इयङुवङादेशस्यान्यविषये वचनात्। इयङुयङादेशः अन्यविषये आरभ्यते। किंविषये। यणादेशविषये। यथैव यणादेशं बाधते। एवं गुणवृद्धी अपि बाधेत। तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधः। तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। मध्ये ऽपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तइत्येवमियङुवङादेशो यणादेशं बाधिष्यते। गुणवृद्धी न बाधिष्यते। यस्येति च॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य

मिति भत्वाल्लोपः प्राप्नोति। सौर्यं इति। सूर्येणैकदिगिति तेनैकदिगित्यण्। तत्र यस्येति चेत्यकारलोपः प्राप्नोति सूर्यतिष्येति यलोपश्च। यथा तु वक्ष्यते सूर्यमत्स्ययोर्ड्यामिति तथात्र यलोपस्याप्रसङ्गः। इह श्यामिति। विभाषा ङिश्योरित्यतः श्यीग्रहणं न संयोगाद्वमन्तादित्यतो नेति चानुवर्तते। तेन वाक्यभेदेन श्यां कार्यं प्रतिषिध्यते। कामण्डलेय इति। चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ्। एवं वात्सप्रेय इति लैखाभ्रेय इति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। इयङुवङोरादेश इति। षष्ठीसमासः। यथेहेयङुवङौ सर्वत्रान्यपूर्वकौ नैवं गुणवृद्धी इति विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। सूर्य। सौरीति। तेनैकदिगित्यण्। तदन्तान्ङीप्। इकारे

उपधायाः॥१४९॥सूर्यादीनामणन्ते ऽप्रसिद्धिरङ्गान्यत्वात्*। सूर्यादीनामणन्ते ऽप्रसिद्धिः। सौरी बलाका। किं कारणम्। अङ्गान्यत्वात्। अणन्तमेतदङ्गमन्यद्भवति। लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम्। स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वं भवति। सिद्धं तु स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। अङ्गान्यत्वात्। अन्यो हि सूर्यशब्दः। अन्यः सौर्यशब्दः। नैष दोषः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्येवं भविष्यति। उपधाग्रहणानर्थक्यं च*। स्थानिवद्भावे चेदानीं प्रतिषिद्धे उपधाग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्त्य एव हि सूर्यादीनां यकारः। कियातमेतद्भवति। सुष्ठु यातम्। साधु च यातम्। यदि प्राग्भादसिद्धत्वम्। अथ सह तेनासिद्धत्वम्। असिद्धत्वाल्लोपस्यानन्त्यो यकारो भवति। यद्यपि सह तेनासिद्धत्वम्। एवमपि न दोषः। नैवं विज्ञायते सूर्यादीनाम-

---

परतोऽत्र सूर्यशब्दोऽङ्गं न भवति। किं तर्हि अणन्तमिति यकारलोपाप्रसङ्गः। पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चाविधानादन्यत्र ङीपि कृते सूर्यशब्दोऽङ्गमीकारे भवतीति तत्रैव लोपः स्यात् सूरीति। अङ्गान्यत्वादिति। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। यलोपविधिमिति। उपधाविधिं प्रति नेति तु प्रतिषेधः प्रत्ययविधावेव। स्थानिवत्वनिषेधे चावशिष्टस्याङ्गसंज्ञायामेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् यलोपः सिध्यति। अन्त्यएवेति। अकारद्वयलोपे सति यकारस्यान्त्यत्वात्। तत्र यान्तानां सूर्यादीनां लोपो भवतीत्युच्यमाने अलोन्त्यस्येति यकारस्यैव भविष्यति। यग्रहणं तु न प्रत्याख्यायते। तदन्तरेण यान्तत्वाभावादुत्तरार्थत्वाच्च यग्रहणस्य। यातमिति। गतं ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः। साधु च यातमिति। अनेन सिद्धेर्दार्ढ्यं प्रतिपाद्यते। यदि प्रागिति। अकारद्वयलोपस्य सिद्धत्वादन्त्यो यकारो भवति। अथेति। ईतिअकारलोपस्य समानाश्रयस्यासिद्धत्वाद्यान्तत्वाभावः। ततश्चोपधाग्रहणं कर्तव्यम्। यद्यपीति। न चोपधाग्रहणं क्रियते नापि सूर्यादीन्यङ्गत्वेन विशेष्यन्त इत्यर्थः। ईति तद्धिते च यदङ्गमनाश्रितरूपविशेषं तस्य यकारस्य

ङ्गानां यकारलोप इति । कथं तर्हि । अङ्गस्य यलोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार इति । एवमपि सूर्यचरी । अत्र प्राप्नोति । तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । विषयपरिगणनं च*। विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् । सूर्यमत्स्ययोङ्र्याम्*। सूर्यमत्स्ययोङ्र्यामिति वक्तव्यम् । सौरी । मत्सी । सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेति वक्तव्यम्*। सौरी । सौरीयः । आगस्ती । आगस्तीयः । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि *। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्यः । तैषम् । पौषम् । अन्तिकस्य तसिकादिलोपश्चाद्युदात्तत्वं च*। अन्तिकस्य तसि कादिलोपो वक्तव्यः आद्युदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अन्तितो न दूरात् । तमे तादेश्च *। तमे तादेश्च कादेश्च लोपो वक्तव्यः । अग्ने त्वं नो अन्तमः अन्तितमे अवरोहति । तसीत्येष न वक्तव्यो दृष्टो दाशतये पि हि । द्यौलोपोन्तिषदित्यत्र । अन्तिषत् । यथा ऽद्यौ येन्त्यथर्वसु॥१॥ अन्ति ये च दूरके । सूर्य ॥ बिल्वकादिभ्य-

---

लोपः स चेद्यकारः सूर्याद्यवयवो भवतीति सूत्रार्थः । सूर्यचरीति । सूर्यस्य स्त्री सूरी सा भूतपूर्वेति चरट्प्रत्ययः । तसिलादिष्विति पुंवद्भावः । सूर्यमत्स्ययोरिति । मत्स्यस्य ड्याम् । सूर्यागस्त्ययोश्छे चेत्येवं सिद्धेऽर्थप्रदर्शनपरत्वाल्लाघवेऽनादरः कृतः । सौरीय इति । सौर्यस्यायमिति वृद्धाच्छः । अगस्त्यस्यापत्यमिति ऋष्यण् तदन्तान्ङीप् छश्च । नक्षत्राणीति । नक्षत्रसंबन्धिन्यणीत्यर्थः । तिष्यपुष्ययोरित्युभयोपादानात्सिध्यशब्दस्य यलोपाभावः । अन्तित इति । अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । तादेश्चेति । चकारात्कादेश्च । यदा तादेस्तदान्तमः कादिलोपे त्वन्तितमः । तसीत्येष इति । कादिलोपस्य बहुलमित्येव विषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः । दाशतय इति । दशावयवा अस्य दशतयस्तत्र भवो दाशतयः । चतुःषष्ट्याख्यो ग्रन्थः । द्यौलोप इति । द्युशब्देनोत्तरपदं पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्योच्यते । अन्तिके सीदतीति सत्सूद्विषेति क्विप् । पूर्वपदादिति षत्वम् । अद्याविति । अनुत्तरपद इत्यर्थः । यो यत्प्रत्यये परतोन्तीति कृतकादिलोपोन्तिकशब्दो गृह्यते अथर्ववेदे । अन्तिके भव इति भवेच्छन्दसीति यति कृते अन्तिय इति भवति । कादिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाद्यस्येति लोपो न भवति । बिल्व । कुग्ग्रहणमिति । कृतकुगागमस्य निर्देशाच्छ एव ग्रहीष्यतइति भावः । बिल्वकेभ्य इति ।

श्छस्य लुक् ॥१५३॥ छग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इह कस्मान्न भवति बिल्वकेभ्यः। भस्येति वर्तते । एवमपि बिल्वकायेत्यत्र प्राप्नोति । तद्धितस्येति वर्तते । एवमपि बिल्वकस्य विकारः अवयवो वा बैल्वकः । अत्र प्राप्नोति । तद्धिते तद्धितस्येति वर्तते । एवमपि बिल्वकीयायां भवो बैल्वकः । बैल्वकस्य किं चिद्ध दैल्वकीयम् । अत्र प्राप्नोति । न सबिल्वकात् ॥ बिल्वकादिभ्यो यो विहित इत्युच्यते । न चासौ बिल्वकशब्दाद्विहितः । किं तर्हि । बिल्वकीयशब्दात् । एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा । सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावे उभयोरप्यभाव इति । तस्माच्छग्रहणं कर्तव्यम् । छस्यैव लुग्यथा स्यात्कुको मा भू-

---

बिल्वशब्दादल्पादावर्थे कप्रत्यये सति छग्रहणे कुगागमनिर्देश एव न निश्चीयेतेति कप्रत्ययान्तादपि परस्य भ्यसो लुक्प्रसङ्गः। भस्येति वर्तत इति । तत्रार्थाद्विभक्तिविपरिणामे सति भसंज्ञकेभ्यः परस्य लुग् भवति । बैल्वक इति । अनुदात्तादेश्चेत्यञ् । तद्धित इति । नस्तद्धित इत्यतस्तद्धित इति वर्तते । तेन बिल्वकादिभ्यो भसंज्ञकेभ्यः परस्य तद्धितस्य तद्धितेपरे लुग्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते। एवमपीति। बिल्वा विद्यन्ते स्यामिति उत्करादिभ्यश्छः। नडादीनां कुक् चेति छः कुगागमश्च। ततस्तत्र भव इत्यण् । तस्मिन्परतश्छस्य लुक् । ततो वृद्धाच्छः। असति छग्रहणे छे परतोऽणोलुक्प्रसङ्गः। ततश्च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्वृद्ध्यभावे रूपं न सिध्येत् । न स बिल्वकादिति । विहित इति शेषः । बिल्वकादिभ्यो यो विहित इति बिल्वकादिभ्य इत्यागन्तुनाकारेण कृतकुगागमनिर्देशः। तेनायमर्थः। भाविकुगागमेभ्यो बिल्वकादिभ्यो यो विहितः प्रत्ययस्तस्य तद्धिते लुग् भवति । न च छादन्यो भाविकुगागमेभ्यो बिल्वादिभ्यः प्रत्ययो विधीयते इति नार्थश्छग्रहणेन । एवं तर्हीति । छग्रहणं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुगागमो मा भूदनिष्टं तदित्येवमर्थं क्रियते । यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तदा कुको नैव निवृत्तिः प्राप्नोतीति किं तदभावार्थेन छग्रहणेन । क चित्त्वेषा परिभाषा नाश्रीयते। यथा श्यैनेय इत्यादौ यस्येति लोपेन निवृत्तोऽपी कारे तत्सं नियुक्तो नकारो न निवर्तते । तथा च स्त्रियाः पुंवदित्यत्रोक्तम् । एतभार्य इत्यत्र पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य निवृत्तिः क्रियते। अर्थस्य त्वनिवृत्तत्वान्नकारस्य श्रवणं प्रसज्येतेति। त-

दिति॥तुरिष्ठेमेयः सुः॥१५४॥तुः सर्वस्य लोपो वक्तव्य :अन्त्यस्य मा भूदिति । स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः।सर्वलोपस्य विज्ञानमन्त्यस्य वचनानर्थक्यात् *। तुः सर्वलोपो विज्ञायते । कुतः । अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात् । अन्त्यस्य लोपवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सर्वस्य भविष्यति। अथ वा लुक् प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते। अशक्यो लुगनुवर्तयितुम् । किं कारणम् । विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणदर्शनात्*। विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणो दृश्यते। विजयिष्ठः। आसुतिंकरिष्ठः॥ टेः॥१५५॥णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य*।णौ प्रातिपदिकस्येष्ठवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम्। पुंवद्भावार्थम् । एनीमाचष्टे एतयति । श्येतयति । रभावार्थम् । पृथुमाचष्टे प्रथयति म्रदयति । टिलोपः । पटमाचष्टे पटयति । यणादिपरार्थम् । दूरमाचष्टे दवयति। किं पुनरिदं परिगणनमाहो स्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । प्रादयोपि ह्रीष्यन्ते । प्रियमाचष्टे प्रापयतीति । भा-

---

था च श्रोत्रियस्य यलोपश्चेति घे विनिवृत्तेपि श्रोत्रभावो न निवर्तते इति । तत्रानित्यापरिभाषेति प्रतिविधेयम् । तुरि । तुः सर्वस्येति । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपो नत्वलोन्त्यस्येत्यर्थः। अन्त्यस्य लोप इति । टेरित्येवान्त्यलोपस्य सिद्धत्वात् । विजयिष्ठेति । विजेतृशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन् प्रत्ययः । तस्य लुकि सति न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् पूर्वं तु गुणो न प्रवर्तते। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति वचनात् । करिष्ठ इति । तृन्नन्तादिष्ठन् प्रत्ययः । टेः । णाविति । प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम् । तेन बह्वन्याचष्टे भावयतीति णिचोपि यिण् भवति । तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं सन्नियोगशिष्टत्वादिति बहयतीति भवितव्यमिति केचित् । एतयतीति । तसीलादित्वादिष्ठे पुंवद्भावो विहित इति णावपि भवति । टिलोपे नैव संनियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्वचनं संनियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन श्यैनेय इत्यादिसिद्धं भवति । विप्र-

रद्वाजीयाः पठन्ति । णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव-रभावटिलोपयणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुक्कन्विध्यर्थ-मिति॥इष्ठस्य यिट् च ॥१५९॥ किमयं यिशब्द आहोस्वि-द्यकारः।किं चातः। यदि लोपोप्यनुवर्तते ततो यिशब्दः । अथ निवृत्तं ततो यकारः ॥ ज्यादादीयसः॥१६०॥ किमर्थं ज्यात्परस्येयस आत्वमुच्यते।न लोपः प्रकृतः सोनुवर्तते। का रूपसिद्धिः । ज्यायान् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं भ-विष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत् ज्यात्परस्येयस आत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति।किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजन-नम् । पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति । अथ किमर्थं ज्यात्परस्येयसो दीर्घ उच्यते। न अकार ए-वोच्येत । का रूपसिद्धिः । ज्यायान् । आन्तर्यतो दीर्घ-स्य दीर्घो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्य-मानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति॥र ऋतो।हलादेर्लघोः॥१६१॥

तोरिति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । अङ्गवृत्त इति वृद्धिरत्र न भवति । यत्र त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र वृद्धिर्भवत्येव प्रापयति । युवानमाचष्टे ऽल्पमाचष्टे कनय-ति । इष्ठस्य । किमयमिति । किमिकारान्तः समुदाय आगमोऽथयकारमात्रमि कारस्तूच्चारणार्थं इति प्रश्नः। किं चात इति । उभयथा दोषाभाव इत्यर्थः । तत्प्र-तिपादयति । यदीति । ज्यादादीयसः । ज्यात्परस्येयस आदेः परस्येत्याकारः क्रियते तत्रोच्यते । किमर्थमिति । अकृद्यकार इति । क्ङितीति तत्र नानुवर्तते इति भावः । उरुयेत्यादौ छान्दसत्वाद्दीर्घाभावः । अङ्गवृत्त इति । अङ्गे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन् सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य प्रवृत्तावविधानं भवति । ज्ञाजनोर्जेत्यत्रापीयं परिभाषा ज्ञापिता । तत्रास्मिन् स्थिते ज्ञापके जा इत्यादेशविधानं दीर्घश्रवणार्थम् । तस्मिंश्च ज्ञापके सति ज्या-यानिति सिद्ध्यर्थमात्ववचनम् । अन्यथादिलोपे कृते परिभाषावशाद्दीर्घो न स्या-त् । पिबेरिति । पाघ्रादिसूत्रे ण यदा पिबादेशो हलन्तः क्रियते तदा गुणप्र-सङ्गः । यदा त्वदन्तस्तदा गुणप्राप्त्यभावः । रऋ । कथमिदमिति । ब्रह्मांड्ये-

कथमिदं विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति आहो स्विद्धलादेर्ऋकारस्येति । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम् । कथम् । ऋकारस्य नाम हलादिः स्यात् । अन्यस्यान्यः । अयमादिशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा । ऋगादिः अर्धर्चादिः श्लोकादिरिति । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । दधिभोजनमर्थसिद्धेरादिः । दधिभोजनसमीपे । घृतभोजनमारोग्यस्यादिः । घृतभोजनसमीपे । यावता सामीप्ये ऽपि वर्तते । जायते विचारणा । हल्समीपस्य ऋकारस्येति । अथ वा हलादेरङ्गस्येति । किं चातः । यदि विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति । अप्रथीयान् अम्रदीयान् । अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते हलादेर्ऋकारस्येति । अनृचीयान् । अत्रापि प्राप्नोति । उभयथा स्वृचीयानित्यत्र प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्धलादेरङ्गस्येति । कथमप्रथीयानिति । तद्धितान्तेन समासो भविष्यति । न प्रथीयान् अप्रथीयानिति । भवेत्सिद्धं यदि तद्धितान्तेन समासः । यदा खलु समासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न सिध्यति । न वै समासात्तद्धितोत्पत्त्या भवितव्यम् । किं

ति प्रकृतम् । ऋत इति च श्रुतम् । तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रश्नः । युक्तं पुनरिति । धात्वादेरित्यादाववयववाचिन आदिशब्दस्य दर्शनादवयव्यपेक्षत्वाच्चावयवस्यावयवान्तरेण संबन्धाभावादिति भावः । अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदादसंबन्धं परस्परस्यावयवयोर्दर्शयति । यत्र भेदाभेदविवक्षा वृक्षाणां वनं वृक्षा वनमिति तत्रावयवावयविभावो नान्यत्रेत्यर्थः । दधिभोजनमिति । यदृच्छोपनीतं दधिभोजनं कार्यसिद्धेः सूचकत्वात्समीपमित्यर्थः । अप्रथीयानिति । पृथुशब्दात् पृथुसदृशगुणवचनादीयसुन्प्रत्ययः । अनृचीयानिति । न सन्त्यृचो येषां तेनृचा माणवकास्ते सन्ति यस्मिन्देशे सोनृचवान् तत ईयसुन् विन्मतोरिति मतुब्लुक् । तत्राङ्गं हलादि न भवति । ऋकारस्तत्र हलादिरिति रादेशप्रसङ्गः । स्वृचीयानिति । स्वृग्वच्छब्दादीयसुन् विन्मतोरिति मतुब्लुक् । यथेच्छसीति । वक्ष्यमाणपरिगणनादतिप्रसङ्गनिरासादिति भावः । न वै समासादिति । प्रकृ-

कारणम्। बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वान्मत्वर्थस्य। भवेद्यदि बहुव्रीहिस्तदा न स्यात्। यदा तु तत्पुरुषस्तदा प्राप्नोति न पृथुः अपृथुः अयमपृथुः अयमप्यपृथुरयमनयोरतिशयेनापृथुरप्रथीयानिति। न समासादजादिभ्यां भवितव्यम्। किं कारणम्। गुणवचनादित्युच्यते। न च समासो गुणवचन इति। यदा तर्हि समासाद्विन्मतुपौ विन्मतुबन्तादजादी तदा प्राप्नुतः। अविद्यमानाः पृथवोऽपृथवः अपृथवोऽस्य सन्त्यपृथुमान्। अयमपृथुमान् अयमप्यपृथुमान्। अयमनयोरतिशयेनापृथुमान् अप्रथीयानिति। नैष दोषः। अपृथव एव न सन्ति कुतो यस्यापृथव इति। इह कस्मान्न भवति। मातयति। लोपोऽत्र

ताभिप्रायेणेदमुच्यते। ईदृशात्समासादीदृशस्तद्धितो नोत्पद्यते। तथाहि। अपृथुशब्दस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा गुणवचनो न भवतीति तत ईयसुन्न भवत्येव। अथ मत्वन्तादीयसुन उत्पत्तिस्तन्न, बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुपोऽभावात्। नापि तत्पुरुषान्मतुबुत्पत्तिर्लाघवाद्बहुव्रीहेर्न्याय्यत्वात्। भवेद्यदेति। स ह्यन्यपदार्थप्रधानत्वाद् गुणवचनो न भवति। यदात्विति। यथा अब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिरुच्यते। तथा अपृथुरिति पृथुत्वसदृशगुणान्तरयुक्तोऽभिधीयते। न च समास इति। गुणमुक्तवान् गुणवचनः यः शब्दो गुणमभिधाय गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तते तस्मादजादिभ्यां भाव्यम्। न च समासः केवले गुणे कदाचित्प्रयुज्यते नित्यं द्रव्यवाचित्वात्। अथ वाऽपृथुशब्दः पृथुसदृशगुणवाचित्वेऽपि विशिष्टगुणवचनो न भवति पृथुशब्दवत्। अपृथव एव न सन्तीति। मतुपः प्रकृतय इति शेषः। समानेऽर्थे बहुव्रीहिणा भाव्यं न तु मत्वर्थीयार्थेन तत्पुरुषेण। भिन्नार्थत्वे तु भाव्यमेव। गौरखरवदरण्यं कृष्णसर्पवान्वल्मीक इति। अत्र हि जातिविशेषेण तद्वत्ता प्रतिपिपादयिषिता नान्तरेण तत्पुरुषं मत्वर्थीयार्थं बहुव्रीहिमात्रेण प्रतिपादयितुं शक्यते। अन्ये त्वाहुः। अविद्यमाना ये पृथवस्ते सन्तीति विरोधादस्तत्पुरुषसाधिकत्वाभावान्मतुन्न भवतीति। एतदपरे न क्षमन्ते। पृथुत्वगुणरहिताः स्वरूपेण विद्यमाना पृथव एवापृथव उच्यन्त इति कथं सत्तोपाधिकत्वं न स्यात्। ननु च यथानृचीयानित्यत्र बहुव्रीह्यर्थे न तद्वत्ताविवक्षायां मत्वन्तादीयसुन् भवति तथा पृथुशब्दादपि मतुपा तदन्ताच्च ईयसुना भाव्यम्। एवं तर्ह्यनभिधानाद्बहुव्रीहेः कुतश्चिन्मतुपा न भवितव्यमिति मन्यते तदेवमप्रीथीयानिति तद्धितान्ते न समास इति स्थितम्।

बाधको भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लोपः क्रियतां रभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्रभावः । यदि पुनरवशिष्टस्य रभाव उच्यते । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कृतमाचष्टे कृतयति । एवं तर्हि परिगणनं क्रियते । पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामिति वक्तव्यम् । प्रकृत्यैकाच् ॥१६३॥ प्रकृत्यैकाजिति किमिष्ठेमेयस्सु आहोस्विदविशेषेण । किं चातः । यद्यविशेषेण स्वी । स्वौ । शौवम् । अधुना । अत्रापि प्राप्नोति । स्विस्विनावेव न स्तः । कथमुक्तमेतदेकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । स्ववान् । स्ववानित्येव भवितव्यम् । शौवमिति परत्वादैजागमे कृते टिलोपेन भवितव्यम् । अधुना इति सप्रकृतिकस्य सप्रत्ययकस्य स्थाने निपातनं क्रियते । इह तर्हि प्राप्नोति द्रव्यम् । यस्येत्यादौ प्रकृतिभावः । यस्येति यस्य लोपप्राप्तिस्तस्य प्रकृतिभावः । न चैतानि यस्येत्यादौ । एवमपि स्त्रियै हितः स्त्रीयः ।

स्वृचीयानित्यं तस्यापि परिहाराय चोद्यमुपन्यस्यति । इह कस्मादिति । मातयतीति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति पक्षाश्रयणात्तु रिष्ठेमेयस्सु इति इष्ठवद्भावात्तृशब्दस्य लोपाभावः । यदि पुनरिति । टिलोपोप्यनुवर्तते ततश्चान्त्यस्य ऋशब्दस्य टिलोपोऽनन्त्यस्य तु रभाव इति मातयतीत्यादौ रादेशाभावः। कृतयतीति। अत्रानन्त्यऋकारोस्तीति रभावप्रसङ्गः । एवं स्वृचीयानित्यत्रापि। एवं तर्हीति। परिगणने च सति हलादेर्लघोरिति न कर्तव्यम् । प्रकृत्यैकाच् । किमिष्ठेमेयः स्विति । किं प्रत्यासत्त्याश्रयेणेष्ठेमेयस्सोपेच्यन्ते । अथ वा व्याप्त्याश्रयेण तद्धित इति प्रश्नः । स्वीति । स्वशब्दादिनि कृते प्रकृतिभावाद्यस्येति लोपो न प्राप्नोति । शौवमिति। शुनो विकारावयवयोः प्राग्दीव्यतोऽञि कृते नस्तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति। अधुनेति । इदमोधुनाप्रत्यये परत इशादेशस्तस्य यस्येति लोपो न प्राप्नोति । शौवमिति । टिलोपं बाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः प्राप्ता द्वारादीनां चेति प्रतिषिध्यते । ऐजागमश्च क्रियते । तत्रानेकाच्त्वाट्टिलोपाभावः । अधुनेति । इदम इश्भावोधुनाप्रत्ययश्च निपात्यते । द्रव्यमिति । द्रोर्विकारो द्रोश्चेति यत्प्रत्ययः । ओर्गुण इति । गुणोत्र न प्राप्नोति । यस्येत्यादीनि कार्याणि अपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते । ओर्गुणस्तु तेभ्यः पूर्व इति प्रकृति-

ज्ञा देवतास्य स्थालीपाकस्य ज्ञः स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति । तस्मादिष्ठेमेयस्सु प्रकृतिभावः । अथेष्ठेमेयस्सु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् । प्रेयान् । प्रेष्ठः । नैतदस्ति । प्रादीनामसिद्धत्वान्न भविष्यति । इदं तर्हि श्रेयान् । श्रेष्ठः । प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयस्सु चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्याद्वचनात्प्रकृतिभावः॥ प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयःसु चेत्तन्न । किं कारणम् । एकाच उच्चारणसामर्थ्यात् । अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति । विन्मतोर्लुगर्थं प्रकृतिभावो वक्तव्यः । स्रग्वितरः । स्रजीयान् । स्रग्वितमः । स्रजिष्ठः । स्रग्वत्तरः । स्रग्वत्तमः । स्रचीयान् । स्रचिष्ठः । ननु विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधिष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् । असति खल्वपि संभवे बाधकं भवति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते । एवं नस्तद्धित इत्येतमपि बाधेत । यतरो नौ ब्रह्मीयान् ब्रह्मवत्तर इति । यत्तावदुच्यते कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यदि तर्हि विन्मितोर्लु-

---

भावाभावः । श्रियै हित इति । प्राक्क्रीताच्छ इति छः । तत्र यस्येति लोपो न प्राप्नोतीतीयङः प्रसङ्गः । प्रादीनामिति । असिद्धत्वादेवैकाच्त्वाभावात् प्रकृतिभावोप्यत्र नास्ति नापि टिलोपः । स्थान्याश्रयष्टिलोपः प्राप्नोतीति चेत् । विप्रतिषिद्धे तावदसिद्धत्वाभावस्य ज्ञापितत्वात्परत्वादिषु तेषामसिद्धत्वेनाविद्यमानत्वान्न स्वाश्रयो नापि पराश्रयष्टिलोपः प्राप्नोति । श्रेयानिति असिद्धाधिकाराद्बहिः आदिविधानादसिद्धत्वाभावः । एकाच उच्चारणसामर्थ्यादिति । अकार उच्चारणार्थो न प्रतिज्ञातोऽपि तु श्रवणार्थः । विन्मतोस्तु लुगर्थमिति । लुक्यर्थो यस्य तल्लुगर्थम् लुकि कृते टिलोपाभावार्थमित्यर्थः । कथमन्यस्येति । विन्मतुवन्तस्य यष्टिलोपस्तं लुग् बाधतां तस्मिन् कृते यष्टिलोपः प्राप्नोति तं कथं बाधते न हि तस्मिन् प्राप्ते लुगारभ्यते इत्यर्थः । यथैवेति । लुको बाधकत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ब्रह्मीयानिति । अतिशयेन ब्रह्मवानिति ईयसुनि मतुब्लुकि च नस्तद्धित इति टिलोपः । नाप्रा-

ण्नोच्येत किमिह स्यादिति । टिलोप इत्याह । टिलोपश्चेन्नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते स बाधको भविष्यति । यदप्युच्यतेऽसति खल्वपि संभवे बाधनं भवति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति । सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । सत्यपि संभवे दधिदानं तक्रदानस्य निवर्तकं भवति । तद्यथा । एवमिहापि सत्यपि संभवे विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधिष्यते । यदप्युच्यते । यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते । एवं नस्तद्धितइत्येतमपि बाधेत । न बाधेत । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनम् । नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते । नस्तद्धितइत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवं विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधिष्यते । नस्तद्धितइत्येतन्न बाधिष्यते । यदि तर्हि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते पयिष्ठ इति न सिध्यति । पयसिष्ठ इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्तइति । प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः* । राजन्यमनुष्ययुवानः अके प्रकृत्या भवन्तीति व-

---

प्त इति । यद्यपि विषयभेदेन टिलोपोभिन्नस्तथाप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशास्त्रं येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका बाध्यते । तेन स्रजीयानित्येतस्मिन्नङ्गे सांप्रतिको भाविनी च टिलोपप्राप्तिः पटिष्ठादौ सावकाशा लुका बाध्यते । तत्र विन्नन्तस्य नान्तत्वान्नस्तद्धित इत्ययमपि टिलोपो लुका बाध्यते । मतोस्तु लुका नस्तद्धित इति टिलोपो न बाध्यते । ननु किमुच्यते नस्तद्धित इत्यस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते चेति । यावता मतोर्नान्तत्वाभावादप्राप्त एव नस्तद्धित इति टिलोपः । नैष दोषः । मतुप्प्रत्ययो नकारान्तादनकारान्ताच्च विधीयते । तत्र यद्यप्यकृते मतुब्लुकि नस्तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति तथापि कृते मतुब्लुकि प्राप्नोति । एकदेशविकृतं चानन्यवदिति यदेवाङ्गं ब्रह्मवदिति तदेव ब्रह्मन्निति । तदेवमभेदाश्रयेणेदमुक्तं प्राप्ते चाप्राप्ते चेति । अथवेति । ननु विन्मतोर्लुगित्येतस्य नस्तद्धित इत्ययमेव योगोनन्तरः । टेरित्ययं तु व्यवहितः । तत्र

क्तव्यम् । राजन्यकम् । मानुष्यकम् । यौवनिका ॥ न मपूर्वोपत्ये ऽवर्मणः॥१७०॥मपूर्वात्प्रतिषेधे वाहितनाम्नः*। मपूर्वात्प्रतिषेधे वाहितनाम्न इति वक्तव्यम् । हैतनामः। हैतनामनः । अरोहितो वै हैतनामः । समानो हैतनामः समाना हैतनामन इति॥ ब्राह्मोजातौ॥१७१॥अथ किमिदं ब्राह्मस्याजातौ ग्नोलोपार्थं वचनमाहोस्विन्नियमार्थम्। कथं चानोलोपार्थं स्यात्कथं च नियमार्थम् । यदि तावदपत्यइति वर्तते ततो नियमार्थमथ निवृत्तं ततो लोपार्थम् । अत उत्तरं पठति । ब्राह्मस्याजातौ लोपार्थं वचनं क्रियते । अपत्यइति निवृत्तम् । तत्राप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः * । तत्राप्राप्तस्य टिलोपस्य विधाने प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ब्राह्मणः । न वा पर्युदाससामर्थ्यात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । पर्युदाससामर्थ्यात्। पर्युदासोत्र भविष्यति । अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् । किम् । या जातिश्च नापत्यं ब्राह्मी ओषधिरिति। न वै अत्रेष्यते। अनिष्टं च प्राप्नोति इष्टं च न सिध्यति ।

केचिदाहुः।पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति टेरित्येष योगः सर्वविषयस्य व्यापनादनन्तरो भवति। यद्येवं पूर्वमेवायमर्थं उक्तो येननाप्राप्त इति किमर्थं पुनरुच्यते।पूर्वमुत्सर्गापवादन्याय उक्त इदानीं त्वर्थक्रमप्रतिपत्त्याश्रयणेनोच्यते । येन हि सर्वो विषयो व्याप्तः स एव बाधितुं युक्तः । यस्तु विषयविशेषे प्रवर्तते न तस्य बाधा युक्ता । सामान्ये हि पूर्वं प्रतिपत्तिरुदेति पश्चाद्विशेषेषु । अन्ये तु न्यासभेदाश्रयेण व्याचक्षते।टेरित्यस्य पश्चान्नस्तद्धित इति पठितव्यम्।पयिष्ठइति। पयस्विन् इष्ठ इति स्थिते विनो लुकि कृते असो लोपो न प्राप्नोति । यथालक्षणमिति न भवति टिलोप इत्यर्थः। ततश्च रजस्विनमाचष्टे रजसयति । आयुष्मन्तमाचष्टआयुषयतीति भवितव्यम्। राजन्यकमिति । समूहेर्थे गोत्रोक्षोष्ट्रेति वुञ् । आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपाभावार्थं प्रकृतिभावविधानम् । यस्येति लोपे सत्यसति वा विशेषाभावाच्च तदर्थः प्रकृतिभावः । यौवनिकेति । यूनो भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । तत्र नस्तद्धित इति टिलोपः प्राप्तः प्रकृतिभावान्न भवति । नमपूर्वो । हैतनामन इति। हितनाम्नोपत्यमित्यण्।अनिति प्र-

एवं तर्ह्यनुवर्तते ऽपत्यइति । नात्रापत्यइत्यनेन निपातनमभिसंबध्यते । ब्राह्म इति निपात्यते अपत्ये ऽजाताविति । किं तर्हि । प्रतिषेधो ऽभिसंबध्यते । ब्राह्म इति निपात्यते अपत्ये जातौ नेति ॥ कार्मस्ताच्छील्ये॥१७२॥ किमर्थमिदमुच्यते । नस्तद्धिते इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत । अणीत्युच्यते । णश्चायम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति त-

कृतिभावात्यच्च टिलोपाभावः । ब्राह्मो । ब्राह्मशब्दोऽपत्ये ऽनपत्ये चेष्यते । ब्राह्मो मुहूर्त्तो ब्राह्मो नारदः ब्राह्मः स्थालीपाकइति । जातौत्वपत्ये ब्राह्मण इतीष्यते।अनपत्ये तु जातौ ब्राह्मी ओषधिरिति टिलोप इष्यते। एतच्च यथाभिधानं न सिध्यतीति मत्वा पृच्छति।अथकिमिदमिति।यदितावदिति। ब्रह्मणोपत्यमित्यण् । अल्लोपोन इत्यकारलोपः प्राप्तो नसंयोगाद्वमन्तादितिनिषिद्धः। नस्तद्धितइतिटिलोपे प्राप्ते अन्निति प्रकृतिभावः प्राप्तो नमपूर्वोपत्ये वर्मण इति प्रतिषिद्धः । ततष्टिलोपे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । अजातावेवापत्ये टिलोपो भवति ब्राह्मो नारद इति । जातौ त्वपत्ये न भवति ब्राह्मण इति । एवमपत्ये सिध्यति व्यवस्था । अनपत्ये त्वन्निति प्रकृतिभावाद्ब्राह्मशब्दो न सिदति। अथ निवृत्तमिति । अपत्यग्रहणे निवृत्ते विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति अनपत्ये अन्निति प्रकृतिभावे प्राप्ते जातौ टिलोपार्थं निपातनं भवति । तत्र ब्राह्मो मुहूर्त्तो ब्राह्मः स्थालीपाक इति सिध्यति । ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति अजाताविति प्रतिषेधात् । ब्राह्मणी ओषधिरिति तु प्राप्नोति । अपत्ये जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति।नमपूर्वोपत्ये वर्मण इति प्रकृतिभावप्रतिषेधाट्टिलोपप्रसङ्गात्।नवेति।वक्ष्यमाणोभिप्रायः।नत्वपत्यइत्यनेन।इतरस्त्वेतमभिप्रायमबुध्वाह।अस्त्वन्यदिति। ब्राह्मी ओषधिरित्यत्र कृतार्थः पर्युदासो ब्राह्मण इत्यत्र पूर्वसूत्रविहितप्रकृतिभावप्रतिषेधप्राप्तं टिलोपेन निवर्तयेत्। न वै अत्रेष्यतइति । अजादाविति पर्युदासः । न चानिष्टार्थं शास्त्रप्रकॢप्तिरिति पर्युदाससामर्थ्याद् ब्राह्मणइत्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः । इतरस्तु लक्षणमुपालब्धुमाहानिष्टं च प्राप्नोतीति। ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नोत्यजाताविति पर्युदासात् । इष्टञ्च न सिध्यति ब्राह्मण इति । एवं तर्हीति । योगविभागः क्रियतइति भावः । तत्र ब्राह्म इत्यत्र सामर्थ्यादपत्य इति न संबध्यते अपत्ये टिलोपस्य सिद्धत्वात् । तेनानपत्ये । सर्वत्रजातावजातौच ब्राह्म इति निपात्यते । अपत्येपि ब्राह्मो नारद इत्यत्र परत्वाद्ब्राह्म इत्यनेनैव टिलोपो भवति । ततः अजाताविति । तत्रापत्यइत्यनुवर्तते तेनायमर्थो तिषेधो भवभवति । अपत्येजातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति । अजाताविति प्रस-

ज्ञापयत्याचार्यः । ताच्छीलिके ऽणकृतानि भवन्तीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । चौरी । तापसी । अणन्तादीतीकारः सिद्धो भवति ॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥ अत्र भ्रौणहत्येति किं निपात्यते । यकारादौ तद्धिते तत्त्वं निपात्यते । भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनानर्थक्यं सामान्येन कृतत्वात्*।भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । सामान्येन कृतत्वात् । सामान्येनैवात्र तत्त्वं भविष्यति । हनस्तोऽचिण्णलोरिति । ज्ञापकं तु तद्धिते तत्त्वप्रतिषेधस्य*। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यस्तद्धिते तत्त्वं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भ्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र तत्त्वं न भवति । ऐक्ष्वाकस्य स्वरे भेदान्निपातनं पृथक्त्वेन*। ऐक्ष्वाकस्य स्वरे भेदान्निपातनं पृथक्त्वेन कर्तव्यम् । ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकः । एकश्रुतिनिर्देशात्सिद्धम्*।

त्यप्रति ना नञः संबन्धादिति सर्वेष्टसिद्धिः । कार्मः । किमर्थमिति । कर्मशीलमस्य छत्रादिभ्यो ण इति णे कृते सिद्धष्टिलो इति भावः । ताच्छीलिकइति । एवं च छत्रादिभ्योणिति लाघवाय कार्त्तव्यं णवचने प्रयोजनाभावात् प्रज्ञा श्रद्धेति ज्वलितिकसन्तेभ्य इति तदस्यां प्रहरणमिति ङीबभावः प्रयोजनम् । दाण्डिनायन । यकारादाविति । भ्रूणघ्नो भाव इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ज्ञापकं त्विति । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तं तदपेक्षायां तत्त्वस्याप्रसङ्गात्। ननु टिलोपाभावार्थं निपातनं स्यादिति सति प्रयोजने ज्ञापकत्वमनुपपन्नम्। नैष दोषः । उभयोरनित्ययोः परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा तत्वं भविष्यति । अनेकप्रयोजनत्वाद्वा निपातनानाम् । अत एव कुत्वप्रतिषेधार्थमपि निपातनम् । ऐक्ष्वाक इति । इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दादित्यञ् । उकारलोपो निपात्यते । ञित्स्वादाद्युदात्तत्वम् । इक्ष्वाकुषुजात इत्यणि प्राप्ते कोर्देशे ठञिति ठञि प्राप्ते तं परत्वाद्बाधित्वा जनपदतदवध्योश्चावृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञि प्राप्ते कोपधादित्यण् । तत्रान्तोदात्तत्वम् । तत्र भिन्नस्वरयोरेकस्मिन्निपात्यमानेऽपरस्यासंग्रहादुभयमपि निपात्यम् । एकश्रुतिनिर्देशादिति । स्वरभेदप्रत्यस्तमयेन निपा

एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम । यथा नपुंसकं लिङ्गसर्वनाम । अथ मैत्रेये किं निपात्यते । मैत्रेये ढञि यादिलोपनिपातनम् । मैत्रेये ढञि यादिलोपो निपात्यते । इदं मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते । गृष्ट्यादिषु प्रत्ययविध्यर्थं पाठः क्रियते । द्वितीये ऽध्याये यस्कादिषु लुगर्थं-क्रियते । सप्तमेध्याये इयादेशार्थम् । इदं चतुर्थं यादिलोपार्थम् । द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । बिदादिष्वञ्प्रत्ययविध्यर्थं पाठः कर्तव्यः । तत्र नैवार्थो लुका नापि यादिलोपेन । इयादेशेनैव सिद्धम् । नैवं शक्यमिह हि मैत्रेयकः संघ इति संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण् प्रसज्येत । हिरणमये किं निपात्यते । हिरणमये यलोपवचनम् । हिरणमये यलोपो निपात्यते । हिरण्मयं कलशं बिभर्षि ।

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्समध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ॥१७५॥

अथहिरण्यये किं निपात्यते। हिरण्यये छन्दसि मलोपवचनात्सिद्धम्*। हिरण्यये छन्दसि मलोपो निपात्यते । हिरण्ययी नौरभवत् । हिरण्ययाः पन्थान आसन् । हिरण्ययमासनम् ॥ इति श्रीमहाभाष्येषष्ठस्य चतुर्थेपादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादोध्यायश्च षष्ठः समाप्तः ॥

तनं सवस्वरलौकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः । यथा नपुंसकमिति । सामान्यस्थितावाविर्भावतिरोभावस्थितिविशेषाणामन्तर्भावात्। मैत्रेय इति । मित्रयोरपत्यमिति गृष्ट्यादिभ्यश्चेति ढञ् । मित्रयु एय इति स्थिते ओर्गुण इति गुणापवादे ढलोपोकद्रा इति लोपे प्राप्ते केकयमित्रय्वविति यादेरियादेशे प्राप्ते लोपो निपात्यते । तल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावादतोगुण इति पररूपमेकारः । द्वितीय इति । मित्रयव इति बह्वृषु लुगर्थः पाठः । सप्तम इति । ढञो न्यत्र यादेशः मित्रयोरिदं मैत्रेयमिति । मैत्रेयक इति । मित्रयूनां संघ इति गोत्रेलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे ङजन्तादगोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् । यदि तु संघाङ्केत्यत्र न मैत्रेयादित्युच्यतेतदा त्रीणि ग्रहणानि स्युरिति इह निपातनं न कर्त्तव्यं स्यादिष्टस्य सिद्धत्वात् । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ इति षष्ठोध्यायः समाप्तः ॥